

વક્તવ્ય

સને ૧૯૩૮-૩૯ ના થ્રી^૦ ટકર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યાખ્યાન આપવા મુબઈ-વિદ્યાપીઠે મને આમત્રણ આપેડું, તે અનુસાર મેં તા ૫ થી ૯ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૦ ની તારીખોએ ઉક્ત વિદ્યાપીઠના મજાનમાં 'ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ' (વારમા સંસ્કારી અઢારમા સૈકા મુખી) એ વિષય ઊપર પાંચ વ્યાખ્યાનો આપ્યા તે અહીં પ્રકાશિત થાય છે.

આ વ્યાખ્યાનોને અંગે મને 'અમદાવાદનાં શેઠ ત્રાલભાઈ દલપતભાઈ મહાવિદ્યાલયના પુસ્તકાલયનો, ગુજરાતવિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયનો, ગુજરાતવનાશ્રયુલર-સોસાયટીના પુસ્તકાલયનો તથા માળેજીલાલ જેઠાભાઈ પુસ્તકાલયનો સારી રીતે ઉપયોગ કરવા દેવા થદલ તે તે પુસ્તકાલયના સચાલકનો હું આભારી છું તથા જે જે પ્રયત્નકારો અને પ્રયત્નપાદનોના પ્રયોનો અહીં ઉપયોગ થયેલો છે તે થદલ પણ હું તેમનું શુભ સ્વોકાર છું.

વ્યાખ્યાનોનાં મુખો સવિશેષ સાવધાનીથી તપાસ્યા છે, તેમ છતા રહી ગયેલા દૃષ્ટિદોષને ગુણપ્રાહ્લક વાચકો શુદ્ધ કરીને સમજાવવાની કૃપા કરશે.

વિષય, વ્યાકરણશાસ્ત્રનો હોવાથી નીરસ લાગે તેવો છે તો પણ અહીં તેને સરલ રીતે સમજાવવા મારાથી થનતુ થધુ જ કરેલું છે. આવા વિષયો જેમ વધારે પેઢાય તેમ વધારે સરલ અને સ્પષ્ટ થવા યોગ્ય છે.

વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણશાસ્ત્રના મારા પ્રિય વિષય સબધે ચોલવાને મુબઈ-વિદ્યાપીઠે મને અવસર આપ્યો તે માટે તેનો હું સવિશેષ આભારી છું તથા આવા શુષ્ક વિષયને પણ મારી ધારણા કરતાં અધિક શ્રોતાઓએ સાંમઝીને મને ઉત્તેજન આપ્યું તે અર્થે તેમનો પણ હું આભારી છું.

ઓગસ્ટ ૯-૧૯૪૩ }
અમદાવાદ

વેચરદાસ જીવરાજ દોશી

વિપયાનુક્રમ

વ્યાખ્યાન પહેલું-આમુખ-પૃં ૧—૨૧૮

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ઉપક્રમ	૧	૧	પોતાની કલ્પના પ્રમાણે	
૨	હેમચંદ્ર, ગુજરાતીનાં			શુદ્ધ ઉચ્ચારણોના પ્રચારનો	
	પાણિનિ અને વાલ્મીકિ	૨		પ્રયત્ન છતાં પોતે કલ્પેલાં	
૨	નિબંધનો ક્રમ	૨		અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો કદી	
૩	શબ્દસ્વરૂપ	૩		મૂંસાવાનાં નથી	૧૬
૩	શબ્દસ્વરૂપ વિશે અનેક		૧૦	શુદ્ધ ઉચ્ચારણો માટેનો	
	મતો-કપિલ	૬		પ્રયત્ન	૨૦
૩	ગૌતમ-કણાદ	૧૦	૩	છેવટે અશુદ્ધને પણ શુદ્ધ	
૩	જૈન	૩		માનીને ચલાવવું પડ્યું	૨૧
૩	બૌદ્ધ	૬૨	૧૧	સંસ્કૃતમાં પણ બીજાં	
૩	પતંજલિ-મરુતુંહરિ	૬	૨૦	ઉચ્ચારણોની અસર	૨૨
૩	શબ્દ અને શબ્દાર્થ	૧૩	૧૨-૧૩	યાસ્કનું ઉદાહરણ	૨૨
૪	ભાષાસ્વરૂપ-	૧૩		પાણિનિનું ઉદાહરણ	૨૩
૪	‘શબ્દ’નું મૂલ		૧૪	ઉચ્ચારણભેદનું પરિણામ	૨૫
૪	“શષ્ આક્રોશે” ધાતુમાં	૧૪	૧૫	સંસ્કૃતમાં અન્ય ભાષાના	
૫-૬	ભાષાભેદનાં નિમિત્તો અને			ધાતુનો પ્રવેશ, એ. વિશે	
૫	ભાષાના ભેદપ્રભેદો	૧૪		યાસ્ક અને ભાષ્યકાર	૨૬
૭	શુદ્ધ ઉચ્ચારણવાળા સમાજમાં		૧૬-૧૭	વેદોમાં પણ અનાર્ય	
	પણ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો	૧૫		શબ્દોનો પ્રવેશ	૨૭
૮	ઉચ્ચારણ કરનારાઓની		૧૮	વિવિધ ઉચ્ચારણોનું સાર્થક	
	વિવિધ પરિસ્થિતિ અને			છતાં સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ	
	ઉચ્ચારણો સ્પષ્ટ એની			ભાષા-ભાષા વચ્ચેના	
	વિધવિધ અસર	૧૭		ભેદની પરખ	૨૮
	અવેસ્તાનું ઉચ્ચારણ	૧૮			

ક્રમિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	ક્રમિકા	વિષય	પૃ
૧૧	મુલનાત્મક રીતે સર્વે આર્યભાષાઓના મૂલમૂલ			અને તેની ભાષા ઊપર અસર	૩૧
	વ્યાપક પ્રાકૃતની ચર્ચા	૨૮	૨૯	આર્ય ભાષામાં પ્રવેશોલ મ્લેચ્છ શબ્દોનો અર્થ	
"	વ્યાપક પ્રાકૃતનું સાહિત્ય	૨૯		જાણવા મ્લેચ્છોની સહાયતા	૩૬
૨૦	આદિમ પ્રાકૃતનું સ્વરૂપ અને સમય	૨૯	"	આર્યશાખાની અને મ્લેચ્છ- શાખાની ભાષા જાણનારા	
૨૧-૨૨	જીવતી વૈદિક ભાષા અને આદિમ પ્રાકૃત એ અને એક જ છે.	૨૯	"	દ્વિભાષિક આર્યો	૩૮
૨૩	જીવતી વૈદિક ભાષામાં ઉચ્ચારણોનું અનિર્વચન	૩૦	૩૦	મ્લેચ્છપદોને બોલવાની આર્યોએ સ્વીકારેલી ઉચ્ચા- રણપદ્ધતિ	૩૯
૨૪	જીવતી ભાષામાં ઉચ્ચારણોની શ્યવસ્થા ન જ રહી શકે	૩૦	"	કેટલાક દ્વિવિધી શબ્દોના આર્યોએ કરેલા ઉચ્ચારણો	"
"	મહાભાષ્યકારે દર્શાવેલા ઉચ્ચારણોના કુળો	૩૧	"	દ્વિવિધી પદોનાં એવા ઉદાહરણો	૪૦
૨૫	જીવતી ભાષામાં એક જ શબ્દનાં વિવિધ ઉચ્ચાર- ણોનાં ઉદાહરણો	૩૨	૩૧	હુણસમગનાં ઉચ્ચારણો અને આપણા શબ્દો	૪૧
"	આવેસ્તિક પદો	"	૩૨	અમેજોએ કરેલાં એવા વિલક્ષણ ઉચ્ચારણોના ઉદાહરણો	૪૩
૨૬	સ્પૂલ પદાર્થના પરિવર્તનની વેઠે માપાદદનું પરિવર્તન શીઘ્ર ગમ્ય થતું નથી	૩૩	૩૩	ભાષ્યકારે અને હેમચંદ્ર વગેરેએ દર્શાવેલાં એવા વિલક્ષણ ઉચ્ચારણોની તથા અનાર્યપદોની ધ્યુન્યસ્તિનાં ઉદાહરણો	૪૩
૨૭	આર્યોનો વિસ્તાર અને તેમની માનસ પરિવર્તન	૩૪	"	અનાર્યશબ્દનું આર્યોએ કેર- વેલું ઉચ્ચારણ	"
"	વિજયી અને પરાજિત પ્રજાના સંબંધથી માપાનું પરિવર્તન	"			
૨૮	આર્યોના અત્ર પુર મુખી આદિમ જનતાનો પ્રવેશ	"			

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
નિપાતોમાં	દીર્ઘ			દિવેદિવે (૪૮)	૭૩
સંચારણ	(૨૯)	૬૪		ગુજરાતી 'ફ' (૪૯)	"
અધરવ્યત્યય (૩૦)		૬૫		અકારાંત અને અકારાંત	
હેતુર્થસૂચક પ્રત્યય (૩૧)		"		શિવાયનાં નામો માટે સમાન	
આનાર્થસૂચક મધ્યમ				વિધાન (૫૦)	૭૪
પુરુષ એકવચન (૩૨)		૬૬		'કુહ' અને 'ન' નો	
સંબંધક ભૂતકૃદંત (૩૩)		"		પ્રયોગ (૫૧)	"
'મિ' અને 'હિ' (૩૪)		૬૭	૪૨	વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જીવતી	
ત્રીજો પુરુષ बहुवचन				વૈદિક ભાષાનું પ્રતિબિંબ	૭૪
'રે' પ્રત્યય (૩૫)		"	૪૩	તત્ત્વપદી ગુજરાતી અને	
વૈદિક રૂપો અને વ્યાપક				જીવતી વૈદિક ભાષા	૭૫
પ્રાકૃતનાં રૂપો (૩૬)		૬૮	૪૪	'પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્'	
ગુજરાતીનો ભાવવાચક				વાક્યના અર્થનો સંગતતા	
'આઈ' પ્રત્યય (૩૭)		૬૮		અને અસંગતતા	૭૬
ગુજરાતીનો 'નો'			૪૫	પ્રાકૃતને સમજાવવા	
પ્રત્યય (૩૮)		૬૯		સંસ્કૃત વાહનરૂપ છે	"
અનુસ્વારલોપ (૩૯)		"	"	જેમ વૈદિકને સમજાવવા	
દ્વિવચન અને				સંસ્કૃત વાહનરૂપ છે	૭૭
बहुवचन (૪૦)		૭૦	૪૬-૪૭	પાણિનીના સમયનો	
ત્રિગ ઓરેનો વિષય (૪૧)		"		નિશ્ચિતવર્ગ સંસ્કૃતપ્રિય	"
'નમ' પ્રત્યય (૪૨)		"	૪૮	ભાષાતત્ત્વ અને ઇતિહાસ	
ભૂતકાલમાં આદિમાં				રૂઢિ	૭૯
'અ' નો અભાવ (૪૩)		૭૧		આદેશ અને સ્થાની	"
સંધિનો અભાવ (૪૪)		૭૧	૪૯	'પાલિ' ભાષા માટે	
કેટલાક ધાતુઓ (૪૫)		૭૨		'પાલિ' વાહન	૮૧
'ણો' પ્રત્યય (૪૬)		"	૫૦	'પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્' વિશે	
વિમત્તિ વિનાના				શ્દદનો ટીકાકાર	૮૧
પ્રયોગો (૪૭)		૭૩	૫૧	સચ્ચેત્સત્ત્વી પ્રાકૃત - નેતિ	૮૨

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૨	વાઙ્મતિરાજની પ્રાકૃત- ભક્તિ	”	‘હ’ નો ‘અ’ (૧૬)	૧૧	
૫૩-૫૪	આદિમ પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત વચ્ચેનો ભેદ	૮૪	‘ત’ નો ‘ટ’, ‘ઢ’ (૧૭)	”	
૫૫	વ્યાપક પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત એ વચ્ચે બહેનો છે	૮૬	‘સ્મ’ નો ‘મ્મ’	૧૨	
૫૬	નાની બહેન સંસ્કૃત ऊपर મોટી બહેન પ્રાકૃતની પ્રચલ બસરનાં ડાહ્યાદરણો- ‘સ્યાલ’ અને ‘શ્યાલ’ (૧)	૮૬	તથા ‘ક’ નો ‘ગ’ (૧૮)	”	
	‘શૂર્ણ’ અને ‘સૂર્ણ’ (૨)	૮૭	‘ટ’ નો ‘ઢ’ (૧૯)	”	
	‘શ’ નો ‘સ’ ‘સ’ નો ‘શ’		‘વ’ નો ‘વ’ તથા		
	તથા ‘પ’ નો ‘સ’	૮૮	‘દ’ નો લોપ (૨૦)	”	
	‘ક્ષ’ નો ‘ક્ષ’ અને		‘ઢ’ નો ‘લ’ (૨૧)	”	
	‘ક્ષ’ (૩)	૮૯	‘સ’ નો લોપ (૨૨)	”	
	‘ત’ નો ‘ટ’ (૪)	”	‘ય’ નો લોપ અને	૧૩	
	‘ર’ નો લોપ (૫)	”	‘ર’ ની વૃદ્ધિ (૨૩)	”	
	સ્વરભક્તિ (૬)	૯૦	‘ક’ નો લોપ (૨૪)	”	
	અનુસ્વારયુક્તા (૭)	”	‘દ’ નો લોપ (૨૫)	”	
	‘આ’ નો ‘અ’ (૮)	”	‘મ’ નો ‘વ’ (૨૬)	”	
	‘હ’ નો ‘એ’ (૯)	૯૧	‘વ’ નો ‘મ’ (૨૭)	”	
	‘અ’ નો ‘આ’ (૧૦)	”	‘સ’ નો ‘ય’ તથા	”	
	‘ઋ’ નો ‘રિ’ (૧૧)	”	‘ક્ષ’ નો ‘હ’ (૨૮)	”	
	‘મ’ નો ‘વ’ (૧૨)	”	‘પ’ નો ‘વ’ (૨૯)	”	
	‘ળ’ નો ‘લ’ (૧૩)	”	‘ય’ નો લોપ (૩૦)	”	
	‘ઔ’ નો ‘ઊ’ (૧૪)	”	‘ક્ષ’ નો ‘ક્ષ’ (૩૧)	૧૪	
	‘દ’ નો ‘જ’ (૧૫)	”	‘ય’ નો લોપ (૩૨)	”	
			‘ક્ષ’ નો ‘છ’ (૩૩)	”	
			‘ત્સ’ નો ‘ચ્છ’ (૩૪)	”	
			‘ત’ નો ‘ય’ (૩૫)	”	
			‘તિ’ નો ‘રિ’ (૩૬)	”	
			‘ય’ નો ‘જ’ (૩૭)	”	
			‘હ’ નો ‘ધ’ (૩૮)	૧૫	
			‘ઘ’ નો ‘ઢ’ તથા ‘ર’ લોપ (૩૯)	”	

કેદિસા	વિષય	ટુક	કેદિસા	વિષય	ટુક
	'ધ' નો 'ઢ' (૪૦)	૧૫		નાટકોના પ્રાકૃતની	
	અનુસારલોપ (૪૧)	"		દુરંગ	૧૦૦
	વચસ્ય સ્વરનો લોપ અને			'પ્રાકૃત' નીચ વાનોની	
	વચસ્ય સ્વરશ્ચિત્ત સ્વચ્ચનનો			ભાગ છે ?	૧૦૨
	લોપ (૪૨)	"		'પ્રાકૃત'માંના અભ્યાસ	
	'ઘ' નો 'ધ' (૪૩)	૧૬		રિતિ સંરોધન કાર્યે એ	
	'ઙ' નો 'ઞ' (૪૪)	"	૫૮	'પ્રાકૃત'ના અભ્યાસ	
	'ઙ' નો 'ઞ' 'ઞ' નો			રિતિ માર્ગ-માર્ગ વચે	
	'ઙ' 'ઙ' નો 'ઞ' (૪૫)	૧૬		પડેલું અવર	૧૦૩
	'ર' નો 'લ' તથા	૫૯		વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સમાવી	
	'ઙ' નો 'ર' (૪૬)	"		ભાગાઓ	"
	'લ' નો લોપ (૪૭)	૧૭	૬૦	શ્રીદાસાગ્રી-વાતિ-નો	
	'શ' નો 'ષ' (૪૮)	"		પરિચય	૧૦૪
	'દ' નો 'ત' (૪૯)	"	૬૧	આર્યપ્રાકૃત-અર્ધમાગધી-	
	'ર' નો લોપ તથા થયે			નો પરિચય	૧૦૭
	દ્વિર્ભાવ (૫૦)	"		'અર્ધમાગધી' નો અર્ધ-	
	'ઘ' નો 'ઘો' (૫૧)	૧૭		વિચાર	૧૧૦
	'વ' નો 'વ' (૫૨)	"		અર્ધમાગધીમાં 'ત' થતી	૧૧૧
	આયર્ધ્યજનનો લોપ (૫૩)	"		અર્ધમાગધી અને જન-	
	સ્વર અને સચુપ્ત વર્ણનો			પરંપરા	૧૧૨
	વિલક્ષણ ઉપચારો (૫૪)	૧૮		આર્યપ્રાકૃતની પૂજ્યતા	૧૨૦
	'ઞ' નો 'જ' (૫૫)	૧૯		આર્યપ્રાકૃતના સંરોધાગ	
	'વ' નો 'સ' (૫૬)	"		મ્યાનરણનો અભાવ	"
૫૭	સપ્રાકૃતના અભ્યાસિઓનું		૬૨	સાધારણ પ્રાકૃતનો	
	પ્રાકૃતના અભ્યાસ સરખ			પરિચય	"
	દુર્લ્લેહ અને તેનું			'મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત'	
	દુષ્પરિણામ	"		નો અર્થ	૧૨૪

કંઢિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઢિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	સાધારણ પ્રાકૃતની		૬૯	ચૂલિકા-પૈશાચી	૧૫૧
	વિવિધતા	"		પૈશાચીની વિવિધતા	૧૫૨
	ચંદ અને હેમચંદ્ર	"		વર્ણવિમ્બારોની દૃષ્ટિ	
	ચંદ અને લક્ષ્મીધર	૧૨૬		માપાઓનો ક્રમ	૧૫૪
	'તત્સમ' નો અર્થ	૧૨૭	૭૦	અપભ્રંશમાપાનો પરિચય	"
	'તદ્ભવ' નો અર્થ	"		અપભ્રંશનો સામાન્ય અર્થ	૧૫૮
	દેશ્ય એટલે તલ્લપદી	૧૨૯		અપભ્રંશ અને વૈદિકયુગનું	
	આર્યસંતાનીય દેશ્ય અને			આદિમ પ્રાકૃત	"
	અનાર્યસંતાનીય દેશ્ય	"		મહાભાષ્યકાર અને અપ-	
	અનાર્યસંતાનીય			ભ્રંશનો સામાન્ય અર્થ	૧૫૯
	દેશ્ય શબ્દો	૧૩૦		અપભ્રંશનો વિરોધ અર્થ	"
	રાજકુમારોના હાથે માટે			માપાવિશેષપરત્વેના	
	અનાર્ય દાસીઓ	૧૩૧		અપભ્રંશનો ઝહાપોહ	"
૬૩-૬૪-૬૫	લૌકિક સંસ્કૃતમાં પણ		૭૧	સ્થાવર અપભ્રંશ અને	
	દેશ્ય શબ્દો	૧૩૩		નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરત	૧૬૦
૬૬	શૌરસેની માપાનો			નાટ્યશાસ્ત્રમાં અપભ્રંશ-	
	પરિચય	૧૪૪		પદો	૧૬૧
	દિગંબર જૈન સહિત્ય અને			ચંદ અને સ્થાવર અપભ્રંશ	૧૬૨
	શૌરસેની માપા	"		અપભ્રંશપ્રવંધ	૧૬૩
	શૌરસેનીની વિવિધતા	૧૪૬		અપભ્રંશ અને દાક્ષિણ્ય-	
૬૭	માગધી માપાનો પરિચય	"		ચિહ્ન	"
	સૂત્રમાગધી અને વ્યાક-		૭૨	મહાયાનપંથના લલિત-	
	રણમાગધીનો સંકેત	૧૪૭		વિસ્તર આદિ ગ્રંથોનાં	
	માગધીની વિવિધતા	૧૪૯		અપભ્રંશપદો	૧૬૫
૬૮	પૈશાચી માપા અને			લલિતવિસ્તરનાં પદો	"
	ચૂલિકા-પૈશાચી માપાનો			વૌદિકચર્યાવતારનું પદ	૧૬૮
	પરિચય	૧૫૦		હંસાવતારનાં અપભ્રંશ	
	પૈશાચીનું પ્રભવસ્થાન	૧૫૧		પદો	"

કંઢિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઢિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	જાતિનું અનિયંત્રણ	૨૦૨		ક્રિયાપદ વિભક્તિ	"
	કાઠનું અનિયંત્રણ	"		દેશ્યધાતુ	૨૧૩
	શૌરસેનીવત્-સૂત્રનો			કૃદંતો	૨૧૪
	આશય	૨૦૩		તદ્વિતપ્રત્યય	૨૧૬
	નામવિભક્તિ	૨૦૪	૭૭	હેમચંદ્રે દર્શાવેલી ઝગતી	
	હ્રસ્વવિભક્તિ	૨૦૬		ગુજરાતી અને વૈદિક	
	સંવંધસૂચક પ્રત્યયો	"		ભાષા વચ્ચેની સમાનતા	૨૧૭
	સર્વાદિ શબ્દ	"		ચાહુ ગુજરાતી અને	
	દ્વિત્વાંત અને ઉકારાંત નામ	૨૧૦		વૈદિક ભાષા વચ્ચેની	
	નારીજાતિ નામ	૨૧૧		સમાનતા	૨૧૮

વ્યાખ્યાન વીજું-વારમો અને તેરમો સૈકો પૃ૦ ૨૧૧-૨૮૨

૭૮	અભયદેવ-વાદિદેવસૂરિ- હેમચંદ્ર અને સોમપ્રભ- ધર્મસૂરિ-વિજયસેન			દેવસૂરિનાં વાક્યો	"
	અમની કૃતિઓ	૨૧૧	૮૭	હેમચંદ્રનાં વાક્યો	"
૭૯	અભયદેવનો સમય	"		અભયદેવના શબ્દો	૨૨૧
૮૦	દેવસૂરિનો સમય	૨૨૦		દેવસૂરિના શબ્દો	૨૨૦
૮૧	હેમચંદ્રની કૃતિઓ	૨૨૧		હેમચંદ્રના શબ્દો	૨૨૧
૮૨	સોમપ્રભનો સમય	૨૨૨	૮૮	અભયદેવ-દેવસૂરિ-હેમચંદ્રે વાપરેલી નામવિભક્તિઓ	
૮૩	ધર્મસૂરિનો સમય	૨૨૩		અને તેની ચર્ચા	૨૨૭
૮૪	વિજયસેનનો સમય	"		પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિ	૨૨૮
૮૫	શ્રારમા અને તેરમા સૈકાની ભાષામીમાંસા	૨૨૪		ભાષામાં વિશેષ્ય પ્રમાણે વિશેષણમાં પ્રત્યય ન	
૮૬	તે તે કૃતિઓનાં વાક્યો અને શબ્દો	૨૨૪		હોવાની પદ્ધતિને વૈદિક ભાષાની એવી પદ્ધતિનો	
	અભયદેવનાં વાક્યો	૨૨૫		ટેવો	૨૪૨

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
૮૯	ત્રીજી વિભક્તિ	૨૪૪	૧૦૧	‘જણાય’ ના ‘આય’ની	
	एकवचन	”		व्युत्पत्तिचर्चा	૨૬૯
	बहुवचन	૨૪૫	૧૦૨	‘કરીએ’ના ‘ईए’ની	
	वेवडा प्रत्ययो अने			व्युत्पत्तिचर्चा	૨૭૧
	वैदिक भाषानी पद्धति	૨૪૫	૧૦૩	‘अच्छ’ની व्युत्पत्तिचर्चा	૨૭૨
૯૦	‘चतुर्थीने बदले छट्टी			चेवरनी भ्रांत कल्पना	૨૭૫
	विभक्ति	૨૪૬		धीनरसिंदरावभाईए	
	‘ते माटे’ अर्थना द्योતक			जणावेलो अर्थ बराबर	
	निपातो	”		नयी	”
	‘रेपा’ उपरयी ‘रेसि’			ट्रेसिदोरीની વિવાદાસ્પદ	
	लाववानी भ्रामक कल्पना	૨૪૭		कल्पना	૨૭૬
૯૧	व्युत्पत्ति माटे केवल			धीम्स महाशयनी ‘अक्ष’	
	अक्षरसाम्य भ्रामक छे	૨૪૮		द्वारा ‘अच्छ’ लाववानी	
	ते दावतनां सदाहरणो	૨૪૮		कल्पना	”
૯૨	छट्टी विभक्ति	૨૫૨	૧૦૪	‘अच्छि’ क्रियापदनी	
	पष्टी सूचक ‘तण’ની			व्युत्पत्ति	૨૭૯
	व्युत्पत्तिचर्चा	૨૫૫	૧૦૫	‘वेप्पू’ भातुयूं मूल	”
૯૩	पचमी विभक्ति	૨૫૬	૧૦૬	‘पहोचबु’ની व्युत्पत्ति-	
૯૪	सातमी विभक्ति	૨૫૭		चर्चा	૨૮૦
૯૫	बारमा सैमानी क्रियापद-		૧૦૭	भाषाभा शैलीની विशेषता-	૨૮૩
	विभक्ति	૨૫૮		‘भण्’नो उपयोग	૨૮૪
૯૬	क्रियापदना प्रत्ययोंनी		૧૦૮	बारमा सैमानां कृदंतो अने	
	व्युत्पत्ति	૨૫૯		तेमना प्रत्ययोंनां मूळ	૨૮૬
૯૭	भविष्यकालनां क्रियापदो	૨૬૪	૧૦૯	भूतकृदंत	૨૮૭
૯૮	विध्यर्थ क्रियापदो	૨૬૪	૧૧૦	वर्तमान कृदंत	”
૯૯	कर्मणि क्रियापदो	૨૬૫	૧૧૧	संबंधक भूतकृदंत	૨૮૮
૧૦૦	कर्मणि अने भावेप्रयो-			‘करी’ अने ‘करीने’ना	
	गनी चर्चा	૨૬૬		‘ई’ तथा ‘ईने’ नी	
				व्युत्पत्ति	૨૮૯

कंडिका	विषय	पृष्ठ	कंडिका	विषय	पृष्ठ
११२	भूतकृतो द्वारा भूतकाळ- सूचक क्रियापद	२९१	१२५	'तण' नो स्वतंत्र उपयोग	३२३
११३	'आव्यो'नी व्युत्पत्ति	२९३	१२६	'बंदणह' वगेरेनी व्युत्पत्ति	"
११४	कर्तृसूचक कृतंत	२९४	१२७	'लेया'नी व्युत्पत्ति	३२४
११५	विध्यर्थ कृतंत 'करवानुं'नी व्युत्पत्ति	२९५	१२८	अविध्यमाळनां क्रियापदो 'छांडवुं'नी व्युत्पत्ति	३२५ ३२६
११६	धारमा सैकानां सर्वनामो 'कवण' विशेष निरुक्ताकार	२९६ २९९	१२९	'मेल्हावीओ' वगेरेनी व्युत्पत्ति	३२७
११७	धारमा सैकानां विशेषणो अने अव्ययो	३०१	१३०	'बेसाड्यु'नी व्युत्पत्ति 'नात्रा' 'भडिवाड'नी व्युत्पत्ति	" ३२८
११८	'आवइ'नी व्युत्पत्ति	३०४	१३१	'रुड'नी व्युत्पत्ति	३२९
११९	'ले'नी व्युत्पत्ति	३०५	१३२	'आंगमे'नी चर्चा	"
१२०	तेरमा सैराना शब्दो	३०५	१३३	'सामळवु'नी व्युत्पत्ति	३३०
१२१	सोमप्रभनो समय धर्मसूरिनो समय विजयसेनसूरिनो समय	३१४ ३१५ ३१५	१३४	पचमीसूचक 'हुवु'नी व्युत्पत्ति	३३१
१२२	'आप्यु'नी व्युत्पत्ति	३१६	१३५-१३४	'साटे' अने 'वडे'नी व्युत्पत्ति	३३३
१२३	'सवडि'नी व्युत्पत्ति 'मोरति'नी व्युत्पत्ति 'जगडो'नी व्युत्पत्ति 'दीणार' परदेसी शब्द	३१७ ३१८ ३१९ "	१३५	'ठिठ' वगेरेनी चर्चा	३४१
१२४	'जोवु'नी व्युत्पत्ति 'पाखार'नी व्युत्पत्ति 'डाफ्यु'नी व्युत्पत्ति	" ३२१ ३२१	१३६	'पहेला'नी व्युत्पत्ति	३४३
			१३७	'कडवानी' व्युत्पत्ति 'रळी'नी व्युत्पत्ति बारमा अने तेरमा सैकानु पद्य	३४४ ३४५ ३४७
व्याख्यान त्रीजुं-चौदमो अने			पंदरमो सैको पृष्ठ ३९१-४३६		
१३८	चौदमा सैकाना पद्यगत शब्दो	३९१	१४०	विनयचद्रनो समय जिनपयसूरिनो समय	४०३ "
१३९	चौदमा सैराना गद्यगत शब्दो	४००	१४१	चौदमा सैरानी भाषा- मीमासा	४०४

पंक्तिरा	विषय	पृष्ठ	पंक्तिरा	विषय	पृष्ठ
१४२	'बटवतर'नी व्युत्पत्ति	४०५		'बटव'नी व्युत्पत्ति	४१७
	'पल्लव'नी शर्चा	४०६		'ल्लव'नी 'ओट'नी	
	'सखनि'नी व्युत्पत्ति	"		व्युत्पत्ति	४१८
	'तिष्ठ'नी व्युत्पत्ति	"		'धीरिम' 'मन्त्र'नी	
	'शाय' वगैरे अगुणरणो	"		व्युत्पत्ति	४१९
	'शर्यु'नी शर्चा	४०७		'मन्त्र' 'आनु' 'मेष'उ	
	'नगरी' वगैरेनी शर्चा	"		'बोरोमावाडि'नी व्युत्पत्ति	४२०
१४३	भीज्यु'नी व्युत्पत्ति	४०८		'पातण' 'मपय'	
१४४	'अनेरा'नी व्युत्पत्ति	४०९		'कल्ल' 'कांशुविष'	
	'देगाड्यु' 'बागे' वगे-			'बचोन्'नी व्युत्पत्ति	४२१
	रेनी शर्चा	"		'गाभिमसूरा' 'कुयडिम'	
१४५	'ऊपरि'नी व्युत्पत्ति	४१०		'माण्डु' 'राम' नी	
१४६	'वडियनि' 'जिस्त' 'टोहणछनि' 'दि'नी			व्युत्पत्ति	४२२
	व्युत्पत्ति	४१२		'हिंदोल' 'पापरि'	
	'गमार' 'माचड' 'पनीजलि'			'महमद' 'मू' सिउ'	
	'मह्यु'नी व्युत्पत्ति	४१३		'मडियउ' 'अनेराछण्ड'	
	'धीय' 'मुहाली' 'कांगर्यु'			नी व्युत्पत्ति	४२३
	'मिहिकी' 'मिउ'नी			'ओखे' 'कने' 'माथा'	
	व्युत्पत्ति	४१४		'देवदण'नी शर्चा	४२४
	'बूछ' 'दीस' 'मुहाडि'			'बबली'नी व्युत्पत्ति	४२५
	'मुंडनिलखि' 'माल'			'सारसंभाल' 'यउ'	
	'चिणय' 'मिरिय'			'दियजतणइ' उताणु'	
	'अउगी'नी व्युत्पत्ति	४१५		नी व्युत्पत्ति	४२६
	'दोयल' 'कर्यु'नी			'माषणिमोमु' 'कूडो'	
	व्युत्पत्ति	४१६		'विडाविडि' 'छानउ'	
	'ऊयाहुलि' 'फाग'			'पाडइ' 'तूल' 'सिडणइ'	
	'ऊतावाल' 'रहेवा'			'पति' 'राडिगेडि' ४२७-२८	
				'पाडोसि'नी व्युत्पत्ति	

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ
	‘માપિ’ ‘બોસિરાવર’	૪૨૧	૧૬૮	કુલ્મંડનના વિશિષ્ટ પ્રયોગો	૪૬૭
	‘ઝલ’ ‘વેચવું’ ની વ્યુત્પત્તિ			કુલમંડને આપેલા કેટલાક પ્રયોગો અને વિભક્તિઓ	
૧૪૭-૧૪૮-૧૪૯	ચૌદમા શતકના સંગ્રામસિંહની ચાલશિક્ષાના કેટલાક પ્રયોગો	૪૩૦-૩૭		ધાપરવાના નિયમો	૪૬૮
૧૫૦	સંદેશકરાસના શબ્દો	૪૩૮	૧૬૯	પંદરમા સૈફાની ભાષા-મીમાંસા	૪૭૧
૧૫૧	સંદેશકરાસની ભાષા	૪૪૦	૧૭૦	પાંચમીના પ્રત્યયોની ચર્ચા	૪૭૩
૧૫૨-૧૫૩	સંદેશકરાસના કર્તાનો પરિચય	૪૪૭	૧૭૧	‘છે’ નો ઉપયોગ	૪૭૫
	પંદરમા સૈફાની કૃતિઓ	૪૫૦	૧૭૨	પારસી લેખક અને જૈન	
૧૫૪	કુલમંડનની કૃતિ	૪૫૧	૧	લેખક એ બંનેની સમાન ગુજરાતી	૪૭૬
	કુલમંડનનો પરિચય	”	૧૭૩-૧૭૪	વૈદિક લેખક અને જૈન લેખકની સમાન ગુજરાતી	૪૭૮
૧૫૫	કુલમંડનના નામવિભક્તિના પ્રયોગો	૪૫૨	૧૭૫	વ્યવહારવિભક્તિવાદના પ્રયોગો	૪૮૧
૧૫૬	તરુણપ્રભના પ્રયોગો	૪૫૪	૧૭૬	ગુજરાતના પ્રયોગો	૪૮૨
૧૫૭	સોમસુંદરના પ્રયોગો	૪૫૫		ગુજરાતના પ્રયોગોની મીમાંસા	૪૮૭
૧૫૮	પારસી લેખક લક્ષ્મી-ધરના પ્રયોગો	૪૫૫		યર્તમાન કૃદંત અને ભૂતકૃદંતનો વિવેક	૪૮૮
૧૫૯	હેમહંસના પ્રયોગો	૪૫૬	૧૭૭	‘લેવું’ની ચર્ચા	૪૮૯
૧૬૦	અસાદતના પ્રયોગો	૪૫૭	૧૭૮	‘રહે’ની ચર્ચા	”
૧૬૧	મીમના પ્રયોગો	”	૧૭૯-૧૮૦	ગુજરાત અને કુલ-મંડનની ગુજરાતીના વિશિષ્ટ લક્ષણ	૪૯૦
૧૬૨	તરુણપ્રભના બીજા શબ્દો	૪૫૮		ચૌદમા અને પંદરમા સૈફાનું પદ તથા ગદ્ય	૪૯૩
૧૬૩	સોમસુંદરના બીજા શબ્દો	૪૬૦			
૧૬૪	લક્ષ્મીધરના બીજા શબ્દો	૪૬૧			
૧૬૫	હેમહંસના બીજા શબ્દો	૪૬૨			
૧૬૬	અસાદતના બીજા શબ્દો	૪૬૩			
૧૬૭	મીમના બીજા શબ્દો	૪૬૪			

કંઠિકા	વિષય	પૃષ્ઠ	કંઠિકા	વિષય
વ્યાખ્યાન ચોથું-સોલ્હમો અને સત્તરમો સૈકો		પૃ૦ ૫૩૭-૬૦૨		
૧૮૧	લાવણ્યસમય-નરસિંહ- પદનામ-મીમ ઘીજો, માંડળ-સિદ્ધિચંદ્ર-વિષ્ણુદાસ- નાકર	૫૩૭		‘તિણિ’ ની ચર્ચા ૫૧
૧૮૨	લાવણ્યસમયના શબ્દો	૫૩૮	૧૮૮	‘લીહાલા’ ની ચર્ચા ૫૫
૧૮૩	નરસિંહના શબ્દો	૫૩૯	૧૮૯-૧૯૦	સિદ્ધિચંદ્ર અને અમરેલીના શિલાલેખના શબ્દો ૫૫
૧૮૪	પદનામના શબ્દો	૫૪૧	૧૯૧	વિષ્ણુદાસના શબ્દો ૫૫
૧૮૫	મીમ ઘીજાના શબ્દો	૫૪૪	૧૯૨	નાકરના શબ્દો ૫૫
૧૮૬	માંડળના શબ્દો	૫૪૫	૧૯૩	સત્તરમી સદીની ભાષા- મીમાંસા ૫૫
૧૮૭	સોલ્હમા સૈકાની ભાષા- મીમાંસા	૫૪૭		સોલ્હમા અને સત્તરમા સૈકાનું પદ તથા ગદ્ય ૫૬

વ્યાખ્યાન પાંચમું-અઢારમી સદીની ગુજરાતી અને ઉપસંહાર
પૃ૦ ૬૦૩-૬૬૫

૧૯૪	લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર- પ્રેમાનંદ-યશોવિજય	૬૦૩		અઢારમા સૈકાનું પદ અને ગદ્ય ૬૧
૧૯૫	લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર-પ્રેમાનંદના વિભક્તિવાર પ્રયોગો	૬૦૩	૨૦૧	ઉપસંહાર ૬૩
૧૯૬	લક્ષ્મીરત્નનાં ક્રિયાપદો	૬૦૫	૨૦૨-૨૧૦	ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ ૬૩
	રત્નેશ્વરનાં ક્રિયાપદો	૬૦૬	૨૧૧-૨૧૯	કૃતિઓનું અભિધેય ૬૪
	પ્રેમાનંદનાં ક્રિયાપદો		૨૨૦	‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ ૬૪
૧૯૭	લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર- પ્રેમાનંદનાં કૃદંતો	૬૦૬	૨૨૧	ફારસી ગુજર ૬૫
૧૯૮	લક્ષ્મીરત્ન-રત્નેશ્વર-પ્રેમાનંદના કેટલાક શબ્દો	૬૦૭	૨૨૨	ગુજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા ૬૫
૧૯૯	યશોવિજયજીના વિભક્તિ- વાર્ણા નામોની યાદી	૬૦૮	૨૨૩-૨૨૮	પાંચસે વર્ષ પૂર્વે એક લેવી ભાષા, તે સંવંધે ઉદાહરણો ૬૫
	યશોવિજયજીનાં ક્રિયા- પદોની, કૃદંતોની અને કેટલાક શબ્દોની યાદી	૬૦૯	૨૨૯	માતૃભાષાનો વિશિષ્ટ અભ્યસ ૬૫
૨૦૦	અઢારમી સદીની ભાષામીમાંસા	૬૧૦		‘છે’ ની વિશેષ ચર્ચા (પરિશિષ્ટ) ૬૬
				વિશેષશબ્દસન્નિ ૬૬

સુધારીને વાંચવું

પૃ. ૭ ટિપ્પણ-(છેલ્લેથી ત્રીજી પંક્તિ) સંચાર, નાદ	પૃ. ૭૭ (છેલ્લેથી સાતમી પંક્તિ) લૈકિક સંસ્કૃતનો
પૃ. ૭૫ (છેલ્લેથી પહેલી પંક્તિ) જેવું તો	પૃ. ૧૪૩ પં. ૧૧ (વર્ગ ૮, ગા. ૬૬) પૃ. ૪૦૫ ચંદ્રવત્સર (૧૪૩ મી પંક્તિ)

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાન્તિ

(બારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકાસુધી)

૧ આમુખ

શ્રીમહાવીરાય નમઃ

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં સકલોન્ શાબ્દિકાંસ્તથા ।

યશ્યે દ્વિમાનુસારેણ ગુર્જરીવાચ ઉત્ક્રમમ્ ॥

૧ પ્રસ્તુતં નિવ્રન્ધમાં વિવ્રમના બારમા સૈકાથી હર્દિને અઢારમા સૈકા-

ઉપક્રમ

સુધીના ગુજરાતી પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્યની ભાષાનું વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ અવલોકન કરવાનું છે. દૃઢતા કે આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં અપભ્રંશના મપાઝા નીચે જે જે નિયમો આપ્યા છે તે નિયમો ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં કયા કયા પ્રકારે પરિવર્તન પામ્યા છે નામરૂપ અને વિશેષણરૂપ શબ્દોનું, નામોને અને ધાતુઓને લગતી વિભક્તિઓનું, હેતુચક્રવર્તી, સંબંધક ભૂતકૃદંત, વર્તમાનકૃદંત, ભૂતકૃદંત, ભવિષ્યકૃદંત અને કર્તૃસૂચકકૃદંતને લગતા પ્રત્યયોનું, અવ્યયોનું તથા મૂળ ધાતુઓનું કયાં કેલું પરિવર્તન થયું છે અને શબ્દોમાં પણ પ્રાકૃત શબ્દોનું, સંસ્કૃત શબ્દોનું, દેશ્ય શબ્દોનું અને અન્ય ભાષાના શબ્દોનું ચલણ કયાં કેવી રીતે થતું આવ્યું છે એ બતાવવા સાથે એ બધું સ્પષ્ટપણે ધ્યાનમાં આવે એ સારુ તે તે સમયના ગુજરાતી સાહિત્યમાર્થી સવિસ્તર ઉદાહરણો પણ ટાંકી બતાવવાનાં છે.

૨ આચાર્ય હેમચન્દ્રને વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીના પાણિનિ સમજું હેમચન્દ્ર ગુજરાતી અને સાહિત્યિક કાવ્યની દૃષ્ટિએ ગુજરાતીના—તેના પાણિનિ—ગુજરાતી સાહિત્યના—આદિમ વાલ્મીકિ પણ તેઓ અને વાલ્મીકિ છે પૃથ્વી તેમનો સમય આ નિબંધમાં પૂર્વાવધિરૂપ છે અને ઉત્તર મર્યાદાની દૃષ્ટિએ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી, કે કવિરાજ પ્રેમાનંદ સુધી મારે પહોંચવાનું છે.

તે એ સમયના વચગાળામાં થયેલા જૈન, વૈદિક તથા પારસી અને મુસલમાન સાહિત્યકારોની ગુજરાતી પદ્ય વા ગદ્ય કૃતિઓને તપાસનાની છે.

તેમની તે તે કૃતિઓ તો પારખિનાની છે એટલે તે સૈકાવાર મળતી એક એ કે વ્રણ કૃતિઓને જ તપાસીને તે દ્વારા ઉક્ત પરિવર્તનોની રેખા દોરવા ધારી છે. પ્રથમ પદ્ધતિ ગમે તે કવિની ધ્રુણથી વધારે કૃતિઓનો પણ ઉપયોગ કરીશ.

પાટોની ચોક્કસાદ માટે યથાપ્રાપ્ત હસ્તલિખિત પ્રતિઓમા આવેલા પાટોનો ઉપયોગ કરનાર છું અને જ્યાં મુદ્રિત પાંઠ વહેમ પડે તેના નહીં હોય ત્યાં તેમનો પણ ઉતારો ટાંકીશ.

નિબંધનો વિષયાનુક્રમ આ પ્રમાણે ગોઠવ્યો છે :

નિબંધનો	૧ આમુલ
ક્રમ	૨ ચારમો અને તેરમો સૈકો
	૩ બીસમો અને પંદરમો સૈકો
	૪ સોઝમો અને સત્તરમો સૈકો
	૫ અઢારમો સૈકો અને અનંતાર

તે તે સૈકાના કવિની કૃતિવિશે બોલતાં, પહેલાં તે તે કવિસંબંધે પણ યથાપ્રાપ્ત વૃત્તાંતાનુસારે સંક્ષેપમાં જણાવવાની ધારણા રાખી છે.

મૂળ નિબંધ ઉપર આવતાં પહેલાં ગુજરાતી ભાષાના ઇતિહાસ અને ક્રમવિકાસ સાથે જેમનો ગાઢ સંબંધ છે એવા આમુખસ્વરૂપ, નીચેનાં મુદ્દાઓ તરફ શ્રોતાઓનું ધ્યાન રેંચીશ :

૧ શબ્દસ્વરૂપ

૨ ભાષાસ્વરૂપ

૩ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો અને ભાષાના ભેદપ્રભેદો.

૩ વર્તમાનમાં વિજ્ઞાનની અનેક શાખાઓમાં યાંત્રિક શોધોનું પ્રત્યક્ષ શબ્દસ્વરૂપ પ્રમાણ પ્રવર્તે છે. જે સમયે ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષની આવી યાંત્રિક સાંમગ્રી ન હતી તે સમયે આપણા ઋષિમહર્ષિ-ઓએ ચરાચરનાં જે દ્રશ્યો-પદાર્થો-બનાવટો સ્પૂલદૃષ્ટિ-નરી આંખે-સમજાપ તેમાં ન હતાં તેમને સમજાવા-સમજાવવા આત્માનુભવ-આત્મ-પ્રત્યક્ષ-દ્વારા અનેક પ્રયોગો કરેલા છે અને તેમ કરી તેમણે પોતપોતાના અમુક ચોક્કસ સિદ્ધાંતો ઘડી રાખેલાં છે.

ભારતવર્ષનાં સમગ્ર દર્શનોનું ઉત્પાન અને તેમના અનેક પ્રવાહો તરફ દૃષ્ટિ માંડતાં જ ઉક્ત હકીકત ધ્યાનમાં આવે એવી છે.

૧ જૈન વિચારકો, વૈદિક વિચારકો અને બૌદ્ધ વિચારકો આત્મા, ईश्वर, કર્મ વગેરે તર્કાતીત પ્રમેયોવિશે મિત્ર મિત્ર અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેમજ અંધકાર, છાયા, તેજ વગેરે દ્રશ્યપદાર્થોવિશે પણ તેમની વિચારસરણી મિત્રમિત્ર પ્રકારની છે. ઇન્દ્રિયોમાં કંઈ પ્રાપ્યકારી છે અને કંઈ અપ્રાપ્યકારી છે એ વાત તે વધાની જુદી જુદી માન્યતા પ્રવર્તે છે, આ વધો વિવાદાસ્પદ વસ્તુઓ માટે તે ત્રણે વિચારકોએ ત્રણે શ્લોકોમાં લાંબી લાંબી ચર્ચાઓ કરેલી છે. તે વિચારકો વચ્ચે આવી મિત્રતા હોવા છતાં તે વધાનું લક્ષ્ય એક નિર્વાણ છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જોઈ છે.

આપણે સૌને વિદિત જ છે કે શબ્દ, શ્રોત્રદ્વાર દ્વારા જાણી શકાય છે. શબ્દનાં માધુર્ય, કઠોરતા, તીવ્રતા, મંદતા વગેરેને અનુભવિષ્યે છિપ્-
'પટલું' જ નહીં પણ કર્તામાન, વજારોમાં શબ્દે એક ઘળું મોટું સ્થાન રોકી રાખ્યું છે. આ રીતે શબ્દ, અતિપ્રચલિત છતાંય એ શું છે ? શાનો વૈભવો છે ? એનું મૂલ્ય ક્યાં છે ? એવી એવી જિજ્ઞાસાઓ માથે જ કોઈને ઝટતી હશે.

૨ જે શબ્દ આપણે બોલિયે છિપ્ તેની વર્ણવતિનો ક્રમ આપિશક્તિનામના વૈચકરણે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યો છે :—

“નામિપ્રવેશોત્ પ્રયત્નપ્રેરિતઃ પ્રાણો નામ વાયુઃ કર્ચ્વમ્ આક્રમન્ ઘરઃપ્રવૃત્તીનાં સ્થાનાનામ્ અન્યતમસ્મિન્ સ્થાને પ્રયત્નેન વિધાયતે । ॥ વિધાયમાણઃ સ્થાનમ્ અભિહન્તિ । તસ્માત્ સ્થાનાભિધાતાત્ શ્વનિઃ કલપયે આક્રમ્ય, સા વર્ણધ્રુતિઃ—સ વર્ણસ્ય આત્મલભઃ । તત્ર વર્ણેષ્વનૌ કલપમાણે યદા સ્થાન-કરણ-પ્રયત્નાઃ પરસ્પરં સ્પૃશન્તિ સા સ્પૃશ્તા । યદા ઈપત્ સ્પૃશન્તિ તા ઈપત્સ્પૃશ્તા । યદા સામેષ્વેન સ્પૃશન્તિ તા સંશ્લિષ્તા । કૂરેણ યદા સ્પૃશન્તિ સા વિહૃતતા । એષઃ અન્તઃપ્રયત્નઃ । સદ્ધાર્ણી પ્રાણો નામ વાયુઃ કર્ચ્વમ્ આક્રમન્ મૂર્ધ્નિ પ્રતિહતઃ વિહૃતઃ કોઠમ્ અભિહન્તિ, તત્ર કોઠે અભિહન્યમાણે કષ્ઠબિલસ્ય વિહૃતત્વાદ્ વિવારઃ । સંશ્લિષ્તત્વાત્ સંવારઃ । તત્ર યદા કષ્ઠબિલં વિહૃતં ભવતિ તદા શ્વાસો જાયતે, સંશ્લિષ્ટે તુ નાદઃ । તૌ અનુપ્રદાનમ્ આચક્ષતે । તત્ર યદા સ્થાન-કરણમિષાતજે પ્શ્વનૌ નાદઃ અનુપ્રદીયતે તદા નાદપ્શ્વનિ-સંસર્ગાદ્ ધ્રુવો જાયતે । યદા તુ શ્વાસ અનુપ્રદીયતે તદા શ્વાસપ્શ્વનિસંસર્ગાદ્ અપોયો જાયતે । અસ્યે વાયો અત્પ્રાણતા । મહતિ મહાપ્રાણતા-મહાપ્રાણત્યાદ્ કન્મલમ્ । યદા સર્વાપ્રાણાધારી પ્રયત્નસ્તીયો ભવતિ તદા ગાત્રસ્ય નિપ્રહઃ કષ્ઠબિલસ્ય ચ અણુત્વમ્ સ્વરસ્ય ચ વાયોઃ સીમગતિત્વાદ્ રૌદ્ર્યં ભવતિ તમ્-ઉદાત્તમ્-આચક્ષતે । યદા તુ મન્દ-પ્રયત્નો ભવતિ તદા ગાત્રસ્ય હંચનમ્ કષ્ઠબિલસ્ય ચ મહત્ત્વમ્ સ્વરસ્ય ચ વાયોર્મન્દગતિત્વાત્ સ્તિમ્બતા ભવતિ તમ્-અનુદાત્તમ્-આચક્ષતે । ઉદાત્તા-અનુદાત્ત-સ્વરસંનિપાતાત્ સ્વરિત ઇત્યેષ કૃત્સ્ત્રો બાદ્યપ્રયત્ન ।”—સિદ્ધહેમ-૧-૧-૧૬ । ધંચોત્

“કોઈ પણ બોલનાર ઝારે બોલવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તે પ્રયત્નદ્વારા સૌથી પ્રથમ પ્રાણ નામનો વાયુ નામિષ્યે-કુટીષ્યે-ચી યતિમાન થાય છે. નામિષ્યે યતિમાન થયેલો પ્રાણવાયુ કપર થસારો કરે છે અને તે કપર થસી આવતો વાયુ, બોલવાનાં ગમે તે સ્થાનોમાર્ગનાં કોઈ પૃથ્વીનાં જગા મેળવે છે. [બોલવાનાં સ્થાનો આઠ છે :

૧ ઝર-છાતી, ૨ કંઠ-ગળું, ૩ માથું, ૪ જીમનું મૂલ, ૫ દાંત, ૬ નાસિકા-
નાક, ૭ ઓઘ-હોઠ અને ૮ તાલ્લું. પ્રયત્ન બે છે : આસ્યપ્રયત્ન અને વાહ્યપ્રયત્ન.
મુખની અન્દર થતો પ્રયત્ન તે આસ્યપ્રયત્ન. હોઠથી માંડીને કંઠમણિ-હઠિયા-
મુધીના ભાગનું નામ મુખ. મુખ સિવાય શરીરના અન્યભાગમાં-કોઠામાં-થતો
પ્રયત્ન તે વાહ્ય પ્રયત્ન. જિહ્વાનું મૂલ, મધ્યમાગ અને અગ્રભાગ તે ત્રણ કરણ છે]
કોઈ એક ઉચ્ચારણસ્થાનમાં જગા મેલ્લવતાં જ તે પ્રાણવાયુ, પોતાના આશ્રયરૂપ સ્થાન
સાથે અથડાય છે—એ રીતે સ્થાન સાથે વાયુના અથડાવાથી વહાર-આકાશમાં-
ધ્વનિ થાય છે. એ ધ્વનિનું નામ શબ્દ-એ ધ્વનિ પોતે જ શબ્દનો આત્મા. હવે જ્યારે
તે ધ્વનિ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે જો સ્થાન, કરણ અને પ્રયત્નો એ ત્રણેય એક બીજાં
પરસ્પર સ્પર્શ કરતાં હોય તો તે સ્પર્શનું નામ સ્પૃશ્વતાપ્રયત્ન. તે ત્રણેય પરસ્પર
જરાજરા જ અટકતાં હોય તો તે જરાજરા અટકવાનું નામ ર્શ્પૃશ્વતા. તે ત્રણેય એક
બીજાની સમીપ રહીને અટકતાં હોય તો તે ક્રિયાનું નામ સંસ્પૃશ્વતા અને તે ત્રણેય એક
બીજાંથી દૂર રહીને સ્પર્શ કરતાં હોય તો તે સ્પર્શનું નામ વિસ્પૃશ્વતા. એ ત્રણ પ્રયત્નો
મુક્તમાં થાય છે માટે તેમનું નામ આંતર પ્રયત્ન (આસ્યપ્રયત્ન) છે. વલ્લી પાછો કપર
ધસતો તે પ્રાણવાયુ માથામાં અથડાઈ પાછો વલ્લતો આપણા કોઠા સાથે અથડાય છે.
કોઠા સાથે અથડાતાં કંઠબિલ-ગળાનું હિટ્ટ-વિસ્ફુટ થાય છે—એ વિસ્ફુટ થવાની ક્રિયાનું
નામ વિવાર. વલ્લી, એ વાયુ કોઠા સાથે અથડાતાં કંઠબિલ સંસ્ફુટ થાય છે—સંસ્ફુટ
થવાની ક્રિયાનું નામ સંવાર. વલ્લી, તે વચ્ચે જ્યારે કંઠબિલ વિસ્ફુટ થાય છે ત્યારે
એક શ્વાસરૂપ ક્રિયા થાય છે અને કંઠબિલ સંસ્ફુટ થાય છે ત્યારે એક નાદરૂપ ક્રિયા
થાય છે. શ્વાસ અને નાદ એ બન્નેનું એક નામ ‘અનુપ્રદાન’ છે. [“અનુપ્રદાન એટલે
અનુસ્વાન. અર્થાત્ ઘંટ કે શાસ્ત્ર વાગી રહ્યા પછી અથવા વાગતાં હોય ત્યારે જે
તેમના મુખ્ય અવાજ સાથે કે પછી ઝગઝગાટ થાય છે તેનું નામ અનુપ્રદાન ” એવો
શ્રીજાઓનો અભિપ્રાય છે.] હવે તે વચ્ચે સ્થાન અને કરણોની અથડામણી થતાં તે
દ્વારા પેદા થતા ધ્વનિમાં જ્યારે નાદનું અનુપ્રદાન થાય છે ત્યારે નાદ અને ધ્વનિના
સંસર્ગથી ધોષ નામની ક્રિયા થાય છે અને તે વચ્ચે જ્યારે શ્વાસનું અનુપ્રદાન થાય છે
ત્યારે શ્વાસ અને ધ્વનિના સંસર્ગથી અધોષ નામની ક્રિયા થાય છે. તે વચ્ચે વાયુ
અલ્પ હોય તો અલ્પપ્રાણતાનો પ્રયત્ન હોય અને વાયુ વધારે હોય તો મહાપ્રાણતાની
ક્રિયા સમજાવી. એ મહાપ્રાણતાને સ્ત્રીષે કમ્પતા થાય છે. જ્યારે તે વચ્ચે સર્વાંગ-
નુસારી પ્રયત્ન તીવ્ર હોય ત્યારે ગાત્ર કંઠન થાય છે. કંઠબિલ નાનું થાય છે અને

વાયુની તીવ્રગતિને લીધે સ્વરમાં સ્પષ્ટતા આવે છે—આવી ઉચ્ચારણની ક્રિયાને ‘ઉદાત્ત’ પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે. વઢી, જ્યારે એ સર્વાંગાનુસારી પ્રયત્ન મદ હોય છે ત્યારે માત્ર ઘીલું પડે છે, કઠબિલ મોઢુ થાય છે અને વાયુની મંદગતિને લીધે સ્વરમાં સ્નિગ્ધતા આવે છે—આ જાતની ઉચ્ચારણ ક્રિયાને ‘અનુદાત્ત’ પ્રયત્ન કહેવામાં આવે છે. હવે જ્યારે ઉદાત્ત સ્વર અને અનુદાત્ત સ્વર એ વચ્ચે સ્વરો મેળા થાય ત્યારની ઉચ્ચારણપ્રવૃત્તિનું નામ ‘સ્વરિત’ પ્રયત્ન છે. આ રીતે ૧ વિવાર, ૨ સંવાર, ૩ શ્વાસ, ૪ નાદ, ૫ ધોષ, ૬ અધોષ, ૭ અલ્પપ્રાણ, ૮ મહાપ્રાણ, ૯ ઉદાત્ત, ૧૦ અનુદાત્ત અને ૧૧ સ્વરિત એ અગિયાર શાબ્દ પ્રયત્નો છે. પ્રત્યેક સ્વર અને વ્યંજનનાં સ્થાન, વરણ, આસ્યપ્રયત્ન અને શાશ્વપ્રમત્નની સમગ્રતા નીચે પ્રમાણે છે :

(અ-આ) } ક વર્ગ, હ અને વિસર્ગ-કઠ

(ઇ-ૈ) } જ વર્ગ, ય અને ષ-તાલુ

(ઉ-ઊ) } પ વર્ગ અને ઉપધ્માનીય-ઓષ્ઠ

(ઋ-ૠ) } ટ વર્ગ, ર અને ધ-મૂર્ધ

(ૡ-ૢ) } ત વર્ગ, લ અને સ-દંત

૲ ૲ ... ... તાલુ

ઓ ઓ ... ... ઓષ્ઠ

૳ ... ... દંત-ઓષ્ઠ

જિહ્વામૂલીય ... ... જિહ્વા

અનુસ્વાર ... ... નાસિકા

ઠ, ઘ, ઙ, જ, ઘ ... ... પોત પોતાના પૂર્વોક્ત

સ્થાન અને નાસિકા

‘ક’ થી ‘મ’ મુખીના વ્યંજનો ... ... સ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન (આસ્યપ્રયત્ન)

ય, ર, લ, વ ... ... રૂપસ્પૃષ્ટ પ્રયત્ન

શ, ય, સં, હ	...	...	...	૩૫ દ્વિવૃત્ત પ્રયત્ન
‘અ’ થી ‘ઔ’ સુધીના સ્વરો	...	...	...	વિવૃત્ત પ્રયત્ન
૫-ઔ	...	...	...	વિવૃત્તતર પ્રયત્ન
૬-ઔ	...	...	...	અતિવિવૃત્તતર પ્રયત્ન
અ-આ	...	...	...	અતિવિવૃત્તતમ

‘અ’ થી માંદીને ‘લ’ સુધીના સ્વરોમાના પ્રત્યેક સ્વરનાં અઢાર અઢાર ઉચ્ચારણો થાય છે. નમૂના માટે ઔ નીચે માત્ર એક ‘અ’ ના અઢાર ઉચ્ચારણો આપ્યા છે:
નિરનુનાસિક ઉચ્ચારણ—

૧ હ્રસ્વ ઉદાત્ત અ	૪ લઘુ ઉદાત્ત આ	૭ ક્ષુદ્ર ઉદાત્ત અ ૩
૨ „ અનુદાત્ત અ	૫ „ અનુદાત્ત આ	૮ „ અનુદાત્ત અ ૩
૩ „ સ્વરિત અ	૬ „ સ્વરિત આ	૯ „ સ્વરિત અ ૩

સાનુનાસિક ઉચ્ચારણ—

૧૦ હ્રસ્વ ઉદાત્ત ઐ	૧૩ લઘુ ઉદાત્ત ઐ	૧૬ ક્ષુદ્ર ઉદાત્ત ઐ ૩
૧૧ „ અનુદાત્ત ઐ	૧૪ „ અનુદાત્ત ઐ	૧૭ „ અનુદાત્ત ઐ ૩
૧૨ „ સ્વરિત ઐ	૧૫ „ સ્વરિત ઐ	૧૮ „ સ્વરિત ઐ ૩

આ જ પ્રમાણે ‘લ’ સુધીના તમામ સ્વરોના અઢાર અઢાર ઉચ્ચારણ સમસ્યવાનાં એ, ઐ, ઔ, ઐ-૫ ચારણ સંસ્કૃતપ્રયોગોમા હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ યદુ નથી માટે તે પ્રત્યેકનો હ્રસ્વ સિવાયનાં પૂર્વોક્ત ચાર ચાર ઉચ્ચારણો સમસ્યવાં.

‘ય લ ઘ-૫ પ્રત્યેકનાં ચાર ઉચ્ચારણો છે:—એક સાનુનાસિક અને બીજું નિર નાસિક.

ય-લ-ઘ-નિરનુનાસિક

યૈ-લૈ-ઘૈ-સાનુનાસિક

વાચ્યપ્રયત્ન :

ક શ, ચ છ, ટ ઠ, ત ઘ, પ ફ,
શ, ઘ, સ, વિસર્ગ, જિહ્વામૂલીય
અને ઉપધ્માનીય

વિવાર, શ્વાસ
અને અધોષ

ગ ઘઙ, જ ઘઙ, ઙ ઙ, દ ઘન, ઘ મમ,
ય ર લ ઘ, અને અનુસ્વાર

સંવાદ, નાદ
અને ઘોષ

ક ગ ઙ, ઘ જ ઘ, ટ ઙ, ત દ ન,
પ ઘ મ, ય ર લ ઘ

અલ્પપ્રાણ

૧ ક ઘ, છ ળ, ઠ ઢ, ધ ઘ, ફ મ, શ ષ સ } મહાપ્રાણ
હ

કેટલાક સ્વર અને વ્યંજનની ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયામાં પ્રાચીનોઈ પ્રત્યેક બતાવેલો છે. જેમકે—

- ૧ અવર્ણનું સ્થાન—આલું મુલ—મુલમાં રહેલાં ઘમાં સ્થાનો.
- ૨ હ અને વિસર્ગનું સ્થાન—ઝરસ—છતી.
- ૩ કવર્ણનું સ્થાન—જિહ્વામૂલ
- ૪ રેફનું સ્થાન—દાતનું મૂલ—દત્તમૂલ
- ૫ એ—ઐ „—કઠ અને તાણ
- ૬ ઔ—઒ „—કઠ અને ઓઠ
- ૭ ઘ નું સ્થાન—સંકુ—ગલોફ
- ૮ જિહ્વામૂલીયનું સ્થાન—કઠ
- ૯ અનુસ્વારનું સ્થાન—કઠ—નાસિકા
- ૧૦ શ પ સ હ—ઈ ચારુ ઋષ્માક્ષરનો આંતરપ્રયત્ન વિદ્યુત
- ૧૧ અક્ષરનો „ સંદૃષ્ટ
- ૧૨ ‘લ’ નું લીર્ણ ઉચ્ચારણ નથી માટે તેના ચાર મેદ સમક્ષવા.

પ્રાણવાયુ અને સ્થાનોનો અભિધાત—અવધાન—યતાં જે ઉચ્ચારણવ્યાપાર થાય છે તેનું નામ આસ્યપ્રયત્ન અને પ્રાણવાયુ તથા કોઠાનો અભિધાત યતાં જે વ્યાપાર થાય છે તેનું નામ વાહ્યપ્રયત્ન. એ, તે બે પ્રયત્નોનું સામાન્ય સ્વરૂપ છે. આસ્યપ્રયત્નો પ્વનિ મીઠાવાને સમયે જ થાય છે અને વાહ્યપ્રયત્નો પ્વનિ નીકળ્યા પછી થાય છે એ, તે બે પ્રયત્નોનો વિશેષતા છે.” ઉચ્ચારણશાસ્ત્રના અભ્યાસી માટે ઉચ્ચારણો સ્વચ્છી આટલું વિવરણ રૂપરેખા થશે.

શબ્દનો ઉચ્ચારણો શુદ્ધ, શુદ્ધતર, શુદ્ધતમ કરવા માટે શિક્ષાસંપ્રદમાં જે વાક્યવિધિ બતાવ્યો છે તે આ પ્રમાણે છે:

“આપ—પલાશ—વિલ્વાનાં અપામાર્ગ—ચિરીયયો: ॥ ૩૩ ॥

વામ્યત. પ્રાતરુપાય મક્ષયેદ્ દન્તધાવનમ્ ।

સદિરય કદમ્બથ કરયોર—કરજ્જસૌ ॥ ૩૪ ॥

એતે કષ્ટભિનઃ પુણ્યા. હીરિણય મશસ્તિનઃ ।

તેનાઽઽસ્ય-કરણ સૂક્ષ્મમ્ માધુર્યં ચોપજાયતે ॥ ૩૫ ॥

સ્પર્શ, ગંધ, રસ અને રૂપ જેટલા સ્પષ્ટ છે તેટલો શબ્દ નથી. શબ્દનું સ્વરૂપે આવું અગમ્ય જેવું હોવાને લીધે જ તત્ત્વજ્ઞાનનાં પ્રાચીન પુસ્તકોમાં તેને માટે ઘણાં પાનાં રોકાયેલાં છે એટલું જ નહીં પણ તેના સંબંધમાં પ્રાચીન ચિંતકોએ જુદા જુદા વિચારો બાંધી રાખ્યા છે.

સાંખ્યતત્ત્વજ્ઞાનના આઠ પુણ્ય કપિલમુનિએ શબ્દને પ્રકૃતિનો વિકાર શબ્દ સ્વરૂપ વિશે કહ્યો છે. પ્રકૃતિ જડસ્વરૂપ છે, વ્યાપક છે. અનેક મતો આકાશ પણ પ્રાકૃતિક છે અને તેની ઉત્પત્તિ ૧ કપિલ શબ્દતન્માત્રાઓ દ્વારા થયેલી છે. (‘તન્માત્રા’નો શ્યાલ ‘પરમાણુ’ શબ્દથી આવી શકે છે.)

ત્રિફલાં લવણાકેન ભક્ષયેચ્છિષ્યકઃ સદા ।

હૌષ્ણ(અમિ)મેધાજનન્યેષા સ્વરવર્ણકરી તથા” ॥ ૩૬ ॥—યાજ્ઞ-વલ્ક્યશિક્ષા પૃ. ૫ તથા નારદીયશિક્ષા, પૃ. ૪૪૩ (ધનારસ-સંસ્કૃત સિરિહ ૧૮૧૩) અર્થાત

“સવારના પહોરમાં ઝઠીને આંવાનું, ચાસરાનું, ચીલનું, અથેડાનું, શિરીયનું તથા ચોલું, કદંબનું, કળેરનું અને ફરજક [ફળજી] નું દાતણ કરવું જોઈએ, એનાથી વાળીની શુદ્ધિ થાય છે. એ ઉપરાંત ચર્ધાં કાંઠાવાઢાં અને દૂધવાઢાં વૃક્ષોનાં પણ દાતણ સ્વરશુદ્ધિ માટે લાભકારક છે. લવણ સાથે ત્રિફલાં ચાવાથી સ્વરમાં શોભા આવે છે, શુદ્ધિ વધે છે અને અમિ પણ પ્રદીપ્ત થાય છે.”

૩ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં શબ્દને આકાશનો ગુણ કહીને જણાવેલો છે :

“પ્રકૃતેર્મેહાન્ તતઃ અહંકારઃ તસ્માદ્ ગણ્ય યોડશકઃ ।

તસ્માદપિ યોડશકાત્ પञ્ચભ્યઃ પञ્ચ ભૂતાનિ” ॥ ૨૨ ॥

બ્યાલ્યા—“પञ્ચભ્યઃ તન્માત્રેભ્યઃ પञ્ચ ભૂતાનિ—આકાશાદીનિ તત્ર શબ્દતન્માત્રાદ આકાશં શબ્દગુણમ્” — (સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી)

“પ્રકૃતિથી મહાન્ (મહત્-તત્ત્વ) નીપજે છે, તેમાંથી અહંકાર અને અહંકાર-માંથી સોઢ પદાર્થોનો ગણ પેદા થાય છે. પાંચમાંથી પાંચ ભૂતો નીપજે છે.” ૨૨.

“પાંચ તન્માત્રાઓમાંથી પાંચ ભૂતો—આકાશ વગેરે—નીપજે છે. શબ્દતન્માત્રામાંથી આકાશ ઉપજે છે અને આકાશનો ગુણ શબ્દ છે.”

ન્યાયદર્શનના અગ્રણી ગૌતમમુનિ અને વૈશેષિકો દર્શનના પુરોધા
 ગૌતમ-કણાદ કણાદમુનિ શબ્દને આકાશનો ગુણ કહીને
 વર્ણવ્યો છે. કદંબગોલકન્યાયે યા વીચિતરંગન્યાયે
 શબ્દનું પ્રસરણ પણ તેઓ માને છે.

જૈનદ્રષ્ટિ મુખ્યપણે બે તત્ત્વોને સ્વીકારે છે : ચેતન અને જડ. જડના
 બે ભાગ છે—એક અમૂર્ત કોટિનું અને બીજું મૂર્તકોટિનું.
 જૈન પુદ્ગલ મૂર્તકોટિનું જડ કહેવાય અને આકાશ અમૂર્ત
 કોટિનું. શબ્દ મૂર્તિમંત છે માટે જ તે, જડ પુદ્ગલનો વિશેષ પ્રકારનો
 પરિણામ છે. શબ્દ અને આકાશ વચ્ચે ગુણગુણીનો યા કાર્યકારણનો સંબંધ
 જૈનદ્રષ્ટિ સ્વીકારતી નથી. ભાષાની—શબ્દની—વર્ણનાઓ આજ્ઞા ય લોકા-
 કાશમાં પયરાયેલી છે. (‘વર્ણના’ની સમજ માટે ‘પરમાણુ’ શબ્દ
 પૂરતો છે.)

મૂલદ્રવ્યગ્રાહી દ્રવ્યાર્થિક નયની દ્રષ્ટિ જોતા ‘શબ્દ’ નિત્ય કહેવાય

૪ “ગન્ધ-રસ-રૂપ—સ્પર્શ-શબ્દાનાં સ્પર્શપર્યન્તાઃ શ્રુતિજ્ઞાઃ । અપ્-તેજો-
 વાયૂનાં પૂર્વ પૂર્વમ્ અપોઘ આકાશસ્ય ઉત્તરઃ” —ગૌતમમુનિપ્રણીત ન્યાયસૂત્ર અધ્યા ૦
 ૩ આદિ ૦ ૧ સુત્ર ૬૦.

૫ “તત્ર આકાશસ્ય ગુણાઃ શબ્દ-સંખ્યા-પરિમાણ-પૃષ્ઠક્ત્વ-સંયોગ-વિભાગાઃ” —
 વૈશેષિક દર્શન-પ્રશસ્તપાદભાષ્ય.

“પરિશેષાદ્ ગુણો મૂલ્યા આકાશસ્ય અધિગમે લિઙ્ગમ્” —

વૈશેષિક ૬ ૦ આકાશાલુમાનપ્રકાર ૫૦ ૨૫.

૬ “સદ-અચાર-ઉચ્ચોઓ પમા દ્રવ્યા-ડ્ડત્તુ તિ યા ।

વળા-રસ-ગંધ-ફાસા પુગ્ગલાર્ણં તુ લક્ષણં” ॥ ૧૨ ॥ —ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર
 અધ્ય ૦ ૨૯

૭ વસ્તુનાં જે અભિપ્રાય મૂલ દ્રવ્યવિશે પ્રવર્તે અને દ્રવ્યગત ગુણાદિ ધર્મો પ્રતિ
 ઉપેક્ષાહસિ દાસ્યે તે અભિપ્રાયનું નામ દ્રવ્યાર્થિકનય-ભેદનો નિષેધ ન કરતી
 અભેદગ્રાહી દ્રષ્ટિ-સન્મતિપ્રકરણ ગા ૦ ૩ ।

અને પરિણામપ્રાહી પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિ જોતાં ‘શબ્દ’ અનિત્ય કહેવાય.

શબ્દનું ઉપાદાનકારણ શબ્દની વર્ગણાઓ છે અને પ્રેરકકારણ વા સંયોજકકારણ જીવ છે. શબ્દના અણુઓની આકૃતિ વજ્રજેવી છે. ઉચ્ચાર્યમાણ વા ધ્વન્યમાન શબ્દ ગતિશીલ છે. મહાપ્રેયત્નથી નીપજતો શબ્દ બાધક સામગ્રી ન હોય તો લોકના હેઠ હેઠા સુધી પહોંચે છે અને પછી તે તૂટી જાય છે ત્યારે મંદપ્રયત્નથી પેદા થતો શબ્દ અમુક જ યોજનો સુધી ફેલાઈ પછી વીંછરાઈ જાય છે.

માપાની વર્ગણાઓ શબ્દરૂપે પરિણમે છે. તેમાં રૂપ, રસ, ગંધ અને અવિરોધી વે સ્પર્શ પણ હોય છે. વર્ગણાઓ પોતે ગતિશીલ નથી પરંતુ શબ્દરૂપે પરિણામ પામેલી વર્ગણાઓ ગતિશીલ છે.

૮ વક્તાનો જે અભિપ્રાય દ્રવ્યગત ગુણાદિ ધર્મોવિશે પ્રવર્તે અને મૂલ્યદ્રવ્ય પ્રતિ તદસ્પતા દાહ્યવે તે અભિપ્રાયનું નામ પર્યાયાર્થિક નય-સામાન્યને ન નિષેધતી ભેદપ્રાહી દૃષ્ટિ—સન્મતિપ્રકરણ ગા. ૧.

૧ “ચઠહિ સમણહિ લોગો માસાઈ નિરંતરે તુ હોઈ ફુડો ।

લોગસસ ય ચરમતિ ચરમંતો હોઈ માસાઈ ” ॥ ૧૦ ॥

इह कश्चिद् मन्दप्रयत्नो वक्ता भवति स हाभिन्नान्येव शब्दद्रव्याणि विसृजति तानि च विसृष्टानि असंख्येयात्मकत्वात् परिस्थूलत्वाच्च विभिनन्ते, भिद्यमानानि च संख्येयानि योजनानि गत्वा शब्दपरिणामत्यागमेव कुर्वन्ति । कश्चित्तु महाप्रयत्नः स खलु आदाननिसर्गाभ्यां भित्तैव विसृजति तानि च सूक्ष्मत्वाद् बहुत्वाच्च अनन्तगुण-वृद्ध्या वर्धमानानि पट्सु दिक्षु लोकान्तमाप्नुवन्ति ” इत्यादि—आवश्यक सूत्र-निर्युक्ति-पृ. १७.

આ સંબંધે વપારે સમજાવતા માટે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું અગિયારમું માપાપદ અને તેનું વિવેચન જોઈ લેવું.

બૌદ્ધપંથરાની દૃષ્ટિએ સમગ્ર વિશ્વ પંચસ્કંધાત્મક છે, તેમાં રૂપસ્કંધમાં
 ચૌદ 'શબ્દનો સમાવેશ છે એ જોતાં એ દૃષ્ટિ પણ શબ્દનું
 મૌલિકસ્વરૂપ સ્વીકારે છે.

મહાન વૈયાકરણ પતંજલિ અને વાક્યપદીયના પ્રणेता भर्तृहरि
 पतंजलि : स्फोटरूप निरूपय शब्दने नित्य कथ्यो છે અને
 भर्तृहरि : मुखादि द्वारा व्यन्यमान शब्दने अनित्य कथ्यो છે. તે
 બંને વૈયાકરણો શબ્દના પરમાણુઓ હોવાનું સ્વીકારે
 છે. શ્રવણગોચર થતા વ્યનિઓનું તેમણે 'વૈસરી' વાળી નામ આપેલું છે
 એટલું જ નહીં પણ—

“अनादिनिधनं शब्द-ग्रहणतत्त्वं यद्-अक्षरम् ।
 विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” ॥
 [વાક્યપદીય શ્લો. ૧]

૧૦. બૌદ્ધમતમાં ચાર આર્યસત્યોને તત્ત્વરૂપ જણાવેલાં છે : દુઃખ, સમુદય,
 માર્ગ અને નિરોધ. દુઃખનાં પાંચ પ્રકાર છે : વિજ્ઞાન, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને રૂપ.
 દુઃખના પ્રકારમૂલ એક 'રૂપ' મા શબ્દનો સમાવેશ છે :—ચદ્દર્શનસમુચય-બૌદ્ધદર્શન.

૧૧ “કિં પુનર્નિત્યઃ શબ્દઃ આહોસ્તિદ્ કાર્યઃ ? સંમુદ્ધે એતદ્ પ્રાધાન્યેન
 પરીક્ષિતમ્ X X X તત્ર ત્વેપ નિર્ણયઃ—ચયોદ નિત્યઃ અયાપિ. કાર્યઃ ઇમયપાઙ્ગપિ
 ક્ષણે પ્રવર્ત્યમ્” —મહાભાષ્ય—અમ્યંકરશાસ્ત્રી પૃ. ૧૩.

૧૨ “અળવઃ સર્વશક્તિસ્વાદ્ ભેદ-સંસર્ગવૃત્તયઃ ।

છાયા-ડડતપ-તમઃ—શબ્દભાવેન પરિણામિનઃ ॥ ૧૧૨ ॥

સ્વશક્તૌ વ્યવ્યમાનાર્થા પ્રયત્નેન સમીરિતા ।

અપ્રાણીવ પ્રતીયન્તે શબ્દાલ્પાઃ પરમાણવઃ ॥ ૧૧૩ ॥

—વાક્યપદીય પ્રથમ કાંઠ.

૧૩ “સ્થાનેષુ વિષ્ટે વાયૌ કૃતવર્ણપરિગ્રહા ।

વૈસરી વાક્ પ્રયોક્તૃણાં પ્રાણવૃત્તિનિવર્ચના” ॥

—સ્પષ્ટાદરતાત્મક, પ્રથમ આગ્ર. પૃ. ૮૧, ૩,

અર્થાત્—“અનાદિ અનંત અને અક્ષરામક શબ્દબ્રહ્મ અર્થરૂપે વિવર્ત પામે છે અને તેનાથી જગતની પ્રક્રિયા ચાલી રહી છે”—એમ કહી તેઓ શબ્દતત્ત્વની અપૂર્વ-અવર્ણ્ય-પ્રતિષ્ઠા વર્ણવે છે.

આ રીતે આપણા મહર્ષિઓને શબ્દતત્ત્વનું દર્શન જુદી-જુદી દૃષ્ટિ થયેલું છે. એ વધારા આર્ષદર્શનો અને યાંત્રિક શબ્દવિજ્ઞાનની વર્તમાન દૃષ્ટિ—એ બે વચ્ચે ક્યાંય સુમેઝ વેસે છે, કે કેમ? એનો સુઝાસો તો પાકટ અનુભવવાળો શબ્દવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જ આપી શકે.

જે રીતે શબ્દના સ્વરૂપવિશે પ્રાચીન લોકોએ જુદા જુદા અનુભવો ઘડી રાખ્યા છે તે જ રીતે ‘શબ્દ’ અને ‘શબ્દાર્થ’ વા શબ્દ અને શબ્દાર્થ ‘પદાર્થ’ વચ્ચેના સંબંધપરત્વે પણ તેમની ભિન્ન ભિન્ન માન્યતાઓ પ્રવર્તે છે.

પ્રાચીન ચિંતકોના ઉક્ત વિચારો દ્વારા આપણે શબ્દના સ્વરૂપવિશે કોઈ એક નિર્ણાત સિદ્ધાંત નથી મેળવી શકતા એ મહેલે, પરંતુ જે સમયે આપણા યાંત્રિક શોધનની આટલી વધી સામગ્રી ન હતી અને અત્યારે શિષ્ટ ગણાતી પ્રજા અસંસ્કારી જીવન ગુજારતી હતી તેવે સમયે પણ આપણા પૂર્વજ ચિંતકોના ચિંતનીય પ્રદેશમાં ‘શબ્દ’ પણ વિશેષ સ્થાન રોકી રહ્યો હતો અને એ ગૂઢ તત્ત્વને સમજાવવા તેમણે પ્રવલ પ્રયત્ન ય સેવ્યો હતો—એટલી જ હકીકત આપણે માટે આજે ગૌરવરૂપ નથી ?

૪ તરતનું જન્મેલું બાલક માત્ર રહવાનો ધ્વનિ કરી શકે છે, જેમ જેમ એ મોટું થતું જાય છે તેમ તેમ હસવાનો ધ્વનિ ય કરતું થઈ જાય છે.

પછી તો એ પોતાની વૃત્તિઓને વ્યક્ત કરવા શારીરિક ચેષ્ટાઓનો ય આશ્રય કરતાં શીખે છે અને એમ કરતાં કરતાં અર્થસૂચક માંગ્યા તૂટ્યા વ્યક્ત શબ્દો બોલતું બોલતું તે, તદ્દન સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણ સુધી આવે જાય છે.

બૌદ્ધપરંપરાની દ્રષ્ટિએ સમગ્ર વિશ્વ પંચસ્કંધાત્મક છે, તેમાં રૂપસ્કંધમાં શબ્દનો સમાવેશ છે એ જોતાં એ દ્રષ્ટિ પણ શબ્દનું ભૌતિકસ્વરૂપ સ્વીકારે છે.

મહાન વैयाकरण 'પતંજલિ' અને વાક્યપદીયના પ્રणेता भर्तृहरि ए स्फोटरूप निरवयव शब्दने नित्य कथ्यो છે અને પતંજલિ મુખાદિ દ્વારા ધ્વન્યમાન શબ્દને અનિત્ય કથ્યો છે. તે ભરતુહરિ વચ્ચે વैयाकरणો શબ્દના પરમાણુઓ હોવાનું સ્વીકારે છે. ધ્વનિગોચર થતા ધ્વનિઓનું તેમણે 'વૈકૃતી' વાળી નામ આપેલું છે એટલું જ નહીં પણ—

“अनादिनिधनं शब्द-ब्रह्मतत्त्वं यद्-अक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः” ॥,

[વાક્યપદીય સ્તો. ૧]

૧૦ બૌદ્ધમતમાં ચાર આર્યસત્યોને તત્ત્વરૂપ જણાવેલા છે: દુઃખ, સંસાર અને નિરોધ દુઃખનાં પાંચ પ્રકાર છે: વિજ્ઞાન, વેદના, સંસાર, સંસ્કાર અને દુઃખના પ્રકારભૂત એક 'રૂપ' માં શબ્દનો સમાવેશ છે. —યદ્દર્શનસમુચય-બૌદ્ધ

૧૧ “કિં પુનર્નિત્ય. શબ્દઃ આહોસ્વિત્ કાર્ય. ? સંપ્રદે એતત્ પ્રાપ્ત પરીક્ષિતમ્ X X X તત્ત્વેય નિર્ણય-યથેવ નિત્ય. અપાપિ કાર્ય ક્ષણ સ્વલ્પ પ્રવર્ત્યમ્” —મહાભાષ્ય-અર્મ્યવરશાસ્ત્રી પૃ. ૧૩.

૧૨ “अणवः सर्वशक्तित्वाद् भेद-ससर्गवृत्तयः ।

छाया-ऽऽप-तप्त-शब्दभावेन परिणामिन ॥ ११२ ॥

સ્વશક્તિ વ્યવસ્થાપનાવા પ્રયત્નેન સમીરિતા ।

અધ્રાણીવ પ્રવીયન્તે શબ્દાર્થાઃ પરમાણવઃ ॥ ૧૧૩ ॥

—વાક્યપદીય પ્રથમ કાંડ.

૧૩ “स्यानेषु विभृते वायो कृतवर्णपरिभ्रष्टा ।

वैखरी वाक् प्रयोक्तृणा प्राणवृत्तिनिवन्धना” ॥

—સ્યાદ્વાદરત્નાકર પ્રથમ આગ પૃ. ૮૧, અવતરણ.

આસ્યપ્રયત્નો, કર્ણો અને વાહ્યપ્રયત્નોની વિવિધ પ્રકારની અશુદ્ધિઓ, અજ્ઞાન, એક જ શબ્દનાં અનેકવિધ ઉચ્ચારણો, વિજયી પ્રજા અને પરાજિત પ્રજા વચ્ચે ગાઢ સંપર્ક, પરાજિત પ્રજાનો ઠેઠ અંતઃપુર સુધી પ્રવેશ અને લોહીનો સંઘર્ષ, દેશદેશાંતરમાં ભ્રમણ અને વ્યાપારાદિ કાર્ય માટે સ્થિરવાસ, મિય્યાઅભિમાન, અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ, અશુદ્ધ વાચન અને વ્યાકરણ તથા વ્યુત્પત્તિ પ્રતિ બેદરકારી વગેરે અનેકાનેક કારણો ભાષામેદને નીપજાવી શકે છે.

૭ એક વાર એમ કહી લઈએ કે કોઈ એક સમાજ શુદ્ધ ઉચ્ચારણોની વિશેષ તરફેણ કરનારો છે. મહારનો હાસ સંપર્ક શુદ્ધ ઉચ્ચારણ-વાળા સમાજમાં પળ ભાષામેદનાં નિમિત્તો નથી. અને વ્યાકરણ વા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર સાથે સહાનુભૂતિ પળ છે. તેમ છતાં પ્રકૃતિએ નિર્મેલાં માનવનાં ઉચ્ચારણ-સ્થાનો સદા એકસરખાં હોવાં કે રહેવાં સંભવિત નથી. વળી, ઉચ્ચારણસ્થાનો ઉપર જેમની અસર સદા રહે છે એવી પ્રાકૃતિક ગરમી, શરદી, શાનપાનની વિશેષ પ્રકારની અનુકૂલતા વગેરેની પરિસ્થિતિ સદા એકસરખી રહેવી પળ ઘટમાન નથી. એવાં એવાં સર્વ સુલભ અનેક નિમિત્તોને લીધે ઉચ્ચાર્યમાણ વર્ણનો રણકો સદા કાઠ એકસરખો રહેતો નથી.

પ્રચ્છાદનં ચ વિપ્રાન્તિં યથાલિખિતવાચનેમ્ ।

કદાચિદ્ અર્નુવાદશ્ચ કારણાનિ પ્રચક્ષતે ”

—સ્વકપરિમાપા (પદ્ધતિપાદિકામાં અવતરણ)

૧૭ “શબ્દે પ્રયત્નનિષ્પત્તેરપરાધસ્ય ભાગિત્વમ્”

—મીમાસાદર્શન બ. ૧, પા. ૩ અધિ. ૮ સૂત્ર ૨૫.

“મહંતા પ્રયત્નેન શબ્દમુચ્ચરન્તિ । વાયુર્નાભેહત્યિતઃ ડરસિ વિસ્તીર્ણઃ કળ્થે વિવર્તિતઃ મૂર્ધાનમપહાય પરાગ્ગતઃ વવને વિવરન્ વિવિધાન્ શબ્દાન્ અભિવ્યનક્તિ ।

તત્ર અપરાધ્યેત અપિ ઉચ્ચારયિતા । યથા શુષ્કે પતિષ્યામિ ઇતિ કર્દમે પતતિ,

૧. જ. ન્યાય માનવસમાજની ભાષાના ઘડતર માટે પણ ઘટમાન છે.

‘શબ્દ’નું મૂળ શબ્દોનો કિકિયારીઓનો, મૂક માનવની પેઠે શારીરિક નિશાનીઓનો અને વિશેષ સ્પષ્ટ વ્યવહાર માટે ચિત્રોનો ય. ઉપયોગ કરતો કરતો પ્રૌઢ વય પામી સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણના યુગમાં આવ્યો ત્યારથી ભાષાની શરૂઆત થઈ કહેવાય.

સ્પષ્ટ ઉચ્ચારણનું જ નામ ભાષા. ‘માર્ષિ’ ધાતુનો મૂળ અર્થ ‘વ્યક્ત વાણી’ છે.

૫. ‘વાર માત્ર વોલી બદલાય’ ૧ ન્યાયે જોઈએ તો ભાષાઓનો આરોવારો નહીં જણાય. ભાષાભેદનો આ પ્રવાહ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો અને ભાષાના ભેદપ્રભેદો ભેદનો ઉગમ અને તેનો પ્રચાર યત્નાં મળે યુગો ધીરે ધીરે પરંતુ સ્પષ્ટ ભાષાનાં વીજ આરથી રોપાયાં, ભાષાભેદનાં વીજ પણ ત્યારથી નક્કાયાં ભાસે છે.

૬. ભાષાભેદનાં નિમિત્તો “સર્વકાલે સદા સંભવે એવાં છે : ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ, ઋતુઓની અનિયમિતતા, શીતતાનું આધિક્ય, ઉષ્ણતાની પ્રચલ્લતા, રાજ્યોની ક્રાંતિ, અન્ય અન્ય ભાષાઓનો સંપર્ક, સ્વચ્છ-શુદ્ધભાષાના આગ્રહની શ્રામી, શરીરનું અને ઉચ્ચારણનાં સાધનોની રચનાનું વૈવિધ્ય, જોલવાનાં સ્થાનો,

૧૪. વૈયાકરણોએ ‘શબ્દ’ પદનું પ્રથકરણ કરીને એમ જણાવ્યું છે કે તેમાં ‘શપ્’ પ્રકૃતિ છે અને ‘દ’ પ્રત્યય છે. ‘શપ્’ ધાતુનો અર્થ ‘આક્રોશ’ છે. ‘શબ્દ’ પદના મૂળમાં રહેલો ‘શપ્’ આ કિકિયારીઓનો સંવાદક જણાય છે. — (સિદ્ધહેમચંદ્ર અધ્યાય ૪-૨-૨૩૭)

૧૫. “માર્ષિ વ્યજાયાં વાચિ” — સિદ્ધહેમચતુસંપ્રદ તથા વાણિનીય ધાતુસંપ્રદ.

૧૬. “સર્વેષાં કારણવશાત્ કાર્યો ભાષાવિપર્યયઃ”

માહાત્મ્યસ્ય પરિધ્વંશ મદસ્યાતિશયં” તથા ॥

આસ્યપ્રયત્નો, કર્ણો અને વાહ્યપ્રયત્નોની વિવિધ પ્રકારની અશુદ્ધિઓ, અજ્ઞાન, એક જ શબ્દનાં અનેકવિધ ઉચ્ચારણો, વિજયી પ્રજા અને પરાજિત પ્રજા વચ્ચે ગાઢ સંપર્ક, પરાજિત પ્રજાનો ઠેઠ અંતઃપુર સુધી પ્રવેશ અને લોહીનો સંવંધ, દેશદેશાંતરમાં ભ્રમણ અને વ્યાપારાદિ કાર્ય માટે સ્થિરવાસ, મિથ્યાઅભિમાન, અશુદ્ધ ઉચ્ચારણ, અશુદ્ધ વાચન અને વ્યાકરણ તથા વ્યુત્પત્તિ પ્રતિ બેદરકારી વગેરે અનેકાનેક કારણો ભાષાભેદને નીપજાવી શકે છે.

૭ એક ઘાર એમ કલ્પી લઈએ કે કોઈ એક સમાજ શુદ્ધ ઉચ્ચારણોની વિશેષ તરફેણ કરનારો છે. વહારનો યાસ સંપર્ક શુદ્ધ ઉચ્ચારણ-વાળા સમાજમાં પળ ભાષાભેદનાં નિમિત્તો નથી. અને વ્યાકરણ વા વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર સાથે સહાનુભૂતિ પળ છે. તેમ છતાં પ્રકૃતિએ નિર્મેલાં માનવનાં ઉચ્ચારણ-સ્થાનો સદા એકસરખાં હોવાં કે રહેવાં સંભવિત નથી. વઢી, ઉચ્ચારણસ્થાનો ઉપર જેમની અસર સદા રહે છે એવી પ્રાકૃતિક ગરમી, શરદી, શાનપાનની વિશેષ પ્રકારની અનુકૂલતા વગેરેની પરિસ્થિતિ સદા એકસરખી રહેવી પળ ઘટમાન નથી. એવાં એવાં સર્વ સુલભ અનેક નિમિત્તોને લીધે ઉચ્ચાર્યમાણ વર્ણનો રણકો સદા 'કાઠ એકસરખો રહેતો નેથી.

પ્રચ્છાદનં ચ વિધ્રાન્તિં યથાલિખિતવાચનંમ્ ।

કદાચિદ્ અર્નુવાદશ્ચ કારણાનિ પ્રચક્ષતે ”

—સ્પકપરિમાપા (વહ્ભાષાચંદ્રિકામાં અવતરણ)

૧૭ “ શબ્દે પ્રયત્નનિષ્પત્તેરપરાધસ્ય ભાગિત્વમ્ ”

—મીમાસાદર્શન અ. ૧, પા. ૩ અધિ. ૮ સૂત્ર ૨૫.

“મહતા પ્રયત્નેન શબ્દમુચરન્તિ । વાયુર્નાભેકસ્થિતઃ ડરસિ વિસ્તીર્ણઃ કળ્થે વિવર્તિતઃ મૂર્ધાનમપહાય પરાગ્તઃ વક્ત્રે વિચરન્ વિવિધાન્ શબ્દાન્ અભિવ્યનક્તિ । તન્ન અપરાધ્યેત અપિ ઉચ્ચારયિતા । યથા શુષ્કે પતિષ્યામિ ઇતિ કર્દમે પતતિ,

‘सकृद् उपस्पृश्यामि इति द्विः उपस्पृशति । ततोऽपराधात् प्रवृत्ता ‘गावी’-आदयो भवेयुः । न नियोगतोऽविच्छिन्नपारंपर्या एव इति”-शाबरभाष्य.

यदि हि एकान्तेन यादृशः परमुक्तात् शब्दः श्रूयते तादृगेव सर्वेण सर्वदा चकार्येत ततो बृहद्व्यवहृतपरम्परायां सत्यां गवादिभिरिव न ग्राव्यादिभिः कश्चिदपि फलः शून्य आसीत् इत्यभ्यवसायाद् अनादित्वमाप्तीक्रियते ।

अपराधजस्य शब्दस्य संभवात् तु तदाशास्त्रायां सत्यां नैकान्ततः सर्वेषामनादित्वम् । ‘प्रयत्ननिष्पत्तेः’ इति । पूर्वोक्तन्यायावधारितप्रयत्नाभिव्यक्तिरेव हेतुत्वेन उपदिश्यते । अपर आह—‘अप्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागिता’ इति । यो हि अस्वलित-प्रयत्नः शब्दम् अभिव्यनक्ति तस्य परम्परागतशब्दोच्चारणमात्रात् सर्वे समानविधाना भवेयुः । यदा तु अप्रयत्ननिष्पत्तिरपि शब्दे संभाव्यते तदा तत्र अपराधजरूपान्तरापत्तिप्रसङ्गाद् न नियोगतः सर्वशब्दानां समानविधानत्वम् । अपराधशब्दविषयस्य प्रयत्नस्यैव या निष्पत्तिस्तस्यापराधः सुनिपुणानामपि अधिकलकरणानां दृश्यते किमुत अनिपुण-विगुणकरणानाम् ।

अथ प्रयत्ननिष्पत्तावपराधः कृतास्पदः ।

शब्दे स तदभिव्यक्तये प्रसजन् केन वार्यते ? ॥

अतश्चानपराधेन व्यज्यमानेषु साधुता ।

सापराधेष्वसाधुत्वं व्यवस्थैव च तत्कृता ॥

अपराधस्य भागित्वादुभयं सावकप्रत्यक्षम् ।

साधोरनियता प्राप्तिरसाधोऽथ प्रयोज्यता ॥

‘एक एवायं शब्दः पुरुषाऽशक्ति-प्रमादकरणादिभेदात् तां तां वर्णन्यून-अति-रेक-कमान्यत्व-आदिअवस्वामुपनतस्तेन तेन अपभ्रंशरूपेण गृह्यमाणः तमेव ‘अर्थ’ प्रतिपादयति इति न पर्यायकल्पनया वाचकान्दान्तरत्वेकान्तसिद्धिः”- (उक्तसूत्रनु-तन्त्रवार्तिक पृ० २७५-२७६ आनन्दाधम)

“अशक्तिजानुकरणार्थः—अशक्त्या कथंचिद् भाद्राण्या ‘ऋतक.’ इति प्रयोक्तव्ये ‘ऋतकः’ इति प्रयुक्तम्”- (महाभाष्य अ० शा० पृ० ४५)

૮ ગમે તે ઘર્ણનું ઉચ્ચારણ કરતી વખતે કોઈનું વળણ વધારે પડતું વિદ્યુત્ત હોય છે વા સંવૃત્ત હોય છે, ઘોષ હોય છે વા અઘોષ હોય છે, કોઈનું વળણ વધારે પડતું નાસિક્ય રહે છે, એવો રાઓની વિવિધ પંચ સંભવ છે કે દન્ય અક્ષરો જ ન વોલી શકાય પરિસ્થિતિ અને એટલે તર્વાને વદલે ટર્વા જ બોલ્યાં જાય વા દન્ય ઉચ્ચારણો ઉપર 'લ' ને વદલે 'ર' જ નીકળી જાય, મૂર્ધન્ય 'ળ' એનો વિધવિધ ને વદલે 'ન' જ આવી જાય, બોલતાં બોલતાં અસર એકને વદલે વીજો પળ સર્વળ વર્ણ જ ધરી પડે, કેટલીક વાર ઘર્ણોનો વિપર્યાસ પળ થઈ જાય, વધારે પડતું દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કે વધારે પડતું હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ થઈ જાય, ઉદાત્ત અનુદાત્ત અને સ્વરિતના મેદનું અજ્ઞાન હોઈ વધારે પડતું તીવ્ર કે મંદ ઉચ્ચારણ થઈ જાય, 'શ' 'ષ' 'સ' કે 'ચ' નો મેદ જતો રહે, 'ઋ' નાં વિવિધ ઉચ્ચારણો પ્રવર્તે, 'એ' કે 'અઈ' ના મેદનો તેમ જ 'ઔ' કે 'અઊ' ના મેદનો ધ્યાલ મૂંસાઈ જાય, એ સ્વરો અન્યવહિત રીતે સાથે આવતાં તેમનું ઉચ્ચારણ

૧૮ પાણિતિ વગેરે વૈયાકરણો પોતાના વ્યાકરણનાં સાથે એક સ્વરસંધિનું પ્રકરણ રાખ્યું છે તે જ, આ માવતનું પ્રવલ્લ ઉદાહરણ છે :

દ્વન્ડ + અપ્રમ્ — દ્વન્ડાપ્રમ્ । તવ + એપા — તવૈયા । દેવ + હન્દ્રઃ — દેવેન્દ્રઃ ।
પ્ર + ઋઢઃ = પ્રૌઢઃ । પ્ર + ઋણમ્ — પ્રાણમ્ । રૂઢ + એવ — રૂઢેવ ।

ચિમ્બ + ઓષ્ટી — { ચિમ્બોષ્ટી, પ્ર + એલ્યતિ — પ્રેલ્યતિ ।
ચિમ્બૌષ્ટી

દધિ + અન્ — { દધ્યન્, નદી + એપા — { નદિ-એપા
દધિયન્ નયેયા

ને + અનમ્ — નયનમ્ । નૈ + અકઃ — નાયકઃ ।

લો + અનમ્ — લવનમ્ । લૌ + અકઃ — લાવકઃ ।

તે + અન્ — તેઽન્ । ગો + અસઃ — ગવાસઃ ।

દધિ — દધિ, દધિ । મધુ — મધુ, મધુ વગેરે.

રીતે સાથે આવતાં તેમનું ઉચ્ચારણ વદલી જાય, સંયુક્ત વ્યંજનનું ઉચ્ચારણ કરવા જતાં આગળ કે વચ્ચે ગમે તે સ્વર ઉમેરાઈ જાય અવેસ્તાનું ઉચ્ચારણ તથા ‘દેવ’ બોલવા જતાં ‘દેવૈ’ એવું બોલાઈ જાય—આવાં અનેકાનેક કારણોને લીધે નીપજતાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો જ સમય જતાં ભાષામેદના પ્રવાહને જન્માવે છે.

૧ ‘અમુક પ્રકારનાં જ ઉચ્ચારણો શુદ્ધ છે અને એથી ઝલટાં અશુદ્ધ

છે’ એવું પ્રામાણિકપણે માનતા અને એ જ પ્રમાણે

પોતાની કલ્પના પ્રમાણે શુદ્ધ ઉચ્ચારણોના પ્રચારનો પ્રયત્ન છતાં પોતે અને પોતે કલ્પેલાં અશુદ્ધ ઉચ્ચારણોનો સમૂહ ધ્વંસ કરવા પ્રવળ પ્રયત્ન સેવે છતાં ય તે અશુદ્ધ ઉચ્ચારણો કદી મૂંસાવાનાં નથી

અગ્રાવ્ય થયાં નથી, થતાં નથી તેમ થવાનાં પણ

નથી જ.

૨૦ ‘હ્રી’ નું ‘હ્રી’, ‘સ્થેશન’ નું ‘ઈસ્ટેશન’, ‘સ્થિતિ’ નું ‘ઈસ્થિતિ’ ‘ભાર્યો’ નું ‘ભારજા’ વગેરે ઉચ્ચારણો સુપ્રતીત છે.

સંસ્કૃત ઉચ્ચારણ	આવેસ્તિક ઉચ્ચારણ
एषाम् ...	અબેષામ્
प्रति ...	પરિતિ
शु ...	શેયુ
भेषज ...	બેષજ
थेय ...	થેયસ્ત

વગેરે અનેક ઉદાહરણો પ્રતીત છે.

૧૦ ગુદ્ધ ઉચ્ચારણોના પ્રવર્તન માટે શિક્ષાઓ રચાઈ, સ્વરોના મેદપ્રેમેદો

૨૨ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં એ, ઈ, ઓ, ઔ સિવાયના તમામ સ્વરોના અઢાર અઢાર મેદ બતાવેલા છે અને એ, ઈ, ઓ, ઔના ચાર ચાર મેદ કહેલા છે

હસ્વ—અ

દીર્ઘ—આ

હ્રસ્વ—અ ૩ (ગ્રન્થનો એક ત્રિમાત્રિક ઉચ્ચારણનો ચોતક છે)

૧ હસ્વ અ ઉદાત્ત

૨ હસ્વ અ અનુદાત્ત

૩ હસ્વ અ સ્વરિત

૪ દીર્ઘ આ ઉદાત્ત

૫ દીર્ઘ આ અનુદાત્ત

૬ દીર્ઘ આ સ્વરિત

૭ હ્રત અ ૩ ઉદાત્ત

૮ હ્રત અ ૩ અનુદાત્ત

૯ હ્રત અ ૩ સ્વરિત

હસ્વ અ ઉદાત્ત સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક

હસ્વ અ અનુદાત્ત   ”   ”

હસ્વ અ સ્વરિત   ”   ”

એ જ પ્રમાણે દીર્ઘ અને હ્રત ‘અ’ ના પણ સાનુનાસિક અને નિરનુનાસિક એવા બે-બે પ્રકાર સમજવા

આ રીતે એક ‘અ’ નો જ અઢાર ઉચ્ચારણો થાય છે એ જ પ્રમાણે ‘ઈ’ વગેરે અથવા સ્વરોના અઢાર અઢાર ઉચ્ચારણો સમજવાનાં છે

‘એ’ વગેરે ચાર સ્વરોનું ‘હસ્વ’ ઉચ્ચારણ, પાણિનિ વગેરે સંસ્કૃત વैयाકરણોએ સ્વીકાર્યું નથી તેથી તેમના પ્રત્યેકના ચાર ચાર પ્રકાર જ થાય છે

આ પ્રમાણે સ્વરોનાં અનેકવિધ ઉચ્ચારણો થાય છે એ દરેક ઉચ્ચારણ અર્થવાદક છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે

વર્તમાનમાં તો માત્ર મેદો જ ગણાવવાના રહે, છે પરંતુ તે પ્રત્યેક મેદનું ગુદ્ધ ઉચ્ચારણ કરવું કે શોધી કાઢવું અને તેની અર્થવાદકતા સમજવાનું લગભગ અગમ્ય જેવું જણાય છે

शोभाया, उच्चारणसंबंधी नाना मोटा अनेक दोषोनी गवेषणा थई,
शुद्ध उच्चारणो शुद्ध शब्दने ज कामधेनुं रूप अपायुं, अशुद्ध
माटेनो प्रयत्न शब्द घातकरूपे वर्णवांयो, शुद्ध उच्चारण ज मोक्षनुं
असाधारण साधन कहेवायुं अने सर्वथा शुद्ध
उच्चारण करे एवो एक श्रोत्रिय कर्मा ज उमो करवामां आव्यो—ए
रीते शुद्ध उच्चारणनी प्रतिष्ठा माटे अनेकानेक प्रयत्नो
छेवटे अशुद्धने तथा छतां, य अशुद्ध उच्चारणनी फरियाद मटी नहीं
पण शुद्ध मानीने अने छेवटे, ‘शिष्टोनी उच्चारण पद्धति विविध छे’
चलावबुं पड्युं एम ठावी ए प्राकृत उच्चारणोने—स्वाभाविक
उच्चारणोने पण आप्ताने लीचे शुद्ध मानिने नभावी लेवानुं ज आव्युं.

१३ “के पुनः संज्ञादयः?—संज्ञतः, कलः, ध्यातः, एणीकृतः, अम्बूकृतः,
अर्धकः, प्रस्तः, निरस्तः, प्रगीतः, उपगीतः, द्विष्णः, रोमशः”

“प्रस्तं निरस्तमविलम्बितं निर्दहतमम्बूकृतं ध्यातमथो विकम्पितम् ।

संदष्टमेणीकृतमर्धकं हुतं विकीर्णमेताः स्वरदोषभावनाः—” (महामाष्य पृ० ३०

वा० अ०)

१४ “एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति” इति ।

—(सर्वदर्शनसं० पाणिनिदर्शन पृ० २९६ वा० अ०)

“नाकमिष्टसुखं यान्ति सुयुक्तेर्वद्वामयैः ।

अथ पत्रापिणो यान्ति ये चिकित्सितमाणिः ॥” —(सर्वदर्शनसं० पाणिनिदर्शन

पृ० २९६ वा० अ०)

२५ दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा

मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह ।

स वाग्वन्नो यजमानं हिनस्ति

यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधान् ॥—(महामाष्य-पृ० ४ वा० अ०)

૧૧ વર્તમાનમાં જે ભાષા ‘મંસ્કૃત’ ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં ય અનાયર્થજનસંપર્કને લીધે જુદી જુદી ભાષાના શબ્દો સંસ્કૃતમાં પણ પેસી ગયા છે અને વિવિધ ઉચ્ચારણો ધ્યાને કારણે બીજાં ઉચ્ચારણોની નીપજતો શબ્દભેદ પણ તેમાં વધી ગયો છે.

૧૨ મહાન્ શબ્દશાસ્ત્રી યાસ્કે અને આદ્ય વैयाकरण महर्षि पाणिनिए संग्रहेलो शब्दसंग्रह जोईशुं तो जणाशे के तेमां केटला य धातुओ अन्य भाषाना पेसी गया છે અને કેટલા ય ધાતુઓ તો વિવિધ ઉચ્ચારણોને પ્રતાપે એકનાંથી અનેક જેવા થઈ ગયેલ છે.

યાસ્કે—

યાસ્કનું
ઉદાહરણ

“લોટતે—લોટ્તે । પિસ્યતિ—નિસ્યતિ । પ્રવને—

પ્લવતે । કવતે—ગવતે । રજતિ—રજ્જતિ । ક્રખ્યતિ—

ક્રળોતિ । ઇયર્તિ—ઈર્તે । ધ્રતિ—ધ્રાતિ—ધ્રયતિ । જયતિ—

જપતિ । દ્રમતિ—દ્રમયતિ ”—[નિસ્કૃત પૃ૦ ૧૯૮] ઉપર જણાવેલા બધા પ્રયોગો ‘ગતિ’ અર્થવાલ્ય છે.

“દાશતિ—દાસતિ”—આ પ્રયોગ ‘દાન’ અર્થવાલ્યો છે.

—[નિસ્કૃત પૃ૦ ૨૪૧]

૨૬ પિક અને સામરસ જેવાં અનાયર્થપદો વેદમાં પણ પેસી ગયાં છે તથા મૂઝતઃ અનાયર્થ એવાં શાલિ (શાલિ—શાહ) તુરુષક (તુર્ક—તારક) મિલ્લ અને મ્લેચ્છ (મલેક—મલેછ—મુલક) વગેરે પદો પણ વિચિટ્ર સંસ્કાર પામીને સંસ્કૃતસાહિત્યમાં પ્રચાર પામેલાં છે.

૨૭ કુર—કુર । હપ—હરિષ । ચન્દ—ચન્દિર । વગેરે સંસ્કૃત પદો, વિવિધ ઉચ્ચારણો સ્પષ્ટ સંવાદ છે.

૨૮ નિહત્—વૈદ્યેશ્વર પ્રેમની આશૂતિ.

“नवम्-नव्यम्-नूलम्-नूतनम्”-नवुं—[निरुक्त पृ० २४४]

“हरितः-सरितः”-नदी —[निरुक्त पृ० १६१]

“तोयम्-नूयम्”-पाणी —[निरुक्त पृ० १६०]

“उपरः-उपलः”-मेघ —[निरुक्त पृ० १५४]

“गभीरा-गम्भीरा । सरः-स्वरः । वाणी-वाणः” । —एटले वाणी
—[निरुक्त पृ० १५६-१५७]

“ग्मा-ग्मा । क्षमा-क्षा-क्षमा” । एटले पृथ्वी ।
—[निरुक्त पृ० १५५]

पाणिनि—

“जि-जि अभिभवे” । दु-दु गतौ । क्षि-क्षै-सै क्षये ।

पाणिनिनुं
उदाहरण

शु-शु गतौ । गृ-गृ सेचने । षृ-षृ कौटिल्ये । कै-गै
शब्दे । सै-श्रै पौके । पै-शै शोषणे । राख्-लाख् शोपण-

अलम्भयोः । द्राख्-धाख् शोपण-अलम्भयोः । कख्-माख् गतौ । रङ्-लङ्
गतौ । इख्-ईख् गतौ । युङ्-जुङ् गतौ । अर्च्-अञ्च् पूजायाम् । भुच्-गुल्च्
स्तेये” । लक्ष्-लृक्ष्-लृक्ष् लक्षणे । हीङ्-ही लज्जायाम् । स्फूर्छ्-स्मूर्छ्
विस्मृतौ” । धृज्-धृक्ष् ध्वज्-ध्वञ्ज् धृज्-धृक्ष् गतौ । वृज्-वृक्ष् गतौ । गुज्-
गुल्क्ष् अव्यक्ते शब्दे । जज्-जज्क्ष् युद्धे । तप्-धूप् संतोषे । किट्-खिट्
वर्ज्यसे । यम्-जम् मैथुने । चम्-छम्-जम्-क्षम् वैदने । शुच्य्-चुच्य् अभि-
पवे । मील्-मील्-स्मील्-स्मील् निमेषणे” ।

२९ सिद्धांतकौमुदी—धातुसंग्रह.

[१ पराजय करवो । २ गति करवी-जवुं । ३ क्षीण यवुं । ४ सौचवुं । ५ कुटि-
स्ता । ६ शब्द करवो । ७ रांधवुं । ८ शोषावुं । ९ अलम्भय-यस-सर्धु-यवुं । १०
पूजवुं । ११ चोरी करवी । १२ चिह्न-निशान करवुं । १३ लाजवुं । १४ मूलवुं ।
१५ गृजवुं । १६ जसवुं । १७ तपवुं । १८ त्रासवुं । १९ जडवुं । २० खावुं ।
२१ प्रवाही पदार्थमां बीजो प्रवाही भेदयोः । २२ संकोचावुं ।]

શાસ્-શ્લાસ્ વ્યાપ્તૌ । રક્-સ્વક્ ચલ્ને । જોત્-ઘોત્ ભાસૈને ।
 તક્-ત્વક્ તનૂકરણે । ઘક્ષુ-ઘલ્લુ કાઢ્યાયૌમ્ । દે-ઐ પાલ્લેને । લોક-
 લોચ્ દૈર્શને । વૃધ્-ઋધ્-ૠધ્ વૃદ્ધૌ । શીમ્-ચીમ્ કેત્યને । વ્યે-ઝ્ય તન્તુ-
 સંતૌને । ઘ્રસ્-ઘ્લસ્ અદને । મક્ષ્-મ્લક્ષ્ મક્ષણે । ટલ્-ટૂલ્ વૈઠ્ઠ્યે ।
 પૃચ્-પૃજ્-પિચ્ સર્પચ્ને । છુણ્-છુટ્ છેદ્દૈને । લજ્-લજ્ઞ્ વ્રીઢે । ર્લઙ્-ર્લજ્ઞ્
 મૈદે । ણ્ઠ્-ઠ્ઠ્ વિભાધાયૌમ્ । તસ્-દસ્ ઉપશ્યે । દર્શ-દસ્ દૈર્શને ।
 યજ્-યક્ષ્ પૂજાયૌમ્ । તિમ્-તીમ્-છિમ્-છીમ્ ઔદીભાવે । અપની-ઓળ્ ઔપ-
 નયને । વ્યુપ્-વ્યુસ્-પુસ્ વિભૈંગે । મૃશ્-મ્રશ્ અધ.પતૈને ।

—[પાણિનિ ધાતુસંગ્રહ]

ધાતુઓનાં રૂપોમાં—

કરતિ-કરોતિ । અપનયતિ-ઓણતિ । કારાતે-કારસ્યતે । ધ્રવતિ-
 ધ્રુપતિ । નૌતિ-નુવતિ । કૌતિ-કુયતિ । ધૂનોતિ-ધૂનાતિ । માનતે-માનયતે ।
 છુપ્દતિ-છુપ્દયતિ । શ્રણતિ-શ્રાણયતિ । બોધતિ-બોધયતિ । મુહતિ-ચોહયતિ ।
 પૂર્યતે-પૂરયતિ । ચેતતિ-ચેતયતિ । મહતિ-મહયતિ । સ્તનતિ-સ્તનયતિ ।
 ઘોપતિ-ઘોપયતિ । ભૂપતિ-ભૂપયતિ ।

ઉક્ત વર્ધા નામો, ધાતુઓ અને ધાતુરૂપોમાં નીપજેલી ઉચ્ચારણોની વિવિધતા અછંતી રહે એવી નથી.

૧૩. એમાં કયું ઉચ્ચારણ પહેલું અને કયું પછીનું અથવા કયું ઉચ્ચારણ શુદ્ધ અને કયું અશુદ્ધ એવો વિભાગ શી રીતે કરવાની શક્યતા હોય એ

[૧ વ્યાપ્તું । ૨ સ્ત્રી જયું । ૩ પ્રકાશ । ૪ પાતળું કરવું । ૫ વાછું । ૬ વાઢું । ૭ જોડું । ૮ વધવું । ૯ શ્યાવા કરવી । ૧૦ વળવું । ૧૧ વિહલ થવું । ૧૨ મિથ થવું । ૧૩ છેદવું । ૧૪ ભાજવું । ૧૫ મેદવું । ૧૬ વાધા કરવી । ૧૭ શીળ થવું । ૧૮ જોડું । ૧૯ મીનું થવું । ૨૦ દુર કરવું । ૨૧ વિભાગ કરવો । ૨૨ અધઃપાત થવો ।]

સંગ્રહ જોતાં એમ તો કલ્પી શકાય એવું છે કે સંગ્રહકારે જે શબ્દને પ્રથમ લીધો છે તેનું ઉચ્ચારણ આઘ ઉચ્ચારણ હોય અને પછી લીધેલો શબ્દ તે, એ આઘ ઉચ્ચારણનું બીજું ઉચ્ચારણ હોય.

૧૪ ઉક્ત કલ્પના અસંગત ન ભાસતી હોય તો એ વધો શબ્દસંગ્રહ આ નીચે જણાવેલાં વિવિધ ઉચ્ચારણોનો સમર્થક છે એમ કહી શકાય :

ઉપર જણાવેલા શબ્દસંગ્રહમાં ક્યાંક 'ટ' નો 'ઠ,' 'પ' નો 'વ,'
 'ર' નો 'ઝ,' 'ક' નો 'ગ,' 'વ' નો 'ઓ,'
 ઉચ્ચારણમેદનું 'ઈય્' નો 'ઈ' થયો છે. ક્યાંક 'અ' નો 'આ'
 પરિણામ કે 'અય્,' 'મ' નો 'વ,' 'શ' નો 'સ'

બોલાયો છે. ક્યાંક 'લ' નો 'તન,' 'ક્ષમ' નો 'ક્ષમ' એવું અન્તઃસ્વર-
 વૃદ્ધિવાલું ઉચ્ચારણ થયું છે, ક્યાંક 'હ' નો 'સ,' 'ઓ' નો 'ઉ' તથા
 અનુસ્વારનો વધારો થયેલો છે. ક્યાંક 'ગ' નો 'જ,' 'વ' નો વધારો,
 'ર' નો વધારો, 'ઈ' નો 'એ' અને 'ક્ષ' નો 'સ' થયેલો છે. ક્યાંક
 'ગ' નો 'ઘ,' 'ધ' નો 'હ,' 'સ' નો 'શ,' 'પ' નો 'વ,' 'દ'
 નો 'ધ,' 'વ' નો 'મ' અને હસ્વનો દીર્ઘ થયેલો છે. વળી ક્યાંક 'ય'
 નો 'જ,' 'વક્ર' ના 'વંક' ની પેઠે 'અર્ચ્' નો 'અચ્,' 'દર્શ' નો
 'દંસ' અને 'લઙ્' નો 'લાઙ્' થયેલો છે. ક્યાંક ન્યૂનાક્ષરતા આવી
 ગઈ છે. ક્યાંક 'સ્પ' નો 'સ્મ,' 'ત' નો 'ધ,' 'ક' નો 'ખ,' 'ચ'
 નો 'છ,' 'જ' અને 'જ્ઞ,' 'શ' નો 'ચ' તથા 'શ' 'સ' 'ક્ષ'
 અને 'ઝ' નો વધારો થયેલો છે. ક્યાંક 'ઘ' નો 'જ,' 'ક્ષ' નો 'છ,'
 'દ' નો 'ત,' 'એ' નો 'એ,' 'ક' નો 'ચ' થયેલો છે. ક્યાંક
 આઘ 'વ' લોપ પામી શેષ 'ઋ' નો '૩' થઈ 'એ' થયેલો છે. ક્યાંક
 'ક' નો 'ચ,' 'વે' નો 'ઝ,' 'ચ' નો 'જ' તથા 'છ,' 'એ' નો
 'હે,' 'ત' નો 'દ' થયેલો છે. ક્યાંક 'પ' વધી ગયો છે, ક્યાંક 'પ'

નો 'સ' અને 'ઋ', નો '૨' બોલાયો છે. તથા 'અપની' નો 'અપ' ઉપસર્ગી 'ઓ' રૂપે થઈ 'ઓન્' ધાતુમાં અંગરૂપ બની ગયો છે અને 'ની' નો અન્ય 'ઈ' સ્તરી ગયો છે.

૯ રીતે કહેવાતી સંસ્કૃત માષાના ઉપર્યુક્ત શબ્દોમાં અને ઉદાહરણરૂપે ટાકેલાં કેટલાંક ક્રિયાપદોમાં ઉચ્ચારણમેદનો પ્રવાહ અવિચ્છિન્નપણે ઘણાં લાંબા સમયથી ચાલ્યો આવે છે ત્યારે પ્રાકૃત માષાઓમાં તો ૯ પ્રવાહ નિરન્તર વહી જ રહ્યો છે.)

૧૫ ઉક્ત ધાતુસંગ્રહમાં વીજી વીજી માષાના ધાતુઓ પણ પેટેલા છે

સંસ્કૃતમાં અન્ય માષાના ધાતુનો પ્રવેશ, ૯ વિશે યાસ્ક અને માષ્યકાર

૯ હકીકત તો સુદ યાસ્કે અને મહામાષ્યકારે પોને પળ 'જળાવેલી છે: "શવતિર્ગતિકર્મા કમ્બોજેષુ ૯વ માષ્યતે" x x x "વિકારમસ્ય આર્યેષુ માષ્યતે 'શવ: ' ઇતિ"—[યાસ્ક નિસ્તક પૃ. ૧૦૪] "સ ૯ષ: શવતિર્ગતિકર્મા ગત્યર્થો ધાતુ કમ્બોજેષ્વેષ્વ માષ્યતે—મ્લેચ્છેષુ પ્રવૃત્યા પ્રયુજ્યતે શવતિ-ગચ્છતિ-ઇત્યર્થ."—[નિસ્તકની દુર્ગાચાર્યકૃત ઘૃત્તિ પૃ૦ ૧૦૫—તથા મહામાષ્ય આદિક ૧, પૃ૦ ૨૧]

આ ઉપરાંત ૯ જ પાના ઉપર "સર્વે દેશાન્તરે" વાક્યના માષ્યમાં જળાબ્ધું છે કે— "હમ્મતિ સુરાષ્ટ્રેષુ, રંહતિ પ્રાચ્યમધ્યેષુ, ગમિમેવ તુ આર્યા: પ્રયુજ્જતે ।" અર્થાત્ 'શવ્' ૯ટલે 'જવું' ૯વો પ્રયોગ અનાર્ય ૯વા કંબોજ દેશમાં જ પ્રચલિત છે, આર્યલોકો તો 'શવે' નો અર્થ 'મડદું' કરે છે. 'હમ્' ૯ટલે 'જવું' ૯વો પ્રયોગ સુરાષ્ટ્ર દેશમાં પ્રચલિત છે અને પ્રાચ્યમધ્ય દેશમાં 'રંહ' ૯ટલે 'જવું' નો પ્રયોગ ચાલે છે, ત્યારે આર્યલોકો 'ગમ્' (૯ટલે 'જવું') નો પ્રયોગ કરે છે.

માપ્યકારનો ઉક્ત ઉલ્લેખ એવું ઠરાવે છે કે ‘ગમ્’ ધાતુ આર્યશાખાનો છે, ‘શવ્’ કંબોજ પ્રદેશનો છે અને ‘હમ્’ ધાતુ સુરાષ્ટ્ર તરફનો તથા ‘રંહ્’ ધાતુ પ્રાચ્યમવ્ય વાણુનો છે. (પ્રાચ્યમવ્ય એટલે પૂર્વના મવ્ય દેશો—આર્યવર્તમાં જે દેશો પૂર્વમાં આવેલા છે તેઓમાં જે મવ્યવર્તી દેશો છે તે ‘મગધ’ વગેરે દેશો.)

૧૬. હવે વેદમાં પણ ‘પિક’ વગેરે કેટલાક શબ્દો એવા મળે છે કે જેમની પરંપરા મ્લેચ્છોમાં જલ્પવાયેલી હોય. મહર્ષિ વેદોમાં પણ અનાર્ય જૈમિનિએ રચેલા મીમાંસાદર્શનમાં “ચોદિતં તુ પ્રતી-શબ્દોનો પ્રવેશ યેત અવિરોધાત્ પ્રમાણેન”—[અધ્યાય ૧ પાદ ૩ સૂ. ૧૦ અધિકરણ ૫.] એવું એક સૂત્ર છે. તેના માપ્યમાં શ્રીશંકરમુનિ જણાવે છે કે—

“અથ યાન્ શબ્દાન્ આર્યા ન કસ્મિંશ્ચિદર્થે આચરન્તિ મ્લેચ્છાસ્તુ ‘કસ્મિંશ્ચિત્ પ્રયુજ્યતે યથા પિક-નેમ-સત-તામરસ-આદિશબ્દાઃ તેષુ સદિહઃ । કિં નિગમ-નિસ્ત-વ્યાકરણવશેન ધાતુતોઽર્થઃ કલ્પયિતવ્યઃ ઉત યત્ર મ્લેચ્છા આચરન્તિ સ શબ્દાર્થઃ ? इति ” તાત્પર્ય એ છે કે વેદોમાં ‘પિક’ ‘નેમ’ ‘સત’ ‘તામરસ’ વગેરે એવા કેટલાક શબ્દો મળે છે કે જેમનો પ્રયોગ આર્ય લોકો કરતા નથી પણ મ્લેચ્છો કરે છે તો પછી એવા અનાર્ય શબ્દોનો અર્થ શી રીતે સમજવો ? શું નિગમ નિસ્ત કે વ્યાકરણ દ્વારા એવા શબ્દોનો અર્થ મેલવવો કે મ્લેચ્છો જે અર્થમાં તે શબ્દોને વાપરે છે તે અર્થ ગ્રહણ કરવો ? આના ઉત્તરમાં માપ્યકાર જણાવે છે કે “જ્યાં વૈદિક પરંપરા સાથે કરાો વિરોધ ન આવતો હોય ત્યાં મ્લેચ્છોએ માનેલો અર્થ લેવામાં ય કરાો વાધ નથી.”

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો દ્વારા એવું પ્રમાણિત થાય છે કે આર્યમાપ્યામાં અનાર્ય માપ્યાના શબ્દો પેસી ગયેલા હતા અને તે પણ એવા સમયથી.

“ ન મ્લેચ્છિતૈર્વા નાપભાષિતૈર્વા મ્લેચ્છો હ વા એવ યદ્ અપશબ્દઃ
મ્લેચ્છ મા ભૂમ ઇતિ અષ્ટેયં વ્યાકરણમ્ ”—[મહાભાષ્ય પૃ૦ ૪]
અપભ્રંટ વોલનારને આ રીતે મ્લેચ્છ થઈ જવાની સરખત ધ્રુમકી છતાં ય
આર્યભાષામાં અનાર્ય શબ્દોનો પેસારો બઠકી શક્યો નહીં.

૧૭ સાત્વર્ય એ છે કે ઉચ્ચારણોની શુદ્ધિ જાળવનારા સમાજમાં પણ એ
રીતે ભાષાભેદનાં નિમિત્તો હમેશાને માટે ઊભાં જ હોય છે તેથી ઊપર કહ્યું છે
તેમ સ્પષ્ટભાષાની ઉત્પત્તિ અને તેનાં ભેદક કારણોની ઉત્પત્તિ એ બંને સહજ
હોવી અસંભવિત માસતી નથી.

૧૮ એમ છે છતાં ય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિથી ભાષા-ભાષા વચ્ચેનો વિવેક
થઈ શકે છે. ભાષાભેદનાં નિમિત્તો ગમે તેટલાં પ્રબલ હોય તો પણ શબ્દો

પોતાના મૂલ સ્વરૂપને છોડતા નથી, ઉચ્ચારણોમાં

વિવિધ ઉચ્ચારણોનું વિપર્યાસનો પ્રગ્રહ પ્રબલરૂપે વહેતો હોય તો પણ તેવાં

સાંકર્ય છતાં

સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ વિપરીત ઉચ્ચારણોમાં ય પ્રાચીનતમ વટવૃક્ષના મૂળની

માયા-માયા વચ્ચેના પેઠે તે તે શબ્દો મૂલરૂપે દટાયેલા જ હોય છે. ધૂલ-

ભેદની પરખ

ધોવા જેવા શબ્દશાસ્ત્રીઓ એવાં મૂલ રૂપોને શોધી

કાઢી અને તેમનું પરસ્પર તુલનાત્મક પરીક્ષણ કરી

માયા-માયા વચ્ચેના વિભાગને સમઘી શકે છે અને આપણા વેદવાચાના ઇન્દ્રા-

દિક શબ્દશાસ્ત્રીઓ એ રીતે જ આર્યમાયા અને અનાર્યમાયા વચ્ચેના ભેદને

પારખી તારવી બતાવ્યો છે.

૧૯ અહીં ગુજરાતી ભાષાના તુલનાત્મક સંવર્ગને લક્ષ્યમાં રાખીને

તુલનાત્મક રીતે વર્તમાન સર્વ આર્યમાયાઓના મૂલભૂત વ્યાપક

સર્વ આર્યમાયા- પ્રાકૃત ભાષાના પ્રાદુર્ભાવની યોડી ચર્ચા કરી

ઓના મૂલભૂત લેવાની છે.

વ્યાપક પ્રાકૃતની

ચર્ચા

ते मूलभूत प्राकृतानुं आदिम स्वरूप आपणी सामे नथी परंतु विशेष
 'परिवर्तनवाळुं तेनुं साहित्यिक स्वरूप वर्तमानमां
 व्यापक प्राकृतनुं उपलब्ध छे. प्राचीन प्राकृतमां लिपिवद्ध थयेली
 साहित्य अशोकनी धर्मलिपिओ वगैरे शिलालेखो, आचारांग
 वगैरे जैन अंगउपांग ग्रंथो अने मज्झिमनिकाय आदि बौद्ध पिटक साहित्य
 वगैरेमानुं जे प्राकृत आपणने वांचवा मळे छे ते द्वारा आदिम मूलभूत
 प्राकृतना स्वरूपनी आछी कल्पना करी शकय खरी.

२० आदिम प्राकृतना समयविशे कहेवुं होय तो एम जरूर कही
 शकय के जे काले वेदोनी भाषा जीवती हती ते
 आदिम प्राकृतनुं काल्ने आदिम प्राकृतना आविर्भावनो काल गणी
 स्वरूप अने समय शकय—वेदोनी ऋचाओमां जे भाषा वर्तमानमां
 सचवायेली छे ते आज हजारो वर्षथी बोलाती बंध थई गई छे. परन्तु
 ज्यारे ते मात्र शिष्टोनी नहीं किन्तु सर्वजनमां व्यापेली साधारण भाषारूपे
 जीवती, हती त्यारे तेनुं 'आदिम प्राकृत' नाम आपी शकय.

२१ उक्त कारणोने छीचे परिवर्तनना प्रवाहमां पडेली जीवती वैदिक
 भाषाने आयोनी जीवत भाषा कहो के आदिम प्राकृत
 जीवती वैदिक कहो: ज्यारे भाषा बोलवाना व्यवहारमां होय छे त्यारे
 आपा अने आदिम प्राणवती होय छे, एवी चेतनवती भाषा कही एक
 प्राकृत ए वने रूपमां ज जकड़ाई रहेती नथी, तेमां एक ज शब्दनां
 एक ज छे. अनेक उच्चारणो प्रवर्ते छे. आ जातनुं उच्चारणवैविध्य
 ज भाषानुं जीवतपणुं छे.

२२ आपणे एक एवो समय कल्पिए के ज्यारे वैदिक भाषा बोलवाना
 अने लिखवाना वने उपयोगमां आयती हती. अही ए न मूलवुं जोईए के

જે ભાષા લખવાના ઉપયોગમાં રુદ્ધ થઈ ગઈ હોય—લિપિબદ્ધ સાહિત્યમાં ઉત્તરી ગઈ હોય—તેમાં પરિવર્તનનો અવકાશ નહિવત્ રહે છે. પરંતુ જે ભાષા નિરંતર બોલવાના પ્રવાહમાં વહેતી હોય, જેને સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, અમળ લોકો જેવા કે ગોવાળિયાસુદ્ધાં વાપરતા હોય તે ભાષા પરિવર્તનના પ્રવાહમાં પડ્યા વિના ન જ રહી શકે.

૨૩ અમુક સ્વર ઉદાત્ત બોલવો, અમુક સ્વર અનુદાત્ત બોલવો એ

પ્રકરનાં વૈદિક શબ્દો સંવેધે પ્રવર્તતાં ઉચ્ચારણનિય-

જીવતી વૈદિક

ભાષામાં ઉચ્ચાર-

ણોનું અનિયંત્રણ

મનો જોતાં એ જસ્સર જણાઈ આવે એવું છે કે જ્યારે

તે ભાષા બોલવાના પૂરપાટ પ્રવાહમાં તળાવાની અવ-

સ્થાપે પહોંચી હશે ત્યારે તેમાં તે નિયમનો સ્વચ્ચાવાં

શક્ય જ નહીં રહ્યાં હોય. સંસ્કૃતી લોકોમાં ય વૈદિક સ્વરોનાં ઉક્ત

ઉચ્ચારણો આજે અશક્ય જેવાં થઈ પડ્યાં છે તો પછી યાસ્કની પહેલાંના

સાધારણ જનસમૂહમાં આજની જેવી અશક્યતા કદાચી કટ્ઠણ ભાસતી

નથી. ઝલ્લટું પાણિનિય પ્રવર્તયિલી સ્વપ્રક્રિયાનાં નિયમનો એમ સૂચવે છે કે

તેમના સમયે સાધારણ જનસમૂહમાં ઉચ્ચારણોની અરજક્તા પ્રવર્તતી હતી.

અને તે અરજક્તા વૈદિક કર્મકાંડમાં ન પેસે તે માટે તેમને આશી

સ્વપ્રક્રિયા રચવી પડી હતી.

૨૪ આજે પણ આપણી ચાલુ ભાષામાં એક શબ્દ સંવેધે ય સ્વરગત

ઉચ્ચારણો જુદા જુદાં માલુમ પડે છે : કામ-કામ-

જીવતી ભાષામાં

ઉચ્ચારણોની

વ્યવસ્થા ન જ

રહી શકે

કૌમ । લૌવડો-લૈવડો । ઈમ-એમ । જીમ-જેમ ।

તીમ-તેમ । નથી-નય । નાનું-નેનું । જેનું-જીનું ।

એ રીતે બોલવાના વ્યવહારમાં આવના વૈદિક શબ્દોમાં

ય સ્વરગત વિવિધ ઉચ્ચારણો પ્રવર્તતાં હતાં.

સંવૃત્તે, કલ, ધ્માત, ણીકૃત, અંબૂકૃત, અર્ધક, પ્રસ્ત, નિરસ્ત, પ્રગીત, ઉપગીત, ક્ષિવ્ણ, રોમશ, અવિલંબિત, નિર્હત, સંદષ્ટ અને વિકીર્ણ, વગેરે ઉચ્ચારણ સંબંધી અનેક દોષોનું મહાભાષ્યકારે જે વિવરણ કરેલું છે તે પળ તેમની અગાઉ પ્રવર્તેલી ઉચ્ચારણોની અરાજકતાનું સમર્થક છે.

૩૨ જુઓ ટિપ્પણ ૨૩.

સંવૃત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે સ્વરા ઉચ્ચારણસ્થાનની લગોલગ જીભ ધારી જતાં સંવૃત દોષ થાય છે. સંવૃત = આચ્છાદિત અર્થાત્ ઉચ્ચારણસ્થાનની લગોલગ જીભ ધારી જતાં છુદ્ધઉચ્ચારણ ઢંકાઈ જાય છે.

કલ—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જીભ સ્વોટા ઉચ્ચારણસ્થાન તરફ વળે ત્યારે ‘કલ’ દોષ થાય છે.

ધ્માત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં વધારે શ્વાસવાયુનો સંચાર થવાથી ‘ધ્માત’ દોષ થાય છે. આ ધ્માત દોષને બીધે હ્રસ્વ વર્ણ પળ લઘુ જોડો માસે છે.

ણીકૃત—સંશયયુક્ત ઉચ્ચારણ.

અંબૂકૃત—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે ઉચ્ચાર્યમાણ શબ્દ મોઢામાં મોઢામાં જ રહે પળ બહાર વ્યક્ત ન થાય તે અંબૂકૃત.

અર્ધક—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં ન્યૂનરીતે શ્વાસવાયુનો સંચાર થવાથી અર્ધક દોષ થાય છે. અર્ધક દોષને લીધે લઘુ વર્ણ પળ હ્રસ્વ જોડો માસે છે.

પ્રસ્ત—જ્યારે ઉચ્ચારણ સ્વાઈ ગયા જેવું થાય ત્યારે પ્રસ્ત દોષ થાય.

નિરસ્ત—ઉચ્ચારણમાં જ્યારે નિપુરતા આવે ત્યારે નિરસ્ત દોષ થાય.

પ્રગીત—ઉચ્ચારણ જ્યારે ઘીત જેવું થાય ત્યારે પ્રગીત દોષ થાય.

ઉપગીત—જ્યારે ઉચ્ચારણ પ્રગીત જેવું માસે ત્યારે ઉપગીત દોષ થાય.

ક્ષિવ્ણ—જ્યારે ઉચ્ચારણ કંપાયમાન જણાય ત્યારે ક્ષિવ્ણ દોષ થાય.

રોમશ—ઉચ્ચારણ કરતી વખતે જ્યારે જોઈએ તે કરતાં પ્રમાણમાં વધારે ધેરાપણું આવે ત્યારે રોમશ દોષ થાય.

२५ उच्चारणोनी अराजकता ज मापाना देहरूप मूळ शब्दोने अनेक आकारोमां परिणमावे छे. स्वरगत तेमज व्यंजनगत उच्चारणोनी विविधताने छीचे एक शब्द अनेक जेवो भासमान थाय छे:

“ लोट्-लोट् । प्रव्-प्लव् । हरित्-सरित् । क्षुद्रक-खुड्ग । क्षुल्लक-खुल्ल ।
जीवती भाषामां पश्चात्-पश्चा-पच्छ । युष्मासु-तुम्हासु । युष्मे-तुम्हे ।
एक ज शब्दनां अस्मासु-अम्हासु । अस्मे-अम्हे । मह्यम्-मह्यं-मह्यं-
विविध उच्चार- मह । त्वा-त्वया-तइ । त्वे-तुवे । त्वयि-तयि-तइ ।
णोनां उदाहरणो श्रवणा-श्रोणा-सोणा । हस्त-झस्त । प्रति-पइति ।
अन्न-अन्न । देव-दएव । त्वा-थ्वा । सा-हा । विम्वस्य-विस्पहे ।
स्थूल अक्षरवाळां द्वारम्-द्वारेम् । एतस्मिन्-अएतम्हि । सखायः-हखय ।
पदो आवेस्तिक अहि-अस्मि । पश्चात्-पस्कात् । स्तौमि-स्तओमि ।
भाषानां छे प्र-फ्र । धूते-मूते । असि-अहि । हुताश-आतिश ।
सवृत्-हकेरेत् । वसुमते-वोहुमइते । तथा-तथा । तावत्-दाय । आर्य-
आरिय-अव्य-अज । भवति-भोदि-भोति । पूर्व-पुरव । देवात्-देवातो-देवादो ।
एव-व्येव । नर-नल । हंस-हंश । शुष्क-मुस्क । कष्ट-कस्ट । पट्-पस्ट ।
अर्थ-अस्त । सार्ध-शस्त । जन-यण । अन्य-अन्न-अञ्ज । गच्छ-गश्च ।
यश्च-यश्क । प्रेक्ष-पेस्क । राज्ञा-राविआ-रञ्ज । परंत-पव्वत । सदन-सतन ।
शील-सीळ-सीळ । कुटुम्ब-कुतुंब । स्नान-स्निनान । कष्ट-यस्तट । यादश-
जारस-जादिस-जातिस-यातिस । दृष्ट-दिष्ट-तिष्ट । दूर-तूर । मेव-मेव ।

अविलंबित—बहु बेग्या उच्चारण करतो अविलंबित दोष थाय.

निर्द्वंद्व—उच्चारणमां हस्तता आवे त्त्यारे ‘निर्द्वंद्व’ दोष थाय.

संदष्ट—जांवा स्वर-राग द्वारा उच्चारण करवा अतो संदष्ट दोष थाय.

विधीर्ण—विवक्षित वर्णने बदले तेने मळतो ज बीजो वर्ण बोलाय, ते विधीर्ण दोष. ‘ध’ ने बदले ‘ध’ तुं के ‘य’ ने बदले ‘फ’ तुं उच्चारण विधीर्ण कहियान.

વ્યાઘ્ર-વક્ત્ર | રાજા-રાચા | પૃષ્ઠ-પદ્મ-પિદ્મ-પુદ્મ | ગૌરી-ગંડરી-ગોરી | તૃણ-
તણ-તિણ | દયિતેન-દયિણ-દડિયિણ-દંડિણ | દેવસ્ય-દેવસ્સ-દેવસ્સુ-દેવસુ-
દેવહો | તૃણાનામ્-તણાણં-તણહં | તરોઃ-તરુહે | દત્ત-દિષ્ણ-દિજ |

આગલ જણાવેલા યાસ્ક અને પાણિનિના શબ્દસંગ્રહમાં અને આ શબ્દોમાં
જે પહેલો શબ્દ છે તેને મૂલરૂપે કલ્પ્યો છે અને પછીના શબ્દોને, તે મૂલ
શબ્દના જ ઉચ્ચારણભેદથી નીપજેલા કલ્પ્યા છે.

૨૬ અહીં જે સ્થૂલ દ્રષ્ટિએ જુદાં તેને તો એમ જ માસે એવું છે કે તે
પ્રથમ શબ્દ અને તે પછીના વીજા વીજા શબ્દો તે બધા એક વીજાથી
તદન જુદા જુદા છે જ્યારે છરી રીને તેમ નથી, કિંતુ જે જીવતી માયા
ઉચ્ચારણભેદના સપાટામાં આવે છે તેનું ઘડતર જ આમ થાય છે.

સોનું વિશિષ્ટ નિમિત્તને લીધે પોતાની પૂર્વ આકૃતિ કલશરૂપતાનો
પરિત્યાગ કરે છે અને અન્ય આકૃતિ—મુકુટરૂપતા—ને
સ્થૂલ પદાર્થના પરિવર્તનની પેઠે માપાદેહનું પરિ-
વર્તન શીઘ્ર ગમ્ય થતું નથી
ધારણ કરે છે. એ બનાવ જેટલો સરલ અને ગમ્ય છે
તેમ કોઈ પણ મૂલભાષાના શબ્દદેહમાં પરિવર્તન—
પરિણામાન્તર—થવાનો બનાવ એટલો સરલ નથી અને
ગમ્ય પણ નથી. અમુક કાલે બધા લોકો એક સાથે
કોઈ પણ ચાલતી માપાને તજી દે અને તેને સ્થાને

વીજી તદન નથી માપાને અપનાવી છે એવો તર્ક પણ માપાના પરિણામાન્તર
માટે ઘટતો નથી. કેટલીક એવી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે કે જે લોકચારણાને
અધીન રહીને ચાલે છે ત્યારે માપાના પરિણામાન્તરની પ્રવૃત્તિ તેથી ઝલ્લટી છે.

માપામાં તો જમીનમાં ચાલેલા વીજની પેઠે કાલપરિપાકાનુસાર પરિ-
વર્તનની ક્રિયા નિરંતર ચાલ્યા જ કરે છે. પરિવર્તનની ક્રિયા જ એવી છે કે
જે જાણ્યે-અજાણ્યે પ્રવર્તમાન રહી પરિણામાન્તરને નીપજાવે છે.

૨૭ જે સમયની માપાવિશે આપણે ચર્ચા કરીએ છીએ તે, આર્યોની પ્રથમાવસ્થાનો સમય છે. તેવે સમયે આર્ય પ્રજાનો નિવાસ અમુક એક પરિમિત સ્થાન ઉપર હતો. એથી તેમની વચ્ચે બોલાતી જીવતી ભાષા કાંઈ ચપટી વગાડતાં જ પરિણામાંતરને ન પામે.

આર્યોનાં વિધવિધ ઉદ્ધારણો ચાલુ હોય અને તેને અંગે માપામાં પરિણામાંતરે ય પ્રસરતું હોય. આ ત્રિયાની ચાલુ સ્થિતિમાં જ્યારે આર્યો વિસ્તરવા લાગ્યા—સિંધુ પંચનદ—સરસ્વતી—દ્રપદ્વતી આર્યોનો વિસ્તાર અને તેમની માપાનું પરિવર્તન અને તેમની યત્નમાં ફેલાયા અને ઠેઠ દક્ષિણ સુધી પહોંચી ગયા ત્યારે તેમની જે માયા એક સમયે યાસ પરિણામાંતરથી મુક્ત હતી તે હવે તેવી જ ન રહી શકી. જ્યારે અન્ય અન્ય માયામાપી પ્રજાસાથે અનેક રીતે ગાઢ સંપર્ક થાય ત્યારે મૂળ માયા પરિણામાંતરને ન પામે એ અને પણ કેમ ?

વિજયવંત પ્રજા આં આં પોતાનો વિજયસંઘો ફરકાવે છે ત્યાં ત્યાં તેને લોકપ્રિય શાસકની રીતે અનેક લોકોના ગાઢ સંવંધિજયી અને પરા-ધર્મા આવવું જ પડે છે. પરાજય પામેલી પ્રજા સાથેના જિત પ્રજાના વ્યવહારમાં નિજયી પ્રજાનો માયાપ્રગ્રહ છૂટથી વહેતો સંપર્કથી માપાનું હોય છે એવે પ્રસંગે વિજયી પ્રજાની અને પરાજિત પરિવર્તન પ્રજાની માયા પરિણામાંતરને ન પામે એમ બને જ નહીં.

વિજયી પ્રજા પોતાની મૂળમાયાને હેશ પૂણ વિશુદ્ધ કર્યા વિના વ્યવહાર ચલાવવા જાય તો તેનો માયાવ્યવહાર જ અટકી પડે. અને શાસકની સ્થિતિમાં મૂકાયેલી કોઈ પણ પ્રજા માત્ર માયાના મૂળ દેહની રક્ષા માટે પરાજિત લોકોસાથે માયાવ્યવહાર જ ન રાખે એ તો તદ્દન

અસંભવિત છે. આવી પરિસ્થિતિમાં વને પ્રજા અમુકે પ્રકારની બાંધછોડ જરૂર કરે. ઇટલે શાસક પ્રજા, પોતાની મૂલભાષાના શબ્દદેહમાં પરાજિત પ્રજાની ભાષાના અનેક શબ્દો આવવા દે અને તેમનું ઉચ્ચારણ પોતાની ઢબે કરે પણ પરાજિત પ્રજા સમજે એવું અને પરાજિત પ્રજાઓ પણ તેમની મૂલભાષામાં વિજયી પ્રજાની ભાષાના શબ્દો ભેળવી અને તેમનું પોતાની ઢબે પણ શાસકો સમજી શકે એવું જ ઉચ્ચારણ કરવું રહ્યું.

આમ બધાં અનેકવિધ સમ વિપમ ઉચ્ચારણોની અસર ભાષા ઉપર એવી ચાલુ રહે છે કે જતે દહાડે તે અસલ ભાષા કેમ જાણ્યે યોગ્ય ન ગઈ હોય અને તેને સ્થાને પ્રજામાં તદ્દન નવી ભાષા ન આવી ગઈ હોય એવી પરિસ્થિતિ આવી જાય છે.

વલ્લત વહેતાં આર્યોની ભાષા પણ એ જ સ્થિતિમાં મૂકાઈ ગઈ હતી.

૨૮ જેમ અત્યારે અંગ્રેજો આપણાથી અંતરૂપ રહે છે, આપણામાં ભલ્લતા નથી, ભલ્લું પડે ત્યાં અસ્પૃશ્ય જેવા રહે છે, આપણી સાથે તેમનો કૌટુંબિક સંબંધ નથી તેમ તે વલ્લતે આર્યો નહીં ધરેલું.

એઓ તો જેમ જેમ વિસ્તરતા ગયા તેમ તેમ અનેક આદિમ જાતિઓના સહવાસમાં આવતા ગયા, વિવિધ જાતિની આદિમ આર્યોના અંતઃપુર સુધી પહોંચી ગઈ, સુધી આદિમ જનતાનો પ્રવેશ અને તેની ભાષા ઉપર અસર જનતા ટેઠ આર્યોના અંતઃપુર સુધી પહોંચી ગઈ, આદિમ જાતિની અનેક રમણીઓ આર્યોનું ગૃહિણીપદ શોભાવ્યું. આમ શાસક અને શાસિત વચ્ચે લોહીનો સંબંધ બંધાયો અને અનેકાનેક આદિમ જાતિઓ આર્યોમાં ઓતપ્રોત થઈ ગઈ. આવી પરિસ્થિતિમાં શાસક અને શાસિત વચ્ચે કયો વ્યવહાર નહીં પ્રવર્ત્યો હોય ? લેવડદેવડનો, પ્રેમનો, વિદ્યાના આદાનપ્રદાનનો, કલ્પનો, એક વીજાના મનોમાત્ર સમજાવો,

ઘરને લગતાં અનેક કાર્યોના આદેશપ્રત્યાદેશનો આવા આશ્રા અનેક પ્રસંગો ઉપસ્થિત થતાં તે વચ્ચે પ્રજાને વચ્ચેને સાધારણ સ્ત્રી એક ભાષા વિના ચાલી શકે સહ ?

૨૯ તન્ત્રવાર્તિકાકાર કુમારિલ મઠ કહે છે કે—

“જેવું પદ વેદવેદાંગમાં વપરાયું છે વરાવર તેવું જ

આર્ય ભાષામાં પદ મ્લેચ્છભાષામાં ઉપલબ્ધ હોય અને ત્યાં તેનો પ્રયોગ મ્લેચ્છ અર્થ આર્યશાસ્ત્રોદ્ધારા ન થઈ શકતો હોય એવે સ્થળે શબ્દોનો અર્થ ઉભય શાસ્ત્રમાં સચવાયેલા એવા અવિપ્લુત-અવિકૃત-આગળ મ્લેચ્છોની પદનો અર્થ સમજવા મ્લેચ્છભાષાનો પણ આશ્રય લેવો પડે તો તે અયુક્ત નથી. પણ જ્યાં આર્યોએ મ્લેચ્છભાષાનાં પદોને પોતાની રીતે પેરવી નાચી નવો ઘાટ આપ્યો હોય

૩૧ “ચોદિતમશિટૈરપિ શિથિનવગીત પ્રનીયેત યત્ પ્રમાણેન અધિરૂદ્ધે તદ્ અશ્રમ્યમાનં ન ન્યાય્યં ત્યક્તુમ્ । × × × તસ્માત્ પિક્વ ઇતિ કોકિલો પ્રાણ્ય, નેમઃ અર્ધમ્, તામ્રસમ્-પદ્મમ્, સત્ ઇતિ દારુમયં પાનમ્ × × × પરિમ-ળલં શતચ્છિદ્રમ્” ।

“યે શબ્દા ન પ્રસિદ્ધાઃ સ્યુઃ આર્યાવર્તનિવાસિનામ્ ।

તેષાં મ્લેચ્છપ્રસિદ્ધોડ્યોં પ્રાણો નેતિ વિચિન્ત્યતે ॥

નિરુક્ત-વ્યાક્રિયાદ્વારા પ્રસિદ્ધિ-ર્વિ બલીયસી ।

સામુદાયપ્રસિદ્ધિર્ના મ્લેચ્છસ્યવાય વા ભવેત્ ॥

આર્યાંશ મ્લેચ્છભાષાભ્યઃ કત્પયન્તઃ સ્વક પદમ્ ।

પદાન્તરાક્ષરોપેતં કત્પયન્તિ કદાચન ॥

ન્યૂનાહારં કદાચિચ પ્રશિપન્ત્યધિરાક્ષરમ્ ।

તથા— શાવિઢાદિભાષાયામેવ તાવત્ વ્યવ્રનાન્તભાષાપદેષુ સ્વરાન્ત-વિભક્તિ-સ્ત્રીપ્રત્યયાદિરુપ્યનામિઃ સ્વભાષાનુરૂપાન્ અર્યાન્ પ્રતિપચમાના દૃશ્યન્તે । તથા— ‘ઓદનમ્’ ‘ચોર’ ઇત્યુક્તે ‘ચોર’ પદવાચ્યં કત્પયન્તિ । ‘પન્થાનમ્’ ‘અતર’ ઇત્યુક્તે ‘અતર’ ઇતિ કત્પયિન્ત્વા આહુઃ—ઉત્તરં દુસ્તરત્વાત્ ‘અતર’ એવં પન્થા ઇતિ । તથા,

‘पाप्’ शब्दं पकारान्तं सर्पवचनम्—अकारान्तं कल्पयित्वा सत्यं ‘पापः’ एव असी—इति वदन्ति । एवं ‘माल’ शब्दं स्त्रीवचनं ‘माला’ इति कल्पयित्वा सत्यमित्याहुः । ‘वैर’ शब्दं च रेफान्तम्—उदरवचनम्—‘वैरि’शब्देन प्रत्याम्नायं वदन्ति—सत्यम् सर्वस्य क्षुधितस्य अकार्यं प्रवर्तनाद् उदरं वैरिकार्यं प्रवर्तते इति ।

तद् यदा त्रिविजादिभाषायामीदृशी स्वच्छन्दकल्पनां तदा पारसी—वर्वर—यवन—रौमकादिभाषासु किं विकल्प्य किं प्रतिपत्स्यन्ते इति न विद्मः ।

तस्माद् म्लेच्छप्रसिद्धं यत् पदमार्यैर्विकल्प्यते ।

न कश्चित् तत्र विश्वासो युक्तः पद—पदार्थयोः ॥

निरुक्त—व्याक्रियाद्वारा यस्त्वर्यः परिगम्यते ।

पिक—नेमादिशब्दानां स एवार्थो भविष्यति ॥ इति प्राप्तम् ।

एवं प्राप्ते वदामोऽत्र पदं निपुणदृष्टिभिः ।

विज्ञायेताऽविनष्टं यत् तत् तदर्थं भविष्यति ॥

देशभाषा—ऽपभ्रंशपदानि हि विप्लुतिभूयिष्ठानि न शक्यन्ते विवेक्तुम् ।

यत् तु वेद—तदङ्गेषु पदं दृष्टमविप्लुतम् ।

म्लेच्छभाषासु तद्रूपमर्थे क्वचन चोदितम् ॥

तत् तथैव प्रतीयेत प्रमाणेनाऽविरोधतः ।

पिक—नेमादि तद्वयेवं निपुणैरवधारितम् ॥

चोदितं ह्युपदिष्टं वा प्रयुक्तं वा क्रियागतम् ।

म्लेच्छैरवधृतं पश्चाद् आर्यैर्द्वैभाषिकैः कश्चित् ॥

तादृशं तु प्रतीयेत प्रामाण्येनेति निश्चितम् ।

न तद् धर्मप्रमाणेन वेदाख्येन विरुध्यते ॥

अपि च—

पदार्थ—पदसंबन्धज्ञानापेक्षप्रवर्तनात् ।

प्रसिद्धिर्यत्र तत्रस्या वाक्यार्थायानुगम्यते ॥

पिकदिशब्दवाच्यं वा म्लेच्छैर्यदवधारितम् ।

अविरोधात् प्रमाणेन तद्विधा वेदनोदितम् ॥

चोदितं वा प्रमाणेन वेदेनेत्यस्य संगतिः ।

आर्यैः सहाऽविरुद्धत्वात् तस्य तैरप्यपेक्षणात् ॥

ત્યાં માત્ર સાધારણ અક્ષરસામ્યનો આશ્રય લઈ તેમને મ્લેચ્છપદો સાથે સરખાવી અર્થનિશ્ચય કરવામાં જોલમ છે. પ્રસ્તુતમાં ‘પિઠ’ ‘નેમ’ વગેરે શબ્દો જેવા મ્લેચ્છભાષામાં પ્રચલિત છે તેવાને તેવા—અવિષ્કૃત-અવિકૃત—આર્યશાસ્ત્રમાં પણ પ્રચલિત છે. આર્યોં એ પદોને વિશેષ રીતે बदल्यां નથી દટલે એ અને એવાં વીજાં અરૂપાંતરિત અને જેમનો અર્થ આર્યશાસ્ત્રમાં ઉપલબ્ધ નથી તેવાં પદોનો અર્થ સમજવા મ્લેચ્છભાષાની કોઈ શાસ્ત્રાનો આશ્રય લેવો પડે તો જહર લેવો, તેમ કરતાં દટલું જહર જોવું જોઈએ કે કોઈ પણ વૈદિક વિધિને લેશ પણ વાધ ન આવતો હોય. જે પદો મ્લેચ્છોં પોતાની પરંપરાઓમાં અવધારી રાખેલાં હોય અને એવાં જ

આર્યશાસ્ત્રાની
અને મ્લેચ્છ-
શાસ્ત્રાની ભાષા
જાણનારા દ્વિભા-
ષિકં આર્યોં

પદો આર્યશાસ્ત્રમાં પણ ઉપલબ્ધ થતાં હોય, તેમના અર્થનો નિર્ણય કરવા આર્યોંની અને મ્લેચ્છોંની ભાષા જાણનારા એવા દ્વિભાષિક આર્યોં એવાં વિવાદાસ્પદ પદોની પરખ કરે છે, પરખ કરતાં વળે પદોની અવિષ્કૃતતા જણાય તો મ્લેચ્છપરંપરા પ્રમાણે તેમનો અર્થ કરી શકાય છે.”

“વેદોમાં પશુના કોઈ એક અગ્ન્યવ માટે ‘ક્લોમ’ વગેરે શબ્દો વપરાયેલા છે. વૈદિક અધ્વર્યુને સ્વર નથી કે ‘ક્લોમ’ વગેરે શબ્દો પશુના કયા અવયવને સૂચિત કરે છે. ‘ક્લોમ’ વગેરેનો સ્વરો અર્થ ન જણાય તો વૈદિક વિધિને દૂષણ લાગે છે. આવે પ્રમંભે વૈદિક વિધિની શુદ્ધિને માટે, જે લોકો રાતદિવસ

યથૈવ ‘ક્લોમ’ આદયઃ વશ્વવયવા વેદે શોદિતાઃ સન્તઃ અધ્વર્યુદિભિઃ સ્વયમ્ અજ્ઞાયમાનાર્થત્વાદ્ એ નિત્યં પ્રાણિવધામિયુક્તાસ્તેભ્ય એવ અવધાર્ય વિનિયુજ્યન્તે । યયા ચ નિપાદેહ્યાં ‘કૂટં દક્ષિણા’ ઇતિ વિદિતે ય એવ એતેન વ્યવહરન્તિ તેભ્ય એવ અર્થતત્ત્વં જ્ઞાત્વા દીયતે તયા પિઠ-નેમ-તામરસ-આદિચોદિતં સદ્ વેદાદ્ આર્યવર્તનિવાસિભ્યઃ અપ્રતીયમાન્ મ્લેચ્છેભ્યોઽપિ પ્રતીયેત ઇતિ” —સન્નવાનિક પૃ. ૨૨૭.

પશુહનનમાં અભિયુક્ત છે એવા વધકો પાસે જડીને અધ્વર્યુષ્ણ એ 'વ્લોમ' વગેરે શબ્દોના અર્થો અવધારી લેવા જોઈએ. અહીં જેમ વધકો પાસેથી પણ અર્થ સમજાવામાં વાંધો નથી તેમ જે જે પદોનો અર્થ આર્યશાસ્ત્ર દ્વારા ગમ્ય નથી અને એવાં જ પદો મ્લેચ્છશાસ્ત્રોમાં પ્રચલિત છે ત્યાં તેમનો અર્થ મ્લેચ્છભાષાઓ દ્વારા કરવામાં હરકત નથી."

૩૦ વઢી, મ્લેચ્છભાષાનાં પદોને આર્યલોકો કેવી રીતે ફેરવીને બોલે

છે તે બાબત તે જ ગ્રન્થકાર જણાવે છે કે—

મ્લેચ્છપદોને
બોલવાની આર્યોણ
સ્વીકારેલી
ઉચ્ચારણપદ્ધતિ

"આર્યલોકો પ્રસંગને લીધે મ્લેચ્છભાષાઓમાંથી પદો મેળવીને તેમને પોતાની રીતે કલ્પે છે : મ્લેચ્છ-ભાષાનાં કેટલાંક પદોમાં બીજા પદના અક્ષરો મેળવી દઈને બોલે છે, કેટલાંક પદોને ઓછા અક્ષર-

વાળાં કરીને વાપરે છે અને કેટલાંક પદોમાં અક્ષરો વધારી દઈને ચલાવે છે. દ્રવિડ વગેરે દેશોની ભાષામાં જે પદો વ્યંજનાંત છે, આર્યો તેમને સ્વરાંત બનાવીને વાપરે છે. કેટલાંક દ્રવિડ પદોને આર્યો

કેટલાંક દ્રવિડી
શબ્દોનાં આર્યોણ
કરેલાં ઉચ્ચારણો

પોતાની ભાષામાં વપરાતી વિભક્તિઓ લગાડીને વાપરે છે, કેટલાંક તેવાં મ્લેચ્છપદોને આર્યો પોતાની ભાષામાં વપરાતા સ્ત્રીલિંગસૂચક પ્રત્યયો "લગાડીને

બોલે છે અને આ રીતે મ્લેચ્છભાષાઓનાં અનેક પદોને આર્યો પોતાની રીતે અનેક પ્રકારે સંસ્કારયુક્ત કરે છે અને તેમ કરીને તે પદો દ્વારા સ્વભાષાને અનુસરતો અર્થ મેળવતા આર્યો આજે પણ દેખાય છે."

"જેમકે દ્રવિડ ભાષામાં 'ઓદન' અર્થનો સૂચક સ્વરાંત ^{૩૪} 'ચોરૂ'

૩૪ 'ચાવલ' શબ્દ સાથે દ્રવિડી 'ચોરૂ' શબ્દને સરખાવી શકાય એમ છે. અને સંસ્કૃત 'કૂર' અને પ્રસ્તુત 'ચોરૂ' એ બે પદો વચ્ચે પણ સમાનતા છે.

શબ્દ છે. આર્યો તે શબ્દને અકારાંત ‘ચોર’ બનાવીને વાપરે છે. દ્રવિડ ભાષાનો લકારાંત ‘માલ્’ છે તેને આર્યો ‘મૌલા’ કરીને બોલે છે. દ્રવિડ ભાષાના ‘સર્પ’ અર્થના પકારાંત ‘પાપ્’ શબ્દનો આર્યો ‘પાપ’ એવો બોલ બનાવે છે અને ‘સર્પ’ પાપરૂપ છે માટે તેને ‘પાપ’ કહેવો યોગ્ય છે એમ કહીને ‘પાપ’નું નિર્વચન પળ કરે છે. દ્રવિડ ભાષાનો ‘અતર્’ શબ્દ ‘માર્ગ’ અર્થનો છે તેને આર્યો ‘અતર’ બોલે છે અને જે ‘દુસ્તર’ છે તે ‘અતર’ કહેવાય એમ કહીને આર્યો દ્રવિડ ભાષાના ‘અતર્’ શબ્દને આર્યપ્રસિદ્ધ ‘તૃ-તરત્વું’ ધાતુમાંથી નીપજાવે છે. દ્રવિડલોકોમાં ‘વૈર્’ શબ્દ ‘પેટ’ના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. આર્ય લોકોમાં ‘વૈરી’ શબ્દ ‘શત્રુ’ના અર્થમાં જાણીતો છે. આર્યો કહે છે કે ‘પેટ’ માણસપાસે ગમે તેવું અકાર્ય પળ કરાવે છે માટે તે શત્રુ જેવું છે—આ રીતે ‘વૈરી’ અને દ્રવિડ ‘વૈર્’ વચ્ચે સામ્ય સાધી આર્યો ‘વૈર્’ને પળ ‘પેટ’ અર્થમાં વાપરે છે. ”

“ આ પ્રકારે આર્યલોકો વિજાતીય ભાષાના અનેક શબ્દોને પોતાની રીતે પેરવીને કામમાં લે છે. ”

૩૫ સ્ત્રીવાચક ‘મહિલ’ કે ‘મહેલા’ પદ સાથે પ્રસુત ‘માલા’ પદની મુલ્યા સંબંધે છે.

૩૬ વર્તમાનમાં પણ દ્રવિડીભાષામાં ‘પેટ’ અર્થે ‘વૈર્’ શબ્દ મુપ્રતીત છે, એ હકીકત એક દ્રવિડી મિત્ર પાસેથી જાણી છે. સ્મૃત કોશમાં પણ ‘વૈર’ શબ્દ ‘શરીર’ ના પર્યાય તરીકે નોંધેલો છે. ‘વૈર-સંદનન-દેહ-સચરા’ (દૈમકોશ કાંઠ ૩, શ્લો ૨૨૭.) અને

‘કુવેર’ એટલે જેવું ‘વૈર-શરીર, કુ-વદૂપુ છે તે-એવો અર્થ કરીને ‘કુવેર’ની વ્યુત્પત્તિ આપતા કોશનારે તેમાં પણ ‘વૈર’ પદ ને શરીરવાચક કહ્યું છે.

“ કુત્તિત વૈરમ્-શરીરમ્-અસ્ય કુષ્ટિવાત કુવેર ”—(દૈમકોશ કાંઠ ૨, શ્લો ૧૦૩)

તંત્રવાર્તિકકાર કહે છે કે “ આર્યાવર્ણની પડોશમાં આવેલી દ્રવિડોદિ ભાષાઓના શબ્દોને આર્યો પોતાને પાવે તે રીતે ફેરવીને સ્વચ્છંદપણે વાપરે છે તો પછી પારસીક; બર્બર, યવન અને રોમક વગેરે દેશોની ભાષાના શબ્દોને વાપરતી વખતે આર્યલોકો તે તે શબ્દોમાં કોણ જાણે કેવો ય ફેરફાર કરતા હશે અને તે તે શબ્દોનું નવું નવું રૂપ કલ્પીને તેમાંથી કેવો કેવો અર્થ કાઢતા હશે તે સંબંધે શું કહી શકાય ? ”

જૈમિનિ, શકર અને કુમારિલ મહાનું ઉપર્યુક્ત નિવેદન એમ સિદ્ધ કરવાને પૂરતું છે કે જે ક્રિયાઓમાં મ્લેચ્છોની છાયા પળ અસહ્ય છે એવી બૈદિક વિધિઓને લગતાં વિધાનોમાં ય મ્લેચ્છભાષાના શબ્દો પેસી ગયા હતા તો પછી આર્યો અને અનાર્યો વચ્ચે પ્રવર્તતી જનસાધારણની ભાષામાં તો અનાર્ય શબ્દોનો પ્રભાવ કેટલો વધો વધારે હશે ? એ પ્રભાવને લઈને આર્યોની અને આદિમ જાતિઓની ભાષા એકમેક જેથી થઈ ગઈ હતી.

૩૧ તે તે આદિમ જાતિઓ આર્યોના શબ્દોને કેવી રીતે ફેરવીને બોલતી હશે તે વિશે વિશેષ પ્રાચીનતમ ઉદાહરણો મળ્યા દુર્લભ છે છતાં ય ચીની પ્રવાસી હ્યુઅનસંગ (વિક્રમનો સાતમો સૈન્ય) ના ઉચ્ચારણો દ્વારા અને અંગ્રેજોનાં અભ્યાસના ઉચ્ચારણો દ્વારા એ ફેરફારોની કલ્પના આવી શકે સ્પષ્ટ.

હ્યુઅનસંગનાં ઉચ્ચારણો

આપણા શબ્દો

[દેશ અને નગરનાં નામો]

ચીની પ્રવાસી	ચિયુંચેલો	ગુર્જર
હ્યુઅનસંગે કરેલાં	સુલ્ચ	મુરાટ્
વિલક્ષણ ઉચ્ચાર-	ઓનતોપુલો	આનન્દપુર
ણોનાં ઉદાહરણો	ફલિપિ	વલ્ભી

૩૭ આ વધાં નામો માટે જુઓ ‘ ઑન યુઆનચ્વાગ ’ (વોટર્સ) નો વિશેષ નામોનો ઇન્ડેક્સ તથા ‘ યુક્લિસ્ટ રેકર્ડ્સ ઓફ ધિ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ ’ નો વિશેષ નામોનો ઇન્ડેક્સ.

हुएनसंगनां उच्चारणो

आपणा शब्दो

मोलपो

मालवा

मोहोलच

महाराष्ट्र

कीच

कच्छ

पोलुकीचेपो

मृगुकच्छ

अंतल

अन्न

शेतोतुलु

शतद्रु

चेलंतोले

जालंधर

उशेयेन

उज्जयिनी

सितु

सिन्धु

किओसलो

कोशल

तम्मोलिति

ताम्रलिति

चेंपो

चम्पा

मोकीटो

मगध

नेपोलो

नेपाल

फीशेली

वैशाली

पोलोनिस्से

वाराणसी

किओशंमि

वैशम्पै

पोलोयेकिअ

प्रयाग

ओयुतो

अयोध्या

मोतुलो

मथुरा

किअशिमिओ

काश्मीर

तचशिलो

तक्षशिला

कींतोले

गान्धार

उतोयेन [राजानुं नाम]

उदयन

વિઔચેયે [રેશમી વલ્લનું નામ]

કૌશેય

શ્યાદિ.

૩૨ આધુનિક અંગ્રેજોનાં 'મલ્લ'નું 'મોલ', 'લંભાત' નું 'લેમ્બે',
અંગ્રેજોણ કરેલાં 'મથુરા'નું 'મુત્રા', 'વલોદરા'નું 'વરોડા' વગેરે
અર્થાં વિલક્ષણ ઉચ્ચારણોનાં ઉચ્ચારણો જાણીતાં છે.
ઉદાહરણો

૩૩ એ જ રીતે આર્યો, તે તે આદિમ જાતિઓના શબ્દોને ફેરવીને
ભાષ્યકારે અને હેમ- કેવી રીતે વાપરતા હશે તે બાબત વિશેષ
ચંદ્ર વગેરે દર્શા- તો કહી શકાય એવું નથી છતાં સંસ્કૃત
વેલો અર્થાં વિલક્ષણ અને પ્રાકૃત સાહિત્યમાં સચવાયેલાં એવા કેટલાક
અનાર્યશબ્દોની શબ્દો ઉપરથી આર્યોણ કરેલા ફેરફારની કલ્પના
વ્યુત્પત્તિનાં થઈ શકે સ્તરી :
ઉદાહરણો

અનાર્ય શબ્દ

આર્યોણ ફેરવેલો શબ્દ

તરબૂજ

૧*ત્રપુસ (ભાષ્યકાર)

તુર્ક

૨*તુરુક્-તુરુક્ક (અમર તથા હેમચંદ્ર)

ફારસ

૩*પારસીક-પારસીય (■)

૩૮ "વધિ-ત્રપુસ પ્રત્યક્ષો જ્વરઃ" મહાભાષ્ય ધા. ૧ પા. ૧ આહિક ૮ સૂત્ર ૫૧.

૩૯ "તુરુક્કઃ પિણ્ડકઃ સિલ્હો"-(અમર. ૦ કાં. ૨ શ્લો. ૧૨૮ મનુષ્યવર્ગ)

"તુરુક્કઃ"-(હેમચોડ કાં. ૩ શ્લો. ૩૧૨)

૪૦ "વનાયુજાઃ પારસીઃ કામ્બોજાઃ ચાલ્હિકા હયાઃ" (અમર. ૦ કાં. ૨ શ્લો. ૪૫ કાવિયવર્ગ તથા હેમચોડ કાં. ૪ શ્લો. ૩૦૧)

અનાર્થ શબ્દ

શાહ

શાહન્શાહ

આર્યોં ફેરવેલો શબ્દ

૪૧ સાંખિ (હેમચંદ્ર)

૪૨ સાંખાનુસાંખિ-સાંહંસાહી-(કાલકકયા)

સાહાણુસાહી-સાહાનસાહિ (જિનદેવ)

રિચત્ અથવા રુચત્

જીન

૪૩ વાતરૂપ

૪૪ જયન-જયણ

લાસ વિશેષ પ્રકારના ઘોડા માટેના શબ્દો

૪૫ ઓડગાહ

સેરાહ

હરિય

૪૬ ઓડગાહ

૪૧ “શુદ્ધક્રમઃ સાંખયઃ સ્યુઃ”-(હેમચંદ્ર કાં. ૪ શ્લો. ૨૫)

૪૨ “પત્તો સગકૂલં નામ કૂલં, તત્થ જે સામંતા તે સાહિણો મળાંતિ । જો સામંતાહિવર્ષે સયલ-નરિદંડવૂંદમળી સો સાહાણુસાહી મળાઈ”-(કાલકકયા)

“સેનાચક્ષે મમ ચોડસિ રાજા સાહાનસાહિઃ સ મળ્યવેડ્ઝ”-(તપા. કાલક.)

“યે સ્યુસ્ત્રઃ ચ સામન્તાસ્તે સાંખયઃ ઇતિ સ્મૃતાઃ ।

તેષાં તુ વૃપતિઃ સાંખાનુસાંખિરિતિ ધ્રુતઃ ॥”-(જિનદેવ-કાલક.)

૪૩ “વાતરૂપઃ ઉત્તરોનો રૂપ”-(હેમ-અનેકાર્ય. કાં. ૪ શ્લો. ૩૨૩)

૪૪ “જયનં વિજયે-અધાદિસંનાહે”-“જયતિ જયનસાલ્ય વાજિનાં રાજકીયા”-(હેમ-અનેકાર્ય. કાં. ૩ શ્લો. ૩૬૮)

૪૫ “ઓડગાહઃ શ્વેતપિશ્તલે”

X X X

“હસાહઃ પિચિતો હયઃ”

“‘ઓડગાહઃ’ આદયઃ શબ્દા દેસીપ્રાયાઃ । વ્યુત્પત્તિસ્તુ एषां वर्णानुपूर्वनिध-
યાર્યम्”-(હેમચંદ્ર કાં. ૪ શ્લો. ૩.૩ થી ૩.૫)આ સ્પષ્ટે હેમચંદ્રે ‘ઓડગાહ’ વગેરે થવા વાળોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત પ્રમાણે
આપેલી છે.

क्रिपाह
नीलक
त्रियूह
वोह्यह
उरह
सुरुहक
वोरुखान
कुल्लह
उकनाह
शोण
हरिक
हालक
पङ्गुल
हल्लह

बीजा शब्दो

खिदमत	खतमर्थु (जिनप्रभसूरि)
रहमान	रहमाणु
सलाम	सलामु
हराम	हरामु
जानवर	जानूलरु

४६ “ खतमयुः भक्तिः । रहमानो महेश्वरः । अय रह त्यागे घातुः—रहति रागद्वेषौ त्यजति—इत्येव शक्तः “शक्तिवयस्ताच्छील्ये ” इति शानङ्, आत्, मोऽन्त णत्वे कृते रहमाण इति रूपम् ” इत्यादि (जैनसाहित्यसंशोधक खंड ३ अंक १ पृ० २१-२९ फारसी भाषामां ऋषभदेवस्तवन)

૩૪ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે મૂળ જીવતી ભાષામાં આર્યોના વિવિધ

વ્યાપક
પ્રાકૃતનો
ઉદ્ભવ

ઉચ્ચારણોનો ઉદ્ભવ થયો અને તેમનો અનેક આદિમ
જાતિઓ સાથે ગાઢ સંપર્ક થયો એથી એક એવી
નવા જેવી બીજી સર્વ જનસાધારણ ભાષા નીપજી
ગઈ કે જે આર્યોની ન કહેવાય તેમ આદિમ જાતિ-

ઓની પણ ન કહેવાય પણ ‘વ્યાપક પ્રાકૃત’ ના નામે સર્વોચ્ચ
શકાય

૩૫ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ મનુષ્યના વિશેષણરૂપે વપરાય છે તેમ ભાષાના

‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો
અર્થ

નામ માટે પણ વપરાય છે નાગરિક લોકો જે જે
પ્રવૃત્તિઓન સસ્કારરૂપે માને છે તે વધી પ્રવૃત્તિઓ
બિનાનો મનુષ્ય ‘પ્રાકૃત મનુષ્ય’ કહેવાય છે પ્રાકૃત

મનુષ્યમાં સ્વભાવની સ્થિરતા હોય છે, તે પ્રવૃત્તિને અનુસરે છે, બનાવટી
ઉપાયો દ્વારા પોતાની સ્થિતિને ફેરવતો નથી, પ્રવૃત્તિ માતા તેને જે રીતે
રાखે છે—પોષે છે તે રીતે તે વર્તે છે અને વહે છે જે લોકો પ્રાકૃત નથી
પટલે પ્રાકૃત માનવથી વિરુદ્ધ પ્રકારના છે—નાગરિક છે તેઓ પ્રવૃત્તિ
પ્રમાણે ચાલતા નથી, એવા લોકો પોતા ઉપર અનેક પ્રકારના બનાવટી
ઉપાયો દ્વારા વિવિધ સસ્કારોને લાદે છે—પોતે દૂષણરૂપ માનેલું પ્રાકૃતપણું
દૂર કરવા સતત પ્રયત્ન સેવે છે અને એ રીતે મૂળે પ્રાકૃત છતાં પછી
સસ્કૃત—સસ્કારમય—બને છે

ચાલુ ભાષામાં કહીએ તો ‘ગામડિયું’ ‘ગામઠી’ ‘દેશી’ ‘તટ્પદું’
અને ‘પ્રાકૃત’ એ બધા પર્યાયગ્રાચક શબ્દો છે આ વિશેષણગ્રાચક
‘પ્રાકૃત’ ‘શબ્દ’ ‘પ્રવૃત્તિ’ સાથે સંબંધિત છે તેમ ભાષાગ્રાચક ‘પ્રાકૃત’
શબ્દ પણ ‘પ્રવૃત્તિ’ સાથે જ સંબંધિત છે પ્રવૃત્તિ પટલે સ્વભાવ-અસ્પૃશ્યતા

મૂલ સ્વરૂપની સ્થિતિ. જે ભાષા સ્વભાવદ્વારા આવેલી છે વા સ્વભાવદ્વારા નોપજેલી છે. તેને 'પ્રાકૃત' નામ આપી શકાય—વધારે સ્પષ્ટરીતે કહીએ તો જે ભાષાની નિષ્પત્તિ માટે કોઈ ખાસ પ્રકારના કૃત્રિમ ઉપાયો નથી લેવાયા, જેમાં એની મેલે જ વિવિધ ઉચ્ચારણો—રૂપાંતરો જન્મ્યાં, જેના સંસ્કાર માટે કોઈ ખાસ શાસ્ત્ર નથી રચાયું અને જે, મૂલ ચાલતી સ્વાભાવિક જીવતી ભાષા હતી તે જ ઉક્ત નિમિત્તોને બહેં આપોઆપ રૂપાંતર પામી સર્વસાધારણમાં પ્રસરી—આવાલ્ગોપાલ સુધી પહોંચી તે ભાષા સ્વાભાવિક કોટિની, કહી શકાય અને એવી જ ભાષા 'વ્યાપક પ્રાકૃત' ના નામને લાયક કહેવાય.

૩૬ મૂલ વૈદિક ભાષાના જીવતા દેહની આવી પરિસ્થિતિ થતાં એ સમયે જે લોકો આર્યતાના જ ચુસ્ત હિમાયતી હતા, આર્યભાષામાં થતાં અનેક પરિવર્તનો જેમને લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના અને તેનું અક્ષમ્ય લગેલાં તેમને એમ માસવું સ્વાભાવિક છે પ્રયોજન કે સર્વજનસાધારણ ભાષાનો જ પ્રભાવ પ્રવલ્લપણે વેધતો રહે અને આર્યોની ભાષાવિષયક વિશિષ્ટતાને બતાવનારું એક પળ સાધન ન જલ્લવાય તો આર્યોની સંસ્કૃતિ જાય અને સાથે સાથે આર્યોની મૂલ ભાષાનો દેહ પણ પડે પટલે પરિણામે મૂલગી આર્યતા જ ભૂંસાઈ જાય, એ રીતે સંસ્કૃતિના રક્ષણની પ્રવલ્લ પ્રેરણાને લીધે ઇન્દ્રાદિ ઋષિઓએ તે સમયે જે કાંઈ મૂલરૂપે વચ્ચું હતું અને વિવૃતશબ્દદેહમાંથી ય જે કાંઈ મૂલરૂપે શોધી શકાય એવું હતું તે વધારો આધાર લઈ આર્યોની ભાષાનું એક વિશિષ્ટ વંધારણ ઘડવાનું નિર્ધાર્યું.

ઉક્ત વંધારણ કરવું પણ કાંઈ સરલ ન હતું, એ તો મૂલ પ્રયોગો મેળા થાય, વિવૃત પ્રયોગો મેળા થાય—આ પ્રયોગો ય કોઈ હજાર બે હજાર ન

હતા, લાચો કોઢોની સંખ્યામા હતા—એ બને પ્રકારનાં પ્રયોગોનો સંગ્રહ કર્યા પછી તેમનું તુલનાત્મક પરીક્ષણ થાય, મૂલરૂપની સમજ પડે, વિવૃત્ત-રૂપની ઓઝણ થાય અને આવું ચોક્કસ તારણ કર્યા પછી જ મૂલ પ્રયોગોનો નિર્ણય થાય, આ રીતે વિશાલ સંશોધનનું કાર્ય ચાલ્યા પછી જ આર્યોની. માધાના વંધારણનું ઘડતર કરી શકાય; પરંતુ આવું દીર્ઘકાલ-પેશ અને મહાપ્રયાસસાધ્ય આયોજન ચતા પહેલાં તો તે મૂલમાધા અનેક પરિણામાન્તરો પામી ચૂકી હતી.

વેદોમાં સુદ્ધાં અનાર્ય શબ્દો પેસી ગયા હતા. અને ચોલચાલના પ્રવાહમાં પડેલી તે મૂલમાધાનો નમૂનો માત્ર વેદોનાં ઋચાઓમાં જઞ્ઞાયો હતો અને તે પળ સર્વયા અવિવૃત્ત તો ન હતો જ અને બીજી તરફ સર્વજનસાધારણ માધાનો પ્રવાહ પ્રમાદશાલી ચનતો જતો હતો. આવી સ્થિતિમા પરંપરા, તુલનાત્મક પરીક્ષણ વગેરે ઘસોડીનો આશ્રય લઈને તે પરિચર્ચિત માધાના ઓલામા જ પ્રાણ પૂરી હન્દ્રાદિ વૈયાકરણોએ મૂલમાધાનું વંધારણ ઘડ્યું અને મૂલમાધાને સ્વીકૃત કરવાની પોતાની ધારણા પૂરી કરી.

તેમણે કરેલું એ વંધારણ તે જ લૌકિક સંસ્કૃતના દેહની ઘટના. ચર્ચમાનમાં હન્દ્રે કરેલું દેન્દ્ર વ્યાકરણ તો ઉપલબ્ધ નથી પરંતુ તેમના પ્રતિ-નિધિરૂપ પાણિનિઋપિએ રચેલું વ્યાકરણ ઉપલબ્ધ છે.

૩૭ લૌકિક સંસ્કૃતનો અર્થ એવો નથી કે તે ક્યારેય સમગ્રલોક-

લૌકિક સંસ્કૃત
સમગ્રલોકવ્યાપક
ન હતું

વ્યાપક સંસ્કૃત હતું પરંતુ વૈદિક સંસ્કૃત કરતાં તેની ઘટના કોઈ અપેક્ષાએ જુદા પ્રકારની હતી.

વૈદિક સંસ્કૃતથી તેનો પૃથગ્ભાવ બનાવવા સારું. હન્દ્ર, પાણિનિ વગેરે ઋપિઓએ ઘડેલી માધાને.

લૌકિક સંસ્કૃત નામ અપાયું છે, એ ધ્યાનમાં રહે.

૩૮ એક એવો મત છે કે લૌકિક સંસ્કૃત જ વિકાર પામીને પ્રાકૃતરૂપે પરિણત થયું, એ મત મારા મત્ર અમિપ્રાયપ્રમાણે પ્રામાણિક નથી.

‘લૌકિક સંસ્કૃતનો વિકાર તે પ્રાકૃત’
એ મતનો પ્રતિવાદ

લૌકિક સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતનો પ્રાદુર્ભાવ માનવા જતાં કેટલાંક બાધક કારણો ઉપસ્થિત થાય છે:

ઉક્ત પ્રતિવાદ વિશે
પાંચ હેતુઓ

[૧] લૌકિક સંસ્કૃતની વ્યવસ્થિત નિયંત્રણ-વાળી ઘટના થયા પહેલાં, ઘટના થઈ તે વખતે તથા ત્યાર પછી પણ સર્વજનસાધારણ ભાષા કઈ હતી ?

[૨] લૌકિક સંસ્કૃતની નિયત ઘટનાના સમયે આર્યોની મૂળભાષા તો અનેક પરિણામાન્તરોને પામી ચૂકી હતી, એટલે એ ઘટનાના સમયે જે ભાષા સર્વજનસાધારણ હતી તેને શું નામ આપી શકાય ?

[૩] લૌકિક સંસ્કૃતની સુવદ્ધ ઘટના જ એવા પ્રકારની છે કે તે, જે રૂપે નિયમનમાં મૂકાયેલી છે તે રૂપે ક્યારે પણ સર્વજનસાધારણ ભાષા બની જ ન શકે. છતાં ય જો તેને સર્વજનસાધારણ ભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે તો સર્વજનસાધારણમાં વધા શબ્દોનું એક સરહું જ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તતું હતું એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર, સ્ત્રીઓ, વૃદ્ધો, બાલ્કો, નટો, વીજા તદ્દન અમળ લોકોમાં—સોની, ઘાચી, મોચી, સુતાર, કોઢી, આહીર, ઓડ વગેરે લોકોમાં—સર્વત્ર સદામૂલ એક સરહું જ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તતું હતું એમ માનવું જોઈએ; પરંતુ અનુભવ, એવી માન્યતાનો વિરોધ કરે છે અને આગળ જણાવેલ મિત્ર મિત્ર ઉચ્ચારણોવાળા શબ્દો પણ એવી માન્યતાના બાધક છે.

[૪] લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટનાના પ્રમુખ પુણ્ય મહાભાષ્યકાર કહે છે કે શબ્દો કરતાં અપશબ્દો ઘણા છે અને એ વધા અપશબ્દોને ‘અપભ્રંશ’ ના નામે તેઓ ઓળખાવે છે, તો જે શબ્દદેહ ‘અપભ્રંશ’ નામે તેઓ ઓળખાવેલો છે તે શબ્દદેહ વૈદિક ભાષાનો ન હતો તેમ લૌકિક સંસ્કૃતનો પણ ન હતો, ત્યારે એ શબ્દદેહને કઈ ભાષાનો સમજવો ? મારા નમ્ર કથન મુજબ એ શબ્દદેહ જે ભાષાનો હતો તે ભાષાને જ અહીં વ્યાપક પ્રાકૃતનું નામ આપ્યું છે. અને તેનો પ્રાદુર્ભાવ જીવંત વૈદિક સંસ્કૃત દ્વારા જગાવ્યો છે.

[૫] લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટનાને સમયે આર્યોની મૂળભાષા મૂળરૂપે તો રહી જ ન હતી, રહી હોત તો ભાષ્યકાર પોતે ‘એક શબ્દના અનેક અપભ્રંશો છે’ એમ શામ્પટે કહેત ? તેમણે જે અનેક અપભ્રંશો બતાવ્યા છે તે આઘ્યા ક્યાંથી ? એ વધા ય અપભ્રંશો આદિમ જાતિઓની ભાષામાંથી આવ્યા છે, એમ તો કેમ કહી શકાય ? એટલે તે વધા અપભ્રંશો જે ભાષામાંથી ઉત્પન્ન છે તે આર્યોની મૂળભાષા હતી અને તે જ ભાષા વ્યાપક પ્રાકૃતના પ્રાદુર્ભાવમા અસાધારણ કારણ છે એમ કહેવામા જરાય અસંગતિ નથી.

૩૯ તે તે આદિમ જાતિઓની ભાષાનો પ્રભાવ લૌકિક સંસ્કૃત ઉપર પડ્યો છે છતાં જેમ લૌકિક સંસ્કૃતનું મૂળ સ્રોત વૈદિક ભાષામા છે તેમ આદિમ જાતિઓની ભાષાથી પ્રભાવિત થયેલી વ્યાપક પ્રાકૃતનું મૂળ સ્રોત પણ તે જ આદિમ વૈદિક ભાષામા છે.

૪૭ “एकैकस्य शब्दस्य बहव. अपभ्रंशा, तत्तथा—‘गौः’ इत्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिङ्ग-आदयः अपभ्रंशा.”—(महाभाष्य पृ० ११ वा० ४०.)

જાઓ કપરનું ટિ

૪૦ વેદોમાં વપરાયેલાં પદો અને પાણિનિ દર્શાવેલું તે પદોનું બંધારણ તથા વ્યાપક પ્રાકૃતના સાહિત્યમાં વપરાયેલાં પદો અને કચ્છાવળ, ચંડ તથા હેમચંદ્ર વગેરે દર્શાવેલું વ્યાપક પ્રાકૃતનું બંધારણ, એ ઉભય બંધારણની તુલનાત્મક સમીક્ષા કરતાં એ તદ્દન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે જીવતી એવી વૈદિક ભાષાનો ધારસો વ્યાપક પ્રાકૃતમાં છે. તુલનાત્મક સમીક્ષા કરતાં એ તદ્દન સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે જીવતી એવી વૈદિક ભાષાનો ધારસો વ્યાપક પ્રાકૃતમાં છે. સાચવી રાહ્યો છે. ઇટલે એમ કહેવું જરાય વધારે પડતું નથી કે વૈદિક ભાષાના જીવંત સ્રોત સાથે વ્યાપક પ્રાકૃતનો ગાઢ સંબંધ છે.

૪૧ આ સંબંધ વતાવનારાં કેટલાંક ઉદાહરણો આ પ્રમાણે છે :

[૧] વૈદિક પ્રક્રિયામાં “બહુલં છન્દસિ” ૨-૪-૩૯ ।

“બહુલં છન્દસિ” ૨-૪-૭૩ । આ પ્રકારનાં અનેક સૂત્રો આવે છે. તેનો અર્થ એ છે કે

બહુલ્ય

વૈદિક રૂપોમાં સર્વત્ર બહુલાધિકાર પ્રવર્તે છે ત્યારે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં તેના સમગ્ર બંધારણમાં બહુલાધિકાર પ્રવર્તે છે. એ, “ક્વચિ લોપં” [સંધિકર્ષ કાંડ ૨ સૂ. ૯] “જિનવચનયુત્તમ્” [નામકર્ષ કાંડ ૧ સૂ. ૧] તથા “બહુલમ્” [૮-૧-૨] “આર્પમ્” [૮-૧-૩] એવાં સૂત્રો રચીને કચ્છાવળ અને હેમચન્દ્રાદિ વैयाकरणોએ સ્પષ્ટપણે વતાવેલું છે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં ઉક્ત બહુલાધિકાર તદ્દન વિરલ છે.

[૨] લૌકિક સંસ્કૃતમાં અમુક ધાતુઓ પ્રથમ ગણના,

ધાતુઓમાં ગણભેદ અમુક વીજા ગણના અને અમુક ત્રીજા ગણના, નથી એ રીતે ધાતુઓના દશ વિભાગ કરવામાં આવ્યા

છે, અને, ૧. વિભાગ, ૨. પ્રમાણે, ૩. પ્રથમગણના, ૪. ધાતુઓને, ૫. વિકરણ, પ્રત્યય ‘અ’ લાગે છે. વીજા, ત્રીજા ગણના ધાતુઓને વિકરણ

૪૧ જુઓ કચ્છાવળનું પાલિવ્યાકરણ (વિશામૂષળ-૫૦ ૨૭ તથા ૩૭)

પ્રત્યય નથી લગતો અને ચોથા ગણના ધાતુઓને 'ય' વિકરણ લાગે છે. ૧ રીતે તે તે ધાતુઓને માટે તે તે ગણ પ્રમાણે હુદા હુદા વિકરણોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે, ત્યારે વૈદિક પ્રક્રિયાના અને વ્યાપક પ્રાકૃતના વંચારણમાં તે જાતનો ધાતુ ગણભેદ નથી અને ગણનાર હુદા હુદા વિકરણોનું વિધાન પણ સ્વોક્ષ્મ નથી.

લૌકિક સં.

વૈદિક સં.

વ્યાપક પ્રાકૃત

હન્-હન્તિ	હનતિ	[વૈ. પ્ર. ૨-૪-૭૩]	હનતિ-હનહ
શી-શેતે	શયતે	[" "]	સયતે-સપ્
મિદ્-મિનતિ	મેદતિ	[વૈ. પ્ર. ૩-૧-૮૫]	મેદતિ-મેદ
મૃ-મ્રિયતે	મરતે	[" "]	મરતિ-મરહ
દા-દદાતિ	દાતિ	[વૈ. પ્ર. ૨-૪-૭૬]	દાતિ-દાહ
ધા-દધાતિ	ધાતિ	[" "]	ધાતિ-ધાહ
મુજ્-મુજ્વતે	મોજતે	[ઋ. વે. ૪૭૪ મં. ૨૦]	મોજતે
વર્ધ્-વર્ધયન્તુ	વર્ધન્તુ	[વૈ. પ્ર. ૩-૪-૧૧૭]	વર્ધન્તુ

[૩] લૌકિક સંસ્કૃતમાં કેટલાક ધાતુઓ આત્મનેપદી હોય .

અને કેટલાક ધાતુઓ પરસ્મૈપદી હોય છે

આત્મનેપદ-પરસ્મૈપદની
અનિયતતા

આત્મનેપદી ધાતુઓ માટે આત્મનેપદી પ્રત્યય
નિયત છે અને પરસ્મૈપદી ધાતુઓ માટે પરસ્મૈ-

પદી પ્રત્યયો નિયત છે, ત્યારે વૈદિક પદ્ધતિમાં તેમ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં એવું
વંચારણ નિયત નથી.

इच्छति
युष्यते

इच्छते [वै. प्र. ३-१-८५] इच्छते-इच्छ
युष्यति [" "] जज्जति-जज्ज

[૪] લૌકિક સંસ્કૃતમાં ત્રીજા પુણ્યના એકવચનમાં 'તે' પ્રત્યય છે ત્યારે વૈદિક પદોમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતના પદોમાં તે-૫ 'તે'ને બદલે '૧'પણ આવે છે.

શેતે શયે [વૈ૦ પ્ર૦ ૭-૧-૪૧] સે૧
ઈષ્ટે ઈષ્ટે [ઋ૦ વે૦ ૫૦ ૪૬૮ મ૦ સં૦] ઈસે-ઈસ૧

[૫] લૌકિક સંસ્કૃતમાં વર્તમાન હોય ત્યાં વર્તમાનકાલ અને ભૂત કાલવ્યત્યય હોય ત્યાં ભૂતકાલ એમ કાલનો પ્રયોગ નિયત છે. ત્યારે વૈદિકભાષામાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતભાષામાં ૫ રીતે કાલનો નિયત પ્રયોગ નથી. ૧ બંનેમાં ક્યાંય વર્તમાનને સ્થાને ભૂત કાલ પળ અને ભૂતકાલને સ્થાને વર્તમાનકાલ પળ વપરાય છે.

વર્ત૦ પ્રિયતે ને બદલે પરોક્ષ૦ મમાર (વૈદિક) [વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૪-૬]
પરોક્ષ૦ પ્રેક્ષાંચક્રે ,, ,, વર્ત૦ પેષ્ટદ્વ (વ્યાપક પ્રાકૃત) [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૪-૪૪૭]

પરો૦ આવભાયે ,, ,, વર્ત૦ આભાસદ્
વર્ત૦ શૃણોતિ ,, ,, ભૂત૦ સોહીઅ

[૬] લૌકિક સંસ્કૃતમાં વિભક્તિઓનો પ્રયોગ નિયત છે. દ્વિતીયા યોગ્ય હોય ત્યાં દ્વિતીયા અને તૃતીયા યોગ્ય હોય ત્યાં તૃતીયા. ૧ રીતે વિભક્તિઓની નિયતતા છે, ત્યારે વૈદિક અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં વિભક્તિઓના પ્રયોગની અનિયતતા છે. વેદોમાં અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ચોથી વિભક્તિને બદલે છઠી વિભક્તિ વપરાય છે : [વૈ૦ પ્ર૦ ૨-૩-૬૨] તૃતીયા વિભક્તિને બદલે છઠી વિભક્તિ વપરાય છે : [વૈ૦ પ્ર૦ ૨-૩-૬૩]. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં કત્ચાયણના કહેવા પ્રમાણે ક્વચિત્ ક્વચિત્ સસમીને બદલે તૃતીયા વપરાય છે :

“સત્તમ્યત્વે ચ” [પાલિવ્યા૦ કારકક્રમ્ય કાં૦ ૬ સૂ૦ ૨૦] છઠીને વદલે દ્વિતીયા આપે છે: “કચ્ચિ દુતીયા છઠીને અત્યે” [સૂ૦ ૩૬] તૃતીયા અને સત્તમીને વદલે દ્વિતીયા તથા છઠી વિભક્તિ વપરાય છે: “તતીયાસત્તમીનં ચ” [સૂ૦ ૩૭] તથા “છઠી ચ” [સૂ૦ ૩૮] એ જ પ્રમાણે દ્વિતીયા અને પંચમીને વદલે છઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ થાય છે: “દુતીયાપંચમીનં ચ” [સૂ૦ ૩૯] ઘીઝી, ઘીઝી અને નિમિત્તસૂચક વિભક્તિને વદલે સત્તમી વપરાય છે: “કમ્મ-કરણ-નિમિત્તત્વેસુ સત્તમી” [સૂ૦ ૪૦] ચતુર્થીને વદલે સત્તમી તથા પંચમીને વદલે પણ સત્તમી વિભક્તિનો વ્યવહાર છે: “સંપદાને ચ” [સૂ૦ ૪૧] “પંચમ્યત્વે ચ” [સૂ૦ ૪૨] એ જ પ્રમાણે આચાર્ય હેમચંદ્રના જણાવ્યા પ્રમાણે પણ દ્વિતીયાદિ સત્તમી સુધીની વિભક્તિઓને વદલે પછી વપરાય છે: [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૪] દ્વિતીયા અને તૃતીયાને વદલે સત્તમી વપરાય છે: [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૫] ક્યાંય પંચમીને સ્થાને તૃતીયા અને સત્તમી વપરાય છે: [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૬] સત્તમીને વદલે દ્વિતીયા અને તૃતીયા વપરાય છે અને ક્યાંય પ્રથમાને વદલે દ્વિતીયા વપરાય છે: [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૩-૧૩૭] એ જ રીતે ઉભય ભાષામાં એકવચનને સ્થાને બહુવચન અને બહુવચનને સ્થાને એકવચન વપરાય છે.

[૭] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં શબ્દનો અન્ય વ્યંજન લોપ પામે છે તેમ વૈદિક રૂપોમાં પણ શબ્દનો અન્ય વ્યંજન ડોપાયેલો મળે છે.

વૈદિક

પથાત્ ને વદલે પથા-પથાર્થ

[વૈ૦ પ્ર૦ ૫-૩-૩૩]

ઉચ્ચાત્ ” ” ઉચ્ચ

[તૈ૦ સં૦ ૨-૩-૧૪]

	વૈદિક	
નીચાત્ ને બદલે	નીચા	[તૈ૦ સં૦ ૧-૨-૧૪]
દિયુત્ , ,	દિયુ	[“અન્યલોપઃ છાન્દસઃ”- ભાષ્ય. ઋ૦ વે૦ પૃ૦ ૪૬૬ મ૦ સં૦]
યુષ્માન્ , ,	યુષ્મા	[વા૦ સં૦ ૧-૧૩-૧ । શત૦ ગ્રા૦ ૧-૨-૯]
સ્યઃ , ,	સ્ય	[વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૩૩]

વ્યાપક પ્રાકૃત

તાવત્ , ,	તાવ
યાવત્ , ,	જાવ
કર્મન્ , ,	કમ્મ

[૮] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘સ્પ’ ને બદલે ‘પ’ બોલાય છે, તેમ
વૈદિક રૂપમાં પણ ‘સ્પ’ ને બદલે ‘પ’
સ્પ-પ
વપરાયેલો છે.

વૈદિક

‘સ્પૃશન્ય’ ને બદલે ‘પૃશન્ય’

[ઋ૦ વે૦ પૃ૦ ૪૬૬ મ૦ સં૦]

વ્યાપક પ્રાકૃત

‘સ્પૃહા’ , , ‘પિહા’

[૯] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અને વૈદિક પ્રયોગોમાં સંયુક્ત ‘ર’ કાર
‘ર’ નો લોપ લોપ પામે છે.

વૈદિક

‘અપ્રગલ્ભ’ રૂં અપગલ્ભ [તૈ૦ સં૦ ૪-૫-૬-૧] અપગલ્ભ

ચ્યા૦ ગ્રા૦

[૧૦] વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિકમા સયુક્ત ‘ય’ નો લોપ
‘ય’ નો લોપ થાય છે.

વૈદિક

ત્રિ + ક્ષત્ત્વઃ = ઋત્વ —ૃત્વ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૩૪]

—વાસ્તવ્યમ્ અને વાસ્ત્વમ્ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૪-૧૭૫]

વ્યા૦ પ્રા૦

દ્યામ—સામ

[૧૧] વૈદિકમા અને વ્યાપક પ્રાકૃતમા ‘હ’ નો ‘ધ’
‘હ’ નો ‘ધ’ બોલાય છે

વૈદિક

સહ—સધ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૩-૯૬]

સહસ્ય—સધસ્ય ”

ગાહ—ગાધ [નિસ્કૃત પૃ૦ ૧૦૧]

યહ—યધ ”

શૂળહિ—શૂળધિ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૪-૧૦૨૦]

વ્યા૦ પ્રા૦

રહ—રધ

તાયહ—તાયધ

[૧૨] વૈદિકમા અને વ્યાપક પ્રાકૃતમા ‘ય’ નો ‘ધ’
‘ય’ નો ‘ધ’ બોલાય છે

વૈદિક

માધવ-માધવ

[શત૦ બ્રા૦ ૧-૩-૩-૧૦, ૧૧, ૧૭]

વ્યા૦ પ્રા૦

નાથ-નાથ

[૧૩] વૈદિક અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં 'ઘ' નો 'જ' 'ઘ' નો 'જ' બોલાય છે.

વૈદિક

ઘોતિસ્—ઘોતિસ્ [અષ૦ સં૦ ૪-૩૭-૧૦]

[નિસ્કૃત પૃ૦ ૧૦૧, ૧૨]

ઘોતતે—ઘોતતે } [નિસ્કૃત પૃ૦ ૧૭૦, ૧૬]

ઘોતય—ઘોતય }

અવઘોતયતિ—અવઘોતયતિ [શત૦ બ્રા૦ ૧. ૨. ૩. ૧૬]

અવઘોત્ય—અવઘોત્ય [કા૦ શ્રૌ૦ ૪-૧૪-૫]

વ્યા૦ પ્રા૦

ધુતિ-ધુતિ

ઉદ્ધોત-ઉદ્ધોત

[૧૪] પ્રાકૃતમાં દાહ-દાધ, વિહલ-વિભલ, જિહ્વા-જિભ્વા; એવા

પ્રયોગો થાય છે તેમ વૈદિકમાં આહણિ-આઘણિ

'હ' નો 'ઘ' અને [નિસ્કૃત પૃ૦ ૩૮૨, ૩૯] વિદેહ-વિદેધ

'અ'

[શત૦ બ્રા૦ ૧-૩-૩. ૧૦, ૧૧, ૧૨],

મેહ-મેઘ [નિસ્કૃત પૃ૦ ૧૦૧, ૧] ગૃહીત-ગૃમીત, ગૃહાણ-ગૃમાય,

જહાર-જમાર; એવા પ્રયોગો થાય છે: [વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૧-૮૪]

[૧૫] વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિક પ્રક્રિયા બંનેમાં 'ડ' નો 'લ'

'ડ' નો 'લ' 'ળ'

તથા 'ળ' થવાનું બાહ્યલિંગ છે.

લૌં સંં

ईडे

अहेडमानः

दृढ

सोडा

वैं संं

ईळे

अहेळमानः

दृळ्ह [वैं प्र० ६-३-११३] दळ्ह (पालि)

साळ्ह [ ] સોळ્હા

व्यां प्रां

ईड-ईळ-ईळ (पै०)

अहेलमानो-अहेळमानो

[૧૬] વૈદિક પ્રક્રિયામાં કેટલાંક એવાં પદો મળે છે કે જેમાં અસંયુક્ત એવો અનાદિસ્ય 'ય' અને 'વ' લોપાયેલો છે અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પળ એ જાતના 'ય' અને 'વ' લોપ પામે છે.

लौं संं

प्रयुग

वैं संं

पउग [वा० सं० १५-९] पउग

व्यां प्रां

વૈદિક 'સીમહિ' [શ્રગ્વેદ પૃં ૧૩૫, ૩] રૂપ 'પિયુ' ધાતુ હાવણી આપ્યું છે અને તેમાં 'પિયુ' નો 'વ' લોપાયેલો છે.

[૧૭] वैं पृथुजवः पृथुजयः [निरुक्त पृ० ३८३-४०] व्यां प्रां

पिथुजवो पिथुजयो. अहीं 'पृथुजयः' मां 'व' लो-

'र' नो यधारो

पाया पछी व्यापक प्राकृतमां (लावण्य-लावण)

ધાય છે તેમ 'ય' શ્રુતિ થયેલી છે અને અપભ્રંશમાં 'વ્યાસ' નું 'સાસ', 'ચૈવ્ય' નું 'ચૈવ' ધાય છે તેમ 'જવ' નું 'જય' એવું 'ર' ધાતુ રૂપ પળ થયેલું છે એ ધ્યાનમાં રાખતાં જોવું છે. આવાં અપભ્રંશની જેવાં 'ર' ના વધારાનાટ્યં લીનાં પળ વૈદિક પદો મળે છે. અધિગુ-અધિગુ [નિરુક્ત પૃં ૩૮૭-૪૩]

[૧૮] व्यापक प्राकृतमां अनादिस्य असंयुक्त एवो 'च' અને

अनादिस्य 'च' 'क' लोप पामे છે. વૈદિક પદોમાં પળ એવો 'ચ' અને 'ક' લોપાયેલો છે.

લૌં સંં

વૈં સંં

યાચામિ

યામિ [નિશ્કૃત પૃં ૧૦૦, ૨૪૧]

અન્તિકે

અન્તિ [ઋગ્વેદ પૃં ૪૯૬ મં સંં]

ઘ્યાં પ્રાં

ફચગ્રહઃ

કચગ્રહો

લોકઃ

લોકો

[૧૯] વન્ને માપામાં અનેક પદોમાંનો આંતર અક્ષર લોપાયેલો આંતરવર્ણનો લોપ છે.

લૌં સંં

વૈં સંં

શતક્રત્વઃ

શતક્રત્વઃ [વૈં પ્રં ૭-૩-૨૭]

પશ્વે

પશ્વે ["]

નિવિવિશિરે

નિવિવિશ્રે [ઋં સંં ૮-૧૦૧-૧૮]

આગતાઃ

આતાઃ [નિશ્કૃત પૃં ૧૪૨ દિશાનામ]

ઘ્યાં પ્રાં

રાજકુલ

રાકુલ

આગત

આત-આય

પ્રાક્ષર

પાર

વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સસ્વર વ્યંજન લોપાયેલો છે ત્યારે વૈદિક પદોમાં માત્ર સ્વર લોપાયો છે અને 'આગતાઃ' પદમાં તો સસ્વર વ્યંજન 'ગ' લોપાયો છે.

[૨૦] વે સંયુક્ત વ્યંજન વચ્ચે સ્વરનો ઝમેરો થવાની પદ્ધતિ વન્ને સ્વરમત્તિ માપામાં છે.

लौ० सं०

वै० सं०

तन्वम्—

तनुवम्

[तै० आ० ७—२२—१]

स्वर्गः—

सुवर्गः

[तै० आ० ४—२—३]

त्र्यम्बकम्—

त्रियम्बकम्

[वै० प्र० ६—४—८६]

विम्बम्—

विभुवम्

सुधो—

सुधिपो

राध्या—

रात्रिया

[यजु० वै०]

सहस्रः—

सहस्रियः

["]

शुभ्यासु—

शुभियासु

[वै० प्र० ४—४—११५]

व्या० प्रा०

क्ष्मा—

छ्मा

रत्नम्—

रतनं—रयणं

स्नेहः—

सनेहो

प्लक्षः—

पलकलो

अर्हति—

अरिहृ

[२१] व्यापक प्राकृतमां जाय 'क्' ने बदले 'रि' बोलाय छे.

१ 'क्' नो 'र' जने
'उ' बने भाषामां केटलाक शब्दोमां आवेला 'क्' नो
'उ' बोलाय छे.

[कशो बाध न आवतो होय त्यां अहीं आपेलां बधां
उदाहरणोमां प्रथम प्रथम रूप लौकिक संस्कृतनुं समझवानुं छे.]

लौ० सं०

वै० सं०

ऋजिष्ठम्—

रजिष्ठम्

[वै० प्र० ६—४—१६२]

व्या० प्रा०

ऋजु—रिजु—रिज

વૈદિક

વૃન્દ—વુન્દ	[નિલ્ક પૃ૦ ૫૩૨ અં૦ ૧૨૮]
તૃ—તતુરિ:	[વૈ૦ પ્ર૦ ૭-૧-૧૦૩]
ગૃ—જગુરિ:	["]
ઘૃણીત—ઘુરીત	[શુ૦ ય૦ સં૦ પૃ૦ ૬૨ મંત્ર-૮]
કૃત—કુટ	[નિલ્ક પૃ૦ ૪૨૨, ૭૦]

વ્યા૦ ગ્રા૦

વૃન્દ—વુન્દ
ઋપમ—ઊસમ—ઊસહ
ઋતુ—ઊતુ—ઊત

[૨૨] વજ્રે ભાષામાં 'દ' નો 'ઢ' પળ બોલાય છે.

'દ'-'ઢ' વૈ૦ સં૦

દુર્દમ—દૂઢમ	[લા૦ સં૦ ૩. ૩૬]
પુરોદાશ:—પુરોઢાશ:	[શુ૦ ગ્રા૦ ૩-૪૪]
	[વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૨-૭૧]

વ્યા૦ ગ્રા૦

દણ્ડ—ઢંઢ
દગ્ધ—ઢંધ

[૨૩] વજ્રે ભાષામાં 'અવ' નો 'ઓ' અને 'અય' નો

'અવ' નો 'ઓ' 'એ' બોલાય છે.
'અય' નો 'ઐ'

વૈ૦ સં૦

અવળા—ઓળા	[તૈ૦ ગ્રા૦ ૧. ૫-૧. ૪; ૫. ૨.૯]
----------	---------------------------------

अन्तरयति—अन्तरेति

[शत० ब्रा० १. २-२. १८;
४. २०; ३. १. १६]

व्या० प्रा०

५-

अवहसित—ओहसिअ

नयति— नेति

[२४] बने भाषामां संयुक्तक्षरनी पूर्वनो दीर्घ स्वर ह्रस्व
संयुक्तनी पूर्वे ह्रस्व बोलाय छे.

वै० सं०

रोदसीप्रा—रोदसिप्रा

[अ. सं. १०. ८८. १०]

अमात्र—अमत्र

[अ. सं० ३. ३६. ४]

व्या० प्रा०

मात्रा—मत्ता

५

[२५] उभय भाषामां 'क्ष' 'छ' रूपे परिणमेलो छे.

'क्ष' नो 'छ' वै० सं०

अक्ष—अच्छ [अथ० सं० ३. ४. ३.]

व्या० प्रा०

अक्षि—अच्छि

[२६] बने भाषामां अनुस्वारनी पूर्वनो दीर्घस्वर ह्रस्व
अनुस्वारनी पूर्वनो बोलाय छे.
ह्रस्व

वै० सं०

युवाम्

युवम्

[अ. सं० १-१५-६]

व्या० प्रा०

माळाम्

माळ

देवानाम्

देवानं

[૨૭] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સાધારણ રીતે ‘અ’ પછીના વિસર્ગનો ‘ઓ’ બોલાય છે ત્યારે વૈદિક પદોમાં ‘અ’ ‘વિસર્ગ’નો ‘ઓ’ પછીના વિસર્ગનો ‘ઓ’ થવાનો સંભવ નથી ત્યાં પણ ‘ઓ’ કાયમ રહેલો છે.

વ્યા૦ પ્રા૦

દેવઃ દેવો

પુનઃ પુણો

વૈ૦ સં૦

સઃ ચિત્ સો ચિત્ [ક્ર૦ વે૦ પૃ૦ ૧૧૧૨ મ૦ સં૦]

ક્ર૦ સં૦ ૧-૧૯૧-૧૦-૧૧]

સંવત્સરઃ અજાયત—સંવત્સરો અજાયત [ક્ર૦ સં૦ ૧૦-૧૯૦-૨]

ઉપપ્રયન્તઃ અધ્વરમ્—ઉપપ્રયન્તો અધ્વરમ્ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૧૫]

હરઃ અન્તરિક્ષમ્—હરો અન્તરિક્ષમ્ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૧૭]

શિવાસઃ અવક્રમુઃ—શિવાસો અવક્રમુઃ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૧૬]

આપઃ અસ્માન્—આપો અસ્માન્ [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૧૮]

જુપાણઃ અગ્નિઃ—જુપાણો અગ્નિઃ [”]

વૃષ્ણઃ અંશુ—વૃષ્ણો અંશુ [”]

પ્રાણઃ અદ્વે—પ્રાણો અદ્વે [વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૧૯]

[૨૮] વજ્રે માપામાં સંયુક્ત વ્યંજનનો લોપ યતાં પૂર્વસ્વરનું દીર્ઘ

સંયુક્તનો લોપ યતાં ઉચ્ચારણ પ્રચલિત છે.

પૂર્વસ્વરની દીર્ઘતા

વ્યા૦ પ્રા૦

નિ શ્વાસ — નીસાસો

દુર્ભગઃ — દૂહનો

દુસ્સહઃ — દૂસહો

વૈ૦ સં૦

દુર્દમ — દૂદમ

[વા૦ સં૦ ૩-૩૬ | જા૦

દુર્લભ — દૂલ્ભ

સં૦ ૪-૯-૮]

દુર્નાશ — દૂનાશ

[શુ૦ પ્રા૦ ૩-૪૩]

[૨૯] બંને માપામા કેટલાક નિપાતોમા રહેલો હત્ત્વ સ્વર દીર્ઘ

નિપાતોમાં દીર્ઘ ઘોળાય છે.

ઉચ્ચારણ

વ્યા૦ પ્રા૦

પ્રસુત — પાસુત

પ્રકટ — પાયટ

પ્રસિદ્ધિ — પાસિદ્ધિ

વૈ૦ સં૦

एन — एवा

[વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૩-૧૩૬]

अच्छ — अच्छा

["]

तु — तू

[વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૩-૧૩૩]

तु — तू

["]

घ — घा

मधु — मधू

कु — कू

अत्र — अत्रा

यत्र — यत्रા

निपात सिवाय बीजा शब्दोमां पण दीर्घ उच्चारणनो नियम बने भाषामां अनियत रीते प्रवर्ते छे.

वै० सं०

पुख्यः . पूख्यः [वै० प्र० ६-३-१३७]

व्या० प्रा०

परकीयं

पारकं

चतुरन्तम्

चातुरन्तं

[३०] शब्दमां रहेला अक्षरोनो व्यत्यय, बने भाषामां अक्षरव्यत्यय प्रवर्ते छे.

वै० सं०

११. निस्-कर्त्य—निष्कर्त्य

[वै० प्र० ३-१-१२३]

वृत्-कर्तुः—तर्कुः

[निरुक्त पृ० १०१-१३]

नमसा—मनसा

[ऋ० वे० पृ० ४८९ म० सं०]

तङ्ककः—कङ्कतः

[“ तक्तेर्गन्यर्थस्य वर्णव्यत्ययेन कङ्कत इति ‘सरन्’ भवति ”—ऋ० वे० पृ० ११०९ म० सं०]

व्या० प्रा०

लघुक—हृद्य

ललाट—ण्डाल-ण्डाल

छालान—आणाल

[३१] हेत्वर्थ वृद्धन्तनो सूचक प्रत्यय—वैदिक प्रक्रियामां—‘तवे’ छे त्वारे ए ज प्रत्यय व्यापक प्राकृतमां पण हेत्वर्थसूचक प्रत्यय सचवायेछे छे.

લૌં સં વૈં સં

વ્યાં પ્રાં

કર્તૃન્ કર્તૃવે [વૈં પ્રાં ૩-૪-૯] કર્તૃન્-કર્તૃવે-કર્તૃત્તૃ

નેતૃન્ નેતૃવે

નિધાતૃન્ નિધાતૃવે

ગણયિતૃન્ ગણયિતૃવે

દ્રશ્ય દ્રશ્યે દક્ષિણતાયે

‘પૃત્તૃ’ (‘૩’ ધાતુનું હેતુર્થક) અર્થ માટે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘પૃત્તૃ’ પદ [પાલિપ્રાં સંકીર્ણ કાં કૃં પૃં ૨૫૮] સચવાયેલું છે; તે, વૈદિક પ્રક્રિયામાં ઘપરાતા તુમર્થક ‘સે,’ ‘સેન્’ અને ‘અસે’ પ્રત્યયો-ધાત્વ રૂપો સાથે સરલાવના જેવું છે. [વૈં પ્રાં ૩-૪-૯]

૧ જ પ્રકારે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં તુમર્થે ‘એવં’ [હૈં વ્યાં ૮-૪-૪૪૧] પ્રત્યય આવે છે, તે, વૈદિક પ્રક્રિયાના તુમર્થક ‘તવે’ ‘તવૈ’ કે ‘દ્રશ્યે’ રૂપમાં લગેલા તુમર્થક અન્ય ‘૧’ પ્રત્યય સાથે સરલાવી શકાય એવો છે.

[૩૨] મધ્યમ પુરુષના આજ્ઞાર્થ સૂચક એકત્વચનના પ્રત્યય ‘દિ’

વા ‘સ્વ’ ને બદલે અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં ‘૩’

આજ્ઞાર્થસૂચક
મધ્યમ પુરુષ એક-
ત્વચન

‘૩’ અને ‘૧’ એવા ત્રણ પ્રત્યયો આવે છે.

તેમાંનો ‘૩’ પ્રત્યય વૈદિક પ્રક્રિયામાં ઘપરાયેલા

આજ્ઞાર્થ મધ્યમ પુરુષ એકત્વચન સૂચક ‘બોધિ’

(બોધ્ + ૩) [નિલ્ક પૃં ૧૦૧ પં ૩] રૂપ ના ‘૩’ પ્રત્યય

સાથે વિશેષ મહત્તાપણું રાખે છે.

[૩૩] સમ્બંધક ભૂતદ્વંદ્વને સૂચના માટે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં

સંબંધક ભૂતદ્વંદ્વ નીધેના રૂપો ઘપરાય છે.

લૌં સંં

શ્રુત્વા
ગૃહીત્વા

વ્યાં પ્રાં

સુણિત્વાન
ગહાય

ત્યારે વૈદિક પ્રક્રિયામાં તે અર્થે વપરાયેલાં રૂપો આ પ્રમાણે છે :

લૌં સંં

વૈં સંં

હસ્ત	હસ્તીનં	[વૈં પ્રં ૭-૧-૪૮]
પીત્વા	પીત્વી	[વૈં પ્રં ૭-૧-૪૯]
ગત્વા	ગત્વાય	[વૈં પ્રં ૭-૧-૪૭]
વિપ્લુત્ય	વિપ્લૂય	[વૈં પ્રં ૬-૪-૫૮]
વિયુત્ય	વિયૂય	["]

ઉક્ત ઘણે પ્રકારનાં રૂપોમા વિશેષ સમાનતા નજરે આવે એમ છે. ઘઠ્ઠી, અપભ્રંશ પ્રાકૃતમાં [હૈં વ્યાં ૮-૪-૪૩૯] એ અર્થમા વપરાતો 'હ' પ્રત્યય વૈદિક 'પીત્વી' સાથે મળતો આવે એવો માસે છે.

સંબધક ભૂતકૃદન્ત સૂચક વૈદિકરૂપ [વૈં પ્રં ૭-૧-૩૮] 'પરિધાપયિત્વા' સાથે વ્યાપક પ્રાકૃતના 'ઉવસંકમિત્તા' 'નિજ્ઞાઈત્તા' 'આગમેત્તા' વગેરે રૂપો સ્પષ્ટ સામ્ય ધરાવે છે.

[૩૪] વ્યાપક પ્રાકૃતના 'ઓસહીદિ' રૂપમા વૈદિક 'ઓપધીમિ.'

'મિ' અને 'દિ' [વૈં પ્રં ૬-૩-૧૩૨] રૂપનુ બરાબર પ્રતિબિંબ છે.

[૩૫] વ્યાપક પ્રાકૃતમા ગચ્છે, વિચ્છુહિરે વગેરે રૂપોમા ત્રીજા

પુરુષ વહુવચન માટે 'રે' કે 'રે' પ્રત્યય વપરાય છે તે વૈદિક પ્રક્રિયામા આવતા દુદ્ધે (દુદ્ધ+રે) રૂપના 'રે' સાથે સામ્ય ધરાવે છે. [વૈં

ત્રીજો પુરુષ વહુ-
વચન 'રે' પ્રત્યય
પ્રં ૭-૧-૮]

[૩૬] નીચે જણાવેલાં વૈદિક રૂપો વ્યાપક પ્રાકૃતનાં રૂપો સાથે વૈદિક રૂપો અને વરાવર સરખાવી શકાય એવાં છે.
વ્યાપક પ્રાકૃતનાં રૂપો

લૌં સંં	વૈં સંં	વ્યાં પ્રાં
પત્યા	પતિના	[વૈં પ્રાં ૧-૪-૯] પતિના-પદ્મા
ગનામ્	ગોનામ્	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૫૭] ગોના-ગુનાં
યુપ્માસુ	યુપ્મે	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૩૯] તુમ્હે
અસ્મમ્યમ્	અસ્મે	["] અમ્હે
યૂપમ્	યુપ્મે	["] તુમ્હે
વપમ્	અસ્મે	["] અમ્હે
ત્રાણામ્	ત્રીણામ્	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૫૩] તિન્નં, તિણ્હં
નાયા	નાવ્યા	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૩૯] નાવાય, નાનાય
દેવૈઃ	દેવેભિઃ	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૧૦] દેવેહિ
ઇતરત્	ઇતરં	[વૈં પ્રાં ૭-૧-૨૬] ઇતરં

[૩૭] માપામાં ‘ચતુરાઈ,’ ‘મહાઈ,’ ‘પંડિતાઈ,’ ‘મૂર્ખાઈ,’ ઘરૈ

ગુજરાતીનો માધ-
ચાચક ‘આઈ’ પ્રત્યય

શબ્દોમાં ‘ચતુર+આઈ’ एवं पृथक्करण करी
शक्य. ए ऊपरथी एवं जणाय છે કે પ્રવૃત્તિ
‘ચતુર’ છે અને તેને માત્રવાચક ‘આઈ’ પ્રત્યય

લાગેલો છે. આ ‘આઈ’ પ્રત્યયની મૂળ પ્રવૃત્તિ ‘તાતિ’ રૂપે વૈદિક રૂપોમાં સચવાયેલી છે. વૈદિક પ્રક્રિયામાં જણાવ્યું છે કે “માવે ચ” [વૈં પ્રાં ૪-૪-૧૪૪] “માવે ચાર્યે છન્દસિ વિપયે શિવાદિમ્ય. ‘તાતિઃ’ પ્રત્યયો મયતિ ‘શિવસ્ય માવ શિવતાતિ.” કેદોમાં એ પ્રત્યય ‘શિવ’ ‘શમ્’ અને ‘અરિષ્ઠ’ શબ્દોને લાગે છે અને વીજા શબ્દોને પણ લાગે છે—પ્યેષ્ટતાતિ, સર્વતાતિ. ભારે લોકમાપામાં એ પ્રત્યય ગુણવાચક શબ્દમાત્રને લાગુ પડતો માસે છે. ‘તાતિ’ નું રૂપાંતર ‘તાઈ-આઈ’ લોકમાપામાં જ

સચવાયેલું જણાય છે. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં તો માવવાચક તરીકે ‘તન—ત્તળ,’ ‘હમા’ અને ‘પ્પળ’ પ્રત્યયો વપરાય છે.

[૩૮] ભાષામાં ‘કેટલાનો પગાર છે’ ‘કેટલા વરસનો છોકરો છે’ ‘સો રૂપિયાનો પગાર છે’ ‘પાંચ વરસનો છોકરો છે’ એ વધામાં ‘કેટલાનો’ ‘વરસનો’ ‘રૂપિયાનો’ પદોમાં જે અન્ત્ય ‘નો’ છે તે સ્પષ્ટ-

પણે ‘પરિમાણ’ અર્થને બતાવે છે. વેદોમાં ‘પશ્ચદશિનોઽર્ધમાસાઃ’ ‘ત્રિંશિનો માસાઃ’ વગેરે પ્રયોગો મળે છે. ‘પશ્ચદશિનઃ’ એટલે ‘પંદર દિવસના’—‘પંદર દિવસના પરિમાણવાળા’ અને ‘ત્રિંશિનઃ’ એટલે ‘ત્રીશ દિવસના પરિમાણવાળા’ એમ પરિમાણ અર્થને સૂચવવા સારૂ દશાન્ત શબ્દોને અને ‘ત્રિંશત્’ વગેરે શબ્દોને ‘ઇન્’ પ્રત્યય લગાડવો એમ વૈદિક પ્રક્રિયા કહે છે. [૫-૧-૫૮]. જેમ વૈદિક ‘ઇન્’ પ્રત્યય પરિમાણને સૂચવે છે તેમ ‘કેટલાનો’ ‘વરસનો’ વગેરે ભાષાનાં પદોને લાગેલો ‘ન’ પ્રત્યય પરિમાણ અર્થને બતાવે છે. ‘કેટલાનો’—કેટલી સંખ્યાના પરિમાણવાળો, ‘સો રૂપિયાનો’—સો રૂપિયાની સંખ્યાના પરિમાણવાળો, એવા અર્થમાં ‘કેટલા’ અને ‘રૂપિયા’ વગેરે શબ્દોને લાગેલો ‘ન’ પ્રત્યય મને ખાસ છે કે વૈદિક ‘ઇન્’ નો ઔરસ છે. એ રીતે જોતાં ‘કેટલાનો’ વગેરે પદો પછી વિભક્તિવાળાં છે કે પ્રથમા વિભક્તિવાળાં છે ? એ વિચારણીય છે. વર્તમાનમાં તો ‘કેટલાનો’ વગેરે પ્રયોગો બધી ભાષામાં પછી વિભક્તિવાળાં મનાય છે. તો પણ એ પ્રયોગો યથેચ્છ તેવા જ છે કે ‘પરિમાણ’ દર્શક ‘ન’ પ્રત્યયનાળા છે એ જરૂર શોધનીય છે.

[૩૯] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અનુસ્વારવાળા કેટલાક શબ્દોનો અનુ-સ્વાર હોય પામે છે. જેમકે ‘માસ’ ઊપરથી ‘માસ.’

અનુસ્વારવાળા

વૈદિક પ્રક્રિયામાં પણ ‘માસ’ અર્થમાં ‘માસ’

શબ્દ વપરાયેલો છે. [વૈદિક ગ્રામર કંઠિકા ૮૩-૧]

[૪૦] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન અને बहुवचनનાં રૂપો એકસરખાં બને છે. જિના, દેવા, બુદ્ધા. વૈદિક પરંપરામાં પણ દ્વિવચન અને बहुवचन એ બધાં રૂપો એકસરખાં મળે છે. ઉમા, દેવા, वेनन्ता [ઋગ્વેદ પૃ૦ ૧૩૬-૬] इन्द्रावष्ट्या [ઋ૦ સં૦ ૭-૮૨-૧-૫] मित्रावष्ट्या, या, सूर्यां, दिविस्पृशा, अश्विना [વૈ૦ પ્ર૦ ૭-૧-૩૯] सृष्यां ધગેરે. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ સમૂહ્યો નથી. તેને બદલે बहुवचनનાં રૂપો વપરાય છે. ત્યારે વૈદિક રૂપોમાં દ્વિવચન સૂચવાયેલું છે, પરંતુ તેનાં કેટલાંક રૂપો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે बहुवचन જેવાં પણ છે.

[૪૧] “~~सुप्-तिङ्-उपग्रह-लिङ्ग-नराणां~~

~~काल-हल्-अच्-स्वर-कर्तृ-यज्ञं च ।~~

લિંગા ધગેરેનો
વિપર્યય

व्यन्ययमिच्छति शालवृक्षेण

सोऽपि च सिध्यति बाहुल्येन ॥”-वै० प्र० ૩-૧-૮૫ ।

અર્થાત્ લિંગનો વિપર્યાસ જેવો વૈદિક રૂપોમાં છે તેવો જ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં છે. વૈદિક પ્રક્રિયામાં જણાયેલું છે કે નામની વિભક્તિઓનો, ક્રિયાપદની વિભક્તિઓનો, આત્મનેપદ-પરસ્મૈપદનો, લિંગનો, પુલ્કોનો, કાલનો, વ્યંજનોનો, સ્વરોનો, કારકોનો, કારકતાની પ્રત્યયોનો-એ બધાંનો વૈદિક રૂપોમાં વિપર્યાસ થાય છે. વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પણ આવો વિપર્યાસ સાધારણ છે.

[૪૨] લૌકિક સંસ્કૃતમાં કર્તૃસૂચક ‘તન્’ પ્રત્યય વપરાય છે,

તેને બદલે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘અણઅ’ પ્રત્યયનો વ્યવ-

‘અન’ પ્રત્યય

હાર થાય છે. વૈદિક રૂપોમાં પણ એ ‘તન્’ ને બદલે

‘અન’ પ્રત્યય વપરાયેલો છે.

વ્યા૦ પ્રા૦

માર + અણઅ—મારણઝ—મારકળો [હૈ૦ વ્યા૦ ૮-૪-૪૪૩]

વોહ્ + અણઅ—વોહ્ણઝ—વોહ્કળો

ભસ્ + અણઅ—ભસણઝ—ભસકળો—ભસનારો

વૈ૦ સં૦

કલ્પવાહનઃ — વહ + અન = વાહન [વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૨-૬૫]

પુરીષવાહનઃ [વૈ૦ પ્ર૦ ૩-૨-૬૬]

પુરીષ્યવાહનઃ

હવ્યવાહનઃ

[૪૩] લૌકિક સંસ્કૃતમાં હાસ્તન અને અચતન ભૂતકાલ્પનાં

ભૂતકાલ્પનાં ક્રિયાપદોની આદિમાં 'અ' મૂલ્તાની પદ્ધતિ છે :
આદિમાં 'અ' નો અભૂત, અગમત્ વગેરે. આ પદ્ધતિ કેટલાંક વૈદિક
અમાવ રૂપોમાં નથી, તેમ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં પણ નથી.

લૌ૦ સં૦

વૈ૦ સં૦

વ્યા૦ પ્રા૦

અમઘ્નાત્ મયીત્ [ઋ૦ વે૦ પૃ૦ ૪૬૫ મ૦ સં૦] મયીઅ

અઘ્જન્ રજન્ [„ „ ૪૬૪ „] રજીઅ

અમૂત્ મૂત્ [„ „ ૪૬૫ „] મયીઅ

[૪૪] કેટલાંક વે પદો વચ્ચે પ્રાપ્ત થતો સંધિ વૈદિક પ્રક્રિયામાં
સંધિનો અમાવ અને વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ય થતો નથી.

વૈ૦ સં૦

વ્યા૦ પ્રા૦

[વૈ૦ પ્ર૦ ૬-૧-૧૨૬] ઈપા + અક્ષો વિસમ + આયવો

[„ „] ય્યા + ઇયમ્ વાસ + ઈસી

[„ „] પૂષા + અવિષ્ટુ સાહ + ઉઅયં

[૪૫] વ્યાપક પ્રાકૃતના ‘કૃળ’-(કરવું) અને ‘જિળ’-(જિતવું) ધાતુનું મૂળ વૈદિક ‘કૃળ’-(કરવું) કેટલાક ધાતુઓ [શ્લો ૧૦ પૃ ૨૨૬-૨૨૭ મ ૦ સં ૦] ‘જિળ’-(જિતવું) ધાતુમાં છે. વૈદિક ‘જેન્ય’ [શ્લો ૧૦ પૃ ૪૬૫ મ ૦ સં ૦] પદમાં ઉક્ત ‘જિળ’ ધાતુની હયાતી છે.

[૪૬] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ઇકારાન્ત, ઉકારાન્ત નરજાતિક નામોને પ્રયમાના બહુવચનમાં એક ‘જો’ પ્રત્યય પળ ‘જો’ પ્રત્યય લાગે છે. તે ‘જો’ પ્રત્યય પ્રયમા બહુવચનના વૈદિક રૂપ ‘અત્રિણઃ’ માં ઉપલબ્ધ છે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં ‘અત્તારઃ’ અને વૈદિકમાં ‘અત્રિણઃ’ થાય છે. વેદભાષ્યકાર લખે છે કે “તૃજન્તસ્ય ‘અત્તૃ’ શબ્દસ્ય જસઃ છાન્દસઃ ‘ઇન્ડ’ આગમઃ”-[શ્લો ૧૦ પૃ ૧૧૩-૫ સૂત્ર. મેક્સ ૦]

[૪૭] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં કેટલાંક પદો વિભક્તિ વિનાનાં વિભક્તિ વિનાનાં પળ ચાલે છે તેમ વૈદિક પ્રક્રિયામાં પળ પ્રયોગો પ્રયત્ને છે.

વૈ ૦ સં ૦

વ્યા ૦ પ્રા ૦

[વૈ ૦ પ્રા ૦ ૭-૧-૩૯] આદ્યે ચર્મન્ (સસમી) મહુશત શાકિયાનાં
 [”   ] લોહિતે ચર્મન્ (”   ) સંગીતિ યોજયેથા
 [”   ] પરમે વ્યોમન્ (”   ) ઈંદ્રશ તે નિમિત્તા
 [શ્લો ૧૦ પૃ ૪૬૪ મ ૦ સં ૦] વીરુ (દ્વિતીયા) ધરણિ કંપયમાન
 [”   ] દલ્હા (”   ) ગય (ગજાનામ્)
 [”   ૫૫૨,] અમિહુ (”   ) ણ્હુ (”   )

[૪૮] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ‘પ્રતિદિન’ અર્થમાં ‘દિવિદિવિ’ શબ્દ દિવેદિવે વપરાયેલો છે તે વૈદિક - ‘દિવેદિવે’ નું સ્પષ્ટ અનુકરણ છે.

“ત્રાસુ મહારિસિ એઝ મળહ જહ સુહસથુ પમાણુ ।

માપહં ચલણ નવન્તાહં દિવિદિવિ ગઢ્ઘાળ્હાણુ” ॥૬૦ વ્યા૦ ૮-૪-૩૯૯.

વૈ૦ સં૦

“દધાસિ શ્રવસે દિવેદિવે”

“દિવેદિવે પ્રતિદિનમ્”—વેદભાષ્યકાર [ઋગ્વેદ-પૃ૦ ૨૨૭

—મહારાષ્ટ્ર વૈદિક સંશોધન મંડલ]

[૪૯] તલ્લપદી ગુજરાતીમાં ‘આ’ કે ‘એ’ ના અર્થમાં ‘ઈ’ શબ્દ ગુજરાતી ‘ઈ’ આજે પણ વપરાય છે. તેમ વૈદિક ભાષામાં ‘આ’ કે ‘એ’ ના અર્થમાં ‘ઈ’ શબ્દ વપરાયેલો છે.

શુ૦ પ્ર૦

ઈ, ઈને, ઈણે, ઈનું,

વૈ૦ સં૦

“મથીત્ યત્ ઈમ્”—ઈમ્—એને.

“ઈમ્ એનમ્ અગ્નિમ્”

—વેદભાષ્યકાર [ઋગ્વેદ પૃ૦

૪૬૫ મ૦ સં૦]

“મહે યત્ પિત્રે ઈ રસમ્”—ઈમ્—આને.

“મહે મહતે, પિત્રે પાલયિત્રે, ઈમ્—શમ્”

વેદભાષ્યકાર [ઋગ્વેદ પૃ૦ ૪૬૬ મ૦ સં૦]

[૫૦] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જે જે વિધાનો અકારાન્ત નામોને. અકારાન્ત અને માટે કર્યાં હોય છે તે વિધાનો અકારાન્ત સિવાયનાં અકારાન્ત સિવાયનાં નામોને પણ લાગુ પડે છે. આવી વ્યવસ્થા વૈદિક સમાન વિધાન પ્રક્રિયામાં સચવાયેલી છે.

વ્યાપક પ્રાકૃતમાં અકારાન્ત નામોને માટે ત્રીજીનાં बहुवचनમાં 'हि' પ્રત્યયનું વિધાન છે. તે 'हि' પ્રત્યય અકારાન્ત નામો સિવાયનાં નામોને પણ લાગે છે. એ જ રીતે અકારાન્ત નામોને માટે વિहित થયેલો ત્રીજીનાં बहुवचनનો 'ऐस्' પ્રત્યય વૈદિક પ્રક્રિયામાં ईकारान्त નામોને પણ લાગે છે. જેમકે—“नद्यः” [७-१-१० पाणि० काशिका]

[૫૧] વ્યાપક પ્રાકૃતમાં 'कुह' અવ્યય 'क्यां' અર્થમાં અને 'न' અવ્યય ઉપમા અર્થમાં ઘપરાય છે. વેદની 'कुह' અને 'न'નો પ્રયોગ ભાષામાં પણ 'कुह' [ऋ० वे० पृ० ७३३ म० सं०, निरुक्त पृ० २२०] 'क्यां' અર્થમાં અને 'न' ઉપમા અર્થમાં આવે છે [ऋ० वे० पृ० ४६०-४६२-५२८-म० सं०]

ઉક્ત પ્રકારે જણાવેલાં અનેક ઉદાહરણો દ્વારા એમ સિદ્ધ કરી શકાય એવું છે કે વ્યાપક પ્રાકૃતના પ્રવાહનો સીધો સંબંધ વેદોની જીવતી મૂળ ભાષા સાથે જ છે. નહીં કે જેનું સ્વરૂપ પાણિનિ પ્રભૃતિ વैयाकरणोऽनिधित કર્યું છે એવી લૌકિક સંસ્કૃત સાથે.

૪૨ ઉપર્યુક્ત મત સિદ્ધરૂપ છે છતાં જે કોઈ વ્યાપક પ્રાકૃતનો સીધો સંબંધ લૌકિક સંસ્કૃત સાથે સાધવા પ્રયત્ન કરે તેને એમ પૂછવું જોઈએ કે ઉક્ત વૈદિક ઉદાહરણોમાં જણાવેલા તે તે પ્રયોગો લૌકિક સંસ્કૃતમાં મુદ્દત ગયે, અને, વ્યાપક, પ્રાકૃતમાં, તેનું પ્રતિબિંબ

તો મળે છે તો એ પ્રતિબિંબ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં ક્યાંથી આવ્યું—વીજી કંઈ માપામાંથી આવ્યું ?

વિચારશીલ અભ્યાસી સ્થિરપણે મનન કરશે તો સ્પષ્ટપણે જાણી શકશે કે વ્યાપક પ્રાકૃતમાં જેમનું પ્રતિબિંબ છે તે વધા પ્રયોગો-વેદોની એ સમયની જીવતી મૂળભાષામાં જ હતા, અને તે દ્વારા જ તે પ્રયોગોનો પ્રવાહ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં મારોમારે ઉત્તર્યો. જે માપામાં એ પ્રયોગોનું અસ્તિત્વ જ નથી એવી લૌકિક સંસ્કૃતના પ્રતિબિંબરૂપે વ્યાપક પ્રાકૃતને કેમ કહી શકાય ?

વઢી, આર્યોના એ પ્રારંભિક સમયમાં આર્યોમાં જીવતી વૈદિક માપાનો જ પ્રચાર હતો. એ સિવાય વીજી કોઈ માપા લૌકિકમાપારૂપે આદર-પાત્ર નહીં બનેલી એથી અર્થાત્ એમ સિદ્ધ થયું કે વેદોની જીવતી માપાના જ પરિણામાન્તરરૂપ વ્યાપક પ્રાકૃત નીપજેલું છે.

૪૩ વેદોનું અધ્યયન કરતાં ચોક્કસ જણાય છે કે વૈદિક માપાનો પ્રવાહ ઢગલે ને પગલે જેમ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં દેખાય તલ્લપદી ગુજરાતી અને જીવતી વૈદિક માપા છે તેમ તલ્લપદી ગુજરાતીમાં પણ કશિત્ મૂલેલો એ પ્રવાહ અછસો નથી રહેતો. એ હકીકત બે એક પ્રયોગો દ્વારા ઉપર બતાવી દીધી છે.

મને તો ચોક્કસ ધ્યાત્રી છે કે વેદોનું ફક્ત માપાદૃષ્ટિએ વિશેષ ગંભીર અધ્યયન કરવામાં આવે તો આર્યોવર્તની તલ્લપદી માપાઓમાં અને અનાર્ય-માપાઓમાં પણ વૈદિક માપાનો સચવાયેલો પ્રવાહ જરૂર વિના નહીં જ રહે.

પ્રસ્તુતમાં તો મારો ઉદ્દેશ વેદોની જીવતી માપા અને વ્યાપક પ્રાકૃત માપા એ બે વચ્ચેની સાંસર્ગિક સાંકળ બતાવવા પૂરતો હતો, તેથી તલ્લપદી ગુજરાતીમાં સીધા ઉત્તરેલ વૈદિક માપાના પ્રવાહ સંબંધે વિશેષ ઉદાહરણો શોધીને મૂકી શક્યો નથી, પરંતુ એ કાર્ય કરવા જવું તો અવશ્ય છે.

- ૪૪ કેટલાક પ્રાચીન વૈયાકરણોએ “પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્-તત્ર ભવમ્” તત્ર આગતમ્ વા પ્રાકૃતમ્” એમ કહીને પ્રાકૃત ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્’ વાચ્યના અર્થની માયાની જનની તરીકે સંસ્કૃતને મૂકી છે.
- ૪૫ સંગતતા અને અસંગતતા ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો તેઓએ બતાવેલો ઉક્ત અર્થ એક રીતે સંગત થઈ શકે અને વીજી અપેક્ષાએ સંગત ન થઈ શકે એવો છે.

પ્રાકૃતના મૂળરૂપે બતાવેલા ‘સંસ્કૃત’ શબ્દનો અર્થ ‘વેદોની જીવતી સંસ્કૃત’ એવો કરવામાં આવે તો ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્’ વ્યુત્પત્તિ સંગત થાય જાય. પરંતુ ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્’ ના ‘સંસ્કૃત’ પદનો ‘પાણિનિ વગેરે વૈયાકરણોએ જેનું બંધારણ ઘડ્યું છે એવી પરિમાર્જિત સંસ્કૃત’ એનો અર્થ તેમણે વિવક્ષિત કર્યો હોય તો ભાષાતત્ત્વના વિકાસની દૃષ્ટિએ તદ્દન અસંગત છે.

૪૫ આ વિશે વિશેષ મનન કરતાં મને એમ લાગે છે કે જ્યારે તે તે પ્રાકૃતને પ્રાકૃત વ્યાકરણોની રચના થઈ ત્યારે મળેલાગળેલા સમસ્યાવશા યર્માં અત્યારે જેમ અંગ્રેજીનું છે તેમ સંસ્કૃત ભાષાનું સંસ્કૃત વાહનરૂપ પ્રાકૃત્ય હતું અને લોકોમાં પ્રાકૃત જ ચાલુ હતું. છે લોકોમાં બોલાતું જીવન્ત પ્રાકૃત અને સાહિત્યિક પ્રાકૃત એ બે વચ્ચે વર્તમાનમાં મળેલાગળેલાઓની ભાષા અને ગામડિયાની ભાષા વચ્ચે જેવું અન્તર વર્તે છે તેવું અંતર પ્રવર્તમાન હતું. એવે સમયે પ્રાકૃતભાષાના શબ્દોની વ્યુત્પત્તિને સમજવા સારું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ પ્રાકૃત વ્યાકરણની ઘટનામાં વાહન તરીકે પરિમાર્જિત સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો હોય અને તે બતાવવા તે તે વૈયાકરણોએ ‘પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્’ લખ્યું હોય તો એ ચત્તુર્થોપદ છે અને સંગત પણ છે.

મહર્ષિ પાણિનિએ અઘાધ્યાયી રચી, તેમાં લૌકિક સંસ્કૃતને લગતાં જ વિધાનો કર્યા, વ્ધે વ્ધે “છન્દસિ વહુલમ્” જેમ ‘વૈદિક’ ને “છન્દસિ ઉમયથા” એવાં વૈદિક વિધાનો પણ સમજાવવા સંસ્કૃત મૂક્યાં. પાણિનિ કોઈ પણ વિધાન કરતી વખતે વાહનરૂપ છે પ્રથમ લૌકિક સંસ્કૃતને લગતું વિધાન કરે છે અને પછી ધ્યાસ ફેરફાર વતાવવા વૈદિક વિધાનને મૂકે છે. આનો અર્થ એવો નથી કે વૈદિક ભાષાની પ્રકૃતિરૂપ લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા છે અથવા લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાંથી વૈદિક ભાષા જન્મી છે, એ તો શબ્દોની પરસ્પર તુલનાત્મક પરીક્ષામાટે અમુક ભાષાને વાહનરૂપે રાખવી આવશ્યક છે, એ દષ્ટિએ જ પાણિનિએ વેદોની ભાષાનું વ્યાકરણ બનાવવા માટે લૌકિક સંસ્કૃતને અપ્રસ્થાન આપ્યું છે.

૪૬ પાણિનિએ વેદોની ભાષાનું વ્યાકરણ પ્રથમ રચ્યું હોત અને ત્યાર પછી જ લૌકિક સંસ્કૃતમાં થતા વિશેષ ફેરફારો પાણિનિના સમ- દર્શાવ્યા હોત તો એ, ભાષાતત્વના ક્રમવિકાસની યનો શિક્ષિતવર્ગ દષ્ટિએ વધારે ઉચિત થાત. પરંતુ એમના સમયે સંસ્કૃતપ્રિય વેદોની ભાષા જીવતી ન હતી અને એમના વ્યક્તનો મળેલોગળેલો સમાજ ધ્યાસ કરીને યાજ્ઞિક સમાજ લૌકિક સંસ્કૃતો વિશેષ પક્ષપાતી હતો, તેમણે એ મળેલા વર્ગની રુચિ તરફ લક્ષ્ય રાખીને પોતાના વ્યાકરણમાં લૌકિક સંસ્કૃતને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. અને વીજું સ્થાન વૈદિક ભાષાને માટે રાખ્યું છે. તાત્પર્ય એ કે પાણિનિએ વૈદિકભાષાની પદ્ધતિ સમજાવવા માટે લૌકિક સંસ્કૃતને વાહન તરીકે વાપર્યું છે, તેમ પ્રાકૃતભાષાના વ્યાકરણોને વનાવનારા તે તે આચાર્યોએ તુલનાત્મક દષ્ટિએ પ્રાકૃતભાષાની રચનાને સમજાવવા સારું જ લૌકિક સંસ્કૃતને વાહન તરીકે

યોગ્યું છે. પરંતુ ‘પ્રાકૃતની માતા ઈલિય સંસ્કૃત છે’ એવું સમજીને ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ એવું કહેલું નથી.

૪૭ અત્યારે કોઈ અંગ્રેજને તુલનાત્મક પદ્ધતિથી સંસ્કૃત શિક્ષણ માટે કોઈ શિક્ષક એવી પદ્ધતિ યોજે કે:—

અંગ્રેજી.	સંસ્કૃત.	ગુ. અ.
ધી	ત્રિ	(ત્રણ)
ચોય	પોત	(છોવરો)
કેમલ	ક્રમેઝક	(ઝટ)
ઓક્સ	રક્ષન્	(બઝડ)
હજ્જ	અસ્	(છે)
બી	મૂ	(હોલું)
નાઇન્	નયન્	(નય)
ટેન્	દશન્	(દસ)
ટી	તર	(સાઢ)

તો આ પદ્ધતિનો અર્થ એવો નથી કે સંસ્કૃતની પ્રકૃતિ અંગ્રેજી ભાષા છે, પરંતુ શીખનારને જે ભાષા આવડે છે તે ભાષાને વાહનરૂપે રાખીને જેમ ઉક્ત રીતે અંગ્રેજી મારફત સંસ્કૃત શિક્ષણ સરલ પડે છે તેમ મળેલા લોકોમાં જ્યારે સંસ્કૃત ભાષાનો પ્રભાવ પ્રબલ હતો, તે સમયે તેમને જે ભાષા તરફ વિશેષ આકર્ષણ હોય અને તેમને જે ભાષા વધારે અમ્યસ્ત હોય તે ભાષાને વાહન તરીકે રાખીને બીજી કોઈ ભાષા શિક્ષવતી વધારે સરલ થાય છે. એટલે હું સમજું છું ત્યાંસુધી એ દૃષ્ટિ જ પ્રાકૃતવ્યાકરણના રચનારાઓ ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ કહેલું છે.

૪૮ આજે ઇતિહાસની દૃષ્ટિને પ્રધાનપણે રાखीને भापातत्त्वना विकास
 માपातत्त्व અને સંબંધે પણ આપણે વિચારતા થયા છીએ તેમ આપણા
 ઇતિહાસદૃષ્ટિ પૂર્વજોમાં કોઈ પણ તત્ત્વ સંબંધે ઇતિહાસદૃષ્ટિનો વિશેષ
 રહ્યાલ ન હતો અને માपातत्त्वना विकास વિશે તેમણે
 તેમણે એ રહ્યાલ માગ્યે જ રાखेलો. એટલે તેમણે પોતપોતાનાં વ્યાક-
 રણોમાં આદેશોની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. પરંતુ કોઈ પણ શબ્દ વા તેનાં
 રૂપોને તેઓએ શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ સાધી વતાવ્યાં નથી છતાં તેમાં
 આદેશ અને સ્થાની જાણ્યે અજાણ્યે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ તો જલ્લ્યાયેલી છે.
 અને એમ છે માટે જ તેમણે “આદેશ: સ્થાની ઇવ”
 એવું વિધાન કરેલું છે. ‘દધિ—અત્ર’ શબ્દના સંહિતાવાળા પ્રયોગમાં તેઓ
 ‘ઇ’ ને ‘ય’ ના રૂપમાં થવાનું કહે છે. પણ ‘વ’ રૂપમાં થવાનું કહેતા
 નથી. એમાં જ તેમની શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ માલુમ પડે છે. પરંતુ એ દૃષ્ટિ
 પાછળના ઇતિહાસ વિશે તેમની ઉપેક્ષા હતી એટલે તેઓ, એ અને એવાં
 બીજાં અનેક પરિવર્તનોને શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ ઘટાવી શક્યા નથી.

આ રીતે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિના અભાવને લીધે તેઓએ આદેશો
 કરવામાં ‘આદેશ: સ્થાની ઇવ’ નું પોતાનું વિધાન શબ્દદૃષ્ટિએ તોડી “નાહ્યું”
 છે અને સરલ ઉપાય સમજીને ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ નો ઉલ્લેખ કરેલો છે.

૫૧ દધિ+અત્ર=દધ્યત્ર. આ પ્રયોગમાં ‘દધિ’ નો અન્ત્ય ‘ઇ’ સ્થાની છે
 અને તેને સ્થાને થયેલો ‘ય’ આદેશ છે. ‘ઇ’ અને ‘ય’ વચ્ચે અચારણસ્થાનની
 અપેક્ષા સમાનતા છે: ‘ઇ’ તાલ્લવ્ય છે અને ‘ય’ પણ તાલ્લવ્ય છે, એમ એ બે
 ઘણો વધે સમાનતા છે તેથી તેમની વચ્ચે ‘આદેશ’ અને ‘સ્થાની’ નો સંબંધ
 ઘટમાન છે. એ રીતે જ્યાં જ્યાં બે સ્વરો, વ્યંજનો, સ્વર-વ્યંજનો કે શબ્દો
 વચ્ચે અચારણસ્થાનની, અક્ષરાનુપૂર્ણની કે એવી જ ધીજી કોઈ પ્રકારની સમાનતા
 હોય ત્યાં જ ‘આદેશ’ અને ‘સ્થાની’ નો સંબંધ ઘટી શકે છે. આ જાતનો સમય

વૈયાકરણોનો-સિદ્ધાંત છે. અને આ જ સિદ્ધાંત શબ્દવિજ્ઞાનશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ પણ સુસંગત છે. ઉક્ત સિદ્ધાંત સમગ્ર વૈયાકરણોને સંમત છે, છતાં ય અનેક પ્રયોગોની નિષ્પત્તિ મરતાં તેમોએ એ સિદ્ધાંતને તોઢી નાખ્યો છે.

નીચેના વેટલોક સ્વાહરણોથી એ વાત સમજી શકાય એમ છે:

સ્થાની	આદેશ	
અન્તિક	નેદ	પા. ૫૧૩૧૬૩
ચાઢ	સાધ	“
શુદ્ધ	વર્ષ	પા. ૬૧૪૧૫૭
યુવ	કન	પા. ૫૧૩૧૬૪
શાલ્ય	કન	“
પ્રશસ્ય	શ્ર	પા. ૫૧૩૧૬૦
પ્રશસ્ય	જ્ય	પા. ૫૧૩૧૬૧
શુદ્ધ	જ્ય	પા. ૫૧૩૧૬૨
અપર	પદ્ય	પા. ૫૧૩૧૩૨
દશ	પદ્ય	પા. ૭૧૩૧૭૮
મૂ	આહ	પા. ૩૧૪૧૮૪
દા	ચચ્છ	પા. ૭૧૩૧૭૮
સ	ધાવ	પા. ૭૧૩૧૭૮
કય	વોત	હેમ. ૮૧૪૧૭
કય	ધ્વર	“ “
કુમુસ્	ળીરવ	“ ૮૧૪૧૫
શિ	ળિજ્ઞાર	“ ૮૧૪૧૨૦
કુલ	ઓદામ	“ ૮૧૪૧૨૫
સ્ના	અચ્ચુત	“ ૮૧૪૧૧૪

ઊપર જે જે શબ્દો સ્થાનીરૂપે અને આદેશરૂપે જણાવેલ છે તેમાં કોઈ પણ ભારતી સમાનતા નથી. ‘અન્તિક’ અને ‘નેદ’ ના ‘સ્ના’ અને ‘અચ્ચુત’ એમની જો કોઈ પ્રમાણની સમાનતા નથી એ દેખીતું જ છે.

૪૯ જો કે વહુમત તરીકે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ વાઢી વાત છે. તો પળ પાલિવ્યાકરણના પ્રણેતા કચ્ચાયણે પાલિભાષાને ‘પાલિ’ ભાષા માટે સમજાવવા વાહન તરીકે ‘પાલિ’ ભાષાને જ રાઢી ‘પાલિ’ વાહન છે. અને પ્રકૃતિરૂપે પળ ‘પાલિ’ ભાષાને જ વાપરી છે. ંટલે ‘પાલિ’ ભાષા માટે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ નું કયન સર્વથા અસંગત છે. પરંતુ કચ્ચાયણે ં પદ્ધતિ સ્વીકારી ંયી ંનો અર્થ ંવો તો નથી જ કે પાલિભાષા કાંડ અદ્ધરથી આવી ગઈ છે. વા ં અનાદિ કાઢથી ંયી ને ંયી જ વાઢી આવે છે. ભાષાવિજ્ઞાનની દષ્ટિં જોનાર પ્રત્યેક અમ્યાસી ંમ સમજી શકે ંવું છે કે ં ભાષા પળ મૂઢ વૈદિક જીવતી ભાષાના પ્રવાહમાંથી ંત્તરેલી છે. ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ લખનારાંઓમાં જેમ ભાષાવિજ્ઞાનની દષ્ટિ નથી તેમ ‘પાલિ’ને અપ્રકૃતિક સમજનાર કચ્ચાયણમાં પળ ં દષ્ટિ ન હતી ં સ્વીકાર્યા સિવાય આજ તો વાલે તેમ નથી.

૫૦ વઢી, “પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્” નો અર્થ અસંગત જેવો લાગવાથી કેમ

જાળે રુદ્રટના ટીકાકાર શ્રીનમિસાધું ‘પ્રાકૃત પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ શબ્દનું નિર્વચન તદન જુદી રીતે વતાવ્યું છે. વિશે રુદ્રટનો ટીકાકાર જણાવે છે કે—“સકલજગજન્તૂનાં વ્યાકરણાદિભિ નાહિતસંસ્કારઃ સહજો વચનવ્યાપારઃ પ્રકૃતિઃ :

ભવમ્ સૈવ વા પ્રાકૃતમ્ x x x વા પ્રાક્ પૂર્વ કૃતં પ્રાકૃતમ્ વાલ્મહિલ્યાં સુવોધમ્ સમૂહમાપાનિવન્ધનમૂતં વચનમુચ્યતે મેઘનિર્મુક્તજલમિવ ંકત્સ્વર તદેવ વ દેશવિશેષાત્ સંસ્કારકરણાવ સમાસાદિતવિશેષં સત્ સંસ્કૃતાદુત્ સ્પિદેશન્ ંપ્નોતિ । અત ંય શાઢકૃતા પ્રાકૃતમ્ આદૌ નિર્દિષ્ટમ્ તદનુ સંસ્કૃતાદીનિ । પાણિન્યાદિવ્યાકરણોદિતશબ્દલક્ષણેન સંસ્કરણાત્ સંસ્કૃતમુચ્યતે રુદ્રટના કાવ્યાલંકારમાં (૨, ૧૨) નીચેનો શ્લોક મઢે છે—

“પ્રાકૃત-સંસ્કૃત-માગધ-પિશાચમાપાશ્ચ શૌરસેની ચ ।
પથોઽઞ્ચ ભૂરિભેદો દેશવિશેષાદ્ અપભ્રંશઃ ॥”

આ શ્લોકમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, માગધી, પૈશાચી, શૌરસેની અને છઠી અનેકમેદવાળી અપભ્રંશ એમ છ માયાનાં નામ ગણાવ્યાં છે. તેમાં સર્વથી પ્રથમ ‘પ્રાકૃત’ નો ઉલ્લેખ છે. મંયકાર લૈકિકત્વસંસ્કૃતનો હ્રદય વિદ્વાન હોઈને તેનો જ પક્ષપાતી હોય તે બનનાજોગ છે, છતાંય તેણે ઘણી ભાષાઓમાં ‘પ્રાકૃત’ ને જ અગ્રસ્થાન શા માટે આપ્યું છે? એનો જુલાસો આપવા શ્રીનમિસાધુએ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનાં પૂર્વોક્ત બે નિર્વચનો કર્યાં છે, તેમાં પહેલામાં બતાવ્યું છે કે-સ્વાભાવિક વચનવ્યાપારનું નામ ‘પ્રકૃતિ’ છે. જે ઉચ્ચારણો સહેજે સહેજે નીપજે છે, જેમની રૂપર આકરણ ઘરેરે ભાષા-સંબંધી શાસ્ત્રોએ સંસ્કારનો ઓપ નથી ચડાવ્યો એવાં ઉચ્ચારણો ‘પ્રકૃતિ’ વહેવાય. જે માયાનો દેહ એવાં ઉચ્ચારણોથી ઘડાયો છે તે માયાનું નામ પ્રાકૃત અથવા એવાં ઉચ્ચારણો દ્વારા જે ભાષા નીપજી છે તે ‘પ્રાકૃત’ માયા કહેવાય. ઘીજા નિર્વચનમાં ‘પ્રાકૃ+કૃત’ એવાં બે શબ્દોદ્ધાર ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ નીપજાવ્યો છે અને એનો અર્થ ‘જે સર્વથી પ્રથમ કરેલું હોવાથી ઘણી ભાષાઓનું વચનરૂપ છે તેનું નામ પ્રાકૃત’ એમ બતાવ્યો છે. પહેલા નિર્વચનમાં જે અર્થ વચ્ચો છે તે જ અર્થ આ ઘીજામાં બતાવ્યો છે. મારા નમ્ર મત મુજબ પહેલું જ નિર્વચન વિશેષ યોગ્ય છે. જો કે પહેલા અને ઘીજાનાં ભાવમાં યાસ્ય ભેદ નથી છતાં ‘પ્રાકૃ+કૃત’ માંથી પ્રાકૃત શબ્દ નીપજાવ્યો એ કારણે ‘પ્રકૃતિ’ માંથી નીપજાવ્યો વિશેષ સંગત છે તેથી પહેલા નિર્વચન તરફ મારો પક્ષપાત છે.

પ્રાકૃત શબ્દનો જે અર્થ આગળ બતાવી ગયો હતું તે અને ઉક્ત નમિસાધુએ પ્રાકૃતનો જે અર્થ સમજાવ્યો છે તેમાં લેશ પણ ભેદ નથી, માટે

મારા નન્ન કયન પ્રમાણે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ ને બદલે ‘પ્રકૃતિ: સ્વભાવ:’ અર્થે જ ભાષાના પ્રસ્તાવમાં ઉચિત્તતમ છે.

૫૧ યાયાવરીય કવિરાજ રાજશેખર કહે છે—

“યદ્ યોનિઃ કિલ સંસ્કૃતસ્ય સુદૃશાં જિહ્વાસુ યદ્ મોદતે

યત્ર શ્રોત્રપથાવતારિણિ કટુર્મીષાક્ષરાણાં રસઃ ।

રાજશેખરની
પ્રાકૃત-ભક્તિ

ગદ્યં ચૂર્ણપદં પદં રતિપતેસ્તત્ પ્રાકૃતં યદ્વચઃ

તાન્ લાટાન્ ભલ્લિતાક્ષિ ! પદ્ય નુદતી દૃષ્ટેર્નિમેષવ્રતમ્” ॥

—(બાલરામાયણ ૪૮-૪૯)

આ શ્લોકનું તાત્પર્ય એ છે કે—“જે ભાષા સંસ્કૃતની જનની છે, છીઓની જીભ ઉપર રમે છે અને જેને સાંભળ્યા પછી બીજી ભાષાના અક્ષરો કાર્ણકદ્રુ લાગે છે તેવી પ્રાકૃત ભાષાને લાટના લોકો બોલે છે.”

રાજશેખરની સમજ પ્રમાણે સંસ્કૃત ભાષા, પ્રાકૃતમાંથી આવી છે. કવિની એ સમજમાં મને તો પ્રાકૃત ભાષા તરફ કવિની વિશેષ ભક્તિ જ માલુમ પડે છે. પરંતુ ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં પ્રાકૃતભાષામાંથી સંસ્કૃત ભાષા આવી છે એવું કહી શકાય એમ નથી. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ‘સંસ્કૃત’ શબ્દથી કવિની વિવક્ષા લૌકિક સંસ્કૃતની છે. લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના અને સાહિત્યમાં વિદ્યમાન વ્યાપક પ્રાકૃતની ઘટના વચ્ચે કાર્યકારણમાં હોય તેવું સામ્ય દેખાતું નથી; એથી એમ કેમ કહી શકાય કે પ્રાકૃત ઉપરથી સંસ્કૃત ભાષા આવી છે ?

૫૨ વિક્રમના આઠમા સૈકાનો મહાપંડિત વાલ્મીકિરાજ પોતાના વાલ્મીકિરાજની પ્રાકૃત કાવ્ય ‘મહાકાવ્ય’માં જણાવે છે કે:—
પ્રાકૃત-ભક્તિ

“સયલાઓ રૂંધે વાયા વસંતિ એતો ય ગેંતિ વાયાઓ ।

એંતિ સમુદ્રં ચિય ગેંતિ સાયરાઓ ચિય જલ્યદં ॥

પાવં અત્યદંસણં સંનિવેસસિસિરાઓ વંધરિદ્ધીઓ

અવિરલં ણમો આભુવણવન્ધં રૂઢ ણવર પયયમ્મિ ॥

—(ગઝલ્લો પૃ૦ ૨૮-૨૯ ગા૦ ૯૨-૯૩)

“જેમ મેઘનાં પાણી સમુદ્રમાં પડે છે અને ફરી પાછાં સમુદ્રમાંથી
બહાર નીકળે છે તેમ વધી ભાષાઓ પ્રાકૃતમાં સમાવેશ પામે છે અને પ્રાકૃ-
તમાંથી બહાર નીકળે છે. ૯૨.

નવા નવા અર્થોની ઘટના, નવા નવા બંધોની રચના વગેરે એ બધું
જ્યારથી સૃષ્ટિ સર્જાઈ ત્યારથી એક માત્ર પ્રાકૃત ભાષામાં સુલભ છે. ૯૩.

‘પાયય’ અને ‘પયય’ એ બન્ને શબ્દો ‘પ્રાકૃતભાષા’ના સૂચક છે. ઉક્ત
ગાથામાં કવિએ ‘પયય’ શબ્દ પ્રયોજેલો છે. ગાયાનો અર્થ જોતાં કવિ,
પ્રાકૃતભાષા તરફ પોતાની પ્રબલ ભક્તિને સૂચવતો હોય એવું માસે છે. પરંતુ
કવિના એ કથનમાં શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ હોય એમ જણાતું નથી. અથવા
વિવરણનારના કયલ પ્રમાણે કવિએ અહીં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો ઉપયોગ ‘શબ્દ-
બ્રહ્મ’ માટે કર્યો છે અને તે દ્વારા એમ સૂચવ્યું છે કે સર્વ ભાષાઓ એ
‘શબ્દબ્રહ્મ’ની વિઘ્નરૂપ છે. કવિના એ સૂચનમાં પણ ભાષાને લગતી
વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ કરતાં ‘શબ્દબ્રહ્મ’ની વિશેષ ભક્તિ જ તરી આવે છે.

૫૩ નિષ્કર્ષ એ આવ્યો કે વેદોની ઋષિઓમાં સચવાયેલી જે ભાષાનો
નમૂનો આપણી સામે છે તે ભાષા જ્યારે લોકોની
આદિમ પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત
ચચ્ચેનો મેદ

ચાલતો રહ્યો નથી થયો એવી આબાલ-
ગોપાલ સુધી પ્રસારેલી ભાષા તે આદિમ પ્રાકૃત ના વ્યાપક પ્રાકૃત. અને એ
ઋષિઓની ભાષાના અને ઉક્ત આદિમ પ્રાકૃતભાષાના પ્રયોગોને ધ્યાનમાં

લઈ સંસ્કૃતભક્તોની દૃષ્ટિએ જે પ્રયોગો શુદ્ધ જણાયા તેમને તેમાંથી લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના કરનારાઓ વીળી, જુદા તારવી, ભાષાની જે સંકળના કરી તેનું નામ લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા.

૫૪ ધારો કે હજારો વર્ષોથી બંધ પડેલી એવી રત્નોની એક મોટી ઘસારા
 ૫ માટે રત્નોની હોય, તેમાં ઘાટઘુટ વિનાનાં અને ચિત્રવિચિત્ર વર્ણવાળાં
 ઘસારાનું ઉદાહરણ અનેક પ્રકારનાં રત્નો ભરેલાં હોય, તેમાંથી સાધારણ
 લોકો ૫ ઘાટ વિનાનાં રત્નો લઈ પોતાનું કામ ચલાવે
 અને વીજા કેટલાક લોકો તો ૫ ચિત્રવિચિત્ર રત્નોને પણ ઓપીઓપીને પોતાના
 કામમાં લ્યે એટલે એનો અર્થ એમ તો ન જ થાય કે પેલાં ઘાટઘુટ વિનાનાં
 રત્નોમાંથી ૫ ઓપેલાં રત્નો નવાં જ નીપજ્યાં છે. ૫ ન્યાયે અહીં લૌકિક
 સંસ્કૃતની ઘટના કરનારાઓ પોતાને ગમી ગયેલ પ્રયોગોને વીળવાની દૃષ્ટિએ
 (લૌકિક સંસ્કૃતની ઘટના કરવામાં) આદિમ પ્રાકૃતનો ઉપયોગ કર્યો હોય,
 એટલા માત્રથી કાંઈ એમ ન કહી શકાય કે પ્રાકૃત ભાષા સંસ્કૃતની જનની
 છે. સ્તરી રીતે તો આદિમ પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત ૫ બે પ્રવાહો જુદા જુદા
 વહ્યા છે તો પણ તે બન્નેનું મૂળ કોઈ એક પ્રવાહમાં છે એમાં શંકા નથી
 અને એમ છે માટે તે બન્ને પ્રવાહોના શબ્દદેહની ઘટના અને વિદ્યમાન વૈદિક
 શબ્દદેહની ઘટના પરસ્પર આશ્ચર્યકારક રીતે મળતી આવે છે.

૫૫ વ્યાપક પ્રાકૃત અને વૈદિક ભાષા ૫ બન્ને વચ્ચે ગાઢ સંબંધ છે
 એટલે તેનો અર્થ એવો નથી કે વ્યાપક પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત
 વચ્ચે કશો સંબંધ નથી.

૫ બન્ને એક પ્રવાહમાંથી નીકળેલી હોવાથી માની શકી નથી પણ બે
 વહેનો છે. લૌકિક સંસ્કૃતનું ક્ષેત્ર પરિમિત હોવાથી તે નાની વહેન છે
 અને પ્રાકૃતનું ક્ષેત્ર વિશાળ હોવાથી તે મોટી વહેન છે. બે વહેનોમાં જેવો

સ્નેહસંબંધ હોય છે તેવો સંબંધ એ વે ભાષા વધે છે. વર્તમાનમાં તો નથી બોલાતી પ્રાકૃત તેમ નથી બોલાતી સંસ્કૃત. પરંતુ વ્યાપક પ્રાકૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત એ બન્ને ભાષાનું વિપુલ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, એ ઊપરથી એ વે વહેનો જેવી ભાષાઓ વધેનો સંબંધ સમજી શકાય એમ છે. મોટી વહેન જેમ નાની વહેનને પોતાનાં અલંકારો આપી શોભાવે છે તેમ પ્રાકૃત ભાષાએ પોતાનાં મૃદુ આભૂષણોથી નાની વહેન સંસ્કૃતને મંડનયુક્ત કરી છે.

૫૬ નીચે જણાવેલાં યોડાં ઉદાહરણો દ્વારા ત્રા ચાલત સ્પષ્ટ થશે :

[૧] સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘સ્યાલ’ અર્થમાં ‘સ્યાલ’ નાની વહેન સંસ્કૃત અને ‘શ્યાલ’ વહેન શબ્દોનો ઉપયોગ છે. આ વિશેષ વિશેષ ગવેષણા કરતાં જણાય છે કે ‘સ્યાલ’ ઊપર મોટી વહેન પ્રાકૃતની પ્રચલિત અસરનાં ઉદાહરણો શબ્દ મૂલરૂપ છે અને ‘શ્યાલ’ શબ્દ તેનું બીજું ઉચ્ચારણ છે. ઋગ્વેદમાં “અગ્રથં હિ ભૂરિદાય-યત્તરા વાં વિજામાતૃસ્ત યા ષા સ્યાલત્” [ઋગ્વેદ પૃ૦ ૬૬૧—સૂ૦ ૨] એ મંત્રમાં ‘સ્યાલ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. નિર્ણયમાં પણ ઉક્ત મંત્રમાં છે તેવા ‘સ્યાલ’ શબ્દનું નિર્વચન આપ્યું છે.

‘સ્યાલ’ અને
‘શ્યાલ’

૫૨ પ્રસ્તુતમાં ચપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ તેના ‘અમુક પ્રકારની ભાષા’ એવા સ્વાર્થનો ધોતક છે. ‘પ્રાકૃત’ નો વ્યુત્પત્ત્યર્થ તો ‘સ્વાભાવિક ભાષા-પ્રચલિત સ્લોક-ભાષા’ એવો થાય છે પરંતુ તે અર્થ અહીં વિગણિત નથી. “પ્રાકૃત વાળો ઘડું” એ શાક્યમાં પ્રાકૃત શબ્દનો સ્વાર્થ નથી પરંતુ વ્યુત્પત્ત્યર્થ છે માટે જ એ શાક્યમાં ચપરાયેલો ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ ગુજરાતી ભાષાને પણ સૂચવે છે.

૫૩ ‘સ્યાલ’ નું નિર્વચન આ પ્રમાણે છે.

“સ્યાન્ સામ્રાજ્ઞ આવપતિ—દત્તિ ચા” ‘સ્યમ્’ ઇતિ ‘સૂર્યમ્’ ઉચ્યતે તસ્માદ્ અસી શ્દીવા કન્દ્યદ્યવા મગિન્યા મિવાદ્દાલે સામ્રાજ્ઞ શ્દપાન્યાન્ આવપતિ—

માગધી પ્રાકૃતમાં ‘સ્’ નું ‘શ્’ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. ઇટલે માગધી પ્રાકૃતના સહવાસને લીધે ‘સ્યાલ’નો ‘શ્યાલ’ થયો અને પછી તો એ બન્ને શબ્દો લૌકિક સંસ્કૃતમાં યથેચ્છ વિહરવા લાગ્યા અને કોશકારોએ પણ એ બન્નેને સંસ્કૃતના શબ્દો સમજીને કોશમાં સ્થાન આપ્યું. કેટલાક કોશોમાં ‘શ્યાલ’નો જ નિર્દેશ છે. ત્યારે કેટલાકમાં બન્નેનો નિર્દેશ છે. “શ્યાલઃ સ્યુર્નાતરઃ પત્યાઃ” (અમર૦ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૩૨, મનુષ્યર્વા) “પિતૃવ્ય-શ્યાલ-માતૃલઃ” — (હૈમ૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૨૧૬) “શ્યાલસ્તાલવ્યદન્ત્યાદિઃ પત્યા ભ્રાતરિ કથ્યતે” — (શબ્દર૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૧૪૬)

[૨] ‘સૂપ્’ અર્થના સૂચક ‘શૂર્પ’ અને ‘સૂર્પ’ બન્ને શબ્દો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળે છે. નિરુક્તમાં^{૧૪} ‘શૂર્પ’નો નિર્દેશ છે, એથી તે શબ્દ પ્રાચીન હોય એમ માસે છે. અને ‘શૂર્પ’ ડગરથી સાધારણ પ્રાકૃતની અસરને લીધે ‘સૂર્પ’ શબ્દ આવ્યો જણાય છે. સાધારણ પ્રાકૃતમાં ‘શ’ અને ‘પ’ એ બન્નેને બદલે એકલો ‘સ’ ધ્વનિ જ નિરપવાદ રીતે પ્રવર્તે છે. કોશકારો એ બન્ને શબ્દોને નોંધે છે. “સૂર્પ તાલવ્યદન્ત્યયુક્” — (શબ્દર૦ કાં૦ ૪, શ્લો૦ ૫૮) કોશકારે ઉદેશ્યરૂપે ‘સૂર્પ’નો નિર્દેશ કર્યો છે છતાં વિધેયમાં પ્રથમ ‘શૂર્પ’ને નોંધેલો છે એ સંવાદક ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

પ્રશ્નિપતિ અગ્નૌ, તસ્માદ્ અર્થ ‘સ્યાલ’ ઉચ્યતે — (નિરુક્ત અ૦ ૬ પા૦ ૨ શ્લો૦ ૧૦ નૈગમ કાંડ પૃ૦ ૨૯૧ નિર્ણય૦)

તાત્પર્ય એ છે કે ‘સ્ય+અલ’=સ્યાલ. સ્ય—સૂપ્. અલ—ફેકબું. જે, યદેનના વિવાહસમયે સૂપ્દાવડે જવતલને અગ્નિમાં નાચે—હોમે તે સ્યાલ—સાચો. વર્તમાન વિવાહપદ્ધતિમાં કન્યાનો માઈ જવતલને અગ્નિમાં હોમે છે એ સુપ્રતીત છે.

૫૪ “શૂર્પમ્—અશનપવનમ્” — (નિરુક્ત પૃ૦ ૨૯૧ ઉક્ત આદ્યૌ) અશન—અન્ન. પવન—સાફ કરવાનું સાધન. જેવડે અન્ન સાફ થાય તે શૂર્પ.

ए ज रीते संस्कृत साहित्यमां आ नीचे जणावेळ जे द्विविध शब्दो प्रवर्तें छे, तेमना द्विधा उच्चारणनुं कारण मोटी बहेन प्राकृतनी व्यापक असर छे, एम समझवानुं छे.

	काशी—कासी	(शब्दर० कां० ४ श्लोक० २५)	
'श' नो 'स'	अश्रु—अस्रु	" "	२ " १२०
'स' नो 'श'	शाक—साक	" "	३ " ४३
तथा 'प' नो 'स'	शर्करा—सर्करा	" "	४ " १२
	श्वान—स्वान	" "	४ " ३१६
	शुभ—सुभ	" "	१ " १७
	शाम्बरी—साम्बरी	" "	३ " ३४८
	शर—सूर	" "	३ " १९
	शर्वरी—सर्वरी	" "	२ " ३४
	शची—सची	" "	२ " ६२
	उर्वशी—उर्वसी	" "	२ " ६९
	श्याल—श्याल	" "	३ " १४६
	अस्र—अश्र	" "	२ " १२०
	दासी—दाशी	" "	३ " ३५२
	(अर्थ—धीवरी)		
	सूरि—शूरि	" "	३ " ६
	वृषी—वृसी	" "	३ " २९८
	चाप—चास	" "	४ " ३५४
	(अर्थ— विशेष प्रकारनुं पक्षी)		
	मयी—मसी	" "	३ " ९८

[૩] સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘ક્ષુર’ અને ‘ક્ષુર’ બન્ને શબ્દો મળે છે.
 ‘ક્ષુર’ નો અર્થ છે ‘ખરી—પશુના પગની ખરી’.
 ‘ક્ષ’ નો ‘ક્ષ’ અને ‘ક્ષુર’ ના ‘ક્ષ’ નું ‘ક્ષ’ ઉચ્ચારણ એ પ્રાકૃતની
 ‘ક્ષ’ અસરનું પરિણામ છે. રઘુવંશનો પ્રયમ અને દ્વિતીય
 સર્ગના શ્લો ૮૫ તથા રજામાં મહાકવિ કાલિદાસે ‘ક્ષુર’ શબ્દનો ઉપ-
 યોગ કરેલો છે.

[૪] ઋગ્વેદ મંડલ ૧૦ સૂક્ત ૧૫૫ ના પહેલા મંત્રમાં ‘વિકટ’
 શબ્દનો પ્રયોગ છે. માપ્યકાર તેનો અર્થ ‘વિકૃત
 ‘ત’ નો ‘ટ’ અંગ’ વા ‘વિકૃત ગમન’ બતાવે છે. સંસ્કૃત સાહિ-
 ત્યમાં ‘વિકાર પ્રાપ્ત’ અર્થ માટે ‘વિકૃત’ શબ્દ સુપ્રતીત છે. પાલિભાષાના
 કેટલાક શબ્દોમાં ‘ત’ નું ‘ટ’ ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે. એની અસરને છીધે
 ‘વિકૃત’ નું ‘વિકટ’ ઉચ્ચારણ થયું છે. અને એ રીતે આવેલો તે
 ‘વિકટ’ શબ્દ ઠેઠ ઋગ્વેદ સુધી પહોંચેલો છે.

[૫] ‘રાયણ’ ના શાઙ અર્થનો સૂચક ‘પિયાલ’ અને ‘પ્રિયાલ’
 શબ્દ છે. ‘પ્રિયાલ’ ના ‘ર’ નો લોપ થઈ ‘પિયાલ’
 ‘ર’ નો લોપ શબ્દ નીપજ્યો છે. અને આ રીતે સંયુક્ત ‘ર’ નો લોપ
 થવાની પદ્ધતિ પ્રાકૃતમાં જ છે. કોશકારો એ બન્ને શબ્દોને સંસ્કૃત સમક્ષીને
 નોંધે છે. “રાજાદનઃ પિયાલઃ સ્યાત્” (હૈમ ૦ કાં ૦ ૪, શ્લો ૦ ૨૦૮)
 “રાજાદર્ન પ્રિયાલઃ સ્યાત્” (અમર ૦ કાં ૨, શ્લો ૦ ૩૫ બનોપધી-
 વર્ગ). કાલિદાસે કુમારસમ્ભવમાં ‘પિયાલ’ શબ્દનો ઉપયોગ પણ કર્યો
 છે. “મૃગાઃ પિયાલદ્રુમમંજરીણામ્” — (સં ૩, શ્લો ૦ ૩૧)

૫૫ “રજઃકળૈઃ કુરોદ્ભૂતૈઃ સ્પૃશદ્વિર્ગાત્રમન્તિકાત્ ।”

“તત્સ્યાઃ કુરન્યાસપવિત્રપાંસુ” इत्यादि ।

આ ઉપરાંત જે શબ્દોનાં વચ્ચે ઉચ્ચારણો છે અને જેમાંનું એક મૂળભૂત છે અને બીજું સંસ્કૃત ઉપર વ્યાપક પ્રાકૃતની અસરને લીધે નીપજેલું છે, એવા અનેક શબ્દો આ નીચે વિશેષ સ્પષ્ટતાને માટે આપું છું. ૧ શબ્દો શબ્દરત્નાકરકોશમાં, અમરકોશમાં અને હેમચન્દ્રના અભિધાનચિન્તામણિ વ્યા અનેકાર્થમંગ્રહમાં વિદ્યમાન છે. માટે તે શબ્દોના યાસ યાસ સ્થાનો નથી બતાવવાનો, તેમ વિશેષ કાલ્પકોપના કારણે તેમનો સાહિત્યમાં થયેલો પ્રયોગ પણ નથી નોંધવાનો.

[૬]—હર્ષ—હરિષ

સ્વરભક્તિ	દહ—દહર	}	પ્રાકૃતની અસરને લીધે
	કમ્પ—કમર		‘ભાર્યા’ના ‘ભારિયા’ ની
	ગર્ભ—ગરભ		પેઠે સંયુક્ત વ્યજ્ઞનમાં
	વર્ષા—વરિષા		સ્વરનો વધારો
	વર્ષ—વરિષ		
	પર્પત્—પરિપત્		
	મનોર્થ—મનોરથ		

અનુસ્વારયુક્તતા [૭] ‘વ્ર’ ના પ્રા० ‘વંક’ની પેઠે આવેલા શબ્દો :

મદ્ર—મંદ્ર

લક્ષણ—લગ્ન

અત્તિવા—અન્તિકા

[૮] ‘આ’—‘અ’

કુમાર—કુમર

પાલ—પલ

કલ્યાણ—કલણ

‘આ’નો ‘અ’

‘૬’—૬

‘૬’ નો ‘૬’ [૯] મુહિર—મુહેર (અર્થ—મૂર્ખ)

‘અ’ નો ‘આ’ [૧૦] ‘અ’—‘આ’
પતિ—પાતિ

‘ઋ’ નો ‘રિ’ [૧૧] ‘ઋ’—‘રિ’
ઋજ—રિજ—(અર્થ—પતિ)

‘મ’ નો ‘મ’ [૧૨] ‘મ’—‘મ’
કરમ્મ—કરમ્મ

‘ળ’ નો ‘લ’ [૧૩] ‘ળ’—‘લ’
હેમ્મળ—હેમ્મલ

‘ઔ’ નો ‘ઔ’ [૧૪] ઔ—ઔ
કૌઠ્ઠળ—કુઠ્ઠળ
કૌતુક—કુતુક

‘દ’ નો ‘જ’ [૧૫] દ—જ
દસ્યતી—જસ્યતી—વૈદિક શબ્દ

‘હ’ નો ‘અ’ [૧૬] હ—અ
હટ્ટ—અટ્ટ

‘ત’ નો ‘ટ,’ ‘ટ્ટ’ [૧૭] ત—ટ, ત—ટ્ટ
કર્ત્તક—કઘ્ટક (વૈદિક શબ્દ)

પત્તન—પટ્ટન

‘કર્ત્તક’ ના ‘ર’ નો લોપ અને અનુસ્વારનું
આગમન પણ પ્રાકૃતપ્રમત્ર છે. જુઓ પૃ૦ ૮૯, અઢ
૫ તથા પૃ૦ ૯૦, અઢ ૭.

‘इम’ नो ‘म्म’ [१८] इम—म्म तथा क—ग
तथा ‘फ’ नो ‘ग’ क—इमरी—कम्भारी—गम्भारी

‘ट’ नो ‘ड’ [१९] ट—ड
तट्टक—तड्डक
पेटा—पेट
कुटी—कुडी

‘य’ नो ‘व’ तथा [२०] व—य, ‘द’ लोप
‘व’ नो लोप दार—वार

‘ड’ नो ‘ल’ [२१] ड—ल [“भक्तिदादीनां डध लः”
२-३-१०४ हैमव्या०]

ताडक—तालक
वाल्लिश—वाल्लिश
जड—जल
दुलि—दुडि
बिडल—बिलल
कलेसर—कडेवर
कलत्र—कडत्र
बडिश—बलिश
नाडी—नाली

‘स’ नो ‘लोप’ [२२] ‘स’ लोप
रूप—रूप

- ‘य’ नो लोप अने ‘र’ नो वृद्धि [२३] ‘य’ लोप अने ‘र’ वृद्धि
 ‘र’ नो वृद्धि चैत्य—चैत्र
 पामर—ग्रामर—(आमां ‘य’ नो लोप नथी.)
- ‘क’ नो लोप [२४] ‘क’ लोप
 योक्त्र—योत्र
- ‘द’ नो लोप [२५] ‘द’ लोप
 कुदाल—कुदाल
- ‘म’ नो ‘घ’ [२६] म—व
 श्रमण—श्रवण
- ‘घ’ नो ‘म’ [२७] घ—म
 द्रविड—द्रमिड
 यवनी—यमनी
- ‘स’ नो ‘प’ तथा [२८] स—घ, ख—ह
 ‘ख’ नो ‘ह’ मुसल—मुपल—मुखल—मुहल
- ‘प’ नो ‘घ’ [२९] ‘प’—व [“जपादीनां पो वः”
 २—३—१०५ हैमव्या०]
 कपाट—कवाट
 पारापत—पारावत
 जपा—जवा
 लिपि—लिवि
- ‘व’ नो लोप [३०] ‘व’ लोप
 ऊर्ध्व—ऊर्ध्व

- ‘क्ष’ नो ‘ख’ [३१] ‘क्ष’—ख
क्षुल्लक—खुल्लक
पक्ष—पुङ्ख
क्षुर—खुर
- ‘य’ नो लोप [३२] ‘य’ लोप
स्याली—शाली
मत्स्य—मत्स
तूर्य—तूर
- ‘क्ष’ नो ‘छ’ [३३] क्ष—छ
पक्ष—पिच्छ
क्षुरी—छुरी
कक्ष—कच्छ
- ‘त्स’ नो ‘च्छ’ [३४] त्स—च्छ
मत्स—मच्छ
- ‘स’ नो ‘थ’ [३५] त—थ
पीती—पीथी
- ‘ति’ नो ‘रि’ [३६] ति—रि
प्रतिदान—परिदान
- ‘य’ नो ‘ज’ [३७] य—ज
यमन—जमन
जौनि—यानि

यातु—जातु

यातुधान—जातुधान

‘ह’ नो ‘घ’ [३८] ह-घ

अंहि—अद्भि

घत्त—हत्त

‘घ’ नो ‘ढ’ तथा [३९] घ-ढ, ‘र’ लोप
‘र’ लोप

दंष्ट्रिका—द्रादिका—दादिका

‘श्च’ नो ‘च्छ’ [४०] श्च-च्छ

पश्च—पुच्छ [‘पुच्छ’ वेदभां पण मळे छे]

अनुस्वारलोप [४१] अनुस्वारलोप
अम्बा—अम्बा

[४२] वचला स्वरनो लोप अने वचला
स्वरसहित व्यञ्जननो लोप

रसना—रस्ना

वचला स्वरनो
अने सस्वर व्यंज-
ननो लोप

वासर—वात्त

भगिनी—भानी

वहनी—वेणी (प्रवाह—रघुवंश)

उदुम्बर—उम्बुरक—उम्बर

प्रदत्त—प्रत्त

आदत्त—आत्त

सुदत्त—सुत्त

५७ “प्रासादजालैर्जलवेणिरम्यां रेवां यदि प्रेक्षितुमस्ति कामः—”रघुवंश स०
६, श्लो० ४३)

“जलनां वेण्या प्रवाहेण”—“ओषः प्रवाहो वेणी च इति हल्ययुधः”—टीका

- ‘य’ नो ‘व’ [४३] य-ध
मधुरा-मधुरा
- ‘ई’ नो ‘ए’ [४४] ई-ए
पीयूष-पेयूष
- ‘क’ नो ‘ग’ [४५] क-ग, अ-इ, इ-ए
‘अ’ नो ‘इ’
‘इ’ नो ‘ए’
दक-दग
द्रकल-द्रगड
कन्दुक-गिन्दुक-गेन्दुक

[४६] र-ल, ऋ-लृ [हैमैव्या० २=३—९९
यी २-३-१०५ सुधीनां सूत्रो]

- ‘र’ नो ‘ल’ तथा
‘ऋ’ नो ‘लृ’
हीरा-हीका
पुष्य-पुल्य
तरुण-तलुन
क्षुषार-क्षुषाल
शीतार-शीताल
प्रयज्ञ-धनम्
राक्ष-लाक्ष
रोम-लोम
चरण-चलन
ऋषिड-लृषिड

‘ल’ नो लोप

[४७] ‘ल’—लोप
झलरी—झलरी

‘श’ नो ‘घ’

[४८] श—घ
अभीष्टु—अभीष्टु
वेष्टा—वेष्टा

‘द’ नो ‘त’

[४९] द—त
बादाम—बाताम
राजादन—राजातन

‘र’ नो लोप
थया पछी द्विर्भाव

[५०] ‘र’ लोप, द्विर्भाव
कुर्वट—कुर्वट
कुर्वर—कुर्वर
वष—वष्य (अर्थ—बाप)

‘अय’ नो ‘ओ’

[५१] अय—ओ
मयूर—मोर

‘प’ नो ‘ब’

[५२] प—ब
तम्पा—तम्बा (अर्थ—गाय)

अंत्य व्यंजननो लोप

[५३] अन्त्यलोप
धामन्—धाम
महस्—मह
तमस्—तम
सोमन्—सोम

રોચિસ્-રોચિ

શોચિસ્-શોચિ

ચર્મન્-ચર્મ

શવસ્-શવ

હોમન્-હોમ

તપસ્-તપ

સ્થર અને સંયુક્ત
ઘર્ણનાં ચિલ્લણ
ઉચ્ચારણો

[૫૪] કેટલાક એકાર્યક શબ્દોના ઉચ્ચારણે
એવાં વિવિધ દેશાપ છે કે એ ઉચ્ચારણો જ એમની
પ્રાકૃતતા યાદે છે :

ચન્દ્ર-ચન્દિર-ચન્દ

વિપુલ્લ-વિકલ્લ-વિક્રલ્લ

બુક્કસ-પુક્કસ-પુલ્લસ

તવિશ-તવિય-તાવિય

વનીપક-વનીયક-વનબક

હોડ-હોટ-હોર

ઘરાણસી-ધારાણસી-ઘાણારસી

હપ્ડે-હજ્જે

મુવાસિની-સ્વવાસિની

મૌત્તિક-મુરુતિક-મકુતિક

મસ્તક-મસ્તિક

અપાઢ-આપાઢ

પ્તશ-પ્તશ

વિઢોજા-વિઢોજા

નિઘપ્ટુ-નિર્ઘપ્ટુ

નેતુ-નેત્ર

દિવોક્ત-દિવૌક્ત

[૫૫] ણ-ન

‘ળ’ નો ‘ન’

પૌણિનિ કહેના ધાતુસંગ્રહમાં જે ધાતુઓ મૂલ ણોપ-
દેશ-આદિમાં ‘ળ’ કારવાળા-નોંધેલા-છે તે વધા

ય પ્રયોગની પ્રક્રિયામાં આવતાં આદિમાં ‘ન’ વાળા થાય છે.

‘વ’ નો ‘સ’ [૫૬] વ-સ

પૌણિનિ કહેના ધાતુસંગ્રહમાં જે ધાતુઓ પોપદેશ-આદિમાં ‘વ’ વાળા
દર્શાવ્યા છે તે વધા ય પ્રયોગ સમયે આદિમાં ‘સ’ વાળા થઈ જાય છે.

આ ઉપરાંત નિરુક્ત કહેનો ઉલ્લેખ કરીને આગળ (પૃ૦ ૨૨-૨૫)
જે એકાર્થક ધાતુઓ અને એકાર્થક શબ્દોનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો નોંધી
વતાવ્યાં છે, તે દ્વારા પણ જોઈ શકાય એમ છે કે કેટલા જૂના સમયથી
નાની વહેન સંસ્કૃતને તેની મોટી વહેન પ્રાકૃતે પોતાની મૃદુતા અને વિવિધ
ઉચ્ચારણની રીત આપી તેમાં અનેકગણું વૈવિધ્ય વધારી દીધું છે.

૫૭ સંસ્કૃત ઉપર વ્યાપક પ્રાકૃતનો આવો પ્રભાવ હોવા છતાં

સંસ્કૃતના અભ્યાસિઓનું પ્રાકૃતના અભ્યાસ તરફ
જે દુર્લક્ષ્ય પ્રવર્તમાન છે તે વિશેષ કહેવું છે.
વિદ્વાનોમાં વર્તતા એ દુર્લક્ષને પરિણામે નાટકોનું
પ્રાકૃત ભારે અશુદ્ધિઓના ગર્તમાંથી નીકળી શક્યું
નથી. મારે નમ્રપણે કહેવું જોઈએ કે નાટકોના તે

સંસ્કૃતના અભ્યા-
સિઓનું પ્રાકૃતના
અભ્યાસ તરફ
દુર્લક્ષ અને તેનું
દુષ્પરિણામ

તે વિદ્વાન સંપાદકોએ નાટકગત પ્રાકૃતના સંશોધન તરફ લક્ષ્ય જ નથી

૫૯ “ળો નઃ” — ૬।૧।૬૫ પાણિનીય.

૬૦ “ઘાત્વાદેઃ ઘઃ સઃ” — ૬।૧।૬૪ પાણિનીય.

રાષ્ટ્ર. તેને છીધે નાટકગત પ્રાકૃતનાં પાઠોનું ઠેકાણું નથી રહ્યું. નાટક નાટકોના પ્રાકૃત-કેટલાંક સંસ્કરણોમાં તો નાટકના મૂળ પાતની દુર્દશા રૂપ પ્રાકૃતને નીચે ટિપ્પણમાં મૂકી જાતેનું સંસ્કૃત જ વેસારવામાં આવ્યું છે. એટલું જ નહીં પણ ના

૬૧ ઉદાહરણ—પ્રતિમાનાટક, સંપાદક—શિવરામ મહાદેવ પ્રાંજયે, પૂના.

અશુદ્ધ પાઠ	શુદ્ધ પાઠ
પૃ. ૧ ક્ષાણિ	ક્ષમ મિદ્
પૃ. ૨ સમ્રાદસાલં	સમ્રાદસાલં
પૃ. ૨ કાલસંવાદિના	કાલસંવાદિના
પૃ. ૨ કિદં તિ	કિદં તિ
પૃ. ૩ વક્ષલં	વક્ષલ
પૃ. ૩ લોભેન	લોભેન
પૃ. ૩ મુલ્હાવરાહો	મુલ્હાવરાહો
પૃ. ૩ કિસ્સ	કીસ
પૃ. ૩ અપ્પરેવા	અપ્પરેવા
પૃ. ૩ અસોદિ	અસોદિ
પૃ. ૧૦ રોદિદબ્ધે	રોદિદબ્ધે

સજ્જ અશુદ્ધ પાઠોના શુદ્ધ પાઠો મેં લખાવેલા છે. નાટકમાં એકંદર શૌરસેની ભાષા વપરાયેલી છે, છતાં સંપાદકે જલ્લ, મુલ્હ- , -સાલં, કાલ-વગેરે ‘ક્ષ’ વાક્ય પ્રયોગો—જે શૌરસેનીમાં સંભવતા જ નથી—રાખેલા છે. એવા ‘ક્ષ’ વાક્ય પ્રયોગો પૈશાચી ભાષામાં પ્રચલિત છે. વળી, સંપાદકે પૃ. ૭૨ કપર એક કોટો આવ્યો છે તેમાં જગાવેલું છે કે નાટકમાં જે ભાષા—એક સંસ્કૃત અને બીજી પ્રાકૃત—વપરાયેલી છે. સ્વરી રીતે નાટકમાં સંસ્કૃત અને શૌરસેની ભાષા વપરાયેલી છે એમ સ્પષ્ટ લક્ષણ જોડેલું હતું. ‘પ્રાકૃત’ સ્થાવાચી ‘શૌરસેની’ નો આવ સમસત્વો સુગમ નથી.

૬૨ ઉદાહરણ—રત્નાવલી—સંપાદક: એમ. આર. કાળે, ધો. એ.

રત્નાવલી (શ્રીહરપરિવત) માંના કથા મૂળ પ્રાકૃતપાઠોને ટિપ્પણમાં રાખેલા છે અને તે પાઠોનું સંસ્કૃત, કપર મૂકેલું છે. પ્રાકૃત પાઠોનું સમાનરૂપ સંસ્કૃત કરવા તરફ ઉપેક્ષાનાં વચાહરણો—

કોના કેટલાક ટીકાકારોને હાથે સુદાં નાટકના પ્રાકૃતની દુર્દશા થયેલી છે.

આ જાતની ફરિયાદ મારી એકલાની નથી. માપાત્ત્વવિશારદ શ્રીમાન વિધુશેઠરાજાજીએ પણ નાટકોના પ્રાકૃત વિશે આવી-જ ફરિયાદ કરેલી છે.

પ્રા.	સં.	શુદ્ધ
રત્ના. પૃ. ૧૩ આલોચ્છુ	અવલોક્યતુ	આલોક્યતુ
„ પૃ. ૧૪ મઝલીકિદ-	મુકુલાયિત	મુકુલીકૃત
„ પૃ. ૧૭ દાસીએ-ધીએ !	દાસ્યા:-પુત્રિ !	દાસ્યા:-બુહિત !
„ પૃ. ૨૦ કેસિઅ-દુરો	કિયદૂરે	કિયદૂર:
„ પૃ. ૪૬ શુભાંતરિદાઓ	શુભાંતરિતે	શુભાંતરિતાત્
„ પૃ. ૪૭ મુદાઅદિ	મુદાયતિ	મુદાયતે ।
„ પૃ. ૫૨ શુદ્ધો	શુદ્ધ:	શુદ્ધ: વગેરે.

૬૩ ‘કર્પૂરમંજરી’ નાટિકાની ટીકા વાંચતાં આ હકીકત સમક્ષી શકાય એમ છે, છતાં તે માટેનું સ્વાદહરણ નીચે પ્રમાણે છે :

‘સમોદ્દેશાસાણ’ (કર્પૂરમંજરી પૃ. ૪ નિર્ણય.) કર્પૂરમંજરીનો ઉક્ત પાઠ અશુદ્ધ છે છતાં ટીકાકારે તે અશુદ્ધ પાઠની ટીકા કરી છે. ‘સ+મોદ્દેશ+આસા’ આવૃ પદચ્છેદ કર્યો છે. ટીકાકારે કરેલો અર્થ-“મોદ્દેશ મુરતે આશાસહિતયો:” છે. શ્વેત પાઠ “છમ્મુદ્દેશાસાણ” છે. તેનો અર્થ “છમ્મુદ્દેશાસાનામ્” છે અર્થાત્ “જેમના સ્વભાવમાં છમ્મુદ્દેશ બેઠેલા છે એવાં શિવ અને પાર્વતી” આ અર્થ યુક્ત છે અને ઉચિત પણ છે. આ રીતે કર્પૂરમંજરીમાં તેમ જ બીજાં પણ નાટકોમાં ટીકાકારોએ પ્રાકૃત પાઠોની તરફ તદ્દન ઉપેક્ષા રાખી છે.

૬૪ આ સંબંધે શ્રીવિધુશેઠરાજીનો સ્લેષ આ પ્રમાણે છે :

“સંસ્કૃત દ્રશ્ય કાવ્યસમૂહે સ્થાને સ્થાને પ્રાકૃત અંશ વિભિન્ન વિભિન્ન પાઠે એત વ્યાકુલ હૃદયા સ્થિતિ છે એ, તાહા બલિવાર નહે X X X સંસ્કૃત પાઠક્રાણેર પ્રાકૃતેર દિકે અનાદરદ્દ એદ પાઠવિપર્યયેર અન્યતમ પ્રધાન હેતુ । રૂઢાર સંસ્કાર હૃદયા નિર્મિત, આત્મદયક.”—પાણિપ્રકાશપ્રવેશક, પૃ. ૧૮, સ્તિપા. ૪૨.

શ્રીવિધુશેઠરાજીનો ઉક્ત સ્લેષ વધુ લાંબો હોવાથી તેમાંથી અહીં યોગ્ય ઉત્તરો આપ્યો છે. તે સ્લેષમાં તેમણે ‘વેળીસંહાર’ નું નામ લઈ તેના પાઠોની અવ્યવસ્થા બતાવી છે.

સંભવ છે કે 'પ્રાકૃત માપા નીચ પાત્રોની માપા છે' એવા સ્વદિગ વહેમને લીધે આલું બનવા પામ્યું હોય. પરંતુ 'પ્રાકૃત' નીચ પાત્રોની માપા છે ? માન્યતા તદ્દન મૂલ ભરેલી છે. જે માપા એક કા સર્વસાધારણમાં પ્રવર્તતી હતી એટલે તેને રાજા પ બોલે અને રાંક પણ બોલે, બ્રાહ્મણ પણ બોલે અને ચણ્ડાલ પણ બોલે—એ હોવાથી એવી સર્વવ્યાપક માપાને નીચ પાત્રોની માપા કહી ઉવેલ ક્યાં સુધી ઉચિત છે ?

આર્યસંસ્કૃતિના અસાધારણ પ્રતિનિધિ ભગવાન મહાવીર અને ભગવા બુદ્ધના મુલરૂપ હિમાચલમાંથી જે માપાની પ્રશમરસપૂર્ણ ગંગા વહેલી છે, જે માપાને કવિચર હાલ, શાકુપતિરાજ, સ્વદટ અને રાજશેઠ્ઠર જેવા વિદ્વાનો આદર આપ્યો છે, જે માપામાં આર્યસંસ્કૃતિને લગતું વિપુલ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે, જે માપાના પરિચય વિના આર્યસંસ્કૃતિના ઇતિહાસનું અભ્યાસ જ અટકી પડે એમ છે અને જે માપાના જ્ઞાન વિના આપણા દેશમાં પ્રવર્તતી મરાઠી, વંગાલી, ગુજરાતી, હિંદી, મારવાડી, માલવી, મેવાડી, કચ્છી સિંધી, પંજાબી, મોજપુરી, મગહી, આસામી, સિંહલી 'પ્રાકૃત' માપાના અભ્યાસ વિના ઉડીયા, વિહારી, કાશ્મીરી પ્રમુખનો અરે ! તામિલ સંશોધન કાર્ય જ તેલગુ, મલયાલં સુદ્ધાનો અને લેટિન, જર્મન, ફ્રાન્સ અશક્ય છે. તથા અંગ્રેજી કોરે માપાનો પણ ઇતિહાસ જાણી શકાય એમ નથી. દૂંકાર્યા જે માપાને અપનાવ્યા વિના સર્વધર્મસમમાનના જીવન હિતકર સિદ્ધાંતનું આચરણ જ શક્ય નથી એવી પ્રાકૃત માપાને 'નીચ પાત્રોની માપા છે' વા 'અમુક સંપ્રદાયની માપા છે' એમ સમજી તેનું જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને સંશોધનથી પોતાની જાતને વેચિત રાહી આપણે રાષ્ટ્ર

અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્યને કેટલું વધું નુકસાન કર્યું છે ? એ અવશ્ય વિચારવું જોઈએ.

૫૮ આપણે નાગરિક લોકો અને આપણને પોષનારા લાલો કરોડો 'પ્રાકૃત' ના ગામડિયા ભાઈઓ એ જે વધે જે અન્તર વધ્યું છે અભ્યાસ વિના ભાઈ તેનું કારણ આપણા દેશના સ્નાતકોએ અને ભાઈ ઘણે પડેલું અધ્યાપકોએ પ્રાકૃતભાષાને 'ઝવેલી' છે એ પણ મને અંતર લાગે છે. એક સમયની સર્વવ્યાપક ભાષાને નીચોની, માંયા સમજાવું તો કર્તમાનમાં વ્યાપક એવી મરાઠી, હિંદી, બંગાળી, ગુજરાતી, વા સર્વવ્યાપી જેવી અંગ્રેજી એ વધી નીચોની ભાષા છે કે કુંચોની ? આપણી યુનિવર્સિટીઓને અને તેમના જેવી બીજી માતબર સંસ્થાઓને મારી નમ્ર વિનંતી છે કે તેમણે વ્યાપક પ્રાકૃતભાષાના સાહિત્યને શબ્દવિજ્ઞાનની નવી દૃષ્ટિથી સંશોધિત કરાવી, તેના અભ્યાસ માટે અધ્યાપકોને અને વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તેજિત કરી રાષ્ટ્રહિતનું અપૂર્વ પુણ્ય ઉપાર્જી તેમની સાચી શોભા સિદ્ધ કરવી જોઈએ.

૫૯ વેદોની ભાષા સાથે વિશેષ સરસામળી હોવાને લીધે તે સમયની— વેદવારાની—બોલચાલની ભાષા સાથે જેનો સંબંધ વ્યાપક પ્રાકૃતમાં સિદ્ધ કરી લેવાયો છે, સંસ્કૃત ભાષા ઉપર પણ સમાતી ભાષાઓ જેની પ્રબલ અસર છે એવી ઉપર્યુક્ત વ્યાપક પ્રાકૃત ભાષામાં પાલિ, અર્ધમાગધી કે આર્યપ્રાકૃત, ધર્મલિપિઓની ભાષા, ચક્રવર્તી સ્વારવેલ વગેરેના પ્રાકૃત શિલાલેખોની ભાષા, સાધારણ પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ—એ વધી ભાષાઓનો સમાવેશ છે.

૬૦ પાલિ વગેરે ભાષાઓનું સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ અને તેનાં સાહિત્યગત અવતરણો આ નીચે આપી દર્શાવું છું.

બૌદ્ધમાગધી-પાલિ-કેટલાક વિદ્વાનો 'પાલિ' શબ્દને 'પંક્તિ' કે

'પહ્લી' માંથી ઉતારે છે. 'પહ્લિ' ઇટલે શાંખની પંક્તિ-અક્ષરશ્રેણી. બૌદ્ધધર્મનાં મૂળ પુસ્તક પિટક ગ્રંથોમાં જે અક્ષરપહ્લિ છે તેનું નામ 'પાલિ' ભાષા, 'પહ્લી' ઇટલે ગામઠું અને ગામડામાં જે ભાષા પ્રવર્તી તે 'પાલિ' ભાષા. 'પાલિ' શબ્દના મૂળરૂપ અને વ્યુત્પત્તિ સંબંધે આ ઉપરાંત બીજા પણ અનેક મતો ચાલે છે. તેમાં મૌરો પણ એક નમ્ર

૬૫ જે જે શબ્દો ભાષાનાં નામો માટે વપરાયેલ છે તે બે જાતના છે; કેટલાક કોઈ દેશ સાથે સંબંધ રાખનારા અને કેટલાક ભાષાના સ્વભાવ સાથે સંબંધ રાખનારા. માગધી, શૌરસેની વગેરે શબ્દો તે સે દેશ સાથે સંબંધ ધરાવે છે અને પ્રાકૃત, અપભ્રંશ શબ્દો ભાષાના સ્વભાવની સાથે સંબંધ રાખે છે. આ જોતાં એક વિશિષ્ટ ભાષા માટે પ્રસિદ્ધિ પામેલો 'પાલિ' શબ્દ શું કોઈ દેશ સાથે સંબંધ રાખે છે? કે ભાષાના સ્વભાવ સાથે સંબંધ ધરાવે છે? આવો પ્રશ્ન ધ્યાયે સ્વાભાવિક છે. આ સંબંધ મેં પાર્નેસ ગુજરાતી સમાના મુદ્રપત્ર ત્રૈમાસિક (૧૯૪૧ જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર પૃ. ૨૫૦) માં 'પાલિભાષા' એ મધ્યલ્પ નીચે સવિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં ચર્ચાયેલી હકીકતો તદ્દન સંક્ષિપ્ત સાર આ પ્રમાણે છે: 'પાલિ' ભાષાના સૂચક 'પાલિ' શબ્દના મૂળ વિશે પરી હકીકત આ પ્રમાણે છે: 'પાલિ' શબ્દ મૂળે કોઈ જાતની ભાષાના અર્થનો બાહક જ નથી, પરંતુ ભગવાન બુદ્ધની 'ધર્મદેશના' ના અર્થમાં એ શબ્દ બૌદ્ધસાહિત્યમાં બારેબાર વપરાયેલો છે. અને ભગવાન બુદ્ધે જે ભાષામાં લેખોને ઉપદેશ આપેલો તે ભાષા માટે તો 'માગધી' શબ્દ જ વપરાયેલો છે. પરંતુ પાઠલ્પથી ભગવાન બુદ્ધની દેશના અને માગધી ભાષાનો અભેદ કલ્પાયો અને તે જાતની અભેદ કલ્પનાને સીધે દેશના-ઉપદેશ-વાચક 'પાલિ' શબ્દ પણ લક્ષ્ણરૂપે કારણે 'ભાષા' અર્થમાં સ્વ થયો. આમ હોવાથી ભાષાવાચક 'પાલિ' શબ્દના મૂળની શોધ કરવી જ્યારે છે. પરંતુ દેશનાવાચક 'પાલિ' પદના મૂળની શોધ આવશ્યક સ્તરી. બૌદ્ધ સાહિત્યના મૂળરૂપ પિટકગ્રંથોમાં સ્થળે સ્થળે 'દેશના' ના અર્થે માટે 'પરિયાય' શબ્દ વપરાયેલો છે

અભિપ્રાય ઉમેરું છું. પ્રાકૃતભાષામાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનાં ‘પાયૈય’ અને ‘પાયડ’ એવાં બે ઉચ્ચારણો પ્રચલિત છે. સ્વભાવવાચક ‘પ્રકૃતિ’ નાં પણ ‘પાયૈય’ અને ‘પાયડિ’ એવાં બે રૂપાંતરો શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ છે. ‘પાયડિ’ શબ્દનું સદ્ધિતાંતરૂપ ‘પાયડ’, તેનું સ્ત્રીલિંગી રૂપ ‘પાયડી’ અને તે ઉપરથી સ્વાભાવિક ભાષાવાચક ‘પાલિ’ શબ્દ ઉતારવો સહેલો માસે છે. પદ્મભાષાચંદ્રિકામાં લક્ષ્મીધરે વતાવેલા રૂપકપરિભાષાના અવતરણમાં પ્રાકૃત ભાષા માટે ‘પ્રાકૃતી’ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે, એ ધ્યાનમાં રહે, અથવા ‘પ્રકૃતિ’ ઉપરથી જેમ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ આવે છે તેમ પ્રાકૃતિક’ શબ્દ પણ આવે છે. ‘પ્રાકૃતિક’ને મળતું ઉચ્ચારણ, ‘પાયડિઅ’ કે ‘પાયડિઅ’ થાય છે. તેમાંના ‘પાયડિઅ’ ઉચ્ચારણમાંથી ‘પાયલિઅ’ અને તે ઉપરથી પણ ‘પાલિ’ શબ્દ ઉતરી શકે છે. અર્થબાધ પણ નથી. પાલિ, અર્ધમાગધી કે આર્યપ્રાકૃત-એ ત્રણે શબ્દો દ્વારા સૂચવાતી

અને અશોકની ધર્મલિપિઓમાં ‘દેશના’ ના પર્યાય તરીકે ‘પલિયાય’ પદ પણ વપરાયેલું છે. આ ‘પલિયાય’ શબ્દમાં જ ‘પાલિ’ શબ્દનું મૂળ છે. એથી ‘પાલિ’ ના મૂળ માટે ‘પલ્લિ’ ‘પલ્લી’ કે ‘પ્રાકૃતી’ શબ્દો કલ્પવાની કશી અગત્ય નથી. આ સંબંધે જેમની ઇચ્છા સવિસ્તર જાણવાની હોય તેમણે ઉચ્ચ ત્રૈમાસિકનું ઉપર જણાવેલું સ્થલ જોઈ લેવું ઘટે. એ સ્થલે ‘પાલિ’ના મૂળ વિશે અનેક મતો, તેમની ચર્ચા, તે માટેનાં સાધક વાધક પ્રમાણો તથા બીજાં અનેક ઉપયોગી અવતરણો આપીને એ ચર્ચા કરેલી છે.

૬૬ જુઓ-દેમચંદ્ર ૮૧૧૬૭ તથા “સંકયા પાયયા ચેવ” ઇત્યાદિ. અનુયોગ-દ્વારસૂત્ર તથા સ્થાનાંગસૂત્ર. ‘પાયડ’ માટે જુઓ પાદઅસદ્મહજ્જવો.

૬૭ ‘પયડ’ અને ‘પયડિ’ માટે જુઓ પાદઅસદ્મહજ્જવો. આ વખે શબ્દો કર્મશાસ્ત્રસંબંધી જૈન ગ્રંથોમાં ‘સ્વભાવ’ અર્થના સૂચક તરીકે સારી રીતે વપરાયેલા છે.

૬૮ “પદ્ધિવા સા પ્રાકૃતી ચ શૌરસેની ચ માગધી” ઇત્યાદિ (લક્ષ્મીધર-પદ્મ-ભાષાચંદ્રિકા પૃ. ૪, સ્તો. ૨૩-૨૫-૨૬)

માપામાં વિશેષ મેદ નથી. ચરોતરની ગુજરાતીમાં અને અમદાવાદની ગુજરાતીમાં જેટલું અન્તર છે તેટલું અંતર પાછિ, અર્ધમાગધી કે આર્ષપ્રાકૃતમાં છે. અશોકની ધર્મલિપિઓમાં અને બૌદ્ધધર્મના મૂળમૂત પિટક ગ્રંથોમાં તથા અટ્ટકેયા-

૬૧ અશોકની ધર્મલિપિની માપાનો નમૂનો :

“ઇયં ધર્મલિપી દેવાને પ્રિયેન પ્રિયદસિના રાયા લેયાપિતા-ઇય ન કિંચિ જીવં આરભિત્વા પ્રજ્ઞહિતવ્યં, ન ચ સમાજો ક્તવ્યો, बहुकं हि दोसं समाजमिह पसति देवानं प्रियो प्रियदसि राजा”-(અશોકની ધર્મલિપિયોં ગી. ૭૦)

આ લિપિના વતારામાં અલ્પવિરામ ઘેરે નિશાનો મેં કરેલાં છે.

૭૦ વદાહરણ તરીકે ‘સુત્તનિપાત’ ની માપાનો નમૂનો :

મધ્ય—“एवं मे सुतं । एकं समयं भगवा आळवियं पिहरति आळवकस्स यक्खस्स भवने । अय खो आळवको यक्खो येन भगवा तेनुपसंकमि उपसंकमित्वा भगवत्त एतदबोच”---इत्यादि (१० मुं आळवकसुत्त)

પદ્ય—કિં સૂય વિત્તં પુરિસસ્સ સેદં ?

કિં સુ સુચિણં સુલભાવહાતિ ? ।

કિં સુ હવે સાદુતરં રસાનં ?

કયંજીવિં જીવિત્તમાહુ સેદં ? ॥ ૧ ॥

સદીય વિત્તં પુરિસસ્સ સેદં

ધમ્મો સુચિણ્ણો સુલભાવહાતિ ।

સયં હવે સાદુતરં રસાન

પમ્માજીવિં જીવિત્તમાહુ સેદં ॥ ૧ ॥

(સુત્તનિપાત ૧૦ મુ આલ્લવકસુત)

૭૧ અટ્ટકયાની માપાનો નમૂનો :

तस्य दसहि सदेहि अविवित्तं ति-इत्थिसदेन, अस्ससदेन, रयसदेन, भेरिसदेन, मुत्तिशसदेन, वीणासदेन, भीतसदेन, सम्मसदेन, सारुसदेन, ‘अस्नाथ पिवय खादया’ ति दसमेन सदेनाति इमेहि दसहि सदेहि अविवित्तं गहोसि

× × ×

યથાપિ દુક્ખે વિજ્ઞતે સુખં નામપિ વિજ્ઞતિ ।

एवं भवे विज्जमाने विभवोऽपि इच्छित्तव्वक्खे ॥

ઓમાં અને જાતૈવકયાઓ વગેરે ગ્રન્થોમાં એ ભાષા સચવાયેલી છે. શીળવટથી તપાસતાં સ્પષ્ટ જણાય છે કે સમગ્ર બૌદ્ધ સાહિત્યમાં ય જે સાહિત્ય જેટલું પ્રાચીન છે તેમાં તેટલે અંશે પછીના સાહિત્યમાં વપરાયેલી ભાષા કરતાં પ્રાચીનપણું જઠ્ઠાવેલું તરી આવે છે. પછીના સાહિત્યમાં વ્યાકરણના નિયન્ત્રણની અસર જણાય છે ત્યારે પ્રાચીન સાહિત્યમાં તેના નિયન્ત્રણનો વિશેષ પ્રભાવ નથી. કચ્છાવળ નામના વિદ્વાને તેનું એક સવિસ્તર વ્યાકરણ રચેલું છે. તે ઉપરાંત બાલાવતાર, મહારૂપસિદ્ધિ વગેરે નાનાં મોટાં અનેક વ્યાકરણો અને વૃત્તિગ્રંથો સિંહલ વગેરે લિપિઓમાં મુદ્રિત થયેલાં હપલ્લભ છે.

૬૧ આર્પપ્રાકૃત-અર્ધમાગધી—પ્રાચીન ઋષિઓનાં પ્રાકૃતભાષામય વચનોમાં જે કેટલાક પ્રયોગો પ્રાકૃતવ્યાકરણવિહિત નિયન્ત્રણના પ્રભાવથી મુક્ત છે તે ‘આર્પ’ પ્રયોગો કહેવાય. જે પ્રાકૃતમાં આ આર્પ પ્રયોગો વિશેષ મઠ્ઠા હોય તેનું નામ આર્પ પ્રાકૃત. જૈન પરંપરા પ્રમાણે ઋષિગ્રંથ

અર્ધમાગધીનો
પરિચય

યયાપિ ડળ્હે વિઝંતે અપરં વિઝતિ સીતલં ।
એવં તિવિધમ્મી વિઝતે નિઝ્ઞાનં ઇચ્છતત્ત્વકં ॥
યયાપિ પાપે વિઝંતે ધ્મણ્ણમપિ વિઝતિ ।
એવમેવ જાતિ વિઝંતે અજાતિંપિ ઇચ્છતત્ત્વકં ॥

(નિદાનકયા—કોસંવીજી)

૭૨ જાતકકથાની ભાષાનો નમૂનો—

“અતીતે ધારાણસિયં સામરાજા નામ રવ્ઝં કરેસિ, તદા બોધિસત્તો અમચ્ચકુલે નિવ્વત્તિત્વા ચૂયપ્પસો તસ્સ અત્થપમ્માનુસાસકો અહોસિ । રવ્ઝો પન પન્ઢવો નામ મજ્જલસ્સો; તસ્સ ગિરિદત્તો નામ અસ્સવધો, સો ચ્ચજ્જો અહોસિ ” इत्यादि

—(ગિરિદંતજાતક)

તીર્થંકરો સંનંજન સુગમ એવી અર્ધમાગધી ભાષા દ્વારા ધર્મદેશના પ્રવર્તવિ છે. પરંપરા જે પ્રાકૃતભાષાને ‘અર્ધમાગધી’ કહે છે તે ભાષામાં આર્યપ્રયોગોની વહુલતા છે. તેથી અહીં આર્યપ્રાકૃત અને અર્ધમાગધી વચ્ચે ઘાસ મેદ પાડ્યો નથી. વૈદિક પ્રયોગોની સાધના માટે પાણિનિર્ જેમ વૈદિક પ્રક્રિયાની રચના પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં જ સમાવી દીધી છે, તેમ આચાર્ય હેમચંદ્રે પણ પરંપરામાન્ય અર્ધમાગધીના પ્રયોગોની સાધના માટે કોઈ ઘાસ મિત્ર વ્યવસ્થા ન કરતાં તેને પોતાની અષ્ટાધ્યાયીમાં ‘આર્ય’ ના નામ નીચે સમાવી દીધી છે. એ રીતે આચાર્ય હેમચંદ્રની દૃષ્ટિએ પણ અર્ધમાગધી અને આર્યપ્રાકૃત વચ્ચે ઘાસ મેદ જણાતો નથી. અર્ધમાગધીનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ જરૂર હોવું જોઈએ—એ હકીકત યત્નમાન જૈન આગમોમાં મળતા કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રયોગો દ્વારા સમસી શકાય એવી છે; પરંતુ જેમાં મૂલ અર્ધમાગધી ભાષા કાલકાળે ઘસાઈ ગઈ છે એવા યત્નમાન જૈન આગમોમાં એ ભાષાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ હોવું જોઈએ તેવું સચવાયું નથી અને જેવું તે સચવાયું છે તે ઘણું જ જાણું—આણું માસે છે માટે તેને માત્ર ‘પ્રાકૃત’ ન કહેતાં ‘આર્યપ્રાકૃત’ કહીએ તો તે અસંગત નથી અને મૂલપૂર્વન્યાયે ‘અર્ધમાગધી’ કહીએ તો પણ બાધ આવે એમ નથી. આગળ કહી ગયો છું કે પાલિ, આર્યપ્રાકૃત વા અર્ધમાગધીમાં વિશેષ અન્તર નથી. અનાદિમાં રહેલા અસંયુક્ત વ્યંજનો પાલિમાં હયાત રહે છે તેમ આર્યપ્રાકૃતમાં પણ તેના વ્યંજનો અનેક પ્રયોગોમાં કામ્યમ રહે છે. સસમીનું એકવચન ‘સિ’ વા ‘સિં’ આર્ય-

૭૩ “મગ્ધ ચ પં અક્ષમાગધીએ માસાએ ધમ્મમાણ્કર” — (સમવાય-અગસૂત્ર પૃ. ૬૦ સમિતિ) તથા જેમાં ‘અક્ષમાગધી’ નો નિર્દેશ આવે છે એવા પણ બીજા અનેક ઉલ્લેખો છે. તે માટે જુઓ મારા પ્રાકૃતવ્યાકરણ (વિદ્યાપીઠપ્રકાશિત) ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૩-૧૪.

પ્રાકૃતમાં છે તે પાલિના 'સ્થિ' પ્રત્યયને અનુરૂપ છે. 'પુચ્છિંસુ' વગેરે ક્રિયા-પદોમાં દેખાતો 'ંસુ' પ્રત્યય પાલિમાં પણ વપરાય છે 'અબ્બવી' 'અકાસી' 'વિહરિત્યા' વગેરે ક્રિયાપદોમાં દેખાતા 'ઈ' 'સી' અને 'ત્યા' પ્રત્યયો પાલિના 'સિ', 'ઈ' અને 'ઇત્ય' પ્રત્યયોને મળતા આવે છે. વઢી 'સિલોગ' 'સુણગ', 'સોવાગ' વગેરે શબ્દોમાં 'ક' ને બદલે 'ગ'નું ઉચ્ચારણ જેમ આર્યપ્રાકૃતમાં છે તેમ પાલિમાં 'મૂગ' 'સાંગલ' વગેરે શબ્દોમાં 'ક' ને બદલે 'ગ' નો ધ્વનિ પ્રવર્તે છે. 'કૃત' અર્થ માટે 'કટ' શબ્દનો પ્રયોગ આર્ય અને પાલિ વન્નેમાં પ્રચલિત છે તથા માગધીમાપામાં સર્વત્ર 'ર' ને બદલે 'લ' નું ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે તેમ આર્યપ્રાકૃતમાં પણ 'પતેલસ' (પત્રયોદશ) 'ગિલાસિ' (ગ્રાસિ), 'પલિમોક્ષ', 'પલિપાગ', 'પલિબાહર', 'પલિસ્વગ', 'અણેલિસ' વગેરે શબ્દોમાં 'ર' ને બદલે 'લ' નો ધ્વનિ પ્રચલિત છે. માગધીમાં પ્રથમાના એકવચનમાં 'ए' પ્રત્યય વપરાય છે તેમ આર્યપ્રાકૃતમાં 'સમણે', 'મહાવરે' એવાં 'ए' પ્રત્યયવાળાં પ્રથમાન્ત રૂપો પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે યર્તમાન આર્યપ્રાકૃત, પાલિ સાથે વધારે ટકા મળતું આવે છે. અને તેમાં માગધીની અસર ઓછા ટકા રહેલી જણાય છે. માટે જ પાલિ અને આર્યપ્રાકૃત વચ્ચે વિશેષ સમાનતા હોવાનું જણાવ્યું છે અને 'અર્ધમાગધી' શબ્દનો અર્થ વિચારતાં

૭૪ "તત્ર માગધમાપાલક્ષણં કિંચિત્, કિંચિત્ પ્રાકૃતમાપાલક્ષણં યસ્યામસ્તિ સા-અર્ધં માગધ્યામ્" (વ્યુત્પત્ત્યા-અર્ધમાગધી) — (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપતિ-ભગવતી-સૂત્ર-ટીકા-શતક ૫, સંદેશક ૪ પૃ. ૧૮૧ ધીરાયચંદ્રજિના.)

"પ્રાકૃતાદીનાં પળ્લાં આચારિણેષાનાં મધ્યે યા માગધી નામ માયા "ર-સોર્લ-શૌ માગધ્યામ્" ઇત્યાદિલક્ષણવતી સા અસમાથિતસ્વકીયસમપ્રત્યક્ષાના અર્ધમાગધી-ઇતિ કુચ્ચતે, રામ. ધર્મમાગધ્યાતિ તસ્મિં. એવ. અતિલોપત્ત્યાત્" — (સમતારાંગમસૂત્ર-ટીકા, પૃ. ૬૦)

"ર-સોર્લ-શૌ માગધ્યામ્" ઇત્યાદિ યત્ માગધમાપાલક્ષણં તેન અપ્રિપૂર્ણા પ્રાકૃત-માપાલક્ષણબહુલા અર્ધમાગધી" (સવવાદઅસૂત્ર ટીકા પૃ. ૭૮)

તેના ઉપર ઇટલે આર્યપ્રાકૃત ઉપર માંગધીની અસર ઠીક દેખાવી
 ‘અર્ધમાગધી’નો જોડેઈ છતાં તે આજકાલ ઉપલબ્ધ થતા
 અર્થવિચાર આર્ય પ્રાકૃતમાં જઢવાઈ જઈતી નથી. માટે
 જ કહ્યું છે કે વર્તમાન જૈન અંગ-ઉપાંગ સાહિત્યમાં તેની મૂળભાષા અર્ધ-
 માગધીનું ઢાંલું-આહું સ્વરૂપ સચવાયું છે અને મૂળભાષા વિશેષ
 ઘસાઈ ગઈ લાગે છે. આર્યપ્રાકૃતની એક લાસ વિશેષતા એ છે કે જેમ
 સાધારણ પ્રાકૃતમાં અનાદિસ્થ અને અસંયુક્ત એવા ક, ગ, ઘ, જ, ત,
 દ, પ, થ, ષ અને વ લોપ પામે છે તથા તેને વડલે કેટલાક પ્રયોગોમાં
 ‘ય’ શ્રુતિ થાય છે અને કેટલાક પ્રયોગોમાં ઉદૂત્ત સ્વર-શૈવ સ્વર-કાયમ
 રહે છે તેમ આર્યપ્રાકૃતમાં થતું નથી, તેમાં તો કેટલાક પ્રયોગોમાં
 તે વ્યક્તનો કાયમ રહે છે, કેટલાક પ્રયોગોમાં તે તે વ્યક્તનો

૭૫ આ જ ફકીકત આચાર્ય હેમચંદે પોતાના વ્યાકરણમાં માગધીભાષાનું સ્વરૂપ

જતાવતાં આ પ્રમાણે કહી છે :

“યદપિ ધોરાણં અદમાગધમાસાનિયયં હવદ્ મુતં” इत्यादिना आर्यस्य
 अर्धमागधभाषानियतत्वम् आम्नायि वृद्धैः तदपि प्रायः अस्यैव विधानात्, न
 बक्ष्यमाणलक्षणस्य—(हेमचंद्र ८-४-२८७)

તાત્પર્ય એ કે ૨૮૭ માં સૂત્રમાં માગધી ભાષામાં ‘અ’ નો ‘એ’ થવાની
 સૂચના કરેલી છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે જૈનઆગમોમાં માગધીનું આ એક લક્ષણ
 ઘટમાન છે, બીજાં-માઝીનાં-લક્ષણો પ્રાયઃ ઘટમાન નથી.

૭૬ વર્તમાનમાં આગમોદયસમિતિ દ્વારા કે બીજી સંસ્થાઓ દ્વારા જે અંગ-
 ઉપાંગ સૂત્રો પ્રકટ થયાં છે તેમાં છપાયેલ પાઠો જોડેને આગમોની મૂળ ભાષાના
 સ્વરૂપ સંબંધે નિશ્ચિત અભિપ્રાય આપવો કઠણ છે. તેમાં છપાયેલા પાઠો બધા એક-
 પારા નથી, તેમ સંપાદકોએ પાઠોની વિશિષ્ટ શુદ્ધિ માટે ઉપેક્ષા રાખી છે. તેમ
 છતાં એ અવ્યવસ્થિત પાઠોમાં રહેલી ‘ત’ શ્રુતિ તેમ જ ક્ષતિદ્ આવતી ‘ર’ ના
 ‘લ’ ની શ્રુતિ દ્વારા જાણી શકાય છે કે તેમાં અત્યારે પણ ‘અર્ધમાગધી’ નું આહું
 સ્વરૂપ મુલ્યવાન છે.

બદલે કોઈ વીજા જે વ્યંજનો સંબંધ છે અને વધારે પ્રયોગોમાં તે બધા વ્યંજનોને બદલે ‘ત’ શ્રુતિ થાય છે. કૃષિક-કૃષિત, આરાધક-આરાહત, અધિક-અહિત, શાકુનિક-સાહનિક, વર્ધકિ-વૃદ્ધિ, સામાયિક-સામાયિત, અન્તિક-અન્તિત, નારાચ-નારાત, વચસુ-વતિ, વજ્ર-વજિર-વતિર, પૂજા-પૂતા, રાજેશ્વર-રાતીસર, આત્મજઃ-અત્તે, જિતેન્દ્રિય-જિતિદિય, સતત-સતત, યદા-જતા, પાદ-પાત, નદી-નતી, મૃપાવાદ-મુસાવાત, યદિ-જતિ, સામાયિક સામાયિત, ગાયતિ-ગાતિ, સ્થાપિન્-ઠાતિ, નૈરયિક-નૈરતિ, પરિવાર-પરિતાલ, કવિ-કતિ વગેરે.

આ જાતની ‘તૈ’ શ્રુતિ નથી પાલિમાં કે નથી માગધી વગેરે બીજી ભાષાઓમાં; માત્ર એક ‘ટ’ ને બદલે ‘ત’નું ઉચ્ચારણ પૈશાચીમાં પ્રવર્તે છે; દામોદર-તામોતર.

ઉક્ત ‘ત’ શ્રુતિ આર્પ પ્રાકૃતમાં ક્યાંથી આવી ? કેમ આવી ? ક્યારે

૭૭ સાધારણ રીતે એમ જણાય છે કે ડક્ક ‘આરાધક-આરાહય-આરાહત’ વગેરે પ્રયોગોમાં શબ્દની અદરના ‘ક’ વગેરે વ્યંજનોને બદલે ‘ત’ શ્રુતિ દેખાય છે; પરંતુ ‘શુદ્ધ’ શબ્દ એવો છે કે જેમાં શબ્દના આદિભૂત ‘ય’ ની ‘ત’ શ્રુતિ થયેલી છે. ભાષાવિજ્ઞાનપણ્ડિતો ‘શુદ્ધ’ અને ‘યુષ્મ’ વચ્ચે સમાનતા બતાવે છે તેથી તથા ‘ત્વયા’ ‘તવ’ ‘તુભ્યમ્’ ‘ત્વામ્-ત્વા’, ‘તે’, ‘ત્વયિ’ વગેરે ‘યુષ્મદ્’ ના સ્વરોમાં ‘ત’ શ્રુતિ છે તેથી એમ કલ્પના થાય છે કે ‘યુષ્મ’ ની આદિના ‘ય’ ની ‘ત’ શ્રુતિ થઈ તે ઉપરથી ‘તુદ્ધ’ સ્થાન ધ્યાન્યુ હોય. પાલિ અને પ્રાકૃત જેવી વિશેષ પ્રાચીન ભાષામાં ‘તુદ્ધ’ પદનો પ્રયોગ સુપ્રતીત છે એ ઉપરથી આ ‘ય’ ની ‘ત’ શ્રુતિની પ્રથા કેટલી પ્રાચીન છે તેની કાંઈ કલ્પના આવી શકશે.

૭૮ ‘ત’ શ્રુતિવહુલભાષા સંવધે નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરત મુનિ કહે છે કે—

“ચર્મખ્વતીનદીપારેયે ચાર્બુદસમાધિતા. તત્કારવહુલ નિત્ય તેષુ ભાષાં પ્રયોજયેત્.”

—(નાટ્યશાસ્ત્ર અ. ૧૭, સ્તો. ૬૨ નિ.) “અર્થાત્ જે લોકો ચર્મખ્વતીનદીપાર રહેનારા છે અને અર્બુદનો સમાધય કરીને રહેનારા છે તે લોકોમાં તત્કારવહુલ ભાષાનો પ્રયોગ કરવો.”

આવી ! યગેરે અનેક પ્રશ્નો જરૂર વિચારણીય છે, તે બાબત કોઈ વિદ્વાન કાંઈ પ્રકાશ નાંખે એ इच्छया યોગ્ય છે. અહીં તો એ સંબંધેની ચર્ચા અપ્રસ્તુત જેવી છે માટે તેને જતી કરું છું.

‘ અર્ધમાગધી ’ના સ્વરૂપ બાબત જૈન પરંપરામાં પણ એકસરખા વિચારો મળતા નથી. ‘ નિશીયચૂર્ણિમાં ’ “ પોરાણં અર્ધમાગધભાસાનિયયં હવદ્ મુત્તં ” એવો એક ઉલ્લેખ છે. એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે—“ પુરાતન સૂત્ર અર્ધ-માગધ ભાષામાં નિયત છે. ” ઉક્ત ઉલ્લેખમાં આવેલા ‘ અર્ધમાગધ ’ પદની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીજિનદાસ મહત્તરે તેનું એ રીતે વિવેચન કર્યું છે—“ મગ્ધ-હદ્ધવિસયભાસાનિબદ્ધં ‘ અર્ધમાગધ ’ અથવા “ અદ્યારસદેસીભાસાણિયતં અર્ધમાગધં, ” પ્રથમ વિવેચન પ્રમાણે મગધના અડધા-વિષયમાં-દેશમાં-ભાગમાં જે ભાષા પ્રચલિત હોય અને તે ભાષામાં જે શાસ્ત્ર નિબદ્ધ હોય તે ‘ અર્ધમાગધ ’—‘ અર્ધમાગધ ’ કહેવાય. અદ્યાર (જાતની) દેશીભાષામાં જે શાસ્ત્ર નિયત હોય તે પણ ‘ અર્ધમાગધ ’ કહેવાય—એ બીજું વિવેચન. આ બન્ને વિવેચનો ‘ અર્ધમાગધી ’ ના સ્વરૂપ વિશે કશો સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાંખતાં નથી. આજના મગધ દેશની ભાષા અને મગધના અડધા ભાગમાં ચાલતી ભાષા શું મિત્ર મિત્ર હશે ? ‘ માગધી ’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ऊपरથી આજના મગધ દેશની ભાષાને ‘ માગધી ’ માનીએ તો તેના અડધા ભાગમાં ચાલતી

મરતનો આ શ્લોક સ્પષ્ટપણે અવગત થતો નથી. ચર્મણતી નદી ઇટલે ચલે નદી ? તેને કયે પાર-આ પાર કે પેલે પાર ? અર્બુદ ઇટલે આસુ કે બોજું કાંઈ ? અર્બુદનો સમાશ્રય ઇટલે અર્બુદની કઈ ધારનો સમાશ્રય ? આ બાજુની કે પાછલની બાજુની ? યગેરે અનેક પ્રશ્નો ઉક્ત શ્લોકનો સ્પષ્ટ અર્થ જાણવામાં ઘાયક છે. છતાં અહીં એ શ્લોકનો કેવળ શબ્દાર્થ સૂચવ્યો છે. કોઈ વિશેષ આ સંબંધે સ્પષ્ટતા કરશે એવી વિનંતી છે. શ્લોક મૂક્યાનો હેતુ ઇટલે જ કે કોઈ એક પ્રજાની ભાષા ‘ તવર્ણ ’ પ્રધાન હતી એવું શ્રીમરતના પણ ધ્યાનમાં હતું એ બતાવવાનો છે.

માપાને કઈ કહેવી? એવા અનેક વિકલ્પોને લીધે મ્હાધદેશના અડધા ભાગની માપાનો જ સુલ્કસો થતો નથી. એ જ રીતે વીજા વિવેચનમાં જણાવેલી અઢાર દેશી માપાઓનું સ્વરૂપ પણ અસ્પષ્ટ છે. અઢાર દેશીમાપાઓ કઈ કઈ સમજાવી? અને તે પ્રત્યેકનું સ્વરૂપ કેવું સમજાવું? ‘નાયાધમ્મકહા’ નામના અંગસૂત્રમાં અને વીજાં સૂત્રોમાં કોઈ પણ રાજપુત્રના વિદ્યાભ્યાસનો પરિચય આપતાં ‘અદ્દારસદેસીમાસાવિસાર’ વા ‘અદ્દારસવિહપ્પગારદેસીમાસાવિસાર’ આવું વિશેષણ વપરાયેલું છે. ‘નાયાધમ્મકહા’ના ટીકાકાર ‘અદ્દારસદેસીમાસા’નો અર્થ ‘અઢાર પ્રકારની લિપિઓ’ વતાવે છે. આ રીતે ક્યાંય ‘અદ્દારસદેસી-માસા’નો કોઈ સ્પષ્ટ અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. ચૂર્ણિકાર શ્રીજિનદાસ મહત્તરે ‘અદ્દમાગહ’નો જે અર્થ જણાવ્યો છે તેના વરતાં જુદો અર્થ નવાઝીવૃત્તિકાર શ્રીઅમયદેવસૂરિ ‘અર્ધ માગધ્યા:—અર્ધમાગધી’ એવી વ્યુત્પત્તિ કરીને જણાવી ગયા છે. ‘અર્ધ માગધ્યા:’ની વ્યુત્પત્તિને સ્વીકારીએ તો જે માપામાં ઠીક અડધી—બરાબર અડધી—માગધી માપા મળેલી હોય તે ‘અર્ધમાગધી’ માપા કહેવાય. આ પ્રકારે અર્ધમાગધીને લગતા જે જે હજેરો મળે છે તેમના દ્વારા અર્ધમાગધીનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ સ્થાલમાં નથી આવતું છતાં વર્તમાન આર્યપ્રાકૃતમાં સચવાયેલાં—પાલિ માપા સાધેનું સામ્ય અને પૂર્વોક્ત ‘ત’ શ્રુતિ—એ વજ્રે એવું અનુમાન કરાવવાને પૂરતાં છે કે પુસ્ત-કારુદ્ધ થયા પહેલાનાં પ્રાચીન જૈનસૂત્રોની માપાનું રૂપ તેમનામાં સચવાયેલી વર્તમાન માપાના રૂપ કરતાં જુદું હોવું જોઈએ અને તે ઠીક તેના

૭૧ આ વાક્યનો સંલેખ નાયાધમ્મકહાસૂત્રમાં પૃ. ૩૮ તથા ઔપપાતિકસૂત્ર પૃ. ૧૮ માં છે. આ સંબંધે વિશેષ જિજ્ઞાસુએ મારા પ્રાકૃત વ્યાકરણ (વિદ્યાપીઠ) ની પ્રસ્તાવના પૃ. ૧૮-૧૯ નું ટિપ્પણ જોવું.

‘અર્ધમાગધી’ નામને અનુરૂપ પળ હોવું જોઈએ. જો કે અર્ધમાગધીને લગતા પ્રાચીન શાસ્ત્ર સ્થ ઉલ્લેખો તેના સ્વરૂપ સંબંધે સ્પષ્ટતા નથી વરતા અર્થાત્ ‘પાલિ’ શબ્દની પેઠે ‘અર્ધમાગધી’ શબ્દે ય અનેક વિકલ્પો ઝમા કર્યા છે, તો પળ પાલિ ભાષા એટલે બૌદ્ધ પિટકોની માર્ગધી ભાષા અને જૈનસૂત્રોનું આર્યપ્રાકૃત એ બંનેનું તુલનાત્મક પરીક્ષણ કરતા એવું સ્પષ્ટ જણાય છે કે આર્યપ્રાકૃતમા બૌદ્ધ પિટકોની માગધીને મળતું રૂપ તો છે અને તદુપરાત ‘ત’ શ્રુતિ વગેરેની વીજી કેટલીક વિલક્ષણતા ય છે એથી અર્થાત્ આર્યપ્રાકૃતમા એક તો બૌદ્ધમાગધીને મળતો પ્રવાહ તથા વીજો ઘોડે તેનાથી વિલક્ષણ લાગતો પ્રવાહ—એમ બે પ્રવાહો મળેલા હોઈ તેનું નામ ‘અર્ધમાગધી’ કહેવાયું હોય તો ના ન કહેવાય. માયાની દૃષ્ટિએ ઘસારો પામેલું વર્તમાન આર્યપ્રાકૃત જોડીને પળ અપર્યુક્ત વલ્પના કહે છે, તો પડી જો એ જાતના ઘસારા વિનાનું આર્યપ્રાકૃત મળતું હોત તો તેના ‘અર્ધમાગધી’ નામને સ્વેચ્છા અનુરૂપ હોત એમ કેમ ન વને ?

૮૦ નીચેની ગાથામાં બૌદ્ધ પિટકોની માયાને ‘માગધી’ કહેલી છે.

“સા માગધી મૂલમાસા નરા યા ય-આદિકપ્પિકા ।

મદ્દાણો ચ્ચસ્સુતાલ્પા સંબુદ્ધા ચ્ચાપિ માસરે ”

—(કથાવનપાલિવ્યાકરણ, ગ્રસ્તા ૦ પૃ ૩૦)

“સો ચ્ચ મગ્ગા માગધો મયથે ભવત્તા, સા ચ્ચ માસા માગધા, માગધસ્સ તથાગતસ્સય માસા તિ ચ્ચ ક્કવા ”

—(પાલિપ્રકાશ ગ્રસ્તા ૦ પૃ ૧૩, ટિપ્પણ ૩૨)

સિદ્ધ હરદ્રુણ સાધુ નમસ્તિત્વા તથાગત । સધમ્મસથ માસિસ્સ માગધ સદ્દલક્ષણ ॥

—(મોગલ્લાન-પાલિવ્યાકરણનો પ્રારંભ)

જૈન મૂલ અર્ગ-ઉપાગમા અને વર્લિંગરાજ ચારવેલના લેખમા તથા

૮૧ અગસૂત્રની માપાનો નમૂનો :

‘મુય મે આડસ । તેળ મગવયા એવમવચાયં રૂમમેગેસિં જો સળ્ળા મવહ, તં
જહા-પુરતિમાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમસિં ? દાહિનાઓ વા દિસાઓ
આગઓ અહમસિં ? ઉત્તરાઓ વા દિસાઓ આગઓ અહમસિં ? ડહાઓ વા
દિસાઓ આગઓ અહમસિં ? અહોદિસાઓ વા આગઓ અહમસિં ? અળ્ળય-
રીઓ વા દિસાઓ અળ્ણુદિસાઓ વા આગઓ અહમસિં ? ”

—(આચારાગસૂત્ર પ્રારમ-મુદ્રિત)

જે જે અક્ષરો જાઢા કરીને મતાવ્યા છે તેમને સ્થાને ‘ત’ નો પાઠ પણ પ્રાચીન
લેખેલી પૌથીઓમા મળે છે. જેમ કે મગવયા ને સ્થાને મગવતા, મવહ ને
સ્થાને મવતિ, આગઓ ને સ્થાને આગતો.

પર ‘ત’ શ્રુતિવાળો પાઠ અધિક પ્રાચીન છે અને આવા પ્રયોગોમા પાલિમાપામા
પણ ‘ત’ શ્રુતિ હોય છે.

ઉપાગમૂત્રની માપાનો નમૂનો—

તપ્પ ણ સે પપ્પસી રાયા કેસિં કુમારસમણ એવ ચયાસી-જતિ ણ મતે ! તુમ્મં
સમણાણ ણિગથાણ એસા સળ્ળા જાવ સમોસરણે જહા અળ્ણો જીવો અળ્ણ સરીર,
જો ત જીવો ત સરીર । એવ ચલ્લ મમ મજ્જા હોથા, રૂહેવ જબૂરીવે દીવે સેયવિયાપ્પ
જગરીપ્પ અધમ્મિપ્પ જાવ સગસ્સ વિ ય ણ જણવયસ્સ નો સમ્મ વરમરવિત્તિં પવતેતિ,
સે ણ તુમ્મ વત્તવ્યયાપ્પ સુવહુ પાવ કમ્મ વલિકલ્લસ સમન્નિગિત્તા કાલમાસે પાલ
વિચ્છા અળ્ણયરેસુ નરપ્પસુ ણેરહયત્તાપ્પ ઉવવળ્ણે ।

(રાયપસેણદય-ઉપાગમૂત્ર)

આ પાઠમા પણ જ્યાં જ્યાં-જાઢા અક્ષરો છે ત્યાં રહે ‘ત’ શ્રુતિવાળા પાઠો
પ્રાચીન-દસ્તાવિજ-પુસ્તકોમા ઉપલબ્ધ છે.

૮૨ વર્લિંગરાજ ચારવેલના લેખની માપાનો નમૂનો—

“નમો મરહત્તાન નમો સવસિધાન એરેન મહારાજેન માહામેષવાહનેન ચેતિરાજ-
વસવધનેન પસય-સુમલ્લવનેન ચનુરતલ્લિટિયુનોપહિતેન વર્લિંગાધિપતિના સિરિચ્છા-
રવેલેન પદરસનસાનિ સિરિક્કારસરીરવતા વીઢિતા કુમારવીઢિવા તત્તો લેચ્છરૂપ-
ગણનાવવહારવિધિવિસારદેન સવવિજાવદાતેન નવવસાનિ ચોવરજ પસાસિતં

સંપુણચતુર્થીસતિયસો તદાતિ વધમાનસેસયો વૈનાભિવિજયો તતિયે કર્લિંગરાજવંસપુરે-
સયુગે માહારાજાભિગેચનં પાપુનાતિ

—(કર્લિંગરાજ સ્ત્રાવેલનો શિઝાલેસ)

હસ્તાલિખિત પ્રાચીન પુસ્તકોમાં જૈન આગમોની જે જાતની ભાષા સચવાયેલી છે તે અને આ સ્ત્રાવેલના લેખની ભાષા એ બે વધે ઘણી જ સમાનતા છે.

મુદ્રિત આગમોમાં જે ભાષા જોવા મળે છે તેમાં વ્યંજનોનો ઘસારો દેખાય છે સ્વારે પ્રાચીન પુસ્તકોમાં તેવું નથી અને સ્ત્રાવેલના લેખમાં પણ વ્યંજનોનો ઘસારો સદૃશ ઓછો છે. એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

છેદસૂત્રો, મૂલસૂત્રો,

૮૩ છેદસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

“આયરિયઠવજ્ઞાણ ગિલ્લયમાણે અગ્રયરં ચણ્ણા અજ્ઞો ! મામંસિ ણં કાલ્મા-
ચંસિ સમાણંસિ અર્થ સમુક્કસિયન્વે, સે ચ સમુક્કસણારિદ્ધે સમુક્કસિયન્વે; સે ચ નો
સમુક્કસણારિદ્ધે નો સમુક્કસિયન્વે, અત્થિ ચ હ્થ અન્ને કેદ સમુક્કસણારિદ્ધે સે સમુ-
ક્કસિયન્વે, નત્થિ ચ હ્થ અન્ને કેદ સમુક્કસણારિદ્ધે સે ચેવ સમુક્કસિયન્વે.”

(વ્યવહારસૂત્ર પૃ. ૪૮ મા.)

જહ કોદ્દે વણિકો ક ધૂયં સેદ્ધિસ્સ હથ્થે નિક્કિરતવિઠં !

વિસિજસાણ ગતો તિ કાલ્લગતો સો ચ સેદ્ધીઓ ॥ ૧૭૪ ॥

જહ રક્ષહ મજ્જ સુતાં તહેવ યયાતો દેવિ ! પાલેહ !

તીણ વિ તે ક પાલે વિણ્ણવિયં વિણીતકરણણ ॥ ૧૭૭ ॥

સવિકારાતો દદ્ધુ સેદ્ધિસુયા વિણ્ણવેદ સયાણ !

મયહરિય-દાણ-નિગહ-વણિયાગમ-સાયવિણ્ણવણ ॥ ૧૮૦ ॥

—વ્યવહારસૂત્રભાષ્ય પૃ. ૩૩-૩૪ મા.)

છેદસૂત્રના માખ્યની ગાયાઓમાં ‘ત’ શ્રુતિ છે અને જેમાં વ્યંજનોનો ઘસારો નથી એવા ‘ગતો’ ‘વણિકો’ વગેરે પ્રયોગો પણ છે.

૮૪ મૂલસૂત્રની ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

एसणासमिओ रुञ्चु गामे अनियओ चरे ।

अण्णमतो पमत्तेहि पिडवातं गवेसए ॥

(૧-૧૭)

एवं अदीणवं भिम्बु अगारिं च विजाणिया ।
 कइं नु जिचं-एलिप्प जिचमाणो न संविदे ॥ (७-२२)
 उणिणपरितावेण परिदाहेण तज्जिओ ।
 पिमु वा परितावेण सायं ण परिदेवए ॥ (२-८)
 अजेवाहं ण लब्भामि भवि लभो सुए सिया ।
 जो एवं पढिसंविम्बे मलाभो तं न तजए ॥ (२-३१)
 जहा से वापुदेवे संसचकणदाधरे ।
 अप्पडिहयबले जोहे एवं भवइ बहुसुए ॥ (११-२१)

—उत्तराभ्ययनसूत्र

ऋषिभाषित, पयन्नाओ,

८५ ऋषिभाषितनी भाषानो नमूनो :

अधासच्चमिणं सच्चं वायुणा सच्चसंजुतेणं अरहता इस्सिणा युइतं—
 इयं जं कीरते कम्मं तं परत्तोवभुज्जति ।
 मूलसेकेसु रक्खेसु फलं साहासु दिस्समि ॥
 जारिसं पुप्पते धीयं तारिसं बज्झए फलं ।
 गाणासंखणसंबद्धं गाणासण्णाभिसण्णितं ॥
 जारिसं किज्जते कम्मं तारिसं भुज्जते फलं ।
 गाणापयोगिब्वत्तं दुक्खं वा जइ वा सुइ ॥
 कल्लाणा लभति कल्लाण पाव पावानु पावति ।
 हिंस लभति इतारे जइता य पराजयं ॥
 सूदणं सूदइत्ताणं णिदंता वि अ णिदण ।
 अक्कोसइत्ता अक्कोसं णत्थि कम्मं णिरत्थकं ॥

(ऋषिभाषित-पृ० २६)

८६ पयन्नानी भाषानो नमूनो :

जत्थं य अज्जाहि समं थेरा वि न उल्लविति गयदसणा ।
 न य ज्ञायति धीणं अगोबंणाइं तं गच्छ ॥
 बज्जेइ अप्पमत्ता अज्जासंसग्गि अग्गिविससरिस्सी ।
 अज्जाणुचरो साहु लइइ अक्कित्तिं खु अचिरेण ॥
 थेरस्स तवस्सियस्स व बहुस्सुयस्स व पमाणभूअस्स ।
 अज्जासंसग्गीए जणजपणमं इविज्जाहि ॥

સેલમહિઅમપ્પાણં ન તરદ્ જહ મચ્છિઆ વિમોદ્ ।
 અજ્ઞાણુચરો સાહુ ન તરદ્ ધપ્પં વિમોદ્ ।।
 જતિથત્થીકરફરિસં લિંપી અરિહા વિ સયમવિ કરિજ્ઞા ।
 ત્ત નિચ્છયઓ ગોઅમ ! જાણિજ્ઞા મૂલગુણમદ્ ।।

(મચ્છાચારપયપ્રા ગા० ૬૨-૬૪, ૬૯, ૮૫)

“નિર્યુક્તિઓ, “ચૂર્ણિઓ,

૮૭ નિર્યુક્તિની ભાષાનો નમૂનો :

દબ્બંકરણં તુ દુવિહ રાત્ત્રાકરણં ચ મો ચ સપ્પાદ ।
 વદ્ધકરણમદ્ધકરણં વેલ્લકરણ ચ સપ્પાદ ॥
 નોસનાકરણ પુણ પઓગસા લોમસા ય લોદ્ધવ્વ ।
 સાદ્દેઅમણાદ્દેઅ દુવિહં પુણ વિમ્મસાકરણ ॥
 ધમ્માધમ્માગાસા એય તિવિહં સવે અણાદ્દેવં ।
 ચસ્સુ-અચસ્સુપ્પાસે એયં દુનિહં તુ સાદ્દેય ॥

(ઉત્તરાધ્યયન અ० ૪, પૃ० ૧૧૫ નિર્યુક્તિ ગા० ૧૮૪-૧૮૬)

૮૮ ચૂર્ણિઓની ભાષાનો નમૂનો :

“એવં સીલં જહિતાણં દુ.સીલભાવો દૌ.સીલ્ય તસ્મિન્ દૌસ્તીન્યે રમતિ મૃગવત્
 મૃગઃ દુઃસીલો સીમતેહિં ણિક્કસિન્જતિ । X X X ધુત્વા-સુમ્પિયા અસોદ્ધનો ભાવો
 અભાવો, જહા અસોદ્ધં સીલ જસમેતિ અસીલ- અથવા ન ભાવઃ જહા અભાવો
 દેસસ્સ ણગરસ્સ વા વટ્ટતિ, સાણસ્સ પુત્તિક્કણસ્સ સુયરસ્સ કળગકુદ્ધક ચ્હદ્ધાણં એવં
 દુસ્સીલનરસ્સેતિ ”—(ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ પૃ० ૨૭)

ગંગસ્સ ચૂલિના જધા આયારસ્સ પચ ચૂલાતો, દિઠ્ઠિવાતસ્સ વા ચૂલિયાગ-
 તિ, વિવમ્માવસાતો અજ્ઞયણાદિસમૂહો વગ્ગો જધા અનમદ્દસાણં X X X તેસિ ચૂલા
 વગ્ગચૂહા । વિમાદ્ધો મગ્ગવતી તીએ ચૂલા વિયાહચૂલા । પુત્તમગિતો અમગિતો ય
 સમાસતો ય ચૂલાએ અત્થો મળ્ળાપિ-અન્યથાઃ ।—(નન્દીચૂર્ણિ પૃ. ૪૧)

ઉપ ચૂર્ણિઓની રચનારીની વિલક્ષણ છે. જેમ સ્થિતવિસ્તાર મહાપુરાણનાં
 પરોમા સંસ્કૃતપ્રાકૃતમિશ્રિત વચનો મળે છે તેમ ચૂર્ણિઓમાં પણ છે. આ તો રીલીની
 વિશેષતા છે; પરંતુ મુદિત ચૂર્ણિઓના પાઠો વિખસ્તરીતે શુદ્ધ હોય તો તે દ્વારા ચૂર્ણિઓની
 ભાષાનું પણ વૈલક્ષણ્ય જણાડે આવે છે, જેને ભાષાવિજ્ઞ પાઠક સહજમાં સમજી શકે
 એમ છે.

सूत्रो ऊपरनी प्राकृत व्याख्याओ, वसुदेवहिंडी, समराइचक्का वगैरे कथाग्रंथो, प्राकृतमा उखायेला तीर्थपरेचरित्रो वगैरे ग्रंथोमा आर्पप्राकृत सचनावेल्ले छे.

८९ सूत्रो ऊपरनी टीकामा वपरायेली भाषानो नमूनो :

“ सा वि य इत्थिया णीया णिम्माणुस अडविं जाव तिसायितो पेच्छति महति-
महालय तस्य ओइनो अभिरमति हृत्थी । इमा वि सणिय सणिय उइण्णा तलागातो न
दिसातो जाणइ । एक्काए दिसाए सागार भत्त पञ्चक्खाइत्ता पहाविया जाव दूर गता ताव
तावसो डिहो, तस्स मूल गया अभिवातितो ” इत्यादि (उत्तराध्ययनटीका पृ० ३००)

९० वसुदेवहिंडी (छठो सैको) नी भाषानो नमूनो :

“ अहं विदिण्णपवेसा सया वि उवगया रायडल । उवणीय च मे कुमारीए मल ।
उनिखत्त च परसमाणी परितोसुब्बेहमाणनयणजुयला किं पि चित्तिऊण
म पुच्छइ-बालिके ! केण इम दसिय जेपुण्ण ? मया विण्णविया-अहं
सामिणिघर अज्ज कथो वि एणो अतिही आगतो तेण आयरेण निमित्तं । ततो
त पुणो वि पडिभिण्णक्खर भणइ-केरिमो सो तुब्भ अतिही ? कम्म वा वए वट्ठइ ?
मया भणिया-न मया इह पुरवरे नरवइपरिसाए वा तारिमो पुरिसो दिट्ठपुब्बो-तकेमि
देवो विज्जाइरो वा भवे, पढमे य ओव्वणे वट्ठइ । पीइपुलयायमाणसरीरा पट्ठजुयल
कडयजुयल च दाऊण विसज्जेइ ” — (वसुदेवहिंडी द्वि० ख० पृ० ३५६ पुण्य०)

९१ समराइचक्का (आठमो-नवमो सैको) नी भाषानो नमूनो —

“ पुच्छिया ॥ राइणा-मुदरि ! किं ते न सपज्जइ, केण वा ते खडिया आणा
किं वा मए पडिक्कलमासेविय ज निव्वेएण तुम अप्पोयणा विव कुमुदणी एव झिज्जति
ति । तओ पडिहिययलद्धनेह भणिय कुसुमावलीए-अज्जउत्त ! ईदिसो मे निव्वेओ
णेण चित्तेमि-‘अत्ताणय वावाएमि’ ति । राइणा भणिय-‘कुंदरि ! किंनिमित्तो’ ति
कुसुमावलीए भणिय-अज्जउत्त ! भागधेयाणि मे पुच्छसु ति भणिऊण बाहजल-
भरियलोयणा सगमया सबुत्ता ” — (समराइचक्का-द्वितीयभव)

९२ महावीरचरिय (अगीथारमो-चारमो सैको) नी भाषानो नमूनो

“ दाहोत्तिण्णजच्चक्कणच्छाएण पमासरेण समुग्गमतदिणयरनियराउल दिसि-
यक्काल पुणतो सो महावीरजिणो कमेण विहरमाणो वेसालिं नयरिं सपत्तो, तस्य य
× × × सिद्धत्थनरवइवालमितो सणो नाम गणराया, सो य भगवत्त पच्चभिजाणि-

આર્યપ્રાકૃતની વિશેષ પૂજ્યતાને ટીકે વિક્રમના અદારમાં સંસ્કૃતના વિદ્વાનોએ પળ એ પ્રાકૃતમાં પ્રયોગ કરી છે. પ્રાચીન ગ્રંથોમાંના પ્રાકૃતની અપેક્ષા પઢીના—કાઢના—ગ્રંથોમાં ભાષાતારતમ્ય થતું આવ્યું છે. આર્યપ્રાકૃતનું ધ્યાન કોઈ

સ્વતંત્ર વ્યાકરણ નથી પરંતુ એક આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં તેને ‘આર્યમ્’ ના મયાલ નીચે તે તે સ્પષ્ટ જણાવેલું છે. અંગ-

આર્યપ્રાકૃતના
સાંગોપાંગ વ્યાકર-
નનો અભાવ

હાસાદિક ગ્રંથોની ભાષા જોતાં હેમચંદ્રે ક્રતાવેલું આર્યનું નિર્વચન પૂરતું નથી. એટલે જૈન આગમાદિક સાહિત્યનો આધાર હઈ આર્યપ્રાકૃતનું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ કરવાનો ધ્યાન અવકાશ છે, અને પ્રાચીન ભાષાના

અભ્યાસીઓ માટે તેની ધ્યાન અપેક્ષા પણ છે.

૬૨ સાધારણ-પ્રાકૃત—પ્રાકૃત એટલે સ્વાભાવિક ભાષા યા લોકોની બોલચાલની ભાષા. કાલક્રમે જોતાં તેમાં પણ અંતર થતું આવ્યું છે. વેદોમાં સચવાયેલી ભાષા જે સમયે લોકોની બોલચાલની ભાષારૂપે જે પ્રકારે પ્રચલિત હશે તે પ્રકારની ભાષાનું નામ આદિમ પ્રાકૃત અથવા પહેલા ધરની પ્રાકૃત.

અથ પરાં ભક્તિ મહત્ત્વાદિ સમુદાય સંસ્કારે । અથ કશ્ચિદ્વચનિયમસાગે સામી
વાણિયગમે પદ્ધિઓ । તસ્મય અંતરા રંગતભેગુરતરંગા મહાજલુપ્પીલપૂરિયપુલિયા
મહિલાહિયં વ દુર્ગેજ્ઞમજ્ઞા રણમૂર્ધિ વ્ય કચ્છવચનમયરહિયા મંદરિયા નામ મહાનરિ ।
તં ચ સામી નાવાં સમુત્થિઓ સમાગો વેલુયાપુલિયં મુદ્ધનિમિત્તં મરિઓ નાવિગેર્હિ ।
અથ ય પત્યાવે દિગ્દક્ષમઓ મદ્દ, સ્વરે તાવંતિ વેલુયં સુસ્ત કરપદ્ધકરા, તીં ય
સંતપ્પદ્ધ કમલકોમલં ચલણતલં જિણસ્સ” — (પૃ. ૨૨૪ દેવ. કણ્ઠ)

૧૩ ઉપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીએ પોતાના અનેક ગ્રંથો પ્રાકૃતમાં રચેલા છે :
પુસ્તકવિનિધય ગંગે.

પહેલા યરની પ્રાકૃત જ કાલે કરીને પરિવર્તન પામી ભગવાન મહાવીર
વા ભગવાન બુદ્ધના સમયમાં લોકોની બોલચાલમાં જે આકારે ચાલતી હશે,
જેનું વંધારણ વૈદિક ભાષાને મળતું આવે છે, અને જેનો નમૂનો બૌદ્ધ પિટકો
અને જૈન આગમોમાં સચવાયેલો છે, તે વીજા યરની પ્રાકૃત—બૌદ્ધમાર્ગેથી,
અથવા પાલિ અથવા આર્યપ્રાકૃતોં કે અર્ધમાગધી. અશોકની ધર્મલિપિની
ભાષા અને કલિંગાધિપતિ મહારાજા શારવેલ્લા લેખની માયા—એ વધી પ્રાકૃત
વીજા યરની પ્રાકૃત. વીજા યરની પ્રાકૃતોમાં અમુક રીતે જોતાં વિશેષ
મળતાપણું માસે છે અને અમુક રીતે જોતાં તે દરેકની જુદી જુદી શાસ
વિશેષતાઓ પણ છે. સમયમેદ અને સ્થાનમેદ તથા ભાષામેદનાં જે
નિમિત્તો બાદત અહીં (પૃ. ૧૪) સવિસ્તર ચર્ચા થઈ ગઈ છે તે
નિમિત્તોને લીધે વીજા યરની પ્રાકૃતમાં વિવિધતા દેખાય છે.

ગડદ્વહો,

૧૪ જુઓ ટિપ્પણ ૭૦.

૧૫ જુઓ ટિપ્પણ ૮૧.

૧૬ જુઓ ટિપ્પણ ૬૯—અશોકની ધર્મલિપિનો નમૂનો.

૧૭ જુઓ ટિપ્પણ ૮૨.

૧૮ 'ગડદ્વહો' ની ભાષાનો નમૂનો—

“ક્ષત્રો જામ ન દિદ્ધં સર્વં વડ્ડસેવિણ્ણ મમ્મેસુ ।

હીમતે હણ મુક્કમ્મિ તમ્મિ મવ્વં નવં ચેઅ ॥ ૮૫ ॥

ભાસંસારં વડ્ડપુગવેહિં તદ્દિયદ્દગહિયસારો વિ ।

શ્વજ્ઞ વિ અભિણ્ણમુદ્ધો વ્વ જયદ્ વાયાપરિપ્પદ્ધો ॥ ૮૭ ॥

કો નિંદદ્ નીયયમે ગહ્મયરે ક્કો પસસિહ તરદ્ ।

સામ્મણં પ્પિય ઠાણ મુદ્ડેણ પરિણિદ્ધિયાણ ચ ॥ ૮૨ ॥

જસ્સ વિમયાહિમેણ વિવક્કમ્મદેવીહિં જ્ઞવણિઓગાહિં ।

પીઆદ્ તવ્વજ્ઞપ્પિઅચમરંતરિયાદ્ અસુદ્ ॥ ૧૨૦૮ ॥

દયિયાણ કો વિ ણિદાપરિસ્સમુચ્ચિણ્ણસેવધિદુશ્યં ।

પરિઉંવદ સુદ્દેણ સહિયપઢિત્તોહ્ન્દોલિયં વયણં ॥ ૧૧૨ ॥

‘ગઢવહો’ ની ભાષામાં જાણે કૃત્રિમ પ્રાકૃત વપરાયું હોય એમ નીચેના પ્રયોગો ઉપરથી સમસાય છે:

વિજય ને સ્થાને વિશ્વય

પરિચુંવતિ ને સ્થાને પરિઉંવદ

‘ગઢવહો’માં આવા તો અનેક પ્રયોગો મુલમ છે, સુપિત ‘ગઢવહો’માં ન વિદ્ધં ને સ્થાને નરદ્દં અને સુદ્દેણ સહિય ને સ્થાને સુદ્દ-ગસહિય-એમ અણુદ છપાયેલું છે.

સેતુવંધં,

૧૧ ‘સેતુવંધ’ ની ભાષાનો નમૂનો:

ગણહ અ જસસ પુરહરં વરચ્છાઆવંતણઅણમ્મિસિદ્ધં ।

કુરદ કુરિઅદ્દાસં સદ્ધપઢિતિમિરં વિઅ દિસાઅર્કં ॥ ૧ ॥

ગદારંબક્કહિઆ જસસ અડઅંતમચ્છપદઅજલગઆ ।

હોતિ સલિલુદ્ધમાદઅધ્માઅંતવદ્ધામુદ્ધા મઅરહરા ॥ ૨ ॥

ગમિઆ વલંબવાથા દિદ્ધં મેદ્ધંઆરિઅં ગઅણતલં ।

સહિઅં ગજિઅસદ્ધો તદ્ધ વિ હુ સે ગન્થિ જીવિણ આસંધો ॥ ૧૫ ॥

સોદ્ધ વિમુદ્ધકિરણો ગઅણસમુદ્ધમ્મિ રઅણિમેલાલગે ।

સારામુત્તાવગરો પુદ્ધવિહરિઅમેદ્ધસિપ્પિસંપુદ્ધો ॥ ૨૨ ॥

—(પ્રથમ આશ્રમ)

અદ મડઅં પિ અરસદ્ધં જંપદ થોઅં પિ અલ્પસારઅમ્મદ્ધિઅં ।

પણઅં પિ ધીરગદ્ધઅં ધુદ્ધસંવદ્ધં પિ અણલિઅં સલિલગિહી ॥ ૧ ॥

—(દ્વિતીય આશ્રમ)

‘ગઢવહો’ ની પેઠે ‘સેતુવંધ’ ની ભાષામાં પણ અનેક પ્રયોગો કૃત્રિમ પ્રાકૃતનાં જણાય છે:

ચ્છાયા	ને	સ્થાને	ચ્છાઆ
વયણ	ને	સ્થાને	વઅણ
પરિઉંવ	”	”	પઢિત્ત
દિસાઅર્ક	”	”	દિસાઅર્કં

કર્પૂરમંજરી વગેરે ગ્રંથોમાં જે પ્રાકૃત ભાષાનો ઉપયોગ થયેલો છે તે, ઉક્ત વીજા થરની પ્રાકૃત ભાષામાંથી ઉત્તરેલી છે. વીજા થરમાંથી ઉત્તરેલી એ પ્રાકૃતમાં અનાદિ વ્યંજનોનાં ઉચ્ચારણો વિશેષ ઘસાઈ ગયેલાં દેખાય છે અને એ તેની ખાસ વિશેષતા છે. વર્તમાનમાં જે પ્રાકૃત વ્યાકરણો ઉપલબ્ધ છે અને તેમાં પ્રધાનપણે જે ભાષાઓની ચર્ચા છે તે ભાષાઓ, ઉક્ત વીજા થરની ભાષાઓના પરિણામાંતરૂપ છે.

કેટલાક લોકો ‘મહારાટ્’ શબ્દનો વર્તમાન સંકુચિત અર્થ કરે છે અને તે દેશની ભાષાને ‘મહારાટ્ની’ કહે છે. ત્યારે વીજા વિદ્વાનો

—રયા	”	”	—રઆ (રય—વેગ)
મઅરઘરા	”	”	મઅરહરા
મુત્તાપયરો	”	”	મુત્તાવઅરો
ગયળ	”	”	ગઅળ

મુદ્રિત સેતુબધમા નીચેના પાઠો અશુદ્ધ છપાયેલા છે :

—સિહમ્
—અક્કમ્
—મહાચત
—તલમ્

આ ચારે પાઠો અહીં મુદ્રારીને મૂકેલા છે.

૧૦૦ કર્પૂરમંજરીની ભાષાનો નમૂનો—

“જહ જહ પુવ્વદિસદ્ગામુઅજ્ઞ ! ચમ્પાચમ્પઅક્ષણઅર ! રાદાણિજિદરાદાચક્ષત્તણ !
વિક્કમવત્તમ્મસુવ ! હરિકેલીકેલીઆર ! અવર્માણ્ણદજ્જસુવણ્ણવણ્ણ ! સવ્વત્તસુન્દર-
ત્તણરમણિજ્ઞ ! મુદ્દાથ દે મોદુ સુરહિસમારમ્મો” —પૃ૦ ૧

અર્થિત્થિ એત્થ લાહટેસે ચ્ચન્દસેણો ણામ રાઆ । તસ્મ દુહિદા ઘણસારમજ્જરિ ત્થિ, સા
દંબ્બણ્ણણ્ણિ ણિદ્ધિદ્ધા જધા એસા ચ્ચક્કવટ્ઠિઘરિણી મવિસ્સદિ ત્થિ । તદો સા મહારાણ્ણ
પારિણેદવ્વા જેણ સુરસસ વિ દનિસણા દિણ્ણા મોદિ ।” —પૃ૦ ૧૦૪ કર્પૂરમંજરી
(રાજશેષાર આશરે નવમો સૈકો) હારવર્ડ પ્રથમાલા.

૧૦૧ “મહારાષ્ટ્રાધ્રયાં ભાષા પ્રકૃષ્ટં પ્રાકૃત વિદુઃ” —(કાવ્યાદર્શ-૧, ૩૪. દંદી
આશરે છઠો સૈકો) મહાભવિ દંદી દક્ષિણાત્મ્ય છે અને તેથી જ તે પોતાની માતૃ-
ભાષાને ‘પ્રકૃષ્ટ પ્રાકૃત’ કહે એ તેની માતૃભાષાની ભક્તિનુ સૂચક છે.

‘મહારાષ્ટ્ર’ નો અર્થ સંકુચિત ન કરતાં ‘જેની ઘડી-ઘાડુની સીમા વિશાળ છે એવો મોટો રાષ્ટ્ર’—એવો વ્યાપક અર્થ ‘મહારાષ્ટ્ર પ્રાકૃત’ કરે છે અને તે મોટા દેશમાં વ્યાપેલી ભાષાને નો અર્થ

‘મહારાષ્ટ્રી’ કહે છે. મારી નમ્ર કલ્પના ‘મહારાષ્ટ્ર’ના

આ વ્યાપક અર્થ તરફ ઢલે છે. ચંડ અને હેમચંદ્ર પોતાના વ્યાકરણમાં ‘પ્રાકૃત’ને ‘મહારાષ્ટ્રી’ તું વિશેષણ નથી. આપતા, તેમને અનુસરીને હું પણ સાધારણ પ્રાકૃતમાત્રા માટે ‘મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત’ શબ્દનો પ્રયોગ ન કરતાં તેને બદલે કેવળ ‘સાધારણ પ્રાકૃત’નો પ્રયોગ કરું છું. આજ સુધીમાં ભાષાની ચર્ચાની લગતા ટ્રાજ લેખો લેખ્યા છે તેમાં સર્વત્ર મેં બે અર્થમાં ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે: આર્યપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃત. જૈનસૂત્રોના પ્રાચીન પ્રાકૃત માટે આર્યપ્રાકૃત અને તે પછીના પ્રાકૃત માટે સાધારણ પ્રાકૃત કે જેનું વ્યાકરણ વિદ્યમાન છે. મારા કોઈ પણ લેખમાં મેં ‘મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત’ જેવા વર્તમાન સંકુચિત અર્થ માટે ‘પ્રાકૃત’ શબ્દને વાપર્યો જ નથી.

આર્યપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃતમાં જે વિશેષતા છે તે આગલ

આવી ગઈ છે પરંતુ સાધારણપ્રાકૃત પણ બહું એક સાધારણ પ્રાકૃતની પળ વિષયવિષયતા સરસું નથી. ચંડનું વ્યાકરણ જોઈએ અને હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ જોઈએ તો તે બન્નેમાં વિશેષ ભેદ છે, તેનું

એક જ ઉદાહરણ વસ છે: આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘કૃત્વા’ અર્થે ધપરાતા ‘કદુ’ શબ્દને આર્યપ્રાકૃત કહે છે, ત્યારે ચંડે તેને એવા ભેદમાં ન લેતાં પોતે

સાથી સ્તાથેલા સામાન્ય પ્રયોગોમાં મૂકે છે. ચંડમાં ચંડ અને હેમચંદ્ર આર્યપ્રાકૃતનો ભેદ જ નથી. ‘પિશાચી’ને બદલે

૧૦૨ “ક્લ્વઃ તુ-અત્-તૂળ-તુઆળઃ”-૮૧૨/૧૪૬ “કદુ” ઇતિ તુ આર્થે” ।

૧૦૩ “તુ-તા-શ્વા-દુ-તું-તૂળ-તુવાળ-ઓ-પિ-વિ પૂર્વકરણેઽર્થે”-સૂત્ર-૧૧ । તુ, તા, વ્યા, દુ, તું, તૂળ, તુવાળ, ઓ, પિ, વિ, પિણ પૂર્વકારણે ભવતિ ।

વપરાતા 'પિસાજી' અને 'તીર્થસ્ત'ને વદ્ધે વપરાતા 'તિથગર' શબ્દો માટે ચંદે "પ્રથમસ્ય તૃતીયઃ" એવું સૂત્ર રચી તે તે પ્રયોગને સાચે છે ત્યારે આચાર્ય હેમચંદ્રે તે પ્રયોગોને વાહુલિક તરિકે જણાવે છે અને તેમ જણાવી તેવા પ્રયોગોની નિરલ્પતા બતાવે છે. આ પરથી એમ પણ જણાય છે કે હેમચંદ્રે બતાવેલા પ્રાકૃતમાં અનાદિ વ્યંજનોનો જેવો ઘસારો માટ્ટમ પડે છે તેવો ઘસારો ચંડના બતાવેલા પ્રાકૃતમાં નથી જણાતો. એ રીતે 'સાધારણ-પ્રાકૃત'માં પણ કાઠ્યકૃત વિશેષતાઓ રહેલી છે.

ચંદેની વ્યાકરણમાં પ્રથમ સાધારણ-પ્રાકૃત પછી અપભ્રંશ, પછી

તુ-વંદિતુ સમ્યે વિ ।

તા-જિર્ણદચંદે વંદિતા

થા-મુથા

દુ-વદુ

તુ-મોતુ

તુ-મોતુ

ઓ-વંદિઓ

પિ-વપિ । એવં

વિ-વન્દિત્વા-વંદિવિ

પિણુ-વંદેપિણુ—"ઠક્કસૂત્રવૃત્તિ—ચંદપ્રાકૃતલક્ષણ
સ્વરવિધાન. (દસ્તાલિખિત)

મુદ્રિતમાં તુવાળ-વિ-પિણુ આ ટ્રણ પ્રત્યયો નથી.

૧૦૪-ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ-વ્યંજનવિધાન સૂત્ર ૧૨ તેનાં ઉદાહરણો.

તીર્થસ્તઃ-તિથગરો ।

પિસાજી-પિસાજી । વગેરે.

૧૦૫ હેમચંદ્રે ૮૧૧૧૫૭ સૂત્રમાં એ અને એવા ધીજા પ્રયોગોને વાહુલિક રૂપે જણાવ્યા છે.

૧૦૬ જુઓ ચંડના પ્રાકૃતલક્ષણમાં શાખાઓનો ક્રમ.

પૈશાચી, પછી માગધી અને પછી શૌરસેની એવો રચનાક્રમ છે; ત્યારે હેમચંદના વ્યાકરણમાં પ્રથમ સાધારણ-પ્રાકૃત પછી શૌરસેની પછી માગધી અને પછી પૈશાચી, ચૂલિકા પૈશાચી અને છેલ્લે અપભ્રંશ એવો રચનાક્રમ છે. વળી, હેમચંદે અપભ્રંશનો खास जुद्धો निर्देश करी ते बाबत सविस्तर नियमो आप्या છે, ત્યારે ચંદે માત્ર પોતાના સૂત્રમાં અપભ્રંશનો નામનિર્દેશ કરી તેને ત્યાં પત્ત એક જ સૂત્ર—“^{૩૧} ^{૩૨}लोपोऽपभ्रंशोऽधेरिफस्य” આપ્યું છે. ચંદે^{૩૦}—

“સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં ચૈવા—૫પભ્રંશોઽપિ પિશાચિકા ।

માગધી સૂરસેની ચ પઙ્ ભાષાથ પ્રકીર્તિતાઃ” ॥

ચંદ અને લક્ષ્મીધર

એ રીતે છ ભાષાઓને ગણાવી છે ત્યારે લક્ષ્મીધરે વર્ગે બીજા ફેટલાઓ—

“પૃથ્વીવા સા પ્રાકૃતી ચ શૌરસેની ચ માગધી ।

પૈશાચી ચૂલિકાપૈશાચી—અપભ્રંશ इति क्रमान्” ॥ ૨૬ ॥

એ રીતે પ્રાકૃતી—પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકા—પૈશાચી અને અપભ્રંશ—૯ ક્રમથી છ ભાષાઓને સૂચવેલી છે. આ રીતે ચંદ અને તે પછીના વैयाकरणોમાં રચનાક્રમની જે વિશેષતાઓ છે, તે બધી, સાધારણ પ્રાકૃતમાં રહેલી વિશેષતાઓની સૂચક માસે છે. તાત્પર્ય એ કે સામાન્ય રીતે સાધારણ પ્રાકૃત બહું એક સરખું વહેવાય અને ભેદદષ્ટિથી પરીક્ષા કરીએ તો તેમાં પણ સ્પષ્ટ અને કાઢ્યદિકના બલે થયેલાં પરિવર્તનોનો પાર નથી.

૧૦૭ જુઓ હેમચંદના પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં ભાષાઓનો ક્રમ.

૧૦૮ જુઓ હેમચંદનું પ્રાકૃતવ્યાકરણ સૂત્ર ૮૪૪૩૨૯ થી ૮૪૪૪૪૮ સુધી.

૧૦૯ જુઓ ચંદનું પ્રાકૃતલક્ષણ વ્યંજનવિધાન તૃતીય, સૂત્ર ૩૭.

૧૧૦ જુઓ ચંદનું પ્રાકૃતલક્ષણ પૃ. ૪૬ (સત્ય૦)

૧૧૧ લક્ષ્મીધરની ધર્મભાષાવંદિકા પૃ. ૪—પ્રાકૃતવિનિયોગ.

ન્યયયુગના જૈન પંડિતોએ આ સાધારણ પ્રાકૃતનો વિશેષ ઉપયોગ કર્યો છે અને તેની સરલામળીમાં તે યુગના બ્રાહ્મણ પંડિતોએ પણ તેનો ઓછો ઉપયોગ નથી કર્યો. તેમના નાટકોમાં તથા ગઝલ્લવહો, રાવણમહો, સેતુબંધ, ગાયાસત્તશતી વગેરે અનેક ગ્રંથોમાં તે સાધારણપ્રાકૃત જ વપરાયું છે. જૈન પંડિતોના પ્રાકૃતમાં આર્યની છાંટ હોય છે સ્વારે બ્રાહ્મણ પંડિતોના પ્રાકૃતમાં આર્યની છાંટ વિશેષરુપે નથી હોતી. ઇ, તે વચ્ચેની શાસ વિશેષતા છે. અભ્યાસમાં સરલતા થાય તે માટે આર્યપ્રાકૃત અને સાધારણપ્રાકૃતનો શબ્દદેહ પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં ત્રણ રીતે વહેંચેલો છે.

વીજા ધરની અને વીજા ધરમાંથી ઉત્તરેલી સાધારણ-પ્રાકૃતની શબ્દ-ક્રયા જો કે આદિમ પ્રાકૃત દ્વારા ઘડાયેલી છે, તો પણ તે શબ્દક્રયાના જે શબ્દો વૈદિક ઋચાઓમાં જલ્લાયેલા શબ્દો સાથે ઉચ્ચારણ અને

‘તત્સમ’ નો
અર્થ

અર્થની દૃષ્ટિ સર્વથા સમાનભાવ રાખતા હોય તેમનું સમુચિત નામ તત્સમ શબ્દ. ઋગ્વેદાદિ વૈદિક સાહિત્યમાં વપરાયેલા અને બૌદ્ધ-જૈન-આગમાદિક

પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વપરાયેલા એવા કેટલાક શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે: શૂરિ, વસુ, ધૂમ, વીર, મહાવીર, મેદતિ, મરતિ, હાતિ, જન્તુ, ઉત્તમ, સહ, ભીમ, દેવ, વિમાગ, બાહુ, પુરંદર, ધીર વગેરે. આ જાતના શબ્દો ઉક્ત પ્રાકૃત સાહિત્યમાં હજારોની સંખ્યામાં મળે છે.

વૈદિક શબ્દોમાં અને ઉક્ત સાહિત્યગત શબ્દોમાં જ્યાં ઉચ્ચારણ ભેદ

‘તદ્ભવ’ નો
અર્થ

વર્તે છે છતાં અક્ષરયોજના અને અર્થદૃષ્ટિ સમા- નતા જલ્લાયેલી છે તેવા પ્રાકૃત શબ્દસમૂહનું નામ તદ્ભવ શબ્દ. જેમકે-મન્ત્ર-મંત્ર, મક્ત-મક્ત, કવિ-

કહ, પદ-પય, પવેત-પવ્વત-પવ્વથ, કૂપ-કૂવ, યજ્ઞ-જજ્ઞ, પાપ-પાવ,

૧૧૦ “પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્ તત્ર ભવમ્ તત્ર આગતમ્ વા પ્રાકૃતમ્” (૮-૧-૧ હે.) એમ કહીને હેમચન્દ્ર કહે છે કે “સંસ્કૃત શબ્દને સ્થાને જે શબ્દને આદેશરુપે

પ્રાચીન—પાચીન—પાઈણ, પુષ્પ—પુષ્પ, પુલ્ય—પુલ્લ—પુરિસ, વૃણ—વૃણ,
દ્વાદશ—દ્વાદસ—દુવાલસ—વારસ, ચક્ર—ચક્ક, સપ્ત—સત્ત, વધૂ—વહૂ વગેરે.

કરેલો હોય વા સંસ્કૃતશબ્દમાં અમુક ફેરફાર કરીને જે શબ્દ સધાતો હોય તે
શબ્દે પ્રકારના શબ્દો તદ્દવ કહેવાય.”

આદેશરૂપ—હેઠ “અષસો હેઠ” ૮૧૨૧૪૧ ।

દાઢા “દંધૂયા દાઢા” ૮૧૨૧૪૦ ।

પુરિમ “પૂર્વસ્ય પુરિમઃ” ૮૧૨૧૩૫ । નગેરે.

આદેશો માટે ૮૧૨૧૩૫ સૂત્રથી જોવું.

થોઢા ફેરફારવાળા—હત્પી—હસ્તી.

મંત—મન્ત્ર.

મત્ત—મક્ક. આવા અનેક શબ્દો સૌ કપર સૂચવેલાં જ છે.

હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે તત્તમ, તદ્દવ અને દેસ્ય એ ત્રણ પ્રકારનું પ્રાકૃત છે.
ચંડનો અભિપ્રાય પણ એ જ પ્રકારનો છે. તેણે એ માટે ‘સંસ્કૃતયોનિ’ ‘સંસ્કૃતસમ’
અને ‘દેશી’ એવા શબ્દો વાપર્યા છે.

આ સંબંધે મારો નવ્ર મત એવો છે કે પ્રાકૃતભાષાઓ માટે ‘સંસ્કૃતયોનિ’ કે
‘તદ્દવ’ શબ્દો જ્યારથી પ્રચારમાં આમ્યા ત્યારથી એક એવો ગોટાલો ઝમો ઘસો છે
કે પ્રાકૃતભાષાઓની જનની સંસ્કૃત ભાષા છે અને એ ગોટાલો માત્ર છુપી પણ પ્રચલિત
છે. મારા માપણમાં (૫૦ ૪૯) ‘સંસ્કૃત દ્વારા પ્રાકૃત ભાષા આવી છે’ એ મતનો પ્રતિવાદ
મેં ઘણી મુક્તિઓ આપીને કરેલો છે. તે સંબંધે ભાષાતત્ત્વવિચારકો જરૂર ધ્યાન
કરશે. ‘પ્રાકૃત’ શબ્દનો અર્થ જ ‘સ્વાભાવિક’ છે એટલે જ ભાષા સ્વાભાવિક—જન્મસિદ્ધ—
હોય—જેને નોલવા માટે અવ્યયનાદિપ્રવૃત્તિની જરૂર જ ન હોય. તેથી શ્લોકમાયાઓનો
પ્રાકૃતભાષાઓમાં સમાવેશ છે અર્થાત્ પ્રાકૃત શબ્દનો અર્થ જ એ હકીકતને ઠીક
કરવાને પૂરતો છે કે તે સંસ્કૃતજન્ય નથી કેન્તુ સ્વાભાવિક છે. આમ છે ત્યારે પ્રાચીન
વેયાકરણોએ પ્રાકૃત માટે ‘સંસ્કૃતયોનિ’ કે ‘તદ્દવ’ શબ્દ વાપર્યા છે તે શું તદ્દન
ચોટા છે ? આ પ્રશ્નું સમાધાન પણ માપણોમાં (૫૦ ૭૬) આવી ઇંદું છે, એથી
અહીં પુનઃકિત નથી કરતો. પરંતુ યાસ વાત તો એ કહેવાની છે કે, પ્રાકૃતના
‘સંસ્કૃતયોનિ’ ‘તત્તમ’ અને ‘દેસ્ય’ એવા ત્રણ પ્રકાર કહેવાની જરૂર જ નથી.
તેને બદલે ‘સત્તમ’ ‘દેસ્ય’ એવા બે જ પ્રકાર સ્થાપવા સચિત્ત છે.

આ ઉપરાંત ૫ ઉચ્ચપ્રાકૃતમાં એક એવો શબ્દસમૂહ છે, જે વૈદિક શબ્દો સાથે કોઈ પ્રકારનું સામ્ય ધરાવતો નથી, તેમ વૈદ્ય પટ્ટલે તલ્લપદી જેમાં ‘અમુક અંશ ધાતુ-પ્રકૃતિ-અને અમુક અંશ પ્રત્યય’ એવો વિભાગ થઈ શકતો નથી, એવો તલ્લપદી શબ્દસમૂહ ‘દેશી’ યા ‘દેશ્ય’ પ્રાકૃતના નામથી રૂપાત છે. આગ્રે દેશ્ય શબ્દસમૂહ અતિ-પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવે છે. તેમાં કે પ્રકારના શબ્દો મળેલા છે. એક આર્યસંતાનીય અને ઘીજા અનાર્યસંતાનીય. ગમે તે એક વા અનેક અર્થોમાં આર્યો સંકેતેલા શબ્દો જેમની વ્યુત્પત્તિ આજ હજારો વર્ષથી ચોવાઈ ગઈ છે, (સંભવ છે કે સંકેત કરતી વચ્ચે આર્યો પાસે તેમની વ્યુત્પત્તિ હોય પણ હરી) તેવા, પ્રાકૃત તેમ જ સંસ્કૃતમાં ઉત્તરી આવેલા શબ્દોને આર્યસંતાનીય દેશ્ય સમજવા અને આર્યોની સાથે આદિમ જાતિઓના ગાઢ પરિચયને ઊંઘે આદિમ જાતિઓની માપાના જે કેટલાક શબ્દો આર્યમાપામાં પેસી ગયા અને જેમને આર્યો પોતાની ઉચ્ચારણ

દાદા-દંદ્રા

પુરિમ-પૂર્વ

દેદ્ર-અધસ્તાત્

દ્યસ્ત-દ્યસ્ત

હત્થી-હસ્તી

મંત-મન્ત્ર

મત્ત-મત્ત

ઉક્ત શબ્દોમાં જેમ ‘હત્થી’ અને ‘હસ્તી’ વગેરે શબ્દો તત્સમ છે તેમ ‘પૂર્વ-પુરિમ’ ‘દંદ્રા-દાદા’ ‘દ્યસ્ત-દ્યસ્ત’ વગેરે શબ્દો પણ તત્સમ જ છે. વૈયાકરણો પોતાની સમગ્ર માટે આદેશોની કલ્પના કરી છે, પરંતુ સરી રીતે તે આદેશરૂપ કલ્પાયેલા અઘા ય શબ્દો તત્સમ જ છે. આ રીતે જેનું સામ્ય ન જાણી શકાય તે ‘દેશ્ય’ અને જેનું સામ્ય જાણી શકાય તે ‘તત્સમ’ એવા બે જ વિભાગ કરીએ તો ‘તદ્ભવ’ કે ‘સંસ્કૃતયોનિ’ શબ્દોથી જે ગોટાલો ઊભો થયો છે તે નહીં રહે અને શુલનાત્મક પદ્ધતિ નિરીક્ષણ કરવાની પ્રથાને વિશેષ પ્રોત્સાહન મળશે. વિશેષ માટે જુઓ-‘દેશ્ય પ્રાકૃત અને તેના શબ્દોના મૂલ’ (બુદ્ધિપ્રવક્ત્ર ૧૯૪૧, માર્ચ-જૂન પૃ. ૧૫-૮)

વરવાની રીતે જાણ્યી રાહ્યા તેવા મૂળે અનાર્યસંતાનીય શબ્દો પણ એ દેશી શબ્દસમૂહમાં સમજવાના છે.

અનાર્યસંતાનીય દેશ્યનો સ્પષ્ટાર્થ એ છે કે, જે જે અનાર્ય જાતિઓ અહીંની હતી, જે જે અનાર્ય જાતિઓ વહારથી આવીને અહીં વસી હતી, તેથી વધી જાતિઓ સાથે આર્યોનો પરસ્પર માયાવ્યવહાર હતો તેથી તે વધી જાતિઓના શબ્દો આર્યોની ભાષામાં—

	અનાર્ય:	આર્ય:
અનાર્યસંતાનીય દેશ્યશબ્દો	નીમ ^{૧૧૩} —	નેમ (અઢધું)
	જીન ^{૧૧૪} —	જપન—જયણ (ઘોડાનું જીન)
	ચોર ^{૧૧૫} —	ચોર (માત)
	મોલ ^{૧૧૬} —	માલા (મહિલા—છી)

વગેરે અનેક શબ્દોની પેઠે યોડા કે વધુ ફેરફાર સાથે મેઝાઈ ગયા, એવો તે મેઝાઈ ગયેલો શબ્દસમૂહ અનાર્યસંતાનીય દેશ્યની કોટિનો સમજાવો.

જે અભ્યાસિઓ તુલનાત્મક ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ગવેષણા કરનારા હોય અને સાથે સાથે દ્રવિડી વગેરે આદિમ જાતિઓની ભાષાના પણ જાણકાર હોય તેઓ, સંગૃહીત દેશ્ય શબ્દોમાંથી આદિમ જાતિઓના શબ્દોને તુરત

૧૧૩ નીમ (અઢધું) પારસી શબ્દ છે.

૧૧૪ ' જીન ' માટે ૧૧૭ શું ટિપ્પણ જોવું.

૧૧૫-૧૧૬ આ વચ્ચે શબ્દો માટે ટિપ્પણ ૩૪ શું તથા ૩૫ શું જોઈ લેવું. વર્તમાનમાં મલયાલભાષામાં ' માત ' અર્થ માટે ' ચોર ' શબ્દ વપરાય છે એમ એક મદ્રાસી મિત્ર, પામેચી, જણાવ્યું છે.

તારવી શકે છે. અર્થાં, જયણ, તંટ, પડુજુવદ, પડી વગેરે અનેક શબ્દો દ્રવિડી અને તેલગુના હોઈ અનાર્યસંતાનીય છે.

રાજકુટુંબમાં રહેતી દાસીઓને લગતા હલેલો જૈન આગમોમાં સ્પષ્ટ રાજકુમારોના સ્પષ્ટ મળે છે. તે ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે હલેર માટે કે એ દાસીઓનો મોટો ભાગ અનાર્ય જાતિનો હતો. અનાર્ય દાસીઓ

સૂત્રકાર કહે છે કે—“તળ ણં દદપતિણે દારણ પંચધાઈપારેક્કિલ્લે—
 સ્ત્રીરધાઈએ મંડળધાઈએ મજ્જળધાઈએ અંકધાઈએ કિલાવળધાઈએ અન્નાહિ
 ય બહૂહિ ચિલાઈયાહિ × × × વચ્ચરાહિ, વડસિયાહિ, જોખિયાહિ, પળહિ
 યાહિ, ઈસિણિયાહિ, વારણિયાહિ, લાસિયાહિ, લાડસિયાહિ, દમિલીહિ, સિંહ-
 લીહિ, પુલિંદીહિ, આરવીહિ, પલ્લણીહિ, વહલીહિ, મુરંડીહિ, સવરીહિ, પાર-
 સીહિ, ણાણાદેસી—નિદેસ—પરિમંડિયાહિ ઇંગિયચિત્તિયપત્તિયવિયાણાહિ સદે-
 સળેવલ્લયાહિપવેસાહિ નિડળકુસલાહિ વિણીયાહિ, ચેડિયાચલ્લવાલ-
 તલ્લણિવંદપરિયાલપરિવુડે” —(રાયપસેળદય પૃ. ૩૩૮, કંડિકા—૨૧૦
 ગૂર્જરપ્રન્ય.)

ઉક્ત પાઠનું વિવરણ કરનાર આચાર્ય મલયગિરિ લખે છે કે—“ચિલા-
 તીમિઃ અનાર્યદેશેત્પન્નામિઃ × × × વર્વરીમિઃ—વર્વદેશસંભવામિઃ વલ્કુશિ-

૧૧૭ ‘અક્ષા’ (બહેન) દ્રવિડી શબ્દ છે. કારસી ‘જીન’ શબ્દનું ‘જયણ’ સુધાર્યું લાગે છે. તેલગુ ભાષામાં ‘કુંટી’ શબ્દ છે એ, અહીં ‘તંટ’ રૂપે આવ્યું જણાય છે તંટ (પૃષ્ઠ-પોઠ). પડુજુવદ (જુવાન સ્ત્રી) ને બરાબર સમાન શબ્દ તેલગુમાં પડુચુ છે. પડી (પહેલવહેલી વિઆયેલી) નો બરાબર સમાન, તેલગુમાં પડા છે. તેલગુમાં પડા એટલે ‘પહેલવહેલી વિઆયેલી ગાય’ બા સંબંધે વધારે માહિતી મેલ્લવાની ઇચ્છાવાલ્ય વિચાર્યે પરવસ્ટુ વેંકટ રામાનુજસ્વામી સંપાદિત દેશીનામમાલા (મુંબઈ સિરીસ) નો શબ્દકોશ જોવો.

કામિઃ, યૌનકામિઃ, પલ્હવિકામિઃ, ઈસિનિકામિઃ, ચારુણિકામિઃ, લાસિકામિઃ, લલ્કુસિકામિઃ, દ્રમિલામિઃ, સિંહલીમિઃ, પુલ્હિન્દ્રીમિઃ, આરવીમિઃ, પક્ષ્મીમિઃ, વહલીમિઃ, મુરણ્ડીમિઃ, શબરીમિઃ, પારસીમિઃ—એવંભૂતામિઃ નાનાદેશીમિઃ નાનાવિધાઽનાર્યપ્રદેશોત્પન્નામિઃ વિદેશ....પરિમણ્ટિકામિઃ...સ્વદેશે યદ્ નેપથ્યમ્ પરિધાનાદિરચના તદ્ ગૃહીતો વેપો યક્ષમિસ્તાઃ તથા....નિપુણવુશા-
લામિઃ વિનીતામિઃ ચૈટિકાચન્નવાલેન અનાર્યદેશસંભવેન—” (રાયપસેણાદય પૃ૦ ૩૩૮, કંઠિકા ૨૧૦ ગૂર્જરમંથ૦)—અર્થાત્ દૃઢપ્રતિજ્ઞ રાજકુમારના લાલન-પાલન અને સંવર્ધન માટે અનાર્યદેશની અનેક દાસીઓ રાખવામાં આવેલી : કિરાત, વર્ધર, વકુશ, યૌનિક—યગ્નિક (?), પલ્હવિક, ઈસિનિક, ચારુણિક, લાસિક, લલ્કુસિક, દ્રમિલ, સિંહલ, પુલ્હિદ, આરવ, પક્ષ્મ, વહલ, મુરણ્ડ, શબર અને પારસીક (એમ. એ.) દાસીઓ અનેક અનાર્ય દેશોની જન્મેલી હતી, વિદેશમાં આવીને મંડાયેલી હતી, અને પોતાના પહેરવેશમાં રહેનારી તે દાસીઓ નિપુણ, કુશલ તથા વિનીત હતી.”

આ રીતે ઠેઠ અન્તઃપુર સુધી અને થળી રાજવીજના ઉછેર માટે વીજી વીજી પ્રજાઓનાં વાઈઓને વા માઈઓને જે દેશમાં વિશિષ્ટ સ્થાન હોય તે દેશની ભાષામાં તે તે અનાર્ય જાતિઓના શબ્દો મળે જ અને તે મળેલા શબ્દો આર્ય-ઉચ્ચારણનો ઓપ પામી સંચવાઈ ચારસા ઉતાર ચાલ્યા જ આવે એ હકીકત નિર્વિવાદ છે. આદિમ પ્રાકૃતના ધાળયી કે ત્યાર પછીના સમયથી જે એવા ઉક્ત બને સંતાનવાચ્ય શબ્દો ચાલ્યા આવ્યા છે અને એમાંના જે કેટલાક દેશીશૈન્દસંગ્રહ વગેરે દેશ્યકોશાદિ મંથોમા સંચવાયા છે તે ‘દેશ્ય’ વા ‘દેશી’ પ્રાકૃતના સમજવાના છે.

૧૧૮ વર્તમાનમાં જે ગ્રંથ ‘દેશીનામમાલ’ શબ્દથી જાણીતો છે તેનું ચર્ક નામ ‘દેશીશબ્દસંગ્રહ’ છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર ધોતે જ લખે છે કે “વિરહચંદ્ર દેશીસદ-

આવા દેશ્ય શબ્દો ફક્ત પ્રાકૃતમાં છે એમ નથી, વેદો સુદામાં પણ એવા શબ્દો પેસી ગયેલા છે. આ વાક્યત મહર્ષિ જૈમિનિ, શબર અને કુમારિલનાં ઘચનોનો આધાર લઈ આગળ (પૃ૦ ૨૭) ચર્ચા કરેલી છે.

✓ ૬૩ લૌકિક સંસ્કૃતમાં પણ ત્રણ પ્રકારના શબ્દોનો પ્રયોગ પ્રચલિત છે. સ્કંદ, યૌગિક અને મિશ્ર. જે શબ્દોમાં યૌગિક લૌકિક સંસ્કૃતમાં શબ્દોની પેઠે પ્રકૃતિ-પ્રત્યયનો વિભાગ પડી શકતો પળ દેશ્ય શબ્દો નથી તે શબ્દો રુદ્ધ. જેવા કે—આશ્વપ્દલ, મપ્દપ, શુળ્લી, પ્રામ, વહ્મીર, વર્ધર, અલક્તક, કુતુ, લલ્લ, સૂર્મિ, નારદ્ધ, લ્વદ્ધ,

સંગહો (વિરચ્યતે દેશીશબ્દસંપ્રહઃ)—દેશીનામ૦ ગા૦ ૨ અર્થાત્ “દેશીશબ્દસંપ્રહને રચું છું” અને એ પુસ્તકના અંતમાં આ ઉપરાંત એનું ધીજું નામ પણ સૂચવે છે.

“ ૬૪ રચનાવન્નિનામો દેસીસદાણ સંગહો એસો ।

વાચરણસેસલેસો રદ્ધો સિરિહેમચંદમુણિવદ્ધા ” ॥ ૭૭ ॥

—દેશીનામ૦ અંતિમ ગાથા.

અર્થાત્ “ જેનું ધીજું નામ ‘રત્નાવલી’ છે તે દેશી શબ્દોનો સપ્રહ—કે જે (પ્રાકૃત) વ્યાકરણના પરિશિષ્ટરૂપ છે—મુનિપતિ થ્રીહેમચંદ્રે રચેલો છે. ” ઉક્ત શ્લોકના વિવરણમાં પણ તેમણે આ જ વાતને ટેકો આપ્યો છે :

“ ૬૫ દેશીશબ્દસંપ્રહઃ સ્વોપદ્ધશબ્દાનુશાસનાષ્ટમાધ્યાયશેષલેશઃ રત્નાવલીનામા આચાર્યથ્રીહેમચન્દ્રેણ વિરચિત ઇતિ મદ્રમ્ । ”

આમ છતાં ધનંજયમાલા, પાદઅલચ્છીનામમાલા વગેરે કોશનાં નામોની પેઠે પ્રસ્તુત ‘દેશીશબ્દસંપ્રહ’ ની વિશેષ સ્થાતિ કોઈ વિચક્ષણે ‘દેશીનામમાલ્ય’ શબ્દથી પ્રચારમાં આળી છે.

૧૧૬ “ વ્યુત્પત્તિરહિતાઃ શબ્દા રુદ્ધા આશ્વપ્દલ—આદયઃ ”

—(હૈમ૦ અમિ૦ શ્લો૦ ૨)

અર્થાત્ “ જેમની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાતી નથી પરંતુ જેમનો અર્થ માત્ર લોકપ્રચારને આધારે થાય છે તે રુદ્ધ શબ્દો. ” આ રુદ્ધ શબ્દો અને દેશ્ય કે દેશી શબ્દો એ બધા સમાનસ્વભાવના છે, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

ગોહિર, કપ્પોણિ, કપ્પણિ, અંગુરી, હસ્ત વગેરે. લૌકિક સંસ્કૃતમાં આવા શબ્દોનો પાર નથી. શબ્દવ્યુત્પાદક વैयाकरणोए ‘उणादि’ नामनुं एक मोटुं प्रकरण रच्युं છે અને તે દ્વારા તે તે વાકા રૂઢ શબ્દોમાં પ્રવૃત્તિ અને પ્રત્યયની વ્યવસ્થા કરીને તે દરેક શબ્દને સાધી બતાવ્યો છે. તો પણ તે રૂઢ શબ્દો વ્યુત્પન્ન નથી ગણાતા. રૂઢ શબ્દો સંબંધે છલ્લતાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે છે કે—“न हि अत्र प्रवृत्ति-प्रत्ययविभागेन व्युत्पत्तिरस्ति

“योगः अन्वयः स तु गुण-क्रिया-संबन्धसंभवः” (हेम-अभि० श्लो० २)

અર્થાત્ “જેમની વ્યુત્પત્તિ જાણી શકાય અને જેમનો અર્થ એ વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પ્રવર્તે તે યૌગિક શબ્દ. એ યૌગિક શબ્દોમાં કેટલાક શબ્દો ક્રિયાપ્રધાન, ગુણપ્રધાન અને સંબંધપ્રધાન હોય છે.”

છટ્ટા, વિધાતા, વિધિ એ શબ્દો ક્રિયાપ્રધાન છે : જે સર્જન કરે તે છટ્ટા, જે વિધાન કરે તે વિધાતા, વિધિ વગેરે.

તે જ પ્રમાણે રસવતી-રસોઈ-કરે તે રસોયો. કુમ (ધરો) કરે-પટે તે-કુંમાર. છોહ-છોટું-કરે-પટે તે છહાર, ચામડું કરે તે ચમાર. સીને તે સઈ. વગેરે.

નીલકંઠ, કાલકંઠ, ત્રિલોચન, પંચબાણ, દશગ્રીવ વગેરે ગુણપ્રધાન શબ્દો છે. જેનો કંઠ નીલો છે તે નીલકંઠ-મહાદેવ. જેનો કંઠ વાલ્યો છે તે કાલકંઠ-મહાદેવ. જેને ત્રણ લોચન છે તે ત્રિલોચન-મહાદેવ. જેને પાંચ બાણ છે તે પંચબાણ-કામ-દેવ. જેને દશ ગ્રીવાઓ-ઢોઢ-માયા-છે તે દશગ્રીવ-રાવણ વગેરે.

જેનાં ત્રણ પગલાં છે તે ત્રિક્રમ-ત્રીક્રમ. જેને ચાર પાય છે તે ચોપગું-ચતુ-પાય વગેરે. જેમાં સાત દિવસ સુધી પારાયણ ચાલે છે તે સપ્તાહ. (સપ્ત + અહ-દિવસ) જેમાં આઠ દિવસ સુધી વ્રતસ વા ઉપવાસો શરૂ હોય તે અષ્ટાહ-અઠાઈ.

મૂપાલ, ચદ્દચૂહ, ડમાપતિ, સર્પારિ, જગન્નાથ વગેરે શબ્દો સંબંધપ્રધાન છે. જે મૂ-મૃત્વી-ને પાલે તે મૂપાલ. (આમાં ‘મૂ’ એ ‘સ્વ’-છે અને ‘પાલ’ શબ્દ સ્વામીપણું સૂચવે છે. છટ્ટા-‘મૂ’ અને ‘પાલ’ એ બંને સ્વસ્વામિભાવસંબંધ છે તેથી ‘મૂપાલ’ શબ્દ થયો એ જ આવડે બતાવે છે.) એ જ રીતે ડમા + પતિ-ડમાપતિ. ચદ્દ + ચૂહા-ચદ્દચૂહ- જેની ચૂહામાં ચદ્દ છે તે-મહાદેવ. સર્પ + અરિ-સર્પારિ-.

× × × તથાપિ વર્ગાનુપૂર્વીવિજ્ઞાનમાત્રપ્રયોજના તેનાં વ્યુત્પત્તિઃ ન પુનઃ અન્યર્થપ્રવૃત્તૌ કારણમ્ इति રૂઢા અવ્યુત્પન્ના એવ ॥ (અભિધાન—ચિન્તામણિટીકા શ્લો ૧, પૃ ૨ યશોનિ ૦) તાત્પર્ય એ કે ‘હસ્ત’ શબ્દમાં ‘હસ્+ત’ એવો વિભાગ પાડી તેની સાધના ઝળાદિ દ્વારા કરી ચતાવી

ગરુડ. ધ્વજપાતકભાવસંબંધને ઊધે ‘સર્પારિ’ શબ્દ ઋનો યયો છે. સર્પ ધ્વજ છે અને ગરુડ તેનો પાતક છે એટલે સર્પનો અરિ—સર્પારિ—ગરુડ. એ જ પ્રમાણે ધાર્યધારકસંબંધ—શૂયવાહન. જન્મજનકસંબંધ—વિશ્વજનક. આશ્રયઆશ્રયિસંબંધ—જલધિ, સમુદ્રશાયી. પરસ્પરવિરોધનો સંબંધ—‘સિત’ ઋપરથી અસિત (સિત—ધોલું, અસિત—પાલુ) તે જ પ્રમાણે સિતેતર (સિત—ધોલું, ઇતર—ભિન્ન.) ધોલ્યાપી ભિન્ન—સિતેતર. માત્રણેતર—માદ્ધણથી ભિન્ન—અપ્રાદ્ધણ.

યૌગિક શબ્દોમાં જે બે પદો હોય છે તેને બદલી પણ શકાય છે એટલે એકને બદલે થીલું પણ મૂવી શકાય છે. જેમકે, ‘જલધિ’ ને બદલે સૌયધિ, નીરધિ. તેમ જ જલનિધિ, સૌયનિધિ, નીરનિધિ વગેરે. અર્થાત્ એ યૌગિક શબ્દોમાં એ પ્રકારનો ફેરફાર થઈ શકે છે માટે તેમનો સ્વભાવ પરાવૃત્તિસહ છે : પરાવૃત્તિ—અદલાબદલી, સદ્—સ્તમ્બુ—જે શબ્દો પરાવૃત્તિને યમી શકે તે પરાવૃત્તિસહ.

મિશ્ર શબ્દો હોય છે તો યૌગિક જેવા પરંતુ તેમનો અર્થ રૂઢિ પ્રમાણે ધાય છે, નહીં કે તેમની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે. એ શબ્દો પરાવૃત્તિસહ નથી માટે યૌગિક નથી : દશરથ. વ્યુત્પત્તિની અપેક્ષાએ જે દશ રથવાળો હોય તે ‘દશરથ’ કહેવાય, પરંતુ અહીં તેમ નથી. અહીં તો રૂઢિપ્રમાણે તેનો અર્થ સમજવાનો છે અને તે રામચંદ્રનો પેતા—દશરથ. તેમ ‘દશરથ’ ને બદલે ‘દશસ્ત્યન્દન’ શબ્દ પણ ન બાપરી શકાય અર્થાત્ મિશ્રશબ્દોનો સ્વભાવ પરાવૃત્તિસહ નથી. એ જ રીતે ‘ગીર્વાણ’ જેની ગીર્—(વાળી) વાળ જેવી છે તે ગીર્વાણ. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તો જે મર્મવેધી માપા થોલે તેને ‘ગીર્વાણ’ કહેવો જોડે પરંતુ અહીં તેમ નથી. અહીં તો તેનો અર્થ રૂઢિપ્રમાણે કરવાનો છે અને તે ગીર્વાણ—દેવ. વળી ‘ગીર્વાણ’ ને બદલે ‘વાળીવાળ’ શબ્દ ન બાપરી શકાય. તાત્પર્ય એ કે યૌગિક શબ્દો તેમની વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે પ્રવર્તે છે, ત્યારે મિશ્રશબ્દો વ્યુત્પત્તિવાદ્ય હોવા છતાં તેમની પ્રવૃત્તિ રૂઢિપ્રમાણે યાય છે અને યૌગિક શબ્દો પરાવૃત્તિસહ છે ત્યારે મિશ્રશબ્દો પરાવૃત્તિસહ નથી.

છે છતાં તે અવ્યુત્પન્ન જ છે. કારણ કે ‘હસ્’ ધાત્વર્થ સાથે ‘હસ્ત’ શબ્દના વાક્યનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી. યથી ‘હસ્ત’ના મૂળમાં ‘હસ્’ ધાતુ છે અને તેને ‘ત’ પ્રત્યય લગાવાથી ‘હસ્ત’ શબ્દ નીપજ્યો છે, એ કહેવું કલ્પનામાત્ર છે. આ રીતે વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિ સંસ્કૃતના રૂઢ શબ્દો અને પ્રાકૃતના દેશ્ય શબ્દોમાં યાસ ભેદ જણાતો નથી. પરંતુ દેશ્ય પ્રાકૃત શબ્દોનું ઉચ્ચારણ પ્રાકૃતની પદ્ધતિ પ્રવર્તે છે ત્યારે સંસ્કૃત દેશ્ય શબ્દોનું ઉચ્ચારણ સંસ્કૃતની રીતે પ્રવર્તે છે, એવો ભેદ રહ્યો.

૬૪ ‘દેશ્ય’ શબ્દોનું સ્વરૂપ યતાવતાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર કહે છે કે—“અણાંપાદ્અપયદ્ભાસાવિસેસઓ દેસી” —(દેશીશબ્દસંગ્રહ ગા. ૪) અર્થાત્ “દેશી પ્રાકૃત ઇટલે અનાદિ કાઢયી પ્રવર્તેલી વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા—એક યાસ પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા” વિશેષ પ્રકારની

૧૨૦ “અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકઃ દેસી”

અથવા

“અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકઃ દેસી”

અથવા

“અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષતઃ દેસી”

“અણાંપાદ્અપયદ્ભાસાવિસેસઓ દેસી” આ વાક્યનો અર્થ યતાવતાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર લખે છે કે—“અનાદિપ્રાકૃતપ્રાકૃતભાષાવિશેષ એવ અર્થ દેશીશબ્દને ઉચ્ચતે” અર્થાત્ “અનાદિ કાઢયી પ્રવૃત્ત—પ્રવર્તેલ—જે વિશેષ પ્રકારની પ્રાકૃતભાષા તેનું નામ દેસી.” હેમચન્દ્રના આ ‘અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષકઃ’ વાક્યમાં ‘પ્રવૃત્ત’ શબ્દ ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પછી છે અને અર્થ કરતી વચ્ચે તેમણે એ શબ્દને ‘પ્રાકૃત’ ની પૂર્વે મૂકી ‘પ્રાકૃત’ નું વિશેષણ ગણ્યો છે.

મારી નમ્ર સમજ પ્રમાણે તે વાક્યનો અર્થ યરા જુદી રીતે હોયો જોડે અને તે આ પ્રમાણે છે : આ. હેમચન્દ્રે ઉક્ત વાક્યમાં જે લક્ષણ ‘દેસી’ નું આપ્યું છે તે, તેમણે પોતે જ યજાવ્યું છે કે તેમણે પોતે જ નહું રચ્યું છે એમ નથી યાગવું. કારણ કે તેઓ પોતે જ યજાવે છે કે તેમની સામે પાદલિપ યગેરે

પ્રાકૃત ભાષા એટલે પ્રાચીનતમ આર્યભાષા સાથે જેનું કોઈ પ્રકારનું સામ્ય નથી એવી પ્રાકૃતભાષા.

આચાર્યોએ રચેલાં બીજાં અનેકુ દેશીશાસ્ત્રો હતાં, તે ધર્માનું પરિશીલન કરીને તેમણે આ સંગ્રહ રચ્યો છે. (જુઓ દેશીનાં ગા. ૨) એટલે તેમણે સંધેલું દેશીનું આ સ્પષ્ટ વિશેષ પ્રાચીન છે. તેનો અર્થ મારી ધારણા પ્રમાણે આ નીચે જણાવેલી રીતે કરવામાં આવે તો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઇપ્સયોગી થાય : અનાદિપ્રાકૃત પ્રવૃત્તો ચો ભાષાવિશેષ : સ દેશી અર્થાત્ જે પ્રાકૃત અનાદિ વાક્યની ચાલ્યું આવે છે તેમાં પ્રવૃત્તિ પામેલો-પ્રવેશ પામેલો જે સાસ ભાષાના શબ્દોનો જણ્યો તે દેશી. આર્ય ભાષા અને અનાર્યભાષા એ બે ભેદ તો મુપ્રતીત છે. અનાર્યો અહીંના મૂલ વતની હતા અને આર્યો તો ફરતા ફરતા અહીં આવી વિજયી થયા. એ રીતે જોતાં અનાર્યો દેશી-તત્વપદા-કહેવાય. આર્યોની જે અનાદિપ્રાકૃત ભાષા હતી તેમાં આ દેશીરૂપ અનાર્યોની ભાષાનો પ્રવેશ થયો અને તે 'દેશી' નામથી જાણીતી થઈ. આ અર્થની અપેક્ષાએ અનાર્યશબ્દોને 'દેશી' કહેવાય. આર્યોની ભાષામાં પણ હવે, યૌગિક યગેરે પ્રણે પ્રકારના શબ્દો હતા પરંતુ તેમનું સામૂહિક નામ 'અનાદિપ્રાકૃત' અને તેમાં જે અનાર્ય શબ્દોનું મિશ્રણ થયું તેઓ 'દેશી' નામથી કહેવાયા. આ રીતે હેમચંદ્રે ઘટા-વેલા સ્પષ્ટ વાક્યમાં આર્ય અને અનાર્ય શબ્દોના મિશ્રણનો ભાવ ઘટમાન લાગે છે.

બીજો પણ અર્થ આ પ્રમાણે છે : અનાદિપ્રાકૃતપ્રવૃત્તભાષાવિશેષક : અર્થાત્ જે પ્રાકૃત અનાદિકાલથી ચાલ્યું આવે છે-આર્યોની જે મૂલભાષા છે ઘા આર્યોનો જે મૌલિક શબ્દસંગ્રહ છે તેનાથી જે શબ્દસંગ્રહ વિશિષ્ટ-વિભિન્ન છે-પોતાની જાતને જુદી રીતે તારવી રાખે છે-તેનાથી જે શબ્દસંગ્રહ સ્વભાવે વિશ્લેષરૂપ છે તેનું નામ દેશી. આ ભાવમાં પણ આર્ય અને અનાર્ય શબ્દોના મિશ્રણનો ભાવ છે. આર્ય શબ્દો કરતાં રચનાની દૃષ્ટિએ, વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ અનાર્ય શબ્દો વિશિષ્ટ છે તેથી જ તેઓ આર્યશબ્દો કરતાં જુદા પ્રકારના માસે છે. આર્ય અને અનાર્યજાતિના મિશ્રણનો પ્રસંગ ઐતિહાસિક છે તે ઊપરથી આ અર્થ સૂચ્યો છે. એ સિવાય આ અર્થ માટે બીજો કોઈ વિશેષ આધાર મળ્યો નથી. સુદ્ધ પિદ્ધાનો 'દેશી' શબ્દના સ્વરૂપવિશે ગંભીર વિચાર કરી સાસ પ્રકાશ નામકો એવી વિનંતી છે.

વિશેષ માટે જુઓ—

‘દેશ્ય પ્રાકૃત અને તેના શબ્દોનાં મૂલ’

(બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૪૧ માર્ચ-જૂન પૃ. ૧૦૦ ટિપ્પણ ૨૨)

ઉક્ત સ્વરૂપવાલ્ય દેસ્ય પ્રાકૃતનું કોઈ પણ આર્યભાષા સાથે સામ્ય ન હોવાથી તેના શબ્દદેહનું પૃથક્કરણ જ ન થઈ શકે અને એમ છે માટે આચાર્ય હેમચંદ્રે તેમને મલેલા શબ્દોનો માત્ર સંગ્રહ જ કર્યો છે નહીં કે પૃથક્કરણપૂર્વકનું વ્યાકરણ.

૬૫ દેશીશબ્દસંગ્રહ દ્વારા સંગ્રહેલા શબ્દોમાં એવા પણ કેટલાય શબ્દો સંગ્રહાયેલા છે જે સંસ્કૃતનો ટોલ ચઢાવીને ‘અમરકોશ’ વગેરે સંસ્કૃત કોશોમાં પણ સંગ્રહાયેલા છે અને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વપરાયેલા છે: ‘જેમકે—હરિચંદણ, સયમ્બી, સીહરબ્બ, સિહરિણી, સુવર્ણચિન્દુ, હરિ, વેલુલિય,

૧૨૧ ‘હરિચંદણ’ વગેરે શબ્દો જે અર્થમાં દેશીનામમાલામાં નોંધેલા છે તેના જે જ અર્થમાં અમરકોશ, અભિધાનચિંતામણિ (‘હૈમ’) વગેરે સંસ્કૃત કોશોમાં પણ સંસ્કૃતાનુસારી રીતે નોંધાયેલા છે :

૧ હરિચંદણ એટલે કુંકુમ-વિશેષ પ્રકારનું ચંદન-ગોરુચંદન.

દેશી.	અમર.	હૈમકોશ-અભિધા.
“હરિચંદણં ચ ધુસિને” —દે. વર્ગ. ૮, ગા. ૬૫	“હરિચંદનમ્-અસ્ત્રિયામ્” —કર્. ૨, મનુષ્યવર્ગ શ્લો. ૧૩૧	“હરિચંદને તૈલપાણિક— ગોશીર્ષી” અભિધા. વર્ગ. ૩, શ્લો. ૩૦૫

૨ શતઘ્ની—સેંકડો માણસોનો ધાણ કાઢે એવું વિશેષ પ્રકારનું હથીયાર.

“સયમ્બી—ધરટિ— વર્ગ. ૮, ગા. ૫	“શતઘ્ની શુ ચતુસ્તાલા સોદકમ્પક— સંચિતા” કર્. ૩, શ્લો. ૨૫૧ શ્લોક
---------------------------------	---

वेडिय, सोह्य, साराडी, संखल्य, सेव्हस, दक्खज्ज वगैरे. आ उपरांत वेट्टलक एवा पण शब्दोने देशी तरीके गणावेला छे जेमनुं साम्य वैदिक वा

३ सीहर-शीकर-पाणीनां कणो-बरसादनी फरफर पडे ते.

देशी०	अमर०	हैम०
“सीहरओ आसारे”	“शीकरः अम्युक्ताः स्मृताः”	“वातास्तं वारि
वर्ग० ८, गा० १२	-दिग्वर्ग कां० ३, श्लो० ११	शीकरः”
		कां० २, श्लो० ७९

४ चिखरिणी-चिखंड.

“चिखरिणिXमज्झिआइ”	X	“रसालयां तुXचिखरिणी”
-वर्ग० ८, गा० ३३		-कां० ३, श्लो० ६८

५ सुवण्णविंदु-कृष्ण-जेना शरीर ऊपर सुवर्ण वर्णनां बिंदुओ-टपकां-छे.

“कण्ठे सुवण्णविंदू”	X	“पाण्डवायनः सुवर्णविन्दवः”
व० ८, गा० ४०		-कां० २, श्लो० १३१
		(कृष्णनां नामो)

६ हरि एटले पोपट.

“हरी कीरे”	“शुक-अहि-कपि-भेकेषु	
व० ८, गा० ५९	हरिः”	X
	नानार्थव० कां० ३, श्लो० १७४	

७ वेल्ललिय-वैदूर्य-विशेष प्रकारनुं रत्न जे विदूरनामना स्थलमां नीपजे छे.

“वेल्ललिअं वेरुलिए”	X	“तत्र वैदूर्यं वाल्वायजम्”
-व० ७, गा० ७७		कां० ४, श्लो० १२९

८ वेडिय-मणियारुं बेचनारो बाणियो.

“वेडिओ वणिअए”	X	“वैदिको मणिकारः”
-व० ७, गा० ७८		-कां० ३, श्लो०
		५७४

૧ સોલ-સૂચ્ય કપર પકાવેલું માંસ-માંસના સોલ.

દેહી.
“માંસમ્મિ સોલ-
સોમાલા”

વ. ૮, ગા. ૪૪

અમર.
“શૂલકૃત્તં ભટિત્રં
‘ સ્યાત્ શૂલ્યમ્’
—વૈદ્યવ. કા. ૨,
શ્લો. ૪૫

દેમ. અમિથા.
“શૂલ્યં શૂલા-
કૃત્તં માંસમ્”
—કાં. ૩, શ્લો. ૭૭

૧૦ સારાડી-વિશેષ પ્રકારનું પક્ષી.

“સારાડી ઠાઠી”

વ. ૮, ગા. ૨૪

“શરાટિઃ આટિઃ
આહિય”
કાં. ૨, સિંહાદિવર્ગ
શ્લો. ૨૫

“આટિઃ જાતિઃ
શરાટિઃ
સ્યાત્”
કાં. ૪, શ્લો. ૪૦૪

૧૧ સંસલય-સંસલું-પાળીમાં ચનારું જીણું જીવડું.

“સંસલય-સમ્યુ”
વર્ગ. ૮, ગા. ૧૬

×

“શંસલનકઃ શુલ્કથ”
કાં. ૪, શ્લો. ૨૭૧

૧૨ સેલસ-નટવો.

“કિતવે × સેલસો”
વર્ગ ૮, ગા. ૨૧

“સૈલપાઃ × નટઃ”
—શ્લવર્ગ કાં. ૨
શ્લો. ૧૨

“સૈલપો મરતો
× નટઃ”
કાં. ૨, શ્લો.
૨૪૨

૧૩ દક્ષલ્લ-ગીધ.

“દક્ષલ્લા × ગિદેલુ”
વર્ગ. ૫, ગા. ૩૪

“દાક્ષાપ્ય-ઘી”
કાં. ૨, સિંહાદિવર્ગ
શ્લો. ૨૧

“દાક્ષાપ્યો દુદ્દલુ
ઘ્યઃ”
કાં. ૪, શ્લો.
૪૦૧

આ પ્રમાણે આવા બીજા પણ અનેક દેશી શબ્દો છે જે, સંસ્કૃતકોશોમાં સંપ્રદાયેલા છે. અહીં તો માત્ર ઉદાહરણ બતાવવા પૂરતા તેર શબ્દો જ ચતાવ્યા છે.

લૌકિક સંસ્કૃત સાથે વતાવી શકાય - એ છે. જેમકે-વિલુપ્તહિમય-વિલુપ્તહૃદય, સોવર્ણમન્થિત-સૌવર્ણમન્થિત, સિમ્બ-સિતાન્ન, સુરજેદ-સુરજ્યેષ્ઠ, સૂરદય-સૂરધ્વજ, હરિયાલી-હરિતાલી, સદિ-સદિન.

અહીં જે 'વિલુપ્તહૃદય' વગેરે સંસ્કૃત શબ્દો આપ્યા છે તેમના અને તેમના પ્રતિવિરૂપ દેશ્ય શબ્દોના અર્થમાં પણ સૂક્ષ્મ કશો ભેદ નથી એ ધ્યાનમાં રહે.

સંસ્કૃત પ્રતિરૂપવાળા તે શબ્દો એક કાલે પ્રાચીન સાહિત્યમાં કે અભિધાનકોશોમાં પ્રસિદ્ધ હશે પણ પાછળથી બીજા પર્યાયાંતરોએ તેમનું સ્થાન લીધું એવી તેમનો ઉપયોગ ઓછો થઈ જવાને લીધે તે શબ્દોને સુરક્ષિત રાખવાની દૃષ્ટિએ આચાર્યે તેમને દેશીસંગ્રહમાં સંગ્રહા હોય એ બનવાજોગ છે.

૧૨૨

૧ વિલુપ્તહિમય-જે, વલત આવ્યે કાર્ય કરી જાણતો નથી-દેશી. અર્થ.

વિલુપ્તહૃદય-જેનું હૃદય વિલુપ્ત છે-જે સમસદાર નથી-વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૨ સોવર્ણમન્થિત-મધમાલી-દેશી. અર્થ.

સુવર્ણમન્થિત } સુવર્ણ જેવી પીઠી માલી-મધમાલી-વ્યુત્પત્ત્યર્થ.
સૌવર્ણમન્થિત }

૩ સિમ્બ-વરુણદેવ-દેશી. અર્થ.

સિતાન્ન-જેનું શરીર સિત-સફેદ છે તે. વરુણ જલનો અધિષ્ઠાતા દેવ છે એટલે એનું શરીર સફેદ કહેવાય-વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૪ સુરજેદ-વરુણદેવ-દેશી. અર્થ.

સુરજ્યેષ્ઠ-દેવોમાં ધેષ્ઠ-જલદેવ-વરુણ-વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૫ સૂરદય-દિવસ-દેશી. અર્થ.

સૂરધ્વજ-સૂર્યધ્વજ-જે સમયે સૂર્ય ધ્વજ સમાન છે તે સમય-દિવસ-વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૬ હરિયાલી-ધરો-દેશી. અર્થ.

હરિતાલી-લીલી લીલી એવી ધેળિ-ધરો-લીલી છમ જેવી છે માટે. વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

૭ સદિ-સિદ્ધ-દેશી. અર્થ.

સદિ-સદા એટલે યાઝ-જે, યાઝ-કેશવાબી-વાબો છે તે સદી-સિદ્ધ-વ્યુત્પત્ત્યર્થ.

આ પ્રમાણે જેમની સરસામ્પત્તિ વૈદિક વા લૌકિક શબ્દો સાથે થઈ શકે છે અર્પાત્ત જેમની વ્યુત્પત્તિ સમગ્રી શક્ય છે એવા પણ બીજા ઘણા શબ્દો 'દેશી' તરીકે નોંધાયેલા છે.

કાદંબરીમાં પૃ. ૧૪૧, પૃ. ૧૪૭ તથા પૃ. ૫૧૧ ઉપ
‘પૂર્ણપાત્ર’ શબ્દ જે અર્થમાં વપરાયેલો છે, દેશીશબ્દસંગ્રહમાં પણ તે
અર્થમાં ‘પુણ્ણવત્’—(વર્ગ ૬ ગાથા ૫૩) શબ્દ નોંધાયેલો છે. ગવેશ
કરવામાં આવે તો एवा દેશ્ય શબ્દો ઘણા મળી આવે જેમને સંસ્કૃતને
ઢોઢ ચઢાવી કવિવુલ્લશેખર કાલ્દિાસાદિ કવિઓએ વાપર્યા હોય.

વામનરચિત કાવ્યાલંકારસૂત્રમાં તો સંસ્કૃતપૂજક શુદ્ધ વામન જ કહે
છે કે “અતિપ્રયુક્તં દેશભાષાપદમ્” (અપ્યા
સંસ્કૃત કાવ્યમાં ૫-૧-૧૩) અર્થાત્ દેશી પદ હોય છતાં કવિ
દેશ્યપ્રયોગની પ્રતિષ્ઠા ઓએ જેનો અતીવ પ્રયોગ કર્યો હોય તેહું દેશીપદ
સંસ્કૃતકાવ્યમાં વાપરવામાં બાંધો નથી. જેમકે—

૧૨૩ “પૂર્ણપાત્રાહરણયિલ્પમાનવસનમૂષળઃ”—

કાદંબરી પૂર્વે ૦ ।

“પૂર્ણપાત્રં જહાર”—કા. ૫૦ ।

“સહીજનેન અપહ્રિયમાણપૂર્ણપાત્રામ્” કા. ૫૦ ।

કાદંબરીમાં વપરાયેલો ‘પૂર્ણપાત્ર’ શબ્દ તેનો અર્થ જોતાં પૂર્ણપાત્ર એ
રીતે નીપજેલો નથી. કિંતુ દેશીશબ્દસંગ્રહમાં “પુણ્ણવત્તં પ્રમોદાહિઝાયતે” (વ. ૧,
ગા. ૫૩) અર્થાત્ ‘પ્રમોદહૃતવલ્લ-પ્રમોદ દ્વારા હરાદે જતું વલ્લ’ એ અર્થમાં
‘પુણ્ણવત્’ શબ્દ છે અને તેને સંસ્કૃતસ્મ ‘પૂર્ણપાત્ર’ આવી કાદંબરીકારે કપરના
સંદર્ભમાં વાપર્યો છે. પાછળથી આજાર્ય દેમવંદે એ ‘પુણ્ણવત્’ ને ‘પૂર્ણપાત્ર’
બનાવી પોતાના સંસ્કૃત શ્લોકમાં નોંધેલો છે :

“ઉત્સવેષુ કુહરિર્યત્ બલદાકૃષ્ય ગમ્યતે ।

વલ્લ-આત્મ્યાદિ તત્વ પૂર્ણપાત્રં પૂર્ણાનકે ચ તત્વ”

—અભિપા. કા. ૩, શ્લો. ૩૪૧

આ શ્લોકમાં દેમવંદે ‘પૂર્ણપાત્ર’ અને ‘પૂર્ણાનક’ એમ બે શબ્દો નોંધેલા છે.

“યોષિદિત્યમિલ્લાપ ન હાલમ્” અહીંનો ‘હાલો’ શબ્દ દેશ્ય હોવા છતાં કવિના સંસ્કૃત કાવ્યમાં પણ વાધક નથી. કારણ કે એ શબ્દને કવિઓએ ઘણો વાપર્યો છે.

યાસ્કે ‘સુલ’ અર્થ માટે બતાવેલા “શિમ્બાતા, શતરા, શાતપન્તા” (નિલ્કત પૃ૦ ૨૧૪, અ૦ ૩, સૂ૦ ૧૧) વગેરે વીજા પણ અનેક શબ્દો દેશ્યની કોટિના ભાસે છે.

આ રીતે વૈદિક સંસ્કૃત અને લૌકિક સંસ્કૃત એ બન્નેમાં દેશ્યપદોનો પ્રવેશ કાંઈ આજકાલનો નથી—ઘણો જ પ્રાચીન છે. ઇથી એમ અવશ્ય

૧૨૪ અલંકારસૂત્રનો કર્તા વામન, સ્પર્ધુક્ત ‘હાલ’ શબ્દને દેશ્ય કહે છે. હેમચંદ્રકૃત દેશીશબ્દસંગ્રહમાં એ શબ્દ વિદ્યમાન નથી પરંતુ ‘દારુહિયા’ અર્થમાં “હાલુઓ સીંચે”—(વર્ણ ૮, ગા૦ ૬૬) કહીને હેમચંદ્રે ‘હાલુમ’ શબ્દને દેશી તરીકે નોંધેલો છે. ‘હાલુમ’ શબ્દમાં મૂળ ‘હાલા—(મથ)’ શબ્દ જ છે ઇથી વામનના કહેવા પ્રમાણે ‘હાલા’ શબ્દ દેશ્ય છે એ સ્પષ્ટ છે. સંસ્કૃતના મહાકવિઓ પોતાના કાવ્યમાં જ્યારથી ‘હાલા’ એવા દેશ્યપદને પણ વાપરવા લાગ્યા ત્યારથી એ શબ્દ દેશ્ય છતાં સંસ્કૃત જેવો ગણાવા લાગ્યો અને અમરકોશમાં તેમ જ અભિધાનચિંતામણિ જેવા સંસ્કૃતનામકોશમાં ઊમેરાઈ ગયો :

“સુરા હલિપ્રિયા હાલા”—(અમર૦ શુદ્ધવર્ગ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૩૯)

“શુન્ઢા હાલા શરહૂરં પ્રસન્ના વાણી સુરા”—(અભિધા૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૫૬૭)

જે હકીકત ધ્રીવામને કહી છે તે જ હકીકતને ધ્રીમોજ સરસ્વતીકંઠામરણમાં નીચે પ્રમાણે ગણાવે છે :

“યદ અન્યુત્પત્તિમદ્ દેશ્યમ્” ઇતિ પૂર્વ નિરૂપિતમ્ ।

મહાકવિનિબદ્ધં યત્ તદ્ અપ્યત્ર ગુણી ભવેત્ ” ॥

—સર૦—પ્રથમ પરિચ્છેદ શ્લો૦ ૧૦૪ ।

ધ્રીમોજ ‘તાલ’ ‘ગાલ’ ‘લઢલ’ અને ‘લહરી’ શબ્દો દેશ્ય છતાં પૂર્વકવિઓએ પ્રયોજ્યા છે એ વાત સ્પષ્ટાદર્શન આપીને ગણાવે છે.

કહી શકાય એ છે કે, ઉભય પ્રમારના સંસ્કૃત ઉપર દેશ્ય પ્રાકૃત
કાંઈ ઓછી અસર નથી.

૬૬ શૌરસેની—શૂરસેન દેશ અને તેનું મુલ્યે નગર મથુરા. જે ભાષા
મુખ્યપણે મથુરા અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં
શૌરસેની ભાષાનો પ્રવર્તતી હતી તેનું નામ શૌરસેની. શૂરસેન દેશમાં કોઈ
પરિચય એક કાલે પ્રવર્તતું આદિમ પ્રાકૃત આ ભાષાનું પ્રમુખ

સ્થાન છે. સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની પ્રાકૃતના શબ્દદેહનું સ્વરૂપ
લગભગ સરખું છે. વિશેષતા ‘દ’ શ્રુતિની છે. શબ્દમાં રહેલો અસ્યુક્ત અને
અપદાદિભૂત ‘ત’, ‘દ’ રૂપે પારિણમે છે. પૂરિત—પૂરિદ, મારતિ—મારદિ,
મન્નિત—મન્નિદ શૂરસેન પ્રજા અઘોષ ‘ત’ ને બદલે ઘોષ ‘દ’ નો ધ્વનિ
કરનારી હશે. ‘શૌરસેની’ ભાષા એક યાસ પૃથક્ ભાષા તરીકે ક્યારથી શરૂ
થઈ એ બાબત શું કહી શકાય? મથુરા નગરી શ્રીકૃષ્ણના વસતીથી
વિખ્યાત છે. સમય છે કે તે પહેલાં પણ તે વિખ્યાત હોય. શૂરસેન
પ્રજાના અતિશય તેજને લીધે આ તેના ઉચ્ચ સાહિત્યને લીધે શૌરસેની
ભાષા વિશ્રુત થઈ હશે. ધર્તમાનમાં તો તે ભાષાના વિશિષ્ટ સાહિત્યની
ઉપલબ્ધિ નથી. માસ ધર્મૈ મહામવિઓદ નિર્મેલા નાટકોમાં કેટલાક
પાત્રો શૌરસેનીને સાચવી રાખી છે. જૈન પરંપરાની દિગમ્બર શાખાના

દિગંબર જૈન

સાહિત્ય અને

શૌરસેની ભાષા

મધ્યયુગે નિર્મયેલા સાહિત્યમાં પણ શૌરસેની
સચવાયેલી છે. પાલિ ભાષા અને આર્ય પ્રાકૃતની
પેઠે મૂળ શૌરસેનીમાં અસ્યુક્ત વ્યંજનોનો ઘસારો
ઓછો જણાય છે. અને પડીથી તે, સાધારણ
પ્રાકૃતની પેઠે વધતો ભાસે છે. પાલિ ભાષામાં જે શબ્દો વધે કેટલેક

સ્થળે (યથા + એ + યૈર્થિવ) ‘ર’ ઉમેરાય છે, તેમ જૈનશાસ્ત્રીના શૌરસેનીમા ‘દુ + અધિર્મ’—‘દુરાધિમ’ જેવા પદોમાં ‘ર’ ઉમેરાયો છે. દિગમ્બરીય સાહિત્યમાં મળિત—મળિર્મ, વિસ્તૃત—વિત્થડ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમા ‘દ’ શ્રુતિ નથી, અને જૈન—જૈર્મ, તત્ત્વજ્ઞ—તત્ત્વજ્ઞહ ઇત્યાદિ પ્રયોગોમા ‘ળ’ ને બદલે ‘જ્ઞ’નું ઉચ્ચારણ આવે છે. (‘જ્ઞ’ ઉચ્ચારણવાળા મુદ્રિત પદો આત પાઠરૂપ ન હોય અને ખરા જ હોય તો) આ જાતના ‘જ્ઞ’ ઉચ્ચારણની નોંધ શૌરસેનીના વર્ણવિકારમા વરુચિ, ચડ, હેમચન્દ્ર કે લક્ષ્મીધર ચગૈરે કોઈ કરતા નથી. ‘ચડે’, વરુચિ, હેમચન્દ્ર, વાલ્મિકિસૂત્રોનો વૃત્તિકાર

૧૨૬ જુઓ “એ-આદિસ્ત રિ પુવ્વો ચ રસ્તો” સૂ. ૧૧ (પાલિબ્યાસ્તરણ-સધિ-ક્ષ્પ, ૨ કાઢ)

૧૨૭ જુઓ પ્રવચનસાર અધિ. ૨, ગા. ૭૩ “સમદો દુરાધિગા” દ્વામ્યા ગુણામ્યા અધિકા”-પ્રવ. ટીકા

૧૨૮ જુઓ પ્રવચનસાર અધિ. ૧, ગા. ૫૧

—“વિત્થડ વિમલ । એગતિય મળિય” ॥

૧૨૯ જુઓ પ્રવચનસાર અધિ. ૩, ગા. ૬

“અપુણન્નમવપારણ જેજ્ઞ” ॥

“સવ્યભાવતજ્ઞ”-પ્રવ. અધિ. ૨, ગા. ૧૦૫

(‘જ્ઞ’ ઉચ્ચારણવાળા ઉક્ત પદો પરમશ્રુતપ્રમાવસ્મડલ (મુષદ્) દ્વારા પ્રકાશિત ‘પ્રવચનસાર’મા વિદ્યમાન છે પરંતુ તેની સાધના માટે કોઈ પ્રાકૃત વૈયાકરણ કશું લખતો નથી તેથી ‘ન’ અને ‘જ્ઞ’ ને બદલે એ ‘જ્ઞ’ ઉચ્ચારણયુક્ત પદોવાળો પાઠ ધરો છે કે કેમ ? આના નિર્ણય માટે પ્રવચનસારની વિશેષ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પ્રતો તપાસવી આવશ્યક છે)

૧૩૦ જુઓ ચડના પ્રાકૃતરક્ષણનું (પૃ. ૪૬) શૌરસેની પ્રસ્થરણ.

વરુચિના પ્રાકૃતપ્રકાશનો ચારમો પરિચ્છેદ

હેમચન્દ્રના પ્રાકૃત વ્યાસરણમા સૂત્ર ૮-૪-૨૬૦ થી ૮-૪-૨૮૫

સિદ્ધરાજકૃત પ્રાકૃતરૂપાવતારનો ૧૮ મો શૌરસેની પરિચ્છેદ

લક્ષ્મીધરકૃત પદ્મભાષાચરિત્રમા શૌરસેનીવિમાગ પૃ. ૨૪૭-૨૫૨ (મુષદ્)

સસ્તુતસિરોજ)

માકંડેયકૃત પ્રાકૃતસર્વસ્વ પૃ. ૮૩-૧૬ (વિજ્ઞાનાપટ્ટમ)

સિંહરાજ, લક્ષ્મીધર અને માર્કાંડેય એ વધાણ શૌરસેની ભાષાને ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ જુદી જુદી રીતે સમજાવી છે. એથી શૌરસેની ભાષાની વિવિધરૂપતા સમજી શકાય એવી છે. શૌરસેનીની વિવિધતા શૌરસેન દેશમાં તે કોઈ એક કાળે બોલચાલની ભાષા હશે અને જ્યારે એ બોલચાલની ભાષા હશે ત્યારે તેની ઉક્ત વિવિધરૂપતા અઘટમાન પણ કેમ કહેવાય ? શૌરસેની ભાષાને બૌદ્ધ માગધી જેટલી પ્રાચીન માનવાનું મુખ્ય કારણ તેમાં વ્યક્તનોનો ઘસારો ઘણો ઓછો છે, એ છે. એ ભાષાનું સાહિત્ય-વિશિષ્ટ સાહિત્ય-કોઈ કાળે હશે તો જ્યારે પણ અત્યારે તો નથી મળતું એથી તે સંબંધે વિશેષ શું કહી શકાય ?

૬૭ માગધી—મગધે દેશ અને તેનું મુખ્ય નગર રાજગૃહ. જે આદિમ

માગધીનો પરિચય

પ્રાકૃત મગધદેશમાં પ્રવર્તતું હતું તે, માગધીનું પ્રભવ સ્થાન છે. બૌદ્ધ પિટકોમાં જે ભાષા સચવાયેલી છે અને કુદ્ધાયન-જેવા મહાન વैयाकरणે જેનું સ્વરૂપ બાંધી લખાવ્યું

છે તે ભાષાને બુદ્ધભિક્ષુઓ ‘માગધી’ નું નામ આપે છે એ યાત્રા આગળ આવી ગઈ છે. (પૃ૦ ૧૧૪ ટિ૦ ૮૦)

જૈન આગમસાહિત્યમાં જે ભાષા સચવાયેલી છે અને આજ સુધીના કોઈ વैयाकरणે જેનું સંપૂર્ણ વ્યાકરણ ઘટ્ટ્યું નથી (માત્ર એક હેમચંદ્રાચાર્યે જૈનઆગમ સાહિત્યમાંનાં અમુક જ પદોને ‘આર્યન્’ કહી સાધી લખાવ્યાં છે) તે ભાષાને જૈનપરંપરા ‘અર્ધમાગધી’ વા ‘આર્યપ્રાકૃત’ના નામે ઓળખે છે.

ઉક્ત રીતે કહેવાયેલી બૌદ્ધપિટકોની માગધી અને જૈનઆગમોની અર્ધમાગધી એ બન્ને ભાષા પ્રસ્તુતમાં ‘માગધી’ના માનમાં સમાવેશ પામે એવી છે.

ત્યારે વીજી તરફ ચંડ વરુચિ અને હેમચંદ્ર વગેરે વैयाकरणોએ પોતપોતાના વ્યાકરણમાં જે માગધીનું સ્વરૂપ બાંધી બતાવ્યું છે તે 'માગધી' પણ અહીં 'માગધી' ના ભાવમાં સમાય આવે છે.

મૂળે એક છે છતાં અહીં ઉક્ત રીતે માગધીભાષા બે પ્રકારની વળી છે, તેથી અહીં વ્યવહારને માટે પિટકોની અને સૂત્રમાગધી અને વ્યાકરણમાગધીનો જૈનસૂત્રોની માગધીને સારુ 'સૂત્રમાગધી' અને વैयाकरणોએ જણાવેલી માગધીને માટે 'વ્યાકરણ-માગધી' એવા બે સંકેતો વલ્પવા પડે છે.

'સૂત્રમાગધી'ના સ્વરૂપ સંબંધી ચર્ચા તો આગળ આવી ગઈ છે (પૃ. ૧૦૪-૧૨૦) એટલે અહીં 'માગધી'ના મયાબા નીચે ફક્ત 'વ્યાકરણમાગધી' વિશે કહેવાનું રહે છે.

સાધારણ પ્રાકૃત, શૌરસેની અને વ્યાકરણમાગધીના વર્ણવિકારો લગભગ સરખા છે. વ્યાકરણમાગધીમાં 'ર' ને બદલે 'લ' અને 'સ' ને, બદલે 'શ' ના વ્યવહારની વિશેષતા છે. એ ઉપરાંત સ્ત, સ્પ, સ્ક, સ્મ, સ્વ, સ્ઠ વગેરે સંયુક્ત વ્યંજનો વ્યાકરણમાગધીમાં ટકી રહ્યા છે. 'જ' 'ઘ' અને 'ય' એ ત્રણેને બદલે 'ય' નો ધ્વનિ પ્રવર્તે છે. 'ન્ય' 'ખ્ય' 'ઙ' અને 'ઞ' એ ચારેને બદલે 'ઙ્ઙ' નું ઉચ્ચારણ થાય છે. અનાદિ 'છ' નું 'શ્ચ' ઉચ્ચારણ ચાલે છે અને 'ક્ષ' ને બદલે 'ક્ષ્' આવી જિહ્વામૂલીય વર્ણ વપરાય છે.

૧૩૨ જુઓ હેમચંદ્ર પ્રાકૃતવ્યા. માગધીપ્રકરણ ૮-૪-૨૮૭ થી ૮-૪-૩૦૧.

૧૩૩ આ અક્ષર 'જિહ્વામૂલીય' કહેવાય છે. કારણ કે તેનું ઉચ્ચારણ કરતાં જીભના મૂળનો ઉપયોગ થાય છે.

હેમચંદ્રના (૧-૧-૧૬ સિદ્ધહેમ) કહેવા પ્રમાણે તેની- 'ક્ષ' સ્થાનીય પ્રસ્રુત વર્ણની- આકૃતિ વજ્ર જેવી છે: તે વર્ણ, ઉપર નીચે પહોળો અને વધે સાકડો છે. આ વર્ણ 'ક' અને 'ઘ' ની સાથે જ રહે છે. જેમ વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ સ્વતંત્ર નથી તેમ આનું ઉચ્ચારણ પણ સ્વતંત્ર નથી.

“લહશવશનમિલશુલશિલવિઅલ્દિમંદાલ્યાપિદંદિયુગે ।

વીલ્પિણે ષવ્વાલદુ મમ શયલમ્વપ્યર્થેર્વાલ” ॥—હેમચંદ્ર—

૮-૪-૨૮૮.

સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની કરતાં વ્યાકરણમાગધીની વિશેષતા ઉક્ત ગાથા જે બતાવી આપે છે. ઉક્ત બન્ને ભાષા—સાધારણ પ્રાકૃત અને શૌરસેની—કરતાં વ્યાકરણમાગધીમાં વિજાતીય સંયુક્ત વ્યંજનો વિશેષ પ્રમાણમાં પ્રવર્તે છે. एथી વ્યંજનના ઘસારા વિનાની આ ભાષા સૂત્રમાગધી જેટલી તો પ્રાચીન હોય જ, ઓર્ચારાંગ સૂત્રમાં ‘અક્સ્માત્’ તથા અશોકની ધર્મલિપિઓમાં

૧૩૪ આ ગાથાનું સંસ્કૃત આ પ્રમાણે છે :

રમસદશનમિર (નમ્ર) સુરશિરોવિગલિતમન્દારરાજિત—અદિયુગ : ।

વીરજિનઃ પ્રક્ષાલયતુ મમ સક્તમ્ અવયજમ્બાલમ્ ॥

૧૩૫ નીચેના અનેક પ્રયોગો ઊપરથી જણાશે કે વ્યાકરણમાગધી અને અશોકની ધર્મલિપિ એ બે ઘણે કેટલી ઘણી સમાનતા છે :

હેમવ્યા-—વ્યા- મા-

અ- ઘ-

૮-૪-૨૯૦ કોસ્ટ (કોષ્ઠ)

૩ અનુસસ્ટિ (અનુશિષ્ટિ)

૬ ઉસ્ટાન (ઉત્પાન)

૮-૪-૨૯૩ અઞ્ન (અન્ય)

૬ અઞ્ (અન્ય)

૮-૪-૨૮૮ શાલશ (સારસ)

૬ દશિ (દર્શિ)

૮-૪-૨૮૯ નાસ્ટિ (નાસ્તિ)

૬ નાસ્ટિ (નાસ્તિ)

અક્સ્માત્

અક્સ્માત્* (અક્સ્માત્)

૮-૪-૨૭૦ } પુલ્વ (પૂર્વ)

૬ પુલ્વ (પૂર્વ)

ધર્મલિપિના શબ્દો સામે જે અંકો મૂક્યા છે તે ધર્મલિપિના અંકો સમસવા. જેમકે ‘૬ નાસ્ટિ’ એટલે છઠી ધર્મલિપિમાં ‘નાસ્ટિ’ પ્રયોગ છે.

આવા બીજા પણ વ્યાકરણમાગધીને મળતા પ્રયોગો તે ધર્મલિપિઓમાં અનેક છે. (જુઓ ‘અગ્રીક કી ધર્મલિપિયો’ ઓરિયાજીર્ણપાદન)

[“ “ શ્ય વિ જાણહ અક્સ્માત્ ”—આચાર-અંગ, અપ્ય- ૭, ર- ૧ સૂત્ર ૧૧૬ પૃ. ૨૪૯, અ. સ્મિતિ-]

‘અનુસસ્તિ’, ‘અજ’, ‘પ્રિયદ્રશિ’ ‘પુલુવ’ વગેરે પ્રયોગોમાં વ્યાકરણ-
માગધીનાં ઉચ્ચારણોની છાંટ માસે છે. એ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે પ્રતીત થાય છે
કે વૈયાકરણોએ જે માગધીનું સ્વરૂપ ઘડેલું છે તે પ્રાચીન છે અને
સાધારણ પણ છે.

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાગધી અને વ્યાકરણમાગધી
એ બન્ને કેટલાંક ઉચ્ચારણોમાં તદ્દન વિભિન્ન જેવી છે. ગુજરાતી ભાષા એક
હોવા છતાં જેમ તેમાં એક શબ્દ પરત્વે પણ વિભિન્ન ઉચ્ચારણોને સ્થાન છે,
તેમ માગધી ભાષા એક હોવા છતાં તેમાં ય એક શબ્દ પરત્વે વિભિન્ન ઉચ્ચાર-
ણોને સ્થાન હોય એ નવાઈ જેવું નથી. સૂત્રમાગધીના સાહિત્યમાં અમુક જ
પ્રકારનાં ઉચ્ચારણો આદરપાત્ર થયાં અને વ્યાકરણમાગધીના સાહિત્યમાં
ઘટલે વિશેષતઃ નાટકોમાં વળી તેનાથી અમુક અંશે જુદાં ઉચ્ચારણોનો

માગધીની
વિવિધતા

સ્વીકાર થયો. વ્યાકરણમાગધીનું સ્વરૂપ બતાવનારા
તે તે ઘેરેઘેરે વગેરે વૈયાકરણોએ પણ ઉચ્ચારણની
દૃષ્ટિએ તેનું વૈવિધ્ય જ બતાવ્યું છે. હેમચંદ્રાદિ વૈયા-
કરણોએ નિરૂપેલી વ્યાકરણમાગધીભાષાનું ખાસ સાહિત્ય નથી રહ્યું, તો
પણ ફક્ત નાટકોમાંનાં કેટલાંક પાત્રોએ વ્યાકરણમાગધીને થોડે ઘણે અંશે
જાળવી રાખી છે અને ગણ્યાગાંઠ્યાં જૈનસ્તોત્રોમાં પણ એ જળવાયેલી છે.

આચારાંગાદિસૂત્રોમાં અને સમ્રાટ અશોકનાં શાસનોમાં વ્યાકરણમાગધીનાં
કેટલાંક ખાસ ઉચ્ચારણો સચવાયાં છે. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે
કે એ ઉચ્ચારણો પણ માગધના મોટા ભાગમાં પ્રચલિત હશે. અને ઉક્ત
અનુમાન દ્વારા એમ પણ ફલિત ન થઈ શકે કે જેમાં વ્યાકરણમાગધીનાં
વચ્ચાં ય ઉચ્ચારણો વપરાયાં હોય એવું કશું સાહિત્ય તે કાળે નહીં જ
લખાયું હોય એમ કેમ કહેવાય ?

મારા નમ્ર મત મુજબ માગધી ભાષા તો એક છે છતાં મગધ જેવા મોટા પ્રદેશમાં બોલાતી તે એક ભાષા પણ સમાનકાલે ય હ્રેષ્ઠા સમાનઉચ્ચારણો-વાળી રહે એ વનવા જોગ નથી જ. કોઈ પણ એક વિશાલ પ્રદેશમાં બોલાતી ભાષા માટે આવી પરિસ્થિતિ અનિવાર્ય છે અને એ અનુભવપ્રતીત પણ છે.

આમ છે માટે જ વૈયાકરણોએ પણ તેનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો નોંધી ચતાવ્યાં છે. ચંડ વગેરે વ્યાકરણમાગધીનું જે સ્વરૂપ ચતાવ્યું છે તે પણ એક સરખું નથી.

આમ હોનાથી ભિન્ન ભિન્ન ધર્મવિચારોવાળી હોવા છતાં તે એક જ માગધી છે પણ જુદી જુદી માગધી નથી, એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૬૮ પૈશાચી અને ચૂલિકાપૈશાચી—પદ્મભાષાચંદ્રિકામાં રૂપક-

પરિભાષામાંથી અવતરણ કરીને લેક્ષ્મીધરે

પૈશાચી અને
ચૂલિકા-પૈશાચીનો
પરિચય

પાણ્ડ્ય, કેકય, ચાલ્લીક, સિંહ અથવા સમ્ર,

નેપાલ, પુન્તલ, મુધેણ, મોજ, ગાંધાર, દૈવ,

‘વત્તોજન એ વધા દેશોને પિશાચ દેશો ગણાવ્યા

છે, અને તેમને પૈશાચી ભાષાના પ્રમથ સ્થાનસ્થરે માન્યા છે.

આ દેશોનાં ઉક્ત વધાં નામોનો પરિચય જાણ્યામાં નથી, પરંતુ

પાણ્ડ્ય, કેકય, નેપાલ, ગાંધાર—એ દેશોનો જે પરિચય છે તે ઉપરથી

પિશાચ દેશો એમ માઢમ પડે છે કે પાણ્ડ્ય દક્ષિણમાં, કેકય

નેપાલ વગેરે પૂર્વ-ઉત્તરમાં અને ગાંધાર ચાલ્લીક

પશ્ચિમ-ઉત્તરમાં—આ રીતે એક વીંજાથી તરૂન ભિન્ન દિશામાં આવેલાં હોય

૧૩૭ “પિશાચદેશાસ્તુ વૃદ્ધસ્થતા—

પાણ્ડ્ય-કેકય-ચાલ્લીક-મિદ-નેપાલ-પુન્તલાઃ ।

મુધેણ-મોજ-ગાંધાર-દૈવ-વત્તોજનાસ્તથા” ॥

એલે પિશાચદેશાઃ સ્યુઃ તદ્દેવસ્તદુણો મધેન્ ।”-પદ્મભાષા • ૫૦ • ૪,
પૃષ્ઠ ૨૧૮-૨૧૯ (સુવર્ણ ૨૧૯)

તે દેશો કોઈ એક માપાના પ્રભવસ્થાન તરીકે કેમ હોઈ શકે ? ઇટાલે માપાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એમ સ્પષ્ટ સમજાય છે કે રૂપક-પરિમાપાકારની એ માન્યતા વિજ્ઞાનની ભીંત ઉપર રચાયેલી નથી.

મ્હારી વાત એમ હોઈ શકે કે, 'પૈશાચી' નામની મનુષ્યજાતિ પૈશાચી-માપાની જન્મદાત્રી છે. શોધક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પૈશાચીનું પ્રભવસ્થાન એ જાતિનું મૂળ વતન ઉત્તર-પશ્ચિમના પંજાબનો પ્રાન્ત-પ્રદેશ છે. અથવા અફઘાનીસ્થાનનો પૂર્વ પ્રાંતભાગ છે.

ઇટાલે ઉક્ત પંજાબના પ્રાંતભાગમાં કે અફઘાનીસ્થાનના ઉક્ત પૂર્વ પ્રાંત પ્રદેશમાં પ્રવર્તતું વૈદિક યુગનું આદિમ પ્રાકૃત પૈશાચી માપાનું પ્રભવ સ્થાન છે. સંભવ છે કે, પૈશાચી માપા બોલનારા લોકો પોતાનું મૂળ વતન તજી દઈ પાણ્ડ્ય, કેકય, મોજ, કુંતલ, નેપાલ, ગાંધાર વગેરે ઉક્ત દેશોમાં જઈ વસ્યા હોય. તેમના દ્વારા તે તે દેશોમાં પૈશાચી માપાનો પ્રવેશ થયો હોય અને તે ઉપરથી જ રૂપકપરિમાપાના કર્તાએ પાણ્ડ્ય વગેરે દેશોને પૈશાચીના પ્રભવ સ્થાનરૂપે કલ્પ્યા હોય. આ કલ્પના અસંગત ન હોય તો જ રૂપકપરિમાપાના કર્તાએ કહેલા ઉક્ત દેશોનો પૈશાચીસાથેનો સંબંધ વાંદિત નંગત થઈ શકે એમ છે.

૬૯ પૈશાચી અને ચૂલિકા-પૈશાચીમાં તદ્દન નજીવો ભેદ છે.

ચૂલિકા-પૈશાચી 'ચૂલિકા-પૈશાચી' પદનો 'ચૂલિકા' શબ્દ શિલા-ટોચ-નો સૂચક છે. એ ઉપરથી એવો માસ થાય છે કે 'પૈશાચી' માપાવાલ્ય પ્રદેશથી વધારે પૂર્વમાં ચૂલિકા-પૈશાચીનો પ્રચાર હોય. પૈશાચી અને ચૂલિકા-પૈશાચી એવી માપા છે કે જેમાં અનાદિ અસંયુક્ત વ્યંજનોનો વસારો જ નથી. પૈશાચીનું આ સ્વરૂપ જ તેને વાંદ્વમાગધીની નિકટવર્તી ઠરાવે એવું છે. કહેવાય છે કે પંડિત ગુણાદ્યો

‘બૃહલ્કથા’ નામના કથાગ્રંથને પૈશાચીમાં રચ્યો હતો. ચંડે^{૧૨} પૈશાચી માટે એક જ નિયમ જણાવ્યો છે ત્યારે વૈરહચિ^{૧૩} તેને માટે ચાંદ સૂત્રો રચેલાં છે. હેમચંદ્ર^{૧૪}, સિંહરાજી^{૧૫} અને લક્ષ્મીધર^{૧૬} પૈશાચી માટે ચોવીસ સૂત્રો બનાવે છે. ત્યારે વઠ્ઠી માર્કંડેય^{૧૭} તો પોતાની રીત પ્રમાણે પૈશાચીને જુદી રીતે વર્ણવે છે.

પૈશાચીની
વિવિધતા

“પર્વમેય પનયપકુપ્પિતગોલીચલનમાલમાપતિત્રિવં ।

તસસુ નચતપ્પનેસું એકાતસતનુપલં લુદં ”

(હેમચન્દ્ર-૮-૪-૩૨૬)

પૈશાચીનાં વિચિત્ર ઉચ્ચારણને કતાવધા ઉક્ત ગાથા પૂરતી છે. નાટકોમાં અમુક અમુક પાત્રોએ પૈશાચીના સ્વરૂપને સાચવી રાહ્યું છે અને કેટલાંક એવાં જૈનસ્તોત્રો પણ મળે છે જેમાં છૂટા ભાષાનું થોડું થોડું સ્વરૂપ સચવાયું છે.

૧૩૮ જુઓ ચળહળું પ્રાકૃતલક્ષણ-પૃ. ૨૪ (સત્ય.) “પૈશાચિકયાં ર-ગયોઃ સ-ની”

૧૩૯ જુઓ પ્રાકૃતપ્રજ્ઞાસ-વરહચિ. દશમો પૈશાચિક પરિચ્છેદ પૃ. ૧૧૧ થી ૧૧૩.

૧૪૦ જુઓ હેમચંદ્ર ૮-૪-૩૦૩ થી ૮-૪-૩૨૮.

૧૪૧ જુઓ સિંહરાજ-પ્રાકૃતરૂપાવતાર વીશમો પૈશાચી પરિચ્છેદ. તથા એક-વીશમો પરિચ્છેદ-ત્રણ સૂત્ર.

૧૪૨ જુઓ લક્ષ્મીધર યજ્ઞભાષાચંદ્રિકા-પૈશાચીનિરૂપણ પૃ. ૨૫૭ થી ૨૬૩ (મુબઈ સં.)

૧૪૩ જુઓ માર્કંડેય-પ્રાકૃતસર્વસ્વ પૃ. ૧૨૩ થી ૧૨૭ (વિદ્યાગાપદમ)

૧૪૪ આ ગાથાનું સંસ્કૃત રૂપાંતર આ પ્રમાણે છે:

“પ્રણમત પ્રણયપ્રકુપિતગૌરીચરણાપ્રલપ્રપ્રતિભિમ્બમ્ ।

“દશસુ નચતર્પણેષુ એકાદશતનુપરં દ્યમ્ ॥”

अवेस्ताग्रंथोनी प्राचीन भाषाना तथा लोकगीत के लोकवार्ताओमां सचवायेली प्राचीन अने अर्वाचीन पुस्तो भाषाना तथा ते ज प्रकारनी प्राचीन अने अर्वाचीन सिंधी भाषाना स्वरूप साथे पैशाचीना स्वरूपनो तुलनात्मक अभ्यास करवाथी पैशाचीना स्वरूप विशेष विशेष प्रकाश पडवानो अधिक संभव छे.

ए ज प्रकारे मथुरा-वृंदावन अने तेनी आसपासनी लोकगीत के लोकवार्तामां सचवायेली प्राचीन शौरसेनीना अने वर्तमान प्रचलित लोक भाषाना स्वरूप साथे व्याकरणनियंत्रित शौरसेनीना स्वरूपनो तुलनात्मक रीते अभ्यास करवाथी शौरसेनीना वास्तविक स्वरूपनो स्पष्ट ह्याल आवशे तथा वर्तमान राजगृह—पाटलिपुत्र अने तेनी आसपासनी प्राचीन अने अर्वाचीन लोकभाषा मगहीना स्वरूप साथे व्याकरणनिबद्ध मागधीना स्वरूपनो परस्पर तोलनपूर्वक परिचय करवाथी मागधीना पण खरा स्वरूप विशेष विशेष ज्ञातव्य सांपटशे.

ह्रदय वगैरे अलंकारशास्त्रना विधाताओए काव्यना शब्ददेह विशेष लखतां उक्त बधी भाषाओने अने अपभ्रंशने पण याद करी छे.

वैरेंचिए प्राकृतप्रकाशमां कहूं छे के पैशाचीनी प्रकृति शौरसेनी छे. मागधीनी प्रकृति शौरसेनी छे अने शौरसेनीनी प्रकृति संस्कृत छे. त्पारे हेमचंद्र^१ कहे छे के शौरसेनीने प्राकृतवत् समझथी, मागधीने शौरसेनीवत् समझथी अने पैशाचीने पण शौरसेनीवत् समझथी.

१४५ “प्रकृतिः शौरसेनी”—प्रा० प्र० दशमपरिच्छेद सू० २

” ” ”—प्रा० प्र० एकादशपरिच्छेद सू० २

“प्रकृतिः संस्कृतम्” प्रा० प्र० द्वादशपरिच्छेद सू० २

१४६ “शेष प्राकृतवत्” ८-४-२८६

“शेष शौरसेनीवत्” ८-४-३०२

“शेष शौरसेनीवत्” ८-४-३२३,

વૈયાકરણોનું ઉક્ત કથન ભાષાના કાર્યકરણભાવની દૃષ્ટિ સમજવાનું નથી. પરંતુ તુલનાત્મક પદ્ધતિ ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટે એક ભાષાને સમજવા બીજી નિવૃત્તની ભાષાને વાહનરૂપે રાખવાની અપેક્ષા ઘટાડવાનું છે. શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિ એવો કાર્યકરણભાવ ઘટમાન જ નથી એ વાત ઉપર ચર્ચાઈ ગઈ છે.

વર્ણવિકારોની દૃષ્ટિ ભાષાનો ક્રમ ગોઠવતો હોય તો સર્વથી પ્રથમ બૌદ્ધ માગધી-પાલિ કે આર્યપ્રાકૃત આવે, પછી પૈશાચી, વર્ણવિકારોની દૃષ્ટિ પછી અશોકનાં લિપિઓ, સારવેલનો શિલાલેખ, પછી ભાગધી, ગૌરસેની અને છેલ્લે સાધારણ પ્રાકૃત. ઉત્તરોત્તર વર્ણોનો ફેરફાર અને ઘસારો વધતાં વધતાં સાધારણ પ્રાકૃતમાં તે વધારે જણાય છે.

૭૦ અપભ્રંશ—અંશ એટલે પડવું-પોતાના મૂળ સ્થાનથી ચ્યુત પડવું. અપભ્રંશ એટલે વધારે નીચે પડવું. અપભ્રંશનો શબ્દાર્થ એવો છે. પ્રાકૃત શબ્દ જેમ અમુક દેશની વા અમુક કાલની ભાષા માટે નથી પરંતુ સ્વાભાવિક ભાષાનો સૂચક છે, તેમ ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ પણ તેના વ્યુત્પત્ત્યર્થની અપેક્ષા અમુક દેશની વા અમુક કાલની ભાષાને બદલે અંશ પામેલી ગમે તે ભાષાનો સૂચક છે.

૧૪૭ ‘અશ્વઃ અધઃપતને’ અર્થાત્ ‘અધઃપતન’ અર્થવાલો ‘અંશ’ ધાતુ ઉપરથી ‘અષ્ટ’ શબ્દ બન્યો છે. ‘અપ’ સાથે તેનો પ્રયોગ ‘અપભ્રંશ’ થાય. ‘અપ’ ઉપસર્ગ, અધિક અધઃપતનનો ધોતક છે એથી ‘અપભ્રંશ’ નો સાધારણ અર્થ:—ધણી નીચે પડેલું-ધણું જ અપ. જ્યારે ભાષા માટે એ શબ્દ વપરાય ત્યારે તેનો અર્થ:—ધણી નીચે ભાષા-ધણી હલવી ભાષા એવો થાય. જે સ્વરો અને વ્યંજનોનો પ્રયોગ વેદિક સંસ્કૃત અને પાણિનીય સંસ્કૃતમાં છે તે જ સ્વરો અને વ્યંજનોનો પ્રયોગ પ્રાકૃત ભાષાઓમાં-પાલિ, પ્રાકૃત, ગૌરસેની, માગધી, પૈશાચી અને અપભ્રંશ

માપાઓમા—હે માત્ર તે તે માપાઓમા સરલચારણની પ્રધાનતાને કારણે તે તે સ્વરો અને વ્યંજનો સેજસાજ પરિવર્તન પામે છે. આ રીતે રચત થને સસ્કૃત અને વીંજી ચવી પ્રાકૃતો એક સમાન છે છતાં પ્રાકૃત માપાઓને નીચું સ્થાન શા માટે? અને સ્વતંત્ર થને સસ્કૃત માપાને સ્વસ્થાન શા માટે? આ પ્રશ્ન અવશ્ય વિચારણીય છે. આ સંબંધે જે લુલામો હું સમજું છું તે અહીં સંક્ષેપમા થતાં છું.

બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારેના આત્મામા કશો જ ભેદ નથી, જગત્રિયતાએ તો એ ચારેને એકસરખા પ્રેમથી સર્જ્યા છે, તેમ એ ચારેના દેહની બાહ્યતિ કે અવયવોમા કશો જ ભેદ નથી. જન્મે છે ત્યારે તો તે વધા ય એક સરખા જ હોય છે છતાં ય એક સમય એવો હતો કે જ્યારે એમ મનાતું કે “વર્ણાના બ્રાહ્મણો ગુરુ” અર્થાત્ વધા ય વર્ણોમા બ્રાહ્મણ જ શ્રેષ્ઠ છે. બ્રાહ્મણ જ વ્રહ્મદેવનું મુખ છે, હાય ક્ષત્રિય છે, જાણ વૈશ્ય છે અને પળ શૂદ્ર છે. આ દેશમા જ્યારે ધર્મગુરુઓની (મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણોની) સત્તા જોર ઉપર હતી ત્યારની આ માન્યતા છે અને એ માન્યતાને લીધે ક્ષત્રિયોને, વૈશ્યોને અને સમાનના પાયારૂપ શૂદ્રોને જે જે અન્યાયો થયા છે તે વધા જાણીતા છે. મનુસ્મૃતિ ધોરે સ્મૃતિઓ તેની સાક્ષીરૂપ છે. મને લાગે છે કે બ્રાહ્મણસત્તાક સમયમાં જેમ અન્ય વર્ણને હલકા-નીચ-પતિત કહેવામા આવ્યા છે અને તેમને બ્રાહ્મણ કરતા ઘણા જ ઓછા અધિકારો આપવામા આવ્યા છે અને સમસ્ત જીવનને તો સર્વથા અધમ માનીને તેનો મળવાનો અધિકાર પણ સ્વચ્છી રેવામા આવ્યો છે. તેમ બ્રાહ્મણોએ બ્રાહ્મણેતર વર્ણની અને આમ લોકમા પ્રવાળ પામેલી માપાને ‘અપભ્રંશ’ એવું હલકું નામ આપીને લોકમાપાનો તિરસ્કાર કર્યો છે. અમળ બ્રાહ્મણો, તેમની પત્નીઓ, (જુઓ ટિ. ૧૪૮) અને બ્રાહ્મણોના વાલકો મુદ્દા ‘અપભ્રંશ’નો ઉપયોગ કરતા હતા તેમ છતાં જાતિવાદને પ્રધાનસ્થાન આપનારા તે સમયના બ્રાહ્મણોના અમુક વર્ગ લોકમાપાને હલકી કહેવાની ધૃષ્ટતા કરેલી છે. તેને જ પરિણામે ‘સસ્કૃત તો દેવમાપા છે અને પ્રાકૃત વગેરે માપાઓ હલકી છે’ એવી ગ્રામ્ય માન્યતા ફેલાયેલી છે. લોકમાપા હલકી જ હોય તો શું વેદોની માપા લોકમાપા નથી? પાણિનિ જેને શિષ્ટમાપા કહે છે તેના કરતાં વેદમાપા તદ્દન જુદા પ્રધરની છે, તેના પ્રયોગો પણ તદ્દન વિલક્ષણ છે. જેમ જેમ હું વિચાર કરું છું તેમ તેમ મને સ્પષ્ટ જણાય છે કે વેદોમા ‘અપભ્રંશ’ માપા છે. અપભ્રંશ લોકોની પ્રકૃતિસિદ્ધ-સ્વભાવિક-માપા છે. જે માપા પ્રકૃતિસિદ્ધ-પ્રાકૃત-હોય તેને હલકી કેમ કહેવાય? વઢી, યાજી બીજી પ્રાકૃતો અને વેદાની એ સ્વાભાવિક માપા થયે, ગાદ સંબંધ પણ છે. પ્રાકૃતમાપા-

ઓનો જેટલો સંબંધ વૈદિક ભાષા સાથે છે તેટલો પાણિનિની શિષ્ટ ભાષા સાથે નથી. પ્રાકૃત ભાષાઓનો મૂળ દેહ અને વૈદિક ભાષાનો મૂળ દેહ એ બે વચ્ચે ઘણું જ નિકટનું સામ્ય છે. ત્યારે વેદોમાં વપરાયેલી લૌકિક ભાષાને આપે કહીને પવિત્ર માનવી અને લોચેમાં પ્રચાર પામેલી પ્રાકૃત ભાષાઓને હલકી-ઘટ-કહીને અવગણવી એમાં ન્યાય છે તો? જે ભાષા અર્થવાહક હોય અને જેનાં ઉચારણો શ્રમ્યતાપ્રમાણે નિયત હોય તેવી કોઈ ભાષા મળે હોય પરંતુ તેમાં ‘અમુક ભાષા તો સર્વોચ્ચ છે અને અમુક ભાષા તો હલકી છે’ એવી ધરખના, ભાષાના મિથ્યા અભિમાનથી ડમકાયેલી છે.

ત્યારે ભાષાનો મિથ્યા ઘાડંબર કથી ગયો અને મહાપત્તવને જ પ્રધાનતા અપાવા લાગી અને તે દ્વારા સામાન્ય લોકોને તિરસ્કાર પાત્ર ગણવામાં આવ્યા ત્યારે મળવાનું હુદ્દે અને મળવાનું મહાવીરે લોકભાષાને જ શીલવાનું ચાહત ચલાવ્યું અને સમસ્ત વર્ગમાં ચીલાતી ભાષાને પ્રધાન સ્થાન આપી લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ સ્થાપિત કર્યું. ત્યાર પછી જે જે લોકપ્રતિનિધિરૂપ સંતો-જાનેશ્વર-શુકારામ-નસીર-મુલ્લીદાસ-નરસિંહ કોરે થયા છે, તેમણે પણ તે લોકભાષાને જ સ્વીકારી છે. આપણે જાણે છીએ કે લોકભાષાનો આગ્રય સેવા વરલ તે તે સંતોને કેવી કેવી પીડાઓ સહન કરવી પડી છે છતાં તેઓએ લોકભાષાને જ પ્રધાન સ્થાન આપેલું છે. વર્તમાનમાં પણ લોકભાષાને પ્રધાન સ્થાન મચ્છી તો જ ધર્મીય લોકો અને નાણિક લોકો કવેનો કૃત્રિમ મેદ મટી ‘જશે અને ૫ વત્રે વચ્ચે પોષ્યપોષકનો સનાતન સંબંધ સચવાઈ રહેશે. અત્યારે જે ૫ સંબંધ હુદી ગયો છે તેનું યક કારણ લોકભાષાની અવગણના પણ છે.

કહેવાનું તાત્પર્ય એ કે લોકભાષાનું ‘અપભ્રંશ’ એ નામ જાતિવાદી બ્રાહ્મણોએ આપેલું છે. સરી રીતે તો જેમ એક કાલે વેદોની ભાષા લોકભાષારૂપે પ્રચલિત હતી તેમ ‘અપભ્રંશ’ નામવાદી ભાષા પણ એક કાલે સમસ્ત ભારતમાં પ્રચલિત હતી. એથી એવી સમસ્ત લોકનું પ્રતિનિધિત્વ કરતી ભાષાને હલકા ‘શબ્દથી સંબોધવી’ યોગ્ય નથી. ‘લોકભાષા અપભ્રંશ છે, લોકભાષા હલકી છે’ એટલું જ કહીને બ્રાહ્મણો અટક્યા નથી પરંતુ તેમણે તો એમ પણ કર્યું છે કે જે જે શાસ્ત્રો એ લોકભાષામાં છે તે પણ ઘટ ભાષામાં રચાયેલાં હોઈ ગ્રામાણિક નથી, મળે એ શાસ્ત્રોમાં અહિંસા વગેરે સત્તત્વો હોય પરંતુ જેમ કૂતરાના ચામચની કોયલીમાં મરેલું નાચતું દૂધ પણ ઘટ છે-હેય છે તેમ ઘટભાષામાં નિરૂપાયેલા એ સત્તત્વ પણ ત્યાજ્ય-દેય-છે.

તંત્રવાર્તિકના પ્રણેતા મહાપદિત શ્રીકુમારિહે ડાહ્યલી હક્કીકત તંત્રવાર્તિકમાં (પૃ. ૨૩૭ આનંદા.) આ પ્રમાણે જણાવી છે:

अहीं ए याद राखवुं जरूरी छे के अमुक ज भाषाना पक्षपाती प्राचीन पंडितोए आ ‘अपभ्रंश’ शब्दने पोतानी मानीती भाषा सिवायनी भाषा माटे गोठवी काढ्यो छे. मारी दृष्टिए कहुं तो चरान्वर अर्थवाहक कोई पण लोकप्रतिनिधिक लोकभाषाने ‘अपभ्रष्ट’ नाम अपाय ज केम ? एटले अहीं भाषा माटे ‘अपभ्रंश’ अने उच्चारणो माटे ‘भ्रष्ट उच्चारणो’ शब्द बापरेला छे ते उक्त प्राचीन पंडितोनी रूढिने अनुसरीने छे. खरी रीते तो तेवी लोकभाषा माटे साधारणभाषा, लोकभाषा, जनपदभाषा, देशीभाषा के प्राकृत भाषा—एवां नामो योग्य छे.

“असाधुशब्दभूयिष्ठः शाक्य-जैनागमादयः ।

असन्निवन्धनत्वाच्च शास्त्रत्वं न प्रतीयते ॥

ततश्च असत्यशब्देषु कुतस्तेष्वर्थसत्यता ।

दृष्टापभ्रष्टरूपेषु कथं वा स्यात्-अनादिता ” ॥

“सन्मूलम्—अपि अहिंसादि श्रद्धतिनिश्चितधीरवत् अनुपयोगि अविभ्रम्-णीयं च ” ।

जेम आपणी भाषाओने गोरा लोखेए ‘वर्नाक्युल्ल’ नाम बाप्युं छे तेम ते समयना जातिवादी ब्राह्मणोए साधारण जनभाषाने—लोकभाषाने—अपभ्रंश कही छे. तेम छतां बाक्पति, राजशेखर बगैरे वैदिक ब्राह्मणोए प्राकृतभाषाने घणी घणी प्रशंसी छे अने ‘भाषामात्रनी—संस्कृत मुद्रांनी—जननी प्राकृतभाषा छे’ एम कही प्राकृतभाषानी भक्तिपूर्वक स्तुति करी छे एटले ज नहीं पण ते भाषामां तेओए ग्रंथ-रचना—सेतुबंध, कर्पूरमंजरी—पण करी प्राकृतभाषानो उत्कर्ष साधी बताब्यो छे. ए, आपणी आर्यभावनानो ज विजय छे. वर्तमानमां काशी, बंगालनां नदीयाशांति के भाटपांडा बगैरे स्पष्टे ज्यां संस्कृतज्ञ पंडितोनुं ज अधिक प्राबल्य छे त्यां बधे उक्त कुमारिलनी वाणीनी असर छे अने आपणा देशमां (गुजरातमां) पण प्राचीन परंपराना पंडित ब्राह्मणो मोटे भागे कुमारिलनी असरयी मुक्त जणाता नयी. वैदिकपरंपरानी शिक्षणसंस्थाओमां प्राकृत भाषाओ स्वीकवाती होय एबुं हलु मुधी तो सांगळ्युं नयी. भाषाने छगती वा जातनी मिथ्या अस्मिता शुं समभावनी के राष्ट्रीयत्वनी विघातक नयी ?

जैनो अने ब्राह्मणो—बधेने परमेश्वर आवा प्रवरनी मिथ्याअस्मिताधी दूर राखे.

માગધી અને શૌરસેની શબ્દ અમુક પ્રદેશની ભાષાનો વ્યવહાર છે,
પૈશાચી શબ્દ અમુક જાતિની ભાષાનો જ્ઞાપક છે.

‘અપભ્રંશ’નો
સામાન્ય અર્થ

તેવી રીતે અમુક પ્રદેશની વા અમુક જાતિની ભાષા
માટે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દનો પ્રયોગ નથી માટે વૈદિક

અને લૌકિક સંસ્કૃતિનું અપભ્રંશરૂપ. આર્યપ્રાકૃત કે સાધારણ પ્રાકૃતનું અપભ્રંશરૂપ, માગધીનું અપભ્રંશરૂપ, શૌરસેનીનું અપભ્રંશરૂપ, પૈશાચીનું અપભ્રંશરૂપ—એ વધી વિશેષ ભાષાનાં અપભ્રંશરૂપો ‘અપભ્રંશ’ના ભાવમાં સમાઈ જાય છે.

પ્રાકૃત ભાષાનો વ્યાપક અર્થ છે છતાં તે જેમ અમુક એક વિશિષ્ટ અર્થને પણ સૂચવે છે તેમ અપભ્રંશ શબ્દનો ભાવ પણ પ્રાકૃતની જેમ વ્યાપક છે છતાં તે, અહીં તો એક ખાસ વિશિષ્ટ ભાષાના અર્થનો ચોત્ક છે. જે વિશેષ ભાષાને અપભ્રંશ શબ્દ સૂચવે છે તે ભાષા અમુક સમયે વા અમુક સંવત્સરમાં જ ઉત્પન્ન થઈ હતી એમ કાંઈ કહી શકાય એવું નથી.

ભાષાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં તો અપભ્રંશ ભાષા પણ જન્મની દૃષ્ટિએ વૈદિકયુગના આદિમ પ્રાકૃત સાથે જ સંબંધ રાખે છે.

અપભ્રંશ અને
વૈદિકયુગનું

આદિમ પ્રાકૃત

વૈદિક યુગમાં જે ભાષા બોલવાની હતી તેનું નામ
‘આદિમ પ્રાકૃત.’ એ આદિમ પ્રાકૃત બોલનારા આર્યો
કે તેમના સંપર્કમાં આવેલા આદિમ લોકો એ

વચનાં ઉચ્ચારણો એકસરખાં જ હોય એ ન બનવા જેવું છે. ઉચ્ચારણભેદની ઉપપત્તિ અને આર્યો તથા આદિમ જાતિઓના સંપર્કથી થતા શબ્દપરિવર્તનની ઉપપત્તિ એ બંને વાસ્તવ યાગલ સવિશેષ ચર્ચાઈ ગઈ છે. (પૃ. ૧૪-૪૪)

તાત્પર્ય એ કે ઉચ્ચાર્યમાણ આદિમ પ્રાકૃતનાં જે ઉચ્ચારણો વિશેષ ભ્રંશ પામેલાં હતાં તેમનું સમગ્ર એક નામ અપભ્રંશ પડ્યું જે સમય આદિમ પ્રાકૃતનો તે જ સમય અપભ્રંશરૂપ અપભ્રંશનો. પરંતુ અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આદિમ પ્રાકૃતનાં અપભ્રંશરૂપોનો મૂલ્ય ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ સાથે

એક ભાષા વિશેષનો સૂચક નથી, તો પણ વિશેષભાષારૂપ અપભ્રંશનું વીજ તે અષ્ટ ઉચ્ચારણોમા છે, એમા શક નથી.

મહાભાષ્યકૌર પતજલિએ વાપરેલો અપભ્રંશ શબ્દ—તે, માત્ર અશુદ્ધ કે વિવૃત

મહાભાષ્યકાર
અને અપભ્રંશનો
સામાન્ય અર્થ

ઉચ્ચારણોનો સૂચક છે. મહાભાષ્યકાર કહે છે કે, કોઈ ગ્રાહણી પોતાની અગતિને લીધે ‘ન’ ને બદલે ‘લ’ નું ઉચ્ચારણ કરે છે. તે ‘જ્ઞતક’ ને બદલે ‘લ્લતક’ બોલે છે. ગ્રાહણીનું ‘લ્લતક’ ઉચ્ચારણ અષ્ટ

છે છતાં તે અષ્ટ ‘લ્લતક’ ના ‘લ’ નો સાધિકાર્યમા ઉપયોગ થાય માટે પણ મહેશ્વરે “નલ્લક” સૂત્રમા ‘લ’ નો ઉપદેશ કરેલો છે. એ રીતે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ સામાન્ય અશુદ્ધિનો—વિવૃત્તિનો સૂચક હતો તે, વલ્લત જતા, અમુક

અપભ્રંશનો
વિશેષ અર્થ

એક ભાષાનાં અસ્મિતાનું પ્રાબલ્ય વધતા સર્વસાધારણ એવી લોકભાષાનો દ્યોતક થયો અપભ્રંશ પદનો સાધારણ એવો યોગિક અર્થ સર્વકાલે વેદિક કે લૌકિક

સંસ્કૃત વગેરે સર્વ ભાષા પરત્વે વિદ્યમાન હોય છે. તેનો આદિકાલ કે પ્રારંભ-કાલ શોધી ન શકાય પરંતુ સાહિત્યમા વપરાતી ભાષાવિશેષ પરત્વે ‘અપભ્રંશ’ શબ્દ ક્યારેયી રુદ્ધ રીતે શરૂ થયો તેનો ઉદ્દાપોહ જરૂર થઈ શકે.

આ ઉદ્દાપોહ માટે અત્યારે બે જાતના સાધનો ઉપલબ્ધ છે. તેમાના

ભાષાવિશેષ
પરત્વેના
‘અપભ્રંશ’નો
ઉદ્દાપોહ

એક એવો છે કે જેમા સાહિત્યમા વપરાતી વિશેષ-ભાષાના અર્થમા અપભ્રંશ પદનો વ્યવહાર છે અને બીજા એવો છે કે જેમા એવું અનેક પદો વિદ્યમાન છે, જે તુલનામય ભાષાવિજ્ઞાનનો દષ્ટિએ ચોક્કસ અપભ્રંશના છે.

૧૪૮ જુઓ મહાભાષ્ય—“લ્લારોપદેજો યચ્છા—અશક્તિજાનુચરણ—લ્લત્યાગ્યર્થ”
“અશક્તયા કયચિદ્ માત્રાભ્યા ‘જ્ઞતક’ इति प्रयोक्त्रन्ये ‘ल्लतक’ इति प्रयुक्तम्”
इत्यादि (पृ० ४५ अर्थ०)

૭૧ અપભ્રંશ પદનો રૂઢ રીતે ઉપયોગ કરનારાં સાધનો આ છે :

(૧)—નાટ્યશાસ્ત્રકાર મૈરતે (આશરે વિક્રમના છઠ્ઠા સૈકાથી પૂર્વનો સમય) પોતાના ૯ શાસ્ત્રના સંતરમા અધ્યાયમા અતિભાષા, આર્યભાષા, જાતિભાષા, યોન્યન્તરીભાષા, માષા, વિમાષા, એવાં એવાં અનેક સામાન્ય પદો દ્વારા અનેક ભાષાઓની માહિતી આપી છે. ઉપરાંત માગધી, અશ્વન્તીજા, પ્રાચ્યમાષા, શૌરસેની, અર્ધમાગધી, બાલ્હીકા

રૂઢાર્થક

અપભ્રંશ અને

નાટ્યશાસ્ત્રકાર

મરત

અને દાક્ષિણાત્યા એમ સાત ભાષાઓને ભાષા તરીકે જણાવી છે અને વનેચરી ભાષાને વિમાષા તરીકે વતાવી છે. વઢી શકારી, ચાંડાલી, આમીરોક્તિ, શાબરી, દ્રામિડી વગેરે શબ્દોને ઊાસ ઊાસ ભાષાઓનાં નામરૂપે સૂચવ્યાં છે. મરતે પ્રયોજેલા ‘ભાષા’ પદની ટીકા કરતાં અભિનવગુપ્ત કહે છે કે “ ભાષા સંસ્કૃતાઽપભ્રંશઃ ” અર્થાત્ “ સંસ્કૃતનો અપભ્રંશ તે ભાષા ” અને “ ભાષાઽપભ્રંશસ્તુ વિમાષા ”—“ સંસ્કૃતના અપભ્રંશનો પળ જે અપભ્રંશ તે વિમાષા ” આમા અભિનવગુપ્તે વાપરેલો પ્રથમ અપભ્રંશ શબ્દ, મહાભાષ્યકારે વાપરેલા અપભ્રંશ જેનો યૌગિક છે. અને બીજો અપભ્રંશ શબ્દ મનં તો રૂઢાર્થઘોતક લાગે છે.

૧૪૧ “ સંસ્કૃત પ્રાકૃત ચૈવ યત્ર પાઠ્ય પ્રયુજ્યતે ।

અતિભાષા આર્યભાષા ચ જાતિભાષા તૈવૈવ ચ ॥ ૨૭ ॥

તથા યોન્યન્તરી ચૈવ ભાષા નાટયે પ્રકીર્તિતા ॥ ૨૮ ॥

માગધી-અશ્વન્તીજા પ્રાચ્યા શૌરસેની-અર્ધમાગધી ।

બાલ્હીકા દાક્ષિણાત્યા ચ સપ્ત ભાષા. પ્રકીર્તિતા. ॥ ૪૧ ॥

શકાર-આમીર-ચણ્ડાલ-શબર-દ્રમિલ-અન્નગા. ।

હીના વનેચરાણા ચ વિમાષા નાટકે સ્મૃતા ॥ ૫૦ ॥

૧૫૦ નાટ્યશાસ્ત્ર અ. ૧૭ શ્લો. ૪૧-૫૦ ની ટીકા પૃ. ૩૭૬ { પા. ૫૦ }

આ રીતે ભરતમુનિ પણ અપભ્રંશ પદને રુદ્ધાર્થશાસ્ત્રક માનતા જણાય છે. તેમને તેનો યૌગિકાર્થ જ ડાટ હોત તો તેઓ તે માટે ‘માયા’ શબ્દ વાપરીને જ ચલાવત પણ તેમણે અપભ્રંશનો વીજો અર્થ વતાવવા ‘વિમાયા’ શબ્દ પણ યોજેલો છે.

ઘડી, ભરતમુનિએ તે પ્રસંગમાં ‘આભીરોક્તિઃ’^{૧૫} શબ્દ પણ વાપર્યો છે. મહાકવિ દેવેન્દ્રી જે અર્થમાં “આભીરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશઃ” શાક્ય વાપરે છે, તે અર્થમાં ભરતમુનિએ ‘આભીરોક્તિઃ’ શબ્દ વાપરીને નાટકોમાં સ્પષ્ટપણે અપભ્રંશ પદનો રુદ્ધાર્થ સ્વીકારેલો છે.

ભરતમુનિના નાટ્યશાસ્ત્રમાં “મોહ્યંતુ નર્ચંતડ । નહાગમે સંમંતડ ॥”

નાટ્યશાસ્ત્રમાં — [અ૦ ૩૨ શ્લો ૬૬] આ અને આથી અપભ્રંશપદો માયાવાળાં વીજાં ચાર પદો મળે છે.

૧૫૧ નાટ્યશાસ્ત્ર અ૦ ૧૭ શ્લો ૫૬-૫૭ (વાચ૦)

૧૫૨ કાવ્યાદર્શ પ્રથમ પરિચ્છેદ શ્લો ૩૬

૧૫૩ ભરતના નાટ્યશાસ્ત્ર (નિર્ણયસાગર પ્રેસ) માં અધ્યાય ૩૨ યાં ૧ પાંચે વોદાઓ જે પ્રમાણે છપાયા છે તે આ પ્રમાણે છે :

૧ ‘મોહ્યંતુ નર્ચંતડ’

નહાગમે સંમંતડ ” ॥ ૬૬ ॥

૨ “ મેહ ડર્હંતું નર્દ જોળહંડ ।

ગિચ ગિણ્પહે પહુ સંદડ ॥ ૭૪ ॥

૩ “ એસા હંસવધૂ દિત્યા કાળળડ ।

ગતું જસ્તુ (ઝસ્તુ) દયા કરંત સગદયા ” ॥ ૯૧ ॥

૪ “ પિય વાદ વાયતું શુવસંતકાલ ।

પિય કામુરો પિય મદનં જળંતડ ” ॥ ૧૦૮ ॥

૫ “ વયદિ વાદો પહ પવાહી રસિદ દ્વ ” ॥ ૧૬૯

આ પાંચે ધ્રુવાના પાટો ટોક ટીક અશુદ્ધ છે છતાં જે પદો જાડા અક્ષરોમાં મૂક્યાં છે તે વધાં સ્પષ્ટપણે અપભ્રંશનાં રૂપો છે. સ્વ૦ કેશવલાલભાઈએ તો ઉક્ત ધ્રુવાના પાટો બદલવામાં અસાધારણ દૃષ્ટ ડીધી છે. મારી નમ્ર સમક્ષ પ્રમાણે કોઈ

તેમાં વપરાયેલાં ‘ઝ’ પ્રત્યયવાળાં પદો અને હેમચંદ્રે કહેલા અપભ્રંશમાં વપરાતો સ્વાર્થિક ‘હુહૂંઝ’ પ્રત્યય જેને લાગેલો છે એવું ‘મોરહુઝ’ પદ, ઉક્ત પદ્યની કાયાને અપભ્રંશની કાયા કહેવાને પર્યાપ્ત છે. આ પદ્યોની ભાષા વિશે સાક્ષરોમાં મતભેદ છે.

સ્વ૦ કેશવેલૌભાઈ ધ્રુવ પૃ પદ્યોને અપભ્રંશનાં નથી માનતા અને એ પદ્યોની જે વાચના મળે છે તેને સુધારીને ઇટલે પ્રાકૃતનું રૂપ આપીને વાંચે છે. આમ વાચના ફેરવવા છતાંય તેઓ ‘મોરહુઝ’ પદનું અપભ્રંશપણું ફેરવી શક્તા નથી. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે એ રીતે વાચના ફેરવવી ઉચિત નથી માસતી. અધ્યાપક ગુણે મેહાશય તે પદ્યોની વાચનાને ફેરવતા નથી. તેઓ જેવી તે પદ્યોની વાચના મળે છે તેવી કામચલાણી રીતે તેમને અપભ્રંશનાં પદ્યો માને છે. મારી કલ્પનાને શ્રીગુણે મહાશયનો ટેકો છે અને તે પદ્યોનો અપભ્રંશભાવ પણ મારી તરફેણમાં છે.

(૨) ચંડે^{૧૫} (આશરે વિક્રમનો છઠ્ઠો સૈંકો) પોતાના પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં “ ન લોપોઽપભ્રંશેઽધોરેફસ્ય ” મૂત્રમાં ચંડ અને ચંડાર્ય-અપભ્રંશ વિશેષભાષાવાચક રૂઢ અપભ્રંશ પદનો ઉપયોગ વેરેલો છે.

પણ પ્રાચીન પાઠોને બદલી તેમને સ્થાને નવા પાઠો કલ્પવામા મારે જોરમ છે અને એ જાતની નવા પાઠોની કલ્પના ઇતિહાસમંશોધન માટે મોટા અંતરાયરૂપ છે.

શ્લોક ૬૬ માં ‘ નહામમે ’ પાઠ છે. નહ—(નમસ) શ્રાવણ માસનું । આમમે— આમમન થયે । અર્થાત્ વર્ષાકૃતિના શ્રાવણમાસનું આમમન થયે મોરો નાચે છે. આનો સ્પષ્ટ અર્થ છતાં તેમણે (કે. ધ્રુ.) ‘ નહ ’ ને બદલે ‘ મેહ ’ પાઠ કલ્પ્યો છે તેના કારણની સમજણ પડતી નથી.

૧૫૪ “ ઠ-હહ-હુહાઃ સ્વાર્થિક ‘કંલુહુ ચ’ ૮-૪-૪૨૯ હૈ. અપભ્રંશ પ્રકરણ.

૧૫૫ જુઓ પચરચનાની ઇતિહાસિક આલોચના પૃ. ૨૮૩-૨૮૬ (ઠક્કર વમનજી માધવજી લેખકર્સ-૧૯૩૨ ની સાલનું મુદ્રણ)

૧૫૬ જુઓ ભવિસ્યત્કહાની પ્રસ્તાવના પૃ. ૫૦-૫૧

૧૫૭ જુઓ ચંડનું પ્રાકૃતલક્ષણ પૃ. ૨૪ સૂ. ૩૭ (સત્ય.)

(૩) રાજા ધરસેનને લગતા વિક્રમના છટ્ટા-સાતમા સૈફના એક શિલાલેખમાં આવેલા ‘અપભ્રંશપ્રવંધ’ પદનો અપ-અપભ્રંશપ્રવંધ
ભ્રંશશબ્દ સાહિત્યિક અપભ્રંશભાષાનો ઘોતક છે.

(૪) મેહાકવિ દણ્ડીએ (આશરે વિક્રમનો આઠમો સૈફો) પોતાના કાવ્યાદર્શમાં ‘અપભ્રંશ’ પદની એક યૌગિક વ્યાખ્યા કરી છે. અને કાવ્યોમાં વપરાતી અપભ્રંશ ભાષાને લક્ષ્યગત કરીને બીજી રુઢ વ્યાખ્યા પણ આપી છે.

(૫) કુવલ્યમાલ કથાના કર્તા દક્ષિણચિહ્ન વા ઉદ્યોતનસૂરિએ (આશરે વિક્રમનો નવમો સૈફો) પોતાની એ કથામાં ‘અપ-અપભ્રંશ અને દક્ષિણચિહ્ન
ભ્રંશ’ શબ્દને વિશેષ ભાષાના અર્થમાં નોંધેલો છે,
આ ઉપરાંત રાજશેખર, મોજે અને

૧૫૮ જુઓ ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ (ભાગ ૧) પૃ. ૧૦૭ પંક્તિ ૫
(શ્રીકાર્વસગુજરાતીસમાપ્રયાવલિ અક ૧૫)

૧૫૯ “આભીરાદિગિરઃ કાવ્યેષ્વપભ્રંશ इति स्मृता.”

ગાથા સુ સસ્કૃતાદન્યદ્ અપભ્રંશતયોદિતમ્” ॥ કાવ્યાદર્શ ૧ પરિ. શ્લો. ૩૬

૧૬૦ કિંચિ અવબ્ધસકયા વા વિ ચ પેમાયમાસિત્વ”-(કુવલ્યમાલાપ્રારંભ હસ્ત-લિખિત અ. ૫ા.)

૧૬૧ “સસસ્કૃતમપભ્રંશ ક્ષાલિત્યાલિક્ષિત પઠેત્”

—કાવ્યમીમાસા અ. ૭ પૃ. ૩૩ પ. ૫.

“અપભ્રંશાવદશાનિ તે સસ્કૃતવચાંસ્યપિ” ॥—પૃ. ૩૪ પ. ૧૦.

“અપભ્રંશભાષણપ્રવળઃ પરિવારકવર્ગ.”—અ. ૧૦ પૃ. ૫૦ પ. ૫.

“સાપભ્રંશપ્રયોગા. સસ્ત્રમસ્તુવઃ ટક્ક-ભાદાનકાથ”-અ. ૧૦ પૃ. ૫૧ પ. ૬.

૧૬૨ “અપભ્રંશેન તુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥”

—સરસ્વતીકથાભરણ પ. ૨ શ્લો. ૧૩.

વાર્મન્ટ વગેરે વિદ્વાનોએ પોતાના કાવ્યશાસ્ત્રને લગતા તે તે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં પળ ‘અપભ્રંશ’ પદનો સ્વાર્થવાચકરૂપે ઉપયોગ કરેલો છે.

ઉક્ત વધા ઉદ્દેશો દ્વારા સાહિત્યિક અપભ્રંશનું અસ્તિત્વ વિક્રમના છદ્ધા સૈકાથી આગળ જતું નથી. વિન્ટુ ભરતે કરેલો ‘આભીરોક્તિઃ’ શબ્દનો પ્રયોગ અને તેમણે ઉદાહરણરૂપે આપેલાં ઉક્ત અપભ્રંશ પદો સાહિત્યિક અપભ્રંશને વિક્રમના છદ્ધા સૈકાથી પૂર્વે લઈ જાય એમ છે. તેમ છતાંય વિદ્વાનો સાહિત્યિક અપભ્રંશને વિ० છદ્ધા સૈકાથી પૂર્વનું ન સ્વીકારતાં હોય તો તેમનો તે મત મારી નમ્ર કલ્પનાથી જોતાં સંગત ભાસ્તો નથી.

ઘાત એમ છે કે કોઈ પળ સાહિત્યિક ભાષાની કવિતા વા ગદ્ય કાંઈ એકાએક ફટી નીકળતું નથી. જે ભાષા લોકભાષા તરીકે જામેલી હોય, જેના પ્રયોગો સ્થિરપણાને પામ્યા હોય અને કવિ પોતાના સર્વભાષોને વ્યક્ત કરી શકે એવી જે ભાષા સમર્થ હોય તે ભાષા સાહિત્યમાં ઘાપરી શકાય છે. કોઈ પળ લોકભાષાને સાહિત્યિક ભાષારૂપે પક્ક થતાં વચ્ચત લાગવાનો જ. એટલે એ અપેક્ષા જોતાં ભરતે ઉદાહરણરૂપે આપેલાં પદો જ વિશિષ્ટ

અપભ્રંશ પદનું મોજે આપેલું ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે :

“હૃદ, કપ્પુલ ! પિઠ દુદ્ધ કતો અઘાણહું છાતિ !

પુત્રહુ મત્યે હત્યો જહ દહિં જન્મે વિજઅ ? આતિ” ॥—સરસ્વતીકંઠા ૦ પૃ० ૧૪૫

આ નીચે ઉક્ત અપભ્રંશ પદની ચાલુ ગુજરાતીમાં ચરોચર છાયા વતાવી છે :

“હે, ઘાપલા ! પી દૂધ ક્યાંથી અઘોને છાશ !

પુત્રને માથે હાથ જો દહીં જન્મે બી જોયું (?) હોય” ॥

આ છાયા જોતાં એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે આજની ગુજરાતી અને તે સમયની પ્રચલિત ભાષા એ બે વધે ઘણું જ થોડું અંતર છે અને એમ છે માટે જ મોજના સમયની ગુર્જરલોકપ્રચલિત ભાષાને હુ ઊગતી ગુજરાતી વહું છું.

૧૬૨ “સંસ્કૃતં પ્રાકૃતં તસ્ય અપભ્રંશો મૂતમાપિતમ્ ।

હતિ ભાષાચત્ત્વોઽપિ યાન્તિ કાવ્યસ્ય કાયતામ્ ॥”

—વાગમટાલંકાર દ્વિતીય પરિચ્છેદ શ્લો ૧.

“અપભ્રંશાસ્તુ ચચ્ચુદ્ધં તત્ત્વ તદ્ દેશેષુ માપિતમ્” —વાગમટા ૦ શ્લો ૨ ।

અપભ્રંશ ભાષાને ભરતથી પૂર્વે એક વા દોઢ સૈકો લઈ જવાનાં જ એ નિર્વિવાદ વાત છે. તાત્પર્ય એ છે કે, ઉક્ત પ્રવારનાં સાધનો દ્વારા વિશિષ્ટ પ્રકારનું અપભ્રંશ—સાહિત્યિક અપભ્રંશ વિક્રમના ચોથા વા પાંચમા સૈકા સુધી પહોંચવાનું અને વિશિષ્ટ વાધક પ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી આ કલ્પનાને અવકાશ રહેવાનો.

૭૨ તુલનાત્મક માપાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતાં જેમાં આવેલાં પદ્યોની મંદાયાનપંથના માપા ચોક્કસી અપભ્રંશ છે, એવાં વીજાં સાધનોનો લલિતવિસ્તર પરિચય આ પ્રમાણે છે :
આદિ ગ્રંથોનાં
અપભ્રંશપદ્યો

બૌદ્ધમહાયાનપરંપરાનાં લલિતવિસ્તર, લઙ્કાવતારસૂત્ર, સદ્ગમપુણ્ડરીક વગેરે અનેક ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ છે. તેમાં એવાં અનેક પદ્યો મળે છે જે નથી સંસ્કૃત, નથી (રુઢ) પ્રાકૃત; કિન્તુ તે પદ્યોમાં ત્રપરાયેલાં વિભક્ત્યન્ત પદો જોતાં અપભ્રંશનો કોઈ અભ્યાસી તેમને અપભ્રંશ પદ્યો તરીકે જ ઓઢાણે એવાં એ ચોક્કસાં અપભ્રંશરૂપ છે.

લલિતવિસ્તરમાં આવેલાં પદ્યો નીચે પ્રમાણે
લલિતવિસ્તરનાં પદ્યો છે :—

“ પ્રત્યેક બુદ્ધમિ ચ અર્હમિ પૂર્ણલોકો
નિર્વાપમાણુ ન વલં મમ દુર્બલં સ્યાત્ ।
સો ભૂયુ એકુ જિનુ મેપ્યતિ ધર્મરાજો
ગણનાતિવૃત્તુ જિનવંશુ ન જાતુ છિદ્યેત્ ॥ (વસંતતિલકા)
[અધ્યાય ૨૧—પૃ૦ ૩૦૩]

રણકાલિ પ્રાપ્તિ યદિ નામ જયો ન દોષઃ
તત્રૈવ યસ્તુ નિહતો ભવતે સ દોષઃ ।

स्वप्रातरे तु यदि ईदृश मे निमित्ता
श्रेयो उपेक्ष मरणे परिभावु गच्छेत् ॥

[अध्याय २१-पृ० ३०४]

ज्वलित दीपविमलं ध्वजाग्नि मणिरत्न सर्वि स्थपिथा ।

ओलंबयाथ हारां प्रभां कुर्वत सर्वि गेहेस्मिन् ॥

संगीति योजयेया जागरथ अतन्द्रिता इमां रजनीम्

प्रतिरक्षथा कुमारं यथा अविदितो न गच्छेया ॥ (आर्या)

[अ० १५-पृ० २०१]

किं तात ! मित्रवदनोऽसि विवर्णकत्रो

हृदयं समुल्लवति वेधति तेऽङ्गमङ्गम् ।

किं ते श्रुतं अधव दृष्टु मणाहि शीघ्रं

ज्ञास्याम तत्त्वतु विचिन्त्य तथा प्रयोगम् ।

[अ० २१-पृ० ३०४]

निष्क्रान्तु शूरो यद् विदु बोधिसत्त्वो

नगरं विबुद्धं क्षपिलपुरं समग्रम् ।

मन्यन्ति सर्वे शयनगतो कुमारो

अन्योन्यद्वयाः प्रमुदित आलभन्ते ॥

गोपा विबुद्धा तथ अपि इल्लिगारा

शयनं निरीक्षी न च दृशि बोधिसत्त्वम् ।

उत्कोसु मुक्तो नरपतिनो अगारे

हा ! वञ्चिता स्म. काहि गतु बोधिसत्त्वो ॥

राजा श्रुणित्वा धरणितले निरस्तो

उत्कोसु कृत्वा अहो मम एकपुत्रो

सो स्तेमितो ही जलधरसंप्रसिक्तो

आश्वासयन्ती बहुशत आकियानां ॥

गोपा शपातो धरणितले निपत्य
 केशां लुनाती अवशिरि भूषणानि ।
 अहो सुभाष्टं मम पुरि नायकेना
 सर्वप्रियेभिर्न चित्तु विप्रयोगः ॥
 रूपासु रूपा विमलविचित्रिताङ्गा
 अञ्छा विशुद्धा जगति प्रिया मनापा ।
 धन्या प्रसस्ता दिवि भुवि पूजनीया
 क्व त्वं गतोऽसी मम शयि छोरयित्वा ॥

[अ० १५-पृ० २२९-२३०]

के चागता धरणि कल्पयस्वत् पद्मशर
 संयम्पिता वसुध प्रीतिकरी जनस्य ।
 के चागता ग्रहिय मेरु करतलेभिः
 उत्सृष्टपुष्पपुट संस्थित अन्तरीक्षे ॥
 के चागनाश्वतुरि सागर गृह्य मूर्ध्ना ।
 उत्सृष्ट सिञ्चि वसुधां वरगन्धतोर्यः ॥
 के चागता रतनयष्टि गृहीत्व चित्रं
 नन्दोधिसत्त्वमुपदर्शय स्थित्य दूरे

[अ० २०-पृ० २९७]

के चागता ग्रहिय मेरि यथैव मेरु
 आकोट्यमानु गगणे सुमनोज्ञधोपाम् ।
 यस्या खं दश दिशे व्रजि क्षेत्रकोट्या
 अद्यावद्विदुममृतं अनुबुद्धि शास्ता ॥

[अ० २०-पृ० २९९]

न पास्थि पानं न च मधु न अमाष्टं
 भूमौ शयिष्ये नी मुकुटं धरिष्ये ।

स्नानं जहत्वा क्रततप आचरिष्यं
यावन्न द्रव्यं गुणधरं बोविसत्त्वम् ॥

[ललितविस्तर अ० १५-१९०२ आवृत्ति. संपादक-लेफमन]

अधुवं विमवं शरदभ्रनिमं नटरङ्गसमा जगि जन्मि द्युति ।

गिरिनद्यसमं लघुशीघ्रजयं क्रजतायु जगे यथ विद्यु नभे ॥

—[ललितविस्तर पृ० २०४]

बोधिचर्यावतारं “सत्य इमे दुवि लोकविदूनां दिष्ट स्वयं अश्रुणिन्व परेषाम् ।
पद्य

संवृति या च तथा परमार्थो सत्यु न सिध्यति किंच तृतीय ॥”

[बोधिचर्यावतार परि० ९, पृ० ३६१ पं० १७ कलकत्ता-आवृत्ति]

लङ्कावतारसूत्र—

लङ्कावतारनां
अपभ्रंश पदो

संस्कृत रूपो—

नित्यासतस्य (नित्यासतः)—पृ० ६५-पं० ६

सोशस्य (शशस्य)—पृ० ५८-पं० १०

अणुसो (अणुशः)—पृ० ५८-पं० १२

देशेमि (देशयामि)—पृ० ५४-पं० १

यय (यया)—पृ० ५२-पं० १

वन्पेति (वन्मयनि)—पृ० ५२-पं० ११

वगति (वण्यनि)—पृ० ५२-पं० १५

मुदधेध (उदधेध)—पृ० ५२-पं० ८

निरूप्यमाणे (निरूप्यमाणे)—पृ० ४५-पं० ११

वराहि मे (वर मे)—पृ० ३२-पं० ६-७-८

ते भोन्ति (ते भवन्ति)—पृ० २६-पं० २

परिपद सर्वा अलपी (परिपत् सर्वा अलपीत्)—पृ० २६-पं० ९

अवस्यं (अवस्यम्)—पृ० १७-पं० १३

कृतावकाशः....रस्मिविमलः—(कृतावकाशः....रस्मिविमलः—) पृ० १६-पं० १२-१३

प्रतिगृह (प्रतिगृहाण)—पृ० ५-पं० १५

अनुकम्प (अनुकम्पस्व)—पृ० ६-पं० १

अनुकम्पोऽसि (अनुकम्पोऽसि)—पृ० ६-पं० ७

ललितविस्तरमहापुराणमा वपरायेला—

ऐक्यं, जिनु, जिनवंश, रणकालि, प्राप्ति, ईदृश, परिभाव, ज्वलित, ध्वजाग्रि, सर्वि, ओलंबयाथ, संगीति, वेधति, दृष्टु, मणाहि, तत्त्वतु, निष्क्रान्तु, प्रमुदित, इतिगारा, दृशि, उत्कोसु, नरपतिनो, कहि, गतु, शाकियानां, शयातो, अवशिर्, सुभाष्टे, पुरे,

१६४ अनुक्रमे आ शब्दोना ससूत्र अने प्राकृत रूपो नीचे प्रमाणे छे :

सं०	प्रा०	सं०	प्रा०
एकः	एको इको एगो	भण	भणाहि, भण
जिनः	जिणो	निष्क्रान्त	निव्रखंतो
जिनवंशः	जिणवंशो	प्रमुदितः	प्रमुदितो
रणकाले	रणकाले	स्त्री-अगारान्	इत्थिअगारा
प्राप्ति	पप्ते	अदक्षि	दरिद्रीअ
ईदृशः	एरिसो	उत्कोश	वकोसो
परिभावः	परिभावो	नरपते	नरपतिनो
ज्वलथ	जलह	क्व	कहिं
ध्वजाग्रे	झयग्गे	गतः	गतो
सर्वस्मिन्	सव्वंसि, सव्वम्मि	शाक्यानाम्	सक्कान, सक्काण
अवलम्बयथ	अवलव्वेह	शय्यातः	सेजातो
संगीतिम्	संगीतिं	दण्डाज्जन्	अवसरीअ
विच्यति	विज्झइ	सुभाषित	सुभासित
दृष्टम्	दिद	पुरे	पुरे

શાયિ, છોરયિત્વા, ધરાણિ, કમ્પયમાન, વસુધ, ગ્રહિય, મેરુ, કરેતલેઈ
નંસિયત, ચતુરિ, સાગર, ગૃહ્ય, રતનયષ્ટિ, મેરિ, જગિ, જન્મિ, 'જ
નય-વ્રજતાયુ (વ્રજતિ + આયુ), જગે, યથ વિદ્યુ, નમે-

ए અને एवा बीजा अनेक प्रयोगो अने लङ्कावतार सूत्रमां वपरयेद्य उ
प्रयोगो अपभ्रंश सिवाय बीजी कई भाषाना संभवी शके एवा छे ? प्रथमा
एकवचनमां 'उ' प्रत्ययवाळुं रूप, सप्तमीना एकवचनमां 'इ' प्रत्यया
रूप, लोपायेडी विभक्तिवाळुं रूप अने ए उपरांत वर्णपरिवर्तननी मि
क्षणतावाव्य भोति, इत्थि, ग्रहिय चंगरे विविध प्रयोगो कान ऊपर आवतां
पोताना विशिष्ट प्रकारना अपभ्रंशमावने सूचित करे छे.

ललितविस्तर चंगरेना निदर्शित प्रयोगोनुं पृथक्करण करी भाषाविज्ञान
विद श्रीमान विद्युशेखर शास्त्री कहे छे के—

સં.	પ્રા.	સં.	પ્રા.
શામ્યાયામ્	સંજાએ	ગૃહીત્વા	ધેનૂળ
છર્દયિત્વા	છટ્ટિઝળ	રતનયષ્ટિમ્	રતનલડિ
ધરાણિમ્	ધરાણિ	મેરિમ્	મેરિ
કમ્પયમાનાઃ	કમ્પેમાળા	જગતિ	જગે
વસુધામ્	વસુદ	જન્મ	જન્મ
ગૃહીત્વા	ધેનૂળ	જગતિ	જગે
મેરુમ્	મેરુ	નદી	નદી
કરતલૈઃ	કરતલેહિ	યથા	જહા
સંસિયતા	સંઠિઆ	વિદ્યુત્	વિદ્યુ
ચતુર-ચતુરો	ચતારો	અમસિ	નહે
સાગરાન્	સાગરે		

મૂલ લલિતવિસ્તરમાં વપરાયેલાં ए पदो संस्कृत प्राकृत नहीं पण बीई बीजी ७
भाषानां छे ते बाबतनो ह्याल आवे माटे आ बर्था पदोनु संस्कृत कने प्राकृत
रूपांतर अही करी अताण्युं छे.

“ઈ મૂલ કિ ? આમરા વલિ અપભ્રંશ પ્રાકૃત; ઈહા પાલિ પરવર્તી, અપભ્રંશ પ્રાકૃત આલોચના કરેલે ગાથા યતાદશ પ્રયોગેર મૂલ જાનિતે પારા યાઈવે” — [પાલિપ્રકાશનો પ્રવેશક. પૃ૦ ૫૪]

જૈનગ્રંથ   એ ઉપરાંત જૈનગ્રંથ ઘસુદેવ^{૧૬૫} હિંદિ, આવશ્યક^{૧૬૬} ણિ,
' ઘસુદેવહિંદિ '   કુવલ્યમૌલા કરે પ્રયોમાં પણ સ્પષ્ટ અપભ્રંશ પદો
ઘમેરેમાં અપભ્રંશ   વિદ્યમાન છે.
પદ અને ગદ્ય

૧૬૫ ઘસુદેવહિંદિની ગાથા આ પ્રમાણે છે.

“ પાસિ વપ્પિ ચઠરસિય રેવાય (પ) યપુણિય ।

સેઙ્ગિય ચ ગેણ્હેપ્પિ સસિપ્પભવણિય ॥ ”

—હયાદિ (ઘસુદે૦ પ્ર૦ મા૦ પૃ૦ ૨૮ પ૦ ૧ પુ૦)

૧૬૬ “ ગદો રાયા ણ વિ (રાયનદુ નવિ) જાણતિ જ સગઢાલો કરેરિતિ ।

નંદો રાયા મારેવિણ સિરિય રજે ઠવેહિદ ॥ ”

—(જિનદાસમ૦ શ્વા૦ ચૂ૦ પૃ૦ ૧૮૪) ‘ આ ગાથા નાના ચાલરો
બોલે છે ’ એમ ચૂર્ણિમાં કહેલ છે

“ ન દુઘર તોડિય (તોડિતુ) અબલુચિયા

ન દુઘરં નચિત તિન્નિચયાણ ।

ત દુઘર ત મહાણુમાય

જ સો મુણી પમયવણમ્મિ યુચ્છો ॥

—આવશ્યકચૂ૦ પૃ૦ ૧૮૭

૧૬૭ “ જો જસુ માણુ મલદહ ॥ જહ અણુ રમેદ ।

જહ સો જાણહ જીવહ વિ તો તહુ પાણ લણહ ॥

ઠમ્મજલ્યાદંબરસહિં પાવહ માણસં દુક્કર ।

મજ્જણુ પુણ જાણહ ચિ સ્વત્ત-જલ્યાદં સદ્ધાવહ ॥

(ગુર૦ હસ્તાલિ૦ અપ૦)

કુવલયમાલામાં તો સુંદર સંદર્ભવાળું ગદ્ય અપભ્રંશ પણ મળે છે. કુવલય-

ઉક્ત જૈન
ગ્રંથોનો
સમય

માલા વિક્રમના નવમા સૈકાની ગણાય છે. આવશ્યક-
ચૂર્ણિ આશરે આઠમા સૈકાની છે અને સાતમા સૈકાના
વિશેષગર્વતી ગ્રંથમાં જેનો ઉલ્લેખ છે એવો વસુદેવહિં-
દિગ્રંથ પાંચમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને છઠ્ઠાનો

શાસ્ત્રઆતમાં હોય એ કલ્પના અઘટમાન નથી.

૧૬૮ “ સો ચ દુઝ્ઞણ કહસડ ? હું, મુણડ જહસડ, પઠમદસણે ચિય મસણસીહ
પઠિમાંસાસડ ઘ્ય । તહે મંડલો હિ અપચભિણ્ણાય મસદ મગહિં ચ માસાદ અસદ ।
સલો ઘઈ માયહે ચિ મસદ ચઢખકડતહં ચમ્માદિમાસાદ અસદ તિ ” । इत्यादि
(કુવ. હસ્તાલિ. અપ.)

૧૬૯ કુવલયમાલાના કર્તા ઉદ્યોતન અથવા દાક્ષિણ્યચિહ્ન, હરિભદ્રસૂરિને
પોતાના ગુરુ તરીકે યાદ કરે છે. હરિભદ્રનો સમય (વિક્રમ. ૭૫૭-૮૨૭) આઠમો
—નવમો સૈકો મુનિધિત છે એટલે હરિભદ્રની પાસે પ્રમાણનો અને અન્ય શાસ્ત્રનો
અભ્યાસ કરનારા કુવલયમાલાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્નનો સમય નવમો સૈકો છે.

૧૭૦ આવશ્યકચૂર્ણિ અને નંદીચૂર્ણિ એ બંને ચૂર્ણિઓના કર્તા જિનદાસગણિમહત્તર
છે. નંદી-ચૂર્ણિનો સમય તેના અંતમાગમાં—

“ શકરાજઃ પદ્મસુ વર્ષશતેષુ ધ્યનિકાન્તેષુ અટનવતિષુ નન્દી-અધ્યયનચૂર્ણિઃ
સામાપ્તા ” આપેલો છે. શકસવત્ ૫૯૮ વરાવર વિક્રમસંવત્ ૭૩૩. આ કપરપી
શ્રીજિનદાસગણિમહત્તરકૃત આવશ્યક-ચૂર્ણિનો સમય પણ આઠમો સૈકો ઠરાવો શકાય
છે.

૧૭૧ શ્રીજિનમદ્રગણિ (આશરે સાતમો સૈકો) પ્રણીત ‘ વિશેષગર્વતી ’ માં
‘ વસુદેવહિંદિ ’ નો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે :

“ સામાદ્યનુમીએ ડસમસ્ર ધણાદઓ મવા સત ।

હોતિ અ પિંડિચ્વંતા ચારસ ધસુદેવચરિયમ્મિ ॥ ૩૧ ॥

સીહો મુદાડ નાગો આસમ્મીવો ય હોદ અપ્રેમિ ।

સિદ્ધો મિમદ્દઓ તિ ય હોદ ધસુદેવચરિયમ્મિ ” ॥ ૩૨ ॥

—પૃ- ૬ (પ્રકાશક કૃત્યમ- કે. રત્નકામ)

आ रीते जैनग्रंथोंना समथमाननी अपेक्षाए साहित्यिक अपभ्रंश वि.
ना पांचमा सैकाना उत्तरार्ध सुधी सहेजे लंबाय छे.

हवे अहीं महायान परंपराना उक्त ललितविस्तर वगैरेना समय विशेष
थोडो विचार करी लईए.

• मोघम रीते एधुं मानवामां आवे छे के, विक्रम पूर्व लगभग अँटीसो
वर्षी मांडीने विक्रम संवत चौथी शताब्दीना
'ललितविस्तर'
नो समय

गाळामां ललितविस्तर वगैरे ग्रंथो लखाया होवा
जोईए. ललितविस्तर पुराणनी रचनाने मोडामां
मोडी चोथा सैकानी मानीए तो साहित्यिक अपभ्रंशनो समय ललितविस्तर
'पूर्व' एकाद सैको तो मानयो जोईए. कोई पण चालु भाषाने साहित्यिक-
रूपे आवतां ओछामां ओछो एकाद सैको तो लागी ज जाय ए तइन
स्याभाविक करुपना छे. आ रीते जोतां एम धाय

बोलचालनुं
अपभ्रंश

के बोलचालनुं अपभ्रंश पालि, आर्षप्राकृत के
अर्धमागधीनुं निकटवर्ती छे अने बोलचालना

अपभ्रंश पछी साहित्यिक अपभ्रंशनो आविर्भाव घटमान भासे छे. समयनी

साहित्यिक अप-
भ्रंशनो समय

दृष्टिए साहित्यिक अपभ्रंशनो शैशवकाल विक्रमनो
त्रीजो सैको, किशोरकाल चौथो सैको अने पांचमा
सैका पछीयी तेनो खिलतो यौवनकाल मानी शक्य.

‘अपभ्रंशप्रबंध’ नो सूचक उक्त शिलालेख अने पांचमा—छट्ठा
सैकाना वसुदेवहिंदि ग्रंथमां आवतां अपभ्रंश पद्यो साहित्यिक अपभ्रंशनो
जे समय सूचवे छे ते अने उक्त ललितविस्तरनां पद्यो द्वारा साहित्यिक
अपभ्रंशनो जे विकासमान यौवनकाल करुपायो छे ते कचे विशेष अन्तर

१७२ “गाथामाषा के समस्तग्रंथों का रचनाकाल क्रिस्तपूर्व दोसौं वर्षों से ले कर
क्रिस्त की तृतीयशताब्दी पर्यंतका है”—पाइअ० प्रस्ता० पृ० ४९.

કુવલયમાલામાં તો સુંદર સંદર્ભપાત્રું ગૌંધ અપભ્રંશ પણ મળે છે. કુવલય-
 માલા વિક્રમના નવમા સૈકાની ગણાય છે. આવશ્યક-
 ચૂર્ણિ આશરે આઠમો સૈકાની છે અને સાતમા સૈકાના
 વિશેષગર્વતી ગ્રંથમાં જેનો ઉલ્લેખ છે એવો વસુદેવદિ-
 હિપ્રંથ પાંચમા સૈકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને છઠ્ઠાની
 શરૂઆતમા હોય એ કલ્પના અઘટમાન નથી.

ઉક્ત જૈન
 ગ્રંથોનો
 સમય

૧૬૮ “સો ચ કુજ્જણ કહસડ ? હૂ, કુણડ અહસડ, પઢમવંસણે ચિય મસણસીડ
 પઢિમોસાસડ વ્વ । તદ્દે મડલો હિ અપચ્ચભિણ્ણાય મસદ મયહિં ચ માસાદ અસદ ।
 ચલો થદ માયદે વિ મસદ ચડ્ડકકડતદ ચમ્મદિમાસાદ અસદ તિ” । इत्यादि
 (કુવ૦ હસ્તલિ૦ અપ૦)

૧૬૯ કુવલયમાલાના કર્તા ઉદ્દયોતન અથવા દાક્ષિણ્યચિહ્ન, હરિભદ્રસૂરિને
 પોતાના ગુરુ તરીકે યાદ કરે છે. હરિભદ્રનો સમય (વિક્રમ ૭૫૭-૮૨૭) આઠમો
 —નવમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે એટલે હરિભદ્રની પાસે પ્રમાણનો અને અન્ય શાસ્ત્રનો
 અભ્યાસ કરનારા કુવલયમાલાના કર્તા દાક્ષિણ્યચિહ્નનો સમય નવમો સૈકો છે.

૧૭૦ આવશ્યકચૂર્ણિ અને નદીચૂર્ણિ એ બન્ને ચૂર્ણિઓના કર્તા જિનદાસગણિમહત્તર
 છે. નદી-ચૂર્ણિનો સમય તેના અંતમાગમા—

“શકરાજઃ પઞ્ચમુ વર્ષશતેષુ વ્યતિગ્રાન્તેષુ અટનવતિષુ નન્દો-અભ્યયનચૂર્ણિઃ
 સમાપ્તઃ” આપેલો છે. શકસવત્ ૫૧૮ વરાવર વિક્રમસવત્ ૭૩૩. આ ઊપરથી
 શ્રીજિનદાસગણિમહત્તરકૃત આવશ્યક-ચૂર્ણિનો સમય પણ આઠમો સૈકો ઠરાવી શકાય
 છે.

૧૭૧ શ્રીજિનભદ્રગણિ (આશરે સાતમો સૈકો) પ્રणीत ‘विशेषगवर्ती’ मा
 ‘वसुदेवर्हिदि’ નો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે :

“सामादयत्रुभीष्ट उसमस्स धणादथो भया सत्त ।

होति अ पिठिज्जता बारस वसुदेवचरियम्मि ॥ ૩૧ ॥

સીદ્ધો મુદાટ નાગો આસમ્મીવો ય દોદ અગ્ગેમિ ।

નિદ્ધો મિયદાતો તિ ય દોદ વસુદેવચરિયમ્મિ” ॥ ૩૩ ॥

—શ્લ૦ ૬ (પ્રકાશક જયમ૦ કે૦ રત્નલમ)

आ रीते जैनग्रंथोंना समयमाननी अपेक्षाए साहित्यिक अपभ्रंश वि. ना पांचमा सैकाना उत्तरार्ध सुधी सहेजे लंबाय छे.

हवे अहीं महायान परंपराना उक्त ललितविस्तर वर्गेना समय विशेषो मोडो विचार करी लईए.

मोवम रीते एवं मानवामां आवे छे के, विक्रम पूर्व लगभग अंटीसो वर्षी मांडीने विक्रम संवत् चोथी शताब्दीना 'ललितविस्तर' नो समय

गाळमां ललितविस्तर वर्गे ग्रंथो लखाया होवा जोईए. ललितविस्तर पुराणनी रचनाने मोडामां मोडी चोथा सैकानी मानीए तो साहित्यिक अपभ्रंशानो समय ललितविस्तर पूर्व एकाद सैको तो मानवो जोईए. कोई पण चालु भाषाने साहित्यिक-रूपे आवतां ओछामां ओछो एकाद सैको तो लागी ज जाय ए तदन स्वाभाविक कल्पना छे. आ रीते जोतां एम थाय के बोलचालनु अपभ्रंश पालि, अर्पिप्राकृत के अर्धभाषाधीनु निकटवर्ती छे अने बोलचालना

अपभ्रंश पछी साहित्यिक अपभ्रंशानो आविर्भाव घटमान भासे छे. समयनी दृष्टिए साहित्यिक अपभ्रंशानो शैशवकाळ विक्रमनो त्रीजो सैको, किशोरकाळ चोथो सैको अने पांचमा सैक पछीयी तेनो खिलतो यौवनकाळ मानी सकाय.

‘अपभ्रंशप्रबंध’ नो सूचक उक्त शिलालेख अने पांचमा-छठ सैकाना वसुदेवहिंडि ग्रंथमां आवतां अपभ्रंश पद्यो साहित्यिक अपभ्रंशानो जे समय सूचवे छे ते अने उक्त ललितविस्तरनां पद्यो द्वारा साहित्यिक अपभ्रंशानो जे विकासमान यौवनकाळ कल्पायो छे ते बचे विशेष अन्तर

१७२ “गाथामाया के समस्तग्रंथों का रचनाकाल क्रिस्तपूर्व दोसों वर्षों से छे क्रिस्त की तृतीयशताब्दी पर्यन्तका है”—पाइअ० प्रस्ता० पृ० ४९.

રહેતુ નથી પટલે સાહિત્યિક અપભ્રંશ માટે સાધારણ રીતે પાંચ કહેવો હોય તો તે માટે ઉક્ત સાધનો સાધક છે

૭૩ સાહિત્યની દ્રષ્ટિએ જોઈએ તો અપભ્રંશનુ સાહિત્ય વિપુલ :

અપભ્રંશનુ
સાહિત્ય
કવિ ચતુર્મુલ, સ્વયમ્ભૂ, ત્રિભુવન, તિ
રીનો કર્તા જેન મહાકવિ ધનપાલ, ભવિસ્ય
કર્તા વીજો જન કવિ ધનપાલ, પુણ્દત,

અને જોઈદુ વગેરે કવિઓએ અપભ્રંશ સાહિત્યને સરસરીતે કેળવ્યુ

કેટલાક કવિઓએ અપભ્રંશ ભાષાને ‘અવહેઈ’ (અપભ્રંશ)

અવહટ્ટ અને
અપભ્રંશ
પણ કહી છે તે ‘અવહટ્ટ’ અને ઉક્ત ‘અ
એ બે પાનેના અર્થમાં જાણ અતર જણાતુ ન

આ રીતે જન અને વૌદ્ધ વગેરે કવિઓએ સમભાવે અપભ્રંશ

અપભ્રંશનુ
વૈવિધ્ય
શિલ્પમામા સરસ ફાલો આપેલો છે દેશ
કાલમેદે અપભ્રંશમા પણ તારતમ્ય દેશ
અને એમ છે માટે ‘શોરસેને અપભ્રંશ’

અપભ્રંશ’ ‘પૈશાચ અપભ્રંશ’ વગેરે પ્રાતિક અપભ્રંશોને જુદા જુદા
શકાય તાત્પર્ય એ કે, જેમ એક સર્વસાધારણ ‘પ્રાકૃત’ છે અ

૧૭૩ સંદેશકરાસના પ્રજેતા મુસલમાન રાજા અહમદમાને પોતાના
ભાષાઓની ગણના કરતા ‘અપભ્રંશને નદરે અવહટ્ટ (અપભ્રંશ) શબ્દ વા

“અવહટ્ટ-સવચ-પાદ્ય ચ પેસાદ્યમ્મિ માસાએ”-ગાથા ૬ । અર્થાત્
અપભ્રંશ, સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને પૈશાચિક એમ ભાષાઓનાં નામ લીધાં છ

મને જાણે છે કે ‘સંસ્કૃત’ શબ્દ ‘કૃ’ ના મૂતપદ્ધત દ્વારા નીપજ્યો
‘પ્રાકૃત’ શબ્દ પણ ‘કૃ’ ના મૂતપદ્ધત ‘પ્રકૃત’નો આગ્રહ કરાવે છે તે
‘અપભ્રંશ’ ભાષા માટે પણ મૂતપદ્ધતના સ્થળની કલ્પના કરી ‘અપભ્રંશ’

પ્રાતિક ભેદો 'શૌરસેન પ્રાકૃત' 'માગધ પ્રાકૃત' વગેરે કહેવાયા, તેમ
 એક સર્વસાધારણ 'અપભ્રંશ' છે અને 'શૌરસેન અપભ્રંશ' વગેરે તેના
 પેટા ભેદો ગણાય. અહીં એ હકીકત યાદ રાખવી જોઈએ કે, મૂળભેદ અને
 પ્રાતિક ભેદ વચ્ચે અસાધારણ અંતર રહ્યું નથી.

રાજશેખરનો કાવ્યમીમાંસા વગેરે અલંકારના ગ્રંથોમાં અપભ્રંશના 'નાગર'
 'ટક' 'ત્રાચડ' વગેરે ભેદો ગણાવેલા છે અને એ
 રાજશેખર અને માર્કેન્ડેયે જણાવેલા
 અપભ્રંશના ભેદપ્રભેદો
 ભેદગણનાની પ્રાચીન પરંપરાને અનુસરીને માર્કેન્ડેયે
 પણ અપભ્રંશના અનેક ભેદો સૂચવેલા છે. એમ
 છતાં ય તે તે પ્રત્યેક પેટા ભેદના વિશિષ્ટ નમૂના ન
 જોવા મળે ત્યાસુધી એ સંબંધે શું કહી શકાય ?

તાત્પર્ય એ કે, એક કાળે જે ભાષા આપણા દેશમાં સર્વત્ર વ્યાપક હતી
 અને વર્તમાનમાં જે ફક્ત સાહિત્યમાં સચવાયેલી છે તેવી અપભ્રંશ એક
 અલંકાર ભાષા છે, તેનો મૂળ સંબંધ વૈદિક યુગના ઉક્ત સ્વરૂપવાળા આદિમ
 પ્રાકૃત સાથે છે, જેમ પ્રાકૃત અને મસ્કૃત બે વહેનો છે તેમ અપભ્રંશ એ
 પ્રાકૃત-સંસ્કૃત તેમની ત્રીજી વહેન છે. એ ત્રણે વહેનોમાં પરસ્પર
 અને અપભ્રંશ એ અત્યંત સદ્ભાવ અને ગાઢ સંપર્ક હોવાથી એકની
 ત્રણે વહેનોમાં શોભા વીંજીમાં અને વીંજીની શોભા ત્રીજીમાં એમ
 પરસ્પર સદ્ભાવ આવ્યા કરે છે. આમ છે માટે જ લલિત-

૧૭૪ નાગર અપભ્રંશ, ત્રાચડ અપભ્રંશ, ઉપનાગર અપભ્રંશ એ ત્રણ ભેદોને,
 માર્કેન્ડેય, પ્રધાન સમજે છે. આ ઉપરાંત લ્યટ, વૈદર્ભ, ચાર્વર, આલંત્ય, પાંચાલ,
 ટાક, માલવ, કૈક્ય, ગૌડ, ઔદ્ર, પાંચાલ્ય, પાળ્ય, કૌતલ, સૈહલ, કાલિંગ્ય,
 પ્રાચ્ય, કાર્ણાટક, કાચ્ચ, દ્રાવિડ, ગૌર્જર, આબીર, મધ્યદેશીય, વૈતાલિની
 વગેરે સત્તાવીશ ભેદોને જણાવે છે-(જુઓ માર્કેન્ડેય પ્રાકૃતસૌ. પૃ. ૨ વિદ્યાગા.)

વિસ્તરેનો પ્રાંજલ સંસ્કૃત પ્રવાહમાં એ અપભ્રંશ પદોની શોધ મળી ગઈ છે. ભાષાના સાદ્યમાટે એવી શોધનો આશ્રય સાંધો છે એ એ એ જાણીની છે.

૧૭૫ સ્થિતિવિસ્તરમહાપુરાણનો ગદ્યભાગ સરલ સંસ્કૃતમાં છે અને પદ્યમાં અપભ્રંશ ભાષામાં છે. તેમાં આવેલાં પદો પણ ઓછાં નથી, જેટલું સ્થાન મેં રોક્યું છે તેટલું જ પડ્યો રોક્યું છે. તેના ગદ્યભાગની પ્રાંજલ પ્રવાહમાં સંસ્કૃત ભાષાનો નમૂનો આ પ્રમાણે છે :

“તતઃ છન્દકઃ કષ્ટમ્ આમરણાનિ ચ આદાય અન્તઃપુરં પ્રાવિશત્ । તાં તાનિ આમરણાનિ ત્રિરેણ કાલેન મદ્રિકસ્ય શાલ્યકુમારસ્ય મહાનામ્નઃ—અનિશ્ચિતં ચ અવધ્યન્ત સ્મ । તાનિ મહાનારાયણસંપત્તનરાયાર્થમ્ અન્યે ન શક્નુવન્તિ રં ધારયિતુમ્ । યદા ન કષિત્ તાનિ ધારયિતું શક્નોતિ સ્મ તદા મહાપ્રજાપત્ય ગીતમ્યા ચિન્તિતમમૂર્ત—યાવદ્દહમ્ હમાનિ આમરણાનિ પશ્યામિ તાવદ્ મમ હૃદયં શેરો મધિપ્યતિ યત્તુ (યત્તુ) અહમ્ હમાનિ આમરણાનિ પુષ્કરિણ્યાં પ્રદિપેયમ્—इति તતો મહાપ્રજાપતી ગીતમી તાનિ આમરણાનિ પુષ્કરિણ્યાં પ્રદિપતિ સ્મ । અથાપિ સા ‘આમરણપુષ્કરિણી’ इत्येवं संज्ञायते ।” તત્રેદમુચ્યતે :—

निष्कान्तुं शूरो यद् विदु शोधिसण्यो

नगरं विदुद कपिलपुरं समग्रम् ।

मन्यन्ति सर्वे क्षयनगतो कुमारो

अन्योन्यदृष्टाः प्रमुदित आलभन्ते ॥

—સ્થિતિવિસ્તર—અભિવિષ્કમણપરિવર્ત ૫૦ ૨૨૧-૨૨૦

૧૭૬ લેમ કેટલાક લોકભાષામય ગ્રંથોમાં સંસ્કૃત વા સંસ્કૃત જેવી શૈલી મળવાથી વિશેષ શોધા આવે છે તેમ સ્થિતિવિસ્તરના પ્રાંજલ સંસ્કૃતમાં લોક-ભાષાની રચનાઓ મળવાથી વિશેષ સમૃદ્ધિ આવેલું છે. પ્રવંધચિંતામણિ વગેરે પ્રવંધગ્રંથોની અને એવા ધીજા કથાગ્રંથોની રચનાશૈલી જોનારાઓ આ દૃષ્ટિકોણે સુરત સમક્ષી શકશે.

લોકભાષામય રાસ વગેરેમાં જે રીતે સંસ્કૃત શૈલી મળેલી છે તેના નમૂના આ પ્રમાણે છે :

“ आदी देव प्रनम्य नम्य गुरयं वानीय वंदे वयं ।

सिष्टं धारय धारय वसुमती लच्छीस चनीश्रयं ॥

तं गुं तिष्ठति ईस दुष्ट दहनं मुर्नाथि सिद्धिध्रयं ।

धिर्यजंगम जीव चद्र नमयं मर्वेस वदामयं ॥ ”

—पृ० १

“ मुक्ताहार विहार सार सुबुधा अन्धा बुधा गोपिनी ।

सेतं चौर सरीरनीर गहिरा गौरी गिरा जोगनी ॥

वीनापानि मुचानि जानि दधिजा हंसारसा आसिनी ।

लंयोजा चिहुरार भारजपना विघ्ना घना नासिनी ॥ ” —पृ० १

“ परात् परतरं यांति नारायणपरायणं ।

न ते सप्त गमिष्यन्ति ये दुष्यन्ति महेश्वरं ॥ ”

—पृ० २

“ यमाय ध्रुगुलत वसन्न मसनं लच्छी उमा दो वरं ।

“ संखं भूतकपाल माल अस्तितं वैजंति माला हरि ॥

चमैमध्य विभूति भूतिकयुगं विभूति मायाक्रमं ।

पापं विहरति मुक्ति आपनवियं वीयं वरं देवयं ॥ ” —पृ० २

(पृथ्वीराजरासो—जागरीप्रचारिणी० बनारस)

बीजो नमूनो तुलसीदासजीरचित रामायणनो—

“ नमामीश घन ज्ञान रघुवंशदासं

सदानन्ददाता सुविद्याप्रकाशं ।

विशद गैलनीलं कृपालुं निवासं

चरणाम्बुजं सेवितं पापनाशम् ॥ ”

“ प्रसन्नाननं नीलवदनं सुख्यामं

नमो पाहि शरण सुरात्माभिरामं ।

भाष्यो उमानाथ यशोनाथ नामं

देख्यो कृपाभिषुको रामवामम् ॥ ”

(रामाश्वमेध—लवकुशकांड पृ० ११९८ खेम०)

“ जेगलत मल्लत सल्लत बुधिल्लत रूपनिधान ।

एवमस्तु वह ऋषि गये केशरि सुनि सुख मान ॥ ४८ ”

—विक्रिषा कांड पृ० ६४१ (निर्णय०)

મંસ્કૃત વહેન સંપત્તિશાલી છે, તેનાં આભૂષણો પગ તેવાં જ છે. પરંતુ તે વહેન લોકવ્યાપક નથી થઈ ત્યારે પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ એ વહેનો સાધારણ છે. તેમનાં આભૂષણો સાધારણ છે પરંતુ તે વહેનો લોકવ્યાપક થયેલી છે. લોકમાં સંપત્તિશાલિનું પ્રાધાન્ય અને સાધારણ જનનું અપ્રાધાન્ય પ્રક્તે છે, પરંતુ ભાષામાં તેમ નથી. ભાષામાં તો સંપત્તિશાલી ભાષા સાધારણ ભાષાનો પણ આશ્રય લે છે અને સાધારણ ભાષા સંપત્તિશાલી ભાષાનો પણ શૃંગાર પહેરે છે.

ગુજરાતીની માતા
ઉક્ત અપભ્રંશ.
વ્યાપક પ્રાકૃત
મોટી માશી અને
સંસ્કૃત નાની માશી
ગુજરાતીની
માતામહી
વૈદિકયુગનું
આદિમ પ્રાકૃત

આખી ગુજરાતી ભાષાની મા ઉક્ત અપભ્રંશ ભાષા છે અને વ્યાપક પ્રાકૃત તેની મોટી માશી છે, અને મંસ્કૃત તેની નાની માશી છે. વૈદિકયુગનું આદિમપ્રાકૃત, એ બધીની માતા છે અને ગુજરાતીની માતામહી છે. માતામહીનો સંપર્ક પરંપરાએ છતાં ગુજરાતીએ પોતાની માતામહીનો વારસો જાઝ્બી રાખ્યો છે.

‘આ’ કે ‘ए’ અર્થે વપરાતો પ્રચલિત ગુજરાતીનો ‘ई’ શબ્દ,
ગુજરાતીમાં ‘ई’ અર્થે વપરાતું ચાલુ ગુજરાતીનું ‘न’
માતામહીનો અવ્યય, ‘મોટાદ’ વગેરેમાં આવતો ભાવવાચક
વારસો ‘औ’ પ્રત્યય અને ‘पांच वरसनो’ વગેરે પ્રયોગોમાં
આવતો ‘न’ પ્રત્યય—એ બધું એ માતામહીના પારંપરિક ધાવણનું પારિણામ છે.

૧૭૭ કાઠિયાવાડમાં ‘ई’ શબ્દનો વ્યવહાર મુપ્રતીત છે ‘ई’ આખો
‘ई’ નથી ‘ई છે’ વગેરે.

૧૭૮ ‘चांदो न होय’ ‘कण न होय’ ‘जम न होय’ વગેરે વાક્યોમાં ‘न’
નો ‘इव’ અર્થ જાણીતો છે.

૧૭૯ જુઓ પૃ. ૬૮-૬૯ [૩૭-૩૮].

આમુખની શરૂઆતમાં (પૃ૦ ૧૪-) માયામેદનાં નિમિત્તોની ચર્ચા

વિશેષ વિસ્તારથી કરી છે. પછી વૈદિક વાણી સાથે જ

આમુખનો
ઉપસંહાર

વ્યાપક પ્રાકૃતનો ગાઢ સંબંધ છે, એ હકીકત અનેક

ઉદાહરણો અને યુક્તિઓ દ્વારા સ્થાપિત કરી બતાવી

છે. અને સાથે સાથે ‘પ્રકૃતિ: સંસ્કૃતમ્’ એટલે લૌકિક સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત

વચ્ચેના કાર્યકારણભાવવાળા મતને ઉપેક્ષાપાત્ર ઠરાવ્યો છે અને તે મતને સંગત

કરવાની દૃષ્ટિ પણ સૂચવી છે. વ્યાપક પ્રાકૃતનું પ્રમુખ સ્થાન વૈદિક યુગનું

આદિમ પ્રાકૃત છે—નહીં કે લૌકિક સંસ્કૃત—એ અહીં પ્રધાન સિદ્ધાંત છે.

સંસ્કૃત ઉપર વ્યાપક પ્રાકૃતની કેવી પ્રવલ અસર થયેલી છે એ બતા

વવા માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન અનેક ઉદાહરણો બતાવી વ્યાપક પ્રાકૃતનું

પ્રમુખ સૂચિત કર્યું છે. અને પ્રાકૃતની સાથે સંસ્કૃતનો સંબંધ એક બહેન

જેવો વર્ણવી બતાવ્યો છે. પછી વ્યાપક પ્રાકૃતના અવાન્તર મેદો—પાલિ

વગેરેનું સાધારણ સ્વરૂપ, દેશ્યપ્રાકૃતનું સ્વરૂપ અને છેક છેલ્લે સાહિત્યિક

અપભ્રંશના સમય વિશે પણ ઝહાપોહ કરી લીધો છે.

૭૪ આગલ કહ્યા પ્રમાણે અહીં મારે વારમા સૈકાથી અઢારમા સૈકા

સુધીની ગુજરાતી માયાની ઉત્ક્રાંતિ વિશે પ્રધાનપણે કહેવાનું છે અને

તે હેમચંદ્રે ઘડેલા અપભ્રંશના ગજને માપે માપી બતાવવાનું છે, એથી હવે

પછી પ્રચલિત ગુજરાતીની માતા અપભ્રંશના સ્વરૂપની ચર્ચા ક્રમપ્રાપ્ત છે.

માયાનું સ્વરૂપ સાહિત્યદ્વારા અને વ્યાકરણદ્વારા પણ જાણી શકાય

છે. વ્યાકરણનું સાધન ઉપલબ્ધ છે, તેથી સાહિત્યને

હેમચંદ્રના સમયની લોકમાયાની ડોહવાની અપેક્ષા નથી. વ્યાકરણનું સંપૂર્ણ સાધન

હેમચંદ્રે પણ ફક્ત એક હેમચંદ્રકૃત અપભ્રંશ પ્રક્રિયા જ છે.

આપેલી સમજૂતી હેમચંદ્રે જે અપભ્રંશપ્રક્રિયા બતાવી છે તેને હું તેમના

સમયની પ્રચલિત લોકમાયાની અથવા ઝગતી ગુજરાતીની પ્રક્રિયા સમજું.

છું અને તે, પ્રચલિત ગુજરાતીની માતા છે. વ્યાકરણ ઉપરાંત હેમચંદ્રે પોતે કુમારપાલચરિતમાં કેટલાંક પદો પણ રચેલાં છે. તેને હું સાહિત્યિક ઝગતી ગુજરાતીનાં પ્રથમ પદો કહું તો મને એ વધારે પડતું ભાસતું નથી અને શરૂઆતમાં જે મેં હેમચંદ્રને ગુજરાતીના પાણિનિ અને વાલ્મીકિ કહ્યા છે તે તેમના તે વ્યાકરણ અને પદોની અપેક્ષા જ કહ્યા છે.

તેમનાં પદોનો નમૂનો આ નીચે આપું છું :

હેમચંદ્રના
શબ્દોમાં તે
લોકભાષાનો
નમૂનો

“ ઝેઠ્ઠે નિંદડ કોવિ જણ અમ્હઈ વળાડ કોવિ ।
અમે નિંદહું કં વિ ન વિ ન અમ્હઈ વળાહું કં વિ ॥ ૩૭ ॥
મં મિહુદયા મવગહણ મં યિર એહી સુદ્ધિ ।
મત્યા હત્યડ સુગુરુ મં પાવડં અપ્પહો સુદ્ધિ ॥ ૩૮ ॥
અમેહિ કેળ વિ વિહિવસિળ એહ મનુઅત્તણ પત્તુ ।
મજ્જુ અદૂરે હોડ સિવુ મહુ વચ્ચડ મિચ્છત્તુ ॥ ૩૯ ॥

અમ્હહં મોહપરોહુ ગડ સંજમુ હુડ અમ્હાસુ ।

વિસય ન લોલિમ મહુ કરહિં મ કરહિં ઇઅ વીસાસુ ॥ ૪૦ ॥

૧૮૦ આ પદો ઝગતી ગુજરાતીનાં છે. તેનો ચાલુ ગુજરાતીમાં વિચ-પ્રતિવિચ કાવ્યે જે અક્ષરશઃ અનુવાદ થાય છે તે આ પ્રમાણે છે :

અમને નિંદો કોઈ જણ અમને વળો કોઈ ।
અમે નિંદશું કોઈને નવિ ન અમે વર્ણવશું કોઈ ॥
મેં (મારે) મેલવું મવગાહન મેંમાં યિર એહ સુદ્ધિ
માથે હાથો સુગુરુ, મેં પાસું આપની સુદ્ધિ ॥
અમે કેળે બી વિધિવસે એહ મનુજપર્ણ પામ્યું ।
મુજ અદૂરે હો ધિવ મુજ થયું જાઓ મિથ્યાત્વ ॥
અમેનો મોહપ્રોહ ગયો સંજમ હુઓ અમમાં ।
વિષય ન લોલતા મુજ કરે મ કરે એવશાસ ॥

રે મળ ! કરસિ કિ આલડી વિસયા અચ્છહુ દૂરે ।
 કરણડં અચ્છટં રંધિઅડં કદ્દૂડં સિવફલુ ભૂરિ ॥ ૪૧ ॥
 ઇળ પરિ અપ્પડ સિસ્સલવિસુ તુહ અસ્સહું પરમત્થુ ।
 સુમારિ જિણાગમ ધમ્મુ કરિ સજમુ વચ્ચુ પરમત્થુ ॥ ૪૨ ॥
 કિમ્મયં જમ્મણુ કેમ્મં ય મરણુ કિહ ભવુ કિધ નિન્નાગુ ।
 એહુ તેણ પરિજાણિયડ જસુ જિણવ્વણ પ્રમ્મોણુ ॥ ૫૦ ॥
 જોમ્મ ન ઇદિય વસિ ઠવડ તોમ્મ ન જિણહ કમાય ।
 જાડં કસાયહં ન કિડુ યડ તાડ ન કમ્મવિઘાય ॥ ૫૩ ॥
 વેચ્છલ સંપય ધુવુ મરણુ સન્નુ વિ એમ્મ મળેડ ।
 મિલિંવિ સમાણુ મહામુણિહિ પર મજમુ ન વરેહ ॥ ૬૨ ॥
 તિલિંવિ વિ અચ્છડ અહન્ન ઘણિ અહવડ નિઅગેહે વિ ।
 દિવે દિવે કરહ જુ જીવદય સો સિન્નહ સન્નો વિ ॥ ૬૪ ॥

રે મન ! કરે છે કેમ આઠ વિષયો છો દૂરે ।
 કરણો છે રૂધિયા કાદુ શિવફલ ભૂર ॥
 એની પરે આપને શીખવ, તુને કહિએ પરમાર્થે ।
 સમર જિનાગમ ધર્મ કર સગમ જા (કર) પરમાર્થ ॥
 કેમ જનમ કેમ મરણ કેમ ભવ કેમ નિર્વાણ ।
 એટલુ તેણે પરિજણાય જાસ જિનવચન પ્રમાણ ॥
 જામ ન ઇદિય વસે ઠવે તામ ન જિણે કમાય ।
 જાવ કષાયોનો ન કિયો ક્ષય તાવ ન કર્મવિઘાત ॥
 ચ્ચલ સપદા ધુવ મરણ સડ-સર્વે બીં એમ મળે ।
 મિલી-મલી સમાન (સાથે) મહામુનિઓને પણ સુઝમ ન કરે ॥
 તોર્યેં બીં છો અયવા વને અયવા નિજગેહે બીં ।
 દિએ દિએ (દિને દિને) કરે જે જીવદયા સો સીક્ષે સડ બીં ॥

સંગાહો—કેહિં કરિ જીવદય દમુ કરિ મોક્ષહો—રેસિ ।
 કહિ કસુ—રેસિ તુહું અવર કમ્મારંમ કરેસિ ॥ ૭૦ ॥
 કાયકુહુલી નિહ અયિર જીવિયડઝ ચલુ એદુ ।
 એ જાણિયિ ભવ—દોસડા અસુહડ માવુ ચણુ ॥ ૭૨ ॥
 તે ધન્ના કનુહુડા હિઅહુડા તિ કયથ ।
 જે જાણિયણિ વિ નવલુહુડા ઘુટહિ ધરહિ સુઅથ ॥ ૭૩ ॥
 પેઠી ધાને જિણામહો વત્તહિઆ વિ હુ જાસુ ।
 અમ્હારડં સુમ્હારડં વિ એદુ મમતુ ન તાસુ ॥ ૭૪ ॥
 —(કુમારપાલ ચરિત—આસ્મો સર્ગ—પ્રાકૃત દ્વાશ્રય)

ઉક્ત પદ્યોની નીચે જ તેમનું ચાલુ ગુજરાતીમાં પ્રતિબિંબ આપેલું છે. એ
 દેમચંદ્રનાં પદ્યોની ઉપરથી સ્પષ્ટ સમસ્ટી શકાય એમ છે કે—એ
 ભાષા અને વર્તમાન પદ્યોની ભાષા, વર્તમાન ગુજરાતીના યલણ તરફ
 ગુજરાતી ભાષા કેટલા યોગ્યી ગતિ કરી રહી છે.—

અમ્હે—અમે, નિંદડ—નિંદો, કોવિ—કોઈ, વણુડ—વર્ણવો, જણુ—જન,
 મિહુદ્યા—મેલવું, એહી—એ, પાવડં—પામું, સંજમુ—સંજમ—મંયમ, મણ—મન,
 રંધિઅઈ—રંધિઆં—રંધ્યા, કહુડં—કાહું, ઇણિપરિ—એણીપેરે, સુમરિ—સુમર્ય—
 સુમર—સમર્ય—સમર. કિમ્વ—કેમ, પ્રમ્મૌણુ—પ્રમાણ, ઘસિ—ઘરો, જલડ—જલો,
 એવ્વ—એમ, મળાઈ—મળે—(કહે), મિલિયિ—મઠી—મઠીને, પર—પણ,
 ઘણિ—ધને, ગેહે—ગેહે (ઘર), કાયકુહુલી—કાયકોટહુલી, જીવિયડઝ—

સ્વર્ગ માટે કરે જીવદયા દમ કરે મોક્ષ માટે ।
 કહે કોને માટે તુહુ ઓર કર્મારંમ કરે છે ॥
 કાયકોટહુલી નિહ અયિર જીવિયડઝ ચલુ એદુ ।
 એ જાણી ભવદોષોને અનુમ ભાવ તજેહ ॥
 તે ધન્ય કાનલદા હૈયલડાં તે કૃતાર્યે ।
 જે જાણેજાણે થી નવલદા ઘુટે (પીપ) ધરે શ્રુતાર્યે ॥
 પેઠી ધાને જિનામની વાતરી થી જાસ ।
 અમારં તમારુ થી એદુ મમત ન તાસ ॥

જીવિતહું, જાણિયિ—જાણી—જાણીને, પડઠી—પેઠી, વત્તડિઆ—વાતડી, અમ્હારડે,—અમારું, તુમ્હારડે—તમારું, एह—ए.

ઉક્ત શબ્દોમાં પ્રથમ શબ્દ હેમચંદ્રનો છે, તે પછીનો ચાલુ ગુજરાતીનો છે અને તે પછી ધનુષચિહ્નમાં ક્યાંય તે મૂલશબ્દનો અર્થ મૂકેલો છે. ૭૩ મા પદમાં આવેલું ‘ધુંટહિં’ ક્રિયાપદ ‘પીએ છે’ નો અર્થ સૂચવે છે. ધાત્વાદેશના પ્રકરણમાં હેમચંદ્રે ‘પા’—(પીયું) ધાતુને વડલે ‘ઘોટ’ ધાતુ ધાપરવાનો ભટામણ કરી છે : “ પિવેઃ પિચ્ઝ—ટહ્—પટ—ઘોટઃ— [૮—૪—૧૦]—સૂત્રોક્ત તે ‘ઘોટ’ ધાતુ, દેશ્ય જણાય છે. ‘પિવ’ નો આદેશ નથી. હેમચંદ્રે અહીં ધાપરેલો ‘ધુંટ’ ધાતુ, ઉક્ત ‘ઘોટ’ નું રૂપાન્તર છે અને તે ગુજરાતી ‘ધુંટડો’ કે ‘ધુંટ’ શબ્દમાં સચવાયેલું છે. ચઢી, ઘીજા ‘ફણિ પરિ’ વગેરે શબ્દો તો ચોકલા ગુજરાતી જ છે. માટે હેમચંદ્રનાં તે પદોને ગુજરાતી ભાષાના જન્મ કાઢનાં કહું છું.

અમના સમયમાં અમના દેશનું નામ ‘ગુર્જરા’ જાણીતું હતું, પરંતુ ભાષા માટે હજુ એ શબ્દ રુઢ થયો નહોતો એમ લાગે છે. દાક્ષિણ્યચિહ્ન વા ઉદ્યોતનસૂરિનાં કુવલયમાલામાં એક વે સ્થલે ગુર્જરોની ભાષાનો નમૂનો મૂકેલો છે. એ ઊપરથી ભાષાના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ સ્થાલ આવે એમ નથી. છતાં ગુર્જરો જે ભાષાને બોલતા હશે તે ભાષાને ક્યા વિશેષ નામથી ઓળખવી ? એ પ્રશ્ન તો થાય છે જ. એનો ઉકેલ કત્થાનાં વિશેષ સાધનો ઉપલબ્ધ નથી છતાં એ કાવત ઉક્ત કુવલયમાલાનો સહેજે જ થોડો ઘણો પ્રકાશ નાખે છે ને આ પ્રમાણે છે—

૧૮૧ આ સહેજ ઘણો લાંબો છે. તેમાં અનેક ટેકના લોકોની ભાષાનાં જુદાં જુદાં પદોનાં ઉદાહરણ છે. તેમાંથી અહીં તો માત્ર ગુજર, લાટ અને માલવ લોકોની ભાષાનાં ઉદાહરણ મૂકેલાં છે. જે પદો જાણી અક્ષરમાં મૂક્યાં છે તે, ભાષાના પદો છે. પહેલી ગાથામાં ગુજર પડી લાટ અને પછી માલવ પ્રવાસી બોલે છે. આ લાંબા સહેજ માટે જુઓ વિદ્યાપીઠ પ્રકાશિત પ્રાકૃતવ્યાકરણની પ્રસ્તાવના પૃ. ૨૦—૨૩ ટિપ્પણ.

“વળલોળિયપુઢમે ધમ્મપરે સવિવિગ્ધે નિટળે ।

‘ન ઉ રે મહ્નુ’ મળિરે અહ પેચ્છ ગુર્જરે અત્રે ॥”

“ઘ્ઘાઓલિત્તવિલિત્તે કયસીમતે સોહિયગતે ।

‘અમ્હં કાઉં તુમ્હં’—મળિરે અહ પેચ્છ લાડે ॥”

“તણસામમડ્ઢદેહે કોક્કળ માળર્જીગળે રોદે ।

માહ ય મહ્ણી તુમ્મે—મળિરે અહ માલત્રે ડિઢે” ॥”

ઉપર્યુક્ત ઉદાહરણોમાં ‘જુદા જુદા દેશના વાણિયાઓ જુદી જુદી ભાષા બોલે છે’ એ વાતનું મૂલ્ય છે. પહેલો ઉદાહરણ ગુર્જર બોલનારાઓનો છે,

અપભ્રંશ અને
પ્રાૈતિક ભાષાઓ

પછી લાટ અને માલત્ર બોલનારાઓનો છે. (ગુર્જર કારેણ બોલેલા શબ્દો જાણ અશ્વરમા મૂકેલા છે)

જે વાતનો આ ઉદાહરણ છે તે સમયે બોલચાલની

પ્રધાન ભાષા અપભ્રંશ હતી પણ એ પ્રધાન અપભ્રંશના પ્રવાહમાં, કારણના કાર્ય સત્ત હોય છે એ રીતે સદૃષ્ટ રહેલી પ્રાૈતિક ભાષાઓ કારણથી જેમ કાર્ય વૃથાક ધાપ તેમ જુદી પડી માતા-અપભ્રંશનું સ્થાન લેતી જતી હતી. ઇટલે જ કુવલયમાલ્યસાર ગુર્જરોનું. લાટોનું અને માલત્રોનું મમાયણ

જુદુ જુદુ ટાકી વતાવે છે. એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે, એ વાતે ભાષા માટે

૧૮૨ ઉપર્યુક્ત ગ્રંથ પાંચેની અર્થ અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે

હવે, ધન અને માણસદ્વારા જેઓનું અગ પુટ્ટ છે, જેઓ ધર્મપરાયણ છે, સ્ત્રી અને વિપ્રદ્વામાં નિપુણ છે તથા જેઓ “ન ઉરે મહ્નુ—” —‘નોરે મહ્નુ’ એમ બોલનારા છે એવા શીજા ગુચ્છરલોચનેન ગુણ છે. ૧

હવે, જ્ઞાન અને વિલેપનથી વિલિપ્ત (!), તથા મેંધાવાદ્ય અને મુશોભિત શરીરવાળા “અમ્હં કાઉં તુમ્હં”—‘અમારું તુમારું મું (૨)’ એમ બોલનારા લાટોને ગુણ છે. ૨

હવે, કાવ્ય અને મોટા પાત્રવાળા શરીરવાળા, સારીલા, માનપૂર્વક જીવનારા, જે તથા “માહ ય મહ્ણી તુમ્મે”—‘મારે અને યેન તમે’ એમ બોલનારા માલત્રી લોચને દોષ ૩.

ગુર્જરી, છાટી કે માલવી શબ્દો રુઢ રીતે નહીં ઘડાયેલા. પરંતુ સંભવ છે કે સમગ્ર જનપદની એકતાસૂચક ‘દેશી ભાષા’ એવો કોઈ વ્યાપક શબ્દ ચાલતો હોય. એ સમયની દેશી ભાષાઓ એકમૂલ્ય હોવા છતાં ઉચ્ચારણવૈચિત્ર્યને લીધે અંશતઃ વિવિક્તપ્રાય હતી. એટલે જ કુવલપમાલાકાર તે ઋણેની જુદી જુદી વાણી વતાવે છે. તે ઋણાંનો ગુર્જર જે વાણી બોલ્યો છે તે મૂળે તે સમયે ‘દેશી ભાષા’ કે એકા બીજા કોઈ સામાન્ય નામથી ઓળખાતી હોય, પરંતુ ત્યાર પછીના સમયે ચાલતી એ જ વાણીને ‘ગુર્જરી’ વા ‘ગુજરાતી’ ના અભિધાનને યોગ્ય કહેવામાં વાધ નથી.

અંતિમ અપભ્રંશ
કે

ઝગતી ગુજરાતી

કુવલપમાલાના કર્તા પછી આ. હેમચંદ્ર આશરે ઋણ સૈકા બાદ આવે છે. વિદ્વાનો હેમચંદ્રના સમયમાં જે લોકભાષા પ્રચલિત હતી તેનું નામ ‘અંતિમ અપભ્રંશ’ આપે છે. મારા નમ્ર કવન પ્રમાણે તેઓ જે ભાષાને ‘અંતિમ અપભ્રંશ’ કહે છે તે જ આ આપણી ઝગતી ગુજરાતી છે.

૧૮૩ છેક સોલમા, સત્તરમા અને ત્યાર પછીના સૈકાના પળ કવિઓ આપણી ભાષા માટે યૌગિકાર્થી અને વ્યાપક ‘પ્રાકૃત’ શબ્દ વાપરે છે ત્યારે અમુક અમુક કવિઓ ‘ગુર્જરભાષા’ શબ્દ વાપરે છે. ઇથી એમ જણાય છે કે ગુજરાતની ભાષા માટે પ્રાંતિકતાસૂચક ‘ગુજરાતી ભાષા’ શબ્દ ઘણો મોડો રુઢ થયેલો હોય :

- (૧) “સંસ્કૃત મેં જાણ્યું નહીં જાણી પ્રાકૃત વાળ”-નાકરકવિ.
- (૨) “પ્રાકૃત ભાષાએ મુળેને કહ્યું મધુસૂદન”-મધુસૂદન કવિ.
(કવિચરિત-રા. ૧૦. રા. ૧૦. કે. ૧૦. શાસ્ત્રી. ગુ. ૧૦. પૃ. ૨૦૩, ૨૨૫)
- (૩) “ગુર્જર ભાષાએ નલરાના ગુણ મનોહર માર્ગ”-માલણ (ઉક્ત કવિચ. ૧૦. ૧૮)
- (૪) “સંસ્કૃત માહેથી સો ॥.....ગુજરભાષ્ય”-શામલદાસ (હસ્તલિ. ૫૦. યાદી મા. ૨, રા. ૧૦. અંબાલલ કુ. ૧૦. જાની. ફા. ૧૦. પૃ. ૩૭)
- (૫) “હીરે જહ્યું મોહે હેમ ॥ પ્રાકૃત ડગર પરહ્યું તેમ”-કેશવદાસ.
(ઉક્ત યાદી ૫૦. ૫૧)
- (૬) “કરો પ્રાકૃત ॥ પ્રીતમા રૂઢ ડગાગી રૂઢ”-શામલભટ્ટ (ઉક્ત યાદી ૫૦. ૫૨)

‘ગુજરાતી’ કે ‘ગુજરાતી યોદ્ધો’ ના અર્થમાં આ० હેમચંદ્રે ‘ગુજર’ શબ્દનો પ્રયોગ અનેકવાર કર્યો છે. પરંતુ ભાષા માટે ‘દેશીરાગ’ અને ‘મેઘો’ અર્થનો ગુર્જરી શબ્દ શબ્દનો પ્રયોગ આ० હેમચંદ્રે કે તે સમ્પન્ના ધીજા વિદ્વાને કર્યો હોય એમ જાણ્યું નથી. ‘દેશી-રાગ’નો સૂચક ‘ગુર્જરી’ શબ્દ છે, વિનિતુ તેના અર્થમાં વપરાયેલા ‘ગુર્જરી’ નો પ્રયોગ સૌથી પ્રથમ કોણે કર્યો છે તે જાણનારું સાધન નથી. ઉક્ત ‘ગુર્જરી’ શબ્દનો મંવંવ ગુજ્જર લોકો થા ગુજ્જરદેશ સાથે છે એટલે રાગ માટે જેમ ‘ગુર્જરી’ શબ્દ વપરાયો છે તેમ ભાષા માટે એ શબ્દ તે વાકને કેમ નહીં વપરાયો હોય? એ શોધનીય તો સ્વર્ગ જ.

જે માટીમાધી ઘડો નીપજતો હોય તે માટીને અંતિમ માટી કહો કે ‘ઘડો’ કહો એ વધુ સરળું છે તેમ હેમચંદ્રના સમયની ‘અંતિમ

૧૮૪ “ગુજરદલ્લમ્” — ગુર્જરસંન્યે-પ્રા० દ્રુપા० સર્ગ ૬ શ્લો० ૫૯.

“સ્ત્રિગુજરેહિ” — લક્ષ્મણશીલા ચે ગુર્જરાઃ તૈઃ — સર્ગ ૬ શ્લો० ૬૫.

“ગુજરલોપો” — ગુર્જરલેખ — સર્ગ ૬ શ્લો० ૬૮.

૧૮૫, હિંદીશબ્દસાગરમા ‘ગુર્જરી’ શાયનો પરિચય આ પ્રમાણે છે: “ભરણ શાયની સ્ત્રી। મહ સપૂર્ણ આતિસી શાયની હૈ। इसमें तीव्र मध्यम और दोष सब स्वर बीजल लगते हैं। यह रामरानी और ललितका मिलन कर बनती है इसके गाने का समय दिनको १० बज्जेसे १६ बज्जे तक है।

ગુર્જરીનો મંજો અર્થ — “ગુજરાત દેશની સ્ત્રી” પણ તે કોશમા આવેલો છે.

૧૮૬ પારસી ભાષામાં ‘ગુજરી’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી છે તેનો અર્થ ‘મેઘો’ છે “મહ બાજાર જો પ્રાય તીસરે પ્રહર સઘડોંકે નિનારે લગ્યા હૈ” આ અર્થ ‘ગુજરી’ શબ્દનો છે (જુઓ ટર્ક-હિંદીકોશ-ર્જી.) પારસી ભાષામાં “નિશાસ-ગતિ। નિર્વાહ-વાલકોપ, પેઠ-પટ્ટુચ-પ્રવેશ”। અર્થમાં નરમાનિવાસે ‘ગુજર’ શબ્દ છે અને એવા જ અર્થવાળું ‘ગુજરના’ ક્રિયાપદ છે અને અને મઘ્યો ‘ગુજરવસર’ શબ્દ પણ છે. પ્રસ્તુત પારસી ‘ગુજર’ કોઈ સ્વતંત્ર જ શબ્દ છે કે છતાં સંબધ ‘ગુર્જર’ પર સાથે છે એ વિચારણીય મ્હં,

અપભ્રંશ' ના નામથી સૂચવાતી ભાષા અહીં માર્દાને સ્થાને છે અને તે ભાષામાં અસ્થિમજ્જાન્યાયે અંતઃપ્રવિષ્ટ ઝગતી ગુજરાતી 'ઘઢા' ને સ્થાને છે. ઈથી એ 'ઝગતી ગુજરાતી' ને 'કારણ' શબ્દથી કહેવા કરતાં અધિકાધિક સમાન લક્ષણોને લીધે 'કાર્ય' શબ્દથી કહેવી એ વધારે સુતર ભાસે છે. માટે જ અહીં હું હેમચંદ્રે 'અપભ્રંશ' ના મધ્યાલ્લા નીચે બતાવેલી ભાષાને 'અંતિમ અપભ્રંશ' ને બદલે 'ઝગતી ગુજરાતી' એવું વિશિષ્ટ નામ આપું છું.

૭૫ ધર્મધોરિસૂરિ નામના એક જૈનાચાર્ય યગમગ વારમા સૈકામાં હયાત હતા. તેમના શિષ્યે તેમની સ્તુતિ તે વ્યક્તની ગુજ્જરીની યાળીનો નમૂનો પ્રચલિત ભાષામાં રચેલી છે. તેમા 'ગુજરી' શ્રી પાસે નીચેના પદો કહેવરાવ્યાં છે :

“ગુજ્જારિ” “બોલ્હ ચાલુ પ્રિય ! મજ્જુ મળોરહ પૂર ।

દેસળ સુળદુ સુહાવણિય વદેવિણુ જસસૂરિ ॥ ૭ ॥

મહિયલિ વિમલડ સયલુ જલુ વય પઠુતડ આસોય માસુ

ધમસૂરિ—કેરં ચિત્ત જિમ્મ વય નિમ્મલુ ઠિડ આગાસુ ॥ ૮ ॥

૧૮૭ ગાયકવાડ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર તરફથી પ્રકાશિત થયેલા પાટણના મહારોના સૂચિપત્રમાં પૃ. ૩૬૬-૩૬૭-૩૬૮-૩૬૯-૩૭૦ ઉપર શ્રીધર્મધોપસૂરિ અથવા ધર્મસૂરિની સ્તુતિ છે. તેમાં તેમનો પરિચય આપેલો છે. તે સ્તુતિ-પરિચય તેમના વિષ્ય રવિપ્રભે રચેલો છે.

૧૮૮ આ પદો તે જ સૂચિપત્રમાં પૃ. ૩૭૧ ઉપર છે. તે, 'વારહ નાવડં-દ્વાદશ માસ અપભ્રંશ' નામની ધર્મસૂરિસ્તુતિમા ૭-૮ મા છે. તેનું વર્તમાન ગુજરાતી પદ નીચે પ્રમાણે છે:—

ગુજરી બોલે ચાલો પ્રિય મુજ મનોરથ પૂર ।

દેશના સુળો સુહાવણી વદીને યશ સૂર ॥

મહિતલે વિમલ સકલ જલ, વે પહોંત્યો આસો માસ

ધર્મસૂરિકેરં ચિત્ત લેમ વે નિર્મલ ચિયુ આકાશ ॥

• વારમા સંક્રાન્તી આ ભાષા ઝગતી ગુજરાતી નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

૭૬ આચાર્ય હેમચંદ્રે પોતાના સમયની ઝગતી ગુજરાતીને વ્યાકરણ દ્વારા નિયંત્રિત કરવા જે જે નિયમો આપ્યા છે તે બધાનું હેમચંદ્રનું ઝગતી ગુજરાતીનું વ્યાકરણ અહીં સવિસ્તર આલેખન આવશ્યક છે, કારણ કે અહીં તે નિયમોની તુલના દ્વારા જ વારમા સંક્રાન્તી અઢારમા સંક્રા સુધીની ગુજરાતી પદ્ય કે ગદ્ય એવી કતિપય કૃતિઓની ભાષાનું અવલોકન કરવાનું છે :—

સ્વરપરિવર્તન

(૧) ગ્રાયિક સ્વરપરિવર્તન

(હેમચંદ્રનાં મૂળોનાં
અંકો)

૮-૪-૩૨૯

‘અ’ નો આ—કચ, વચ (કાચ)

‘ઇ’ નો એ—વીણ, વેણ (વીણા)

‘ઉ’ નો અ, આ—બાહ બાહા, બાહુ (બાહુ)

‘ઋ’ નો અ, ઇ, ઊ—તણ, તિણ, તૈણ (તૂણ)

પઢ, પિઢ, પુઢ (પૃષ્ઠ)

સુક્તિદ, સુહૃદ (સુહૃત)

[પાલિ, આર્યપ્રાકૃત કે અર્ધમાગધીમાં ‘ઋ’ નો ઉપયોગ સમૂહ્યો નથી ત્યારે અપભ્રંશમાં તેનો ઉપયોગ પ્રચલિત થાય છે જો કે તે પદ્ય વિરલ છે.]

૧૮૯ વૈદિકસંસ્કૃતમા અને પાણિનીય મંસ્ટૃતમા ‘ઋ’ સ્વરનો પ્રયોગ છે ત્યારે પાલિ, આર્યપ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પંજાબી અને ચૂઝિકાપૈશાચીમાં ‘ઋ’ સ્વરનો પ્રયોગ જ નથી. બહોળા અપભ્રંશમાં ‘ઋ’ નો પ્રયોગ ચાલુ થાય છે. તૂણ, સુહૃન વગેરે એનો ઉદાહરણો છે.

‘લ’ નો ફેલિ—વિલિનઓ, વિનઓ (વૂન)
 ‘૯’ નો ડ, ડ—લિહ, લીહું લેહ (રેલા)
 ‘ઓ’ નો અડ, ઓ—ગડરી, ગોરી, (ગૌરી)

લઘુ ઉચ્ચારણ

૮-૪-૪૧૦

(૨) લઘુ ઉચ્ચારણ

વ્યંજન સાથે મળેલા ‘૯’ અને ‘ઓ’નું લઘુ ઉચ્ચારણ થાય છે.

‘લુધે’—(સુધેન)

‘લુહહો’—(લુહમસ્ય)

૮-૪-૪૧૧

પદને છેડે આવેલા ડ, હ, હિ અને હ નુ લઘુ ઉચ્ચારણ થાય છે.

‘લુહહ’—(લુહકમ)

‘લુહું’—(લુહમ્ય)

‘લુહિ’—(યત્ર)

‘લુહં’—(લુહાનામ)

વ્યંજનપરિવર્તન

(૩) અસંયુક્ત અને અનાદિસ્થ વ્યંજનનું પરિવર્તન

૧૧૦ આપામા પ્રચલિત ‘લીટી’ કે ‘લીટી’ અને ‘લીટો’ કે ‘લીટો’ ના મૂળમા પ્રસ્તુત ‘લીહ’ પદ છે, વધૂ+ટી—વધૂટી. કચ્છ+ટી—કચ્છાટી (કાછડી) આમ+ટી—આમટી (ગામટી) વગેરેની માફક ‘લીહ’ ને સ્વાર્થિક ‘ટી’ લાગતા ‘લીહટી’ પદ થાય અને તે દ્વારા લીટી, લીટી, લીટો અને લીટો એ વધા પદો આવે છે. વધૂટી વગેરે માટે જુઓ અભિપ્રાન—વિતામણિ કા. ૩ સ્તો. ૬૦ તથા ૩૩૧.

૧૧૧ “‘લુધે’ ‘લુહ’ ‘લુહિ’ ‘લુહં’ વગેરે પ્રયોગોમા ‘૯’ અને ‘ઓ’ એકમાત્રિક છે એટલે હસ્ત છે” એમ પોતાના પ્રાકૃતવ્યાકરણમાં આચાર્ય શુભચંદ્ર જણાવે છે તેમ અહીં ‘લુધે’ અને ‘લુહહો’ વગેરે પ્રયોગોમા વપરાયેલા ‘૯’ અને ‘ઓ’ લઘુઉચ્ચારણવાળા એટલે હસ્તરૂપ છે એમ સમજવાનુ છે.

૧૧૨ ચાલુ ગુજરાતીમા-જડ, જ્યા, જહિ વગેરે પ્રયોગો પ્રચલિત છે અને એ જ પ્રમાણે તહિ, કહિ, અહિ વગેરે પણ છે.

૮-૪-૩૯૬	{	'ક' નો ગ -	વિષ્ણોહગૌર (વિશેષકર)
		'લ' નો ષ -	સુષ (સુષ્ણ)
			મુષ (મુલ)
		'ત' નો ટ -	કથિદૃ (કથિત)
		'ય' નો ધ -	કથિદ (કથિત)
			સર્થ (શપથ)
		'પ' નો વ -	સવધ (શપથ)
		'ફ' નો મ -	સમ્પલ (સપ્લ)
૮-૪-૩૯૭		'મ' નો વૈ -	ભમર, મૈર (અમર)
૮-૪-૪૧૨		'મ્હ' નો મ્મ -	ગિમ્મ, ગિમ્હ (ગ્રીમ્)
૮-૪-૪૦૦		'ય' નો ઙ -	આવૃપ્ત-આવઙ (આપત્)

૧૯૩ બાલુભાષાના 'ક્ષાગરો' 'કામગરો' 'નવીનગર' વગેરે શબ્દમાં આવેલો અંત્ય 'ગર' અને 'વિષ્ણોહગર'નો અંત્ય 'ગર' એ બન્ને સમાન લાગે છે. ફારસીભાષામાં 'કારીગર' 'શીશાગર' 'કલકૈગર' વગેરે શબ્દોમાં જે અંતિમ 'ગર' છે તે પ્રત્યયરૂપ છે અને તેનો અર્થ 'કરનેવાલો' યા 'બનાવેવાલા' છે. 'વિષ્ણોહગર'નો અંતિમ 'ગર' અને ફારસીનો ઉક્ત 'ગર' પ્રત્યય એ બે વચ્ચે કંઈ સામ્ય છે કે કેમ? એ વિચારણીય છે. 'વિષ્ણોહગર'નો અંતિમ 'ગર' સં. 'કૃ' અમરથી આવેલા 'કર' નું ઉચ્ચારણાંતર છે. કર્મકર, સુલકર, ધુલકર વગેરે એ વધા શબ્દોમાં વપરાયેલો અંત્ય 'કર' અને અપરંપરાનો ઉક્ત 'ગર' એ બન્ને સમાન છે.

૧૯૪ 'કપ્તુ' ના અર્થમાં જે 'કીધુ' પદનો પ્રયોગ કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત છે. તે 'કીધુ' અને પ્રસુત 'કથિદ' એ બન્ને પદો સરસાગવા જેવાં છે. કથિદક કથિદઅ-કથિદઅ-કીધ-કીધુ.

૧૯૫ 'સોગન' ના અર્થમાં વપરાતો 'સમ' શબ્દ અને પ્રસુત 'સવહ' એ બન્ને સરસાગવી શકાય એમ છે. સવહ-સવહ-સમ.

૧૯૬ "આપદ-વિપદ-સંપદો દઃ ૩." સૂત્રમાં આચાર્ય હેમચંદ 'આપદ' વગેરેના અંત્ય 'દ' નો 'ઙ' કરવાની મલામણ કરે છે. માયાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ 'દ'

विव्यां-विवङ् (विपत्)

संपया-संपङ् (संपत्)

‘र’ नो लोप अने
बधारे (४) ‘र’ नो लोप

८-४-३९८ संयुक्त व्यंजनमां पाछळ आवेलो ‘र’ विकल्पे
लोपाय छे-पिय, प्रिय (प्रिय)

(५) ‘र’ नो वेंधारो

८-४-३९९ कोई कोई पदमां ‘र’ बधाराखे आनी जाय छे-वास,
त्रास (व्यास)

केटलाक शब्दो (६) केटलाक शब्दो

८-४-४०२	जेहँ	(यादश)	जेहवुं-जेवुं
	तेह	(तादश)	तेहवुं-तैवुं

जु ‘इ’ उच्चारण घाय केवा रीते? ‘द’ अने ‘इ’ मा उच्चारणनी दृष्टिए लेश
पण साम्य नथी, मने लागे छे. के—

संपदा—संपया-संपय-सपइ.

विपदा—विवया-विवय-विवइ.

आपदा—आवया-आवय-आवइ

आ प्रकारे ‘संपइ’ वगैरे शब्दो नीपजाववा भाषाविज्ञाननी दृष्टिए विशेष संगत
भावे छे.

१९७ प्रस्तुत ‘र’ नो बधारे वैदिक प्रयोगोमा पण बधेलो छे तयारे पाणिनीय
संस्कृतमां एवा ‘र’ बधारावाळा प्रयोगो उपलब्ध नथी, वैदिकप्रयोगो माटे जुओ
पृ० ५८ कंडिका [१७] प्रस्तुत व्याख्यान.

१९८ ‘यादश’ वगैरे ऊपरथी ‘जेह’ ‘जेहवुं’ के ‘जैसा’ पद लाववा माटे
नीचैनो कम सुषटित भावे छे:

	કેહ	(કીદશ)	કેહવું-કેયું
	જહ	(જીદશ)	જહવું-જયું
૮-૪-૪૦૩	જહસ	(યાદશ)	જેસા
	તહસ	(તાદશ)	તેસા
	કહસ	(કીદશ)	કૈસા
	અહસ	(ઈદશ)	એસા
૮-૪-૪૦૭	જેવેદ	(યાવત્)	જેવડું

{ યાદશ—જાદિમ—જાહસ—જહમ—જૈસા યા જેસા
 { યાદશકમ્—જાદિસય—જાહસય—જહમય—જૈસય—જેહય—જેહવું—જેવું
 અહીં એક ઉચ્ચારણમેદ ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે અને તે એ કે, ‘ જેસા ’ ધગેરેને
 ‘ જે ’માં રહેલો-‘ એ ’ વિષ્ટત છે-પદોલો છે અને ‘ જેહવું ’ ધગેરે નો ‘ એ ’ સં
 છે-સાવડો છે.

{ તાદશ—તાદિસ—તાહસ—તહસ—તૈસા યા તેસા
 { તાદશક—તાદિસય—તાહસય—તહસય—તૈમય—તેહય—તેહવું—તેવું
 { કીદશ—કીદિસ—કીહસ—કહસ—કૈમા યા કેમા
 { કીદશક—કીદિસય—કીહમય—કહસય—કૈસય—કેહય—કેહવું—કૈવું
 { ઈદશ—ઈદિસ—ઈહસ—અહસ—એસા યા એસા.
 { ઈદશક—ઈદિસય—ઈહસય—અહસય—એસય—એહય—એહવું—એવું.

અહીં એ યાદ રાખવું આવશ્યક છે કે યાદિમ, તારિસ, કાદિસ, ઈદિસ ધગે
 પ્રયોગો પાલિ પ્રાકૃતમાં મુપતીત છે : જુઓ કથાપન—કિલ્લિધાન—કુદંત વિધાન—કા
 ૬ સૂચ ૧૧. ત્યારે આર્યપ્રાકૃતમાં જારિમ, તારિસ, કેરિસ, ઇલિસ પ્રયોગ
 પ્રચલિત છે.

૧૧૧. આચાર્ય હેમચંદ્ર યદ્-ય + એવઢ । તદ્-ત + એવઢ । દદમ્-દદ + એવઢ
 કિમ્-કિ + એવઢ । એ રીતે જેવઢ, તેવઢ ધગેરે પદોને સાધી મતાવે છે. સં.
 ‘ યાવત્ ’ ધગેરેના ‘ વત્ ’ ઓશનો ‘ એવઢ ’ આદેશ કરીને તેમણે ‘ યાવત્
 ધગેરેની માથે ‘ જેવઢ ’ ધગેરેની સમાનતા સ્થાપિત કરી છે. સંમત છે કે
 ‘ કિવત્ ’ ‘ યાવત્ ’ ધગેરેનો ‘ યત્ ’ અને ‘ વત્ ’ થોડું કાળે ‘ વઢ ’ રૂં
 બોલાતો હોય અને સાથે આદ્યસ્વરનું ઉચ્ચારણ પણ બદલાઈ અતું હોય.

	તેવડ	(તાવત્)	તેવડું
૮-૪-૪૦૮	એવડ	(ઇયત્)	એવડું
	કેવડ	(કિયત્)	કેવડું
૮-૪-૪૩૫	એતુલું	(ઇયત્)	એટલું
	કેતુલ	(કિયત્)	કેટલું
	જેતુલ	(યાવત્)	જેટલું
	તેતુલ	(તાવત્)	તેટલું
	એતુલ	(એતાવત્)	એટલું
૮-૪-૪૧૩	અનાદસ	(અન્યાદસ)	અન્ય જેવું-બીજા જેવું
	અવરાદસે	(,,)	અપર જેવું-
૮-૪-૪૩૪	તુહાર	(ત્વદીય)	તારું
	અમ્હાર	(અસ્મદીય)	અમારું
	મહાર	(મદીય)	મારું

૨૦૦ આ શબ્દોમાં પ્રકૃતિ અને પ્રત્યયની કલ્પના હેમચંદ્રે આ પ્રમાણે કરી છે :
પ્રકૃતિ. પ્રત્યય.

ઇદમ્—ઇદ + એતુલ—એતુલ

કિમ્—કિ + એતુલ—કેતુલ

યદ્—ય-જ+ એતુલ—જેતુલ

તદ્—ત + એતુલ—તેતુલ

એતદ્—એત+ એતુલ—એતુલ

૨૦૧ હેમચંદ્ર કહે છે કે ‘અન્યાદસ’ શબ્દનો ‘અવરાદસ’ એવો આદેશ થાય છે. પરંતુ ભાષાવિજ્ઞાનની દ્રષ્ટિએ ‘અન્યા’ અંશનું ‘અના’ પરિવર્તન શક્ય છે. ‘અના’ દ્વારા ‘અવરા’ પરિવર્તનનો સંભવ નથી. માટે જેમ ‘અન્યાદસ’ શબ્દ છે. તેમ બીજો તેવા જ અર્થવાળો ‘અપરાદસ’ શબ્દ પણ હોવો જોઈએ. ‘અન્ય’ અને ‘અપર’ એ બન્ને શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે. એ ‘અપરાદસ’ શબ્દનું ‘અવરાદસ’ ઉચ્ચારણ શુભર છે. એટલે ‘અન્યાદસ’ ની સાથે ‘અવરાદસ’ નો સંબંધ નથી પરંતુ ‘અપરાદસ’ સાથે છે.

કેટલાક નિપાતો (૭) કેટલાક નિપાતરૂપ દેશ્ય શબ્દો—

હેમચંદ્રે કલ્પેલા પદો: અર્થ :

૮-૪-૪૨૧	વુન્ન	(વિપણ્ણ)	વિપાદયુક્ત
	વુંત્તે	(ઉત્ત)	કહેલું
	વિચ્ચ	(વર્ત્ત)	ઘચ્ચે—ગરગમાં
૮-૪-૪૨૨	ઘંઘલ	(ઈંઈલ)	જગડો
	ઘહિંઈ	(શીઘ્ર)	ઘહેલું—શીઘ્ર
	વિદ્દાલ	(અસ્પૃશ્યસંસર્ગ)	ઘટાલ—અસ્પૃશ્યસંસર્ગ
	દ્રઘલ્લ	(મય)	હર—ભય
	અપ્પણ	} (આત્મીય)	આપણું
	અપ્પણલું		
	દેહિ	(દૃષ્ટિ)	દૃષ્ટિ—નજર
	નિચ્છ	(ગાટ)	અસર કરે તેલું
	સડુલ	(અસાધારણ)	અસાધારણ
	કોડ, કુડ,	(કૌતુક)	કોડ
	લેડું	(ક્રીડા)	ક્રીડા—લેલ

૨૦૨ ‘વચ્+ત’ની દશામા ‘વ’ નો ‘વુ’ થતો ‘વુક્’ થાય અને પ દ્વારા ‘વુત્ત’ને સાધી શકાય અથવા ‘પ્રોક્ત-પોક્ત-પુત્ત-યુત્ત’ એમ થને.

૨૦૩

૨૦૪ ‘પયમિલ્લ’ (પ્રયમ) પદ સાથે ‘ઘહિલ્લ’ ને સરસાવી શકાય એમ છે.
પયમિલ્લ-પહમિલ્લ-પહિલ્લ-ઘહિલ્લ-પ્રયમવુ-ઘહેલ-ઘહેલું-શીઘ્ર.

૨૦૫ સસ્કૃત ‘ક્રીડા’ તા ‘લેલ’ પદ સાથે ‘લેડું’ ને સરસાવી શકાય.
“ક્રીડા લેલા ચ કૂર્દનમ્”—અમર૦ નાટ્યવર્ણ કાં૦ ૧ શ્લો૦ ૬૩.

રવળ્ણ^{૨૦૬} (રમ્ય) રમ્ય-સુંદર
 દક્ષરિ (અદ્ભુત) આશ્ચર્ય
 હેલ્લિ^{૨૦૭} (હે સલિ !) હે+આલિ !—હે સલિ !
 —હલિ !

જુઅંજુઅં (પૃથક્-પૃથક્) જુદુંજુદું

૨૦૬ ‘રમ્ય’ અને ‘રવળ્ણ’ કરતા ‘રમણ’ અને ‘રવળ્ણ’ એ બે શબ્દો વચ્ચે વિરોધ સમાનતા છે.

૨૦૭ હૈમચદ્ર ‘હે સલિ !’ શબ્દનો ‘હેલ્લિ’ શબ્દ ઘનાવવાની ભલામણ કરે છે. માયાવિજ્ઞાનની રીતે જોતાં ‘હે સલિ’ અને ‘હેલ્લિ’ એ બે પદો વચ્ચે અક્ષરસામ્ય નથી તેથી ‘હે સલિ’ નું ‘હેલ્લિ’ થાય જ કેવી રીતે ? ‘સલિ’ અર્થનો સૂચક ‘આલિ’ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. ‘હે+આલિ’ અને ‘હેલ્લિ’ એ બે વચ્ચે અર્થનું અને અક્ષરનું એમ બન્ને રીતે સમાનપણું પળે છે તેથી ‘હે+આલિ’ કપરથી કોઈ રીતે ‘હેલ્લિ’ પદને લાગણું અધિક હુમ્મ જણાય છે.

અથવા

સં. એતત્—પ્રાં. એત એ ‘એત’ને સ્વાર્થિક શબ્દ (૮-૨-૧૬૪) પ્રત્યય લગાડતા ‘એતિલ્લ’ પદ થાય, તેનું ધીસું ઠચારણ ‘એલ્લ’ પણ થાય; એ ‘એલ્લ’ કપરથી માયાનો ‘એલો’ શબ્દ આવેલો છે એલો એટલે એ-પેલો. ‘એલ્લ’ આમ આવ ‘એલી’ આમ આવ ‘વગેરે વાક્યોમા ‘એલ્લ’ તથા ‘એલી’ નો પ્રયોગ પ્રસિદ્ધ છે. ‘હે+એલ્લી’—‘હેલ્લિ’ એ દ્વારા પણ પ્રસ્તુત ‘હેલ્લિ’ ને સાધી શકાય.

૨૦૮ ‘પૃથક્-પૃથક્’ શબ્દનો આદેશ, ‘જુઅંજુઅં’ છે એમ હૈમચદ્ર કહે છે. અક્ષરપરિવર્તનના નિયમો જોતાં કોઈ પણ રીતે ‘પૃથક્-પૃથક્’ નું ‘જુઅંજુઅં’ એવું રૂપાંતર સમવે નહીં. હૈમચદ્રનું કથન માત્ર અર્થની દૃષ્ટિએ સંગત કરી શકાય. અક્ષરપરિવર્તનની દૃષ્ટિએ તો ‘યુતયુત’ શબ્દ દ્વારા ‘જુઅંજુઅં’ શબ્દ સાધી શકાય. હૈમઅનેકાર્યસંગ્રહ કાં. ૨ સ્ત્રો. ૧૮૬ માં ‘પૃથક્’ અર્થનો વાહક ‘યુત’ શબ્દ હૈમચદ્ર નોંધે છે “યુત અન્વિતે પૃથક્” પ્રસ્તુત ‘યુત’ શબ્દ દ્વારા ‘એકમેક’ ‘અપ્રમત્ર’ (હે. ૮-૩-૧) ની પેટે ‘યુતયુત’ ને સાધિએ તો તે દ્વારા ‘જુઅંજુઅં’ પદ સ્વાભાવિકપણે આવી શકે. પ્રસ્તુત ‘યુતયુત’ કે ‘જુઅંજુઅં’ પદની સાથે તત્સમાનાર્થક ફારસી ‘જુદાજુદા’ શબ્દનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ છે કે કેમ એ અસ્પષ્ટ વિચારણીય છે.

નાલિઝં	}	(મૂઢ)	મૂઢ
વઢ			
નવેલું	:	(નવ)	નોલું-અનોલું
દહવઢ		(અવસ્કન્દ)	હટ અથવા ધાડ-ધાડું
છુઢ		(યદિ)	જો
મન્મીસી		(મા મૈયીઃ)	ન બી-ભય ન પામ

૨૦૯ ‘નાલિઝ’ અને ‘વઢ’ એ બન્ને પદો ‘મૂઢ’ પદના સમાનાર્થી છે. તેમાં ‘નાલિઝ’ અને ‘મૂઢ’ વચ્ચે લેણ પળ અક્ષરસામ્ય નથી. એથી ‘નાલિઝ’ માટે મૂળરૂપે ‘મૂઢ’ પદને ન કલ્પાય. અનાર્ય-અનારિય-અનાલિય-નાલિઝ આ રીતે વધાવ ‘નાલિઝ’ પદ આવ્યું હોય. ભાષાનો ‘અનાઢી’ અને પ્રસ્તુત ‘નાલિઝ’ એ ઘણે સમાન અર્થના વાહક છે. અથવા “નાલીકઃ અઘે” इत्यादि कहींने आचार्य हेमचंद्र सं० ‘નાલીક’ શબ્દનો ‘અઘ-મૂલ’ અર્થ પણ નોંધેલો છે (અનેકાર્ય કાં० ૩ ગ્લો० ૫૨) એ ઉપરથી એ સં० ‘નાલીક’ અને પ્રસ્તુત ‘નાલિઝ’ એ બે વચ્ચે સરસામગી થઈ શકે એમ છે અને ‘મૂઢ’ તથા ‘વઢ’ એ બે વચ્ચે જે અક્ષરસામ્ય છે તે સ્પષ્ટ છે. એથી ‘વઢ’ ની સાધનમાં ‘મૂઢ’ પદનો ઉપયોગ કરવાનો ઘાઘ નથી.

૨૧૦ ‘નૂતન’ની પેઠે ‘નવીન’ અર્થનો થોતક સં० ‘નવ’ શબ્દ પણ છે. નવ+ક (ક-સ્વાર્થિક)-નવક. પ્રસ્તુત ‘નવક’ અને આ ‘નવક’ એ બે વચ્ચે વિશેષ સામ્ય છે.

૨૧૧ “સત્યાવત્પદં શાલ્યણુ સાદુ વિ લોઢ કરેદ્ ।

આદમ્હ મન્મીસડી જો સજ્જણુ સો દેદ્ ॥”

અર્થાત્ “લોકો, સ્વસ્થ અવસ્થાવાઝાઓને તો સારી રીતે ઘોલાવે ચલાવે છે પરંતુ સજ્જન તો તે કહેવાય કે જે દુઃખીઓને પણ અભયવચન દે” એ અર્થવાઝા ઉપર પદમાં ‘અભયવચન’ માટે ‘મન્મીસડી’ શબ્દ છે. હેમચંદ્ર ‘મા મૈયીઃ’ ક્રિયા-પદ સાથે પ્રસ્તુત ‘મન્મીસડી’ને સરસાવે છે અને એ જ ક્રિયાપદ દ્વારા ‘મન્મીસા’ પદને સાધી બતાવે છે. મને લાગે છે કે મા+મીયા-મામીયા ‘મન્મીસા’ એ રીતે નામ દ્વારા પ્રસ્તુત ‘મન્મીસા’ નામને સાધવું વિશેષ યોગ્ય છે. મીતિ, ભય અને મીયા એ ત્રણે શબ્દો ‘મય’ અર્થના સૂચક છે. એથી મા+મીયા દ્વારા ‘મન્મીસા’ને સાધવાની રીત ધ્યાનરૂપની દૃષ્ટિએ પણ અવાધિત છે. ‘મન્મીસા’ને સ્વાર્થિક ‘ઢ’ લગતાં છીલિયી ‘મન્મીસડી’ પદ સાધવું સુભ છે.

જાહિઠિઠી (યદ્ યદ્ દષ્ટ.તત્ તત્) જે જે જોયું તે તે
તરફ રાચવાની વૃત્તિ

અનુકરણ શબ્દો (૮) શબ્દાનુકરણ

૮-૪-૪૨૩ હુહુરુ ' હુહુહુ-હહહ ' શબ્દનું અનુકરણ
કસરક ક્ષાતી વચ્ચે ' કચરક કચરક '
ચેષ્ઠાનુકરણ યતા ધ્વનિનું અનુકરણ
ધુમ્ધિઅ વાંદરાના જેવી ચપલ્તાવાળી
ચેષ્ઠાનું અનુકરણ

ઉઠ્ઠવૈસ ઊઠવેશ—ઊઠવું અને વેસવું ક્રિયાનું અનુકરણ

પાદપૂરકો (૯) અર્થ વિનાના પાદપૂરક પદો

૮-૪-૪૨૪ વૈષ્ઠ

૨૧૨ સ. યદ્ + દષ્ટિ + કા = યદ્દટ્ટિકા—પ્રા॰ જહિઠિઠા, પ્રસ્તુત ' જાહ-
ઠિઠા ' અને પ્રા॰ ' જહિઠિઠા ' વચ્ચે સ્વરચામળી કરી શકાય એમ છે.

૨૧૩ ' એહિરેયાહિરા ' એણે એક સંસ્કૃત પદ છે. એહિ રે—(રે આવ)
યાહિ રે—(રે જા) જે ક્રિયામા ' રે! આવ, રે! જા ' એણે વારંવાર કહેણું
પડે તે ક્રિયાનું નામ ' એહિરેયાહિરા ' ક્રિયા કહેવાય. આ શબ્દમા એ ક્રિયાપદોનો
સમાસ થયેલો છે જે અપવાદરૂપ છે. ' મયૂરભ્યસકેત્યાદયઃ ' (૩-૧-૧૧૬
હૈમ॰) એણે સૂત્ર એવા અપવાદભૂત સમાસો માટે છે. માપાનો ' આવરોગાવરો '
કે ' અવરજવર ' શબ્દ ઉપર ' એહિરેયાહિરા ' નો અર્થ ઠીક રીતે યતાવે છે. જેમ
' એહિરેયાહિરા ' શબ્દ ક્રિયાપદોનો બનેલો છે તેમ પ્રસ્તુત ' ઊઠ્ઠવૈસ ' શબ્દ પણ
એ ક્રિયાપદો દ્વારા સમાયેલો છે. જે ક્રિયામાં ' ઊઠ ' અને ' વેસ ' એમ વારંવાર
બોલવું પડે શા કરણ પડે તે ક્રિયાનું નામ ' ઊઠ-વૈસ ' છે. ' ઊઠ ' ' ઊઠવિસ ' ઇતિ
યસ્યાં ક્રિયાયાં સા ' ઊઠવૈસ ' ક્રિયા—' ઊઠ ' એટલે ઊઠ-ઊઠો યા, ' ઊઠવિસ ' એટલે
વેસ—વેસી જા. એમ યોજા પુરુષના એકવચનરૂપ ' ઊઠ-ઊઠવિસ ' એ એ ક્રિયાપદો દ્વારા
પ્રસ્તુત ' ઊઠવૈસ ' શબ્દને સાધવાનો છે. ' વૈસ ' એ ' ઊઠવિસ ' નું જ સ્વરચામળાંતર
છે. સં. ઊત્થિ + ઉપવિશ—પ્રા॰ ઊઠ + ઊઠવિસ—ઊઠવૈસ—ઊઠવેશ.

૨૧૪ " પુણ્ય એવેદ મિં સર્વે યદ્ મૂત યથ માબ્યમ્ "—શ્રેતાશ્વરોપ॰ ૩, ૧૫. ૧

" મિં ' ઇતિ વાચ્યાલંકારે "—(આવશ્યકટ્ટીકા પૃ॰ ૨૪૪ આ॰ સ॰)

ઉપર ' મિં ' અને પ્રસ્તુત ' યદ્ ' વચ્ચે તુલના કરી ગરાય એમ છે.

અવ્યયો	‘ચાઈ’ (૧૦) અવ્યયો				
૮-૪-૪૦૧	કેમ કિમ નિહ કિધ	(કથમ્)	કેમ કિમ		
	જેમ ^{૧૫} જિમ જિહ જિધ		(યથા)	જેમ જિમ	

૨૧૫ 'ચા' અને 'મ' નેષે કર્તું જ સામ્ય નથી તેથી 'ચા' નો 'મ' બોલાય જ કેમ ? એ જોતા માપાવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ 'ચયા' દ્વારા 'જેમ' સાધી શકાય તેમ નથી. 'યથા' નો અર્થ જોતાં મને લાગે છે કે સં. 'યદ્ + ઇવ—' યદિવ પ્રા. જહ્વ—જહ્વૈ—જહ્મ—જેમ. આ પ્રકારે 'જેમ' ને સાધવામાં આવે તો અર્થ અને અક્ષરપરિવર્તન એ બન્ને પ્રકારે કર્તું બાધક જણાતું નથી. 'યથા' એટલે જે પ્રકારે—જે રીતે. 'યદિવ' એટલે જેની પેટે—જે રીતે—(યન્—એટલે જે. ઇવ—પેટે.) આ જ પ્રકારે—

તદ્ + ઇવ—તદિવ—તદ્વ—તદ્વૈ—તદ્મ—તેમ.

ક + ઇવ—કહ્વ—કહ્વૈ—કહ્મ—કેમ. ઘગેરેને પણ સાધી શકાય.

અથવા

યદ્ + એવ—યદેવ—જએવ—જએવૈ—જેવ—જેમ.

તદ્ + એવ—તદેવ—તએવ—તએવૈ—તેવ—તેમ.

ક + એવ—કએવ—કએવૈ—કેવ—કેમ. એ રીતે પણ સાધી શકાય.

યદેવ એટલે જે આ રીતે.

તદેવ—તે આ રીતે.

કએવ—હી રીતે.

	તેમ તિમ તિહ તિવ	}	(તથા)	તેમ તિમ
૮-૪-૪૦૪	જેથું જતુ	}	(યત્ર)	જ્યાં
	તેથુ તતુ	}	(તત્ર)	ત્યાં
૮-૪-૪૦૫	કેથુ ફથુ		(કુત્ર) (અત્ર)	ક્યાં અહીં
૮-૪-૪૦૬	જામ જાઠં જામહિં	}	(યાવત્)	જ્યાંસુધી
	તામ તાઠં તામહિં	}	(તાવત્)	ત્યાંસુધી
૮-૪-૪૦૯	અવરોપર		(અપરસ્પર)	પરસ્પર-અસ્પરસ્પર

૨૧૬ 'જહિં' અને 'જેથુ' એ બન્ને પદોનો અર્થ 'જ્યાં' (યત્ર) છે. વર્તમાન ગુજરાતીમાં 'જહિં' અને તેનું ઉચ્ચારણાંતર 'જઢં' પ્રચલિત છે ત્યારે પંજાબીભાષામાં 'જિત્યે' અને મારવાડી ભાષામાં 'જઠે' એ બન્ને 'જ્યાં' અર્થના વાહક છે અને તે બન્ને પ્રસ્તુત 'જેથુ' નાં ભિન્ન ઉચ્ચારણો છે અને 'જેથુ' પદ પણ સં. યત્ર પ્રા. જત્ય સાથે સરસાવી શકાય એવું છે.

૨૧૭ હેમચંદ્ર, 'પરસ્પર' શબ્દની આદિમાં 'અ' ઋનેરી પ્રસ્તુત 'અવરોપર'ને સાથે છે. મને લાગે છે કે એમ કરવા કરતાં 'અપર' અને 'પર' એ બે શબ્દો દ્વારા 'અવરોપર' શબ્દને સાધવો એ સુગમતાવાચી રીત છે.

८-४-४१४	प्राउ प्राइव प्राइम्व पमिम्व	}	(प्रायः)	प्रायः-प्राये
८-४-४१५	अनु अनह	}	(अन्यथा)	बीजी रीते
८-४-४१६	कउ कहन्तिह	}	(युक्तः)	व्यापी
८-४-४१७	तो	{	{ (ततः) (तदा)	तेथी त्यारे
८-४-४१८	एम्ब पर समाणु धुवु मं मणाउ	(एवम्) (परम्) (समम्) (ध्रुवम्) (मा) (मनाक्)	ऐम् पण साये ध्रुव मा मणा	
८-४-४१९	किर अहवइ दिवे सहं नाहिं	(किल) (अथवा) (दिवा) (सह) (नहि)	निथय अथवा दिवस साये नहीं	

૮-૪-૪૨૦	પચ્છઙ્	(પશ્ચાત્)	પછી
	એવ્ઙ્	(એવમેવ)	એમ જ
	જિ ^{જિ}	(એવ)	જ
	એવ્ઙિં	(ઇદાનીમ્)	હમણાં
	પચ્છલિઙ્	(પ્રત્યુત)	આમ નહીં ને આમ
	એત્તહે	(ઇતસ્)	અહીંથી
૮-૪-૪૨૬	પુણ્	(પુનઃ)	બીલી
	વિણ્	(વિના)	વળ-વિના
૮-૪-૪૨૭	અવસેં અવસ	(અવસ્યમ્)	અવસ્ય
૮-૪-૪૨૮	એક્કસિ	(એકશઃ)	એકવાર
૮-૪-૪૩૬	એત્તહે	(અત્ર)	અહીં
	તેત્તહે	(તત્ર)	તહીં
	જેત્તહે	(યત્ર)	જહીં
	સન્વેત્તહે	(સર્વત્ર)	સર્વત્ર-બધે
	કેત્તહે	(કુત્ર)	કહીં
૮-૪-૪૪૪	ન ^ન નઠ નાઙ્ નાવ્ઙ્ જાણિ જણ્	(ન)	ફવ-પેઠે
			ફવ-પેઠે-જાણે

૨૧૧ અવેસ્તાની માપામા 'હિ' ને બદલે 'જી' બોલ અનેકસ્થલે (ખોર૦ પૃ૦ ૩૫, ૧૧૫, ૨૪૧,) વપરાયો છે. પ્રસ્તુત 'જિ' અને અવેસ્તાનો 'જી' એ બન્ને કદાચ એકમૂલક હોય. પ્રાકૃતમાપામા 'હિ' ના અર્થે 'ચિઝ' પદ વપરાય છે. 'જિ' 'જી' અને 'ચિઝ' એ ત્રણેમાં ધળી સમાનતા છે.

૨૨૦ 'ન' સાથે સરલાવી શકાય એવો 'પેઠે' અર્થનો 'ન' શબ્દ વેદમા પણ વપરાયો છે જુઓ પૃ૦ ૭૪ કલ્પિકા [૫૧]

૮-૪-૪૪૫ (૧૧) શબ્દોની જાતિ વ્યવસ્થિત નથી એટલે નર-જાતિનો શબ્દ નાન્યતરમા પણ વપરાય છે; નાન્યતર જાતિનો શબ્દ નરજાતિમાં પણ વપરાય છે. નાન્યતર જાતિનો શબ્દ નારીજાતિમાં પણ આવે છે.

(કુમ્ભા.) નર૦	નાન્યત૦ કુમ્ભદ
(અમ્રાણિ) નાન્યત૦	નર૦ અમ્મા
(અન્ત્રાણિ) "	નારી૦ અન્ત્રાડી
(શાલા) નારી૦	નાન્યત૦ ઢાલેદ

૮-૪-૪૪૭ (૧૨) ક્રિયાપદમાં વપરાયેલ વર્તમાનકાલના પ્રત્યયો ભૂતકાલને સૂચવે છે અને ભૂતકાલના પ્રત્યયો વર્તમાનકાલને સૂચવે છે.^{૨૨૧}

૮-૪-૪૪૬ (૧૩) શૌરસેની ભાષામાં જે જે વિધાનો સૂચવ્યા છે તેમાના ઘણાકાર, આ ભાષામાં પણ સમજવાના છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે શૌરસેની ભાષામાં જે લાસ વિધાનો બતાવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે—

૧ 'ત' નો 'દ', ૨ 'ન્ત' નો 'ન્દ', ૩ 'ય' નો 'ય્ય' કે 'ઝ', ૪ 'ય' નો 'ધ' કે 'હ' ૫ 'હ' અવ્યયના 'હ' નો

૨૨૧ જુઓ પૃ. ૭૦ [૪૧]

૨૨૨ ભાષાનો 'ઘાંતરદી' શબ્દ અને પ્રસ્તુત 'અન્ત્રાડી' એ બંને તદ્દન સમાન છે 'અન્ત્રાડી' એટલે આંતરહા

૨૨૩ ભાષાનો 'ઢાલેદ' શબ્દ અને પ્રસ્તુત 'ઢાલદ' એ બંને પદો વચ્ચે સર્વથા સમાનતા છે મૂલ "દલ વિસ્તરણે" અર્થાત્ 'દલ' શબ્દ દ્વારા એ શબ્દ સ્થાયી છે

૨૨૪ જુઓ પૃ. ૫૩ [૫] તથા પૃ. ૭૦ [૪૧]

વિકલ્પે ‘ધ’ અને વીજા પુરુષના બહુવચનને સૂચવતા ‘હ’ પ્રત્યયને બદલે વિકલ્પે ‘ધ’.

ઉક્ત પાંચ વિધાનોમાંનું પહેલું અને ચોથું વિધાન તો હેમચંદ્રે પોતે અહીં સ્વીકારેલું જ છે. — (હુઓ અંગતપરિવર્તન
‘શૌરસેનીવત્’ નિયમ ૩ પૃ. ૧૮૯ કષ્ઠિદ, સ્વધ) શૌરસેનીનાં
સૂત્રનો આશય વિધાનો ઉપરાંત સાધારણ પ્રાકૃતમાં જે જે વિધાનો તેમણે બતાવ્યાં છે તે પળ પ્રસ્તુત ભાષામાં જ છે. એ હકીકત આ
“શૌરસેનીવત્” (૮-૪-૪૪૬) સૂત્ર સૂચવે છે. કારણ કે શૌરસેનીનાં
પ્રકરણમાં “શેષ પ્રાકૃતવત્” (૮-૪-૨૮૬) એવું કહી આવ્યા છે.

અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે શબ્દવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ માગધી, પૈશાચી કે ચૂલિકાપૈશાચી સાથે હેમચંદ્રે બતાવેલી પ્રસ્તુત અપભ્રંશનું સામ્ય નથી પરંતુ પ્રાકૃત અને શૌરસેની સાથે છે, એવો આશય આ “શૌરસેનીવત્” સૂત્રનો છે. વળી, આ સૂત્રદ્વારા કોઈ એવું વિધાન કરે કે હેમચંદ્રે બતાવેલું અપભ્રંશ, શૌરસેની—અપભ્રંશ છે તો તે બરાબર નથી..

હેમચંદ્ર, પોતાના સમયની લોકવ્યાપક ભાષાનું વ્યાપક વ્યાકરણ બતાવે છે. પરંતુ તેમના સમયમાં પ્રવર્તતી વ્યાપક ભાષાનાં જે જે વ્યાપક લક્ષણો છે તે, તેમણે સૂચવ્યાં છે. પરંતુ તેમણે શૌરસેન અપભ્રંશ, પૈશાચ અપભ્રંશ વગેરે કોઈ એકદેશીય ભાષાનાં લક્ષણો સૂચવવા પ્રયાસ કર્યો હોય એવું સૂચન તેમના વ્યાકરણમાંથી મળતું નથી. તેમને કોઈ એકદેશીય ભાષા જ જાણ હતી તો “સ્વરાણાં સ્વાઃ પ્રાયોઽપભ્રંશે” — (૮-૪-૩૨૯) સૂત્રમાં તેઓ ‘અપભ્રંશ’ એવો સામાન્ય શબ્દ જ ન મૂકત; કિન્તુ કોઈ વિશેષ શબ્દનું સૂચન કરત. વળી, એ સૂત્રની વૃત્તિમાં “પ્રાયઃ—પ્રહણાત્ यस્ય અપભ્રંશે વિશેષો વ્યયતે તસ્યાપિ ક્વચિત્ પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવદ્ધ કાર્યં ભવતિ” એવી મૂલ્યમણ પણ ન કરત.

આ૦ હેમચંદ્ર ગુજરાતી છે એટલે તેઓ પોતે રચેલા વ્યાકરણમાં વ્યાપક અપભ્રંશમાં સમાયેલી એવી પોતાના સમયની અને પોતાના પ્રદેશની ભાષાનાં વ્યાપક લક્ષણો આપે એ સ્વાભાવિક છે અને એમ છે માટે તેમના એ લક્ષણોને યર્તમાન ગુજરાતીની અપેક્ષાએ ઝગતી ગુજરાતીનાં લક્ષણો કહું છું. ચઢી, તેમણે રચેલા ઉક્ત પદ્યો અને બીજાં હાસ્યરસપૂર્ણ પદ્ય એમ જગાઈ આવે છે કે તેઓ પોતાના સમયની ગુજરાતી ભાષાને સમજાવી રહ્યા છે જેને મેં અહીં ‘ઝગતી ગુજરાતી’ નામ આપ્યું છે. હેમચંદ્ર વીજા કોઈ અપભ્રંશોનો નિપેદ્ય નથી કરતા પરંતુ તે વાસ્તવ ફક્તી ચર્ચા પણ નથી કરતા, એ વ્યાનમાં રાખવાનું છે.

“નામધિભક્તિ (૧૪) નામની વિભક્તિઓ

અકારાન્ત નામ-નરજાતિ

એકવચન

બહુવચન

પ્રથમા ઉ, ^{૨૨૫}ઓ, ૦

૦ { ૮-૪-૩૩૧
૮-૪-૩૩૨

દ્વિતીયા ઉ, ૦

૦ { ૮-૪-૩૩૧

તૃતીયા એ, ^{૨૨૬}ઈ

હિં, ઈહિં { ૮-૪-૩૩૩
૮-૪-૩૪૩
૮-૪-૩૪૭
૮-૪ ૩૩૫

૨૨૫ નાનકો, રેવલો, ઘોડો, ગધેહો, બાજરો વગેરે પ્રયોગોમાં જે અંતિમ ‘ઓ’ છે તે જ આ પ્રત્યય છે જ્યાં ૦ છે ત્યાં પ્રત્યયનો સ્વર સમજવાનો છે. માળમ, શુભાર, હાહાર વગેરે સ્મૃતો લુપ્ત પ્રત્યયવાચક છે

૨૨૬ મેં, તૈં, તેજેં, માણસે વગેરે તૃતીયા વિભક્તિવાચક સ્મૃતોમાં જે અંતિમ ‘ઈ’ છે તે જ આ પ્રત્યય છે કેને, જેને, એને વગેરેમાં ‘એ’ પ્રત્યય વપરાયેલો છે.

ચતુર્થી સુ, સ્સુ, હો, ૦	હં, ૦	{ ૮-૪-૩૩૮ ૮-૪-૩૩૯
પદ્મમી ડુ, હે	હં	{ ૮-૪-૩૩૬ ૮-૪-૩૩૭
પછી સુ, સ્સુ, હો, ૦	હં	{ ૮-૪-૩૩૮ ૮-૪-૩૩૯
સપ્તમી ર, રૈ	હિં	{ ૮-૪-૩૩૪ ૮-૪-૩૪૭
સંબોધન ડ, ઓ, ૦	હો, ૦	[૮-૪-૩૪૬

૮-૪-૩૩૦ (૧૫) '૦' ઇટલે અનેક પ્રયોગોમાં નામને પ્રયમા,

૮-૪-૩૪૪-૩૪૫ દ્વિતીયા, ચતુર્થી, પછી અને સંબોધનની વિભક્તિઓ નથી લાગતી પરંતુ તે તે વિભક્તિઓમાં નામનો અંતિમ દીર્ઘ સ્વર માત્ર હ્રસ્વ થાય છે અથવા હ્રસ્વ સ્વર માત્ર દીર્ઘ થાય છે :

	પ્ર૦ ગુ૦	સં૦
'ઢોલ'નું ઢોલ પ્ર૦ ૧૦	(ઢોલ)	ધવલ
'રેહ'નું રેહ ,,	(રેહ)	રેહા
'ઘોડ'નું ઘોડા પ્ર૦ ૫૦	(ઘોડા)	ઘોડેકે
'વગા'નું વગા દ્વિ૦ ૧૦	(વાગ-ચોકડું)	વલ્ગા

૨૨૭ કૂવે, ધરે, દરિયે વગેરે સપ્તમી વિભક્તિવાળાં રૂપોમાં જે અંતિમ 'એ' છે તે જ આ પ્રત્યય છે.

૨૨૮ મૂલ 'ધવ' ઇટલે પતિ-વળી. ધવ+વલ્લ-('વલ્લ' સ્વાર્થિક) ધવલ-ધવલ-વલ્લ-વલ્લ-વલ્લ-વલ્લ. એવો પરિવર્તનક્રમ માસે છે.

૨૨૯ 'ઘોડક' નો 'ઓ' સંજ્ઞત છે ત્યારે તે દ્વારા સધાયેલ 'ઘોડા' નો 'ઓ' વિજ્ઞત છે. વળી, 'ઘોડિયુ' નો 'ઓ' સંજ્ઞત છે. આ રીતે એક જ શબ્દના સ્વરના ઉચ્ચારણની વિવિધતા ધ્યાનમાં રાખવા જોવી છે.

(૧૬) વ્યંજનાદિ પ્રત્યયો લાગતાં નામનો અંતિમ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે: દેવસુ, દેવાસુ

(૧૭) ૮-૪-૩૩૫ શ્રીર્જના વહુવચનનો પ્રત્યય લાગતાં નામના અંતિમ ‘અ’ નો વિકલ્પે ‘૧’ થાય છે: દેવહિં દેવાહિં, દેવેહિં

(૧૮) ૮-૪-૩૪૫ કેટલક પ્રયોગોમાં પછી વિભક્તિમાં મૂળ લુપ્તધિભક્તિ નામ જ વપરાય છે. જેમકે; ગય (ગજ-ગજાનામ્)

(૧૯) ૮-૪-૪૨૨ સંબંધ વતાયયા માટે ગમે તે પદની પછી સંબંધસૂચક ‘તણ’ અને ‘કેર’ શબ્દો પણ વપરાય છે: પ્રત્યયો જસુ—કેરડં (જસ—કેરં—જેનું) અમ્હં—તણા (અમતણા—અમારા)

(૨૦) ૮-૪-૪૨૫ ‘તે માટે’ એવો અર્થ વતાયયા સારુ ગમે તે પદની પછી ‘કેહિં’, ‘તેહિં’, ‘રેસિ’, ‘રેસિં’, અને ‘તણેણ’ એ પાંચમાંનો ગમે તે એક શબ્દ મૂકાય છે:

તડ કેહિં—(તારા માટે)

અનહિ રેસિ—(અન્યને માટે)

વડતણહો તણેણ—(વડાઈને માટે)

સર્વાદિશબ્દ (૨૧) સર્વાદિ શબ્દ.

૮-૪-૩૬૬	માહ સૈવ્વ	(સર્વ)	વ૦ ૩૦
૮-૪-૩૬૫	ઔય	(હદમ્)	સહ, સી
			આ, આય

૨૩૦ માપાના સવ (હિન્દી) અને સડ કે સાડ (ગુજરાતી) શબ્દની સાથે પ્રસુત ‘સવ્વ’ અને ‘સાહ’ની સરસામણી સુષ્ટમાન છે.

૨૩૧ માપાનો ‘આ’ અને પારસીલોકમાં ઘોલાતો ‘આય’ એ બન્ને શબ્દની સાથે પ્રસુત ‘આય’ નું વિશેષતઃ સામ્ય છે.

૮-૪-૩૬૭	વૈવૈળ કાઙ ક	}	(કિમ્)	કોળ
				કાઈ
				કો, કયો

અકારાન્ત સર્વાદિ શબ્દોને લાગતી વિશેષ વિભક્તિઓના પ્રત્યય—

૮-૪-૩૫૫ પદ્મી એક૦ હા—જહા, તહા, કહા (જ્યાયી, ત્યાયી, ક્યાયી)

૮-૪-૩૫૬ „ „ રહે—(‘ક’ અને ‘કવળ’ ને જ લાગે છે) કિહે, જિહે (કૈઈયી, જૈઈયી)

૮-૪-૩૫૭ સત્તમી એક૦ હિં— સવ્વાહિં, સવ્વાહિં

૮-૪-૩૫૮ પઠી એક૦ આસુ (‘જ’, ‘ત’, ‘ક’, અને ‘કવળ’ ને જ લાગે છે)

જાસુ	તાસુ	કાસુ
જત્સ	તત્સ	કત્સ
જાસ	તાસ	કાસ

રેમ પૂર્વગત્

(૨૨) વિશેષ રૂપાલ્યાન

પ્ર૦ એક૦ } ધું^{૩૩}, જુ, જ (યત્) ૮-૪-૩૬૦ (જે)

પ્ર૦ એક૦ } ત્રું^{૩૪}, સુ, ત (તત્) „ (તે)

૨૩૨

૨૩૩ ‘યત્’ સુ ‘જ’ ઉચ્ચારણ તો સુષ્ટ છે પરંતુ ‘યુ’ ઉચ્ચારણ કેમ થયું? એ સમજાતું નથી કદાચ ‘યુ’ ઉચ્ચારણનું મૂળ પ્રસ્તુત ‘યત્’ નહીં કિન્તુ વીજુ કોઈ પદ હોય અહીં ‘ધુ’ અને ‘જ’ વચ્ચે સમાનાર્થક હોઈ હેમચંદ્ર સાથે જળાવેલા હોય

૨૩૪ ‘તત્’ ના ‘ત’ ઉચ્ચારણમા વધારાની ‘ર’ ડમેરાવાથી ‘ત્ર’ ઉચ્ચારણ નીપજ્યુ છે આથી ‘ર’ નો વધારે પ્રાચીન માપામા સ્વાભાવિક છે જુઓ પૃ. ૫૮ કવિકા [૧૭]

પ્ર૦ એક૦, દ્વિ૦ એક૦ ઇમુ નાન્યતર-(ઇદમ્) ૮-૪-૩૬૧

” ” ” ” ” એહો^{૨૩૫} નરજાતિ-(અષ, એતમ્) ૮-૪-૩૬૨

વ૦ ગુ૦ એહ, એ

” ” ” ” ” એહ નારીજાતિ-(અષા, એતામ્)

વ૦ ગુ૦ એહ, એ

” ” ” ” ” એહ નાન્યતરજાતિ (એતત્)

વ૦ ગુ૦ એહ, એ

પ્ર૦ વ૦, દ્વિ૦ વ૦ એહ નર૦ { એતે, એતાન્ } ૮-૪-૩૬૩
 નારી૦ { એતાઃ } વ૦ ગુ૦ એ, અય.
 નાન્ય૦ { એતાનિ }

” ” ” ” ” ઓહ નર૦ { અમી, અમૂ } ૮-૪-૩૬૪
 નારી૦ { અમૂઃ } વ૦ ગુ૦ ઓ, ઓહ
 નાન્ય૦ { અમૂનિ }

(૨૩) તુમ્હ- (યુપ્પદ્)

એ૦ વ૦

વ૦ વ૦

પ્ર૦ તુહં (તું) તુમ્હે તુમ્હં (તમે, તમો) { ૮-૪-૩૬૮
 ૮-૪-૩૬૯ }

૮-૪-૩૭૦ દ્વિ૦ પદં, તદં તુમ્હે, તુમ્હં [૮-૪-૩૬૯

” તૃ૦ પદં, તદં (તેં) તુમ્હેહિ (તમેં, તમોએ) [૮-૪-૩૭૧

૨૩૫ માપામાં ગ્રંથે જાતિમાં ‘એ’ કે ‘એહ’ શબ્દ પ્રચલિત છે.

૨૩૬ માપાનો ‘ઓ’ શબ્દ ઘણે પ્રસૂત ‘ઓહ’ થને સમાન છે. ‘ઓ પેલો આવ્યો’ એવા પ્રયોગોમાં ‘ઓ’ શબ્દ વપરાય છે અને તે દૂરતાના કે પરોક્ષણના માપનો સૂચક છે. સંસ્કૃતનો ‘અદસ્’ વળ એ જ માવનો સ્ત્રોત છે.

८-४-३७२ च० तउ, तुज्ज, तुघ (तुज)	तुम्हं [८-४-३७३
„ पं० तउ, तुज्ज, तुघ	तुम्हं „
प० तउ, तुज्ज, तुघ	तुम्हं „
स० पइं, तइं	तुम्हासु [८-४-३७४

(२४) अम्ह—(अस्मद्)

ए० व०

८-४-३७५ प्र० हउं (हुं) अम्हे, अम्हइं (अमे, अमो) [८-४-३७६

८-४-३७७ द्वि० मइ अम्हे, अम्हइं

तृ० मई (में) अम्हेहिं (अमें, अमोए) [८-४-३७८

८-४-३७९ च० महु, मज्जु अम्हं [८-४-३८०

पं० महु, मज्जु अम्हं

प० महु, मज्जु (मुज, मज) अम्हं

स० मइं अम्हासु [८-४-३८१

अकारांत नान्यतर (२५) अकारान्त नाम नान्यतर जाति—

८-४-३३१ प्र० ए० } उ कुण्ड (कुण्डम्)
द्वि० ए० }

८-४-३५३ प्र० व० } इ कुंड, कुंडां (कुण्डानि)
द्वि० व० } व० गु० कुंडां

(२६) 'क' छेडावाळुं नाम नान्यतर जाति

८-४-३५४ प्र० ए० उं कुंडउं (कुण्डकम्) कुंडं

द्वि० ए० „ „

शेय नरजाति प्रमाणे.

२३० भाषामां वपराता वेळुं, ओळुं, काळु घगेरे अन्ना 'उ' वाच्य शब्दो प्रस्तुत 'कुण्डउ' साधे सरखावी शक्य एवा छे.

इकारांत उकारांत
नाम

(૨૭) इकारान्त अने उकारान्त नरजाति

	ए०	व०
	प्र० ० ^{३८}	०
	द्वि० ०	०
८-४-૩૪૩	तृ० ०, ^{३९} , ण	हि
	च० ०	हुं, हं [८-४-૩૪०
	पं० हे	हुं [८-४-૩૪१
	प० ०	हुं, हं [,
८-४-૩૪१	स० हि	हुं हिं [८-४-૩૪०

(૨૮) ‘ ० ’ प्रथमा अने द्वितीया विभक्तिमां मूल नाम ज वपराय छे अने मूल नामना अंत्य स्वरनो दीर्घ यईने पण वपराय छे.

कइ, कई (कवि: कवय:) व० गु० कवि, कविओ. भाणु, भाणू (भानु: भानव:) व० गु० भाण, भानु, भानुओ.

(૨૯) चतुर्थी अने षष्ठी विभक्तिना एकवचनमां पण ए ज रीते वपराय छे:—कइ, कई (कवे:) भाणु, भाणू (भानो:)

(૩૦) नाम-इकारांत उकारान्त-नान्यतर जाति

ए०

व०

•

ई-वारि-वारीदं, वारिइं

महु-महुइं, महुइं

શેષ इकारान्त નરજાતિ પ્રમાણે.

૨૩૮ ચાલુ ગુજરાતીમાં इकारांत प्रथमा ‘रवि,’ ‘हरि’ ए रीते थाय छे.

૨૩૯ ‘हरिण्,’ ‘रविण्’ ए रीते चतुर्थी विभक्ति चालु गुजरातीમાં प्रचलित छे.

નારીજાતિ નામ (૩૧) આકારાંત, ઇકારાંત, ઈકારાંત, ઉકારાંત
અને ઝકારાંત નારીજાતિ

	અં	બં	
પ્રં	ં	ઉ, ઓ, ં	[૮-૪-૩૪૮
દ્વિં	ં	ઝ, ઝો, ં	
૮-૪-૩૪૯ ત્રં	ં	હિ	
ચં	હે,ં	હુ,ં	[૮-૪-૩૫૦
			[૮-૪-૩૫૧
પં	હે	હુ	
પં	હે,ં	હુ,ં	
૮-૪-૩૫૨ સં	દિ,	હિ	
સં	■	હો,ં	

(૩૨) વિશેષ રૂપાલ્યાન

પં	કા-કહે	(કત્યાઃ)	[૮-૪-૩૫૯
	તા-તહે	(તત્યાઃ)	
	જા-જહે	(યત્યાઃ)	

ક્રિયાપદ વિભક્તિ (૩૩) ક્રિયાપદને લગતી વિભક્તિઓ

૨૪૦ માપામાં પળ માઠ, નદી, રાત, ઘડ, બુદ્ધિ ઘેરે પ્રયોગો પ્રચલિત છે, જેઓ હ્રસ્વવિભક્તિવાદ્ય છે.

૨૪૧ માપામાં પ્રતીત ગાઈઓ, નદીઓ કે નદીયું ઘેરે પ્રયોગોમાં અંતે જોડાયેલા ઓ, યો કે યું એ પ્રણેની સાધનાના મૂલમાં પ્રસ્તુત 'ઓ' કે 'ઉ' હોવાનું સુષ્ટમાન દેખાય છે.

૨૪૨ માપામાં પ્રચલિત ઘડા, ગાઈ, મેંઘે ઘેરે તૃતીયાવિભક્તિવાદ્ય પ્રયોગોનો અંતિમ 'એ' અને પ્રસ્તુત 'એ' પ્રત્યય એ બંને તદ્દન સમાન છે.

વર્તમાનકાલ

૧ક૦

વહુ૦

૮-૪-૩૮૫ ૧. પુ૦ હું, મિ.^{૨૩} હું, મ, મુ, મો [૮-૪-૩૮૬

૮-૪-૩૮૩ ૨. પુ૦ હિ, સિ, સે. હુ, દ, ધ, ઇત્યા [૮-૪-૩૮૪

૩. પુ૦ દિ, દે, ઇ, એ. હિં, ન્તિ, ન્તે, હે [૮-૪-૩૮૨

(૩૪) ભવિષ્યકાલ

વર્તમાનકાલના પ્રત્યયોને શરૂઆતમાં 'સ' કે 'સ્સ' લગાડવાથી તે પ્રત્યયો ભવિષ્યકાલમાં વપરાય છે.

સ્સઠં, સઠં^{૨૪૪}

સ્સહું, સહું

[૮-૪-૩૮૮

સ્સહિ, સહિ^{૨૪૫}

સ્સહુ, સેહું

સ્સેહું, સહ

સ્સહિ, સહિ વગેરે.

શેષ પ્રાકૃત પ્રમાણે.

૨૪૩ માપામાં વપરાતાં કરં છુ, થોલ છું, કહુ છું વગેરેનો અંતિમ 'ઝ' અને પ્રસ્તુત 'ઝ' એ બન્ને તદ્દન સમાન છે.

૨૪૪ માપામાં વપરાતા પ્રથમ પુ૦ એ૦ કરીશ, પ્રથમ પુ૦ ઘ૦ કરીશુ ક્રિયાપદો અને પ્ર૦ એ૦ કરિસ્સઠં, પ્ર૦ ઘ૦ કરિસ્સહુ ક્રિયાપદો એ બન્ને વચ્ચે નિકટની સમાનતા છે અર્થાત્ 'કરીશ,' 'કરીશુ' માં અંતે રહેલા 'ઈશ' અને 'ઈશુ' (તે બન્ને) ના મૂળમાં અનુક્રમે 'સ્સઠ' અને 'સ્સહુ' પ્રત્યયો છે.

૨૪૫ 'તું કરશે' અને 'તુંહું કરિસ્સહિ' એ બન્ને એકસરખાં ક્રિયાપદો છે અર્થાત્ 'કરશે' નો અંતિમ 'શે', 'કરિસ્સહિ' ના અંતિમ 'સ્સહિ' પ્રત્યય દ્વારા સંધાયેલો છે.

૨૪૬ એ જ પ્રમાણે 'તમે લખશો' અને 'તુંહું લિલિસ્સહુ' એ બન્ને પણ તદ્દન સમાનતાવાળાં ક્રિયાપદો છે અર્થાત્ ભવિષ્યકાલના વીજા પુરુષના બહુવચનનો 'શો', પ્રસ્તુત 'સ્સહુ' પ્રત્યય દ્વારા સંધાયેલો છે.

૨૪૭ 'તે કરશે' અને 'તેઓ કરશે' એ ક્રિયાપદો અને 'મુ કરિસ્સહુ' 'તે કરિસ્સહિ' એ ક્રિયાપદો પણ એકસરખા છે અર્થાત્ ભવિષ્યકાલના તૃતીય પુરુષના એકવચનનો અને બહુવચનનો 'શે', પ્રસ્તુત 'સ્સહુ' અને 'સ્સહિ' પ્રત્યય દ્વારા અનુક્રમે સંધાયેલો છે. એ રીતે ચાલુ ગુજરાતીમાં વપરાતા ભવિષ્યકાલના સમગ્ર પ્રત્યયો, ળગતી ગુજરાતીમાં વપરાતા ભવિષ્યકાલના પ્રત્યયો દ્વારા સંધાયેલા છે.

(૩૫) આજ્ઞાર્થ અને વિધ્યર્થ

૮-૪-૩૮૭ ૨ પુ. ૧૦ ૬, ઈ, એ. શેષ પ્રાકૃત પ્રમાણે.

(૩૬) વિશેષ રૂપાધ્યાન

૮-૪-૩૮૯ કીસુ (ક્રિયે) કરાડું થું

(૩૭) વિશેષ ધાતુઓ

૮-૪-૩૯૦ હુચ્ચ, પહુચ્ચ — (પ્ર+મૂ-પ્રમૂ-પહોંચવું-પૂરતું થવું)

૮-૪-૩૯૧ ઘ્રુવ — (ઘ્રૂ-ઘ્રોલવું)

૮-૪-૩૯૨ ઘુર્જ — (ઝજ-ઝવું)

૮-૪-૩૯૩ પ્રસ્સ — (સ્પશ્-જોવું)

૮-૪-૩૯૪ ગૃહ્ — (પ્રહ-ગૃહ્ણા-પ્રહ્ણ કરવું)

દેશ્યધાતુ (૩૮) દેશ્ય ધાતુઓ

૮-૪-૩૯૫ છોલ્ (તક્ષ-છોલવું^{૧૦})

જલ્ (જલ્-જલ્લવું-બલ્લવું-જલ્લવવું)

૨૪૮ ચાલ ગુજરાતીમાં આજ્ઞાર્થ કે વિધ્યર્થમાં વપરાતાં (તું) કર્ય-કર, લખ્ય-લખ, મળ્ય-મળ, (તને) કરો, મળો, લલો, (તું) કરે, મળે, લલે વગેરે ક્રિયાપદોમાં જો ય-અ, ઓ અને એ પ્રત્યયો વપરાય છે તેની સાધના પ્રસ્તુત 'ઈ', 'ઉ' અને 'એ' દ્વારા સનસવાની છે. પ્રસ્તુત 'ઈ' પ્રત્યય તો વેદમાં પણ વપરાયેલો છે. જુઓ-પ્રસ્તુત ભાષણ પૃ. ૬૬ કંઠિકા [૩૨]

૨૪૯ કચ્છી ભાષામાં 'જલ્' અર્થમાં 'જિન્' ધાતુ પ્રચલિત છે. તેની સાથે પ્રસ્તુત 'વુન્' ની સમાનતા છે.

૨૫૦ પ્રસ્તુત 'છોલ્' ધાતુના મૂળની સ્વર નથી પડતી. હેમચંદના કહેવા પ્રમાણે 'તક્ષ' અને 'છોલ્' એ બન્ને ધાતુઓ સમાનાર્થક છે. એ બે વચ્ચે છેલ્લે પણ અક્ષર-સામ્ય નથી તેથી એ બે વચ્ચે કોઈ સંબંધ હોઈ શકે નહીં. 'છાલ ઉત્તારવી' અને 'છોલવું' એ બન્નેનો ભાવ એક સમાન છે તેથી કદાચ 'છલી' (છાલ) શબ્દ સાથે 'છોલવું' નો સંબંધ જોડી શકાય.

ઘુઘુક	(ઘટવતું)
ધુધુક	(ધુષ્ટ 'ધુધુ' એમ ગાજવું)
ચેમ્પ	{ (સંવાધ-સંવાહ— (આક્રમ-ચાંપવું-દાઢવું-દવાવું)
ધુટુઝ	(ધૃષ્ટ-નક્રમું ગાજવું)
પૌવ	(પ્રાપ્-પામવું) ધગૌ

કૃદંતો (૩૯) વિષયક કૃદંત

૧૦ ગુઠ

૮-૪-૪૩૮	ફળ્લવં ફળ્લવં ફલ્લ	} (તન્ન) {	ફરિફળ્લવં-ફરવા જેવું ફરેફળ્લવં-ફરવું ફરેવા
---------	--------------------------	--------------	--

(૪૦) સંબંધક ભૂતકૃદન્ત

૮-૪-૪૩૯	ફ	(મારિ-મારીને)
	ફઝ	(મઝિઝ-મઝીને-મઝીને)
	ફવિ	(ચુંબિવિ-ચુંબીને)

૨૫૧ પ્રસ્તુત 'વમ્પ' ના મૂળની સ્થિતિ પદ્ધતી નથી. દોષકૃતિમાં 'વમ્પ' નો પદ્યોમ 'આક્રમ' જણાવેલો છે. સંભવ છે કે 'ક્રમ' ના 'ક' નો 'વ' થઈ 'વમ' પડતાં તે દ્વારા 'વમ્પ' આવ્યું હોય અથવા 'ચાંપવું' અર્થમાં સંવાધ-સંવાહ પદ પણ વપરાય છે એટલે તે 'સંવાહ' ના આદ્ય 'સં' નો 'ચં' થઈ 'ચંવાહ' દ્વારા 'ચંપ' આવ્યું હોય. આ કાવત્તા નિર્ણાત કર્યું જણાયું નથી.

૨૫૨ પ્રાપ્-પરાવ એ જાતનો અક્ષરપરિવર્તન-ક્રમ છે 'પ્રા' ના 'પ્' અને 'ફ' વચ્ચે 'અ' વધતાં પ્+અ+ફ+પ્રાપ્-પરાપ્, પછી અંત્ય 'પ' નો 'વ' થયે 'પરાવ' પદ થાય.

अवि (विछोडवि-कछोडीने-छोडावी दईने)

८-४-४४०

एप्पि — (जेप्पि-जित्वा-जीतीने)

एप्पिणु — (देप्पिणु-दईने)

एवि — (लेवि-लेई-लेईने)

एविणु — (झाएविणु-घ्याईने-घ्यान करीने)

(४१) हेत्वर्थवृद्धन्त

८-४-४४१

एवं (देव-देवा माटे)

अण (करण-करवामाटे)

अणहं (मुंजणहं-भोजन करवा माटे)

अणहिं (मुंजहिं- ")

एप्पि (जेप्पिणु-जीतवा माटे)

एप्पिणु (चएप्पिणु-त्याग करवा माटे)

एवि (पालेवि-पालवा माटे)

एविणु (लेविणु-लेवा माटे)

८-४-४४२

(४२) — गमेप्पिणु, } (गत्वा-जईने)
 गप्पिणु } अथवा
 गमेप्पि } (गन्तुम्-जवा माटे)
 गप्पि }

(४३) कर्तृसूचक वृद्धन्त

८-४-४४३

अणअ { मारणउ-मारनार
 बोहणउ-बोहनार
 वजणउ-वागनार-बजनार
 भसणउ-भसनार

(૪૪) તદ્વિતપ્રત્યય

૮-૪-૪૨૦.

કોઈ પણ નામને સ્વાર્થમાં અ, અટ, ઉલ્લ,

૮-૪-૪૨૦

ઝાટ-અ, ઉલ્લ-અ, ઉલ્લ-અડ-ઉલ્લ પ્રત્યયો
લાગે છે.

અ—કરાલિઅ + અ—કરાલિઅઅ (કરાલક—કરાલ)

અડ—દોસ + અડ—દોસડ (દોષ—દોષડા)

ઉલ્લ—કુટી + ઉલ્લ—કુટીલી (કુટી—કોટડલી—કોટડી)

અડ-અ—દિઅઅ + અડઅ—દિઅટઅ (દ્વય—દૈદુ)

ઉલ્લ-અ—ચૂડા + ઉલ્લઅ—ચૂડાલઅ (ચૂડલો)

ઉલ્લડ—બલ + ઉલ્લડ—બલુલડ (બલ—બલ)

ઉલ્લ-અડ-અ—બલ + ઉલ્લડઅ—બલુલડઅ (,,)

(૪૫) પૂર્વોક્ત પ્રત્યયો લામ્પા પછી નામને લીલિલી

૮-૪-૪૨૧

કરવું હોય તો તેને છેડે ' ઈ ' આવે છે અને ' અ ' પ્રત્યય જેને છેડે છે તેવા પૂર્વોક્ત પ્રત્યયો લામ્પા પછી નામને લીલિલી કરવું હોય તો તેને છેડે ' આ ' આવે છે.

૮-૪-૪૨૨

ગોરડી—(ગોરી)

ધૂલડિઆ (ધૂલી—ધૂડ—ધૂડલી)

૮-૪-૪૨૩

(૪૬) ઉક્ત ' આ ' પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વના ' અ ' નો ' ઈ ' થાય છે. (ધૂલડ + આ = ધૂલડિઆ)

(૪૭) ' ય્યે ' પ્રત્યય ભાવસૂચક છે.

૨૫૩ મૂલ પ્રત્યયો ' અ ' ' અડ ' અને ' ઉલ્લ ' એ ત્રણ છે. તે ત્રણેને एक-વીજામાં મેઝવવાથી વીજા લગમગ ચાર પ્રત્યયો નીપજે છે. તે આ પ્રમાણે :—

૧ અ—અડ । ૨ અડ-અ । ૩ અ—ઉલ્લ

૪ ઉલ્લ-અ । ૫ અડ—ઉલ્લ । ૬ ઉલ્લ—અડ । ૭ અ—અડ—ઉલ્લ ।

૮ અ—ઉલ્લ—અડ । ૯ અડ—અ—ઉલ્લ । ૧૦ અડ—અ—અડ ।

૧૧ અડ—ઉલ્લ—અ । ૧૨ ઉલ્લ—અડ—અ ।

૨૫૪ માયામા ઘટ્ટપણ, દેવપણું, મનુષ્યપણું વગેરેનો પણ, પણું ભાવસૂચક છે, પ્રસ્તુત 'વળ' અને માયાનો પણ, પણુ—એ વધા તદ્દન સમાન છે.

૮-૪-૪૩૭

વહુપણુ—વડપણ.

ऊपर जणावेला नियमोमां आं० हेमचंद्रे पोताना समयनी व्यापक भायानुं व्याकरण समावेळुं छे. आपेला ए नियमो मोटा मोटा छे अने व्यापक जेवा छे. वैदिक भाषा अने व्यापक प्राकृतभाषा वच्चे जे समानता बतावी गयो छुं (पृ० ५१-७४) ते जोतां स्पष्ट जणाई आवे एम छे के प्रस्तुत ऊगती गुजरातीमां पण ते समानता केटला बधा अंशमां ऊतरी आवी छे.

૭૭ આગલ કહ્યું છે તેમ વૈદિક કાલ્ળના વ્યાપક અર્થવાચ્ય આદિમ અપભ્રંશ દ્વારા હેમચંદ્રે બતાવેલા અંતિમ અપભ્રંશની હેમચંદ્રે દર્શાવેલી ઉગતી ગુજરાતી અને વૈદિક ભાષા વચ્ચેની સમાનતા કે ઉગતી ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ થઈ અને તે દ્વારા આ આપણી વર્તમાન ગુજરાતી આવી એટલે વૈદિક કાલ્ળનું ઉક્ત અપભ્રંશ, ઉગતી ગુજરાતીની જનની થાય અને વર્તમાન ગુજરાતીની માતામહી થાય. પુત્રીમાં માતાનાં ઘાસ ઘાસ લક્ષણો ઉત્તર્યા વિના રહે નહીં એટલું જ નહીં, પૌત્રીમાં પણ માતામહીનો સ્વભાવ તો ઉતરે જ.

હેમચંદ્રે બતાવેલી ભાષા	વૈદિક ભાષા
કરિ (આજ્ઞાર્થ વીજો પુણ્ય એકવચન).....	બોધિ
કર + ઇ—કરિ—‘ક’ પ્રત્યય.....	બોધ + ઇ — બોધિ
દેવાહો (સંવોધન બહુવચન).....	દેવાસઃ
કરિ (સંવંધક ભૂતકૃદન્ત).....	પીત્રી
કુહ (ક્યાં).....	કુહ
દિવિદિવિ (રોજ રોજ).....	દિવે દિવે
ત્રાસ (વ્યાસ ‘ર’ વચારે)....‘અધિગુ’ નું	‘અત્રિગુ’
ગપ (પત્રી વિભક્તિ)....	ચર્મન્ (સતમી વિભક્તિ)
નં (ઉપમાસૂચક).....	ન

ચાલુ ગુજરાતી	ચાલુ ગુજરાતી :	વૈદિક ભાષા :
અને વૈદિક ભાષા	‘ચાંદો ન હોય’-ન (ઉપમાસૂચક)....ન	
વચ્ચે સમાનતા	[જુઓ પૃ૦ ૭૪ કં૦ ૫૧]	
મળાઈ—(મળુ + આઈ)....	(શિવતાતિ) માપસૂચક	
	‘તાતિ’ પ્રત્યય.	
	[જુઓ પૃ૦ ૬૮ કં૦ ૩૭]	

અહીં ઉક્ત સમાનતા વિશે વિશેષ ન કહેતા હવે વારમા અને તેરમા સૈમ્યની ગુજરાતી ભાષાના પ્રયોગોનું આ૦ હેમચંદ્રની દ્રષ્ટિએ પૃથક્કરણ કરી બતાવવાનું છે.

વ્યાખ્યાન વીજું વારમો અને તેરમો સૈકો

અમયદેવ-આદિદેવ
હેમચંદ્ર (વારમો
સૈકો) સોમપ્રભ,
ધર્મસૂરિ અને
વિજયસેન (તેરમો
સૈકો) એમની
કૃતિઓ

૭૮ વારમા અને તેરમા સૈકાની ગુજરાતીનો નમૂનો બતાવવા અહીં વારમા સૈકાના શ્રીઅમયદેવસૂરિ, આદિદેવસૂરિ અને આ૦ હેમચંદ્રની તથા તેરમા સૈકાના સોમપ્રભસૂરિ, ધર્મસૂરિ અને શ્રીવિજયસેન-સૂરિની કવિતાનો આધાર લીધેલો છે.

આ બે સૈકા અને ત્યાર પછીનો ચૌદમો સૈકો આવે ત્યાં સુધી કેવલ જૈન પંડિતોની કવિતાનો આધાર લેવાનો છે. એ ત્રણ સૈકા દરમિયાન વૈદિક પરંપરાના ઘાં બીજી કોઈ પરંપરાના ગુજરાતી પંડિતે રચેલું ગુજરાતી સાહિત્ય મને મળ્યું નથી.

પન્નરમાથી તો ઉક્ત બંને પરંપરાના પંડિતોની અનેક કૃતિઓના નમૂના સુલભ છે.

વારમા સૈકાની ત્રણ કૃતિઓ અહીં લીધેલી છે, એ ત્રણે પદ્ય છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ ‘શ્રીરંમણપાર્શ્વનાથ’નું સ્તોત્ર છે. તેના રચયિતા શ્રીઅમયદેવસૂરિ.

૭૯ અમયદેવસૂરિનું કૃત્તાન્ત પ્રભાવકેચરિત્રમાં અને ચરતરગચ્છની

અમયદેવનો
સમય

પદ્મવલીઓમાં પૌરાણિકરીતે નોંધાયેલું છે. તેમનું જન્મ-

સ્થાન ધારા—રાજા મોજની ધારાનગરી. દીક્ષિત

થયા પછી તેઓ આચાર્ય પદ મેળવી ગુજરાત તરફ

આવ્યા હતા અને પાટણમાં લાંબા સમય સુધી રહ્યા હતા. વાર જૈન અંગોમાંના ન્યા અંગાં જ્ઞાન તેમની રચેલી કૃતિઓ જ્ઞાસાંત્રી કીજું પણ આજ્ઞાસાંત્રીપદ્ય

પંચાશઠ્ઠિ વગેરે ઘણું સાહિત્ય તેમનું રચેલું છે. ‘અંગો ઊપરની વૃત્તિઓ તેમણે પાટણમાં રહીને રચેલી છે’ એ હકીકત તે તે વૃત્તિઓમાં આવેલી પ્રાંત-પુષ્પિકામાં તેમણે પોતે જ જણાવેલી છે. જૈન પરંપરામાં ‘નવાંગીવૃત્તિકાર’ તરીકે તેમની વિશેષ સ્થાતિ છે. તેમનો સમય-ધારમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે. તેમનું અવસાન પાટણમાં કે કંપડવંજમાં થયેલું એવું લખેલું છે. ગુજરાતમાં સેદીનદીને કાઠે યાંમળા નામનું ગામ છે. ત્યાં શ્રીધંભળપાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરતાં તેમણે જે સ્તોત્ર વનાવેલું, તેને અહીં નમૂનારૂપે મૂકેલું છે. સ્તોત્રનાં વધાં મઠ્ઠીને ૩૦ પદો છે. તેમાંથી અહીં અમુક જ લીધેલાં છે. જૈન પરંપરાના ચરતરગચ્છમાં આ સ્તોત્રનો વિશેષ પ્રચાર છે. સ્તોત્રની ભાષા તે સમયની ચાહુ લોકભાષા છે. રચનાર ગુજરાતી, રચવાનું સ્પષ્ટ ગુજરાતનું એક ગામ એ જોતાં સ્તોત્રની ભાષા પણ સાપેક્ષ રીતે ગુજરાતી કહેવાય. સ્તોત્રની કડીઓ જ એ હકીકતને સાબીત કરે છે.

૮૦ વીજી વૃત્તિ શ્રીચાદિદેવસૂરિની છે. એ વૃત્તિ તે, ચાદિદેવસૂરિએ રચેલું પોતાના ગુરુ શ્રીમુનિચંદ્રનું સ્તવન. તેની ભાષા તે દેવસૂરિનો સમય સમયની ગુજરાતી છે. ચાદિદેવસૂરિ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પ્રચંડ પંડિત હતા, પ્રચર નૈયાયિક અને અદ્ભુત કવિ હતા.

• ૨૫૬ “શિષ્યેણ-અમયદેવાલ્યસૂરિણા વિવૃત્તિઃ કૃતા ।

જ્ઞાતાધર્મકયાઙ્ગસ્ય શ્રુતમન્ત્યા સમાસતઃ” ॥ ૧ ॥

“एकादशसु शतेषु-अथ विशत्यधिकेषु विक्रमसमानाम् ।

अणहिलपाटननगरे विजयदशम्यां च सिद्धेयम्” ॥

અર્થાત્ શ્રીઅમયદેવસૂરિએ જ્ઞાતાધર્મકયાંગસૂત્રની વિવૃત્તિ વિક્રમવર્ષ ૧૧૨૦ માં અણહિલપાટક-અણહિલવાડ-પાટણમાં રહીને વિજયાદશમીને દિવસે પૂરી કરી. વ્યાલ્યાપ્રશ્નિ-ભગવતીસૂત્રની ટીકા પણ તેમણે ૧૧૨૮ માં પાટણમાં રહીને રચી છે. આં માટે જુઓ ભગવતીસૂત્રની મેં લખેલી પ્રસ્તાવના-‘વ્યાલ્યાપ્રશ્નિના ટીકાકાર’-
૫૦-૨૪ (વિદ્યાપીઠપ્રકાશન)

શ્રીહરિભદ્રસૂરિની અનેકાન્તજયપતાવના ડાબે ટિપ્પણ લખનાર મુનિચંદ્ર-
સૂરિ-દેવસૂરિના ગુરુ-પણ મહાપંડિત, તપસ્વી અને સુવિહિતામણી હતા
અને વાદિદેવસૂરિના શિષ્યો ભદ્રેશ્વરસૂરિ તથા રત્નપ્રભસૂરિ વગેરે પણ મહા-
વિદ્વાન હતા. વાદિદેવસૂરિનું જન્મસ્થાન 'મદ્યહત' આજનું 'મદુઆ'. આવુની
આસપાસ ગુજરાત દેશના અઘડદેશશતી નામના એક પ્રાંતમાં તે સ્થાન
આયેલું છે. સૂરિનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૩. જાંતિ પોરવાડ. પિતા
વીરનાગ, માતા જિનદેવી. આચાર્યનું મૂળનામ પૂર્ણચંદ્ર. 'મદુઆ'માં
મહામારિનો ઉપદ્રવ થયો. વીરનાગ પોતાના એ ગામને છોડીને મરુચમાં
રહેવા આવ્યો. મુનિચંદ્રસૂરિ પાસે પૂર્ણચંદ્રે મરુચમાં જ દીક્ષા લીધી.
દીક્ષિત નામ રામચંદ્ર. વિક્રમ સંવત્ ૧૧૭૪ માં રામચંદ્ર, દેવસૂરિ થયા
અને વાદકબીમાં વિશેષ પદુ હોવાને લીધે તેમની રૂપાંતરિત 'વાદિ દેવસૂરિ'
ને નામે થઈ. ગુજરાતના ચક્રવર્તી રાજા જયસિંહ દેવની સમાનું એ રત્ન હતા.
તેમનો 'સ્યાદ્વાદરાનાધર' નામનો ચોરાશી હજાર શ્લોકપ્રમાણ એક અદ્ભુત
ન્યાયગ્રંથ આજે સંપૂર્ણ તો નથી મળ્યો પરંતુ જેટલો મળે છે તે ડાબે
એમનું અસાધારણ પાંડિત્ય સમજી શકાય એમ છે. માતૃભાષામાં રચેલા
પોતાના ગુલ્ના સ્તવનમાં તેમણે ઘણી જ સરલ અને મધુર ભાષા વાપરી
છે. અહીં તે સ્તવન પૂરેપૂરું લીધેલું છે.

૮૧ ત્રીજી કૃતિ ગુજરાતી ભાષાના પાણિની અને સાહિત્યિક ગુજરા-
તીના આદ્યકવિ વારમા સૈફના સુપ્રસિદ્ધ આચાર્ય
હેમચંદ્રની કૃતિઓ હેમચંદ્રની છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે સ્થોપત્યવૃત્તિત્રાલ્ય
સિદ્ધહેમના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાં જે પદો ઉદાહરણરૂપે મૂકેલાં છે,

૨૫૭ જુઓ પ્રમાવકચરિત્ર-શ્રીદેવસૂરિપ્રબંધ.

૨૫૮ જુઓ પ્રમાવકચરિત્ર-શ્રીહેમચંદ્રસૂરિપ્રબંધ તથા હેમચંદ્રાચાર્ય (શ્રીસયાજી
બાલજ્ઞાનમાઠા પુણ ૧૩૮ મું)

તેમાંથી અહીં કેટલાંક પદો લીધેલાં છે અને બીજાં તેમના છંદોનુશાસનમાંથી અવતારેલાં છે. વ્યાકરણનાં પદોમાં હેમચંદ્રે પોતે રચેલાં કેટલાં અને બીજાનાં રચેલાં પણ તેમણે સંગ્રહેલાં કેટલાં એવો વિભાગ કરવો જોઈએ એ સ્વરૂપે પણ કયું પદ કોણે રચેલું છે એવો નિર્ણય કરવો હાલ તુરત કઠણ છે. વલ્લી, એમાં હેમચંદ્રે પોતે જ બનાવેલાં કેટલાં પદો છે તે પણ સ્પષ્ટપણે જણાતું નથી. છતાં એ પદોમાં હેમચંદ્રનાં પોતાનાં પદો નથી જ એમ પણ કહી શકાય એવું નથી.

છંદોનુશાસનમાં ઉદાહરણરૂપે દર્શાવેલાં પદોમાં કેટલાંક સંસ્કૃત ભાષામાં છે, કેટલાંક સાધારણ પ્રાકૃતનાં છે અને કેટલાંક હેમચંદ્રની પોતાની માતૃભાષાનાં છે. એ વધાં ત્રિવિધ પદો હેમચંદ્રે પોતે ન બનાવેલાં હોય એવું કાંઈ નથી. પરંતુ એ પદોમાં રાજા સિદ્ધરાજે અને કુમારપાલ સંબંધી જે કેટલાંક પદો છે તે અને બીજાં સંયમ થા જૈનધર્મને લગતાં જે પદો છે તે તો હેમચંદ્રનાં પોતાનાં કહી શકાય એવાં છે. વલ્લી, એ પદોમાં જે બીજાં અનેક પદો રતિરસને લગતાં છે તે પણ હેમચંદ્રનાં પોતાનાં નથી એમ કેમ કહેવાય? રતિરસને લગતાં પદો કદાચ લોક-પ્રચલિત પણ હોઈ શકે, એથી એમના વર્તી વિશે કોઈનું ચોક્કસ નામ ન કલ્પી શકાય. અહીં તો એ અનેક પ્રકારના ભાવવાળાં માતૃભાષામાં પદોને ઉદાહરણ રૂપે મૂકેલાં છે. કુમારપાલે ચરિતના આઠમા સર્ગમાં ૧૪ થી ૮૩ સુધીનાં સ્વભાષામાં પદોમાં શ્રીહેમચંદ્રે કુમારપાલને ઉપદેશ આપેલો છે અને તે વધાં પદો તેમનાં પોતાનાં જ છે. એમાંનાં યોડાંક પદો તો આગળ જણાવી ગયો છું.

૨૫૧ જે પદો રાજાઓને લગતાં છે તે વધાં છંદોનુશાસનમાંથી લીધેલાં—આ સાથે આપેલ—ઉતારામાં ‘રાજા’ શબ્દથી સૂચિત કર્યાં છે.

૨૬૦ ‘પ્રાકૃતવાધ્રય’ તું બીજું નામ ‘કુમારપાલચરિત’ છે.

૮૨ તેરમા સૈકાના શત્તોથી મહાપંડિત સોમપ્રભસૂરિએ વિશેષતઃ
સોમપ્રભનો સમય સાધારણ પ્રાશ્નમાં રચેલા કુમારપાઠ પ્રતિવોધમાંથી
ભાષાનાં બે કૃતિઓનાં અહીં થોડી વાનગી વતાવેલી
છે. વિક્રમ મંવન્ ૧૨૪૧ માં કુમારપાઠ પ્રતિવોધની^{૧૧૨} રચના પાટણમાં જ
થયેલી છે એટલે તેમનો સમય તેરમો સૈકો નક્કી છે.

૮૩ તેરમા સૈકાની કૃતિઓમાં અહીં પ્રથમ એ સોમપ્રભની કૃતિઓ
ધર્મસૂરિનો સમય લીધી છે, પછી મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય ધર્મમૂરિનું
જમ્બૂચરિત્ર મૂલ્યું છે. જમ્બૂચરિત્રના છેલ્લા પંદ્રમાં
તેની રચનાનો સમય વિક્રમ મંવન્ ૧૨૬૬ જણાવેલો છે. એટલે ધર્મમૂરિના
સમય વિશે પણ શંકા નથી.

૮૪ તેરમા સૈકાની ત્રીજી કૃતિ તરીકે રેવંતગિરિરાસમાનાં અનેક પદો .
અહીં જણાવેલાં છે. તેના કર્તા વિજયસેનસૂરિ છે,
રાસને પ્રાંતભાગે કર્તાએ પોતાનું નામ સ્પષ્ટપણે
જણાવેલું છે. કર્તા, મહામાન્ય વસ્તુપાલના ધર્મગુરુ હતા એટલે તેમની
હયાતી તેરમા સૈકામાં જ હોય.

તે તે કૃતિઓની રચના-કર્તાના સમય વગેરે વિશે જે અહીં આટલું
જણાવ્યું છે, તેથી અધિક જણાવવું પ્રસ્તુત નથી.

૨૬૧ આચાર્ય સોમપ્રભે અમુક એક શ્લોકના સો અર્થો કરી વતાવ્યા છે માટે તેઓ
'શતાર્થી' તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ છે.

૨૬૨ “શશિજલધિસૂર્યવયં શુષ્કિમાસે રવિદિને સિતાષ્ટમ્યાપ્ ।

જિનધર્મપ્રતિવોધઃ કલ્પોઽય ગૂર્જરેન્દ્રપુરે ” ॥

૨૬૩ “મહિંદસૂરિગુરુસીધ ધમ્મ મળદ્દ હો ધામીઠ્ઠ હ ।

ચારહ વરસ સણહિ કવિત્તુ નીપન્નુ દ્વારઠણ ”

૨૬૪ “રંગિહિ એ રમડ જો રાસુ સિરિવિજયસેગિ સૂરિ નિમ્મવિઠ એ ”

૮૫ હવે ઉક્ત વ્ર્ને સૈકાની તે તે કૃતિઓની માપામીમાંસા જ કરું. વારમા સૈકામાં રચાયેલી ઉક્ત વ્ર્ને કૃતિઓની ચારમા અને તેરમા માપાને મેં જગતી ગુજરાતીનું નામ આપેલું છે. સૈકાની માપા- જગતો આંત્રો અને ફટેલ, ફટેલ એવો મોટો મીમાંસા ઘટાદાર આવ્યો એ વે વધે અંતર તો છે, પરંતુ ઉદ્ગમ્યમાન અને ઉદ્ગત એ વ્ર્ને સ્થિતિઓનું અહીં સામાનાધિકરણ્ય હોવાથી વહેવા પૂરતી જ તે વે જુદી સ્થિતિઓ વધે ઉટ્ટ અને અન્ધ જેવો મેડ માની ન શકાય. 'જે ઉદ્ગમ્યમાન છે તે જ ઉદ્ગતદશાને પામે છે' એ ન્યાયે વારમા સૈકાની જે જગતી ગુજરાતી છે, તે જ વર્તમાનમાં ઘટાદાર આંત્રો જેવી ઉદ્ગત સ્થિતિએ પહોંચેલી છે. માપામીમાંસાના પ્રસ્તુત પ્રસંગે મારે પ્રધાનપણે બતાવવું પળ એ જ છે.

હેમચંદ્રે વ્ર્તાવેલા જગતી ગુજરાતીના નિયમો અને પ્રત્યયો વગેરેને આગલ સંક્ષેપમાં વ્ર્તાવી ગયો છું. તે નિયમો અને પ્રત્યયો વગેરેની દૃષ્ટિએ ઉક્ત કૃતિઓના પ્રયોગોમાં જે વિશેષ ભેદભાવ ઝ્યારથી જણાવો શરૂ થયો છે તેને યથાસ્થાને દેખાડતો રહીશ, પળ ઝ્યાં કરશે ભેદભાવ નથી એવાં સ્થલોને બતાવવાની અપેક્ષા નથી. એવાં સ્થલો તો સહજ સુજ્ઞાન છે.

માપાનું ફરતું ઘટ્ટણ બતાવવા માટે તે તે કૃતિઓમાંથી કેટલાંક વાક્યો અને કેટલાંક શબ્દોને ટાંકીં બતાવીશ અને આવશ્ય-
તે કૃતિઓનાં વ્ર્તાની દૃષ્ટિએ વધે વધે પ્રત્યયો અને શબ્દોના ઇતિ-
વાન્યો અને શબ્દો હાસની પળ ચર્ચા કરીશ.

૮૬ શરૂઆતમાં આ નીચે વારમા સૈકાની અને તેરમા સૈકાની ગુજરાતીનાં કેટલાંક વાક્યો અને શબ્દો ક્રમવાર નોંધી બતાવું છું, જેમને વાંચતાં જ માપાના ઘટ્ટણનો હ્યાલ આવી જશે.

૧ અમયદેવ (ચારમો સૈકો)

ઝગતી ગુજરાતી :

ચાલુ ગુજરાતી :

અમયદેવનાં તુહ સામિત તુહ માય-વપ્પુ
 વાક્યો તુહ મિત્ત પ્રિયંકર,
 તુહૈં ગઈ તુહ મડ તુહ જિ
 તાણુ તુહ ગુરુ છેમંકર ।
 હડં દુહમર મારિડ વરાડ
 રાડ નિમ્મમાહ
 લીણડ તુહ કમકમલસરણ
 જિણ ! પાલહિ ચંગહ । ૨૦
 તુહ પાત્યણ નહુ હોઈ વિહલ ।

તું સામી—સ્વામી—તું માવાપ
 તું મિત્ર પ્રિયંકર,
 તું ગતિ તું મતિ તું જ
 ત્રાણ તું ગુરુ છેમંકર ।
 હું દુઃખમર માર્યોં વરાક
 રાય નિર્માયોનો
 લીનો તુહ કમકમલશરણ
 જિન ! પાલ ચંગ ।
 તુહ પ્રાર્થના ન જ હોય વિફલ

દેવસૂરિનાં

૨ વાદિદેવસૂરિ

વાક્યો જિમ બોલઈ તિમ્પ જો કરઈ
 સીલુ અલંહુ ધરેઈ । ૧૮

જેમ બોલે તેમ જે કરે
 શીલ અલંહુ ધરે ।

હેમચંદ્રનાં

૩ હેમચંદ્ર

વાક્યો સાયરુ ઉપ્પરિ તણુ ધરેઈ
 તલિ ઘટ્ટઈ રયણાઈ ।
 સામિ સુમિચ્છુ વિ પરિહરઈ
 સમ્માણેઈ ધલણાઈ । ૨ ।
 એકહિં અર્ચિહિં સાવણુ

સાયર ઉપર ત્ર (ત) ણ ધરે
 તલે ઘાલે રયણોને ।
 સામી સુમૃત્ય વી પરહેરે
 સંગાને ધલોને ।
 એકે આંલે શ્રાવણ

૨૬૫ ‘અર્ચિહિં’ એ વિશેષ્ય છે અને ‘એકહિં’ તથા ‘અર્ચિહિં’ વિશેષણ ।
 તે જ રીતે ‘પિયહો’ એ વિશેષ્ય છે અને ‘પરોક્ષહો’ એ વિશેષણ છે. પ્રસ્-
 રચનામાં વિશેષ્ય અને વિશેષણ બન્ને વિમર્શિતવાળાં છે ત્યારે ચાલુ ભાષામાં ‘મ-
 માણમતું’ વગેરે વાક્યોમાં માત્ર વિશેષ્યને વિમર્શિત છાગેલી હોય છે, વિશેષણને નહીં
 વિશેષણ હ્રસ્વવિમર્શિત હોય છે.

ડગતી ગુજ૦

અનહિં મદવડ । ૧૨ ।

હિઅડા । પુટ્ટિ તડ તિ કરિ

કાલકલ્લેવેં કાંઈ । ૧૪

एह कुमारी एहो नर । ૧૬

અમે યોગ રિડ બહુઅ

કાયર એમ્મ મળંતિ^{૨૬૦} ।

પુતેં જાણં કવણુ ગુણુ

અવગુણુ કવણુ મુણુ ।

જા બપીકી મુંહડી

ચંપિજ્ઞ અવરેણ । ૩૫

जेवहु अंतर रावण—रामहं

तेवहु अंतर पट्टण—गामहं

। ૪૬

પ્રિયસંગમિ કડ નિદડી

પિ^{૨૬૧}હો પરોક્કલહો કેમ્મ ।

મહં વિન્નિ વિ વિનાસિઆ

નિદ ન એમ્મ ન તેમ્મ । ૪૯

कहिं ससहर कहिं मयरहर

कहिं वरिहिणु कहिं मेहु ।

ચાલુ ગુજ૦

અન્યે ભાદરવો ।

हैडा ! कूट तड करी

कालक्षेपे कांइ ।

एह कुमारी एह नर ।

अमे थोडा रिपु बहु

कायर एम भणे छे-कहे छे ।

પુત્રે જાયે કોણ ગુણ

અવગુણ કોણ મુયે ।

જો વાપુકી મોંયડી

ચંપાપ અવેં ।

जेवहुं आंतरं रावण—रामनुं

तेवहुं आंतरं पाटण—गामनुं ।

પ્રિયસંગમે ક્યાંથી નીંદરડી

પ્રિય પરોક્ષે કેમ ।

મેં વળે ધી વળસાવ્યા—વળસાવ્યા

નીંદ ન એમ ન તેમ ।

कहिं शशधर कहिं मकरधर

कहिं वरिहिण कहिं मेहु

૨૬૬ ભાષાનું 'કાં' અને પ્રસ્તુત 'કાંઈ' વચ્ચે સમાનાર્થક છે, મારવાડીમાં તો 'કાં' નો અર્થ 'કાંઈ' પદ બતાવે છે.

૨૬૭ 'મળંતિ' ક્રિયાપદ 'કહે છે' અર્થને સૂચવે છે, વર્તમાન ભાષામાં 'મળ' નો અર્થ 'મળવું' થાય છે ત્યારે મરાઠીમાં તો તેનો 'કહેવું' અર્થ જ પ્રચલિત છે : મળ—મળવું—મળવું.

૨૬૮ હુઓ ટિ. ૨૬૫.

ઝગતી ગુજ૦

દૂરઠિઆહં વિ સજ્જનહં
હોડ અસદ્દુલ નેહ । ૫૮ ।

સરિહિં ન સરેહિં ન
સરવેરેહિં નવિ

ઝજાળ-ચળેહિં ।

દેસ રવૈળ્લા હોતિ ઘડ ।

નિવસંતેહિં સુઅળેહિં । ૫૯ ।

એક કુટુદ્દી પંચહિં રુદ્દી

તહં પંચહં વિ જુઅંજુઅ બુદ્દી

ચહિતુ એ । તે ઘર કહે કિત

નંદલ જેલુ કુટુંબઝં

અપ્પળ-છંદઝં । ૬૦

ગયલ સુ કેસરિ પિઅહુ જલ

નચિંતઝં હરિણાઈ

જસુ કેરે હંકારડે મુહહં

પડંતિ તૃણાઈ । ૬૧ ।

સિરિ જરલંડી લોઅડી

ગલિ મળિઅડા ન વીસ

તો વિ ગોઠડા કરાવિઆ

મુદ્દાએ ઝઘર્વસ । ૬૨

ચાલુ ગુજ૦

દૂરથિયાં વી સજ્જનોનો
હોય અશિયિલ નેહ ।

સરિતાઓએ ન સરોએ ન
સરોવરોએ નવિ

ઝચાન-ચનોએ ।

દેશો રમળ હોય છે મૂઢ ।

નિવસંતાં સુજનોએ ।

એક કોટડલી પાંચેં રંધી

તે પાંચેની વી જુદીજુદી મુદ્દી

બહેન એ । તે ઘર કહે કેમ

નંદો જ્યાં કુટુંબ

આપળ-છંદું ।

ગયો તે કેસરી પિઓ જલ

નચિંતાં હરણાં

જસ કેરે હોંકારડે મોંધી

પડે તરણાં ।

શિરે જરલંડી લોઅડી

મળે મળા ન વીશ

તો વી ગોઠડા કરાવ્યા

મુઘ્યાએ ઝઠવેશ ।

૨૬૯ 'દેસ રવળ્લા' વાક્યમાં વિશેષ્ય સ્ત્રીવિમક્તિક છે અને વિશેષણ 'રવળ્લા' એ વિમક્તિવાહું છે. 'આ મલો માળસ છે' એ ચાલુ માયાની વાક્યરચના એ જ પ્રકારની છે.

हिअडा ! जइ घेरिअ घणा
 तो किं अब्भि चडाहुं ? ।
 अम्हाहिं वे हत्यडा
 जइ पुणु मारि मराहुं । ७४
 पाइ विलगी अंगडी
 सिर लसिउं खंभस्सु
 तो वि कटारइ हत्यडउ
 वलि किजउं यंतस्सु । ८२

हैडा ! जो घेरी घणा
 तो च्यम्-शुं आभे चडहुं ? ।
 अमोने वे हाथडा
 जो पण-वल्ली मारी मरहुं ।
 पाये वळगी आंतरडी
 शिर ल्हवियुं खांभ
 तो बी कटारे हाथडो
 वलि कीजुं-(कहं-घारि

जाउं-) कांत ।

ते जि पंडिअ ते जि
 गुणवंत ते तिहुअण
 सिर उवरि

ताहं चिअ जन्मु जाणहु जे
 मत्तविलासिणिहिं न वि
 खोइआ सुद्धज्ञाणओ । २६
 किंत्ति तहारी वण्णविणु यइ
 अन्नु न वण्णहिं ।
 मालइ भाणिवि कि भमर
 धत्तुरइ लगहिं ? । १६
 कुइ धन्नु जुआणउ । ३९
 जे निअहिं न परदोस
 गुणिहिं जि पयडिअतोस
 ते जगि महानुभावा
 विरल सरलसहावा । १२४

ते ज पंडित ते ज
 गुणवंत ते त्रिभुवन

शिर उपर

तेओनो ज जन्म जाणो जे
 मत्तविलासिनीओपी नवि
 क्षोदाया शुद्धप्यानथी ।
 कीरति तारी वर्णवने कवि
 अन्यने न वर्णे हे-वर्णे
 मालती भाणी च्यम्-शुं भमर
 धत्तुरे लगे हे-लगे ?
 कोई धन्य जुआनियो
 जे जुए हे न परदोस
 गुणोए ज प्रकटिततोष
 ते जगे महानुभावा
 विरला सरलस्वभावा

૮૭ ઘારમા સૈકાની માયાના શબ્દો અને ચાલુ માયાના શબ્દો

(૧) અભયદેવ

અભયદેવના શબ્દો

જય જય—જે જે

સમરંત—સમરંત—સ્મરંત—સમરતા

પિત્તલ—પેલે

પસાઈળ—પસાયે—(પ્રસાદને લીધે)

સિદ્ધિ—સિદ્ધિઓ—સિદ્ધિ

સિદ્ધાદિ—સીધે હે—સીધે છે—સિદ્ધ

યાય છે.

હોઈ—હોય (યાય)

નિત્યાર—નિસ્તારે (પાર ઉતારે)

દય કરિ—દયા કરી

આળા—આળ—આજ્ઞા

જસુ—જસ—જેના

થંભે—થંમે છે—થંભાવે છે.

હરહ—હરો (દૂર કરો)

સેવહિ—સેવે હે—સેવે છે

મહહ—મરહો—(નાશ કરો)

પક્ષાલિય—પક્ષાલેલ—પ્રક્ષાલિત

નર—નર—નરો—(માણસો)

જ્ઞાયહિ—જ્ઞાયે હે—જ્ઞાયે છે (જ્ઞાન
કરે છે)

વદ્ધહ—વધો—વાધો

આલસ—આલસ—આલસ

વિલંબતહ—વિલંબત—વિલંબતો—વિલંબતો

કપિહ—કલ્પ્યું

જંપિહ—જલ્પ્યું

કિય—કરી—કી

કિ વિ—કે હે

કેળ—કેળે—કેળે

શંખંત—શંખંત—શંખતો

સોહિય—શોભિત—સોહિયું—સોહ્યું

જોયહિ—જોવે હે—જોવે છે

પાહ—પાહ—(રક્ષા કર)

હઉં—હું

એહ એહ—એ એ

ઉંબહ—ઉંબરો

અપ્પુ—આપ (પોતાની જાત)

કિજ્જહ—કીજો—કરજો

જગ—જગમાં

હોસુ—હોઈશ

મહારિય—માહરી—મારી

એમ—એમ

વિનવહ—વીનવે

(२) वादिदेवसूरि

देवसूरिना शब्दो

जयओ-जयो (जय पामो)

मोडिअ-मोड्युं

जिम-जेम

खंडुलाई-खंडलां

सिंचई-सींचे

बख्खाणतओ-बख्खाणतो-बख्खाणतो

वयणु-वेण

जिणि-जेणे

सोसीउ-शोपव्युं-शोप्युं

जो-जे

नंदउ-नंदो

बूहउ-बूहो

सत्याहु-सपयारो

सुमारियई-सुमरीए-समरीए

गरुयउ-गरवो

मज्जहिं-माचे हे-माचे छे.

जे तणा-जे तणा-जेना

संख-मंख्या

रयणह-रतननी

कोइल-कोयल

वाणि-वाण

सो-ते

नमेहु-नमेउ-नमो

खाणि-खाण

दलेइ-दे छे.

आवई-आवे

नासह-नासे

नउलु-नोळ-नोळियो

ठरउई-ठरमडे-स्थाने

हिंडई-हिंडे

मोरह तणा-मोर तणा-मोरना

सपु-साप

हंसुल्य-हंसला

गउ-गयुं

विहल-विफल

दिहु-दीठो

संपडहिं-सांपडे हे-सांपडे छे.

छिटहिं-छेदे हे-छेदे छे.

जाल-जाल

रयणिहि-रयणिए (रेण्ये)

उट्टिउ-ऊठयो

(३) हेमचंद्र

हेमचंद्रना शब्दो

एइ-ए

एह-ए

घोडा-घोडा

जाणीअइ-जाणीए

बालइ-बाले

कैसरि-कैसरी

लहइ-लहे-ल्ये-लिए

लखेहि-लाखोए-लाखोयी

कडु-कडु-कडवुं

गोइ-गोवे-गोपे (गुप्त राखे)

अप्पणा-आपणा

अमिए-आगे-आगे-अमिए

वाएं-वाए- (पवनने लीचे)

कैवै-कैम

आणहि-आण (लव)

तो बि-तो बी

घर-घर

कजु-काज

देकडु-देखो

गय-गजोना

उडावतिअए-उडावतीए-उडावतीए

अद्या-आधा-अरधा

बल्या-बलोयां

पुट्ट-पुट्ट्यां

‘तड’ति-‘तड’ दईने

भमाउं-भाम्युं

पसरिअउं-पस्युं

करे-करे-करमां- (हाथमां)

कपिअइ-कपिजी

माहउ-माह-माघ मास

सत्थारि-साथरे- (पथारीए)

ममासिरु-मागशर

वहइउं-वालहुं-वालुं

तडफडइ-तडफडे-तरफडे

हत्थि-हाथे-हाथे

मोक्कलडेण-मोक्कले

आवइ-आवे

तुजु-तुज

मजु-मज-मुज

भण-भण (कहे)

सणेही-स्नेही-स्नेही

मुइअ-मुई (मरेली)

जीवइ-जीवे

पयारेहि-परे

गइअ-गई

गजहि-गाजे हे-गाजे छे

एहउं-एहवुं-एवुं
 पच्छइ-पछी
 विहाणु-बहाणुं (प्रात काळ)
 बडाइ-बडा-(मोटां)
 जोइ-जो-(देख)
 कुहइ-कोहे-(सडे)
 डब्बाइ-दाबो
 छार-छार-(राख)
 जलि-जले-जलवडे
 बहइ-बहुमे-बहुभवडे
 पूरिअ-पूरी-पूरी करी
 बारइवार-वारेवार-बारंवार
 धार-धारा
 देहु-देउ-घो
 मगाहु-मगाउ-मागो
 कोइ-कोइ
 भमरा-भमरा
 लिबइ-लिबडे (लिबटा ऊपर)
 दिपहडा-दिहाडा-दहाडा
 विलंवु-विलंव-(विलंब कर)
 पुरइ-झले
 झटपइहि-झटपट-झटपटे
 पच्छि-पछी-पाछळ
 अच्छइ-छे

मच्छे-मच्छे
 गिलिजइ-गळाय
 मच्छु-मच्छ-माच्छुं
 किअउं-कीयुं-कर्युं
 दिहउं-दीहुं
 तेवइउं-तेवहुं
 निहालहि-निहाळ-(देख)
 बप्पीहा !-बपैया !
 चूहुल्लउ-चूडलो
 झलकिअउ-झलक्यो-(झाळ लागेलो)
 हिअइ-हैये
 खुहुकइ-खटके
 गोरडी-गोरडी-(स्त्री)
 घुहुकइ-घडके-(' घडब' एम गाजे)
 संकहु-सांकळ-मंकट
 एहु-एह-ए
 तेवहु-तेवडो
 पल्ल-पळ (समय)
 हसिउ-हस्यो-हसायो
 માણસ-માણસ
 વિચ્છોહ-વટો-(વિયોગ)
 વિચ્છોહગર-વિચ્છોહવર-(વિયોગવર)
 ગિલિ ગિલિ-ગळ गळ (गळीजा
 गलीजा)

માણિઅડ—માણી
 હોસડ—હોશે—હશે
 કરતુ—કરતો
 જુ—જે
 કીસુ—કરાડું છું.
 સમપ્પડ—સમાપો—સમાત થાઓ
 લાલસડ—લાલચૂ
 ઘહડ—ઘહે
 ઘડલિ—ઘાડલે
 મઘડ—મમે
 મડ—મેં
 મણિઅડ—મખ્યો—ઘહ્યો
 કેહડ—કેહવો—કેવો
 મગગણ—માગણ
 ઇહુ—ઇહ—ઇ
 જેહુ તેહુ—જેયો તેવો
 હોહ—હોય
 નેહ—નેહ—સ્નેહ
 ગલંતિ—ગલે છે—(નીકળી જાય છે)
 તે જિજ—તેજ
 પિટ્ટિવિ—પીટી
 અકિઆ—અકીયા—અણકર્યું
 કુહ—કોહ
 કરીસું—કરીસું—કરીશ

પાળીડ—પાળી—(જલ)
 નવડ—નવે
 પડસીસુ—પેસીશ
 કેમ—કેમ
 વલંતિ—વલે છે
 ડલ્હવડ—ઓલવે છે
 અપ્પળે—આપળે
 રિડહિરે—રિપુરધિરે—(રિપુના
 રધિરવડે)
 કાંડ—કાંડ
 હોસડ—હોશે—(યશે)
 માણિ—માને
 દેસડા—દેશોને
 રૂઅડડ—રૂપિયો
 પહુચડ—પહોંચે
 દૂઅડડ—દૂતડો
 આવડહ—ઓંટે છે.
 કણિઅ—કાળી
 ઓહડહ—ઓંટે છે—(ઓટ થાય છે)
 વલળાઈ—વહેલ્યા
 ડોંગર—ડુંગર
 સલ—સોલ
 ડહલ—હેલ (ચતુર)
 વંસા—વાસા

વફર-બેલ-(વઠ્ઠ)

ઝુંપડા-ઝુંપડા

લગ્ગા-લારો

કુડુલી-કોટલી-કોટલી-કોટલી

સહેસ-સહે-સહે

અધિન-અધીન

અવસ-અવસ

સુક-સુક

પણ-પાન

દેજ-દેજ હે-(દેવાય છે)

આડ-આયો-આયો

વત્ત-વાત-વાત

કન-કન

ધૂલ-ધૂલ-ધૂલ

સદિ-સદિ

તુહાર-તુહાર-તાર

ધા-ધા છે (દો છે)

ઠા-ઠા-સ્થિર રહે

કલ-કલ-(ઉકાલ)

ઘણ-ઘણ-ઘણ-ઘણ-ઘણ-ઘણ

મંજિ-મંજિ

કોટ-કોટ

સંચિ-સંચ-(સંચય કર)

દ્રમ્-દાન

લેવ-લેવ

પદ-પદ-પદ-પદ-પદ-પદ

વાહ-વાહ-વાય

વિલો-વિલો-વિલો-વિલો-વિલો-વિલો

જાહિ-જાય-જા

નીસર-નીસર-નીસર-નીસર-નીસર

જેપિ-જીપિ-જિતી

દેપિ-દેવી-દેવી-દેવી-દેવી-દેવી

લેવિ-લેવી-લેવી-લેવી-લેવી-લેવી

મુઆ-મુઆ

પરાવ-પરાવ-પરાવ-પરાવ-પરાવ-પરાવ

મુઅ-મુઅ છે-મુઅ છે

જાહ-જાય છે

યાહ-યાહ-તાગ

પવિસ-પેસે

વફર-વેઠો

ચલિ-ચલિ

કાલ-કાલ

મોડ-મોડ છે-મોડ છે

વોટ-વોટ હે-(કહે છે)

હુઓ-હુઓ (યા)

સહેવ-સહેવ

જગ-જાગ

જિઆ-જિઆ-જિઆ-જિઆ-જિઆ-જિઆ

સુણિવિ-સુણિ-(સાંભળી)
 વસંતિ-વસંતે-વસંતનતુમાં
 સુમરિ-સુમરી (યાદ કરી)
 તક્કલણિ-ટાંકણે (તે વચ્ચે)
 પહિડ-પૈંડ-(પથિક-પ્રવાસી)
 ગામ્બિ-ગાવે-ગામે
 પટ્ટણિ-પાટણે
 હટ્ટિ-હાટે
 ચઠહટ્ટિ-ચૌટે
 રાઝલિ-રાવલે-રાવણે
 દેઝલિ-દેવલે
 દીસદ-દીસે છે
 પત્તિજદ-પતીજે (વિશ્વાસ કીજે)
 મેલ્લદ-મેલે (છોડે)
 મોલિમ-મોલ્લપ
 જગુ-જગ
 મુજ્જદ-મુંજે છે-મુંજાય છે
 શલકંતિ-શલકતી-ચલ્લકતી

કંઠિઆ-કંઠી (ગળે પહેરવાની કંઠી)
 વઙ્ગલો-વાટલો
 ચંદુલો-ચંદલો-ચાંદલો-ચાંદલિયો
 ગંદુઅ-ગેંદ-કંદુક (દડો)
 મન્નાવિ-મનાવી
 દેન્નિલિ-દેલી
 વેલ્લડી-વેલડી
 સત્થ-સાથ-(સમૂહ)
 મુઆ-મુઆ
 ઘટ્ટ-ઘાટ-ઘાટડી (ઓઢવાનું
 લીધું વણ)
 તુટ્ટી-તુટ્ટી-તુટ્ટી
 છહેવિણુ-છંડીને
 ગોવાલીઅણ-ગોવાલણ
 લમ્મી-લમ્મી
 પાદ-પાય
 જલદ-જલે છે
 તવદ-તવે છે-તપે છે

૨૭૦ માપામા 'પથિક-પ્રવાસી' ના અર્થમાં પ્રસ્તુત 'પદ' શબ્દનો વ્યવહાર
 ચાલુ છે. જ્યારે આપણે ત્યાં કોઈ નોતરિયો નોતર દેવા આવે છે ત્યારે બોલે છે કે
 "સગટમ સદ પરોળો પદ" સગટમ એટલે સહકુટુમ્બ, સદ-સહિત, પરોળો એટલે
 અતિથિ અને પદ એટલે પથિક-પ્રવાસી-મુસાફર. અર્થાત્ કુટુમ્બ સાથે અને મેમાન
 તથા પથિક સાથે-એ વધાને લઈને જમવા આવવાનું નોતર છે. "સગટમ સદ
 પરોળો પદ" એ વાક્ય કાઠિયાવાડમાં પ્રચલિત છે અને અમરેલીમાં તો મેં અનેક-
 વાર સામંજ્યુ પણ છે. પથિક-પહિઅ-પદ-એ ત્રણે સમાન શબ્દો છે.

મનહ—માને છે

ઉઝિલ્લિય—ઝલ્લેવીને (ઝંતી કરાવે)

કદમ—કાદવ

મગા—માગ્યા

મમગુલ્યા—મારગડા

મમહ—મમે છે.

સામાલિ—શામલી

અચ્ચમુઅ—અચંબો

પુલ્હિઅ—ફલિઅ—ફલી—ફલી

હંધહ—હંધે—(ટપી જાય)

નઠક્લી—નોલી

ગંગ—ગંગા

પુકારહ—પોકાર કરે (બોલે)

ચક્કિણ—ચક્રે

દલિઓ—દલ્યુ—દલ્યો

છેહ—છે છે

સવુ—સવ—સવ

સંતવણુ—સંતપન—સતાવણું

તિ—તે

સિદુરિઅ—સિદુરિયા

અમાલિ—આમલે—આમલ

મેહમઝિ—મેહમલો—મેહમાં

અધારહ—અંધારે

તોરી—તોરી—તારી

ઉચ્છલિલ—ઝલ્લેલ

પંડર—પાંડરં (ધોલું)

રણણાંત—રણણાંતું

ગહિલિ—ધેલી

સિંતી—સીંચાતી

પત્તઝ—પહોંત્યો—(આવ્યો)

મલંતઝ—મલતો—મરડતો

ધરહ—ધરે છે

દુચ્ચલી—દૂબલી

ઘણ—ઘણું

વંદુર—વાંદરં (ધોલું)

કાલહ—કાલે

તુહ—તુહું

તુહ—તુહું

સુમારહ—સુમેરે છે—સમેરે છે.

પલિઅ—પલિયાં

જર—જરા

જજરહ—જાટરં કરે છે—(જીર્ણ
કરે છે)

હોપસહ—હોરો (થરો—થારો)

પારણઓ—પારણું (તપ કર્યા પછીનું
મોજન)

પદ્મહી—પદ્મહિ—પ્રાધરી

હણિઅ—હણી

મુહુ—મૌ—મ્હૌ
ધળ—ધળ
આહુ—આપો—આવ્યો
કુક્કડિ—કૂકડી
રહિઅ—રહી (વોલી)
હળ—હળે
કારણિ—કારણે
ચુંબ્રિજાઈ—ચુંબીજે—ચુંબાય છે.

મંઢાર—મંઢાર
હારુ—હાર
ઘહ્લિહુ—ઘાલ્યો
તિણુ—તૃણ
નિહુ—નેઠ—નેહું (અંત)
અંસુ—આંસુ
પલહુહુ—પલુહ્યો, (નીકલી પહ્યો—
દહી પહ્યો)

ચારમા સૈકાની ત્રણે કૃતિઓનાં કેટલાંક વાક્યો અને કેટલાક શબ્દો ઉપર જણાવ્યા છે અને તે વાક્યો અને શબ્દોની સામે આજતું ગુજરાતી મૂક્યું છે. એ ઉપરથી ચારમા સૈકાની અને આજની ગુજરાતી વચ્ચે ઉદ્ભવમાન—ઉદ્ભવતાનો જે સંબંધ ઉપર બતાવ્યો છે તે વધારેમાં વધારે સ્પષ્ટ થાય એમ છે. વાક્યો અને શબ્દોના વલણને ધ્યાનપૂર્વક જોવાથી ચારમા સૈકાની અભયદેવ, ચાદિદેવસુરિ અને હેમચંદ્રની માતૃ-ભાષાને હાજતી ગુજરાતી કહેવામા જરા પણ વાધો જણાતો નથી અને એ હકીકત દીવા જેવી ચોક્કસ છે માટે એ વિશે વિશેષ લખવાની અગત્ય પણ નથી.

૮૮ અભયદેવ વગેરેની ઉક્ત ત્રણ કૃતિઓમા વપરાયેલા પ્રત્યયો અને સર્વનામો તથા અવ્યય વગેરેને લખાતો વિચાર કરીએ :

અભયદેવ-ચાદિદેવ- નરજાતિનાં અને નાન્યતરજાતિનાં નામોને
હેમચંદ્રે વાપરેલી માટે પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના એકવચનમા 'ઉ'
નામવિભક્તિઓ અને તેની ચર્ચા પ્રત્યય વિશેષ વપરાયેલો છે.

અમયદેવ—‘દેવ’ (દેવ) ‘વરાહ’ (વરાક) ‘રાહ’ (રાજા)

અણિસિદ્ધહ—(અણિસિદ્ધક)—નરજા૦.

પ્રથમા અને
દ્વિતીયા વિભક્તિ ‘માહપ્પુ’ (માહાત્મ્ય), મણુ (મન) પમાણુ (પ્રમાણ)
નાન્ય૦ જા૦.

દેવસૂરિ—‘ચંદુ’ (ચાંદો) ‘મારુ’ (મારો) ‘કુમારુ’
(કુમાર)—નરજા૦.

‘નાણુ’ (જ્ઞાન) ‘ચરણુ’ (ચરણ—ચારિત્ર) સંમતુ
(સમ્યક્ત્વ) નાન્ય૦ જા૦.

હેમચંદ્ર—‘સાયરુ’ (સાગર) દુસુ (દુમ) વાયસુ (વાયસ) નરજા૦.,
‘ઘરુ’ (ઘર) કઝુ (કાજ) બહુ (થહ) નાન્ય૦ જા૦.

અહીં આ ‘હ’ પ્રત્યયનો ઇતિહાસ લખવાનું પ્રસ્તુત નથી તો પણ
કહેવું જોઈએ કે તે ‘હ’ પ્રત્યય ઘણો પ્રાચીન છે. આગળ જણાવેલાં
છલિતવિસ્તરનાં પદોમા એ ‘હ’ પ્રત્યય છૂટથી વપરાયેલો છે. પંદહે તે,
વિનમના પાંચમા સૈકા જેટલો તો જૂનો સરો.

‘સો’ ‘ચિત્’ વગેરે વૈદિક પ્રયોગોમા જે ‘ઓ’ વપરાયો છે તે જ, આ
‘હ’ ના મૂળમા છે.

કેટલાક પ્રયોગોમા ફક્ત નરજાતિયાલ્લા નામોને ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

અમયદેવ—‘અપવિત્તઓ’, ‘રોગહરો’, ‘સમો’.

દેવસૂરિ—‘વચ્ચાણંતઓ’, ‘સો’, ‘જો’.

હેમચંદ્ર—‘જો’, ‘એહો’, ‘એસો’.

‘હ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યયના ઉપયોગની સરખામણી કરતાં ‘ઓ’
પ્રત્યયનો ઉપયોગ ઓછો છે અને ‘હ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ તેના (‘ઓ’ના)

કરતાં વધારે છે. હેમચંદ્રના છંદોનુશાસનગત પદોમાં ‘ઓ’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ ફક્ત પ્રથમા માટે નાન્યતરજાતિમાં પણ થયેલો છે: ‘વિરહો અંગુ’—૧૪, ‘પંકઓ’—૬૦, ‘દલિઓ’—૭૧. પરંતુ આવા પ્રયોગો અતિવિરલ છે. ‘ઊ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યય સિવાય મૂળ અંગ પણ પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં વપરાયેલાં છે:

અમયદેવ—સમરંત, જળ, નર, —કાય, —કામ, નીરોય, કય, કંચંત, નિષ્ફલ.

દેવસૂરિ—ભવિયજળ, સંસાર, મુર્ણિદ, મુર્ણિચંદ, ચિર.

હેમચંદ્ર—મેહ, લગ્ન, વગ્ન, ફલ, ગય, પલ્લવ, ગય (ગત).

આ રીતે પ્રથમા અને દ્વિતીયામાં મૂળ અંગ વાપરવાની રીત છલ્લિતિ-સ્તરના સમયથી ચાલી આવે છે. આવાં અંગો ત્રણે લિંગમાં વપરાયેલા છે.

નાન્યતરજાતિનાં ‘ક’ પ્રત્યયાન્ત નામેને પ્રથમાના એકવચનમાં ‘ઊં’ પ્રત્યય લાગેલો છે અને बहुवचनमा तथा द्वितीयाना बहुवचनमाં ‘આઈ’, ‘આઈં’, ‘ઈ’, ‘ઈં’, ‘આ’ અને ‘આં’ પ્રત્યયો લાગેલા છે.

અમયદેવ—સુહાઈ, કલત્તઈ, રજ્જઈ, દુરિયઈ.

દેવસૂરિ—ચંચડુલાઈં, ગાવડા, પન્હુત્તરઈ, પસન્ના.

હેમચંદ્ર—ચયણાઈં, કુંભઈં, વલ્યા, વિસમા.

હેમચંદ્ર—મમાઊં, પસરિઅઊં, વલ્લહઊં, દહઊં, તેવડઊં [પ્રથમા એકવચન]

શ્લોકેદમાં [પૃ૦ ૧૯૪, ૪૬૯—મ૦ સં૦] ‘અદ્વિતા’ (અદ્વિતાનિ) કર્ત્વા (કર્તવ્યાનિ) વિશ્વા (વિશ્વાનિ) કાવ્યા (કાવ્યાનિ) વગેરે, ઉક્ત ‘વલ્યા’ની પેઠે ‘આ’ પ્રત્યયવાલ્ય પ્રયોગો અનેક મળે છે. તે જોતા ‘વલ્યા’ વગેરેમાં વપરાયેલા ‘આ’ નું મૂળ મળી જાય છે

અને ‘ગાવડાં’ માં જે ‘આં’ લાગેલો છે તેનું મૂળ પર્ણ તે ‘આ’ હોય. અયરા વ્યા. પ્રા. ના ‘આનિ’ ઉપરથી નીપજેલો તે ‘આં’ હોય.

ચાલુ ગુજરાતીમાં પૂર્વોક્ત ‘ચંદુ’ જેનું ‘ઉ’ પ્રત્યયવાળું રૂપ નથી દેરાતું પણ ફક્ત નાન્યતરજાતિમાં ‘ભગડું’ નો પેઠે ‘કેલું’ વગેરે ‘ઉ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પ્રચલિત છે.

‘ઓ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો ‘ઘોટો, છોકરો, છાડનો’ વગેરે વ્યવહારમાં છે અને બહુવચનમાં નરજાતિમાં ‘આ’ ‘આઓ,’ તથા ‘ઓ’ પ્રત્યયની અને નાન્યતરજાતિમાં ‘આં’ પ્રત્યયની વપરાશ છે. આ ઉપરાંત પહેલી જાને વિભક્તિમાં મૂળ અંગ પણ વપરાય છે.

‘છોકરો,’ ‘ઘોડો’ વગેરેમાં જે ‘ઓ’ પ્રત્યય છે તેના મૂળમાં વૈદિક ‘સો ચિત્’ વાળો ‘ઓ’ છે. અને ઘોટક:—ઘોડઓ—ઘોડડ—ઘોડો એ રીતે તેનો ક્રમપરિવર્ત છે. છોકરા, ઘોડા વગેરેમાં જે ‘આ’ પ્રત્યય છે તે વૈદિક ‘દેવા:’ ‘જના:’ પ્રયોગના ‘આ:’ પ્રત્યયનું રૂપાંતર છે. ‘માણસો’ ‘દેવો’ વગેરેમાં છે તો પૂર્વોક્ત ‘ઓ’ પ્રત્યય પરંતુ તે બહુવચનમાં ફેરવાયો છે અને ‘છોકરાઓ’ વગેરે પ્રયોગોમાંના ‘આઓ’ નું મૂળ, ઉક્ત ‘આ:’ અને ‘ઓ’ એ બંને પ્રત્યયના મિશ્રણમાં છે અર્થાત્ ‘છોકરાઓ’ વગેરેમાં ‘આ’ અને ‘ઓ’ એમ બેવડો પ્રત્યય લાગેલો છે. અથવા વैयाकरण પાણિનિય વૈદિક અને લૌકિક ઉભય પ્રકારના નામોને લગતા પ્રત્યયોને જણાવતાં પ્રયમાના બહુવચનમાં ‘અસ્’ પ્રત્યય જણાવેલો છે. જે ‘સલાય:’ ‘વાચ:’ વગેરે રૂપોમાં મૂળરૂપે જલ્લાઈ રહ્યો છે. સંભવ છે કે તે ‘અસ્,’ ‘ઓ’ રૂપે પરિણમ પામી ‘માણસો’ વગેરેમાં લાગ્યો હોય. અહીં વધુ સંગત એ છે કે ‘માણસો’ વગેરેમાંનો બહુવચસૂચક ‘ઓ’ પ્રત્યય પૂર્વોક્ત એકવચનનો ‘ઓ’ ન હોય કિન્તુ તે આ ‘વાચ:’ના

‘અસ્’નો ‘ઓ’ હોય. ઇકવચનનો ‘ઓ’ હૈંએ તો તેને વહુવચનમાં ફેરવવો પડેશે અને ઉક્ત વહુવચનના ‘અસ્’નો ‘ઓ’ હૈંએ તો તે સીધો જ લાગી શકશે. એથી ‘માણસો’ વગેરે રૂપોમાં ઉક્ત ‘અસ્’નો ‘ઓ’ લગાડવાને બાંધો નથી. ‘છોકરાઓ’ વગેરેમાં પણ તે જ ‘ઓ’ લેવો; પણ તેમાં રૂપોમાં વેવડો પ્રત્યય લાગેલો છે. ‘છોકરાઓ’ વગેરે રૂપોના અંતિમ ‘આ-ઓ’ પ્રત્યયની અહીં ચર્ચા કરી તો છે પરંતુ ચાલુ ભાષામાં એવાં રૂપોનો વ્યવહાર વધારે જણાતો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું.

ઘીઝી વિભક્તિમાં ‘દીનય’ જેવું શુદ્ધ પ્રાકૃત રૂપ વપરાયેલું છે પણ આમાં રૂપો અતિવિરલ છે. દય, સંઘ વગેરે રૂપો ઘીઝી વિભક્તિમાં છે. અહીં વિભક્તિ હોવાયેલી છે, એટલું જ નહીં વિન્ટુ મૂળ અંગ ‘દયા’ ‘સંઘ્યા’નો અંત્ય ‘આ’ પણ ‘અ’માં ફેરવાયેલો છે. અપભ્રંશમાં સવિભક્તિક નામના અંત્ય સ્વરનો ઝસ્વ ઉચ્ચાર પણ થાય છે. (જુઓ પૃ૦ ૨૦૫, ૧૫) એ ધોરણે ‘દયા’ અને ‘સંઘ્યા’નું ‘દય’ અને ‘સંઘ’ થયેલું છે. ઘણે સ્થળે નારીજાતિના નામની પ્રથમા વિભક્તિમાં પણ ‘દય’ અને ‘સંઘ’ જેવાં રૂપો વપરાયેલાં છે અને ‘ડ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો પણ આવે છે.

અમયદેવ—નિષ્ફટ્ટ, જુગાય, પત્યળ, મહારિય, જત્ત.

વાદિદેવમૂરિ—સંઘ, સંઘ.

હેમચંદ્ર—ઘોઢિઅ, એહ, સ, મુઢઅ, ગઢઅ, ઘળ.

અમયદેવ—વિસંઠુલ, અમ્મુઅડ.

સાધારણ રીતે જોતાં ‘આ’, ‘ઈ’, અને ‘ઝ’ એ ત્રણ પ્રત્યયો નારી-જાતિના સૂચક છે. અજા, પ્રજા, દયા, સંઘ્યા વગેરેમાં ‘આ’ પ્રત્યય છે. નારી, નદી, શચી વગેરેમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય છે અને વઘૂ, કરમોરૂ વગેરેમાં ‘ઝ’ પ્રત્યય છે. ઝનાર્તા ગુજરાતીમાં ‘ઈ’ અને ‘ઝ’ પ્રત્યયો ઘણાં ભાગે સચવાયેલા છે ત્યારે સૌન્દર્યમૂચક ‘ઈ’ અને ‘ઝ’ પ્રત્યયની

સરલામળીમાં ‘આ’ પ્રત્યય સચવાયો નથી. ‘જુગાયા’ ને બદલે ‘જુગાય’, ‘સંઘા’ ને બદલે ‘સંઘ’, ‘ગંગા’ ને બદલે ‘ગંગ’ અને ‘જત્તા’ ને બદલે ‘જત્ત’ એવાં જે અનેક રૂપો ઉપલબ્ધ છે તે નારીજાતિસૂચક ‘ઉક્ત’ ‘આ’ પ્રત્યયનો વપરાશની અલ્પતા સૂચવે છે. અને એ જ રીતે—

(સં૦) નિષ્ફળ પ્રાર્થના—(પ્રા૦) નિષ્ફળ પત્થગા । (અભય૦) નિષ્ફળ પત્થણ ।

(સં૦) મરીયા યાત્રા—(પ્રા૦) મરીયા જત્તા—(અભય૦) મહારિય જત્ત ।
 ઘગે પ્રયોગોમાં જેમ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં વિશેષ્ય અને વિશેષણ બન્નેમાં નારીજાતિસૂચક ‘આ’ પ્રત્યય જલ્લવાયો છે તેમ અભયદેવ ઘગેની ગુજરાતીમાં તે બન્ને સ્થળે એ ‘આ’ પ્રત્યય ટક્યો નથી તે પણ ઉક્ત હકીકતનું જ સમર્થન છે.

છરી વાત તો એ છે કે વિશેષણ અને વિશેષ્યમાં લિંગ અને મુલ્યા સમાન હોય તો જ વિશેષણ-વિશેષ્યભાવનું ધોરણ જલ્લવાઈ રહે છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં સમાસમાં નહીં વપરાયેલાં વિશેષણ માત્ર વિકારી છે એટલે વિશેષ્યની જાતિને અનુસરનારાં છે. સં૦ ‘એક યાત્રા’ પ્રા૦ ‘એગા જત્તા’ અને બદલે ભાષામાં ‘એક જાત્રા’ નો પ્રયોગ સુપ્રતીત છે. એ પ્રયોગમાં ‘જાત્રા’ વિશેષ્ય છે અને ‘એક’ તેનું વિશેષણ છે. વિશેષ્ય નારીજાતિમાં છે તેથી વિશેષણ પણ છરી રીતે નારીજાતિમાં જ

હોવું જોઈએ એટલે ‘એક’ ને બદલે ‘એકા’ પ્રયોગ થયો જોઈએ; પણ લોકભાષાની શ્વાસિયત પ્રમાણે એવા પ્રયોગોમાં સ્ત્રીસૂચક ‘આ’ ટકતો નથી; પરંતુ તેનું હ્રસ્વ ઉચ્ચારણ થાય છે. અહીં એ સ્વાલમાં રહે કે ‘એક જાત્રા’ પ્રયોગનો ‘એક’ શબ્દ સ્ત્રીલિંગી જ છે. ફક્ત ‘એકા’ ને બદલે ‘એક’ ઉચ્ચારણ થયું છે. ચાલુ ગુજરાતીનાં પેઢે આ રીતે ઉક્ત ત્રણે ઘટનાઓમાં બરાબર અન-

લઘ્વ છે. આ અને આવા-વીજા અનેક પ્રયોગો જોતાં માપામાં વપરાતાં વિશેષણો વિકારી પણ છે અને અવિકારી પણ છે, એ હકીકતનું મૂલ્ય ઉક્ત રૂપોમાં રહેલું માલુમ પડે છે. વૈદિક પદ્ધતિમાં બરાબર આવાં તો નહીં પણ આને મઝ્તાં અનેક રૂપો મળે છે :

૧. આગલ (૫૦૭૨ [૪૭]) જણાવેલ ‘લોહિતે ચર્મન્,’ ‘પરમે વ્યોમન્’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘ચર્મન્’ અને ‘વ્યોમન્’ વિશેષ્ય છે. અને વિશેષ્ય હોવાથી તે બન્ને વિશેષણ પ્રમાણે સાતમી વિભક્તિમાં આવવાં જોઈએ છતાં તે બન્ને વિભક્તિના સંસર્ગ વિનાનાં જ છે. એટલે જેમ ઉક્ત વૈદિક રચના વિશેષણ અને વિશેષ્યના સમાનવિભક્તિકતાના નિયમને તોડી પાડે છે. તેમ તેથી આગલ વધીને ચાલુ માપાના પ્રયોગો વિશેષણ અને વિશેષ્યના સરંથા વિકારીપણાના નિયમને અવગણે છે અને આ અવગણનાનું મૂલ્ય ઉક્ત વૈદિકરચનામાં સમાયું હોય તો ના નહીં. ઉક્ત ‘વ્યોમન્’ વગેરે પ્રયોગો છે તો વિભક્તિના સંસર્ગ વિનાના પરંતુ તેમને સપ્તમી વિભક્તિનાં સમશ્વનાં છે એ ન મુલાય. ‘વાયા વિસંતુલ્’ જેવા પ્રયોગોમાં ‘વિસંતુલ્’ શબ્દ ‘વાયા’ નું વિશેષણ છે એટલે સાધારણ રીત પ્રમાણે તો ‘વાયા વિસંતુલ્’ એમ થવું જોઈએ પણ લોકમાપાનું તંત્ર વિશેષ અનિયત હોવાને લીધે ‘વાયા વિસંતુલ્’ પ્રયોગ પણ થયો છે.

છોકરો, ઘોડો, લાડલો વગેરે પ્રયોગો પ્રથમા વિભક્તિવાળા છે, તેમાં મૂલ્ય અંગ અકારાન્ત છે અને ‘ઓ’ પ્રત્યય છે એ ધ્યાનમાં રહે. ‘ઘોડો’ વગેરેમાં અંગને અકારાન્ત માનવામાં ન આવે તો ‘છોકરી’, ‘ઘોડી’ વગેરે છીલિંગી રૂપોની નિષ્પત્તિ કેવા પ્રકારના અંગથી થશે ?

એ વાત તો નક્કી છે, કે ‘છોકરી’, ‘ઘોડી’ વગેરેમાં મૂલ્ય ‘છોકર+ઈ’, ‘ઘોડઅ+ઈ’ એ જાતનો પ્રવૃત્તિ-પ્રત્યયવિભાગ છે. ‘ઘોડો’ કે ‘છોકરો’ જગરથી ‘ઘોડી’ કે ‘છોકરી’ રૂપો નથી નોપજી શકતાં

વારમા સંવાની ગુજરાતીમાં નહસ્વ કે દીર્ઘ ઇકારાન્ત વા ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગી નામોને માટે પ્રથમા અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં કોઈ ખાસ પ્રત્યય નથી. જેવું ને તેવું મૂળ અંગ જ વપરાય છે વા તેના અન્ય સ્વરમાં નહસ્વ કે દીર્ઘ જેથો ફેરફાર કરીને વપરાય છે. બહુવચનમાં પણ ક્યાંય ઉક્ત રીતે મૂળ અંગ જ વપરાય છે અને ક્યાંય મૂળ અંગને ‘ઉ’ કે ‘ઓ’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

અમયદેવ—સિદ્ધિ, સિદ્ધિ.

વાદિદેવમૂરિ—લાણિ, વાણિ.

હેમચંદ્ર—પાલિ, કુમારી, નિહાડી, રથણી, યુદ્ધી, માલી.

ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘વેલડીઓ’, ‘નદીઓ’ વગેરે ‘ઓ’ પ્રત્યયવાદ્ય રૂપો પ્રતીત છે. કાઠિયાવાડીમાં એ ‘ઓ’ ને બદલે ‘ય’ શ્રુતિયુક્ત ‘ઉ’ પ્રત્યય પણ પ્રચલિત છે. ‘વાડીયું’ ‘સહીયું’, ‘આંગઠીયું’ વગેરે.

વૈદિક ભાષામાં નદ્યઃ, વન્યઃ વગેરે રૂપોમાં ‘ય’ અને ‘વ’ શ્રુતિયુક્ત ‘અસ્’ પ્રત્યય લાગેલો છે. પાલિભાષામાં નદિયો, રથિયો, યધુયો વગેરેમાં જે અંત્ય—‘ય’ શ્રુતિયુક્ત—‘ઓ’ છે તેનું મૂળ ઉક્ત ‘અસ્’ પ્રત્યયમાં છે. એક એ ‘ઓ’ ને બદલે પ્રાકૃતમાં ‘ઉ’ અને ‘ઓ’ એન બે પ્રત્યયો નોંધાયા છે. અને હેમચંદ્રની જ્ઞાતી ગુજરાતીમાં પણ એ બે પ્રત્યયોની મહામણ છે. ‘ઓ’ ઉપરથી ‘ઉ’ થઈને તે બે પ્રત્યય જુદા થનેલા જણાય છે. ‘ઓ’ થાલું સ્ત્રીલિંગી રૂપ વિશેષ પ્રાચીન છે.

૮૯ ઉક્ત ત્રણે વૃત્તિઓમાં ત્રીજી વિમત્તિ માટે જુદા જુદા પ્રત્યયો—ત્રીજી વિમત્તિ વાદ્ય રૂપો વપરાયેલાં છે.

એકવચન	}	અમયદેવ—પસાઈણ, નામિણ, સૂલિણ, રસાયણેણ.
		વાદિદેવ—તરિ, જિણિ.
		હેમચંદ્ર—ચાણ, તે અમિ, ઠાકાચંદિય, પુત્તે,
		સારણ, કાલજેણ, સિરેણ.

વહુવચન

અભયદેવ-છપ્પગિહિ
વાદિદેવ-સૂરિહિ, જચંધિહિ, લોયગિહિ
હેમચંદ્ર-ગુણહિ, લક્ષ્મિહિ

ત્રણે કૃતિઓના ઉક્ત પ્રયોગો જોતાં ઇણ, ણ, ડ, ઇં, માત્ર અનુસ્વાર, એ (એકવચનમાં) અને વહુવચનમાં ઇહિ, હિં, ઇહિ અને ઇહિં પ્રત્યયો વપરાયા છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં 'એ' પ્રત્યય વિશેષ પ્રચારમાં છે. અને કચિત્ કચિત્ 'ણ' અને 'ઇણ' પ્રત્યયો પણ વપરાય છે. છોકરે, ઘોડે, માણસે વગેરેમાં 'એ' પ્રત્યય છે અને 'કેણે,' 'એણે,' 'તેણે' રૂપોમાં તથા 'કિણિ' 'ઇણિ,' 'તિણિ' જેવા કેટલાક તલ્લપદા ગ્રામીણ પ્રયોગોમાં 'ણ' અને 'ઇણ' વપરાયા છે.

વૈદિકમાં ત્રીજી વિભક્તિ માટે મૂળ 'એન' પ્રત્યય છે. એ 'એન' પ્રત્યય જ ઉક્ત ઇણ, ણ, ડ, ઇં, માત્ર અનુસ્વાર કે 'એ' ના મૂળમાં છે. પાલિમાં 'એન' અને પ્રાકૃતમાં 'ણ' કે 'ણં' પ્રત્યયોનો પ્રચાર છે. એ જોતાં ગુજરાતીના ત્રીજી વિભક્તિના એકવચને પોતાની મૂળ પરંપરા સાચવી રાખેલી છે. વહુવચનમાં વૈદિક 'એભિસ્' પ્રત્યય છે. ઉપર્યુક્ત 'ઇહિ,' હિં, 'ઇહિ' અને 'ઇહિં' પ્રત્યયોનું મૂળ આ 'એભિસ્'માં છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં એ 'એભિસ્' સાથે સંબંધ ધરાવતો કોઈ પ્રત્યય નથી સચવાયો પણ તેને બદલે ઉક્ત 'એ' પ્રત્યય વપરાય છે. એકવચનનો 'એ' માપ્રમાણ વહુવચનમાં પણ વપરાવા લામ્યો છે: છોકરાઓએ, માણસોએ, છોકરાંએ વગેરે રૂપોમાં ઉક્ત 'એ' પ્રત્યય તો છે પણ તે અનુક્રમે ઉક્ત રીતે બહુત્વસૂચક એવા આ-ઓ, ઓ અને આં પ્રત્યય પછી લગેલો છે. ઇટલે એ વગેરે અને એવા વીજા પણ પ્રયોગો વેચડા પ્રત્યયવાળા

વેચડા પ્રત્યયો
અને વૈદિક
માપ્રમાણ પદ્ધતિ

છે એ ધ્યાનમાં રહે. 'જેણે,' 'કેણે' 'તેણે' 'એણે' એ વગેરે ત્રીજી

વિભક્તિવાળા સર્વનામના પ્રયોગો છે. તેમાં મૂળ અંગ ‘જ,’ ‘ક,’ ‘ત’ અને ‘૧’ છે, તેમને ‘ણ’ પ્રત્યય લામ્યા પછી ફરી પાછો ‘૧’ પ્રત્યય લાગેલો છે.

એકવાર પ્રત્યય લાગેલું રૂપ, અમુક વ્યક્તે, લાગેલા પ્રત્યયનો અર્થ સૂચવવા અસમર્થ નીવડે છે ત્યારે ફરીવાર તેને વીજો પ્રત્યય લગાડવો પડે છે. ૧ ધોરણે ઉક્ત પ્રયોગોને વેવડા પ્રત્યયો લાગેલા છે. આ વેવડા પ્રત્યય લગાડવાની પદ્ધતિ કાંઈ આજકાલની નથી, બારમા સૈકામાં તો તે હતી જ એમ ‘જિણિ’ વગેરે રૂપો ત્ર ચતાથી આપે છે.

વૈદિક ભાષામાં કેટલાંક ક્રિયાપદોમાં બંધે અને ણ ણ વિકરણ પ્રત્યયો લગાડવાનું નિધાન વૈદિકપ્રક્રિયામાં છે. ૧ જોતાં વેવડા કે ત્રેવડા પ્રત્યયો લગાડવાની પદ્ધતિ ઘણી ત્ર જૂની જણાય છે. “નેપતુ”-નયતેર્લોટ્ શપ-સિપૌ ટ્઱ વિકરણૌ । તરોય-તરેય-હત્યયઃ તરતેર્વિધ્યાદૌ ટિહ્ ડઃ-શપ્-સિપ્ ચેતિ ત્રયો વિકરણાઃ.” [વૈ. પ્ર. ૩-૧-૧૮૫]

૧૦. ઉક્ત વૃત્તિઓમાં ચોથી વિભક્તિનો પ્રયોગ દુર્લભ છે, ૧ણ તેને બદલે છટ્ટીનો પ્રયોગ મળે છે. ચોથીને બદલે છટ્ટી વિભક્તિ ચતુર્થીને બદલે વાપરવાની પ્રથા વેદકાલે જોટલી જૂની છે. ૧ ઘાત આગલ વહેવાઈ ગઈ છે. (૫૦ ૫૩ [૬])

હેમચંદ્ર—વડત્તણહોતણેણ—(વડપણમાટે) આ પ્રયોગમાં ‘વડત્ત-ણહો’ એટલું રૂપ પછીવાળું છે અને ‘તણેણ’ શબ્દ ‘તેમાટે’ ના અર્થને સૂચવવા જોડેલો છે.

અર્ધના ઘોતક નિપાતો હેમચંદ્ર કહે છે કે ‘તે માટે’ અર્થને બતાવવા ‘કેહિ’, ‘તેહિ’, ‘સેસિ’, ‘સેસિ’ અને ‘તણેણ’ ૧ પાંચ નિપાતો વાપરવાના છે. (૮-૪-૪૨૫) ; વચ્ચી, વિક્રમના

આઠમા સૈકાના વિદ્વાન આચાર્ય હરિભદ્રસૂરે પોતાની સમરાદ્યકહામાં 'રેસિ'ને બદલે 'રેસમિ' પદ વાપરે છે. ત્યાં તેહું પાઠાંતર 'રસમિ' પળ નોંધાયેલું છે. તથા પંચાશકમાં 'રેસમિ' પદ એ જ આચાર્યે વાપરેલું છે. આ રીતે 'રેસમિ' અને 'રેસિમિ' નિપાતો પણ તાદર્થ્યના અર્થને સૂચવે છે.

એને નિપાતો ઇટલા માટે કહ્યા છે કે તેમનું મૂળ માદ્રમ પડતું નથી.

સર્વનામ 'ક' અને 'ત' નું તૃતીયાવદ્વચન 'કેહિ', 'તેહિ' થાય છે. એ 'કેહિ', 'તેહિ' ઊપરથી ઉક્ત તાદર્થ્ય-સૂચક 'કેહિ', 'તેહિ' ને લાવવાની કલ્પના થયેલી છે. તથા 'રેપા' ને પ્રા. 'રેસા' રૂપે કલ્પી તે ઊપરથી 'રેસિ' કે 'રેસિ' ઊપજાવવાની કલ્પના થયેલી છે. આચાર્ય હરિભદ્ર જેને રેસમિ અને 'રેસિમિ' રૂપે નોંધે છે અને હેમચંદ્ર જેને 'રેસિ' યા 'રેસિ' આકારે જળાવે છે એવા 'રેસિ' નિપાતનું સ્વરૂપ અનિશ્ચિત છે ત્યાં એની વ્યુત્પત્તિની કલ્પના પણ શી રીતે થઈ શકે !

૯૧ મારા નમ્ર મત મુજબ લક્ષ્યે કલ્પનાઓ કેવળ અક્ષરસામ્યને આધારી છે. વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં માત્ર અક્ષરસામ્યનો આધાર સવિશેષ

૨૪૧ "જો ઊળ સદારહિઓ દાણ દેહ જસવિતિ રેસમિ ।

અહિમાળેણ થ એસો દેહ અહં કિં ન દેમિ તિ ॥

પાઠાંતર—'રસમિ'—સમરા. પૃ. ૧૫૭ (લે. ૦)

૨૪૨ સવ્યગુણપસાદળમો જેમો નિહિં અઢમેહિં પરિમુદ્યો ।

દંસણ—નાણ—ચરિતાણ એસ રેસિમિ મુપસત્યો—પંચા. ૧૧—ગાથા—૪૦ ।

દોષ "રેસિમિ નિમિત્તમ્"—અમયદેવ ।

શ્રામક છે. ઇટલે જે વ્યુત્પાદ્યરૂપ માટે અર્થસામ્ય કે અક્ષરસામ્ય વંન સાથે સંચનાઈ શકે ઈથી વ્યુત્પત્તિ ન કરી શકાતી વ્યુત્પત્તિ માટે કેવલ અક્ષર-સામ્ય શ્રામક છે

સાથે સંચનાઈ શકે ઈથી વ્યુત્પત્તિ ન કરી શકાતી હોય ત્યાં ગમે તે વલ્લના કરવા જતાં સાર્વા વ્યુત્પત્તિને વડલે વ્યુત્પત્ત્યાભાસને સમર્થન આપવા જેવું થાય છે. વઝી, પ્રસંગ છે તેથી કહું છું :

‘જૂની ગુજરાતી ભાષા’ નામના પુસ્તકમાં તેના સાક્ષર લેખકે પૃ૦

૧૭૫ ઉપર ‘પહેલવહેલું’ ની વ્યુત્પત્તિનંધંધે તે યાચતનાં ઉદાહરણો વિચાર કયો છે. તેમાં તેમણે એ જણાવ્યું છે કે [“ ‘હેલ હેલું’, પ્રયમ ‘પ’ નો છોપ થતાં વનતું

‘હલ્લવિહલ્લ’ રૂપ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાયું છે. ઇટલ વાનાં ‘હલ્લ-વિહલ્લ’ વેટા વ્હાં આપિઆં (સંદર્ભ ૮૪-૨) તેમ જ ‘ઉવસમાલ-કહાણય છપ્પય’ માં ‘હલ્લવિહલ્લ’ રૂપ વપરાયું છે ”—પૃ૦ ૧૭૫] તેમનું આ લલાણ માત્ર, અક્ષરસામ્ય ઉપર અવલંબતું હોઈ આંતિમૂલક છે. એમણે જે ‘સંદર્ભ’ અને ‘ઉવસમાલકહાણય’ નો આધાર ટાંક્યો છે તેમાં ‘હલ્લવિહલ્લ’ શબ્દનો અર્થ જ ‘પહેલવહેલું’ નથી. રાજા કોણિકના વે માઈ નામે ‘હલ્લ’ અને ‘વિહલ્લ’ છે એ જૈનકથામાં સુપ્રતીત છે.

‘ઇટલાં વાનાં હલ્લવિહલ્લ વેટાવ્હાં આપિઆં’ એ વાક્યનો સ્વરો અર્થ આ પ્રમાણે છે : ઇટલાં વાનાં—ઇટલી વીજો. હલ્લ વિહલ્લ વેટાવ્હાં—હલ્લ વેહલ્લ વેટાને—હલ્લ, વિહલ્લ નામના વેટાને—પુત્રોને. આપિઆં—આપ્યાં.

તેમ જ ‘ઉવસમાલકહાણય’ (ગાયા ૫૨) માં “ હલ્લ વિહલ્લહં હાર રૂપ ગયવર સિડ દિદ્વડ ” હલ્લ વિહલ્લહં—ઇટલે હલ્લ અને વિહલ્લને, ગુલ્ય—પેટા, ગયવર—હાથી, સિડ—સાથે, હાર—હાર, દિદ્વડ—દીવો.

આ રીતે વાક્ય કે શબ્દનો વાસ્તવિક અર્થ સમધ્યા વિના માત્ર અક્ષર-સામ્યને વલ્લવાથી વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં ઘણા ભ્રમો નોપજે છે.

૧ જ લેખકે ‘પલાંઠી’ શબ્દને ‘પદયટ્ટિ’ ऊपरयी लावतां (પૃ૦ ૭૬) માત્ર અક્ષરસામ્યનો આધાર લઈ એવો જ ભ્રમ પેદા કરેલો છે. ‘પલાંઠી’ નું સં૦ મૂળ ‘પર્યસ્તિકા’ પ્રા૦ ‘પલ્હતિયૌ’ માં છે.

‘નિર્વ્યાધિક’ ऊपरयी ‘નરવો’ (પૃ૦ ૩૫૦) ‘ગહરક’ ऊपरयी ‘ગભારો’ (પૃ૦ ૭૬) અને ‘પ્રહરણક’ ऊपरयी ‘પરોળો’ (પૃ૦ ૩૪૮) લાવતાં ૧ ઉક્ત લેખકે માત્ર અક્ષરસામ્યને આધારે ભ્રાંત વ્યુત્પત્તિ જણાવી છે. खरी रीते ‘નીરૂજ’ (નિર્ + ‘રૂજ’ વા રજા) ऊपरयी ‘નરવો’ ‘ગર્ભાગાર’ ऊपरयी ‘ગભારો’ અને ‘પ્રતોદન’ ऊपरयी ‘પરોળો’ શબ્દ આવેલા છે.

અભિધાન-ચિંતામણિમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે કહેલું છે કે “પદુ-उल्लाघ-वार्ति-कल्यास्तु नीरुजि” (काण्ड ३-श्लो० १३८) અર્થાત્ પદુ, उल्लाघ, वार्ति, कल्य અને नीरुज् ૧ બધા, रोगरहित-साजा-अर्थने दर्श-वनारा पर्याय शब्दो છે. “निष्क्रान्तो रोगात् नीरुक्” એવી વ્યુત્પત્તિ ‘નીરૂજ્’ શબ્દની તેમણે આપેલી છે. ‘રૂજ્’ અથવા ‘રૂજા’ બન્ને શબ્દો લઈ શકાય એમ છે. ૧ કાંડના શ્લોક ૧૨૬ માં ‘રોગ,’ ‘રૂજા,’ ‘मान्द्य,’ ‘व्याधि’ વગેરેને પર્યાયશબ્દો રૂપે નોંધેલા છે.

૨૭૩ “नैव पल्लहियं कुञ्जा-” (उत्तरा० अ० १, गा० १९) “नैव पर्य-स्तिकाम्-जानुजङ्घोपरिवस्त्रवेष्टनात्मिकां कुर्यात्”—(उत्तरा० शान्ति० टीका)

पर्यस्तिञ्च परिरम्भः पर्यङ्कः च-अवसवियका”

—(हेम० अभि० कां० ३, श्लो० ३४३)

ચોરામાં વા થીજે સ્પષ્ટે કૃદ માણસોની-કડ ऊपर कपड़ों बीटीने-बेसबानी रीतनुं नाम पर्यस्तिका-पल्लहियया છે. भाषामां प्रचलित पलांठी के पलोछी शब्दनो संबंध प्रस्तुत ‘पल्लहियया’ साथे છે. વડીલોની સામે ‘પર્યસ્તિકા’ ની ઢબે બેસવું ૧ અવિ-નય છે એમ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં કહેલું છે.

‘ગહર’ નો અર્થ ‘પોતાની મેલે થયેલો મોટો ઢાંઢો’ કે ‘ગુફા’ થાય છે. “અઘાતવિલે તુ ગહર ગુહા” (અભિધાન૦ કા૦ ૪-શ્લો૦ ૯૯) ‘ગહર’ નો ઉક્ત અર્થ અને ‘ગમારા’ નો ‘ઘરની અંદરનો માગ’ એ અર્થ, એ બે વચ્ચે લેશ પણ સામ્ય નથી સ્પષ્ટ રીતે ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દ ऊपरથી ‘ગમારો’ શબ્દ આવેલો છે. જનમદિરમા જ્યાં જિનમૂર્તિ ઓને પ્રતિષ્ઠિત કરેલી હોય છે તે સ્થળનું નામ ‘ગમારો’ છે કેટલાક લોકો ‘ગમારો’ ને બદલે ‘ગમારો’ ઉચ્ચારણ પણ કરે છે. ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વતાવતા આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “અગારસ્ય ગર્મો ગર્ભાગારમ્” “ગર્ભાગારોઽપરસ્થો યાસૌક શયનાસ્પદમ્ (અભિધાનચિ૦ કા૦ ૪-શ્લો૦ ૬૧) અમરકોશમાં” પણ ‘ગર્ભાગાર’ શબ્દને નોંધેલો છે. (પુરુષ કા૦ ૨-શ્લો૦ ૮) ત્યાં અમરનો ટીકાકાર કહે છે કે ‘ગર્ભાગાર’ ‘વાસગૃહ’ દ્વે ગૃહમધ્યભાગસ્ય ‘માનઘર’ ઇતિ પ્રસિદ્ધસ્ય” —(પૃ૦ ૭૪)

‘પ્રવચણ’ કે ‘પ્રતોદન’ ऊपरથી ‘પરોણો’ શબ્દ આવેલો છે પ્રચયણ-પરચયણ-પરડયણ-પરોચણ-પરોણો આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “પ્રતોદસ્તુ પ્રચયણ પ્રાજન તોત્ર-તોદને (અભિ૦ કા૦ ૩-શ્લો૦ ૫૫૭) અમરકોશમાં પણ એની નોંધ છે (વૈદ્ય-વર્ગ કા૦ ૨ શ્લો૦ ૧૨) ત્યાં અમરનો ટીકાકાર કહે છે કે “પ્રાજન તોદન તોત્ર ત્રીણિ ઘૃપાદે તાઙ્નોપયોગિન તોત્રસ્ય આસૂઢ ચાત્રુક ઇતિ રચાતસ્ય” (પૃ૦ ૨૧૨)

‘ગુજરાતી ભાષાનું ઘૃહદ્ વ્યાકરણ’ ના મુમર્થ લેખક એક સ્થળે (ઘૃહદ્ વ્યાકરણ-પૃ૦ ૧૩૪) “દીસિ અગ્નાસિ તાવઢિ દાક્ષ” ધ્રુવ (કાન્દ૦ સ્વડ-૧ પૃષ્ઠ-૧૫૩) વાક્ય આપે છે

૨૭૪ “ગર્ભાગાર વાસગૃહમ્”—(અમરકોશ)

૨૭૫ “પ્રાજન તોદન તોત્રમ્”—(અમરકોશ)

[૧ આશું પદ આ પ્રમાણે છે :

“બંદીવાન ઘણા સીદાતા દીઠા પાઢડ ઢાઢિ,

દીસિ અગાસિ તાવડિ દાઢડ રાતિ વાઢ ઢાઢિ”-(૧,૧૫૩)

અર્થ :—સીદાતા—પીડાતા એવા ઘણા બંદીવાન દીઠા કે જેઓ રાઢો પાઢે છે. અગાસિ—અગાસામાં—છાપરા વિનાનો ખુલ્લી જગ્યામાં—જેઓ તાવડિ—તડકાવડે કે તડકામાં દાઢે છે અને રાત્રે ઢાઢ વાય છે]
ઉક્ત વ્યાકરણકાર આ વાક્યમાં વપરાયેલ ‘તાવડિ’ શબ્દના ‘ડિ’ને પાંચમી વિભક્તિનો જૂનો પ્રત્યય કહે છે. તેઓ લખે છે કે “ડી (‘ધી’ ને ટેકાળો, જૂનો પ્રત્યય)”

પરંતુ ઉક્ત લક્ષણ અક્ષરસામ્યની આંતિમાંથી નીપજેલું છે. ‘ડિ’ ૧ પાંચમીનો પ્રત્યય નથી અને ‘તાવડિ’ ૧ રૂપ પાંચમી વિભક્તિનું પણ નથી. ‘તડકા’ના અર્થમાં ‘તાવ’ શબ્દની પેઠે ‘તાવડ’ (તાવડો) શબ્દ પણ પાટણપુર તરફની ભાષામાં અને મારવાડી ભાષામાં પ્રચલિત છે. તેનું ત્રીજી વિભક્તિનું એકવચન ‘તાવડિ’ રૂપ છે. અન્ય ‘ડ’ ત્રીજીનો પ્રત્યય છે. મૂળ ‘મં૦—તાવ—ગ્રા૦—તાવ’ શબ્દ છે અને ‘ડ’ સ્વાર્થિક પ્રત્યય છે. “લાટલ તાવડે નાલ્યા” (લાટલ તડકે નાલ્યા) એવું વાક્ય જૈન પ્રતિક્રમણસૂત્ર—અતિચારના પાઠમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. ૧ વાક્યમાં ‘તાવડે’ સપ્તમી વિભક્તિવાળું રૂપ છે. ‘ડિ’ પ્રત્યય પાંચમીનો હોય તો ‘તાવડે’ રૂપ જ ક્યાથી થાય ?

માત્ર અક્ષરસામ્યનો આવાર લેવાથી કેવા પ્રકારની આંતિઓ જન્મે છે ૧ સાદી હકીકતને વતાવશ જ અહીં થોડું વિષયાંતર જેવું કરીને પણ આટલું ઉદાહરણરૂપે કવવાતે મને જણાવવું પડ્યું છે. ‘જૂની ગુજરાતી ભાષા’ના અને ‘ગુજરાતી ભાષાનું વૃહદ્વ્યાકરણ’ ના વિદ્વાન લેક્કોર્ એ વરેલી ભાષાસેના વિશેષ પ્રશંસનીય છે. અહીં તેમની ઓડ વતાવવાનો

મારો આશય નથી. પરંતુ ગુજરાતી ભાષાની વ્યુત્પત્તિનું ક્ષેત્ર છેડાયા વિનાનું છે, એટલે તેમાં ગમે તેને હાથે આવી ધ્રાંતિઓ થાય જ. આપણે આવી ધ્રાંતિઓથી વચીએ એ એક જ ઉદ્દેશને લક્ષ્યમાં રાખીને મેં ऊપલું લક્ષણ કરેલું છે. એથી કોઈ સાક્ષર એનો વિપરીત અર્થ ન જ કરે એવી તેમને મારી પરી પરીને નમ્ર વિનંતી છે.

૯૨ ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓમાં વપરાયેલાં છટ્ટી વિભક્તિવાળાં રૂપો મીત્રે છટ્ટો વિભક્તિ પ્રમાણે છે:

અભયદેવ—સુહ, સમગ્ગહ, નિબ્ધગ્ગહ (વ૦), દીળહ.

દેવસૂરિ—મેહ્હુ, સાયરુ (હ્રસ્વ વિ૦), તારયહં (વ૦), સેલહં, મોરહતણા, જેતણા (વ૦), રયણહ, મવિયાણં, મણુયહં (વ૦) મણુયહ.

હેમચંદ્ર—પરસ્સુ, દુલ્લહહો, સુમળસ્સુ, અદ્મત્તહં (વ૦) ગય (હ્રસ્વ વિ૦) વાસુ, ચિંતતાહં (વ૦) હોયહો, કંગુહે (લી૦) માયહં (વ૦) કંતહો, સીહહો, જિળહં, હોમહં (વ૦) નિવણ્ણો, —રયણિહં.

ઉક્ત રૂપો ऊપરથી જણાય છે કે એકવચનમા ‘હ,’ ‘હુ’, ‘હો’, ‘સુ’, ‘સુ’ અને ‘ળો’ પ્રત્યય છે. સ્ત્રીલિંગમાં ‘હે’ પ્રત્યય છે. વહુ-વચનમા ‘હં’ ‘આણં’ અને ‘હ’ પ્રત્યય છે. ‘તણ’ શબ્દ પછી વિભક્તિનો સૂચક છે. અને એનો પ્રયોગ હ્રસ્વ કે અહ્રસ્વ પછી વિભક્તિવાળાં નામની સાથે થાય છે.

‘નો’ પ્રત્યય પછીના એકવચન માટે પાલિભાષામાં છે. અને ‘ળો’ પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં છે. વૈદિક ભાષામાં ‘મધુનઃ’ (પછી એકવચન) વગેરે રૂપોમાં જે અન્ય ‘નસ્’ છે તે ऊપરથી ઉક્ત ‘નો’ કે ‘ળો’ આવેલ છે.

વૈદિક 'સ્ય' (ષ૦ ૬૦) ડપરથી પાછિ કે પ્રાકૃતમાં 'સ્સ' અને તે દ્વારા 'સુ' અને 'સ્સુ' આવેલા છે. અને ૬ 'સુ' ડપરથી 'હુ' અને 'હો' ને આવવાની સંભાવના ડચિત લાગે છે. 'દિવસ' ના 'સ' નું 'હ' ડચ્ચારણ વિહિત છે. [૮-૧-૨૬૩] તેમ 'સુ' પ્રત્યય ડપરથી 'હુ' અને 'હો' પ્રત્યય આવવાને બાધ નથી જણાતો. 'હ' પ્રત્યય પણ ડક્ત 'સ્સ' માંથી જન્મેલો છે. અહુરો (અસુરઃ), હો (સઃ) [ડોરદેહ-અવેસ્તા પૃ૦ ૧૫૪, ૨૨૭] ડોરે પ્રયોગોમાં 'સ' ને બદલે 'હ' બોલવાની પદ્ધતિ અવેસ્તા ભાષામાં સુપ્રતીત છે. ૬ટલે ૬ રીત ઘણી જૂની જણાય છે.

હીલિંગી 'હે' નો સંબંધ યોડે ઘણે અંશે 'સ્ય' સાથે જોડી શકાય; પરંતુ તેનું મૂલ બરાબર સ્પષ્ટ કલ્પાતું નથી. ડોરદેહઅવેસ્તા પૃ૦ ૧૮૧ ડપર પછીના ૬કવચન માટે 'અહુરહ્યા' રૂપ નોંધેલું છે. તેમાં 'અહુર' પ્રકૃતિ છે અને 'હ્યા' પ્રત્યય છે. પ્રસ્તુત 'હ્યા' ૬ ષ૦ ૬૦ 'સ્ય'

૨૭૬ 'સ' ને બદલે 'હ' ના ડચ્ચારણવાલા અનેક પ્રયોગો ડોરદેહઅવેસ્તામાં મળે છે. તેમાંના યોડા૬ક આ નીચે આપું છું:

અસ્માત્-અહ્માત્-પૃ૦ ૬૧
સા-હા-પૃ૦ ૬૫
અસિ-અહિ-પૃ૦ ૭૮
સહયઃ-હહય-પૃ૦ ૨૭૪

સતદશ-હસદશ-પૃ૦ ૧૫૪
અસ્મિ-અહિમ-પૃ૦ ૧૫૪
સમાઃ-હમા-પૃ૦ ૧૨૬

પ્રાકૃતભાષામાં 'તસ્ય' કે 'તસ્યાઃ' ને બદલે 'સે' રૂપનો વ્યવહાર મુપ્રસિદ્ધ છે (૮-૩-૮૧ હેમ૦) ડોરદેહઅવેસ્તામાં 'તસ્ય' કે 'તસ્યાઃ' ના અર્થમાં અનેક સ્થલે 'હે' રૂપ વપરાયેલું છે (પૃ૦ ૨૩૭ તથા ૨૫૬) ૬ પ્રા૦ 'સે' અને આવેસ્તિક 'હે' બંને વિશેષ સામ્ય છે.

ઘટ્ટી, ડયાંય 'હ' ને બદલે 'સ' પણ વપરાયો છે.

'અહિ' ને બદલે 'અહિ'-(ડોર૦ અ૦ પૃ૦ ૧૬)

નું જુદું ઉચ્ચારણ છે. ઇટલે પછીના એકવચન ઉક્ત 'હે' નો સંવંધ 'સ્વ' ના ભિન્ન ઉચ્ચારણ 'હ્યા' સાથે જોડી શકાય એમ છે. 'હ્યા' માં 'ય' છે તેથી તેનું 'હે' એવું પરિણામાંતર થવું અશક્ય નથી. આ રીતે જોતાં 'હ્યા' કે 'હે' એ બંનેના મૂળમાં વૈદિક 'સ્વ' જ રહેલો છે. વળી, 'અરથુસ્ત્રહે, 'સ્પિતામહે' 'અસ્પહે' (હોરદેહઅવેસ્તા પૃ૦ ૨૨૮, ૨૮૩) વગેરે પ્રયોગોમાં અવેસ્તાની માપામાં 'પંછીવિભક્તિના એકવચનમાં 'હે' પ્રત્યય વપરાયેલો છે. હેમચંદ્રે છીલિંગી નામને માટે યષ્ટી વિભક્તિમાં જે 'હે' પ્રત્યય વતાવ્યો છે તે 'હે' અને ઉક્ત આયેસ્તિક 'હે' એ બે વચ્ચે સંવંધ બાંધી શકાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે પરંતુ એ બંને પ્રત્યયોમાં સામ્ય તો ઘણું છે. બહુ-વચનનો 'આણં' તો વૈદિક 'દેવાનામ્' (પા૦ દેવાનં, પ્રા૦ દેવાણં) માં વપરાયેલા 'આનામ્' સાથે સંવંધ ધરાવે છે. 'હં' પ્રત્યય વૈદિક 'સર્વેષામ્' પાલિ 'સન્નેનં' અને પ્રાકૃત 'સન્નેસિં' ના અંત્ય 'સં' તથા 'મિં' પ્રત્યય સાથે સંવંધ ધરાવે છે અને 'હું' પ્રત્યય, ઉક્ત 'હં' નું ઉચ્ચારણાન્તર છે. 'મોરહતણા' અને 'જેતણા' રૂપોમાં વપરાયેલો અંત્ય 'તણ' યષ્ટીનો સૂચક છે. 'મોરહ' એ રૂપ પોતે જ પટ્ટયંત છે. છતાં એ રૂપ યષ્ટીનો અર્થ વતાવવા અસમર્થ નીવડ્યું ત્યારે તેને મંચંધમૂચક 'તણ' છતાંની યષ્ટીનો અર્થ વતાવ્યો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે 'મંચંધ'નો અર્થ સૂચવતા માટે 'તણ' અને 'કેર' પદો ધાપરવાની ભલામણ કરેલી છે અને 'અમ્હહતણા' વગેરે ઉદાહરણો પણ જણાવેલા છે: (૮-૪-૪૨૨ હે.) એ રીતે અહીં યષ્ટીમૂચક પ્રત્યય ચેરડાયો છે. 'જેહતણા'—'જે તણા' એ રૂપ પણ એ રીતે બનેલું છે.

૨૭૦ યષ્ટીના એકવચન માટે 'હે' પ્રત્યયવાળા અનેક રૂપો હોરદેહઅવેસ્તામાં વપરાયેલાં છે:

અમુસ્થ-અમુરહે-૪૦૯, વિષસ્થ-વીણહે-૪૦૧૫૧, સ્થમસ્થ-માગ્રહે-૪૦૨૨૬.

આ 'તણ' ની ઉત્પત્તિ વિશે એક મત સુનિશ્ચિત નથી. કેટલાક વિદ્વાનો પદ્ધિવિભક્તિવાદી આગ્રહ:—અત્તનો—અત્તણો પદ્ધિસૂચક 'તણ' ની વ્યુત્પત્તિચર્ચા રૂપના અંગમૂલ 'ત્તણ' ડપરથી ઉક્ત 'તણ' ને નીપજાવે છે. ત્યારે કેટલાક વિદ્વાનો તદ્દિતના 'પુરાતન' વગેરે શબ્દોમાં વપરાયેલ 'તન' પ્રત્યય ડપરથી ઉક્ત 'તણ' ની વ્યુત્પત્તિ ક્તાવે છે. સંબંધ અર્થન સૂચવવા માટે કીય (પરકીય, જનકીય, રાજકીય ૬-૩-૩૧ હે૦), ઇક (વાર્ષિક, માસિક ૬-૩-૮૦ હે૦), ણ (પુરાણ ૬-૩-૮૬ હે૦) અને તન (પૂર્વાણ્હેતન, અપરાણ્હેતન, સાયંતન, ચિરંતન, અદ્યતન ૬-૩-૮૭, ૮૮ હે૦) વગેરે અનેક પ્રત્યયો વપરાય છે. 'તન' વગેરે પ્રત્યયો લાગ્યા પછી તૈયાર થયેલું અંગ વિશેષણ રૂપ વને છે, અને તેથી તે વિશેષ્યની પેઠે લિંગ અને વિભક્તિ-વચનોને ધારણ કરે છે: રામતણો માઈ. રામતણી યાત. રામતણું કુલ. મારા વિચાર મુજબ 'પુરાતન' વગેરેમાં વર્તતા 'તન' ડપરથી 'તણ' લાવવામાં આવે તો વિશેષ્ય-વિશેષણભાવની ઘટના વરાવર થશે. જો કે એ 'તન' સંસ્કૃતમાં સાંવેત્રિક પ્રત્યય નથી તો પણ લોકભાષામાં એ સાંવેત્રિક થયેલો માર્તી શકાય એમ છે. એવાં તો વીજાં ઘણાં ઉદાહરણો છે કે જે પ્રાચીન સમયમાં સાંવેત્રિક ન હોય અને પછીથી સાંવેત્રિક થઈ ગયા હોય:

સસમીનો 'સ્મિન્' પ્રત્યય સંસ્કૃત વ્યાકરણની દ્રષ્ટિએ સાંવેત્રિક નથી પણ લોકભાષામાં તો એ સર્વેત્ર વ્યાપક જેવો છે અને એમ છે તેથી જ પાલિભાષામાં અને આર્યપ્રાકૃતમાં 'બુદ્ધસ્મિં,' 'બુદ્ધસ્મિ' (પા૦) 'લોગંસિ,' 'વંમચેરંસિ' (આ૦) વગેરે પ્રયોગો ઉપલબ્ધ છે.

૨૭૮ સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સસમીના એકવચનો 'સ્મિન્' પ્રત્યય માત્ર સર્વંદિ 'સર્વનામો' પૂરતો છે—“હસિ-હ્યોઃ સ્માન્-સ્મિન્” —(પાણિ૦ ૭.૧.૧૫૧ કાશિકાદ્રુતિ)

આપણી ભાષામાં પ્રચલિત પદ્યી વિભક્તિવાચ્ય (રામતણો કે રામને ચગોરે) રૂપો વિશેષણ જેવાં છે. દૃષ્ટો તેમની વિશેષણરૂપતા ટકાવવું વિશેષણરૂપ ‘ચિરંતન’ ના ‘તન’ ऊपरથી ‘તણ’ આવે તો વિશેષ સુગમતા થાય એમ છે.

‘આત્મન’ :—‘અત્તનો’—‘અત્તણો’ રૂપના ‘તણો’ અંશ ऊपरથી ‘તણ’ ને નીપજાવીએ તો તેમાં નીચેની આપત્તિઓ છે :

૧. ‘આત્મન’ : રૂપ ફક્ત પદ્યી—વિભક્તિવાલું જ નથી, દ્વિતીયા અને પંચમીમાં પણ એ જ રૂપ વપરાય છે એથી પ્રસ્તુતમાં પદ્યીના ચોક્કસ અર્થની અસંગતિ થશે.

૨. ‘ત્તનો’ અંશમાં ‘તન્’ દૃષ્ટો અંશ ‘આત્મન્’ ના ‘ત્મન્’ નું રૂપાંતર છે અને માત્ર ‘અસ્’ પદ્યીસૂચક પ્રત્યય છે એથી ‘ત્તનો’ ऊपरથી આળેલો ‘તણ’ પદ્યીને કેમ સૂચવી શકશે ? વઢી ‘ત્તનો’ ના ‘ત્’ અને ‘ઓ’ ને કોઈ પણ સબલ આધાર વિના વઢલી પણ કેમ શકાય ?

૩. ઉક્ત ‘ત્તનો’ અંશમાં વિશેષ્ય પ્રમાણે પરિવર્તન પામનારું સામર્થ્ય જ નથી તો એ ऊपरથી ऊपरજેલ ‘તણ’ માં એ સામર્થ્ય હી રીતે આવે ?

ઉક્ત ‘ચિરંતન’ માં આવેલો ‘તન’ સંતંત્રસૂચક પ્રત્યય છે એથી એ ऊपरથી ‘તણ’ ને ઢાલીએ તો ઉક્ત એક પણ આપત્તિનો સંભવ નથી. ચાટ્ટ ગુજરાતીના પદ્યી વિભક્તિના ‘નો’ ‘ની’ ‘નું’ પ્રત્યયોના મૂલ્યમાં પણ આ ‘તન’ પ્રત્યય છે.

૧.૩ ઉક્ત ગ્રણે શ્રુતિઓમાં પંચમીનો પ્રયોગ ફિરલ છે. હેમચંદ્રના પંચમી વિભક્તિ “धृष्टदे गृष्टद पटई” એ યાત્ર્યમાં ‘હે’ પ્રત્યય પંચમીનો સૂચક છે. તૃતીયા અને પંચમી વિભક્તિનો અર્થ લગભગ સરલ જોડો છે. તૃતીયાના બહુવચનમાં વેદિક-ભાષામાં

મિસ્' પ્રત્યય વપરાય છે. તે ઝપરથી પાલિમાં અને પ્રાકૃતમાં 'હિ' પ્રત્યય આવેલો છે. પ્રસ્તુત 'હે' નું મૂલ આ 'હિ' માં છે. તૃતીયાનો 'હિ' बहुवचनનો છે, પણ લોકભાષામાં તે એકવચનના 'હે' નું મૂલ ગ્રામી શકે છે. વૈદિક ભાષામાં અને લોકભાષામાં વિભક્તિ અને વચનના અત્યયનો પાર જ નથી.

૯૪ સતમી વિભક્તિનાં રૂપો તે કૃતિઓમાં નીચે પ્રમાણે છે :

સાતમી વિભક્તિ અભય૦—સત્પિહિં (વ૦), જગ (હ્રસ્વ વિ૦)
 દેવમૂરિ—અહવિહિં, સૂરિહિં (વ૦) કમલિ, ઠાવડિ,
 મેહાગમ, (હ્રસ્વ વિ૦), સરયાગમિ,—ચયણિહિં.

હેમચંદ્ર.—મહિહિ, એકહિં, અત્રિહિ, પંકડ, અપિય, વિદ્ધિ, ગયણિ,
 સવંગે, પટ્ટણિ, હટ્ટિ.

ઉક્ત રૂપોમાં 'હિં', 'ઈ', 'હિ' અને 'એ' પ્રત્યયો વપરાયેલા છે.

વૈદિક ભાષામાં સતમીના 'દેવે' રૂપમાં વપરાતા 'એ' પ્રત્યય સાથે પ્રસ્તુત 'ઈ' અને 'એ' પ્રત્યયનો સંબંધ છે. અને વૈદિક 'સર્વેભિન્' પાલિ 'બુદ્ધમ્હિ' માં વપરાયેલા 'મ્હિ' સાથે ઉક્ત 'હિં' અને 'હિ' નો સંબંધ જોડી શકાય એમ છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં 'એ' પ્રત્યય ટકી રહ્યો છે. 'ધ્રે ગયો', 'ખલ્લે ગયો', 'ખેતરે ગયો' વગેરે પ્રયોગોમાં સતમીના 'એ' પ્રત્યયનો પ્રયોગ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. ગુજરાતીમાં સતમીના અર્થ માટે 'મહિં' કે 'મઈ' વચન પણ હાલ વપરાય છે. પાલિના સતમીના ઉક્ત 'મ્હિ' પ્રત્યય સાથે તે 'મહિં' કે 'મઈ' અને 'મેં' (હિન્દી) ની સરખામણી થઈ શકે એમ છે. સતમીના સૂચક 'માં' અને 'માંહિ' વોલનો સંબંધ પણ તે 'મહિં' સાથે ઘટાત્રી શકાય જાય. કેટલાક ભાષાવિજ્ઞો 'મહિં' સાથે 'મયે' ની સરખામણી કરે છે. ગુજરાતીમાં કોઈ પણ પ્રત્યય લગાડ્યા વિના

પણ સમમીનો અર્થ દર્શાવી શકાય છે. ‘જગ જશ વ્યાપ્યો’ એવાં વાક્યોમાં ‘જગ’ સતમી વિભક્તિવાળું પદ છે. અભયદેવની કૃતિનાં બાકા જ અર્થમાં ‘જગ’ પદ વપરાયેલું છે.

સંબોધનની વિભક્તિઓની પ્રક્રિયા પ્રથમા જેવી છે. છટલે એ માટે લાસ કણું લખવાનું નથી.

૯૫ હવે એ ત્રણે કૃતિઓમાંનાં કેટલાંક ક્રિયાપદો, કૃદંતો, યાત્રા સ્ત્રીકાન્તો સર્વનામો અને અવ્યયોનો વિચાર કરીએ : ,
ક્રિયાપદ વિભક્તિ

અભયદેવ—દિ० પુ० ૧૦ કુળસુ, જય, પાલિહિ, પાલહિ, ભવ,
અવહારિ, જોયહિ, પાલ, પસીમસુ.

” ” વ૦ પસીપહ.

તુ० પુ० ૧૦ હોર, મદડ, હરડ, ધંમેડ, મુંજડ, નિયડ.
પચડ (કર્મણિ).

” ” વ૦ લહતિ, જ્ઞાવહિ, સેવહિ.

પ્ર૦ પુ० ૧૦ હોસુ (ભવિષ્ય૦).

વાદિદેવ—દિ० પુ० ૧૦ .....

” ” વ૦ વેદઓ, નમહ.

તુ० પુ० ૧૦ જયઓ, સિંચડ, સુમારેયડ, નંદડ, કહેડ,
ખટ્ટડ.

” ” વ૦ મજહિ, હરિસિજંતિ, સંપડહિ.

હેમચંદ્ર—તુ० પુ० ૧૦ જાળીઅડ (કર્મણિ), પરિહરડ, ગૃહ્ણડ,
ગજહિ, અચ્છડ, માળિઅડ, ધરેડ, હોસડ,
હોસસડ. વણ્ણિઅડ, કપ્પિજાડ, ગિલિજાડ

(કર્મણિ). ચદજ્ઞ, મમિજ્ઞ, ઠવૈ, હોૈ,
પહુચૈ.

„ „ વ૦ મુંજંતિ, ઘેષ્પંતિ (કર્મણિ). સરૈં, બોલૈહિં,
અણુહરૈહિં. હોસૈ (ભવિષ્ય૦).

દ્વિ૦ પુ૦ ૧૦ આણહિ, દેવસુ, અન્નિ, વિસૂરહિ, મણિ.

પ્ર૦ પુ૦ ૧૦ કિજ્ઞંતં, કીસુ, કરીસું, પાવીસું.

૧૬ ઉક્ત રૂપો ઉપરથી નીચેના પ્રત્યયો તારવી શકાય છે :

પ્ર૦ પુ૦ ૧૦—ઉ, ડં । દ્વિ૦ પુ૦ ૧૦—સુ, ડ, હિ, ડ,૦—કાંઈ નહીં ।

„ બહુવ૦ હ, ડુ, ઓ ।

તૃ૦ પુ૦ ૧૦—ઈ, ઈ, ડ, હિ ।

„ બહુ૦—ન્તિ, હિં, ઈં ।

વીજા પુરુષ એકવચન અને બહુવચનના પ્રત્યયો આજ્ઞાર્થને સૂચવે
છે. આજ્ઞાર્થનો ‘સુ’ વૈદિક પ્રત્યય ‘સ્વ’ ની સાથે

ક્રિયાપદના પ્રત્યયોની વ્યુત્પત્તિ બરાબર મળતો આવે છે. ‘હિ’ પણ વૈદિક ‘હિ’
સાથે સંબંધ રાખે છે. ‘ઈ’ પ્રત્યય ઉક્ત ‘હિ’

માંથી નીપજેલો છે. અને ‘ઈ’ પ્રત્યયવાળું રૂપ વેદોમાં પણ મળે છે.

“૧૮૯ વારમા સૈકામાં વપરાતો આજ્ઞાર્થસૂચક ‘ઈ’ પ્રત્યય કાંઈ નવો નથી
પણ વેદકાલે જેટલો જૂનો છે, ૧ રૂપાલમાં રહે. આ વાત ડું આગળ
બતાવી ગયો છું. (૫૦ ૬૬ કં. ૩૨)

ચાલુ માયામાં વપરાતાં કર, લઘ, મળ વગેરે ક્રિયાપદો પણ મૂળે

‘ઈ’ પ્રત્યયવાળાં જ છે.

કોઈ પણ પ્રત્યય વિનાનું આજ્ઞાર્થ-ક્રિયાપદ વેદની માયામાં પણ
ઉપલબ્ધ છે. પચ, લિઘ, મવ વગેરે.

‘વહુવચનમાં’ વપરાયેલા ‘હ’ નું મૂલ, વૈદિક ‘થ’—સાથે મળતા આવતા અને પાલિમાં વપરાતા ‘થ’ (આજ્ઞાર્થ દ્વિતીય પુરુષ વહુવચન) અને પ્રાકૃતમાં વપરાતા (આ૦ દ્વિ૦પુ૦ વ૦) ‘હ’ પ્રત્યયમાં છે. ‘હુ’ નો સંબંધ પાલિમાં વપરાતા ‘હો’ (ભવહો, દદહો, વુરુહો) સાથે છે, અને ‘બંદો’—‘વંદો’—‘વાંદો’ પ્રયોગમાં વપરાયેલા ‘ઓ’ નો સંબંધ પણ ઉક્ત ‘હો’ સાથે જોડી શકાય એમ છે: હો—હો—ઓ એવું પરિવર્તન સંભવે છે. અને દ્વિતીય પુરુષનો સૂચક ‘ઉ’ પ્રત્યય ઉક્ત ‘ઓ’ માંથી પડેલો છે. વૈદિક સંસ્કૃતમાં વીજા પુરુષના આજ્ઞાર્થ વહુવચનમાં ‘ધ્વ’ પ્રત્યયનો વ્યવહાર છે. ઉક્ત ‘હો’ અને આ ‘ધ્વ’ ધ્વે જે સામ્ય ટપી રહેલું છે તે સ્પષ્ટ છે. ચાલુ ભાષામાં કરો, લહો, મળો વગેરે દ્વિતીયપુરુષ સૂચક આજ્ઞાર્થ ક્રિયાપદોમાં વપરાતા ‘ઓ’ નું મૂલ ઉક્ત ‘હો’ માં છે. આજ્ઞાર્થ શ્રીજા પુરુષ એકવચનમાં પણ ‘ઉ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યય વપરાયેલા છે. વૈદિક ‘તુ’ અને પ્રાકૃત ‘ઉ’ માંથી એ ‘ઉ’ પ્રત્યય આવેલો છે. અને ‘ઓ’ પણ ઉક્ત ‘ઉ’ નું રૂપાન્તર છે. “જયો જયો મા જુગદંવે” માં વપરાયેલા ‘જયો’ અને અહીં વપરાયેલા ‘જયઓ’ એ બે વચ્ચે સાધારણ ઉચ્ચારણ ભેદ સિવાય વીજો કરો ભેદ નથી.

અહીં વર્તમાન ધાલના શ્રીજા પુરુષના એકવચનમાં ‘હ,’ ‘હં’ અને ‘હિ’ પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. વહુવચનમાં ‘ન્તિ,’ ‘હિં,’ અને ‘હં’ પ્રત્યયો વપરાયેલા છે. વૈદિક ‘તિ’ પ્રત્યય, પાલિ ‘તિ’ અને પ્રાકૃત ‘હં’ ऊपरથી શ્રીજા પુરુષના એકવચનના ‘હં’ અને ‘હં’ પ્રત્યય આવેલા છે. વૈદિક ‘ન્તિ’—પાલિ ‘ન્તિ’ અને પ્રાકૃત ‘ન્તિ’ ऊपरથી વહુવચનનો ‘ન્તિ’ પ્રત્યય આવેલો છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે શ્રીજા પુરુષના વહુવચનમાં ‘હિં,’ પ્રત્યયનું વિધાન કરેલું છે. અહીંનો ‘હિં’ અને હેમચંદ્રે કહેલો (૮-૪-૩૮૨) ‘હિં’ બંને એક જ છે. આ ‘હિં’ પ્રત્યય ऊपरથી શ્રીજા

પુલ્કના બહુવચનનો ‘હિ’ પ્રત્યય નીકળેલો છે. તે વેમાં માત્ર સાધારણ ઉચ્ચારણનો મેદ છે. અહીં તૃ૦ પુ૦ બહુવચનમાં વપરાયેલો ‘ઈ’ તે બહુવચનના ઉક્ત ‘હિ’ સાથે સમાનતા ધરાવે છે. તે બે વચ્ચે માત્ર ‘હ’ શ્રુતિ જેટલો મેદ છે. વર્ણ્ય એકવચનમાં વપરાયેલો ‘હિ’ પણ ઉક્ત ‘હિ’ સાથે પોતાનું સ્વત્વ સાચવી રહ્યો છે. ઉચ્ચારણની દ્રષ્ટિએ જોતાં એ બે વચ્ચે નાસિક્ય શ્રુતિની વિશેષતા છે. અને અર્થદ્રષ્ટિએ એકવચન બહુવચન જેવો મેદ પણ છે. પરંતુ આવો વચનમેદ તો વેદોની ભાષામાં પણ પ્રચલિત છે. ઇટલે પરંપરાએ પણ વેદભાષામૂલક એવી ઝગતી ગુજરાતી ભાષામાં એવો મેદ વાધ ન જ કરે. તાત્પર્ય એ કે ઉક્ત શ્રુતિઓમાં વપરાયેલા ‘હિ’ ‘હિ’ અને ‘ઈ’ એ ત્રણે ત્રીજા પુલ્કના સૂચક છે અને ત્રણે પરસ્પર સમાનતાવાળા છે.

આ ‘હિ’ પ્રત્યયનું મૂલ્ય કઠ્ઠી શકાતું નથી. કદાચ વૈદિક ‘સન્તિ’ અને આયેસ્તિક ‘હેન્તિ’ ક્રિયાપદમાં ન્યૂનાધિકતા કરીને આપણા પૂર્વજોએ આ ‘હિ’ પ્રત્યય નીપજાવેલો હોય. ‘હેન્તિ’ ક્રિયાપદ ધોરદેહઅવેસ્તામાં (પૃ૦ ૫, ૨૩, ૩૫) અનેકતાર વપરાયેલું છે. અથવા તૃતીય પુ૦ એકવૃ૦ ના વૈદિક ‘તિ’ ઉપરથી આવેલા ઉક્ત ‘ઈ’ પ્રત્યયમાં ‘હ’ શ્રુતિ અને નાસિક્ય શ્રુતિની વિશેષતા ઝમેરી તેને બહુત્વસૂચક ‘હિ’ પ્રત્યયરૂપે યોજવામાં આવ્યો હોય એવી સંભાવના થઈ શકે.

૨૭૧ વાગ્યાપારની દ્રષ્ટિએ સ્વરમાં ‘હ’ નું મિશ્રણ સર્વથા સ્વાભાવિક છે. આજે પણ ‘એલું’ ને બદલે ‘હેલું’ અને ‘આવાં’ ને બદલ ‘હાવાં’ નો ધ્વનિ સુપ્રતીત છે. એવી ‘ઈ’ પ્રત્યયમાં ‘હ’ શ્રુતિ ઝમેરાયાની કલ્પના અસંગત નથી.

૨૮૦ નાસિક્યશ્રુતિ માટે હેમચંદ્ર પોતે જ કહે છે કે અ, ઇ અને ઊ વર્ણ (હસ્ત અને દીર્ઘ) જો વિરામમાં આવેલા હોય તો તેની નાસિક્યશ્રુતિ પણ થાય છે અર્થાત્ વિરામમાં આવેલો અ-ઐ, ઇ-ઐ, ઊ-ઐ એ રૂપે પણ બોલાય છે. હેમચંદ્રે ૧-૩-૪૧ (અ-ઇ-ઉ-વર્ણસ્ય ઘન્ટે અનુનાસિકઃ—અનીદાદેઃ) સૂચમાં ઉક્ત હકીકત કહેલી

ઉક્ત કૃતિઓમાં ઘટેલા પુરુષનું વહુવચન ઘપરાયું નથી. એકવચનમાં ‘હં’ અને ‘હ’ પ્રત્યય ઘપરાયા છે. વૈદિક ‘મિ’ પ્રથમ પુરુષના એકવચનનો પ્રત્યય છે. તે ઊપરથી ‘હં’ પ્રત્યય સીધી રીતે આવી શકે એમ નથી પરંતુ પ્રથમ પુરુષના વહુવચનમાં ઘપરાતા પ્રા० ‘મુ’ સાથે એ ‘હં’ કે ‘હ’ ની સરલામણી કરી શકાય એમ છે.

આચાર્ય હેમચંદ્રે પ્રથમ પુરુષના વહુવચનમાં ‘હું’ પ્રત્યય જણાવેલો છે અને સામ-સામે, રજ્જુ-રજ્જી, દધિ-દધિ, કુમારી-કુમારી, મધુ-મધુ એનાં ઉદાહરણો પણ આપેલા છે. હેમચંદ્રે આ વિધાન જોતાં ડમ્ભ નામિક્યશ્રુતિની કલ્પનાને પ્રબલ સંવાદ મળે છે. આ રીટિએ જોતાં ‘હ’ પ્રત્યય ‘હં’ રૂપે બને અને તેમાં યાગ્યાપારની દૃષ્ટિએ ‘હ’ શ્રુતિ ઋગ્વેદાદ એ કલ્પના અસંગત માસતી નથી.

૨૮૧ વિદ્વાનોમાં એક એવી કલ્પના પ્રવર્તે છે કે સંસ્કૃત વા પ્રાકૃત ક્રિયાપદોમાં ઘપરાતા પુરુષવાચક પ્રત્યયો ‘અસ્’ ધાતુનાં રૂપો ઊપરથી આવ્યાં છે યા સર્વના-મૌનાં રૂપો ઊપરથી આવ્યાં છે. તેમની આ હકીકત સમજાવે એ માટે આ નીચે ઘટેમાનવાલ ટાં. પુ. ના પ્રત્યયો અને ‘અસ્’ ધાતુનાં રૂપો તથા ‘અસ્મદ્’ સર્વના-મનાં રૂપો આપુ છું:

વૈદિક પ્ર०		‘અસ્’ ધાતુનાં રૂપો—	
૩—તિ	અન્તિ	અસ્તિ	સન્તિ
૨—સિ	ય	અસિ	ત્વ
૧—મિ	મ	અસ્મિ	ત્વ
પાલિ પ્ર०		‘અસ્’-ના રૂપો	
૩	તિ અતિ	અત્થિ	સતિ
૨	સિ ય	અસિ, અદ્ધે	અત્થ
૧	મિ મ	અસ્મિ, અમ્મિ	અસ્મ, અમ્મ
પ્રાકૃત પ્ર०			
૩	{ તિ અતિ હ	અત્થિ	સંતિ
૨	સિ ય, હ	અસિ	ત્વ
૧	મિ મો, મુ, મ	મિદ્	મો મ્મુ મ્મ

છે. જો કે તે આ કૃતિઓમાં વપરાયો નથી તો પણ પ્રસંગવશાત્ તેની ઉત્પત્તિ વિશે થોડું જણાવી દઉં. ‘ઁ’ અને ‘હું’ માં ‘હ’ ઘનિપૂરતો ભેદ છે. ‘ઁ’ માં ‘હ’ શ્રુતિ મળ્યાથી ‘ઁ’ નો ‘હું’ થઈ જાય એમ છે. આ ‘હ’ શ્રુતિનો સ્પષ્ટ સુલ્કસો થઈ શકતો નથી, પરંતુ ઉચ્ચારણોની વિવિધતાને કારણે સ્વરમાં ‘હ’ ને મેઝ્ઝીને બોલતાં સુગમતા થતી હોય તો ના નહીં. ઘણા લોકો ‘આવું’ ને બદલે ‘હાવું’ અને ‘આવું’ ને બદલે ‘હેવું’ બોલે છે; એ સુપ્રતીત છે.

વારમા સૈકાની ગુજરાતી માપામાં પ્રથમ પુરુષ એકવચનમાં ‘ઁ’ પ્રત્યયવાળાં રૂપો છે. તેમ ચાલુ ગુજરાતીમાં કરું છું, મળું છું, લખું છું વગેરે ક્રિયાપદો ‘ઁ’ પ્રત્યયવાળાં છે.

ઉક્ત વધા પ્રત્યયો અને ‘અસ્’ ધાતુનાં રૂપો જોતાં અને તેમને બરાબર સરખાવતાં એમ જણાય છે કે પ્રત્યયો અને રૂપો વચ્ચે સમાનતાની કલ્પના નિરાધાર નથી.

‘અસ્મદ્’ નાં વૈદિકરૂપો   પાલિરૂપો   પ્રાકૃતરૂપો

એકં	બહું	એકં	બહું	એકં	બહું
અહમ્	અસ્મે, વયમ્	અહં,	અમે, વયં	અહં, અહયં, હં	અમે, મે
				અમિદ્, અમ્મિ, મ્મિ	અમ્હ
					અમ્હો
					મો
					વયં

‘અસ્મદ્’ નાં આ રૂપો પૈકી અહં, અહયં કે હ સાથે હેમચંદ્રે જણાવેલા પ્રથમ પુરુષના બહુવચનના ‘હું’ પ્રત્યયની સરખામણી કરી શકાય એમ છે અને એકવચનના ‘ઁ’ પ્રત્યયની સરખામણી ‘વયં’ વા ‘મયં’ રૂપ સાથે અથવા એકવ. ‘અહય’ સાથે કે પ્રાકૃત ‘મુ’ વા ‘મો’ પ્રત્યય સાથે કરી શકાય એમ છે. ‘હું’ અને ‘ઁ’ એ બન્ને પ્રત્યયોને પેલા પુરુષના બહુવચન અને એકવચનમાં વાપરવાની સૂચના અનુક્રમે ૮-૪-૩૮૬ અને ૮-૪-૩૮૫ સૂત્રમાં આપાઈ છે. ‘હું’ અને ‘ઁ’ પ્રત્યયોને નિશ્ચિત મૂલ્ય હું શોધી શક્યો નથી તો પણ સરખામણીની કલ્પનાને અહીં દર્શાવવાની શ્રુતિ રોકી શક્યો નથી.

૧૭ ઉપર જણાવેલાં ક્રિયાપદોમાં કેટલાંક ભવિષ્યકાલનાં ક્રિયાપદો છે. અને કેટલાંક વર્તમાનકાલનાં પણ કર્મણિ-ક્રિયાપદો છે.

‘હોહુ,’ ‘કરીહું’ અને ‘પાવીહું’ એ ત્રણે ક્રિયાપદો પ્રથમ પુલ્ય એકવચન ભવિષ્યકાલનાં છે. અંત્ય ‘હ’ કે ‘હું’ પ્રથમ પુલ્યને સૂચવે છે અને ‘સ્’ ભવિષ્યકાલને બતાવે છે. વૈદિક માયામા ભવિષ્યકાલને સૂચવવા

ભવિષ્યકાલનાં
ક્રિયાપદો

‘સ્પતિ,’ ‘સ્પતે’ વગેરે ‘સ્’ વાળા પ્રત્યયો છે. તેમ અહીં પણ ભવિષ્ય-કાલને સૂચવવા ‘હ’ કે ‘હું’ પ્રત્યયને ‘સ્’ લગાડેલો છે. ‘સ્’ ને બદલે ‘હ’ પણ લગાડી શકાય છે. હોહુ, કરીહું અને પાવીહું-એમ એ રૂપો ‘હ’ વાળા થઈ ભવિષ્યકાલને સૂચવી શકે છે.

વારમા સૈકાનાં આ રૂપો વર્તમાન ગુજરાતીમા પણ જોવાં ને તેવાં જ રહ્યા છે. કરીશું-કરશે, પામીશું-પામશે. ફક્ત ‘સ્’ ના ‘શ’ જેટલો ભેદ થયો છે.

‘હોસડ’ રૂપ ત્રીજા પુલ્ય એકવચનનું છે. તેના અંત્ય ‘ડ’ ત્રીજા પુલ્યને સૂચવે છે અને ‘સ’ ભવિષ્યકાલને. વૈદિક ભાષામાં ત્રીજા પુલ્ય એકવચનનો ‘સ્પતિ’ અને ‘હોસડ’ નો ‘સડ’ એ બેમાં એકતમ નિરુદ્ધતા છે. ચાલુ ભાષામાં વપરાતું હોશે-હશે ક્રિયાપદ અને ઉત્ત ‘હોસડ’ એ બેમાં સમ્યા સમાનતા છે.

૧૮ ‘મમિજ્જ’ અને ‘ચડ્ડજ’ ક્રિયાપદો કર્તૃસૂચક છે, પણ તે વિષયને બતાવે છે. વિષયને બતાવે ‘આમ કરતું જોઈએ.’ ‘મમિજ્જ’-મમજે-મમતું જોઈએ. ‘ચડ્ડજ’-ચડ્ડજે-ચડ્ડતું જોઈએ. એ ક્રિયાપદોમાં ‘ડ્ડજ’ નો ‘જ્જ’ પ્રત્યય અંશ

છે અને 'ઇ' તેનો પૂર્વ છે. વૈદિક ભાષામાં વિધ્યર્થ માટે, 'યાત્' વગેરે આદિમાં 'ય' વાઙ્મા પ્રત્યયો વપરાય છે. પાલિભાષામાં 'એય્' વગેરે પ્રત્યયો છે અને પ્રાકૃતમાં 'એજ્' વા 'ઇજ્' કે 'એજા' વા 'ઇજા' નો પ્રચાર છે. ઉક્ત 'ભમિજ્જ'—'ચઢ્જ્જ'માં 'ઇજ્જ' પ્રત્યય લાગેલો છે. ઉક્ત યાત્-એય્-એજ્જ એ વધાં પરસ્પર સમાનતા-વાળા છે.

આ ઉપરાંત કર્તૃસૂચક એક 'જ્જઙ્' પ્રત્યય પણ વિધ્યર્થને સૂચવે છે. જે હાલનાં કરિજ્જઙ્-કરજે, ભમિજ્જઙ્-ભમજે, પામિજ્જઙ્-પામજે વગેરે રૂપોમાં વપરાયેલો છે.

૯૯ જાણીઅઙ્-જણાય છે, કપ્પિજ્જઙ્-કપાય છે, ગિલિજ્જઙ્-ગલ્લાય છે, માણિઅઙ્-મણાય છે; વગેરે ક્રિયાપદો ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયા છે. અને તે વધા કર્મણિરૂપો છે. વૈદિકભાષામાં કર્મણિ-ક્રિયા-કર્મણિ-ક્રિયાપદો પદોમાં કર્મસૂચક 'ય' પ્રત્યય વપરાય છે. ક્રિયતે, પીયતે, ગીયતે, સ્થીયતે, દીયતે, ધીયતે, વગેરે-પાલિમા પચ્ચતે, પચ્ચતિ, તુસિયતિ, મયીયતિ, ગચ્છીયતે, કરીયતે, કપ્પયતિ વગેરે કર્મણિ-ભાવે રૂપોમા ય, ઇય, ઈય અને ય્ય પ્રત્યય લાગેલો છે. પ્રાકૃતમાં કર્મ અને ભાવ અર્થમાં 'ઈઅ' અને 'ઇજ્જ' પ્રત્યયોની ભલામણ આચાર્ય હેમચંદ્રે કરી છે: (૮-૩-૧૬૦) વૈદિક 'ય' પાલિના 'ય' 'ઇય', ઈય, કે ય્ય અને પ્રાકૃતના 'ઈઅ' વા 'ઇજ્જ' એ વધા સમાનવંશના છે. એ વધામાં થોડા થોડા ઉચ્ચારણભેદ સ્ત્રિવાય બીજો ભેદ નથી. વધાનું શૂલ્લ પૂઠ છે.

૧૦૦ અહીં પ્રસંગવશાત્ કર્મ અને ભાવે રૂપનો થોડો ચર્ચા કરી લઉં :

સોઝા સૈકાના વાક્યપ્રકાશ નામના ઔત્તિક જવા હસ્તલિખિત

કર્મણિ અને ભાવે પ્રથમાં લક્ષ્યું છે કે,

“દ્વિવોક્તિઃ પ્રધરા વક્ત્રા, પ્રવરા કર્તરિ સ્મૃતા ।

વક્ત્રા કર્મણિ ભાવે ચ ધાતોઃ સાપ્યાત્-અનાપ્યતઃ ॥૨॥

—અર્થાન્ ક્રિયાને સૂચવતી બોલવાની પદ્ધતિ બે જાતની છેઃ એક પાધરી-સીધી અને બીજી વાંકી. કર્તરિ પ્રયોગવાળી બોલવાની રીત પાધરી છે. (કરું છું, જાઉં છું વગેરે) અને કર્મણિ પ્રયોગવાળી તથા ભાવે પ્રયોગવાળી બોલવાની રીત વાંકી છે. (કર્મણિ-કરાય છે, જઘાય છે, હસાય છે.) (ભાવે-જગાય છે, રમાય છે, બીવાય છે.) જ્યાં ક્રિયાપદનું વચન કર્તા પ્રમાણે પડે તે ‘કર્તરિપ્રયોગ’ અને જ્યાં ક્રિયાપદનું વચન કર્મ પ્રમાણે પડે તે ‘કર્મણિપ્રયોગ’. ભાવેપ્રયોગમાં તો એકવચન હોય છે અને તેનો સંવંધ ક્રિયા સાથે રહે છે.

૨૮૨ વાક્યપ્રકાશનો આરંભ—

“પ્રણમ્યાત્મવિદ્ વિદ્યાગુરું ધીદેવવર્ધનમ્ ।

મુખ્યુદ્ધિપ્રયોધાર્યમ્-વત્તિયુક્તિઃ પ્રતન્યતે” ॥ ૧ ॥

વાક્યપ્રકાશનો અંત—

“ગુહ્યતપગગમનાઋણતરણીશ્રીરત્નસિંહમૂરીણામ્ ।

શિષ્યાણુના-દ્વદમ્-ઔત્તિકમ્-ઉદિતમ્ ઉદયસંજ્ઞેન” ॥ ૧૩૦ ॥

“મુનિ-ગમાન-શાર-દન્દુમિતે (૧૫૦૭) વર્ષે દર્પેણ સિદ્ધિપુરનગરે

પ્રાયમિવસ્થિતિહેતોર્વિહિતો વાક્યપ્રકાશોડયમ્ । ૧૩૧ ॥

તાત્પર્ય એ કે ધીદેવવર્ધન વિદ્યાગુરુ-ના શિષ્ય અને રત્નસિંહમૂરીના હસ્તદીક્ષિત શિષ્ય ઉદયસિંહમુનિએ પ્રસ્તુત વાક્યપ્રકાશની રચના સિદ્ધિપુરનગરમાં ૧૫૦૭ વિક્રમસંવત્સમા કરી છે. આ પુસ્તકની પોથી સાળંદમાં થીમતી શાખી હેતશ્રીગીના સંપ્રદાયા છે.

ચાલુ માપામા કર્તૃરિપ્રયોગનો વિશેષ પ્રચાર છે અને કર્મણિપ્રયોગનો પ્રચાર વિરલ છે. પરંતુ ભૂતકાલમા કર્તૃરિને વડલે કર્મણિનો^{૧૬} વિશેષ વ્યવહાર છે. રામે (તૃ૦ વિ૦) રાવણ (પ્ર૦ વિ૦) હણ્યો, અમે (તૃ૦ વિ૦) પુસ્તક (પ્ર૦ વિ૦) લખ્યું, તેઓ (તૃ૦ વિ૦) ચોપડી (પ્ર૦ વિ૦) વાંચી. આ વગર કર્મણિપ્રયોગો છે. ‘રામનહે રાવણ હણાયો,’ ‘અમારા વડે પુસ્તક લખાયું,’ ‘તેઓ વડે ચોપડી વાંચાઈ’ આ પ્રયોગો પણ કર્મણિ છે, માત્ર બોલગાની રીતનો ભેદ

૨૮૩ ચાલુ માપામા ભૂતકાલ માટે વિશેષે કરીને કર્મણિપ્રયોગો રહ્યા છે, કર્તૃરિપ્રયોગો પ્રમાણમા ઘણા ઓછા છે તેનું શુ કારણ? આ સ્વધે વિશેષ વિચારતા એમ જણાય છે કે, સંસ્કૃતાદિ પ્રાચીન માપાઓમા ભૂતકાલને દર્શાવનારા કર્તૃસૂચક પ્રત્યયો છે અને કર્મસૂચક વા માવસૂચક ભૂતકૃદતો પણ છે ‘રામે રાવણ હણ્યો’ એમ કહેવા માટે સંસ્કૃતમા રામ રાવણમ્ અહન્ અવધીત્ કે જગ્યાન (કર્તૃરિપ્રયોગ) એમ બોલાય અને રામેણ રાવણો હત (કર્મણિપ્રયોગ) એમ પણ બોલાય, ત્યારે માપામા ભૂતકાલને માટે કોઈ સ્પષ્ટ કર્તૃસૂચક પ્રત્યયો નથી પણ તેને વડલે વિશેષે કરીને કર્મ કે માવના સૂચક ભૂતકૃદતો દ્વારા નીપજેલા ક્રિયાપદો વપરાય છે ‘હન્’ નું કર્મણિ ભૂતકૃદત પ્રા૦ ‘હણિઓ’ થાય અને માપામા ક્રિયાપદ તરીકે તેનું ‘હણ્યો’ એવું ઉચ્ચારણ થાય કર્મણિભૂતકૃ૦ સાથે આવતો કર્તા ત્રીજી વિમર્શિમા જ હોય, એ જોતા માપામા ભૂતકાલને માટે કર્તૃરિપ્રયોગને તદ્દન અત્પ અવગ્રાહ છે હા, જ્યાં સંસ્કૃતાદિ પ્રાચીન માપાઓમા ભૂતકાલ માટે કર્તૃરિભૂતકૃ૦ પણ વપરાય છે ત્યાં માપામા પણ એ જ રીતે વ્યવહાર છે અને એવે સ્થલે માપામા પણ ભૂતકાલમા કર્તૃરિપ્રયોગનો પ્રચાર છે રામ ગત—રામો ગયો—રામ ગયો પણ આ જાતના કર્તૃરિભૂતકૃ૦ ઘણા વિરલ છે અયાત્ માપામા ભૂતકાલ માટે કર્મણિ-ભૂતકૃ૦ દ્વારા નીપજેલા ક્રિયાપદોના પ્રયોગોની અધિકૃતા હોવાથી ભૂતકાલમા કર્તૃરિપ્રયોગને ઘણો ઓછો અવગ્રાહ છે અને આમ છે તેથી માપામા ભૂતકાલ માટે કર્મણિ કે માવે પ્રયોગોનો વિશેષ પ્રચાર છે ‘રામ ગયો’ એમ કહેવા માટે સંસ્કૃતાદિમાપાઓમા ‘રામ અગમ્ચન્, અગમત્, ગમ્, ગત્’ એમ બોલાય અને ‘રામેણ ગતમ્’ એમ પણ બોલાય ત્યારે માપામા તો એવું ‘રામ ગયો’ એમ જ બોલાય એ ધ્યાનમાં રહે

છે. કર્તારિપ્રયોગમાં કર્તા પ્રથમા વિભક્તિમાં અને કર્મ ત્રીજી વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે કર્મણિપ્રયોગમાં કર્તા ત્રીજી વિભક્તિમાં અને કર્મ પેલી વિભક્તિમાં આવે છે.

વાક્યપ્રકાશનો કર્તા કહે છે કે :

“કાલેડતીતે પ્રાકૃતોક્તૌ ન ભેદઃ કર્તૃ-કર્મણોઃ ।

યથા જિનોડવદ્ધ ધર્મમ્ ધર્મોડવાદિ જિનેન વા ” ॥ ૫ ॥ આ શ્લોકનું વિવરણ કરતાં તે ગ્રંથકાર લખે છે કે—“પ્રાકૃતોક્તૌ કાલેડતીતે કર્તૃ-કર્મણોઃ ભેદો ન સ્યાત્ । જિનો ધર્મમવદત્ । ધર્મોડવાદિ જિનેન વા । અત્ર ‘વીતરાગિં ધર્મં બોલિડ’ इति—उदाहरणद्वयेऽपि समानमेव प्राकृतजनानां वचः । इदं च देशविशेषे जनभाषामाश्रित्य उक्तम् । अन्यथा कचिद् देशे वाक्यद्वयेऽपि भाषाभेदो दृश्यते यथा—‘जिनोडवदद् धर्मम्’ इत्यत्र ‘वीत-राग धर्मं बोलतु हूउ’ इति वदन्ति ‘धर्मोडवादि जिनेन’—‘वीतरागि धर्मं बोलिड’ इति भेदोऽपि दृश्यते ।” કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે કોઈ પ્રદેશમાં જનસાધારણની ભાષામાં ભૂતકાલસૂચક પ્રયોગોમાં કર્મણિ કે કર્તારિ મંબંધી વાક્યભેદ નથી ત્યારે કોઈ પ્રદેશમાં એ વાક્ય પ્રયોગોને બોલવાની જુદી જુદી રીત પળ છે.

કર્મણિ અને કર્તારિ પ્રયોગ ઉપરાંત ‘કર્મકર્તારિ’ નામનો એક ત્રીજો પ્રયોગ પણ છે તેનું ઉદાહરણ આપતાં તે જ ગ્રંથકાર લખે છે કે—“સુગ્વં મળાડ એ ગ્રંથ (સુલે મળાય એ ગ્રંથ) આપળી વળ વીઝાડ (આપરડા—પોતાની મેલે—કળ—દાળા વેઝાય—વેચાય) મળાન્ ! તુમ્હિ વંડાડ આપળી—(મળવન્ ! તમે વંડાઓ આપરડા—પોતાને ગુણે), આપળી અમ્હિ પૂજાડ (આપરડા—અમારી મેલે—અમે પૂજાડ), પચાણુ આપળી કૂર (પચાણો—રંચાણો—આપરડો કૂર—કુરિયાનો માત), મંડાઈ આપળી કન્યા (મંડાઈ

આપરહી કન્યા—કન્યા પોતાની મેલે મંડાય છે—શળગારાય છે.” વગેરે. કર્મકર્તારિપ્રયોગ કર્મની શક્તિનો પ્રકર્મ બતાવે છે અને એમ છે માટે જ તે પ્રયોગમાં વીજા કર્તાની અપેક્ષાને ગૌણ કરીને કર્મને કર્તા ગણવામાં આવે છે. આપણી ભાષામાં પણ આવ્રા પ્રયોગોનો પ્રચાર તો છે જ. કર્મણિ અને કર્મકર્તારિપ્રયોગોમાં ક્રિયાપદોની સાધનામાં ખાસ અન્તર નથી.

૧૦૧ અહીં એક વાત ખાસ વિચારવાની છે કે સાધારણ રીતે પ્રાકૃત

ભાષામાં ‘ઈઅ’ અને ‘ઈજ્ઞ’ પ્રત્યયવાળા ધાતુઓ

ચાલુ ભાષામાં કર્મણિમાં વપરાયા છે. ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયેલાં ‘જણાય છે’ વગેરે ‘જાણીઅઈ’ ‘કપ્પિજ્ઞઈ’ વગેરે અંગો પણ એ માંના ‘જણાય’ ની પ્રાકૃતના ધોરણને અનુસરે છે, તો પછી ભાષામાં વ્યુત્પત્તિચર્ચા

‘જણાય છે’, ‘કપાય છે’ એવા પ્રયોગોમાં જે

‘જણા’, ‘કપા’ એવું આકારાંત અંગ છે તે ક્યાંથી આવ્યું ? અને શી રીતે આવ્યું ? આ વિશે ચોક્કસ નિર્ણય આપવો કઠણ છે તોપણ નિર્ણયસાધક જે

કેટલીક સામગ્રી મારા ધ્યાનમાં છે તે અહીં જણાવી દઉં છું :

‘જણાય છે’, ‘કપાય છે’ જેવા પ્રયોગો કર્તામાં પણ મળે છે.

હેમહંસ—“મોર કીગાઈ” (કેકાયતે), ફિણાય છે (ફેનાયતે સમુદ્રઃ),

કહટાય છે (કટાયતે), રોમન્થાયતે—વાગોલે છે, હોહિતાયતે—હાહ થાય

છે, વપ્પાય છે (વાપ્પાયતે), ધુંધવાય છે (ધૂમાયતે), ઝપ્પાયતે; સુહાય

છે (સુહાયતે—સુખમનુભવતિ), દુહાય છે (દુઃહાયતે), શબ્દાયતે,

કલ્હાયતે, વૈરાયતે, આમાંના ‘સુહાય છે’, ‘દુહાય છે’, ‘કહટાય છે’

‘વપ્પાય છે’ ‘ધુંધવાય છે’ વગેરે પ્રયોગો તો ભાષામાં પણ પ્રચલિત છે.

‘દુહાય છે’ વગેરે પ્રયોગોમાં જે ‘આય’ પ્રત્યય છે, તેનું જ અનુકરણ

કરીને લોકો ‘જણાય છે’ ‘કપાય છે’, ‘વેચાય છે’ વગેરે પ્રયોગોમાં

‘આય’ કેમ ન બોલતા હોય ? તે એક સંભાવના. ‘દુહાય છે’ વગેરેમાં ‘આય’ વર્તુસૂચક છે અને ‘જણાય છે’ વગેરેમાં કર્મસૂચક છે. છતાં અનુકરણ કરતાં તે ભેદ રહેતો નથી એટલે વિપર્યાસ પણ થઈ શકે.

ધાયતે (જણાય છે), જાયતે (જણાય છે), ધ્માયતે (ધમાય છે), ગ્રાયતે (ઘુંચાય છે), આશ્માયતે (અમ્યાસાય છે) વગેરે પ્રયોગો કર્મણિ છે અને તેમાં સ્પષ્ટપણે ‘આય’ નો ધ્વનિ રહેલો છે. એ બધા પ્રયોગો શુદ્ધ સંસ્કૃતના છે. એ પ્રયોગોના પૂર્વ સંસ્કારથી અને વિશેષ પરિચયથી ‘જણાય છે,’ ‘બોલાય છે’ વગેરેમાં ‘આય’ આવી શકે એમ છે, એ શ્રીજી સંભાવના. ભાષામાં થયેલા બધા વિકારો પ્રાકૃતમાં થઈને જ આવે એવો કાઢે એકાંત નિયમ નથી. કેટલાક એમ આપે અને કેટલાકનો સીધો સંબંધ સંસ્કૃતમાં પણ હોય.

પાલિ ભાષામાં ‘કૃ’ ધાતુનાં કરીયતિ, કરિય્યતિ, કરિય્યતે, કયિરતિ અને કય્યતિ એવાં અનિયત રૂપો થાય છે. આમાંનું ‘કરિય્યતિ’ રૂપ, લોકભાષામાં ઝૂતરું હોય અને તેના ‘કરિ’ નો ‘કર’ થઈ ‘કર્ય્યતિ’ કરાયતિ—‘કરાયઈ’ એવું રૂપ નીપજતાં ચાલુ ‘કરાય છે’ એવું રૂપ તેમાંથી નીપજી શકે એવું છે. આ ક્રમમાં કોઈ પ્રગટના અર્થભેદને સ્થાન નથી. એક ‘કરાય છે’ રૂપ નીપજ્યા પછી એના જેવાં ‘જણાય છે,’ ‘બોલાય છે,’ ‘વર્ણવાય છે’ વગેરે રૂપો તે જ રીતે આવી શકે તેમ છે, એ શ્રીજી સંભાવના.

‘ચોરાવિજ્ઞઈ’ કે ‘ચોરાવીઅઈ’ જેવાં સાદાં કર્મણિ રૂપો થાય છે. તેના ‘ચોરા’ અંશના અનુકરણ દ્વારા ‘કરાય છે,’ ‘જણાય છે’ વગેરે રૂપો આવી શકે છે. ચોરાવિજ્ઞઈ—ચોરાવીઅઈ—ચોરાઈઅઈ—ચોરાઅઈ—ચોરાય—છે. એ ચોથી સંભાવના.

સંસ્કૃતમાં કેટલાક ધાતુ જ એવા છે કે જેમને સ્વાર્થમાં ‘આય’ પ્રત્યય લાગે છે અને એ પ્રત્યય લાગ્યા પછી જ તેમનાં ક્રિયાપદ તરીકેનાં રૂપો નીપજે છે :

	કર્તારી	કર્મણિ
ગુપ્—	ગોપાયતિ—	ગોપાય્યતે
ધૂપ્—	ધૂપાયતિ—	ધૂપાય્યતે
વિષ્—	વિચ્છાયતિ—	વિચ્છાય્યતે
પણ્—	પણાયતિ—	પણાય્યતે
પન્—	પનાયતિ—	પનાય્યતે

ઉક્ત રૂપોમાં ‘ગુપ્’ ऊपरથી ‘ગોપાય’ અને તેનું કર્મણિ ‘ગોપાય્ય’ બને છે. અહીં વિચારવા જેવું છે કે જેમ ઉક્ત અમુક ધાતુઓને જ સ્વાર્થિક ‘આય’ પ્રત્યય લાગે છે તેમ લોકભાષામાં કર્મણિ પ્રયોગમાં વપરાતા ધાતુ-માત્રને તે ‘આય’ કેમ ન લાગી શકે ? એ પાંચમી સંભાવના.

વિશેષ વિચારતાં લાગે છે કે ‘જણાય છે’ વગેરેમાં આવેલો ‘આય’ જાયતે, ધ્યાયતે વગેરેના અનુકરણરૂપ હોય અથવા ‘કરિય્યતિ’ દ્વારા ‘કર્ય્યતિ’ થઈ તે દ્વારા ‘ક્રાયાતિ’ આવ્યું હોય અથવા ‘ગોપાય્યતે’ ની પેઠે તેની ઉત્પત્તિ હોય. આ વાત આ કરતા પણ વિશેષ ગવેષણાને અવ-કાશ છે.

૧૦૨ વીજું વિચારવાનું એ છે કે પહેલા પુરુષના બહુવચનમાં ‘કરીએ છીએ’ ‘બોલીએ છીએ,’ ‘ભળીએ છીએ’ વગેરે રૂપો વ્યવહારમાં પ્રચલિત છે અને વારમાં સૈનાની ગુજરાતીમાં તો પહેલા પુરુષના એકવચનનો ‘ઉં’ અને બહુવચનનો ‘હું’ પ્રત્યય આચાર્ય હેમચંદ્રે બતાવેલો છે. આ ‘ઉં’ પ્રત્યયવાળું રૂપ તો આજે પણ ચાલુ છે. અને ‘હું’ પ્રત્યયને

ચઠ્ઠે ‘ઈં’ પ્રત્યય ચાલુ વ્યવહારમાં છે. વાદિદેવસૂરિની કૃતિમાં ‘સુમરિયઈ’ ઇટલે ‘સ્મરીઈ—યાદ કરીઈ’ એવો પ્રયોગ મળે છે. તો તે પ્રાચીન ‘ઈયં’ કે ચાલુ ‘ઈં’ ક્યાંથી આવ્યો? ‘અમે કરીં’ છીઈ’ વગેરે ‘ઈં’ પ્રત્યયવાળાં ત્રિયાપદો કર્તૃમૂલક છે. ઇટલે તેમાં ‘ઈઅ’ કે જે ધર્મ અને માતૃસૂચક પ્રત્યય છે તેને લાવ્યો અને તેના અર્થનો અત્યય કરી ‘કરીઈ’ રૂપ નીપજાવ્યું તે કરતાં કર્તામાં વપરાતા ‘કરિજ્જઈ’ ના ‘ઈજ્જઈ’ પ્રત્યય ઉપરથી ઉત્ક ‘ઈઅઈ’ અને ચાલુ ‘ઈં’ પ્રત્યય નીપજાવી પ્રચલિત ‘કરીઈ છીઈ’ વગેરે રૂપો બનાવવાં વિશેષ યોગ્ય જણાય છે. પ્રાકૃતમાં સર્વપુલ્લ અને સર્વવચનમાં હસિજ્જઈ, બોહિજ્જઈ, નમિજ્જઈ, હોઈજ્જઈ, ઠાઈજ્જઈ વગેરે રૂપો નીપજે છે. હસિજ્જઈ—હસીજઈ—હસીઅઈ—હસીઈ. એ જ પ્રમાણે બોહિજ્જઈ—બોહીજઈ—બોહીઅઈ—બોહીઈ. નમિજ્જઈ—નમીજઈ—નમીઅઈ—નમીઈ. હોઈજ્જઈ—હોઈજઈ—હોઈઅઈ—હોઈઈ. ઠાઈજ્જઈ—ઠાઈજઈ—ઠાઈઅઈ—ઠાઈઈ—ઠઈઈ. આ પ્રકારે વિશેષ સુગમતા પૂર્વક પ્રચલિત ‘ઈં’ પ્રત્યય આવી શકે છે. અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઉત્ક ‘ઈજ્જઈ’ સર્વપુલ્લ અને સર્વવચનને સૂચવે છે. તેનો અંત્ય ‘ઈ’ ગ્રીજા પુરુષના એકવચનનો ‘ઈ’ નથી. એ ‘ઈજ્જઈ’ પ્રાકૃતમાં વિધ્યર્થને સૂચવે છે (૮-૩-૧૬૫ હે૦) ત્યારે અહીં તેને વર્તમાનકાલમાં લાવવાનો છે. વિધ્યર્થનો પ્રત્યય વર્તમાનકાલને સૂચવે અને વર્તમાનકાલનો પ્રત્યય વિધ્યર્થને સૂચવે એ વાત વેદોની ભાષામાં, પ્રાકૃતમાં તેમ જ લોકભાષામાં નવાઈની નથી.

૧૦૩ ગ્રીજી કૃતિમાં ‘છે’ ના અર્થને વતાવનારું ‘અચ્છઈ’ ‘અચ્છઈ’ની રૂપ મળે છે અને ‘વેસી રહે’ના અર્થવાળું ‘અચ્છિ’ વ્યુત્પત્તિચર્ચા રૂપ મળે છે.

ધાતુસંપ્રદમાં ‘અસ્’ ધાતુ અનેક છે. પહેલાં ગણનો ‘અસ્’

‘દીસિ,’ ‘ગતિ’ અને ‘આદાન’ એમ ત્રણ અર્થોને ક્તાવે છે. વીજા ગણનો ‘અસ્’ સત્તા-વિધમાંનતાના ભાવને સૂચવે છે. ત્રીજો ચોથા ગણનો ‘અસ્’ ‘ક્ષેપણ’ અર્થનો વાચક છે. એક દશમા ગણનો ‘અસ્’ ધાતુ ચંદ્રાચાર્યને (બૈદ્ધ ચંદ્રગોમિને) મતે ‘વિભાગ’ અર્થને ક્તાવે છે. વીજા ગણનો ‘આસ્’ ધાતુ ઉપવેશન-બેસાના-માયનો દર્શક છે.

ઉક્ત ધાતુઓમાંથી ‘હે’ ના અર્થને સૂચનાર ‘અચ્છ’ ક્રિયાપદનું મૂળ વીજા ગણના ‘અસ્’ ધાતુમાં છે. કેટલેક સ્પષ્ટે ઉક્ત ‘આસ્’ અને ‘અસ્’ બંને સરખા જેવા અર્થમાં ઘપરાયા છે. હેમાચાર્ય પોતાના વ્યાકરણમાં ‘અચ્છ’નો સંબંધ ‘આસ્’ સાથે ક્તાવે છે અને ‘અસ્’નું ‘અત્થિ’ રૂપ જણાવે છે. ‘અત્થિ’ રૂપ સર્વ પુરુષ અને સર્વ વચનમાં વપરાય છે. અર્થદષ્ટિએ જોઈએ તો ‘અસ્’ માંથી ‘અચ્છ’ નીપજાવવો વિશેષ સંગત લાગે છે. ‘સ્’નું ‘છ’ પરિણામ સંભવિત છે અને સંગત પળ છે. મૂર્ધન્ય ‘પ’નું, તાલબ્ય ‘શ’નું અને દંત્ય ‘સ’નું ‘છ’ રૂપે પરિવર્તન હેમચંદ્ર પોતે ક્તાવે છે. પટ્-છ. | પટ્પદ-છપ્પય | પછ-છહ | પળમુલ-છમ્મુહ | શમી-છમી | શાવ-છાવ | શિય-છિય | સુધા-છુહા | સત્તપર્ણ-છત્તિવળ્ણ | સ્પૃહા-છિહા | [૮-૧-૨૬૫, ૨૬૬. ૮-૨-૨૩.] હેમચંદ્રે પોતે ‘અસ્’ ના ‘સ્’નો ‘છ’ કહી ક્તાવ્યો નથી, પણ ‘અસ્’ ના છવાલ્લ જે જૂના પ્રયોગો મળે છે તે ઉપરથી તેને સમજવાનો રહ્યો.

જેન આગમ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞસિ-ભગવતીસૂત્ર-નામના અંગમાં ‘અત્થિ’ અને ‘અચ્છતિ’ તથા ‘અચ્છેજ્જ’ એવા બંને પ્રકારના પ્રયોગો મળે છે :—

“તો મે અત્થિ ઉછળે કમ્મે વેલે વૌરિયે પુરિસક્કારપરકમ્મે જાવ ય મે ધમ્માયરિય ધમ્મોવદેસયે સમણે મગ્ગં મહાધીરિ જિણે સુહત્થી અચ્છતિ” —

(વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ—ભગવતીસૂત્ર શતક ૨. ઉદ્દેશક ૧. સ્વંદકનો અધિકાર પૃ૦ ૨૪૨ રાય૦ જિના૦)

ઉક્ત માત્ર્યનો અર્થ એમ છે કે—એક સ્વંદક નામનો તપસ્વી પોતાના મનમાં આવી ધારણા રાખે છે કે—“જ્યાં સુધી મારાં ઉત્થાન, વલ, વીર્ય અને પુત્રપરાક્રમ હયાત છે ત્યાં સુધીમાં અને જ્યાં સુધી મારા ધર્મોપદેશક ધર્માચાર્ય શ્રમણ ભગવાન મહાવીર જિન અચ્છિત્તિ—જીવતા બેઠા છે—હયાત છે.” (ત્યાં સુધીમાં હું તેમની પાસે જાઉં એ શ્રેયસ્કર છે) ઉક્ત ‘અચ્છિત્તિ’ ક્રિયાપદનું મૂલ, સત્તાસૂચક ‘અસ્’ માં છે. એ જ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ—ભગવતીસૂત્રમાં બીજે સ્થળે (શતક ૧, ઉદ્દેશક ૭, પ્રશ્ન ૨૫૮ માં) જણાવેલું છે કે—“જીવે જાં મને ! ગમ્ભગ સમાજે ઉત્તાણે વા પાસિહુણે વા અંબલુજ્જણે વા અચ્છેજ્જણે વા, ચિદ્દેજ્જણે વા, નિસીણેજ્જણે વા, તુયદેજ્જણે વા, માહણે સુક્ખમાણીણે સુવદ્, જાગરમાણીણે જાગરદ્, સુહિઆણે સુહિણે ભવદ્, દુહિઆણે દુહિણે ભવદ્ ?”—અર્થાત્ “હે ભગવન્ ! ગર્ભમાં ગયેલો જીવ ચત્તો અચ્છેજ્જણે—હોય, પડખામેર હોય, કેરીની જેવો કુલ્લ હોય, ચિદ્દેજ્જણે—ઝમેલો હોય, નિસીજ્જણે—બેઠેલો હોય કે તુયદેજ્જણે—સૂતેલો હોય ? તથા જ્યારે માતા સૂતી હોય ત્યારે સૂતો હોય, માતા જાગતી હોય ત્યારે જાગતો હોય, માતા સુખી હોય ત્યારે સુખી હોય અને માતા દુઃખી હોય ત્યારે દુઃખી હોય ?”

અહીં ‘અચ્છેજ્જણે’ નો અર્થ આપતાં ટીકાકાર કહે છે કે “‘આસીત’ સામાન્યતઃ” અર્થાત્ “સાધારણપણે ‘હોય’” એવો અર્થ સમજવો. ‘વેસલું’ એક સ્વાસ અર્થની સૂચના માટે મૂલકારે ‘નિસીણેજ્જણે—’ ‘નિપીદિત્’ એવું જુદું ક્રિયાપદ આપ્યું છે. તેથી અહીંની ‘અચ્છેજ્જણે’ ક્રિયા ‘હોવા’ના અર્થને—સત્તાના માત્રને—સૂચવે છે. અને એ અર્થ જોતાં ‘હોવા’—સત્તા—અર્થબાળા ‘અસ્’ ધાતુ દ્વારા ઉક્ત ‘અચ્છિત્તિ’ કે

‘અછેઝ્જ’ ક્રિયાપદને નીપજાવું અમંગત નથી. ટીકાકારે જણાવેલું ‘આસીત’ પદ ઉક્ત ‘અસ્’ ધાતુનું પર્યાયસૂચક છે એ સ્વાલમાં રહે. ”

શ્રીમાન વેવર સાહેબ ભગવતીસૂત્રના ઉપર્યુક્ત પાઠનો આધાર લઈ ‘અછેઝ્જ’ નો અર્થ ‘જાય-ગતિ કરે’ એવો કળે ઘેચરની શ્રાંત કલ્પના છે. અને તેમ કલ્પી એ ‘અછેઝ્જ’ ક્રિયાપદના ‘અછ’ અંગને ‘ગતિ’ અર્થવાચ્ય ‘ગછ’ ધાતુ-માંથી લાવવાની વાત કરે છે. તેમની તે વાત સરંથા શ્રાંત છે. ઉક્ત પાઠમાં ‘અછેઝ્જ’ નો ‘જાય’ અર્થ જ નથી.

વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્રના કુંડા અને ગ્રામાણિક અભ્યાસી નરસિંહરાય આર્યે શ્રીમાન દિવેટિયા મહાશય અહીંના ‘નિસીએઝ્જ’ નો જણાવેલો અર્થ અર્થ ‘તે સુવે’ એવો આપે છે. અને ‘અછેઝ્જ’ નો વચાચર નથી અર્થ “બેસે” એવો કરે છે—[ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય પૃ. ૨૪૯] અહીં મારે વિશેષ નમ્રપણે જણાવું જોઈએ કે ઉક્ત પાઠમાંનું ‘નિસીએઝ્જ’ ક્રિયાપદ ‘નિ-શી’ ઉપરથી નથી જ આવ્યું, પરંતુ સં. નિર્ણયેત્, પાલિ-નિસીદિય્ય, પ્રાકૃત-નિસીએઝ્જ એ રીતે આવેલું છે. ‘નિસીએઝ્જ’ ની ટીકા કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે “નિસીએઝ્જ-નિપદ-નસ્થાનેન, ‘તુયદ્ઝેઝ્જ’ ત્તિ શયીત” અર્થાત્ મૂળકાર ‘સુવા’ ના અર્થ માટે ‘તુયદ્ઝેઝ્જ’ ક્રિયાપદ જુદું જ આપે છે એટલે ‘નિસીએઝ્જ’ નો અર્થ ‘વેસે’ એવો જ અહીં લેવાનો છે. નહીં કે ‘અછેઝ્જ’ નો ‘વેસે’.

વેવર મહાશય તો ‘તુયદ્ઝેઝ્જ’ ને વદલે ‘અયદ્ઝેઝ્જ’ પાઠ આપે છે અને એ પાઠનો અર્થ તેઓ ‘ઊઠે’ એવો કરે છે. તેમનો આ અર્થ પણ તદ્દન જોડો છે અને મૂળપાઠ પણ તેમણે જોડો કલ્પેલો છે. ‘ઊઠવા’ ના અર્થમાં પ્રાકૃત સાહિત્યમાં ‘અયદ્ઝેઝ્જ’ ક્રિયાપદ જ નથી. ‘ઊઠ’ ધાતુ ‘ઊઠવા’ ના અર્થને બતાવે છે પરંતુ ‘ઊઠ’ નું ‘અયદ્ઝેઝ્જ’ રૂપ કોઈ કાળે

સંમવતું નથી. એ તો તેમણે મૂળપાઠ અને તેની ટીકા સરખા બ્યાન નથી આપ્યું તેથી જ મુદ્રણમાં પાટની અને સમજણમાં અર્થની ભ્રાંતિ પડી ગઈ છે.

ઘીજા ટેસીટોરી સાહેબ ‘ઋઘ્’ ધાતુ ઉપરથી ‘અઘ્’ ધાતુની કલ્પના કરે છે, તે પણ ચરાચર નથી. તેમની આ કલ્પના માત્ર અક્ષરસામ્યને આમારી છે. વઢી, વ્યંજન વિનાના એકલા ‘ઋ’ નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘રિ’ થાય છે. એ હેમચંદ્રના ૮-૧-૧૪૦ ના નિયમ

ટેસીટોરીનો
કલ્પના
ચિષાદાસ્પદ

ઉપર તેમનું લક્ષ્ય નથી ગયું. સ્કરી રીતે ‘ઋઘ્’ માંથી બહુ બહુ તો ‘રિઘ્’ હાવી શકાય પણ ‘અઘ્’ આવવાનો સંમવ નથી. આમ છતાં ય નિયમોની અનિશ્ચિતતાને લીધે તેઓ ‘ઋઘ્’ માંથી ‘અઘ્’ લાવવામાં ઘડાચ સફલ થાય પણ ‘અઘ્’ અને ‘ઋઘ્’ ના અર્થમાં જે જમીન-આસમાન જેટલું અંતર છે તેનું શું ! વર્ણનો વિકાર થતાં અર્થમાં પણ ફેર થાય છે, એવું બનતું કદી જાણ્યું નથી. એટલે ‘ઋઘ્’ માંથી ‘અઘ્’ ઉપજાવવાની કલ્પના પણ સંગત માસતી નથી.

ઘીજા કેટલાક મહારાષ્ટ્રી ‘અઘ્’ માંથી ‘અઘ્’ લાવવાની ઘાત કરે છે. જેઓ એમ કહે છે તેઓ ‘અઘ્’ ધાતુનો ‘દીસિ’ અર્થ બતાવે છે. મેં પાણિનીયનો અને હેમ-ચંદ્રનો એમ બન્ને ધાતુસંગ્રહ તપાસ્યા પણ તેમાં એકેમાં ‘અઘ્’ ધાતુ ‘દીસિ’ અર્થમાં નથી, ‘અપ્’ અને ‘અસ્’ ધાતુ ‘દીસિ’ અર્થમાં છે અને ‘અઘ્’

વીમ્સ મહાશયનો
‘અઘ્’ દ્વારા
‘અઘ્’ લાવ-
વાની કલ્પના

ધાતુ ‘બ્યાસિ’ અને ‘સંઘાત’ અર્થમાં છે. ‘અઘ્’ માંથી ‘અસ્’ લાવવાની કલ્પના નિરપવાદ વર્ણવિકારની દૃષ્ટિએ અને ધાત્વર્થની દૃષ્ટિએ એમ બન્ને રીતે અસંગત છે. સ્વ૦ શ્રીમાન નરસિંહરાવ ભાઈ-‘અઘ્’ માંથી ‘અસ્’ લાવનાર ગૃહસ્થનો મત પોતાના ઉક્ત પુસ્તકમાં (પૃ૦-૨૫૩) સવિસ્તાર

જણાવેલો છે. તેમાં તેઓ જણાવે છે કે મોજપુરી ભાષામાં વપરાતા ‘હશે’ કે ‘હોવું’ અર્થને સૂચવતા ‘હોखे’ રૂપમાં દેખાતા ‘ख’ની ઉપપત્તિ કરવા સારું ઉક્ત મહાશય, ‘अक्ष’ માંથી ‘अख’ અને ‘अस्’ બંનેને લાવવાનું સૂચવે છે. આ સંબંધે મારે ‘अक्ष’ માં ‘अख’ અને ‘अस्’ નું મૂળ શોધનાર બીમ્સ સાહેબના મતનો વિશેષ નમ્રતાથી અનાદર કરવો રહ્યો.

‘મોજપુરી ‘હોखे’ના ‘ख’ ની ઉપપત્તિ બીજી રીતે પણ પ્રામાણિકપણે થઈ શકે એમ છે: જૈન-આગમ ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રના મૂળમાં-અખ્યયન બીજું ગાથા બૈર્રીમીમાં-‘होखामि’ અને ‘होखं’ એવા બે સ્પષ્ટ પ્રયોગો મળે છે. આશરે દશમા સૈકાના વિદ્વાન ટીકાકાર શાંતિસૂરિએ એ બંને પ્રયોગોને ભવિષ્યકાલ પ્રથમ પુરુષ એકવચનના જણાવ્યા છે અને તેનો સંસ્કૃત પર્યાય ‘भविष्यामि’ જણાવેલો છે.

‘પ્યામિ’ એ ભવિષ્યકાલ પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો પ્રત્યય છે. સંભવ છે કે એ ‘अस्’ ધાતુમાંથી નીપજેલો હોય. ‘भू’ ધાતુનું પ્રાકૃત અંગ ‘हो’ છે. એ ‘हो’ ને આ ‘प्यामि’ પ્રત્યય લાગતાં ‘होप्यामि’ એવું થાય. ‘प्यामि’ ના આદિભૂત મૂર્ધન્ય ‘य’ નું લોકભાષાની રીતપ્રમાણે ‘ख’ ઉચ્ચારણ થતાં ‘होख्यामि’ એવું નીપજે અને પછી ‘ह्यामि’નો સંયુક્ત ‘य’ પ્રાકૃત પદ્ધતિ પ્રમાણે લોપ પામતાં, શેષનો દ્વિર્ભાવ થયા પછી ‘ह्या’ નો ‘क्या’ થતાં ‘होख्यामि’ રૂપની સહેજે ઉપપત્તિ થઈ શકે છે અથવા ‘हो+स्यामि’ અને ‘हो+स्तं’ એવો વિભાગ રાહીએ. તેમાં

૨૮૪ પ્રસ્તુત ગાથા આ પ્રમાણે છે :

“परिजुनेहिं वत्येहिं होन्खामि ति अचेलए ।

अहुवा सचेलए होक्खं इइ भिक्खु न वितए” ॥

“होख्यामि-भविष्यामि”—टीका ।

“होक्खं-भविष्यामि”—टीका ।

‘હો’ તે ‘મૂ’ ધાતુનું પ્રાકૃત ધ્વજ છે અને ‘સ્તામિ’ તથા ‘સ્તં’ તે ભવિષ્યકાળના પ્રથમ પુરુષના એકવચનના પ્રત્યયો છે (૮-૩-૧૬૯) સંસ્કૃતમાં વપરાતો ‘સ્તામિ’ અને આ પ્રાકૃત ‘સ્તામિ’ તદન મળતા છે. પાલિભાષામાં પણ એવો જ ‘સ્તામિ’ અને ‘સ્તં’ પ્રત્યય છે. ‘હોસ્તામિ’ અને ‘હોસ્તં’ માં આવેલા ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ તો હેમચંદ્રે નોંધેલું છે (૮-૩-૧૬૭). ઉક્ત ‘હોક્લામિ’ અને ‘હોક્લં’ રૂપમાં ‘સ્તામિ’ અને ‘સ્તં’ ના ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ થયેલું છે. ‘અસ્મિ’ વગેરે રૂપોમાં પાલિ અને પ્રાકૃત બન્ને ભાષામાં ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ સુપ્રતીત છે. તેમ જ હોરદેહ-અવેસ્તાની ભાષામાં તો ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વિશેષ પ્રચલિત પણ છે: ‘હન્તી’ (સન્તિ) પૃ૦ ૫, ‘હૂલ્તેન્’ (સૂક્તમ્) પૃ૦ ૯. ચોહું (યસુ) પૃ૦ ૯-હોરદેહ-અવેસ્તા। હાર્તામ્-(સતામ્) પૃ૦ ૧૨, હુમતૌંચા (સુમત) પૃ૦ ૨૮, હૌં (સા) પૃ૦ ૬૫, હૈં (સહ) પૃ૦ ૭૯, ૯૦, હૈં- (સત્-) પૃ૦ ૧૫૪, હૈંયા (સત્રા) પૃ૦ ૧૮૦, અહુરણી (અહુરસ્ય) પૃ૦ ૧૮૧, હો (સ્વઃ) પૃ૦ ૧૮૪, (-હોરદેહ-અં) વગેરે અનેક પ્રયોગોમાં ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વિદ્યમાન છે. એ જ રીતે હોરદેહ-અવેસ્તામાં ‘સ’ ને બદલે ‘હ’ નું ઉચ્ચારણ પણ પ્રચલિત છે. સ્વાત્- (સ્વાત્) પૃ૦ ૧૭૪, ૧૮૪, સ્વામૌં (સ્વામ) પૃ૦ ૧૮૪, નેમહ્યા-મહી- (નમિપ્યામહે) પૃ૦ ૧૮૩ વગેરે. જેમ અવેસ્તાની ભાષામાં ‘સ’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ ઉપલબ્ધ છે તેમ પ્રાચીન પ્રાકૃતમાં પણ તે જરૂર સંભવી શકે અને તેથી જા ઉક્ત ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં ‘હોસ્તામિ’ નું ‘હોક્લામિ’ અને ‘હોસ્તં’ નું ‘હોક્લં’ એવાં રૂપો મળે છે. સંભવ છે કે ‘સ’ નું ‘હ’ માં પરિવર્તન થયા પછી તે ‘હ’ ‘હ’ રૂપે ઉચ્ચારાતો હોય. ‘હ’ અને ‘હ’ માં કંઠસ્થાનની સમાનતા છે અને પ્રાકૃતમાં ‘હ’ નું પરિવર્તન ‘હ’ માં થાય પણ છે. જેમ ‘હ’ ‘હ’ રૂપે પરિણમે છે તેમ

વાચ્યાપારની વિલક્ષણતાને લીધે સીધો ‘સ’ ‘ઋ’ રૂપે પરિણમે અથવા ‘સ’ નો ‘હ’ થઈ તે ‘ઋ’ રૂપે પરિણમે. એક ‘પાપાણ’ અને ‘પંડ’ શબ્દના પાપાણ—પાસાણ—પાહાણ—પાલાણ. વનપંડ—વનસંડ—વનસંડ. (“પણ્ડ: કાનને ઇટ્તરે” હેમં અનેં કાંં ૨, છોં ૧૨૭)— આવા અનેક ધ્વનિઓ સુપ્રતીત છે.

તાત્પર્ય એ કે ‘હોલે’ રૂપમાં ‘ઋ’ જોઈ તેની ઉપપત્તિ માટે શ્રી ધીમ્સ-સાહેબે ‘અક્ષ’ માંથી ‘અઋ’ ઉપજાવી અને તેને ‘હો’ સાથે જોડવાની જે કલ્પના કરી છે તેને અવકાશ નથી એટલે ‘અક્ષ’ માંથી ‘અઋ’ અને ‘અસ’ ને ઉપજાવવાની કલ્પના પણ નિરવકાશ છે.

૧૦૪ વીજું ‘બેસી રહે’ અર્થવાળું ‘અચ્છિ’ રૂપ ‘આસ’ ધાતુમાંથી આવેલું છે. ‘આસ’ ના ‘અચ્છિ’ માટે તો હેમચંદ્રનો પોતાનો સંવાદ હોવાથી કોઈ વિવાદને અવકાશ નથી. (૮-૪-૨૧૫ હેં)

૧૦૫ શ્રીજી કૃતિમાં ‘ધેપ્’ ધાતુ ‘ગ્રહણ’ અર્થમાં વપરાયો છે. હેમચંદ્ર તેને ‘ગ્રહ’ સાથે સરખાવે છે પણ ધારી રહે તેમ નથી. જે અર્થમાં ‘ગ્રહ’ ધાતુ છે તે જ અર્થમાં વેદની માપમાં ‘ગૃમ’ ધાતુ છે. ‘દ્-ગૃહો: મ: ઇન્દસિ’ ૩-૧-૮૪-પાણિં સૂત્રના ધાર્તિકમાં વૈદિક ‘ગૃમ’ ધાતુનો હલ્લેલ છે. ગૃમ્ણામિ, ગૃમ્ણાય ગરે રૂપો એ ‘ગૃમ’ ધાતુનાં છે અને ‘ધેપ્તિ’ રૂપવાળા ‘ધેપ્’ ધાતુનું મૂળ એ ‘ગૃમ’ માં છે, નહીં કે ‘ગ્રહ’ માં.

૧૦૬ હેમચંદ્રે આપેલા પદોમાં ‘ગ્ગેણ પદ્મદ્ દૂમડડ’ એ વાક્યમાં ‘પદ્મદ્’ ક્રિયાપદ મળે છે. ‘ક્ષણમાં દૂત પહોંચે છે—આવે છે’ એવો એ વાક્યનો અર્થ છે.

‘પહોંચવું’ ક્રિયાપદની ન્યુત્પત્તિ વિચારવા જેઠી છે. સ્વ૦ શ્રીમાન

નરસિંહરાવ માई ‘પ્રાસ’ કૃદન્ત ડાપરથી નિષ્પન્ન

‘પહોંચવું’ નો
ન્યુત્પત્તિચર્ચા

થતા પ્રા૦ ‘પત્ત’ પદમાં ‘પહોંચવું’ ક્રિયાપદના મૂળને શોધે છે. ‘પ્રાસ’ અને ‘પહોંચવું’ ના અર્થમાં

વિશેષ મેદ નથી. ‘પ્રાસ’ શબ્દ થી સૂચવાતું ‘પ્રાપ્ત’ વિશેષ વ્યાપક છે, ત્યારે ‘પહોંચવું’ દ્વારા સૂચવાતી ‘પ્રાપ્તિ’ ‘પ્રાપ્ત’ કરતાં સંકુચિત છે. ‘સુખ પામ્યો’, ‘દુઃખ પામ્યો’, ‘ભ્રમ પામ્યો’, ‘બાયડી પામ્યો’ ‘ભાયડો પામી’ વગેરે વાક્યોમાં ‘પામ્યો’ નો જે ભાવ છે તે, ‘નદી પહોંચ્યો’, ‘ઘાટે પહોંચ્યો’, ‘ગામ પહોંચ્યો’ ‘માણસ પહોંચ્યો’ વગેરે વાક્યમાં વપરાયેલા ‘પહોંચ્યો’ ના ભાવ કરતાં સહેજ જુદો પડે છે. તાત્પર્ય એ કે ‘સુખ પામ્યો’, ‘ભાયડો પામી’ વગેરે વાક્યમાં જે કર્તા છે તે ગતિશીલ જ હોય છે એવો નિયમ નથી ત્યારે ‘ગામ પહોંચ્યો’ વગેરે વાક્યમાં કર્તા ગતિશીલ હોયો જ જોઈએ, એ જાતનો મેદ ‘પ્રાસ’ અને ‘પહોંચ્યો’ માં સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય છે. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતોમાં તો સુખ પ્રાપ્ત:—સુહ પત્તો, નદી પ્રાપ્ત:—નદં પત્તો, ગ્રામ પ્રાપ્ત:—ગામં પત્તો, વગેરે પ્રયોગોમાં એક સરખી રીતે ‘પત્ત’ શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. એ જોતાં ‘પ્રાસ’ ના ‘પત્ત’ દ્વારા આવતા ‘પહુચ્છ’ માં અર્થની વિપ્રમતા નથી. પરંતુ ‘પત્ત’ માં ‘હ’ અને ‘ડ’ આવ્યા સિવાય ‘પહુચ્છ’ બની જ ન શકે એથી ‘પહુચ્છ’ રૂપની નિષ્પત્તિ માટે ‘પત્ત’ માં ‘હ’ અને ‘ડ’ ને પ્રાક્ષિપ્ત માનવા પડે છે.

આ સંબંધે શ્રીમાન્ દિવેદીયા સાહેબ પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જણાવે છે કે [“‘પત્તડ’ માં આગત્તુક ‘ડ’ સમેત ‘હ’ પ્રવિષ્ટ થાય છે એટલે ‘પહુચ્છડ’ બને છે, આમ યથાનું કારણ અનિશ્ચિત છે પણ ઉદ્ધારણની અનુકૂળતા જ કારણ હશે એવું જણાય છે” ૪૦ ૨૪૪.]—આ રીતે અહીં

તેમને ‘હ’ અને ‘ઉ’ ને પ્રક્ષિપ્ત માનીને કામ ચલાવવું પડે છે. તથા તેમણે બીજે પ્રસંગે ‘હ’ ના પ્રક્ષેપ માટે જણાવ્યું છે કે “હકારના આ દેહીતા નિષ્કારણ પ્રક્ષેપનો નિયમ પ્રાકૃતમાં પણ જૂજ પ્રસંગોમાં મળી આવે છે. નાપિતઃ (સં०) પ્હાવિઓ (પ્રા०) [સિ० હે० ૮-૧-૨૩૦], પનસઃ (સં०) ફણસો (પ્રા०) इत्यादि इत्यादि सि० हे० ૮-૧-૨૩૨” (પૃ० ૩૧૪.)

બીજી કોઈ ગતિ ન જ હોય તો ‘હ’ અને ‘ઉ’ ના પ્રક્ષેપનો આધાર છેવો યોગ્ય છે પરંતુ જ્યાં એવા પ્રક્ષેપ વિના પણ કામ ચાલી શકે છે ત્યાં એ જાતના પ્રક્ષેપને સ્વીકારવાની અપેક્ષા નથી એવો મારો નમ્ર મત છે.

‘પ્ર’ ઉપસર્ગ સાથેના ‘ભૂ’ ધાતુના ભૂતકૃદંત ‘પ્રભૂત’ ઉપરથી ‘પહુચ્ચ’ ને નિપજાવવાથી ‘હુ’ ના પ્રક્ષેપની મુશ્કેલી ટળી જાય છે: પ્રભૂત-પ્રભૂત-પશુત-પહુચ્ચ-આ ક્રમે ‘પ્રભૂત’ ઉપરથી ‘પહુચ્ચ’ આવી શકે એમ છે. ‘પહોલ્યું’ પદ પણ આ ‘પ્રભૂત’ ઉપરથી આવેલું છે એ સ્વાભાવિક રહે.

‘ભૂ’ ધાતુનો ‘સત્તા’ અર્થ જોતાં ‘પ્રભૂત’ માં તેનો એ અર્થ બદલાયો કેમ? અને ‘પ્રાપ્ત’ નો અર્થ આવ્યો કેમ? એ પ્રશ્ન અહીં થાય જાય. પરંતુ ઉપસર્ગ સાથે આવતાં મૂળ ધાતુના અર્થમાં ફેરફાર કે ન્યૂનાધિકતા

---

૨૮૫ સં० ધીનરસિદ્ધરાવભાઈ આ સ્થલે ૪૪ આ ટિપ્પણમાં સં० શ્રી ભાંડારકર મહાશયનો મત ટાંકતાં જણાવે છે કે—“અલ્પપ્રાણવર્ણની પછી તે જ શબ્દમાં ક્રમ્પાક્ષર આવે તો એ અલ્પપ્રાણનો મહાપ્રાણ બને છે.” ‘પનસ’ નું ‘ફણસ’ અને ‘પહપ’ નું ‘ફહસ’ થવામાં શ્રી. ભાંડારકરે બતાવેલો નિયમ યથુ થતો જણાય છે. પરંતુ ‘પાટિ’ નું ‘પ્હાટિ’ થવામાં નિયમ તપ્, થતો, વાળતો, નથી. પ્હાટિ-પ્હાટિ આદિ ક્રમ્પાક્ષરો છે. (૧-૧-૧૭ સિદ્ધહેમ) એ જોતાં ‘પાટિ’ માં કોઈ ક્રમ્પાક્ષર નથી.

યાય છે એ સિદ્ધાંત સર્વ પ્રતીત છે. એથી ‘પ્ર’ ની સાથેનો ‘મૂ’ ‘પહોં-ચવા’ અર્થને ચતાવે છે.

‘મૂ’ ના અર્થ વિશે લઘુતાં આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે “ઉપસર્ગ-ચશાચ ધાતોરનેકોઽર્થઃ પ્રકાશતે યથા—‘પ્રમવતિ’ ઇતિ સ્વામ્યર્થઃ પ્રથમતઃ ઉપલબ્ધ” —(ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૨) અર્થાત્ ‘પ્રમવતિ’ એટલે પ્રમુ-સ્વામી—થાય છે—સમર્થ થાય છે એ એક અર્થ અને બીજો અર્થ પ્રથમ પ્રાપ્તિ—પ્રથમ પહોંચ—ગમન. ‘પદુચ્ચ’ ના મૂલરૂપ ‘પ્રમૂત’ નો આ બીજો અર્થ લેવાનો છે, એટલે અર્થ સંબંધી અસામંજસ્ય રહેતું નથી અને ‘હુ’ ને પ્રક્ષિપ્ત માનવાની પણ અપેક્ષા નથી.

અથવા એક બીજો જ ‘મૂ’ ધાતુ ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળો છે. તે ઉપરથી ‘પ્રમૂત’ અને તે દ્વારા ‘પદુચ્ચ’ ને નિપજાવવાથી વ્યુત્પત્તિનો માર્ગ વિશેષ સરલ થઈ જાય છે.

‘સત્તા’ ના અર્થવાળા ‘મૂ’ ધાતુનો આશ્રય લેતાં તેનો અર્થ ફેરવવા ‘પ્ર’ ઉપસર્ગનું શરણ લેવું પડે છે અને ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળા ‘મૂ’ ધાતુનો આધાર રહીએ તો ઉપસર્ગની અધીનતા તો જતી રહે છે અને કોઈ અપ-વાદ પણ વહોરવો પડતો નથી.

“મૂઃ પ્રાપ્તૌ ણિઙ્ ૧૩૧૪૧૯૧ મુવઃ પ્રાપ્યર્યાઙ્ ણિઙ્ વા સ્યાત્ ભાવયતે, ભવતે—પ્રાપ્નોતિ ઇત્યર્થઃ ।.... સર્વં ભવતે—પ્રાપ્નોતિ—ઇત્યર્થઃ.” —(સિદ્ધહેમ૦) “મૂઃ પ્રાપ્તૌ ણિઙ્—ભાવયતે પદમ્—પ્રાપ્નોતિ—ઇત્યર્થઃ । પક્ષે ઉત્સાહાદ્ ભવતે લક્ષ્મીમ્”—(ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૪) “મૂ ૧૮૪૫ પ્રાપ્તૌ—આત્મનેપદી ભાવયતે—ભવતે”—(વૈયાકરણસિદ્ધાન્તકૌમુદી પૃ૦ ૩૦૧ ઉત્તરાર્ધ) “પ્રાપ્તૌ તુ માબિતમ્ । લબ્ધમ્, આસાદિતમ્, મૂતમ્” (અભિધાન૦ વાં૦ ૬, શ્લોક૦ ૧૨૬) ઉક્ત વ્યાખ્યા પ્રમાણે ‘પ્રાપ્તિ’ અર્થવાળા ‘મૂ’ ધાતુનું નિર્દર્શક છે.

વઢી, હેમચંદ્ર (૮-૪-૩૯૦) પળ ‘ પહુચ્છ’ ના ‘ હુચ્ચ’ અંગને ‘ મૂ’ ધાતુ દ્વારા સાધી વ્તાવે છે.

આ રીતે ‘ પ્રાપ્તિ’ અર્થવાચ્ય ‘ મૂ’ ધાતુ દ્વારા ‘ પ્રમૂત’ નીપજાવી તે દ્વારા ‘ પહુચ્ચ’ લાવવું વિશેષ સરલ છે. પ્રસંગવશાત્ અહીં એ પળ જણાવવું જોઈએ કે શ્રીનરસિંહરાવભાઈના ઉલ્લેખમાં ‘ નાપિત’ માં જે ‘ હ’ ના પ્રક્ષેપની કલ્પના છે તે પળ નંગત નથી. ‘ નાપિત’ શબ્દનું મૂલ ‘ સ્ના’-‘ પ્હા’ ધાતુમાં છે. ઇટલે તેમાં મૂલ્યી જ ‘ હ’ છે પળ ‘ હ’ વહારથી જ્ઞેરવાની જરૂર નથી.

૧૦૭ આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે, ‘ મૂ’ ધાતુ કેટલેક સ્થલે

‘ વિઘમાનતા’ના અર્થને વ્તાવે છે.—“ ધનાનિ સન્તિ—

ભાષામાં
શૈલીની વિશેષતા

ધન છે.” કેટલેક સ્થલે ‘ યવું’ ઇટલે ‘ પહેલાં ન
હોય અને પછી ધાય’ એવા અર્થને પળ વ્તાવે છે.

“ શ્રુતધરઃ પુત્રો ભવતિ”—‘ પંડિત પુત્ર ધાય છે.’ (ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૨).
લક્ત કૃતિઓમાં એ વ્ત્તે અર્થને સૂચવનારાં ‘ મૂ’ ધાતુનાં ક્રિયાપદો
આલ્યાં છે.

૧ ‘ અપવિત્તઓ વિ જળ હોદ્ પવિત્તઝ’—૪—અપવિત્ર જળ પળ પવિત્ર
ધાય છે.

૨ ‘ કહ હોસુ હયાસઝ’—૨૮—હતાશ એવો હું કેસ યદ્દશ ઇટલે
હતાશ એવા મુજનું શું થશે ?

૩ ‘ હોડ વિહાણુ’—૨૮—સવાર ધાય છે.

૪ ‘ લહુહુઆ’—૨૯—નાના થયા.

૫ ‘ હોસદ્ વત્તુ મ અન્હિ’—૩૧—‘ હશે’ વત્તો મ—ન—વેસ’.

૬ ‘ સજ્ઞહં હોદ્ નેહુ’—૫૮—સજ્જનોનો સ્નેહ હોય છે.

૭ “દેસ સ્વળ્લા હોતિ”—૫૯—દેશે રમ્ય થાય છે.

ऊपर जे वाक्यो आप्यां छे तेमां मूल वाक्योमां तो बधे ‘भू’ धातुनो ज प्रयोग छे. छतां अनुवादमां क्यांय ‘थाय छे’ ए रीते ‘स्था’ धातुना क्रियापदयी अर्थ बताव्यो छे अने क्यांय ‘भू’ धातुना ‘होय छे’ क्रियापदयी अनुवाद आप्यो छे. आ एक प्रकारनी भाषाशैली छे.

हेमाचार्यना जमानामां वा तेमनायी पूर्वना जमानामां पण जे अर्थ आपणे हमणां ‘स्था’ ना ‘था’ धातुयी अने ‘अस्’ ना ‘छे’ द्वारा बताविए छिए ते अर्थ पण ‘भू’ धातु द्वारा सूचवातो परंतु पछीना समयमां एक ‘भू’ धातुना अर्थ माटे ‘अस्’ ‘स्था’ अने ‘भू’ एम व्रण जुदा जुदा धातुओ वपरावा लाग्या एटले विद्यमानता सूचवा ‘छे’—‘अस्’, ‘थुं’ अर्थ माटे ‘था’—‘स्था’, अने ‘होवुं’ अर्थ माटे ‘हो’—‘भू’ एवो विभाग रई गयो.

आ तो एक भाषाशैलीना परिवर्तननुं उदाहरण छे. एवं ज बीजुं उदाहरण ‘भण’ धातुने लगतुं छे. हेमाचार्यना ‘भणू’ नो उपयोग समयमां वा तेमनायी य पूर्वना समयमां ‘कहेवा’ना अर्थमां ‘भण’ धातुनो प्रयोग अनेकानेक स्थळे धयेलो छे अर्थात् ‘ते कहे छे’ एवा अर्थमां ‘भणति’ एवं क्रियापद वपरायेतुं छे त्योर आपणी चालु भाषामां ‘भण’ धातुनो प्रयोग मात्र ‘भणतर भणवाना’ अर्थमां आवी संकोच पाग्यो छे. आपणे त्यां ‘भणे छे’ एटले ‘विद्याभ्यास करे छे’ एवो ज अर्थ रह्यो छे.

‘भण’ धातुनो मूल अर्थ ‘शब्द करवो—अवाज करवो’ छे. छंदोनु-शासनना उक्त ३२ मा पद्यमां ‘भणि’ क्रिया ‘कहे’ ना अर्थने बतावे छे. आपणी भाषामां ‘भण’ नो अर्थ संकोच पाग्यो छे त्यारे मराठी

માપામાં ‘મળ’ ઊપરથી આવેલા ‘મળ્’ નો મૂળ અર્થ—સામાન્ય કહેવું—
‘વાત ચીત કરવી’ એ સર્વત્ર પ્રચલિત છે.

એ જ રીતે હિંદી માપામાં આપણી માપાની પેઠે ‘થવું’ ના અર્થ માટે
જુદો ધાતુ નથી, પરંતુ ‘થવું’ નો અર્થ ‘મૂ’ ધાતુ દ્વારા જ સૂચવાય છે.
આમ પ્રત્યેક માપાની જુદી જુદી વિશિષ્ટતા હોય છે.

શૈલીમેદની એક વીજી વાત પણ કહેવા જેવી છે. આપણી ચાલુ
માપામાં ‘માસ્તરે છોકરાને ઝઠવેશ કરાવી’ એ વાક્યમાં ‘કરાવી’
સાથે ‘ઝઠવેશ’ પદનો સંબંધ છે ત્યારે હેમચંદ્રે આપેલા એક દોહામાં
એ જ રીતે વપરાયેલા ‘કરાવું’ ક્રિયાપદનો સંબંધ ‘ઝઠવેશ’ સાથે
નથી પરંતુ ‘ઝઠવેશ કરનાર’ સાથે છે.

તે વાક્ય આ પ્રમાણે છે: “તો વિ ગોઢઢો કરાવિઆ મુઢ્ઢે ઝઠ-
વૈસ” ૬૩—“તથાપિ મુઘયા ગોટ્ઠકા:—ગોપાલ: ઉત્પાનોપવેશનં
કારિર્તા:” અર્થાત્ ‘તે મુઘ લીએ ગોવાળોને ઝઠવેશ કરાવી.’

ઉક્ત વાક્યના વિગરણ ઊપરથી ચોક્કસ જણાય છે કે ‘કરાવિઆ’ નો
સંબંધ ગોવાળો સાથે છે નહીં કે ઝઠવેશ સાથે.

સંસ્કૃત શૈલીની રચના આવી જ હોય છે, અને વિદ્વાનોની રચનામાં તે
શૈલી જાણ્યે અજાણ્યે પણ આવી જ જવાની. ‘મુઘ લીવડે ગોવાળો ઝઠવેશ
કરાવાયા’ આવો અનુવાદ ઉક્ત વાક્યનો અક્ષરશઃ અનુવાદ છે, પરંતુ એવો
અનુવાદ સારો જણાતો નથી.

૧૦૮ ઉક્ત ગ્રંથે કૃતિઓમાં વપરાયેલા કૃદંતોનો પરિચય આ પ્રમાણે છે :

૨૮૬ આ પ્રયોગની સાધના માટે જુઓ સિદ્ધહેમ ૨।૨।૮। “હ-કોર્નવા”
(‘કારક પ્રવરણ’), પુદ્ધ, ગોવાળે-ઝઠવૈસ પ્રત્યેદ અપ્યય, ‘પુદ્ધ, ગોવાળેહિ ઝઠવૈસ
કરાવૈસ.” એ રીતે પ્રેર્ય કર્તા ‘ગોવાળ’ વીજી અને ત્રીજી વિભક્તિમાં વારાપરતી
આવે છે.

અભયદેવ—સમરંત, કરિ, વિલ્યંતડ, જંપિડ, ચિદિડ, કમ્પિડ,
 વાટમા સૈકાનાં અવલંબિડ, કિય, પત્તડ, પિયંકર, લેમંકર, શંલંત,
 કૃદંતો અને હેમના સોહિય, થુણંતડ, મુયવિ, જોડિવિ, પાસિવિ, દુન્નિય,
 પ્રત્યયોનાં મૂલ પયાસિડ.

ઉક્ત પદોમાં ‘કરિ’, ‘અવલંબિડ’, ‘મુયવિ’, ‘જોડિવિ’ અને
 ‘પાસિવિ’ એ વધાં સંબંધક ભૂતકૃદન્ત છે.

‘સમરંત’, ‘વિલ્યંતડ’, ‘શંલંત’, અને ‘થુણંતડ’ એ વર્તમાન-
 કૃદન્ત છે.

‘પિયંકર’ અને ‘લેમંકર’ એ કર્તૃસૂચક કૃદન્ત છે.

તથા જંપિડ, ચિદિડ, કમ્પિડ, કિય, પત્તડ, પયાસિડ, અને દુન્નિય
 એ વધાં ભૂતકૃદન્ત છે અને ક્રિયાપદને સ્થાને વપરાયાં છે.

દેવશ્વરિ—વસ્ત્રાણંતઓ—વર્તમાનકૃદન્ત.

પરિવારિયઓ, સોસીડ, વૂહડ, ફેડિય, વસ્ત્રાણિય, દિહુ,
 પસના, ડિહિડ.—ભૂતકૃદન્ત.

પયડિવિ, મુણિવિ.—સંબંધક ભૂ૦ કૃદન્ત.

હેમચંદ્ર—નિસિઆ, હિહિઆ, દહા, દિહડ, પુહ, પસારિઅડ,
 આવાસિડ, વાહિડ, મુહઅ, ગહઅ, કિઅડ, દિહડ, પૂરિઅ, હૂઆ,
 મુંહિયડ, નિહિત્તડ, સંસિત્તડ, મુણ, જોડિડ, મગ્ગા, લગ્ગા, નિમ્મવિઅ,
 મુઆ, ત્રુટી, વિહ, આહડ, પહ, વદહડ, પહડ, વિલમ્મી, અકિયા, હુકા,
 પળહ, વિનાસિઆ, વિહત્તડ, ચહિઆ, હસિડ, પમ્હડ. —ભૂત૦ ક૦

દારંત, ચિતંતાહં, કરંત, નક્તાહં, સંતા, કાટંતિ, જિઆવંતિહિં,
 રણજાણંત, સિત્તી.—વર્ત૦ ક૦

સુણિવિ, સુમરિ, મન્નાવિ, દેક્ખિવિ, મળવિ, કરેણ્ણિ, વિહ્ણેહેવિ, જેણ્ણિ, દેણ્ણિ, હેવિ, જ્ઞાણ્ણિ, ગંણ્ણિ, ગંણિ, ગમેણ્ણિ, જિણેણ્ણિ, ઘહેણ્ણિ.—સંબંધક મૂ० કૃ०

અન્મત્તયણિ, વિચ્છેહગરુ, સોણ્ણિ, જમ્મેન્ન.—સામાન્ય કૃ०

૧૦૯ ઉક્ત કૃદંતોનાં રચના જોતાં તે બે પ્રકારનાં જણાય છે. એક તો એવાં છે કે જેઓ સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતના ધોરણે વર્ણવિકાર પામી સીધાં આવ્યાં છે : દૃષ્ટ-દિદ્ધ, હમ્મ-હમ્મ, મૃત-મુઅ, પ્રનદ-પણદ, દમ્મ-દદ્ધ, પ્રવિદ-પવિદ, કૃત-કિય, ભૂત-હૂઅ વગેરે.

બીજાં ધાતુના અંગદ્વારા મૂળથી પ્રાકૃતના ધોરણે તૈયાર થયેલાં છે.

પ્રાકૃતમાં ભૂતકૃદંત બનાવવા માટે ધાતુમાત્રને
ભૂતકૃદંત

‘ત’-‘અ’ પ્રત્યય લાગે છે. એક એવો નિયમ છે

કે પ્રાકૃતમાં કોઈ પણ વ્યંજનાંત ધાતુને અંતે ‘અ’ ઉમેરાય છે. [૮-૪-૨૩૯ હે०] તથા અકારાંત સિવાયના સ્વરાંત ધાતુને છેડે પણ ‘અ’ વિકલ્પે ઉમેરાય છે. [૮-૪-૨૪૦ હે०] અને ભૂત કૃદંતોમાં લાગેલા

‘અ’ નો ‘ઈ’ થાય છે : (૮-૩-૧૫૬ હે०) આ પ્રક્રિયા દ્વારા

જંપ્ + અ + અ = જંપિઅ, પસર્ + અ + અ = પસરિઅ, શુપ્-સોસ્ + અ + અ = સોસિઅ-સોસીઅ. ‘બ્યા’ ધાતુનું જ્ઞા + અ + અ = જ્ઞાઈઅ.

‘બ્યાહ્યાન’ હપ્પરથી નામધાતુ-વક્ખાણ્ + અ + અ = વક્ખાણિઅ. ‘લુક્ક’

‘તુહ’ વગેરે ભૂતકૃદંતો અનિયમિત રીતે સંચાલેલાં છે.

૧૧૦ વર્તમાન કૃદંત માટે પ્રાકૃતમાં ‘અંત’ અને ‘માણ’ પ્રત્યય છે :

(૮-૩-૧૮૧ હે०) ધાતુના અંગને એ પ્રત્યયો

ઘર્તમાનકૃદંત લાગતાં જ વર્તમાન કૃદંત બને છે અને પ્રત્યયો

લાગ્યા પછી પૂર્વોક્ત નિયમથી ધાતુને લાગેલા અંત્ય ‘અ’ નો ‘એ’

પણ થાય છે : (૮-૩-૧૫૮ હે०)

પાલિ-પ્રયોગ ‘સુણિત્વાન’ વગેરેમાં વપરાયેલાં ‘ઇત્વાન’ દ્વારા ‘एत्ति’ અને ‘एविणु’ આવ્યા હોય એવી સંભાવના છે. ‘इष्टीनं’ ‘पी’ વગેરે વૈદિક રૂપો સાથે આ રૂપોની સમાનતા છે, એમ અ (પૃ. ૬૭) જણાવી ગયો છું. આમાંના ‘इ’ ‘इउ’ ए वे प्र अभयदेवे वाપरेला છે. वादिदेवसूरिए ‘इवि’ પ્રત્યય વાપરેલો છે. उदाहरण आपवानी दृष्टिए आ० हेमचंद्रे ते बया प्रत्ययोनै वापर्या છે.

ચાલુ ભાષામાં કરી, જમી, મળી વગેરેમાં ‘ई’ પ્રત્યયનો ઉપયોગ

‘કરી’ અને કરીને, જમીને, મળીને વગેરેમાં ‘ईने’ ;
‘કરીને’ ના ‘ई’ લાગેલો છે. હવે ‘ई’ અને ‘ईने’ આ બે પ્રત્ય
તથા ‘ईने’ નો ઉત્પત્તિ વિશે વિચાર કરતાં અને તુલનાત્મક
व्युत्पत्ति

પરીક્ષણ કરતાં માલુમ પડે છે કે ઉક્ત ‘ई’

યનો વિકાર થતાં ‘ई’ પ્રત્યય આવ્યો હોય અથવા ‘इवि’ કે ‘

પ્રત્યય દ્વારા તેના સંક્ષિપ્ત રૂપ તરીકે આ ‘ई’ આવ્યો હોય. कर्-

करि, તે ऊपरથી ‘करी’ અથવા ‘करिवि’ ऊपरથી ‘करी’ કે ‘

ऊपरથી ‘करी’ વગેરે ‘ई’ પ્રત્યયનાવ્યાં રૂપો જતરવાનો સંભ

અભયદેવે ‘करि’ તો વાપર્યું જ છે અથવા પ્રાકૃત ‘करिअ’ ऊपर

‘करी’ નો ‘ई’ પ્રત્યય આવ્યો સુઘટ છે. ‘करीने’ વગેરેમાંનો

મારા વિચાર પ્રમાણે કોઈ આગંતુક નથી; પરંતુ તે સંબંધક—भूत

અંગમૂત હોય એમ લાગે છે. વૈદિક, પાલિ, પ્રાકૃત ए वधी भा

સંબંધક ભૂતકૃદંતના પ્રત્યયોમાં ‘न’ અંગમૂત તરીકે સ્પષ્ટ છે. તે

આધુનિક ગુજરાતીમાં તેને આગંતુક માનવાનું કહ્યું કારણ

નથી. તેની ઉપપત્તિ કરવાની રીત આ પ્રમાણે છે: મને જણાય

વૈદિક ‘ત્વીન’ પ્રત્યયમાં ગુજરાતી ‘करीने’ ના ‘ईने’ નું મૂલ

પરંતુ તેમાં અંતે ‘ए’ ક્યાંથી આવ્યો? આ ‘ए’ वा

માટે ‘ત્વીન’ ની સાથે તેનો સમાનાર્થક ‘ઈ’ પ્રત્યય ઝમેરીએ તો ‘ત્વીનદ’ થાય અને વ્યક્ત જતાં આ ‘ત્વીનદ’, ‘ત્વીનઈ’—‘ઈનઈ’—‘ઈને’ ના રૂપમાં આવી શકે. સમાનાર્થક બેવડા પ્રત્યયોનો વ્યવહાર લોક-ભાષામાં સુપ્રતીત છે. ઇટલે અહીં પણ ‘ત્વીન+ઈ’ એવો બેવડો પ્રત્યય લગાડીએ તો હરક્ત જેવું જણાતું નથી. ‘ઈ’ અને ‘ઈને’ પ્રત્યયની ઉપપત્તિ વિશે આ એક તુલનાત્મક કલ્પના છે. તે માટે કોઈ સંગદ કે ઉદાહરણો આપી શકાય તેમ નથી. માત્ર ‘ઈને’ ના ‘ન’ ને આગતુક ન માનવો અને પ્રત્યયનું અંગ માનવો એવા વિચારમાંથી ઉત્ત કલ્પના ઝમી થઈ છે. આ માટે ભાષાશાસ્ત્રના વિદ્વાનો વિશેષ પ્રકાશ નાણી તે પ્રત્યયોનો શુદ્ધ ઇતિહાસ આપશે એવી આશા છે. ‘કરી’ ‘કરીને’ એવા પ્રયોગોની પેઠે સંબંધક ભૂતકૃદંત માટે ‘ભાગુ’ ‘ભાગુને’ ‘બાંધુ’ ‘બાંધુને’ ‘જીતુ’ ‘જીતુને’ એવા પ્રયોગો પણ કઠીઓની ભાષામાં ચાલુ છે. શ્રીમેઘાળીજીની રસધારોમાં એવા અનેક પ્રયોગો^{૨૮૭} ઉપલબ્ધ છે. એ પ્રયોગોની સાધના આ પ્રમાણે છે : પ્રાકૃતમાં સંબંધક ભૂતકૃદંત તરીકે ‘ઙ’ ‘ઙ’ ‘ઙ’ વગેરે પ્રત્યયો પ્રસિદ્ધ છે : (૮-૨-૧૪૬). ‘ભાગુ’ વગેરેમાં (ભાગુ+ઙ) ‘ઙ’ પ્રત્યય છે અને ‘ભાગુને’ વગેરેમાં (ઙ+ઈ—

૨૮૭ જેમાં ‘ભાગીને’ વગેરે અર્થસૂચક ‘ભાગુને’ વગેરે પ્રયોગો આવે છે એવા સૌરાષ્ટ્રની રસધારમાં આવેલાં શાક્યો આ પ્રમાણે છે :

“હાત્ય, કામ પતાવુને વહે નીકળીએ”

“ગામ સોસરા થાડને જોતા જાઈએ”

“કાગલમાં વીંટુને પછેડી લાગ્ય”

“ઢાપરામાં વેમુને બઢાદ હાક્યો”

“તરત ઢાવુને મને ચોર ડેરવ્યો”—

—સૌરાષ્ટ્રની રસધાર ભાગ ૩, ધોળાની પરીક્ષા.

ઝનહ-ઝને) ઝને પ્રત્યય છે ' ઝન ' માં છેડે મળેલો ' હ ' સંવંધક ભૂત-
કૃદંતને સૂચવે છે, એ હકીકત હમણાં જ આવી ગઈ છે.

૧૧૨ સંસ્કૃતમાં અને ગ્રાકૃતોમાં ભૂતકાળને સૂચવવા માટે મોટે ભાગે
સ્વતંત્ર ક્રિયાપદો જ વપરાય છે અને ભૂતકૃદંતો
મૂતકૃદંતો દ્વારા ઓછાં વપરાય છે, ત્યારે ગુજરાતી ભાષામાં ભૂતકાળને
મૂતકાલસૂચક ક્રિયાપદ સૂચવવા માટે મોટે ભાગે મૂતકૃદંતો જ વપરાય
છે. આ રિવાજ પણ કાંઈ આજકાલનો નથી.

વેદોમાં^{૨૮૮} પણ મૂતકાળની ક્રિયાને સૂચવવા મૂતકૃદંતો વપરાયેલાં છે. એ
પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે અભ્યદેવ, વાદિદેવસૂરિ અને હેમચંદ્રે પણ
પોતાનાં પદ્યોમાં મૂતકાળને સૂચવવા મૂતકૃદંતો વાપર્યાં છે. એટલે જે
મૂતકૃદંતો સંસ્કૃતાદિ પ્રાચીન ભાષાઓમાં ક્રિયાદર્શક વિશેષણરૂપ હતાં
તે આપણી ભાષામાં ક્રિયાપદરૂપ બની ગયાં છે.

ઘરી રીતે ક્રિયાપદ મુલ્યપણે ક્રિયાનું સૂચક છે એટલે તે દ્રવ્ય-સત્વ-
રૂપ નથી અને એમ છે માટે તેને જાતિ ન હોય અને જાતિ ન હોવાથી ક્રિયા-
પદને લિંગ પણ ન હોય. આ સિદ્ધાંત વૈદિકાદિ પ્રાચીન વધી ભાષામાં સચ-
વાયો છે, પરંતુ લોકભાષામાં તે સિદ્ધાંત ટકી શક્યો નથી. કારણ કે
લોકભાષામાં તો વિશેષણરૂપ મૂતકૃદંતોને ક્રિયાપદરૂપે વાપરવાની પ્રથા
નિરપવાદરીતે સંમત છે, તેથી જ તેમાં વિશેષણની જેમ લિંગ વગેરે ટકી
રહ્યાં છે. ' રામે રાવણને માર્યો ' એ વાક્યમાં ' માર્યો ' ક્રિયાપદ છે. છતાં
તે રાવણનું વિશેષણ છે. એટલે જ તે નરજાતિમાં છે. વઢી, એ વાક્યમાં
વીજી સ્ત્રી એ છે કે ' મારિતઃ-મારિઓ-માર્યો ' એ રીતે ' માર્યો ' ની

૨૮૮ "સ્કન્દમ્" (ઋ. સં. ૫-૩-૨૪ નિરુક્ત પૃ. ૨૪૦) "પપિવાન્"
(ઋ. સં. ૮-૩-૨૦ નિરુક્ત પૃ. ૪૬૫) "જાતાનિ" (ઋ. સં. ૮-૩-૪-૫
નિરુક્ત પૃ. ૪૬૧)

ઉપપત્તિ છે, એટલે તે, પ્રથમા વિભક્તિવાળું છે છતાં કર્મરૂપ. એટલે દ્વિતીયા વિભક્તિવાળા 'રાવણ'નું વિશેષણ છે. 'માઝીએ કૂકડીને મારી,' 'શિકારીએ પક્ષીને માર્યું' એ વાક્યોમાં પણ 'મારી' 'માર્યું'—એમાં એક કૂકડીનું વિશેષણ હોઈ નારીજાતિમાં છે અને વીજું પક્ષીનું વિશેષણ હોઈ નાન્યતરજાતિમાં છે. વાક્યનાં બંને વિશેષ્યો કર્મ છે માટે દ્વિતીયાંત છે છતાં તેનાં વિશેષણો પ્રથમાંત છે. આ પણ લોકભાષાની વિલક્ષણતાનો એક નમૂનો છે. એવા બધા પ્રયોગોમાં ભૂતકૃદંત પ્રથમાના એકવચન કે વહુવચનમાં આવશે પણ ઘીજી કીઈ વિભક્તિમાં નહીં આવે. મળે તેનું વિશેષ્ય દ્વિતીયા વિભક્તિમાં હોય.

કર્મણિ ભૂતકૃદંતવાળા સંસ્કૃતાદિ ભાષાના પ્રયોગોમાં ('રામેણ રાવણો હતઃ') 'રાવણ' કર્મ છે છતાં તેનો કર્માર્થ ઉક્ત થવાને છીએ તે પ્રથમા વિભક્તિમાં આવે છે, ત્યારે ભાષામાં તેવો નિયમ નથી. ભાષામાં ઉક્તાર્થ કર્મ ઘીજી વિભક્તિમાં પણ આવે છે અને પ્રથમા વિભક્તિમાં પણ આવે છે. તાત્પર્ય એ કે ભાષામાં ભૂતકૃદંતો ક્રિયાપદને સ્થાને વપરાવા લાગ્યાં છતાં તેમાં, ક્રિયાપદમાં અઘટમાન એવાં જાતિ અને વિશેષ્ય પ્રમાણેનું પરિવર્તન ટકી રહ્યાં છે અને વિભક્તિ તો એક પ્રથમા જ તેને લાગે છે.

ભાષામાં પણ જે ભૂતકૃદંતો ક્રિયાપદરૂપે વપરાય છે તેમાંનાં કેટલાંક સીધાં સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃતના વર્ણ વિકારને પામીને આવેલાં છે અને કેટલાંક પ્રાકૃતની પ્રતિયાથી જ પહેલેથી સંવાદને પછી ભાષામાં આવેલાં છે.

આપણી ભાષામાં વિશેષે કરીને ભૂતકૃદંતોમાંથી ભૂતકાલસૂચક ત્રિયાપદો આવ્યાં છે. એથી મુક્ત્યું, ચૂક્યો, લાગ્યો વગેરે પ્રયોગોમાં 'મુક્ત' ઉપરથી 'મુક્ક' 'ધ્યુતક' ઉપરથી 'ચુક્ક' અને 'લગ્ન' ઉપરથી 'લગ્ગ' આવે ત્યાર ત્યાદ તે દ્વારા ભૂતકાલ સૂચવાનું થતાં વઢી પાછો ભૂતકૃદંતને

લાગતો (ભૂતકાલસૂચક) ‘ઇઅ’ (ઇ + અ)—પ્રત્યય તેમને લાગે છે. મુક્ત-મુક્ક, મુક્ક + ઇઅ + ક = મુક્કિઅં-મૂક્ક્યું, એ જ રીતે ચુક્ક + ઇઅ = ચુક્કિઅ-ચુક્કિઓ-ચૂક્ક્યો. લગ્ગા + ઇઅ = લગ્ગિઅ-લગ્ગિઓ-લગ્ગ્યો.

‘મૃ’ ધાતુ ऊपरથી પ્રાકૃત મરિઅ-મરિઓ અને એ ऊपरથી ‘મર્યો’ રૂપ આવે એમ છે, તથા ‘મૃ’ ધાતુ ऊपरથી યતા ‘મૃત’ દ્વારા મૃતકમ્-મુઅર્અ-મુર્અ રૂપ પણ આવે છે તેથી ‘મુર્અ’ માટે બીજા કોઈ ધાતુની કલ્પના યુક્ત નથી.

૧૧૩ ‘આવ્યો’ માટે ૬૯ મા પદમાં હેમચંદ્રે ‘આઈઅ’ રૂપ મૂક્યું છે.

‘આવ્યો’ ની ‘આઈઅ’ રૂપની નિષ્પત્તિ માટે ‘આયાત’ વા વ્યુત્પત્તિ ‘આગત’ને મૂળરૂપે કલ્પવામાં આવે છે અને તેમાંથી ‘આઈઅ’ રૂપ નીપજી પણ શકે. પરંતુ ‘આવ્યો’ માં જે ‘વ’ શ્રુતિ છે તે જોતાં ‘આવ્યો’ માટે ‘આયાત’ વા ‘આગત’ શબ્દ વંધ બેસે કે કેમ ? એ મને વિચારણીય લાગે છે. ‘આવનાના’ અર્થમાં ‘આ’ સાથે ‘પત્’ ધાતુનો પ્રયોગ મળે છે. “આગમને x x x આપતતિ, ચોપતિષ્ઠિ, ઉપનયતિ, તથા ઉપસાદયતિ”—(ક્રિયાકલ્પ-પૃ. ૫, શ્લો. ૧૪) આપતિતઃ—આવ્ઐઓ અને ‘આવ્ઐઓ’ રૂપ ऊपरથી ‘આવિઓ’ ‘આઈઓ’ કે ‘આવ્યો’ વગેરે રૂપો વિના ગ્રાધાએ આવી શકે છે. જો કે ‘પત્’ ધાતુ ऊपरથી પ્રાકૃતમાં ‘પઙ્’ રૂપ આવે છે, પણ તેનું ‘ઙ’—કરણ નિશ્ચિત નથી. કરણ કે પૈંઉંમચરિયમાં અને જૈનસૂત્ર જ્ઞર્તીધર્મ-વ્યામાં ‘આ’ સાથે ‘પત્’નું ‘આવય’ રૂપ પણ વપરાયું છે એટલે ઘણા જૂના વક્તવ્યી વપરાશમાં ચાલ્યા આવતા ‘આવય’ ऊपरથી ‘આવ-ઐઓ’ નીપજાવી તેમાંથી ‘આવ્યો’ રૂપ નીપજાવીએ તો ‘વ’ શ્રુતિનું

સમાધાન થઈ જાય તેમ છે. નહીં તો ‘આયાત’ કે ‘આગત’ ઉપરથી ‘આવ્યો’ હાવવામાં આયાત—આયાતો—આઆઓ—આઓ અથવા આગત—આગયો—આયો એમ રચના નિપજાવી અંત્ય ઓકારને બદલે ‘વ’ ના પ્રક્ષેપની કલ્પના કરવી પડે એમ છે. પરંતુ ઉક્ત ‘આઈડ’ રૂપ નિપજાવવા તો આથી પણ વધારે રેલેચવું પડે એમ લાગે છે. હિંદીનું ‘આયા’ કે મરાઠીનું ‘આલે’ રૂપ ‘આગત’ ઉપરથી સુસ્થપૂર્વક આવી શકે એવું છે, તેમાં ‘વ’ ‘શ્રુતિ નથી. ત્યારે આપણા ‘આવ્યો’ની તેથી ભિન્ન પ્રકારની રચના હોવામાં ઘાંઘાને અવકાશ નથી. વહી, જગતી ગુજરાતીમાં અનેક સ્થળે ‘આવે છે’ અર્થમાં ‘આવડ’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે. ‘આયાત’ ઘા ‘આગત’ કૃદંત દ્વારા ‘આવડ’ આવવાનો સંભવ નથી; કિન્તુ આપતતિ—આપતઈ—આવતઈ—આવયઈ—આવડ એ રીતે ‘આવડ’ ક્રિયાપદ સહેજે સાધી શકાય છે. કહેવાનું એ કે જે રીતે ‘આવડ’ ક્રિયાપદ આવે છે તે જ રીતે ‘આવ્યો’ એ ભૂતકાલસૂચક પદ પણ આવ્યું છે—એ બન્નેના મૂલ્યમાં મને તો ‘આ + પત્’નો સંબંધ માસે છે.

પદોમાં ‘કૃ’ ધાતુ ઉપરથી નીપજેલું ‘ક્રિય’ ક્રિયાપદ વપરાયું છે ત્યારે ચાલુ ભાષામાં ‘કૃ’ ધાતુથી નીપજેલું ‘કરિઅ’ અને તેમાંથી આવેલું ‘કર્યું’ પદ વપરાય છે—એ ધ્યાનમાં રહે. હિંદીમાં ‘કર્યું’ અર્થમાં ‘ક્રિયા’ પદનો પ્રચાર છે.

૧૧૪ પિયંકર, વિષ્ણોદાસ એ વર્ણવેલું ‘કર્ત’ ક્રિયાપદ વપરાયું છે. તેમાંનો અંત્ય ‘કર’ કે ‘ગર,’ ‘કૃ + અ’ દ્વારા ‘કર’ થઈને ઉત્પન્ન થયેલો છે. (જુઓ પૃ. ૧૯૦, ટિપ્પણ ૧૯૩)

‘અન્મત્યણિ’નું મૂળ ‘અન્મર્યન’ છે અને તે માવવાચક ‘અન’—પ્રત્યયનાં કૃદંત છે.

૧૧૫ ‘સોણા’ અને ‘જમોવા’ એ, માવવાની કે કર્મવાની કૃદંત છે અને તેનો વિધ્યર્થ કૃદંત તરીકે પણ ઉપયોગ છે. વિધ્યર્થ કૃદંત વૈદિક ભાષામાં ‘તવ્ય’ને બદલે ‘તવૈ’ પદ વપરાય છે :

“ ન મ્લેચ્છિતૈ નાપમાપિતૈ. ” પાલિમાં ‘તવ્ય’ને બદલે ‘તવ્ય’ કે ‘તવ્ય’ ‘તવ્ય’ વા ‘તેવ્ય’ અને પ્રાકૃતમાં ‘તવ્ય’ કે ‘અવ્ય’ પદનો વ્યવહાર છે : મવિતવ્ય, માતવ્ય, જાતવ્ય કે જાતેવ્ય (પાલિ) મવિતવ્ય, માસિઅવ્ય, સુણેઅવ્ય (પ્રાકૃત) ત્યારે જ્ઞાતી ગુજરાતીમાં ‘તવ્ય’ને બદલે ‘હવ્ય’ ‘અવ્ય’ અને ‘વા’ પદો આવે છે. પ્રસ્તુત ‘સોણા’ અને ‘જમોવા’માં ‘સો+વા,’ જગમ+વા’ એવો પદવિભાગ છે. ‘સ્વપ્-સૂવું’ ધાતુને સ્થાને પ્રાકૃતમાં ‘સોવ્-સો’ ધાતુ પણ આવે છે અને તેને ‘વા’ લગતાં ‘સોવા’ રૂપ બને છે. ‘સોવા’ ઇટલે સૂવાનું અને ‘જમોવા’ ઇટલે જાગવાનું.

પ્રાકૃતમાં ‘તવ્ય’ પ્રત્યય લગતાં પહેલાં ધાતુને છેડે રહેલા અંત્ય ‘અ’ ના ‘હ’ અને ‘વ’ થાય છે—[૮-૩-૧૫૭ હે૦]. હસિઅવ્ય, હસેઅવ્ય (હસિતવ્ય) એ પ્રયોગ જોતાં તેમાંના ‘હઅવ્ય, અઅવ્ય’ અંશની સાથે ઉક્ત ‘હવ્ય’, ‘અવ્ય’ અને ‘વા’ બરાબર મળતા આવે છે.

આપણી ભાષામાં પૂછવું (પ્રષ્વ), દેખવું (દ્રષ્વ), જાણવું (જ્ઞાતવ્ય), બોલવું (વક્તવ્ય), જવું (યાતવ્ય), આવવું (આપતિતવ્ય-આગન્તવ્ય), કરવું (કર્તવ્ય) વગેરે પદો કૃદંતરૂપ છે અને તેમાં જે અંતિમ ‘અવું’ છે તેનું મૂળ ઉક્ત (તવ્ય) છે. તેમ જ લેવું (લાતવ્ય), દેવું (દાતવ્ય), સહેવું (સોઢવ્ય-સહેવ્ય) વગેરેમાં જે અંતિમ ‘વું’ અંશ છે તેનું મૂળ પણ ઉક્ત ‘તવ્ય’ છે. ‘સહેવ્ય’ રૂપ હેમચં-દ્રના ૭૨ મા પદમાં આવેલું પણ છે.

વળી, આપણી ચાલુ ભાષામાં કરવાનું, ભળવાનું, હસવાનું, બોલવાની વાત, શ્રાવણો મોદક વગેરે વિશેષરૂપ વિવ્યર્થ કૃદંતોનો પણ વ્યવહાર પ્રચલિત છે. એ પદોમાં રહેલ છેલ્લું અવાનું (ભળ્ + અવાનું), અવાની (વોલ્ + અવાની) અને અવાનો (શ્લા + અવાનો) અંશની ઉપપત્તિ વિશે વે યુક્તિઓ સૂઝે

‘કરવાનું’ નો
વ્યુત્પત્તિ

છે : એ ‘અવાનું’ વગેરે વિવ્યર્થ પ્રત્યયો છે. આગલ કહ્યા પ્રમાણે ‘તવ્ય’ પ્રત્યય વિવ્યર્થનો સૂચક છે. ‘તવ્ય’ ની પેઠે વીજો એક ‘અનીય’ (કરણીય) પ્રત્યય પણ વિવ્યર્થનો દર્શક છે એટલે ‘તવ્ય’ અને ‘અનીય’ બન્ને સમાનાર્થક છે. જુની ભાષાઓમાં કેટલાંક પદો વેથડા પ્રત્યયો લે છે એ હસ્તીકત આગલ આવી ગઈ છે. એ જોતા તવ્ય + અનીય—તવ્યાનીય—તવ્યાનીય—અવ્યાનીય. (‘તવ્ય’ નું ‘અવ્ય’ ઉચ્ચારણ ‘ભાસિઅવ્ય’ વગેરે પદોમાં સુપ્રસિદ્ધ છે) આ વેવડા પ્રત્યયરૂપ ‘અવ્યાનીય’ પદ સાથે ઉક્ત ‘અવાનું,’ ‘અવાની’ અને ‘અવાનો’ અંશની સરલામણી થઈ શકે એમ છે. એમાં શબ્દપરિવર્તનની અને અર્થની દૃષ્ટિએ પણ કોઈ દોષ જણાતો નથી. ફક્ત આવો કોઈ સંવાદ શોધવો જોઈએ.

અથવા ઉક્ત ‘અવાન’ નો ‘અવા’ અંશ ‘તવ્ય’ નું પરિવર્તન છે અને ‘ન’ અંશ મંત્રંદર્શક ‘તણ’ નું રૂપાંતર છે એમ પણ સરલામણીની દૃષ્ટિએ કહી શકાય : કરવાતણું—કરવાઅણું—કરવાનું.

પ્રધાનપણે વિવ્યર્થની સરલામણી કરતાં ઉક્ત રૂપોની સિદ્ધિને સારુ મને તો પ્રથમ યુક્તિ વિશેષ સંગત લાગે છે.

૧૧૬ જે કૃદંતો હાલ જગાવ્યાં છે તે સિવાય કીજા કૃદંતો ઉક્ત કૃતિઓમાં વપરાયાં નથી એવી કૃદંતનું નિવેચન પૂર્ણ કરી હવે સરનામોની પર્ચો કરું છું :

અંભયદેવ—(દ્વિ૦) તહ, (પ૦) તુહ, (પ૦) મહ, (પ્ર૦) તુહ, (પ૦) જસુ, (પ્ર૦) સો, (પ૦) વારમા સૈકાનાં કાસુ, (તૃ૦) અમ્હેહિ, (તૃ૦) પહ, (પ્ર૦) સર્વનામો તુહ, તુહું, (પ્ર૦) હરું, (પ્ર૦) કિ, કે, (દ્વિ૦) મહ, (તૃ૦) કેળ, તહ, (પ્ર૦) અહમેવ, (સ્ત્રી૦ પ્ર૦) કિ, (તૃ૦) અન્નિણ, (પ્ર૦) સુ, (પ્ર૦) તુમ્હ, એહ, એહં, (પ્ર૦) અન્નુ, એહ, મહારિય.
૨ વાદિદેવમૂરિ—જિણિ, સો, જો, કોહ, તે, જેતણા, કો, જેહિ, જેહિ, તુહ.

૩ હેમચંદ્ર—એહ, એહ, એહ, જો, તે, તસુ, તેં (તેન), જુ, તુહ, મહુ, ત્રિહું, મહં, તુહં, કે, જે, વિન્નિ, જેણ, જસુકેરણ, હડં, તડકેહિં, અન્નહિરિસિ, અન્નહં, કાહં, તહો, તુહારેણ, અમ્હાહિં, અવર, (પ૦) એહ, તાહં, સા, કો, પહં, કાસુ, દોણિ, એહ (સ્ત્રી૦) એહો, એહ (નાન્યત૦), જં, તં, સુ, તુજ્જુ, મજ્જુ, કવળેણ, આપહં, (હમાનિ), આપહો (અસ્ય), વિહિ, મહુ, તહં, તાએ, સ, અન્નેં, તુહં, તુમ્હેહિ, અમ્હેહિં, અમ્હે, કસુ, કવળાહિં, કવળુ, તહારી, અન્નુ, કુહ, તહુ, તુહ, જસુ, સ, તોરી, કવળ, (સ્ત્રી૦) તાહં.

આ વર્ધા સર્વનામોની વિભક્તિઓ વિશે જે કહેવાનું છે તે આગળ આવી ગયું છે. અહીં તો એમાંનાં અમુક વિશે કહેવાનું છે.

ઉક્ત પદ્યોમાં ગુજરાતીના પ્રચલિત ‘તું’ માટે ‘તુહું’ ‘તુહું’ કે, ‘તુહુ’ પદ વપરાયેલું છે. હેમચંદ્રે ‘તુહું’ આપેલું છે. વૈદિકમાં ત્વમ્, પાલિમાં ત્વં અને તુવં, પ્રાકૃતમાં તું, તુવં, તુહ અને તુમં પદો વપરાય છે.

‘તું’ ના વહુવચન માટે ‘તમે’ અને તે સારું હેમચંદ્ર ‘તુમ્હે’ અને ‘તુમ્હં’ રૂપો આપે છે. વૈદિકમાં યુષ્મે, પાલિમાં તુમ્હે અને પ્રાકૃતમાં તુમ્મે, તુજ્ઞો, તુમ્હે, તુમ્હે અને ઉચ્છે રૂપો વપરાયેલાં છે.

ત્રીજીના એકવચનમાં વૈદિક-ત્વયા, પાલિ-ત્વયા કે તયા, પ્રાકૃત-તે, તદ્, તદ્, તુમે, મે વગેરે રૂપો થાય છે. ઝગતી ગુજરાતીમાં ‘પદ્’ અને ‘તદ્’ રૂપો હેમચંદ્રે આપેલાં છે. પ્રસ્તુત પદ્યોમાં ત્રીજીના એકવચનમાં તદ્, તદ્, પદ્, પદ્, રૂપો વપરાયેલાં છે. ચાલુ ગુજરાતીમાં ‘તે’ રૂપ પ્રચલિત છે. હેમચંદ્રે આપેલા ‘પદ્’ અને ‘તદ્’ નું મૂળ વૈદિક ‘ત્વયા’ માં છે. ‘ત્વયા’ ઉપરથી ‘તદ્’ તો સરલ રીતે આવી શકે છે.

ભાવવાચક વૈદિક ‘ત્વન’ પ્રત્યયનું ‘પ્પણ’ રૂપાંતર હેમચંદ્રે આપેલું છે. એ જોતાં અને યામ્યાપારનો દૃષ્ટિએ જોતાં પણ ‘આત્મા’ના ‘અપ્પા’ની પેઠે ‘ત્વ’નો ‘પ્પ’ યવો સ્વાભાવિક છે. આ રીતે વૈદિક ‘ત્વયા’ના ‘ત્વ’નો ‘પ’ ઉપજે અને તે દ્વારા ઝગતી ગુજરાતીના ‘પદ્’ રૂપની નિષ્પત્તિ થાય. પ્રાકૃત ‘મે’ રૂપની સાથે પણ પ્રસ્તુત ‘પદ્’ની સરલામણી થતી શકાય.

પટ્ટી વિગતિમાં તુહ, તુજ્ઞ, તહારી અને તોરી એ પદો ઉક્ત પદ્યોમાં વપરાયેલાં છે. વૈદિક-તવ, પાલિ-તવ, તુહ અને તુમ્હ, પ્રાકૃત-તવ, તુહ તુન્મ-ઉન્મ, તદ્, વગેરે અનેક રૂપો વપરાય છે. અપભ્રંશમાં એને માટે તડ, તુજ્ઞ અને તુધ રૂપો કહેલાં છે. ‘તુજ્ઞ’નું મૂળ પાલિ ‘તુમ્હ’માં જણાય છે. ‘તુહ’ પણ એમાંથી આવેલું હોય. ‘તહારી’ અને ‘તોરી’ પદો તદ્વિતાંત છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે યુષ્મદ્, અસ્મદ્ વગેરે શબ્દોને સંબંધ-સૂચક ‘આર’ પ્રત્યય લાગે છે. [૮-૪-૪૩૪ હે૦] તુહ + આર = તુહાર. સીલિંગી તુહારી, તે ઉપરથી તહારી. માપામાં ‘તારી’ કે ‘ત્હારી’ રૂપ પ્રચલિત છે. ‘તોરી’ નું મૂળ પણ એ ‘તુહારી’ છે. કવિતામાં ‘તારું’ અર્થમાં ‘તોરી’ અને ‘મારું’ અર્થમાં ‘મોરી’ પદો વપરાયેલાં છે. મોરી અરજી, તોરી કૃપા. ‘તુહાર’ની પેઠે ‘મહાર’ ‘મહારી’ વગેરે પદો પણ સંનિશ્ચયાનો છે. અમ્યદેવનો કવિતામાં ‘મહારિય’ શ્લોક જ અર્થમાં

આવેલું છે. ભાષામાં 'માર્' કે 'મ્હાર્' વગેરે પ્રવર્તે છે. પદમાં વપરાયેલા 'તુહારેણ' ની પળ એ જ ઉપપત્તિ છે. 'તુહાર' ઉપરથી તૃતીયામાં 'તુહારેણ'.

'અમે' ને બદલે પદમાં 'અમ્હે' વપરાયું છે. વૈદિક 'અસ્મે,' પાલિ 'અમ્હે' અને પ્રાકૃત 'અમ્હે' છે. અપભ્રંશમાં હેમચંદ્રે 'અમ્હે' અને 'અમ્હૈં' આપેલાં છે. એકત્વચનમાં 'હં' કે 'હૈં' પદ વપરાયેલું છે. ચાલુ ભાષામાં 'હું' છે, વૈદિક અહમ્, પાલિ અહં, પ્રાકૃત હં, અહં, કે અહયં વગેરે છે. જગતી ગુજરાતીમાં હેમચંદ્ર 'હં' આપે છે. તે 'હં' અને પદોમાં વપરાયેલાં 'હં' વગેરે તદ્દન મળતાં છે.

પદોમાં (છી૦) एह, एइ, (પું૦) एहो, (ન૦) एहु પદો ભાષાના 'ए' અર્થમાં વપરાયેલાં છે. ઉક્ત કવિતામાં ત્રણે લિંગમાં જુદાં જુદાં રૂપો મૂકેલાં છે. ત્યારે ભાષામાં 'ए' શબ્દ ત્રણે લિંગમાં સરખો છે. વૈદિક 'एतद्', પાલિ 'एत', પ્રાકૃત 'एअ' અને ભાષામાં ए. ભાષામાં 'एणी' રૂપ પણ પ્રચલિત છે, તે વૈદિક 'एन' નું છીલિંગી છે.

'आयई' રૂપ 'आ' અર્થમાં વપરાયું છે. હેમચંદ્ર 'इदम्' ને બદલે 'आय' ની ભલામણ કરે છે. ભાષાનું 'आ' તે ઉક્ત 'आय' માંથી આવ્યું છે અને ભાષાનું 'इ' વૈદિક 'इ' ઉપરથી આવ્યું છે, તે આગળ કહી દીધું છે. ૫૦ ૭૩ [૪૯].

ઉક્ત કવિતાઓમાં કવળ, કાંઈ ઉપરાંત નરજાતિ અને નારીજાતિનાં કિ, કે, કુइ, કુवि, કોइ વગેરે રૂપો આવેલાં છે. વૈ० કશ્ચિત્, પાલિ કોચિ, ગ્રા० કોइ અને ભાષામાં પણ કોइ. ભાષામાં વપરાતું 'काइ' હેમચંદ્રે વતાવેલા 'काइ' માંથી યોડા ફેરફાર સાથે આવેલું છે. 'कर्णेण' શબ્દનું મૂળ અજ્ઞાત છે, પણ

‘કઃ’ સું નિસ્ક્ર કરતાં યાસ્કાચાર્ય ‘કમનઃ વા ક્રમણઃ’ શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે, એ જપરથી માદ્રમ પડે છે કે ‘કમન’ કે ‘ક્રમણ’ શબ્દનો નિર્દેશ કરનાર યાસ્કની સામે ‘કવણ’ શબ્દની હયાતી હોય. ‘કવણ’—‘કમન’ કે ‘ક્રમણ’ માં વિશેષ ફેર નથી. યાસ્કાચાર્ય લખે છે કે—“કઃ કમનો વા ક્રમણો વા સુલ્લો વા” [પૃ૦ ૭૩૮].

ઉક્ત પદોમાં ‘તે’ ના અર્થ માટે ‘સો’, ‘સુ’, ‘સા’ કે ‘તં’ પદ વપરાયાં છે. વૈદિકાદિ ભાષાઓમાં ‘તે’ નાં રૂપો લિંગપ્રમાણે જુદાં જુદાં થાય છે. આ પદોમાં પણ તેનો એ રીતે વ્યવહાર થયેલો છે, ત્યારે ભાષામાં તો ત્રણે લિંગમાં પ્રથમાના એકવચનમાં ‘તે’ પદ જ વપરાય છે, છતાં જ નહિ પણ વધી વિભક્તિઓમાં ‘તે’ રૂપ જ મૂળ અંગ તરીકે વપરાય છે. ભાષામાં ‘તે’ ની આવી વપરાશ ક્યારથી શરૂ થઈ એ બાબત હવે પછીનાં અવતરણો દ્વારા જણાવમાની છે.

‘જે’ ના અર્થ માટે પણ ઉક્ત પદોમાં ‘તે’ માટે જણાવેલી રીતે ‘જ’ શબ્દ વપરાયેલો છે. ત્યારે ભાષામાં તો ત્રણે જાતિમાં ‘જે’ વપરાય છે અને સર્વ વિભક્તિઓમાં પણ ‘જે’ અંગ ચાલે છે. ‘જસુ કેર’ માં ‘જસુ’ છટ્ટી વિભક્તિવાળું રૂપ છે અને તેને સંબંધસૂચક ‘કેર’ પ્રત્યય લાગેલો છે. [૮—૨—૧૪૭] માં સૂત્રમાં હેમચંદ્ર, સંબંધદર્શક ‘કેર’ પ્રત્યયની નોંધ કરે છે. સંસ્કૃત ‘કીય’ અને આ ‘કેર’ વચ્ચે સામ્ય હોય એવું માદ્રમ પડે છે.

તટકેદિ—તારા માટે, અન્નદિરેસિ—અન્યને માટે. (પૃ૦ ૨૪૬—૨૪૭)
ભાષામાં વપરાતાં (લી૦) જેળી, કેળી અને તેળી ઉક્ત ‘ણી’ ના અનુસ્થાન સ્પરથી આવ્યાં લાગે છે.

‘વિન્નિ’ નો ભાષાપ્રચલિત પ્રયોગ ‘વન્ને’ છે. ‘દોળિણિ’ અને ‘વિન્નિ’ વન્ને સમાનાર્થક પદો છે. અર્થાત્ ‘વિન્નિ’ રૂપ પછીનું સૂચક છે. ભાષામાં

વપરાતા પટ્ટીદર્શક ‘વેડનું’ રૂપનું મૂળ એ ‘વિહું’ માં છે. માયામાં તે રૂપને વેવહો પ્રત્યય લાગેલો છે.

૧૧૭ વિશેષણો અને અવ્યયો વાવત યાસ લખ્યા જેવું હશે ત્યાં જણાવીશ, પણ તેની યાદી તો આપી દઉં છું :

વારમા સૈકાનાં વિશેષણો અને અવ્યયો

વિશેષણ

અવ્યય

૩ હેમચંદ્ર—

અભયદેવ—

રવણ—રમણ—સુંદર.

ક્ષતિ—ક્ષતિતિ—ક્ષટ

જુઅંજુઅ—યુત (?) જુદીજુદી

ઈઅ—ઈતિ—એ પ્રમાણે

લહુ—લહુ—લૌકર—શીઘ્ર

વિશેષણો વાવત યાસ કાઈ લખ્યા જેવું નથી; એથી વધારે વિશેષણોની નોંધ કરી નથી. વિકારી અને અવિકારી વિશેષણોની રીત વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. હેમચંદ્ર પોતાના પદ્યમાં ‘જુદુજુદુ’ અર્થ માટે ‘જુઅંજુઅ’ નિપાતને નોંધે છે— (૮-૪—૪૨૨)

વિ—અપિ—વી, પણ

ય, ચ—અને

તહ—તથા—તથા

કિં—કાઈ

મા—મા—મા—ન

હુ—ચોક્કસ

પુણ—પુન—વહ્લી

અનેકાર્યમંગ્રહ કોશમાં તેમણે

નિર—નક્કી

“યુતઃ અન્વિતે પૃથક્” — (કા. ૨

જહ—યદિ—જો

શ્લો. ૧૮૬) કહીને ‘યુત’ શબ્દને

અહહ—અહાહા

‘પૃથક્’ અર્થમાં વતાવ્યો છે. ‘યુત—

કહ—કય—કેવી રીતે

યુત' નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'જુઅંજુઅં' થઈ શકે એમ છે. હેમચંદ્રનો કોશ જોતાં તે 'જુઅંજુઅં' શબ્દ 'યુત' ऊपरથી આવ્યો હોય એમ લાગે છે. પરંતુ ફારસી શબ્દકોશમાં 'જુદા' શબ્દને ફારસી તરીકે નોંધેલો છે. એટલે ઉક્ત 'જુઅંજુઅં' શબ્દ ફારસી 'જુદા' સાથે સંબંધ રાખે છે કે ઉક્ત 'યુત' સાથે? હેમચંદ્રની કૃતિ-રૂપ 'અભિધાનચિંતામણિ'માં 'પૃથક્' અર્થ માટે 'યુત' શબ્દ નથી, તેમ અમરકોશમાં પણ નથી, એથી સંદેહ થાય છે કે 'જુઅંજુઅં' શબ્દ 'જુદાજુદા' ફારસી શબ્દનું અનુ-કરણ ન હોય? અભયદેવની કૃતિમાં 'લહિ' શબ્દ વપરાયો છે તે દેશ છે. ("लहं सस्पृहम्"—देशी० वर्ग ७ गा० २६. भाषामां 'लहोचपो-भावापु') અને તેનો અર્થ 'ખુશામત' થાય છે. અવ્યયોની નોંધ કરતાં તેમાં સાથે સાથે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી

અવ્યય

જિ— { હિ^{૨૧} } —જ—(નિશ્ચય)
{ ચ }

એમ—એવમ્—એમ

૨ દેવસૂરિ—

જિમ }
જિમ્મ } —જેમ
જિવ }
જિવ }

નાવડ—ઉપમાદર્શક

इहं—इह—अहीं

तिम, तेवैं, तिव—तेम

ता—तावत्—त्यां સુધી

जा—यावत्—ज्यां સુધી

एतु—अत्र—अहीं

जहिं—जहीं—जई—ज्यां

तहिं—तहीं—तइं—त्यां

किं—शुं

૩ હેમચંદ્ર—

एतु—अत्र—अहीं

तोवि—तोय

૨૧૧ જુઓ ટિપ્પણ ૨૧૧ મુ. 'ચ' નો પણ 'નિશ્ચય' અર્થ થાય છે. એથી 'ચ' ની સાથે પણ પ્રસ્રુત 'જિ' ને અને ભાષાના 'જ' ને સરસાવી શકાય.

અવ્યય

પર્યાયો મૂલ્યા છે. ‘અહમન’ (આશ્ચર્ય) વગેરે કેટલાંક અવ્યયો દેશ્ય છે. એમનાં મૂલ્યની માહિતી મળી શકી નથી. ‘કિમ્’નું અવેસ્તામાં ‘ચીમ્’ ઉચ્ચારણ થાય છે તે વિશે વિચારણીય જેવું છે. ચીમ્^{૧૨}—(હોરદેહ—અવેસ્તા—પૃ૦-૮૨) ચીમ્^{૧૩}—(તે જ પુસ્તક પૃ૦ ૧૩૬) અહીં ‘ચીમ્’ ઉચ્ચારણ નોંધીને ‘શું’ ની વ્યુત્પ-

પુણુ—પુનઃ—વઘી
જહ—જો
વિણુ—વિના—વના
પચ્છહ, પચ્છિ—પથાત્—પછી
અહ—અય—જો
એવ્—એવમ્—એમ
મ—મા—મ
જામ—યાવત્—જ્યાં સુધી
પર—પરમ્—પણ

૨૧૨ ‘શું’ ના મૂલ માટે વિદ્વાનોએ ‘કીદશકમ્—કીદશઅં—કીદશઉ—કીશું’ પદને આધારરૂપે કલ્પેલું છે. પરંતુ અવેસ્તામાં ‘શું’ અર્થે જ ‘ચીમ્’ પદ વપરાયેલું છે એ જોતાં ‘શું’ ની વ્યુત્પત્તિ માટે વિશેષ ગવેષણા કરવી જોઈએ એમ મને લાગે છે.

ઘઘી, ‘શું’ ની પેઠે ‘કશું’ ના મૂલ માટે પણ સાક્ષરોમાં ઊપરની કલ્પના પ્રવર્તે છે ત્યારે ‘કશું’ અર્થમાં વપરાયેલો એક ‘કિસ’ શબ્દ સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર ૧ થુ૦ ૧ ધ૦ ની પ્રથમ ગાથામાં મળે છે: ‘પરિગિજ્ઞ કિસામવિ’ અર્થાત્ (કિસા—કશું, અવિ—પણ, પરિગિજ્ઞ—પરિગ્રહરૂપે રાખીને બધ તૂટતો નથી) એ, એ શાક્યનો ભાવ છે. મને લાગે છે કે ‘કિમ્’ ની પેઠે કોઈ બીજો એક ‘કિસ’ શબ્દ ‘કશા’ ના અર્થમાં પહેલાં વપરાતો હતો, એ દ્વિગીત ગાથામાં વપરાયેલ ‘કિસ’ પદ સૂચવે છે અને વર્તમાન આપણું ‘કશું’ અને ટકા ‘કિસ’ એ બન્ને વચ્ચે શબ્દ તથા અર્થની દૃષ્ટિએ સામ્ય પણ ઘણું છે. ગાથામાં વપરાયેલા ‘કિસ’ શબ્દનું મૂલ્ય મને જલ્પું નથી પરંતુ ટીકાકાર શીલાંક તેને માટે સં૦ ‘કશા’ શબ્દ વાપરે છે.

ઘઘી, ૭૦ મા ટિપ્પણમાં ચતાવેલી મુત્તનિષાતની ગાથાઓમાં ‘કિમ્’ શબ્દ પ્રશ્ન અર્થમાં વપરાયેલો છે. “કિમ્ મુચિણં”—ક્યુ મુચીણે? “કિમ્ સાદુતરં”—કયું સ્વાદિષ્ટ? વગેરે. એ ‘કિમ્’ (સં૦ કિસ્વિત) શબ્દ સાથે પણ પ્રસુત ‘કશું’ ની ‘સરસામણી ઘડે ગકે’ એમ છે. ગુજરાતમાં કેટલાક લોકો ‘ચ્યમ્ છે’ એમ બોલે છે. એ ‘ચ્યમ’ અને અવેસ્તાનું ‘ચીમ્’ તદ્દન સમાન છે એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

અન્યથા

તિમાં એ 'ચીમ્' ઉચ્ચારણ ઉપયોગી છે કે કેમ ? એ વિચારવા વિદ્વાનોનું ધ્યાન લેવું છે.

૧૧૮ 'આવડ' ત્રિયાપદ 'આપ-તતિ' ઉપરથી લાવ્યું સરલ પડે એમ છે. 'આવડ' ના મૂલમાં 'આપાતિ' ની કલ્પના દૂર પડે છે અને 'આગછતિ' તો તેથી પણ વિશેષ દૂર જાય છે. માટે 'આપતતિ' પદ વિશેષ સંગત છે. એ માટે આગલ (પૃ. ૨૨૩ કંઠિકા ૧૧૩) 'આવ્યો' ના લઘાણમાં લખી ગયો છે. અથવા 'ગતિ' અર્થ માટે સંસ્કૃતમાં હેમચંદ્રે 'અમ્' અને 'અવ્' એમ બે ધાતુઓ આપ્યા છે. 'અમ્' ધાતુ તો માત્ર 'ગતિ'ને સૂચવે છે ત્યારે 'અવ્' ના 'ગતિ' ઉપરાંત ઘીજા પણ અનેક અર્થો છે. 'આ + અમતિ—આમતિ અથવા આ + અવતિ—આવતિ ઉપરથી પણ 'આવડ' પદ આવી શકે છે અને એ રીતે બનેલ 'આવ્' નું ભૂતકૃદંત 'આવિઅ' થાય અને તે દ્વારા ઉક્ત 'આવ્યો' રૂપ નીપજી શકે.

અમ—અત—ઓ—પસ્ય
કેમ—કંયમ્—કેમ
હુદ્—જો, શીઘ્ર
કિય—કયમ્—યેમ
સડ—સ્યમ્—સ્વ—પોતે
જિ—દિ—જ—નક્ષી
એતહે—આ તરફ
નાહિ—નહિ—નહી
કહિ—કર્જી—કડ—કયાં
કેમ્વડ, કિવ—કેમ
જેત્યુ—યત્ર—અર્થા
અમ્ભન—આશ્ચર્ય
અવસે—અવસ્યમ્—અવસ્ય
તેતહે—તે તરફ
જણિ—જાણ્યે
ચિઅ—ચૈવ—નક્ષી
અજ—અઘ—આજ
ઓ—ઓ
ળાં—ફાર્થે
જળુ—ઝાર્થે—જાણ્યે
કહઅહિ—કર્થે—કયારે
પચલિડ—પ્રત્યુત—ઉલટું

૧૧૯ હેમચંદ્ર ‘લે છે’ અર્થમાં ‘લેઈ’ ક્રિયાપદ વાપરે છે. ઉક્ત ‘લેઈ’ની નિષ્પત્તિ માટે કેટલાક વિદ્વાનો ‘ની’ ‘લે’ની વ્યુત્પત્તિ ધાતુને અને કેટલાક ‘લ્-લ્હ’ ધાતુને કલ્પે છે. મારા વિચાર મુજબ બીજા ગણના ‘પ્રહણ’ અર્થવાચ્ય ‘લ’ ધાતુમાંથી આ ‘લેઈ’ લાવવું વધુ સુગમ છે. જેમ ‘દા’ નું ‘દેઈ’ અને ‘ધા’ નું ‘ધેઈ’ રૂપ નીપજે છે તેમ શબ્દવિપયક કે અર્થવિપયક કશી ક્ષિય કલ્પના કર્યા વિના ‘લ’ ઉપરથી ‘લેઈ’ આવી જાય છે. ક્રિયારત્નસમુચ્ચયમાં ગુણરત્નસૂરિએ ‘લ્હિઈ’ ક્રિયાનો પ્રતિશબ્દ ‘લાતિ’ આપ્યો છે. ‘લીજઈ’ ક્રિયાનો પ્રતિશબ્દ ‘લાયતે’ જણાવ્યો છે, અને ‘લઈ’ (‘લે’) ની છાયા ‘લાતુ’ મૂકી છે.

અત્યાર સુધીમાં મેં માત્ર બારમા સૈકાની ત્રણે કૃતિઓમાં આવતાં નામો, ક્રિયાપદો, વિભક્તિઓ, અવ્યયો, વિશેષણો વગેરે વિશે વિચાર કર્યો અને તે સંબંધે વ્યુત્પત્તિ વિપયક વિવેચન પણ કર્યું.

હવે પછીના સૈકાઓની કૃતિઓના ઉતારામાં જે નામો વગેરે આવશે તે બાબત વિશેષ લખવાનું ન રહે એ ઉદ્દેશથી અહીં મેં આટલું લાંબું લખી નાહ્યું છે.

હેમચંદ્રે જે ઝગતી ગુજરાતીનું વ્યાકરણ લખ્યું છે તેના નિયમો સાથે ઉક્ત ત્રણે કૃતિઓના પ્રયોગોને સરખાવતાં સાધારણ ઉચ્ચારણભેદ સિવાય બીજો એવો ખાસ કોઈ વિશેષ ભેદ જણાયો નથી. અને સાધારણ પણ જે ભેદ જણાયો છે તે, તે તે સ્થલે આગળ કહેવાઈ ગયો છે.

૧૨૦ હવે તેરમા અને ત્યાર પછી અનુક્રમે અઢારમા સૈકાસુધીના પ્રયોગોની વ્યાકરણ અને વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ મીમાંસા કરું એ પ્રસંગ પ્રાપ્ત છે.

તેરમા સંકાના શબ્દો

(૧) સોમપ્રભ—

અપિત—આપું

સચડિ—સરડ

સંચરંત—સંચરતું

ગહિર—ઘેરું

મેરંતિ—મોરે છે—મોડે છે—મરડે છે

પસન્નિમ—પ્રસન્ના

સંજાઈ—સાજે

શ્વાળેવિ—આળી

જોવઈ } —જુણ છે
જોભઈ }

ઘરવત્ત—ઘરવાત

પક્ષર—પાક્ષર

કારિસઈ—કારશે

જોઆવઈ—જોવાવે છે—જોવરાવે છે

ગઢ—ગયો

કરહિ—કરે

મહારઠ—મારું

સંડિ—સડે

નક્ષિય—ડાંતું

જગહડ—જગડે છે

વાર—વાર—વારણું—દ્વારપ્રવેશ

દીનાર—દીનાર (ફારસી)

સંબર—સાગર

જંત—જંત્ર

અષ્ટઝિવિ—અષ્ટઝીને

કરડું—કરું

ખાઈસુ—ખાઈરા

લિપિહિસિ—લેપાઈરા

લખુ—લાખું

તક્ષણિ—ટાંકણે—ચલત સર

હકારેવિ—હાકરી—સાધરી—બોલાવી

જડમ—જલ્લો

સહું—સડું—સાથે

કવડિં—કોડીય

પિમઈ—પીણ છે

કૂવિ—કૂવે

કુદ્દ—કુદ્યે—કુદ્યે

(૨) ધર્મમૂરિ-જંબૂચરિય—

નમેવિ-નમી

ચઝવીસડ-ચોવીશે

—સામિહિં તળડું-સ્વામિતળું-સ્વામીનું

રયં-રચું

વયાળડું-વચાળું

જુ-જે

પૂછીઈ-પૂછાય છે

નારિહિ તળડ-નારીતળે

વાપહ તળડ-વાપને

ચવેસિડ-ચવશે

હોસડ } હોશે-થશે
હોસિડ }

ઝઠિડ-ઝઠયો

નાવેઈ-નાવે છે

આવિડ-આવ્યો

સુમિળ-સોળું-સ્વમ

માઈડ-માયો

જાયડ-જાયો-યયો

વદ્દઈ-વાધે-વધે

અઠવરીસડ-આઠ વરસનો

હૂડ-હૂયો-યયો

ગુરુપાસિ-ગુરુપાસે

તાસુ તળડ-તસ તળે-તેને

પહુત્તઓ } પહોત્યો
પહુતુ }
પહુતુ }

ચાલિડ-ચાલ્યો

કંડળહ-ચાંદવા માટે

વાંદિડ-વાંદી

સેળીયં-શ્રેણિકે-શ્રેણિકવડે

દેજિડ-દેજો

તમ્હિ-તમે

અમ્હિ-અમે

હસડ-હસ્યું-હવું

કરેશડ-કરશું

પરળી-પરળી-પરળીને

નીછડ-નિધેં

હેસિડ-હેશું

પરિળેવડ-પરળવું

મન્નીડ-માન્યું

આઠડ-આઠે

એકવાર-એકવાર

પરિળીય-પરળી

ઘરિ-ઘરે

આવીડ-આવ્યો

लियइ-ले छे

नीम-नियम-नीम

मगावइ-मगावे-मारुं करे-शोधे छे

बीजा-बीजा

पाठवए-पाठवे

मन-नहीं

अच्छइ-छे

ते-ते

धंभीया-धंभ्या

टगमग-टगमग

जोयंता-जोता

साठि-साठुं

कीजइ-कीजे

विजावडइ-विद्यात्रडे

माय दुलुंभीय तणइ वयणे-मायतणे-

माताने-दुर्लभ्य वचने

दीजइ-देजे

किसउं-किसुं-शुं

करेसो-करशो

लेसो-लेशो

करेसिइ-करशे

एवइ-एवइ

ऊमाहीआ-ऊमादा

लेसिउ-लेशो

परणी-परणेली

बुशवणइ-बुशववा

वइठउ-वेठो

चोरेहिंसिउं-चोरोशुं-चोरो साथे

पइठउ-पेठे

लीयंता-लेता

जाणीइए-जाणीए

किम-केम

होइसिइ-हशे-थशे

अदार-अदार

नात्रां-नात्रां-नातरां

कहेई-कहे-कहे छे

पितर-पितरो

तम्हारा-तमारा

किम-केम

तृपति-तृपति-तरपत-धरपत-तृति

पिंड-पिंड

पडइ-पडे

लेयहं तणइ-लोकतणे

ए-ए

ऊमा-ऊमा

जोसिइ-जोशे

वाप-वाप

मरवि-मरी

माइवप्प—मावाप
 किम किम—केम केम
 मेल्लेसिउ—मेलशो—छोडशो
 हणीजइ—हणीजे—हणाय
 इण परि—एणि पेर
 तिणि—तेणे
 सुह तणी—सुखतणी—सुखनी
 हुं—हुं
 छांडेसिउ—छांडीशो—छांडशो
 करेसिउ—करशो
 हउं—हुं
 रुयडउं—रुहुं
 हत्थि—हाथी
 काग—काग—कागडो
 निवडउं—निवहुं—पहुं
 चीति—चित्तमां
 धरेसिउ—धरशो
 छंडेसिउ—छांडशो
 तृस—त्रश—तरश
 छीपइ—छीपे
 करेशउ—करशो
 उत्तर पडउतर—उत्तर पडुत्तर

मईसु—मैंसो—पाडो
 हुऊ—हुओ—ययो
 पुत्रजन्मि—पुत्रजन्मे
 इशउं—ईशुं—एवुं
 करेशउं—करशुं
 नेमिहिंसिउ—नेमिशुं—नेमि साथे
 बूझवीय—बूझवी
 वेउ—वेउ—वने
 सिउं—शुं—साथे
 लेसिउं—लेशुं
 मोकलावण—मोकलवा
 चालीय—चात्या
 मुइं—मों
 धसकइ—धसके—त्रसके—वीए
 बोलावीउ—बोलाव्यो
 मेटावि—मेटाव
 अम्हि—हुं
 अछउं—छुं
 पुत्त तणउ विजराय—विज्यरा
 तणो पु
 मेल्हावीउ—मेळाव्यो—मेळवाच्यो—
 मेळ्यप कराव्ये
 द्रेठि—दृष्टि
 आवतउ—आवतो

बीजी-बीजी

सुक्क-सूकुं

जाणीइ-जाणीये

चोरतु-चोरतो

जणणी जाइउ-जननी जायो

कोइ-कोइ

नयणे-नयणे

खुट्ट-खुट्टुं

खमि-खम-क्षमा कर

अम्हे-अमें (तू०)

संताबीया-संताप्या, सताप्या

कोणी-कोणिक

पनुती-पनोती

माइ-माई-मा

जिणि-जेणे

जाईउ-जायो-पेदा थयो

मोऊलाणी-मोऊलावी

लेइशउं-लेशुं

वइराग-यइराग-वैराग्य

अम्ह-अमने अथना अमे

बोलीइ-बोलीए

मेळी-मेळी-छोडी

अड्ड-आठे

साचउ-साचो

भडियाउ-भट्टवाट-‘हुं भट-शूर-

छुं’ एवं वोळुं

नवाणवइ-नवाणुं-नवाणुं

हुउं-हूयुं-धयुं

इणि-एणे

दीठउ-दीठे

मेळतउ-मेळतो-छोडतो

तम्हे-तमे

मलई-मले

अछजिउ-अछजो-छो-रहेजो

झझ-झझ-युद्ध

झझसिउं-झझीश

यहूपर-यहूवार

माइवप्पो-मावाप

कहं-कहे

घरहूतु-घरेथी

नीसरइ-नीसरे

चालीउ-चाल्यो

-साथ-साथ

भाद्रवए-भाद्रवे

कसकेरी-कोनी

परिहरए-परिहरे

अनइ-अन्य-अने

बहुत-बहुत-धणा
 लेवा-लेवा माटे
 चालीउ-चाल्यो
 पासि-पासे
 गयउ-गयो
 अंगमइ-आंगमे
 हूउं-हूयुं-धयुं
 पालतां-पालतां
 पाछिलउं-पाछलो-छेछो
 प्रभवउ-प्रभवो (नाम)
 पटइं-पढे
 संभलइं-सामळे
 भणइ-भणे-कहे

चितउ-चितो-चितवो
 जे-जे
 छसठए-छसठे
 बिजाएवि-बिजादेवी
 बइसारीउ-बेसार्यो-बेसाड्यो
 पाटि-पाटे
 गणइं-गणे
 पामिसिइं-पामरो
 धामीउ-धौमी-धार्मिक
 रातिदिवसि-रातदिवस
 नीपनूं-नीपयुं-नीपयुं
 सोलह-सोळ
 पणासउ-प्रनाशो-नाश करो

‘तेरमा सैकाना

विजयसेनसूरि (३) विजयसेनसूरि—रेवंतगिरिरास

शब्दो

पणमेवि-प्रणमी
 भणिसु-भणिसुं

रेवंतगिरि-रेवंतगिरिनो
 रासु-रास
 सुमरेवि-समरी

दंसणु-दर्शन माटे
 देसदेसंतरु-देशदेशांतरनो, देश-
 देशांतरथी

आवइ-आवे छे
 पोरुयाड-पोरवाड
 गुरजरधर-गुजरातनी भूमि

२९४ वर्तमानमा कैलाश लोको पोतानी ओढखान ‘धामी’ शब्दद्वारा आपे छे.
 मने लागे छे के प्रस्तुत ‘धामी’ अने ओढकाचक ‘धामी’ ए बने शब्दो एक छे.

मणहर-मनहर

सोरठदेस-सोरठदेस

बंधवि-बंधवे

सूम-सुपम-सत्ययुग

दूसममाशि-दुष्ममकाळमाहि

धरिउ-धर्पो

विदु नरपवरे-बने प्रर नरोए-
उत्तम पुरोए

भाउ-भाव

कारिउ-कारलु-करावुं

गढ-गढ

मढ-मठ-माढ-मेडी

पव } परव
परव }

घरि-घरे-घर वडे

आरामि-आराम वडे

तहि पुरि-तै पुरमां-नगरमां

संठाविओ-संठव्यो-संस्थाप्यो

सुरठ-सोरठ

भरावीय-भरावी

भाउ-माई-भाउ

जसि-जस वडे

पाग-पाधियां

ऊडं-ऊडे

ओहडए-ओटे छे-ओट थाय छे-

ओछुं थाय छे

धवडकि-धोळवामां

विदु-वेउ

यायइ-याय छे

वाउ-वायु-वा

तक्खणि-टांकणे

तुद्द-तूदे

गुंजारव-गुंजारव

कराविउ-करावुं

अहिणवुं-नवुं

नियनाउं-निजनाम

चंदर-चंदर

लिहाविउ-लखावुं

पुत्तलिय-पूतळी

कलस-कलश-कलस्यो

मंडप-मंडप

तोरण-तोरण

रणझणि-रणझण

उद्धरिउ-ऊधरुं

दालिघु (हु ?)-दलदर

गलइ-गले छे

शलहलइ-शलहले छे

कस्मीर-कश्मीर देश

બંધ-બંધુ

આવિય-આઘ્યા

ધરંતહ-ધરતાં

ગલિયું-ગલ્યું-ગલી ગયું

લેવમુ-લેપમપ

જલધાર-જલધારા

સંતવિડ-સંતાપ પામ્યો

આવિડ-આણું

ઈમ-ઈમ

નિયમુ-નિયમ

હડ-હિયો-હીધો

પમળડ-પમળે-ધહે છે

સદાવિય-સાદ પાડીને-['જયજય'નો
સાદ પાડીને]

પચ્છલુ-પાછલ

જોઈસિ-જોઈશ

તું-તું

ધલંતહ-ધલ્તો

દેહલિહિ-હેલિઈ-હેલિમાં

પુહિ-પહિયામાં

આરોવિડ-આરોપ્યું

પચ્છલુ-પાછલ

વીજડ-વીજે

પળમડ-પ્રળમે છે

જોડહ-જોયું

ઠિડ-થયો

મિલ્હેલિ-મેલીને-મૂકીને

કિડ-કિયો-કર્યો

જહજહકારો-જેજેકારો

થપિડ-થાપ્યો

પાચ્છિમ-પચ્છમ-પધિમ

ધપ્પિડ-ધાપ્યું

વિલેવ તળીય-વિલેવનની-વિલેવન

ફરવાની

બંહ-બાંહ

નિપદેસિ-નિજદેશે-પોતાના દેશમાં

પરાધપ-પાછા ફર્યા

દીઠુ-દીઠું

બજડ-બાજે છે

નચડ-નાચે છે

પેલિલિ-પેલી-પેલીને

સોહઈ-સોહે છે-શોમે છે

દાવડ-દાવે છે-આપે છે-દેવરાવે છે

પૂરડ-પૂરે છે

આરોહી-આરોહી-ચડી

પહિલાઈ-પહિલે-પહેલે

ગહગણઈ માહિ-ગ્રહગણમાં

જિમ-જેમ

પામરં-પામે છે

ઠામિ ઠામિ-ઠામ ઠામ

ઠવિય-ઠવ્યા-સ્થાપ્યા

તે-તે

નર-નર

ધન-ધન્ય

જે-જે

ફલિસાલિ-કલિકાલે

મલ-મપલિયા-મલમેલા-મલઘડે મેલા

પામેઈ-પામે છે

સમેય-સમેતાશિખર (પહાડનું નામ)

પન્ચયમાહિ-પર્વતમાંહી

તેમ-તેન

તિત્યંમાંહી-તીર્થમાંહી

રમઈ-રમે

જો-જે

રાસુ-રાસ

તૂસઈ-તૂસે-તુટ થાય

પૂરઈ-પૂરે

રલી-રલીયાત-ફૂટા-હોંશ-ઉત્કંઠા

કડવ-કડપલો-સમૂહ-કાઢવ

૧૨૧ તેરમા સૈકના સોમપ્રમ, ધર્મસૂરિ અને વિજયસેનસૂરિની કૃતિ-ઓમાંથી લઈને ઉપર જે જે શબ્દો આપ્યા છે તે બધા પોતાની રચનાદ્વારા ફક્તી આપે છે કે અમે બધા ગુજરાતી ભાષાના છીએ. આ બાબત વિશેષ ચર્ચા કરતાં પહેલાં ઉક્ત ત્રણે પ્રંથકારોનો યોગો પરિચય આપી દઉં :—

સોમપ્રમ—આ આચાર્યે “કુમારપાલપ્રતિબોધ” નામનો કથાપ્રંથ વિક્રમ સંવત્ ૧૨૪૧ માં બનાવેલો. અર્થાત્ કુમારપાલના સોમપ્રમનો સમય સ્વાર્ગવાસ પછી અગીયાર વર્ષે જ તેમણે ઉક્ત પ્રંથની રચના કરેલી. આ આચાર્યે “કત્યૌર્ણેસારસવિતાનહરેક્ષમોહ”-શ્યાદિ એક આઠા છોકના સો અર્થ કરી કતાવેલ તેથી તેમની શ્યાતિ ‘શતા-

૨૧૫ એ આઠો શ્લોક આ પ્રમાણે છે :

“કત્યાણસારસવિતાનહરેક્ષમોહ પાન્તારવારણસમાનજયાયદેવ ।
ધર્માર્થકામદમહોદયવીરધીર સોમપ્રભાવપરમાગમસિદ્ધમૂરે ॥”

ધિક્' તરીકે થયેલી હતી. તેમણે તેમનો એ 'કુમારપાલપ્રતિવોધ' નામનો ગ્રંથ ગુજરાતપુરમાં પટલે અણહિલપુરમાં રહીને લખેલો છે, एवं તેમણે પોતે જ જણાવેલું છે. કુમારપાલપ્રતિવોધમાં અંતે લખેલું છે કે—

“શશિ—જલધિ—સૂર્યવર્ષે શુચિમાસે રવિદિને સિતાષ્ટમ્યામ્ ।

જિનધર્મપ્રતિવોધઃ કલ્પસોડયં ગૂર્જરેન્દ્રપુરે” ॥ ૫૦ ૪૭૮. તેમનાં જે પદો અહીં ઉધર્યા છે તે કુમારપાલપ્રતિવોધમાંથી લીધેલાં છે.

ધર્મસૂરિ વિશે વિશેષ વૃત્તાંત ન આપતાં સંક્ષેપમાં જણાવું છું કે જંબૂસ્વામી રાસમાં તેમણે તે કૃતિનો ૧૨૬૬ નો ધર્મસૂરિનો સમય સમય જણાવેલો છે અને પોતાના ગુરુનું નામ મહેન્દ્ર-સૂરિ જણાવેલું છે.

શ્રીજી વૃત્તિ—રેવંતગિરિરાસ—ના કર્તા શ્રીવિજયસેનસૂરિ છે. રાસની શરૂ-આતમાં તેમણે ગુજરાતમાં આવેલા ધોલ્લકાના રાજા વિજયસેનસૂરિનો સમય

સમાન-આસરાજના પુત્ર—વસ્તુપાલ અને તેજપાલ એ બે ભાઈઓનાં નામને પણ સંભાર્યા છે. તથા આ વિજયસેનસૂરિ વસ્તુપાલ તેજપાલના ધર્માચાર્ય હતા અને તેમણે વિક્રમ સંવત્ ૧૨૮૮ ના ફાગણ સુદ ૧૦ થુધે ગિરનાર ઉપર મહં વસ્તુપાલે કરાવેલા શ્રી સમેતાવતાર-મહાતીર્થપ્રાસાદની પ્રતિષ્ઠા કરાવેલી. (પ્રાચીન જૈનલેખસંગ્રહ ૫૦ ૬૬.) આ રીતે ઉક્ત ત્રણે આચાર્યોના સમય—તેરમા સૈવ્ય વિશે શંકા મટી જાય છે.

વારમા સૈકાની અંતિમ અપભ્રંશ વા ઝગતી ગુજરાતી ભાષાની ઉક્ત કૃતિઓની આપણાં સંસ્કૃત પ્રાકૃતની અસર સ્પષ્ટ નથી, જો નો

ભાષાનું વલણ ઝગતી ગુજરાતીનું છે. તો પણ વર્તાનું સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનું પાંડિત્ય તેમાં ક્ષબ્ધ્યા વિના રહેલું નથી. આ પરિસ્થિતિ અહીં આપેલી સોમપ્રભની કૃતિમાં પણ દેખાય છે તેમ છતાં ऊपर આપેલા શબ્દો તેમનું ગુજરાતી તરફનું વલણ સ્પષ્ટ કર્યા વિના રહેતા નથી. एटले સોમપ્રભની કૃતિ પણ હજી ઝગતી ગુજરાતી અવસ્થાવાળી ગુજરાતી ભાષાની કૃતિ છે. તેમણે આપેલા કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિની વિચારણા આ પ્રમાણે છે:—

૧૨૨ ચાલુ ભાષાના ‘આપ્યું’ને બદલે તેમણે ‘અપ્પિડ’ પદ મૂક્યું છે.

‘અપ્પિડ’ માંથી જ ‘આપ્યું’ આવ્યું છે, અને
‘આપ્યું’ની વ્યુત્પત્તિ ‘અપ્પિડ’ તથા ‘અર્પિત’ ए અને तद्ન સમાન શબ્દો છે. સંસ્કૃત ભાષાના પ્રાચીનતમ વૈવાકરણોए ‘અર્પયતિ’

રૂપને સાધવા માટે ‘ગતિ’ કે ‘પ્રાપ્તિ’—(लई जवुं)’ અર્થવાળા ‘ઋ’ ધાતુને મૂળરૂપે રાખ્યો છે અને તેને પ્રેરણાસૂચક ‘ણિ’ પ્રત્યય લગાડ્યા પછી ‘પ’ લગાડી તે ‘ઋ’ ऊपरથી ‘અર્પ’ અંગને તેઓ બનાવે છે. આ રીતે ‘અર્પ’ અંગ થયું અને તે દ્વારા ભાષાનું ‘આપવું’ ક્રિયાપદ પણ આવ્યું.

પરંતુ અહીં તે ‘અર્પ’ નો ‘આપવું—દેવું’ અર્થ શી રીતે આવ્યો? તે મુદ્દો હાસ વિચારણીય છે.

‘દા’ एटले ‘દેવું’ તેનું પ્રેરક અંગ ‘દાપ્’ एटले ‘દેવરાવવું’ ए રીતે ‘ઋ’ एटले ‘જવું’ અથવા ‘लई जवुं’ તેનું પ્રેરક અંગ ‘અર્પ’ एटले જવાવવું—જવરાવવું—જનારને પ્રેરણા કરવી અથવા लई जनारने પ્રેરણા કરવી—लई जवाडवुं—પહોંચાડવું.

‘ગતિ’—અર્થવાળા ‘ઋ’ દ્વારા આવેલા ‘અર્પ’ અંગમાં ‘દેવ’ નો અર્થ શીઘ્ર સમાઈ શકતો નથી. પરંતુ ‘लई जवुं’ અર્થવાળા ‘ઋ’ ધાતુ

ઝપરથી આવેલા ‘અર્પ’ અંગમાં ય સીધી રીતે નહીં કિંતુ ટક્ષણાદ્વારા ‘દેવું’ નો અર્થ માંડમાંડ સમાઈ શકે છે.

‘દેવરાવે છે’ एवं क्रियापद સાંમઝટાં જેમ ‘પ્રેરણા’ નો સ્પષ્ટ ભાસ થાય છે તેમ ‘આપે છે’ ક્રિયા સાંમઝટાં હેશ પણ પ્રેરણાનો ભાસ થતો નથી ત્યારે ‘અપાવે છે’ માં તે ભાસ તદન સ્પષ્ટ થાય છે.

‘અમુકને ટાંડ પહોંચાડી આવ્યા—આપી આવ્યા’ એવા વાક્યમાં ‘પહોં-ચાડી આવવું’ અને ‘આપી આવવું’ વચ્ચે પર્યાય જેવાં જણાય છે. એથી ‘અર્પ’ અંગમાં ગતિને વા પ્રાપ્તિને અપેક્ષિતે તે ભાવને ગમે તે રીતે ઘટાવનો જ રહ્યો. અથવા મને લાગે છે કે—‘દેવા’ના—‘આપવા’ના અર્થમાં ‘દા’ની પેઠે સ્વતંત્ર રીતે કોઈ ‘અપ્’ ધાતુ દેશ્ય હોય કે જેના ઝપરથી આપણું ‘આપવું’ પદ આવે છે. અને વૈયાકરણોએ ‘અપ્’નું મૂળ નક્કી કરવા ‘ઋ’ ઝપરથી તેને ‘પ’ લગાડીને એક નવું ‘અપ્’ ની જેવું ‘અર્પ’ અંગ ફરતી કાઢ્યું હોય. વૈયાકરણોએ કલ્પેલા ‘અર્પ’માં સ્પષ્ટપણે ‘આપવા’નો માત્ર ઘટમાન નથી, માટે જ અહીં દેશ્ય ‘અપ્’ ને કલ્પવાની વાત કરી છે.

૧૨૩ સવડિ’ શબ્દ ઝ્યાં વપરાયો છે તે સ્થળનું અનુમેધાન કરતાં

તેનો અર્થ ‘સવડ—સગવડ’ જ ઘટી શકે છે.

‘સવડિ’ની
વ્યુત્પત્તિ

સોમગ્રમ, સ્પર્શ ઇન્દ્રિયનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. તે સંબંધે

લખતાં કહે છે કે “શિશિર ઋતુમાં સ્પર્શ ઇન્દ્રિય

ઈચ્છે છે કે હવા વિનાનું ઘર હોવું જોઈએ, અગ્નિની સગડી હોવી જોઈએ,

તથા કેસર, તેલ અને ઘણાં વસ્ત્રોની સવડ—સગવડ—હોવી જોઈએ.”

“स्त्रिस्त्रिम्भि. निग्रायघां. अग्निसवडि ।. घणाधुमिण. तेह. बहुवच. सवडि ।.”

આ રીતે જોતાં અને વિચારતાં અહીં ‘સવડિ’નો સવડ—સગવડ અર્થ

ઘટમાન છે. ‘સગડિ’ની ય્યુપત્તિ નિશ્ચિત થઈ શકી નથી. પરંતુ સં० સર્ગ્યા—પ્રા० સપરિયા—સગલિયા સાથે પ્રસ્તુત ‘સગડિ’ની સરસામળી કરી શકાય. ‘સર્ગ્યા’માં મૂળ ધાતુ ‘સપર’ છે. ‘પૂજા—આદર—માન’ એ તેનો અર્થ છે. કોઈ અતિથિ કે મિત્ર અન્યને ઘરે જાય અને ત્યાં તેની જે બધી અનુકૂળતા સચવાય તે જ તેનાં પૂજા—આદર—માન કહેવાય. ‘સગડ’ કે ‘સગવડ’ના આશયમાં અનુકૂળતાનો ભાવ પ્રધાનપણે રહેલો છે એ દૃષ્ટિએ સર્ગ્યા—સગલિયા અને ‘સગડિ’ એ બંધાનું મૂળ એક હોય એમ લાગે છે અથવા ‘તત્ક્ષણ’ અર્થવાચ્ય ‘સપદિ’ પદ સાથે ‘સગડિ’ની તુલના કરી શકાય. આપનાર અતિથિ કે મિત્રને જે અનુકૂળતા તત્ક્ષણ અપાય તે ‘સગવડ’ના ભાવમાં આવે છે એટલે ‘તત્ક્ષણ’ અને ‘તત્ક્ષણ થનારી અનુકૂળતા’ એ બે બંધે અભેદ કલ્પિત તો ‘સપદિ’ અને ‘સગડિ’નું સામ્ય સાધી શકાય. આ રીતે ભાષામાં પ્રચલિત ‘સોઈ’ શબ્દની પણ ‘સપદિ’ પદ સાથે તુલના કરી શકાય. સપદિ—સગદિ—સગડ—સગડ—સોઈ. અથવા અરબી ભાષામાં ‘સગવડ’ અર્થ માટે ‘સઝૂલ્ત’ પદ છે. તેને જ ઘાટઘૂટ—ઠીક સંસ્કાર—આપી ‘સગડિ’ શબ્દને પ્રચારમાં આણ્યો હોય.

‘સંચરંત’ પદ ભાષાના ‘સંચરતા’ પદને મળ્યું છે.

‘મોરંતિ’ ક્રિયાપદમાં ‘મોર’ ધાતુ છે. ભાષામાં ‘મોરું’ ક્રિયાપદ પ્રતીત છે. ‘દીવાની શગ મોરજો’ એ વાક્યમાં ‘મોર’ ધાતુનો ઉપયોગ કાઠિયાવાડમાં પ્રતીત છે. આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘મોર’ ધાતુને ‘મજ્જ’ (મંગડું) ધાતુનો પર્યાય કહે છે. ‘મોર’ ધાતુ દેશ્ય માદ્દમ પડે છે અથવા ‘નગર-મર્દી’ ‘પ્રાકરમર્દી’ વગેરે પ્રયોગોમાં વપરાયેલા ‘ક્ષોદ’ અર્થવાચ્ય ‘મૃદ્’ (નવમો ગણ) ધાતુ સાથે ‘મોર’ ધાતુની સરસામળી થઈ શકે એમ છે: મૃદ્—મુદ્—મુડ—મોડ—મોર્—આવો ક્રમ કલ્પી શકાય.

‘જગડ્’—‘જગડો કરે છે’ અર્થમાં ‘જગડ્’ ક્રિયાપદ પણ દેસ્ય છે. દેશીનામમાલામાં ક્રી ૩ ગા ૦ ૪૪ માં હેમચંદ્રે

‘જગડો’ની વ્યુત્પત્તિ ‘જગડિઅ’^{૧૧૦} શબ્દ આપેલો છે. દેશીનામમાલાના સંપાદક રામાનુજસ્વામી ‘જગડિઅ’ શબ્દને વરાત્ર

મળતો તેલગુ શબ્દ ‘જગડ્મુ’ આપે છે. સંમત છે કે આપણી માયાનો ‘જગડો’ શબ્દ તેલગુ માયામાંથી આપણે ત્યાં આવ્યો હોય.

‘વારુ’ શબ્દ ‘વાર’ ના અર્થમાં છે. ‘વાર—વારણું—દ્વાર—ટરવાજો’ એ બધા સમાન અર્થના શબ્દો છે.

‘દીનાર’ શબ્દ પરદેશી છે. પરંતુ તે ઘણા સમયથી આપણા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આવી ગયેલો છે. જૈનસૂત્ર વર્ણ-‘દીનાર’ પરદેશી શબ્દ સૂત્રના મૂલમાં અને અમરકોશમાં તે શબ્દ ઘપરાયેલો છે. “દીનારેપિ ચ નિષ્કોડી”-(અમરકોશ-

કાં ૦ ૩ નાનાર્થવ ૦ શ્લો ૦ ૧૪).

ગુજરાતીનો ‘સાવર’ અને આ ‘સંવર’ એ બન્ને શબ્દો એકસરખા છે.

હેમચંદ્ર ૮-૪-૧૭૪ માં ‘ઉચ્છલ’ ધાતુનો નિર્દેશ કરે છે. માયામાં પ્રચલિત ‘ઝહલ્લું’ ક્રિયાપદનું મૂળ ઉક્ત ‘ઉચ્છલ’ ધાતુ છે. ‘ઉત્+શલ્’કે ‘ઉત્+સલ્’ એવો તેનો પદવિભાગ છે. ‘શલ્’ અને ‘સલ્’ એ બન્ને ધાતુઓ ગતિના સૂચક છે. સોમપ્રભે વાપરેલા ‘ઉચ્છલિલિ’ની વ્યુત્પત્તિ પણ ઉક્ત ‘ઉચ્છલ’ ઉપરથી કરવાની છે.

૧૨૪ સોમપ્રભ ‘જોવું—દેખવું’ અર્થમાં ‘જોવડ’કે ‘જોઅડ’ ક્રિયાપદ વાપરે છે. ‘જોવે છે’ અર્થનું ચાલુ માયાનું ક્રિયાપદ ‘જોવું’ની વ્યુત્પત્તિ અને ઉક્ત ‘જોવડ’ કે ‘જોઅડ’ એ બન્ને સમાન છે.

૧૧૦ “વિદિવિઅમ્મિ જગડિઓ”—દેશી ૦ ।

૧૧૧ જુઓ ‘દીનાર’ શબ્દ—પાદઅસદ ૦ ।

‘જોવ્’ ધાતુનું મૂળ અવગત નથી. વર્ણસામ્યની અપેક્ષા ‘જોવ્’ની સાથે મળતા આવે એવા ‘દ્યુત્’ ‘જુત્’ અને ‘યુત્’ એ ત્રણ ધાતુઓ ઉપલબ્ધ છે. ‘દ્યુત્’ એટલે દીપવું—ઘોતતે એટલે દીપે છે. ‘વિદ્યુત્ વિદ્યોતતે’—ચીજલ્લી દીપે છે—ચમકે છે. ‘જુત્’ અને ‘યુત્’ એટલે માસવું. જોતતે—યોતતે એટલે માસે છે. ‘દ્યુત્’ વગેરે ત્રણે ધાતુઓમાં સીધી રીતે ‘આંખે જોવા’નો ભાવ દેખાતો નથી અને ‘ઘોતતે’ ‘જોતતે’ ‘યોતતે’ નો પ્રયોગ અકર્મક જણાય છે : ‘નરં ઘોતતે’ એટલે ‘માણસને જુએ છે’ એ રીતે એ ધાતુનો પ્રયોગ ક્યાંય જોયો નથી. ભાષામાં વર્તતો ‘જોવ્’ ધાતુ સકર્મક છે અને ‘આંખે જોવું’ એ તેનો અર્થ છે. આ બધું જોતાં ‘જોવ્’ ધાતુનું અક્ષરસામ્ય ‘દ્યુત્’ વગેરે ધાતુઓ સાથે હોવા છતાં તે (‘જોવ્’ ધાતુ) દ્યુત્, જુત્ કે યુત્ ઉપરથી અજ્ઞ્યો હોય એવી કલ્પના થઈ શકતી નથી. શ્રીમાન નરસિંહરાવભાઈના લલિતા મુજવ ડૉ૦ ટેસીટોરી ‘જોવ્’ ધાતુને ઉક્ત ‘દ્યુત્’ માંથી નીપજાવે છે. અક્ષરસામ્ય જોતાં ડૉક્ટરસાહેબની કલ્પના અસંગત નથી પરંતુ અર્થ-દૃષ્ટિએ જોતાં ઊપર જણાવેલી ગૂંચ આવે છે. હા, એમ માનવામાં આવે કે ‘દ્યુત્’ નું રૂપાંતર થયા પછી તેનો અર્થ પણ પરી જાય છે અને તે અકર્મક ધાતુ રૂપાન્તર પામી સકર્મક પણ થઈ જાય છે, તો વાંધો નથી. પરંતુ ભાષામાં જે અર્થ રૂઢ છે તે અર્થમાં ‘દ્યુત્’ નો ઉપયોગ શોધ્યા સિવાય ઉક્ત કલ્પના વિશેષ ક્ષિપ્ત જણાય છે. લક્ષણાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે અને ભાષામાં આવેલ ‘જોવ્’ નો મૂળ સ્વભાવ વદલી નાંખવામાં આવે તો કદાચ બને.

મને લાગે છે કે આવી ક્ષિપ્ત કલ્પના કરવા કરતાં ‘જોવ્’ ધાતુને દેશ્ય માનીએ તો હરકત નથી.

આ૦ હેમચંદ્રે કુમારપાલચરિત્રમાં વેત્રણ સ્થલે ‘જોવ’ ધાતુનો પ્રયોગ કરેલો છે. “સત્તુ વિ મિત્તુ વિ દોન્નિ વિ જોઅહ” — (સર્ગ ૮

શ્લો० ૨૬) શત્રુ અને મિત્ર બન્નેને જુઓ. “ જિણ-આગમ જોડે ”—
(સર્ગ ૮-શ્લો० ૬૧) જિન આગમને જો-જિન આગમની ગવેષણા કર.
“ જોઅંતહે ” (સર્ગ ૮-શ્લો० ૧૬) આ વધે સ્યદ્દે ટીકાકારે
‘ જોઅ ’ નું પ્રતિવિત્ત આપ્યું છે તો ‘ ઘુન્ ;’ પરંતુ “ ધાતુતામનેકાર્ય-
ત્યાન્ ” વહીને તે ‘ ઘુન્ ’ નો ‘ જોવું ’ અર્થ જણાવેલ છે.

‘ પક્ષર ’ અને ખાપાનો ‘ પાક્ષર ’ એ બન્ને સમાન શબ્દ છે. હેમચંદ્ર પોતાના
‘ અભિધાનચિંતામણિ ’ નામક સંસ્કૃત કોશમાં (વર્ગ ૦
‘ પાક્ષર ’ ની વ્યુત્પત્તિ ૪, શ્લોક ૦ ૩૧૭) ‘ તુરગસન્નાહ ’ ના અર્થમાં
‘ પ્રક્ષર ’ અને ‘ પક્ષર ’ શબ્દ નોંધે છે તથા દેશીનામમાલામાં (વર્ગ ૬, ગા ૦ ૧૦)
એ જ અર્થમાં ‘ પક્ષર ’ શબ્દ જણાવે છે. વિશેષ વિચારતાં ઉક્ત ‘ પક્ષર ’
પદની તુલના ‘ પક્ષ ’—(પડહું) પદ સાથે કરી શકાય એમ છે : ઘોડાની
પીઠ ઉપર બને પડણે જે વસ્ત્ર વા સુશોભિત શૂલ નહાય છે તે, ‘ પાક્ષર ’
શબ્દનો અર્થ છે. ‘ પાક્ષર ’ ઘોડાનાં બન્ને પડહાને શોભાવે છે—બન્ને પડહાનું
ભૂષણ છે. એ રીતે ‘ પડહાં ’ ના સંબંધને ધૈને તે ‘ વસ્ત્ર ’ વા ‘ શૂલ ’ નું
નામ ‘ પાક્ષર ’ પડ્યું હોય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં પક્ષ + ર—‘ પક્ષર ’ અને તે
દ્વારા ‘ પાક્ષર ’ પદ ધામ્યાપારની દૃષ્ટિએ નિર્દોષ રીતે આવી શકે એમ છે.
‘ પક્ષર ’ નો ‘ ર ’ ‘ મધુર ’ ના ‘ ર ’ ની પેઠે મત્વર્થીય છે અને
‘ પક્ષાજ ’—(પક્ષવાચ) પદમાંનો ‘ પક્ષ ’ તથા ‘ પાક્ષર ’ નો ‘ પક્ષ ’ એ
બન્ને સમાનાર્થી છે.

‘ જોઆવડ ’ એટલે ‘ જોવાવે છે. ’ આ ધાતુનો સંબંધ ઉક્ત ‘ જોવું ’
ધાતુ સાથે છે.

‘ દક્ષિય ’ એટલે ‘ દક્ષિણ ’. ‘ ઉપરજાવરથી ’ જોતાં ‘ દક્ષ-દાંકલું ’ ધાતુ
દેશ્ય લાગે છે પરંતુ સ્ત્રી રીતે તેમ નથી. સંસ્કૃતમાં ‘ સ્યમ્—સંવરણે ’ ધાતુ

છે. “ સંવરણમ્—આચ્છાદનમ્”—(ધાતુપારાયણ પૃ૦ ૧૩૭ ધાતુ
 અંક ૧૦૩૦). ઉક્ત આચ્છાદન—‘દાંકલું’—
 ‘દાંકલું’ નો અર્થવાચ્ય ‘સ્યમ્’ ધાતુ ઉપરથી ‘દક્ષ્’ ધાતુ
 વ્યુત્પત્તિ આવેલો છે, અને ભાષાનું ‘દાંકલું’ એ ઉક્ત
 ‘દક્ષ’ દ્વારા આવેલું છે.

‘લાડલુ’ માં પ્રથમ પુલ્લના એકવચનનો ‘ડ’ પ્રત્યય છે અને તેનું
 પૂર્વગ ‘ઈસ્’ પદ ભવિષ્યકાલને સૂચવે છે. પ્રથમ પુલ્લના એકવચન ‘ડ’
 ઉપરથી ‘લાડલુ’ નો ‘ડ’ આવ્યો છે અને પાછલ્લથી ભાષાનાં
 આવતાં, ભવિષ્યકાલસૂચક તે ‘ઈસ્’ પદ ક્યાંય ‘અસ્’ રૂપે બદલી
 ગયું છે: કરશે, કરશો વગેરે. ત્યારે ક્યાંય તે ‘ઈસ્’ કાંયમ પણ રહ્યું છે:
 લાઈશું, લાઈશા, જમીશ, પીશ વગેરે.

સંવ૦ ૧૨૪૧ પછી ૧૨૬૬ ની કૃતિ જોઈએ તો તેમાં વપરાતા પ્રયો-
 ગોષ્ઠ વિશેષ ગુજરાતીપણું ધારણ કર્યું છે એમ જણાયા વિના રહેતું નથી.

સંવ૦ ૧૨૬૬ ની જંબૂચરિયની કૃતિને ઝગતી ગુજરાતી કહેવા કરતાં
 કુમાર—ગુજરાતી શબ્દયી કહીએ તો પણ બરાબર વેચ વેસે પડે છે. તેમાં
 પહેલા પુલ્લ માટે આવેલો ‘હૂ’ ‘જઠિડ’ ‘કરશું’ માટે ‘કરેશાડ’
 (આમાં દંત્ય ‘સ’ ને બદલે તાલબ્ય ‘શ’ વપરાયો છે, તે ધ્યાનમાં
 રહે) ‘પરણલું’ માટે ‘પરિણેવડ’ ‘માન્યું’ માટે ‘મન્નીડ’ તથા
 ‘લેશો’ અર્થે ‘લેસિડ’ ‘પામશે’ માટે ‘પામિસિડ’, અને ટગમગ, નાત્રાં,
 ઝમ્મા, ચોરતુ, મુદ્દ, નીમ, મેઘવ, પાલતાં, નીંસરદ, પનુતી, બહૂયર,
 નીપનું વગેરે અનેક પ્રયોગો ૧૨૬૬ ની ભાષાને આપણી ચાલુ ભાષાની

૧૨૫ ‘તળ’ પદ સંવંધને સૂચવે છે. સાધારણ રીતે ‘તળ’ નો પ્રયોગ પદની ઓળગ રાખવાની પદ્ધતિ છે. આ કૃતિમાં તે ‘તળ’નો સ્વતંત્ર ઉપયોગ પદ્ધતિમાં ફેરફાર થયો છે, ‘માય દુહંધ્રીય તળહ વયળે’ અને ‘પુત્ત તળહ વિશ્વરાય’ એ વાક્યોમાં ‘તળ’ નો પ્રયોગ પૂર્વની રીતે થયેલો નથી. પ્રથમ વાક્ય ‘માય તળહ દુહંધ્રીય વયળે’ એમ હોવું જોઈએ અને બીજું વાક્ય ‘પુત્ત વિશ્વરાય તળહ’ એમ હોવું જોઈએ. ‘માતાના દુહંધ્રીય વચનને લીધે’ એ પ્રથમ વાક્યનો અર્થ છે અને બીજા વાક્યનો ‘વિશ્વરાજનો પુત્ર’ એવો અર્થ છે. પહેલા વાક્યમાં ‘માય’ અને ‘તળહ’ ની વચ્ચે વચનના વિશેષણરૂપ ‘દુહંધ્રીય’ પદનું વ્યવહાર છે અને બીજામાં ‘તળહ’ નો પ્રયોગ ‘વિશ્વરાય’ની પછી જોઈએ તે પૂર્વે થયેલો છે. આ સમય પછીના રાસાઓમાં ઘણે સ્થળે ‘તળ’ ના અને પછી વિભક્તિઓના પ્રત્યયોના આવા ઝલટા—સૂલટા પ્રયોગો થયેલા છે.

‘પહૂત’ ની વ્યુત્પત્તિ વિશે ચર્ચા આગલ (૫૦ ૨૮૦) આવી ગઈ છે. આ કૃતિમાં તે, ‘પહૂત’ અને ‘પહુત’ એમ બંને રીતે વપરાયેલો છે.

૧૨૬ ‘વાંદવા માટે’ અર્થ થતાવવા ‘વંદળહ’ ‘લેવા માટે’

‘લેવા’ ‘મોકલાવવા માટે’ ‘મોકલાવળ’ અને ‘વંદળહ’ ધમેરેની વ્યુત્પત્તિ ‘બૂજવવા માટે’ ‘બૂજવળહ’ શબ્દો વપરાયા છે. તે પદોની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરવાની છે : વંદ + અળહ,

મોકલાવ + અળ, બુજવ + અળહ. ‘અળહ’ ‘અળ’ અને ‘અળહ’ એ ત્રણે તુમર્યને દર્શાવનારા વા ચતુર્થીના અર્થને દર્શાવનારા પ્રત્યયો છે. ‘અળ, અળહ, અળહિં, એવં, એવિ, એવિ, એવિણુ, અને એવિણુ’ એ આઠ પ્રત્યયો ‘તુમ’ ના અર્થને સૂચવે છે એમ હેમચંદ્ર કહે છે (૮-૪-૪૪૧). પ્રસ્તુતમાં ‘વંદ + અળહં’ ઉપરથી ‘વંદળહં’ અને તે દ્વારા ‘વંદળહ’ પદ આવેલું છે. ‘વંદળહ’ પદની બીજી રીતે પણ નિષ્પત્તિ થઈ શકે એમ

છે : સં૦ 'વન્દનસ્ય'. પછી, ચતુર્થીના અર્થમાં યાય છે માટે 'વન્દનસ્ય' ઇટલે 'વન્દનાય—' 'વાંદવા માટે'. ચતુર્થીને વદલે વપરાયેલી પછીના એકવચન 'સ્ય' 'સ્સ' 'સ્સુ' 'હુ,' અને એ 'હુ' ઉપરથી 'વંદણહ'નો અર્થ 'હ' આવી શકે એમ છે અથવા પછીના વહુવચન 'હં' ઉપરથી પણ તે 'હ' આવી શકે એમ છે અને અર્થઘટનામાં પણ કશો બાંધો રહેતો નથી. સંભવ છે કે ચતુર્થીસૂચક પ્રત્યયો ઉપરથી તુમર્ય-સૂચક 'અણહં' કે 'અણહિ'ના 'હં' કે 'હિં' અક્ષરો આવ્યા હોય અને 'અણ' તે સંસ્કૃતમાં વપરાતા ભાવસૂચક 'અન'નું પ્રતિરૂપક હોય. તુમર્યે જે એકલો 'અણ' આવે છે તે દ્વિત્વ ચતુર્થ્યત પણ હોઈ શકે છે. 'બુદ્ધવણ્' માં લાગેલો 'અણ્' પ્રત્યય ઉક્ત 'અણહિ' ઉપરથી આવેલો છે અને 'મોકલાવણ'નો અંતિમ 'અણ' તે તુમર્યક ઉક્ત 'અણ' પ્રત્યય પોતે છે.

૧૨૭ 'લેવા' માં લા+વા છે. હેમચંદ્ર 'તવ્ય' ને વદલે 'વા' વાપરવાની મલામળ કરે છે. (૮-૪-૪૩૮) 'લાતવ્ય' ને વદલે 'લેવા'. અહીં 'લાતવ્ય'માં 'તવ્ય' ભાવસૂચક છે તેથી 'લાતવ્ય' ઇટલે 'પ્રહણ વત્તલું-લેલું' એવો અર્થ 'લેવા'નો થાય અને એ 'લેવા' પદને દ્વિત્વ ચતુર્થીયાલું માનીએ તો તેનો 'લેવા માટે' અર્થ પણ થાય. મને લાગે છે કે અહીં 'લેવા' ને દ્વિત્વ ચતુર્થી વિભક્તિયાલું માનીએ તો અર્થઘટના બરાબર થાય અથવા લાતવ્યાય—લાપ્તવ્યાય—લાપ્તવ્યાય—લેવ્યાય—લેવ્યાય—લેવા એ રીતે પણ ચતુર્થ્યત 'લાતવ્ય' ઉપરથી વ્યાકરણના નિયમાનુસાર 'લેવા' પદ આવી શકે છે.

આ 'લેવા' પદ પછી 'નિમિત્તે' પદ લગાડીએ તો 'લેવા નિમિત્તે' થાય અને તે ઉપરથી 'લેવા નેમાટે' પદ ઉદ્ભવે. ઘટ્ટી, ઉક્ત 'લેવા' પદની સાથે 'બુદ્ધવણ્' માં વપરાયેલો તુમર્યક 'અણ્' પ્રત્યય લગાડીએ તો 'લેવા +

અળઃ' ऊपरથી 'लेवाणइ' पद नीपजे અને તે દ્વારા ચાલુ भाषाप्रचलित 'लेवाने' पदने साधवामां कोई प्रकारનો बाध देखातो नथी. આ રીતની व्युत्पत्तिમાં 'तुमर्थ' નો વેવડો પ્રયોગ છે એ ધ્યાનમાં રહે. 'बुझवणइ' ની उपपत्ति સાથે 'अणइ' ની उपपत्ति बतावी गयो. उक्त 'लेवा' અને 'लेवाने' નાં પેઠે કરવા, रमवा, करवाने, रमवाने, करवाने માટે, रमवाने માટે वगैरे पदोंનો योजना घटाववानी છે. भाषामां वपराता 'लेवातणुं' 'बोल्वातणुं' वगैरे प्रयोगोनी उपपत्ति आगळ (पृ० २९५-९६) बतावी दीधी છે.

લિપ્ઃ, લીયંતા વગેરે રૂપો 'ल' (ग्रहण करवुं—लेवुं) धातु ऊपरથી लाववानाં છે. ए वावतनी चर्चा आगळ (पृ० ३०५) આવી गई છે.

'मगावइ' શોધે છે—માગે છે—માગું કરે છે. धातुसंग्रहमां 'मार्ग' धातुનો 'अन्वेयण' अर्थ आपेलो છે પરંતુ તે, 'मागवा' ના અર્થમાં પણ વપરાય છે. “याच्चायां भिक्षते मार्गपते याचति, याचते”—(क्रियाकलाप पृ० ५२, श्लो० १९०) उक्त 'मार्ग' धातु ऊपरથી प्रेरणाना अर्थમાં 'मार्गपति—मगावइ' रूप आवे છે.

'परिणेत्रउ' एटले 'परणवुं'—'परणवानुं'. 'परिणेत्रउ' शब्द भावसूचक છે. परि + णी + तव्य—परिणेतव्य—परिणेतव्यक—परिणेत्रव्यउ—परिणेत्रउ. हेमचंद्र 'तव्य' ने बदले 'इएव्वउं' 'एव्वउं' અને 'एवा' वापरवानी सूचना કરે છે. एमांथी अहीं 'एव्वउं' लगाडीए तो पण परिणी + एव्वउं—परिणेत्रव्वउं—'परिणेत्रउ' रूप आवे.

૧૨૮ भविष्यकाळनां क्रियापदो—

भविष्यकाळनां त्रीजो पुरप्—होसइ, होइसइ, करेसिइ, पामिसिइ.
क्रियापदो

પહેલો પુણ્ય—કરેશઁ, લેસિઁ, જ્ઞાસિઁ.

બીજો પુણ્ય—કરેસો, કરેશિઁ, લેસો, છાંડેસિઁ, છંડેસિઁ, ધરેસિઁ, મેલેહેસિઁ.

આમાં ‘ઁ’ પ્રત્યયવાચ્યં રૂપો પ્રથમ પુણ્યનાં છે. ‘ઁ’ અને ‘ઓ’ પ્રત્યયવાચ્યં રૂપો બીજા પુણ્યનાં છે. બીજા પુણ્યનો ઉક્ત ‘ઁ’ કે ‘ઓ’, બીજા પુણ્યના બહુવચન ‘હુ’ જગરથી આવેલો છે અને બીજા પુણ્યનો ‘ઁ’ એ તો આ ‘ઁ’ નું ઉચ્ચારણાંતર છે.

તથા ‘ઈ’, ‘ઈ’ પ્રત્યયવાચ્યં રૂપો ત્રીજા પુણ્યનાં છે. આ રૂપોમાં ‘સ’ તાલબ્ય પળ છે, અને ‘સ’ ઢંત્ય પળ છે. તાલબ્ય ‘શ’ ની શરૂઆત પ્રસ્તુત કૃતિમાં દેખાય છે. પ્રથમ પુણ્યના ‘ઁ’ વગેરે પ્રત્યયોની ચર્ચા આગળ (પૃ૦ ૨૬૨) આવી ગઈ છે.

‘છાંડેસિઁ’ કે ‘છંડેસિઁ’ માં મૂળ ધાતુ ‘છઙ્’ છે. હેમાચાર્ય ‘છઙ્’ ધાતુને દેશ્ય ગણે છે અને તેને ‘સુઙ્’ નો પર્યાય કહે છે. સંસ્કૃત ધાતુસંપ્રદર્શમાં ‘છર્દ’ ધાતુ દ્વામા ગણમાં આવેલો છે. ત્યાં તેનો અર્થ ‘યમ્ન’

‘છાંડયું’ ની
વ્યુત્પત્તિ

બતાવેલો છે. પ્રસ્તુતમાં તો તેનો અર્થ ‘છાંડયું—ત્યાગ કરવો—છોડવું’ થાય છે. સંસ્કૃતના ‘છર્દ’ જગરથી પ્રસ્તુત ‘છઙ્’ ને લાગી એ તો તે યાવ્યાપારના નિયમને અનુસારે આવી શકે એમ છે. છર્દ—છઙ્—છઙ્—છાંડ કે છંડ. પરંતુ આ વ્યુત્પત્તિને પ્રામાણિક બનાવવા માટે સંસ્કૃતના ‘છર્દ’ ધાતુનો અર્થ વિસ્તારવો પડ્યો. એ અર્થ ન વિસ્તારાય તો ‘છર્દ’ જગરથી ઉક્ત ‘છાંડ’ ન આવી શકે. આચાર્ય હેમચંદ્ર ૮-૨-૩૬ સૂત્રમાં ‘છર્દ’ નું ‘છઙ્’ ધરવાની મલામળ કરે છે એવી સમસ્યા છે કે ‘છર્દ’ જગરથી આવેલો ‘છઙ્’ યોગનો સંકુચિત અર્થ ‘યમ્ન’ સ્વીકૃત ‘ત્યાગ—

છોડવું—મૂકી દેવું’—એવા વિશાલ અર્થમાં આવી ગયો છે. કુમારપાલચરિત્રમાં ‘છટ્ટિઅ’ નો અર્થ આપતાં ટીકાકાર પૂર્ણકલશ કહે છે કે “છટ્ટિઅમ્—વાન્તમ્—સ્યત્તમ્” इत्यर्थः (સર્ગ ૩, શ્લો ૯) અર્થાત્ એ સ્થળે ‘છટ્ટ’ ધાતુ ‘છાંડ્યા’ના અર્થમાં વપરાયેલો છે, એથી ‘છર્દ’ ऊपरથી ‘છટ્ટ’ ની વ્યુત્પત્તિ કરવી વિશેષ યોગ્ય છે.

આ કૃતિમાં ‘મેલ્હેસિડ’—મેલશો—ક્રિયાપદમાં વપરાયેલો ‘મેલ્હ’ ધાતુ પણ ‘તજવા’ના અર્થનો છે. હેમચંદ્રે આ ધાતુને પણ ‘મુચ્’નો પર્યાય વાળો છે. ‘મેલ્હ’ ધાતુ દેશ્ય છે. સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં ‘મુચ્’ ધાતુનો પર્યાય અને પ્રસ્તુત ‘મેલ્હ’ને મળતો આવે એવો કોઈ ધાતુ હયાત નથી.

૧૨૯ વત્રીશમી કડીમાં ‘મેલ્હાવીડ’—‘મેલ્હાવ્યો’ એવું પદ આવેલું છે. તેનું મૂલ સં० “મિલ—હેપ્પો” (છટ્ટો ગણ) ધાતુમાં છે. મિલન, મેલાપ, સંમેલન, મળવું વગેરે શબ્દો એ ‘મિલ’ ऊपरથી આપેલા છે.

‘દેજિડ’ ક્રિયાપદ મૂળે ‘દેજિહ્’ છે અને તે ऊपरથી અહીં ‘દેજિડ’ નોંધેલું છે. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે ડા + અ + જ + હુ = ડાએજેહુ—દેજેહુ—દેજિહ્—દેજિડ—દેજિડ—દેજો. આ ક્રિયાપદમાં બીજા પુરુષ બહુવચનના ‘હુ’ ऊपरથી ‘હું’ દ્વારા ‘ડ’ થયેલો છે.

‘દેસુ’માં વ્યાકરણોક્ત રીતે ડા + અ + સ + હું = ડાએસહું—દેસહું—દેસુ—દેસું. અહીં પ્રથમ પુરુષ બહુવચનના ‘હું’ દ્વારા ‘ડ’ આવેલો છે.

‘વૈસારીડ’ છટ્ટે ‘વૈસાહ્યો’ કે ‘વૈસાયો’—ऊपरवेशितः—‘ऊपर’ સાથેના

‘વૈસારહું’ની વ્યુત્પત્તિ કરીએ તો ‘અવિસારિઓ’ થાય. એક સાથે બે ‘વ’ આઘતાં ઉચ્ચારણ કરનારે ‘અવિ’ને બદલે ‘વૈ’

ઉચ્ચારણ કર્યું. જે પદમાં એક કરતાં વધારે સમાન સ્વરો કે વ્યંજનો આવે

છે, ત્યાં ધામ્યાપાર આવું જ વિપરિણામ ઉપજાવે છે. હેમચંદ્રે પ્રેરણાસૂચક 'આહ' પ્રત્યયની નોંધ આપી છે : ૮-૩-૧૫૧. તેનું ઉદાહરણ-ભમાહ. આ 'આહ' પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં સર્વવ્યાપક નથી; પરંતુ ગુજરાતીમાં સર્વવ્યાપક થયેલો છે. જંઘાડ્યો, જમાડ્યો, રમાડ્યો વગેરે. 'બદસારિડ'માં જે 'આર' છે તે 'ભમાહ'ના 'આહ'માંથી આવેલો છે.

૧૩૦ 'નોંત્રી' નો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટપણે સમજાતી નથી તો પણ મૂળ 'જ્ઞાતિ' શબ્દ ડગરથી એ શબ્દ જન્મ્યો જણાય છે.

'મઢિવાડ' શબ્દ મટવાદ:-મઢવાદો-મઢવાઓ-મઢિવાડ-એ રીતે આવ્યો હાગે છે. 'મટવાદ' એટલે શૂરતાની સ્થાતિ

'મઢિવાડ'
નો વ્યુત્પત્તિ

કરવી-'હું શૂર છું'-એમ બોલવું. અહીં રાજા કહે છે કે "આ સાચો 'મઢિવાડ'-'મટવાદ' છે"

એટલે આ (પ્રભવ ચોર), જે પોતાની શૂરતાની સ્થાતિ કરે છે તે સાચી છે-હોટી નથી. (કડી ૩૨). ભાષામાં એક 'મઢવો' શબ્દ તૃતીય-પ્રકૃતિ જેના કે નવલ્લા પણ વહુવક્ત્રાદી માણસ માટે વપરાય છે. મને લાગે છે કે તેને ઉક્ત મટવાદ-મઢિવાડ-મઢવો-એ રીતે લાવી શકાય. 'મટવાદ' નો અર્થ માત્ર 'શૂર છું' એવું બોલનારો-'હોરો શૂર નહીં' એવો થાય છે અને તે અર્થ ઉક્ત 'મઢવો' શબ્દમાં બંધ વેસે એમ છે.

અહીં 'હું' અર્થમાં 'અઢઢં' અને 'તમે છો' અર્થમાં 'અઢિજઢં' ક્રિયાપદનો પ્રયોગ આવેલો છે. તેથી 'છે' ક્રિયાપદ 'અસ્' ડગરથી

૨૧૧ જેમ 'ધામાન્તરમ્' અને 'ગામતર' એ બંને શબ્દો વચ્ચે સમાનતા છે તેમ 'શાન્તરમ્' અને 'નાતર' એ બે પદો વચ્ચે પણ સમાનતા છે અથવા જ્ઞાતિ + હ્તર-જ્ઞાતીતર-નાતીતર-નાતીયર-નાતર એમ પણ સમાનતા લાગે છે. પ્રસુત 'નાત્રા' પદની વ્યુત્પત્તિ ઓચવા જેમી છે

આવ્યું છે. ‘આસ્’ ऊपरથી નથી આવ્યું—સ્ત્રી પૂર્વોક્ત (૫૦ ૨૭૨ કં. ૧૦૩) હકીકત મજબૂત થાય છે.

‘રૂપડડ’ અને ‘રૂડું’ વચ્ચે સમાન અર્થવાચક શબ્દો છે. | એ શબ્દોના મૂળમાં ‘રૂચ’ ધાતુ હોવાનો સંભવ છે. ‘રૂડું’નો વ્યુત્પત્તિ ‘રૂચિર’ અને ‘રૂડું’ શબ્દોનો અર્થ પણ સમાન છે: રૂચિરમ્—રૂચિરકમ્—રૂચર્ય—રૂચરં—રૂચં—રૂડું એવો ક્રમ ઘટમાન છે. ‘ર’નો ‘હ’ યવામાં વાધ નથી.

રૂપકમ્—રૂચ્યં—રૂચપડં—રૂચપડું—રૂઅડું—રૂડું—એ રીતે પણ ‘રૂડું’ ને સાધી શકાય. પરંતુ ‘રૂચિર’ ऊपरથી લાવવામાં વિશેષ ઔચિત્ય છે.

‘અંગમિદ’ ક્રિયાપદ ‘સ્વીકારવા’ના અર્થમાં વપરાયેલું છે. ‘અંગમય’ શબ્દદ્વારા વનતા નામધાતુ ‘અંગમયયતિ’ ઇટલે ‘અંગમય કરે છે—સ્વીકારે છે’ એમાં ઉક્ત ‘અંગમિદ—આંગમે’નું મૂળ હોય. “મરણ ‘આંગમે’ની ચર્ચા આંગમે તે ભરે મૂઠી” એ રીતે પોતાના મજનમાં પ્રીતમ કવિ ‘આંગમે’ ક્રિયાપદનો ઉપયોગ કરે છે.

તેના મૂળની સ્પષ્ટ કલ્પના નથી આવતી; પરંતુ ‘જેઓ મરણને સ્વીકારવા તૈયાર હોય અથવા મરણ ऊपर આક્રમણ કરી શકે ઇટલે મરવાના ભય વિનાના હોય તેઓ અથવા જેઓ મરણની પ્રતીક્ષા કરનારા હોય—મરણની ઘાટ જોનારા હોય, તેઓ પોતાનું કામ સાધી લે છે—’ એવો અર્થ ऊपरના વાક્યનો છે. એ જોતાં ઉક્ત ‘અંગમય’માં કે ‘આક્રમતિ’—(આક્રમણ કરે છે) ના ‘આક્રમ્’માં ઉક્ત ‘અંગમિદ’નું મૂળ હોય વા ‘આગમયતે’—(વાટ જૂલ છે) ના ‘આગમય’માં.

૩૦૦ હિંદીભાષામાં ‘સ્વીકાર’ અર્થ માટે ‘અંગવના’ ક્રિયાપદ છે. પ્રસ્તુત ‘અંગમિદ’ અને હિંદી ‘અંગવના’ એ વચ્ચે વચ્ચે અધિક સામ્ય છે, કદાચ ઉક્ત ‘અંગમય’ ऊपरથી એ ક્રિયાપદો આવ્યાં હોય. ‘અંગમિદ’ ના મૂળરૂપે અહીં જે ‘આક્રમ્’ અને ‘આગમય્’ ની સૂચના કરી છે તે વિચારાસ્પદ છે.

અહીંનો ‘પાછિલ્લ’ શબ્દ ‘પાછલ્લ’ એટલે ‘છેલ્લ’ અર્થને સૂચવે છે. વૈ० પદ્મા-પદ્મ-સ્વાર્થિક ‘ફલ્લ’—(૮-૨-૧૬૪ હે०) પદ્મિલ્લ+ક-પદ્મિલ્લ-પદ્મિલ્લ-પાછિલ્લ-પાછલ્લો.

છાસઠ્ઠ-છાસઠ્ઠમાં, પટ્પટ્ટિ—છાસઠ્ઠિ, અને તે ऊपरથી સાતમી વિભક્તિ છાસઠ્ઠિ-છાસઠ્ઠ.

૧૩૧ અહીં ‘સાંભલ્લ’ અર્થમાં ‘સંભલ્લ’ ક્રિયાપદ વપરાયેલું છે.

‘સાંભલ્લ’ના મૂળ વિશે યોદો વિવાદ છે. કેટલાક વિદ્વાનો ‘નિશામયતિ’ના ‘નિશામય’ ऊपरથી ‘સાંભલ્લ’ લાવે છે ત્યારે બીજા કેટલાક ‘સંસ્મરતિ’ ऊपरથી તેને નીપજાવે છે. મારી દૃષ્ટિ આ બંને ધત્વના ગૌરવાળી છે :

‘નિશામય’ ऊपरથી ‘સાંભલ્લ’ લાવવામાં ‘નિશામય’ ના ‘નિ’ નો લોપ ધત્વનો પડે, પછી તેમાં ‘લ્લ’ લાવવા માટે થતી બીજી ધત્વના ધત્વની પડે. અર્થની ઘટના તો બરાબર છે, પણ ઉક્ત બે વિચિત્ર ધત્વનાઓ ધત્વની પડે.

‘સંસ્મરતિ’ ऊपरથી ‘સાંભલ્લ’ ને લાવતાં યાગ્યાપારના ધોરણે ધર્ણ-રિવર્તનની ઘટના કદાચ ચરોચર થાય, પરંતુ અર્થનું વિશેષ તાણ પડે એમ છે. ‘સંસ્મરતિ’—‘સંમારલ્લ’-યાદ કરવું’ એવા અર્થને સૂચવે છે. જે મનનો વ્યાપાર છે તેને કદાચી ‘સંસ્મરતિ’ ને ધત્વના વ્યાપારરૂપ ‘સાંભલ્લ’ અર્થમાં તાર્ણિકે લાવવો પડે છે.

‘શ્રાવણ’ એટલે શ્રવણ પ્રવૃત્તિ-ધર્મગમ્ય. ન્યાયની ભાષામાં ‘શબ્દઃ શ્રાવણઃ’ એવો પ્રયોગ અનૈકત્વેર પામેલો છે. મારી ધારણા છે કે આ ‘શ્રાવણ’ શબ્દને ‘મુણ્ડં કરોતિ મુણ્ડયતિ’નાં પેટે નામશત્રુ બનાવી તે

ઝપરથી ‘શ્રાવણયતિ’ ત્રિયાપદ સુગમરીતે નિપજાવાય. અહીં સંવાદક પ્રમાણ પળ ઉપલબ્ધ છે : શાલિભદ્રસૂરિ (રાજગૃહીય વજ્રસેન સૂરિશિષ્ય— સંવત્ ૧૨૪૧) ના ‘મરતેશ્વરવાદુવલિરાસ’માં “ભાવિઙ્ઁ મર્ચાયણ સાંમણઝ” એ વાક્યમાં ‘સાંમળો’ અર્થમાં ‘સાંમણઝ’ ત્રિયાપદ વપરાયેલું છે. પ્રસ્તુત ‘શ્રાવણય’ અને આ ‘સાંમણઝ’ નું ‘સાંમણ’ એ બન્ને અંગો તદન મળ્યાં છે. [રાસના મૂળ પાઠ માટે જુઓ—નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા—કાર્તિક ૧૯૯૮ નર્મન સંસ્કરણ—પૃ૦ ૧૯૫, ‘વીરગાયકાલ્કા જૈન-ભાષાસાહિત્ય’] એ ‘શ્રાવણયતિ’ ઊપરથી આપણું ‘સાંમળ્લું’ ત્રિયાપદ આવી શકે : ‘વ’ ના કારણે ‘સાં’ના અનુનાસિકપણની ઘટના થાય, ‘વ’નો ‘મ’ થાય, ‘વ’ અને ‘મ’ બન્ને એકત્યાનીય છે એટલે એ ફેરફારમાં વાધ નહીં આવે. પછી ‘ળ’ અને ‘લ’ એ બન્ને પણ નાસિક્ય હોવાને લીધે ‘ળ’, ‘લ’ના રૂપમાં આવી જાય. ‘લોળી’ (નવર્નાત—માલળ), ‘નિશાલ્લ’ (લેલશાલા) વગેરે શબ્દોમાં એ રીતે ‘ન’ નો ‘લ’ અને ‘લ’ નો ‘ન’ થયો છે, એ સુપ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે ‘સાંમળ્લું’ ને નિપજાવતાં વાગ્યાપારના ધોરણે થાંધો જણાતો નથી, તેમ અર્થસંબંધી પણ કરી તાળ નથી પડતી.

૧૩૨ આ કૃતિમાં ‘ઘરથી—ઘરમાંથી’ એમ પાંચમીના અર્થ માટે ‘ઘરહુંતુ’ શબ્દ આવ્યો છે.

પ્રસ્તુત પંચમીસૂચક ‘હુંતુ’નો ઉપપત્તિ આ રીતે થઈ શકે એમ છે :

પંચમીસૂચક
‘હુંતુ’નો વ્યુત્પત્તિ
હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે ‘હુ’ અને ‘હું’ એ બન્ને પ્રત્યયો પંચમીને સૂચવે છે. ‘હુ’ એકવચન છે અને ‘હું’ વહવચન છે. વચ્છદ્ (શ્લક્ષાત્)

સિંગહું (શૃંગેભ્યઃ) વગેરે ઉદાહરણો સુપ્રતીત છે : (૮-૪-૩૩૬, ૩૩૭

હે૦) જેમ 'હું' વગેરે પંચમીને સૂચવે છે તેમ 'તસ્' પ્રત્યય પણ પંચમીનો ઘોતક છે. એનાં પણ ગ્રામતઃ, નગરતઃ, તતઃ, કૃતઃ વગેરે ઉદાહરણો જાણીતાં છે. આ સ્થળે 'હું+તસ્' એ વચ્ચે પંચમીસૂચકોને સાથે રાખીએ તો 'હુંતો' એવો એક અઘંટ શબ્દ નીપજે અથવા એકવચન 'હું' અને 'તસ્' દ્વારા આવતો પ્રાપ્ત 'તો' એ વચ્ચેને જોડીએ તો પણ 'હુંતો' દ્વારા 'હુંતો' પદ આવે. આ રીતે નીપજતા 'હુંતો' ના 'ઉ'નું દીર્ઘીકરણ તથા 'ઓ'નું હસ્વીકરણ કરી તે 'હુંતો' દ્વારા પ્રસ્તુત 'હુંતો' ને સાધવામાં લેશ પણ દૂષણ નથી. અર્થવટના બરાબર રહે છે અને અક્ષર-રચના પણ ઠાંડી થતી નથી. સરગ્રામણી માટે જણાવવું જરૂરી છે કે પ્રાકૃતમાં પંચમી વહુવચન માટે એક 'સુંતો' પ્રત્યય છે એમ વરહચિ અને હેમચંદ્ર વચ્ચે કહે છે. "મ્યસો હિંતો સુંતો" (પ્રા૦ પ્ર૦ પરિ૦ ૫ સૂ૦ ૭ તથા ૮-૩-૯ હેમ૦) પ્રસ્તુત 'સુંતો' અને ઉક્ત રીતે સાથેલો 'હુંતો' એ વચ્ચે વધે વિશેષ સમાનતા છે. 'સ' અને 'હ'નો જે ભેદ છે તે નગણ્ય છે. અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે અને તે એ કે સં૦ 'ભૂ' અને પ્રા૦ 'હૂ' ધાતુનું વર્તમાન કૃદંત 'હૂત' કે 'હોત' બને છે અને તે દ્વારા હૂતો, હૂંતઓ, હોંતો કે હોંતઓ વગેરે પદો આવેલાં છે. પ્રસ્તુત પંચમીસૂચક 'હુંતો' અને આ વર્તમાન કૃદંતરૂપ 'હૂતો' એ બે વચ્ચે કેવલ અક્ષરસામ્ય છે, અર્થનું સામ્ય લેશ પણ નથી, એથી જેઓ વર્તમાનકૃદંત 'હૂતો' સાથે પંચમીઘોતક 'હુંતો'નો સંબંધ કરીને છે તેઓ કેવલ અક્ષરસામ્યને અગ્રલંબેલા છે. હેમચંદ્રે આપેલા 'જહાં હોંતઃ આગદો' 'તહાં હોંતઃ આગદો' 'કહાં હોંતઃ આગદો' (૮-૪-૩૫૫) વગેરે પ્રયોગોમાં પણ 'જહાં' 'તહાં' અને 'કહાં'નો અંતિમ 'હાં' જ પંચમીનો સૂચક છે અને 'હોંતઃ' વર્તમાન કૃદંત છે એ ધ્યાનમાં રહે. પ્રાકૃત દ્વાપ્રથમ સર્ગ ૮, શ્લોક ૨૬ માં હેમચંદ્રે "જો જહાં હોંતઃ સો તહાં

હોતુ ” એવું વાક્ય આપીને પંચમીસૂચક ‘હા’ ને જ સમજાવેલો છે અને ‘હોતુ’ પદ તો વર્તમાન વૃદ્ધંતરૂપે મૂકેલું છે. તે વાક્યની ટીકા કરતાં આચાર્ય પૂર્ણકલ્પશ લખે છે કે “ હોતુ ભવન્ જાયમાનઃ ” અર્થાન્ ટીકા-કાર પણ એ ‘હોતુ’ પદને વર્તમાન વૃદ્ધંત જ સમજે છે. એ જ પ્રમાણે “ જહાં હોતુ આગદો ” વગેરે વાક્યોની સમજ આપનાર દોષકવૃત્તિ-કાર પણ ‘હોતુ’નો ‘ભવન્’ અર્થ આપે છે અર્થાત્ ‘હોતુ’ કે ‘હોતુ’ એ બન્ને વર્તમાનવૃદ્ધંત જ છે, તેનો પંચમીના અર્થ સાથે લેશ પણ સંબંધ નથી, અને તેમને હેમચંદ્રે પંચમીના અર્થ માટે ઘાપેરેલા પણ નથી એ ધ્યાનમાં રહે.

૧૩૩ પ્રસ્તુત કૃતિમાં આ પદ છે:

“ પ્રભવ મળહ હો જંબુસામિ એક સાઠિ જ કીજઈ ।

વિહું વિજ્ઞાથડઈ એક વિજ્ઞ યંમળીય જ દીજઈ ” ॥ ૨૧ ॥ અર્થાત્

“ પ્રભવ મળે (કહે) • હે જંબુસ્વામી ! એક સાટું જ કીજીએ ।

બે વિઘાવડે એક વિઘા સ્તમ્ભનીકા જ દીજીએ ” ॥

ઉક્ત કહીનો ઉક્ત અર્થ જોતાં એમાં વપરાયેલાં ‘સાઠિ’ અને ‘વિજ્ઞા-
 વડઈ’ એ બે પદ વિશેષ ધ્યાન રાખે તેવા છે. આજ-
 ‘સાટે’ અને ‘વડે’ ની વ્યુત્પત્તિ કાલ વેપારીઓની માપમાં ‘સાટું’ શબ્દ વિશેષ
 પ્રચલિત છે. કોઈ પણ સોદો નક્કી કરવો હોય ત્યારે
 વેપારીઓ ‘સાટું’ શબ્દ વાપરે છે અથવા કોઈં ચીજની અદલાવદલી કરવી
 હોય ત્યારે પણ ‘સાટું’ શબ્દનો વ્યવહાર જાણીતો છે. ‘સાટાપાટા કરવ’
 એ પ્રયોગમાં ‘સાટા’ શબ્દનો જે અર્થ છે તે ‘સાટું’ નો પર્યાય જ છે.

વિક્રમના ચારમા સૈકામાં હયાતી ધરાવનાર આચાર્ય શ્રીલક્ષ્મણગણિષ્ઠ
વનાવેલા ‘સુપાસંમૌહચરિત્ર’માં પૃ૦ ૨૩૩ ઉપર ‘સટ્ટ’ શબ્દ ‘વદલા’ના
અર્થમાં વપરાયેલો છે, અને પૃ૦ ૨૭૫ ઉપર ‘સટ્ટી’ શબ્દ ‘સોદા’ના

૩૦૧ આ પ્રથમાં પ્રાકૃત ભાષાનો પ્રધાન પ્રયોગ છે. તેમાં એવા અનેક શબ્દો
ઉપલબ્ધ છે, જે હાલની ગુજરાતીમાં પણ વપરાય છે

મોલિયાં-મોલી. પૃ૦ ૫૧૪, ગા૦ ૮૪.

ચલદીવ-ચલદીયો. પૃ૦ ૨૭૫, ગા૦ ૭.

લહેલ-લાદીને (આમાં મૂળ ‘લહ’ ધાતુ છે) પૃ૦ ૨૭૫, ગા૦ ૭.

મણ્ણેસિ-તું મેલું કરે છે (‘મણ્ણ’ નામ ધાતુ છે.) પૃ૦ ૨૩૨, ગા૦ ૫૦.

પ્રતારસિ-ધૂતે છે. (‘પ્રત’ ધાતુ છે) પૃ૦ ૧૧૪, ગા૦ ૧૫૨.

ગટ્ટ-ગાટ્ટર-પૃ૦ ૧૧૪, ગા૦ ૧૫૭.

ઝજમેમિ-ઝજમુ છું-ઝજમ કરું છું. પૃ૦ ૧૧૬, ગા૦ ૧૮૧.

લેલંતિ-લેલે છે. પૃ૦ ૨૩૭, ગા૦ ૫૦.

પટ્ટ્યા-પાટ. પૃ૦ ૨૩૭, ગા૦ ૪૪.

ટલિય-ટલ્યું. પૃ૦ ૨૩૭, ગા૦ ૪૮.

ચીરી-ચીર-(કપડાનો ચીરો કે ફાટની ચીર) પૃ૦ ૫૮૪, ગા૦ ૩૧.

હંગા-હાંગ { પૃ૦ ૨૩૮, ગા૦ ૫૯.
પૃ૦ ૨૮૮, ગા૦ ૬૪.

ટોપિઆ-ટોપી. પૃ૦ ૨૬૩, ગા૦ ૧૩૫.

વહિયવટ્ટ-વહીવટ્ટ { વહિય-વહી-વોપડો } ~વોપડાનું નામું પૃ૦ ૫૧૪,
વટ્ટ-વૃત્ત ગા. ૭૬.

છંટિઓ-છાટ્યો. પૃ૦ ૩૫૫, ગા૦ ૧૭.

પોટ્ટ-પોટકું-પોટલું. પૃ૦ ૩૫૫, ગા૦ ૨૭.

વિહરાવણુ-વહોરાવ-આળ. પૃ૦ ૬૩૧, ગા૦ ૩૦.

કરવ-પાળીનો કરવો. પૃ૦ ૬૩૧, ગા૦ ૩૨.

લતા-લાત. પૃ૦ ૨૩૮, ગા૦ ૬૦.

ગટ્ટય-ગાટ્ટું-પૃ૦ ૨૩૮, ગા૦ ૫૮ કોરે.

અર્થમાં વપરાયેલો છે. જ્યાં તે શબ્દ વપરાયો છે તે પદ્યો આ પ્રમાણે છે:—

“દાયઞ્વમતિ અન્નં પિ કિં પિ સો મળઈ તુમ્હ જં પ્રત્ય ।

તસ્સ ય સદ્દે યગ્મં ગિન્દ્દહ એયં તિ સો મળિતં ॥” (ગા૦ ૫૮)

અર્થાત્ “તે કહે છે કે તમોને જે બીજું કાંઈ દેવાનું છે તેને સાટે—તેના સાટામાં—વદલામાં—મારું આ ખજા લ્યો.”

‘સદ્દી’નો નિર્દેશ :

“આગચ્છમિ સદેસં વિક્કિણિતં કિં પિ કિં પિ કિણિજ્જં ।

ઘડિય ચ્ચિય મહ સદ્દી ઇહ વણિણિં સમં જેણ” ॥ (ગા૦ ૧૪)

અર્થાત્—“કાંઈ કાંઈ વેચીને અને ખરીદીને સ્વદેશ તરફ આવું છું, કારણ કે અહીં વાણિયાઓ સાથે મારું સાટું થયેલું જ છે.”

આ રીતે પ્રથમ પદ્યમાંનો ‘સદ્દ’ શબ્દ ‘સાટે’ ના ભાવને જણાવે છે અને બીજા પદ્યનો ‘સદ્દી’ શબ્દ ‘સાટું—સોદો’ અર્થને સૂચવે છે.

અહીં વપરાયેલા ‘સદ્દ’ અને ‘સદ્દી’ એ બન્ને શબ્દો દેશ્ય જણાય છે, અને તે એક જ શબ્દનાં રૂપાંતર જેવાં માસે છે.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં વપરાયેલો ‘સાઠિ’ શબ્દ અને ઉક્ત ‘સદ્દી’ શબ્દ સમાન છે.

ભાષામાં ‘તેલને સાટે ઘડું દે’ એવા વાક્યમાં જે અર્થમાં ‘સાટે’ શબ્દ વપરાયો છે તે અર્થમાં અથવા ‘સાટા’ના અર્થમાં આ ‘સાઠિ’ શબ્દ અહીં વપરાયો છે, ‘તૈલસ્યાર્થે ગોઘૂમં દેહિ’ વાક્યના ‘તૈલસ્યાર્થે’ પદનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘તેલસ્સદ્દે’ થાય, તેનું હ્રસ્વગતી ગુજરાતીમાં ‘તેલસ્સદ્દિ’ થાય. ‘તેલસ્સદ્દિ’ પદમાં ‘તેલ’ પ્રવૃત્તિ છે. અને ‘સ્સદ્દિ’માંનો ‘સ્સ’ પટ્ટીનો છે, તથા ‘અદ્દિ’ પદ પ્રયોજનવાચક ‘અર્થ’ રૂપરથી આવેલું સપ્તમી વિભક્તિવાચક રૂપ છે. ‘પ્રયોજન’ અર્થવાચક ‘અર્થ’નું ‘અદ્દ’ ઉચ્ચારણ થાય છે અને ‘ધન’ અર્થવાચક ‘અર્થ’નું ‘અથ’ ઉચ્ચારણ થાય છે એ ધ્યાનમાં રહે. “અદ્દો

પ્રયોજનમ્, અત્યો ધનમ્” (૮-૨-૩૩-હેમચંદ્ર) અહીં ‘સ્પાર્થે’
 ઝપરથી સાધેલા ‘સ્સદ્ધિ’પદ સાથે પ્રસ્તુત કૃતિમાં વપરાયેલા ‘સાઠિ’ની
 તુલના કરી શકાય એમ છે. અને સંભવ છે કે વલ્લભ જતાં તે, ‘વદ-
 લા’ના અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો હોય.

કેટલાંક યાત્ર્યોમાં જે ‘સાટે’ શબ્દ ચતુર્થાના અર્થને વતાવે છે
 તે ‘સાટે’નું મૂળ ઉક્ત ‘સ્સદ્ધિ’માં માસે છે.

૧૩૪ ‘વિહું વિજ્ઞાવદ્દં’ એટલે ‘વે વિદ્યાને વદલે—વે વિદ્યાઓને
 લઈને—એક યંમળી વિદ્યા આપ.’

‘વિહું’ ‘વિજ્ઞા’ ‘વદ્દં’ એમ ત્રણ જુદાં જુદાં પદ છે. ‘વિહું’ શબ્દ
 પાંચમીનું વહુવચન છે, ‘વિજ્ઞા’ શબ્દને પણ પાંચમીનું વહુવચન લાગેલું
 છે; પરંતુ તે અહીં ભ્રમ છે. ‘વિહું’ માં જે વિભક્તિવચન છે તે જ વિભક્તિ-
 વચન વિશેષણવિશેષ્ય માથને લીધે ‘વિજ્ઞા’માં પણ હોય, એ સ્થાનાવિક
 છે. “તિલેખ્યઃ પ્રતિ માપાન્ અસ્મૈ પ્રયચ્છતિ” એટલે ‘તિલ્લાન્
 ગૃહીત્વા માપાન્ દદાતિ’ इत्यर्थः” અર્થાત્ ‘તલ્લને લઈને તેને વદલે
 અહદ આપે છે.’ જે વસ્તુ વદલામાં લેવાની હોય છે તે પાંચમી વિભક્તિમાં
 આવે છે અને ‘વદલો’ અર્થ વતાવવા વદલામાં લેવાની વસ્તુની સાથે
 એટલે તે વસ્તુવાચક પદ સાથે ‘પ્રતિ’ અર્થપૂરક તરીકે લાગે છે. “યતઃ
 પ્રતિનિધિ—પ્રતિદાને પ્રતિના”-(૨-૨-૭૨ હેમચંદ્ર તથા ૨-૩-૧૧
 પાણિનિ), જેમ ઉપર્યુક્ત યાત્ર્યમાં વદલામાં લેવાના ‘તલ’ પાંચમી
 વિભક્તિમાં છે અને તેને ‘પ્રતિ’ લાગેલો છે તેમ અહીં વદલામાં લેવાની
 ‘વે વિદ્યા’ ને પાંચમી વિભક્તિ લાગેલી છે અને સાથે એ જ ન્યાયે ‘પ્રતિ’ નો
 ઉપયોગ થયેલો છે: પ્રતિ-પાઠિ-ધાટિ-૯ રાંતે અહીં ‘વિજ્ઞા’ સાથે ‘પ્રતિ’
 નું પ્રતિરૂપ ‘વદ્ધિ’ શબ્દ વપરાયો છે. આદિભૂત ‘વ’ નું પણ ‘વ’ માં

પરિવર્તન થાય છે (૮-૧-૨૩૩ હેમ૦-પ્રભૂતમ્-વહુત્તં). ‘વિહું’ માં લાગેલો ‘હું’ પાંચમીના વહુવચનનો સૂચક છે. અહીં વપરાયેલો ‘વહઈ’ ને ઉક્ત ‘પ્રતિ’ ના ‘વડિ’ નું રૂપાંતર છે. અથવા ‘વડિ’ ને ત્રીજીના એક-વચનનો ‘ઈ’ દ્વારા થયેલો ‘ડં’ લાગીને તે ‘વહિં’-‘વહઈ’ નીપજેલું છે. ભાષામાં અવ્યયોને પણ વિભક્તિ લાગે છે. ઉપરથી, નીચેથી, ઉપરનું, નીચેનું વગેરે, તેમ અહીં અવ્યયરૂપ ‘પ્રતિ’ ના ‘વડિ’ ને વિભક્તિ લાગી તેનું ‘વહિં’ થયું છે અને તે ઉપરથી ‘વહઈ’ આવ્યું છે.

ચાલુ ભાષામાં તૃતીયાના અર્થ માટે જે ‘વડે’ પૂરક કે નામયોગી પદ વપરાય છે તેનું મૂળ ઉક્ત ‘પ્રતિ’માં છે એ સંશય વિનાની વાત છે. પંચમી અને તૃતીયાના અર્થમાં યાસ અંતર નથી. એટલે પંચમીવાળા પદ સાથે વપરાતો ‘પ્રતિ’ તૃતીયાના અર્થનો પણ ઘોતક થઈ શકે છે. ‘તલવડે ઘડું લડું છું’ ‘તેલવડે ઘી લડું છું’ વગેરે પ્રયોગોમાં સ્થિર વ્યવહારવાળો ‘વડે’ શબ્દ ‘હાથવડે લાડું છું,’ ‘આંધવડે જોડું છું’ इत्यादि પ્રયોગોમાં ‘વડલા’ ને વડલે માત્ર ‘હેતુ’નો ભાવ વતાવે છે અને એ રીતે તે તૃતીયાના અર્થનો ઘોતક છે. ‘પેટવડિય’ ‘પૈસાવડિય’ વગેરે પ્રયોગોમાં મળતું ‘વડિય’ પદ પ્રસ્તુત ‘વિજાવડઈ’ના ‘વહઈ’ પદના અર્થ સાથે ચરાચર મળતું આવે છે. અને તેનું મૂળ પણ ઉક્ત ‘પ્રતિ’માં છે. એ જ રીતે ‘હાથવતિ લખું છું’ ‘કાનવતિ સાંભળું છું’ વગેરે વાક્યોમાં વપરાયેલો અને હેતુના ભાવનો સૂચક ‘વતિ’ શબ્દ પણ ‘પ્રતિ’માંથી આવેલો છે : પ્રતિ-પતિ-વતિ.

અહીં જણાવેલી ચારમા સૈકાની કૃતિઓમાં ત્રીજી વગેરે વિભક્તિના કેવળ પ્રત્યયો વપરાયેલા હતા ત્યારે આ તેરમા સૈકાની કૃતિમાં વિભક્તિ ઉપરાંત વિભક્તિના અર્થનો ઘોતક ઉપસર્ગ પણ નામની સાથે લાગેલો છે.

૧ ફેરફાર ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે અને આજની ભાષામાં પણ ૧ ફેરફાર ચાલુ છે.

બારમા અને તેરમા સૈકામાં હયાતી ધરાવતા શ્રીજિનદત્તસૂરિ ૧૬ રચના ઉપદેશરસાયનમાં ગા. ૨૯ માં—પ્રસ્તુત ‘વિજ્ઞાવદ્’ જેવો ‘લહણા-વદ્’ (લહણાવદ્—પાઠાંતર) પ્રયોગ આવે છે. ચાલુ ભાષામાં ‘લેણા પેટે’ ‘હિસાવ પેટે’ ‘રક્ત પેટે’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘પેટે’ પદનો જે અર્થ છે તે જ અર્થ અહીં ‘લહણાવદ્’ના ‘વદ્’ શબ્દનો છે.

ત્યાંનો પ્રસંગ આ પ્રમાણે છે: “જો મંદિરનો કોઈ દેવાદાર, મરતાં મરતાં ઘર અને હાટ વગેરે દે તો તે, ‘લેણા પેટે’ લેવામાં આવે છે.”

મૂળ પદ આ પ્રમાણે છે:

“જડ કિર કુ વિ મરંતુ ઘર—હદ્દ દેદ ત લિજહિ લહણાવદ્.”

આ પદના વિવરણમાં જણાવેલું છે કે—“યદિ કિલ કશ્ચિદ્ દેવદ્ર-વ્યાધમર્ગઃ શ્રાગમોક્ષાય, ત્રિયમાણ. સન્ વસ્ત્વન્તરાભાવેન ગૃહં હદ્દં વા જિનાય દદાતિ તદા ગૃહ્યતે લખ્યદ્રવ્યાનુસારેણ”—

વિવરણકારે ‘લહણાવદ્’ શબ્દનો અર્થ ‘લખ્યદ્રવ્યાનુસારેણ’ કયો છે, તે પૂર્વોક્ત ‘લેણા પેટે’ની સાથે તદ્દન મળતો છે.

અહીંનો ‘વદ્’ શબ્દ અને પૂર્વોક્ત ‘વદ્’ ૧ વચ્ચે પદો સમાનમૂલક માત્ર છે. ‘લેણા પેટે’ કહો કે ‘લેણા વદલે’ કહો ૧ વચ્ચેનો એક જ ભાવ છે. ‘પ્રતિ’નું ‘પટિ’ રૂપાંતર પણ થાય છે. અને ૧ ‘પટિ’ ઉપરથી ઉક્ત ‘વદ્’ને લાવવું સુગમ લાગે છે.

પ્રમંગલશાસ્ત્ર ‘પ્રતિ’ના અન્ય અર્થ અને રૂપાંતર વિશે પણ ચર્ચા કરવી અસ્થાને નથી. જેમ ‘પ્રતિદાન’માં લાગેલો ‘પ્રતિ’ ‘વદ્’ના અર્થને વગર છે, તેમ ‘પ્રતિનિધિ’માં લાગેલો ‘પ્રતિ’

‘મુખ્યની સમાન’ એવા ભાવને સૂચવે છે. “પ્રથુમ્નો વાસુદેવાત્ પ્રતિ” એટલે પ્રથુમ્ન વાસુદેવનો પ્રતિનિધિ છે—વાસુદેવની જગ્યાએ છે—વાસુદેવને સ્થાને છે—વાસુદેવની પેઠે છે અર્થાત્ અહીંનો પ્રતિ સમાનતાના ભાવનો દ્યોતક છે. એ રીતે મુખ્ય—સાદૃશ્યના ભાવમાં ‘પેઠે’ શબ્દ આવે છે. ‘આ રાજા કર્ણની પેઠે દાન દે છે’ ‘આ શૂર, વીર અર્જુનની પેઠે લડે છે’ ‘યુધિષ્ઠિરની પેઠે આ રાજા ધાર્મિક છે.’ વગેરે પ્રયોગોમાં જે ‘પેઠે’ શબ્દ આવેલો છે તે, મુખ્ય પુરુષ કર્ણ, અર્જુન અને યુધિષ્ઠિરનું સાદૃશ્ય રાજામાં છે, એ હકીકતને દર્શાવે છે. એટલે ‘પ્રથુમ્નો વાસુદેવાત્ પ્રતિ’ વાક્યમાં જે ભાવ ‘પ્રતિ’નો છે તે જ ભાવ ઉક્ત વાક્યોમાં વપરાયેલા ‘પેઠે’ નો છે. એ જોતાં ‘પ્રતિ અને પેઠે’ માં અર્થનું સામ્ય છે એમાં સંશય નથી. અક્ષર ઘટના જોતાં એ બેની વર્ણાનુપૂર્વી પણ સમાન જ છે. પણ ‘પ્રતિ’ ઉપરથી ‘પેઠે’ આવે શી રીતે ?

આ પ્રશ્નનો ઉકેલ આ રીતે છે : આવેસ્તિક ભાષામાં અનેક સ્થળે ‘પ્રતિ’ને સ્થાને ‘પઙ્ગતિ’ પદ વપરાયેલું છે અને ‘પરિ’ ને સ્થાને ‘પઙ્ગરિ’ પદ વપરાયેલું છે. પૈરૈતિસ્તામ્—(પ્રતિષ્ઠામ્ પૃ૦ ૩૫ હોરદેહ અ૦) પઙ્ગતિસ્તાતે ૮, ૧૦, ૧૩—(પ્રતિષ્ઠાતૈ પૃ૦ ૩૬ હો૦ અ૦) પૈરૈતિ—(પ્રતિ-સામે) (પૃ૦ ૪૬ હો૦ અ૦) પૈરૈરિ—(પરિ પૃ૦ ૬ હો૦ અ૦) પૈરૈરિ—(પરિ પૃ૦ ૨૪ હો૦ અ૦) પ્રાકૃત ભાષામાં ‘પર્યંત’ શબ્દને બદલે ‘પેરંત’ શબ્દ પ્રવર્તે છે. (૮-૧-૫૮-હે૦) ‘પેરંત’ માં ‘પરિ + અન્ત’ એવાં બે પદો છે. પાલિમાં કેટલાક પ્રયોગોમાં ‘પરિ’ ને બદલે ‘પયિર’ એવું ઉચ્ચારણ પ્રવર્તે છે : પર્યસ્ત—પયિરસ્ત, પર્યુપાસ્તે—પયિરુપાસતિ, પર્યુદાહાર્પુઃ—પયિરુદાહૃયુઃ. ધાન્યા-

પારનો નિયમ જોતાં ‘પરિ’ ऊपरથી ‘પયિર’—પર—પતાં ‘પેર’ થવું શક્ય છે. ‘પર્યન્ત’ ऊपरથી ‘પેરંત’ થાનિ પણ એ રીતે આવેલો છે. આ રીતે ‘પ્રતિ’ નું ‘પદ્ધતિ’ અને ‘પ્રતિ’ ના જ ‘પરિ’ નું ‘પદ્ધરિ’ પરિવર્તન ઘણું જૂનું છે. ઉક્ત ‘પેઠે’ પદમાં પણ જે ‘પ્રતિ’ છે તે, ‘પદ્ધતિ’ કે ‘પદ્ધટિ’ થયા પછી તેના અવ્યવહિત સ્વરો એક વીજામાં મઠી જતાં ‘પેઠે’ પદરૂપે ऊपरજ્યો છે.

‘પ્રકાર’ દર્શક ‘પેર’ ની ઉપપત્તિ તો પ્રકારેણ—પયારેણ—પયરેણ—‘પયરે—પરે—પેરે’ એ રીતે સમજવાનો છે; પરંતુ સમાનતાવાચક ‘પેરે’ શબ્દના મૂળ માટે સમાનતાદર્શક પ્રતિ—પદિ—પદ્ધિ—પદ્ધરિ—પેરે—આ રીતે તે ‘પેરે’ નો ઉત્પત્તિવ્રત્ત યોજાય તો વિશેષ સંગત લાગે છે. પ્રાકૃતમાં ‘પ્રતિ’ નું ‘પરિ’ ઉચ્ચારણ સુપ્રતીત છે. પરિદ્વા (પ્રતિષ્ઠા), પરિદ્ધિ (પ્રતિષ્ઠિતમ્) —(૮-૧-૩૮ હે૦)

‘તમારા પ્રત્યે’ ‘રાજા પ્રત્યે’ એવા અર્થમાં ભાષામાં ‘પે’ શબ્દ વપરાય છે. તે સીધું જ ‘પ્રતિ’ નું રૂપાંતર છે. પ્રતિ—પદ—પે. આ ‘પે’ દ્વિતીયાના યા પછીના અર્થનો ચોતક છે. આ રીતે ‘પેઠે’ ‘પેટે’ ‘પે’ એ બધાં ‘પ્રતિ’ નાં પરિવર્તનો છે.

‘પ્રતિ’ અને ‘પરિ’ ના અર્થો પણ અનેક બતાવેલા છે :

પ્રતિ—

“પ્રતિ—ઇત્યંભૂત—આગયો : ॥ ૩૩ ॥

પ્રતિદાને પ્રતિનિધી ધીપ્સા—લક્ષણયોરપિ” 1—(અનેકાર્થનંપ્રહ—હે૦)

પ્રતિ—પ્રત્યે, માન, પ્રતિદાન, પ્રતિનિધિ, ધીપ્સા અને લક્ષણ.

પરિ—

“પરિ વ્યાધૌ ઉપરમે વર્જને લક્ષણાદિષુ ।

આલિંગને ચ શોકે ચ પૂજાયાં દોષકીર્તિને ॥ ૪૪ ॥

ભૂષણે સર્વંતોમાત્રે વ્યાસૌ નિવસનેઽપિ ચ” ॥—(અનેકાર્થમંગ્રહ—હે૦)

પરિ—વ્યાધિ, ઉપરમ, વર્જન, પ્રત્યે, લક્ષણ, इत्यંભાવ, આલિંગન, શોક, પૂજા, દોષકીર્તન, ભૂષણ, સર્વંતોમાત્ર—ચારે બાજુ. વ્યાસિ અને નિવસન—રહેલું.

૧૩૫ અહીં ‘રેવંતગિરિ’ રાસમાં ‘યવા’ ના અર્થમાં ‘ઠિડ’—‘થયો’ પદનો પ્રયોગ કરેલો છે. ‘હૂડ’ શબ્દનો પ્રયોગ ‘યવા’ ના અર્થમાં થતો આવ્યો છે. અને અહીં ‘ઠિડ’ નો પ્રયોગ પણ એ જ અર્થને સૂચવે છે.

સોરઠદેસુ—સોરઠદેશ. ‘સોરઠ’ માટે ‘સુરઠ’ શબ્દ પણ વપરાયેલો છે.

સુપમ એટલે સારો વક્ત. સુપમ—સુસમ અને ‘સુસમ’ ઉપરથી ‘સૂમ્’ અથવા સુખમય—સુખમયુ—સુહમત—સુહમુ—સૂમ્. પ્રસ્તુત કૃતિમાં ‘લેપમય’ ને બદલે ‘લેવમુ’ શબ્દ વપરાયેલો છે. ‘લેપમય’ના ‘મય’નો ‘મુ’ યતાં ‘લેવમુ’ શબ્દ બને છે તેમ ‘સુખમય’ના ‘મય’નો ‘મુ’ યતાં ‘સુહમુ’ શબ્દ આવે અને તે ઉપરથી ‘સૂમ્’ નીપજે.

દૂસમમાશિ, પબ્ધમાહિ, તિત્યંમાહિ—એ વધા પ્રયોગો સાતમી વિભક્તિના છે. આગલી કૃતિઓમાં અને પ્રસ્તુત કૃતિમાં પણ સાતમી વિભક્તિને સૂચવના માટે એ, ડ, હિ વા હિ વપરાયેલા છે, ત્યારે આ પ્રયોગોમાં સાતમી વિભક્તિ માટે ‘માશિ’ કે ‘માહિ’ પૂરકનો ઉપયોગ થયો છે, એ ફેરફાર ધ્યાનમાં રાખના જોગો છે. મૂળ ‘મય્યે’ ઉપરથી ‘મચ્છે’ અને તે ઉપરથી

‘માણિ’ તથા ‘મણે’ ऊपरથી ‘માધિ’ અને તે ऊपरથી ‘માહિ’ (પૃ૦ ૨૫૭).

‘સદાવિય’ ‘મરાવિય’ ‘આરોહી’ એ વધાં સંબંધક ભૂતવૃદ્ધંતો છે અને એની ઘટના વિષે આગલ (પૃ૦ ૨૮૮, ૧૧૧) કહેવાઈ ગયું છે.

અહીંનો ‘પછલ્લ’ શબ્દ ‘પાછલ્લ’ અર્થનો સૂચક છે. જંબૂસ્વામિરાસમાં વપરાયેલો ‘પાછલિલ’ અને આ ‘પછલ્લ’ એ બન્નેનું મૂળ એક જ છે.

રાસુ, દેસદેસંતર, ધરિડ, કપ્પિડ, કારિડ, યાયડ, જડડ, મંડપુ, હદરિડ, ગલડ, જલહલડ, પુત્તલિય, ધરાવિડ, વસમીર, ગલિયુ, આવિડ, વલંતડ, કરંતહ, દીડુ, આવિય, જોણસિ, ઠામિઠામિ, પામેડ, સોહર, આવડ, જડજડકાર, દેહલિહિ (સસમી વિભક્તિ) ઘરેરે. એ વધા શબ્દો સર્વથા સ્પષ્ટ છે. અને તેના અર્થો પણ તેવા જ છે.

‘ઠામિઠામિ’ સસમી વિભક્તિનું રૂપ છે. ‘ઠામ’નું મૂળ ‘સ્થા’ ધાતુમાં છે.

‘ધાર’ ‘આરામિ’ ‘જસિ’ ઘરેરે તૃતીયા વિભક્તિવાચ્ય રૂપો છે. ‘વિલેવ-તણીય’ એટલે વિલેપન સંબંધી (इच्छा) વિલેપ—‘વિલેવ’ને ‘તણ’ લાગ્યા પછી ‘રામતણી કહા’ની પેઠે ‘વિલેવતણીય’ એ ‘વિલેવતણ’નું સ્ત્રીલિંગી રૂપ છે અથવા ‘મદીય’ની પેઠે સંબંધસૂચક ‘ઈય’, ‘તણ’ને ફરી વાર યાગેલો છે.

‘પહિલડ’ એટલે ‘પહેલે’ અને ‘બીજડ’ એટલે ‘બીજે’—એ બન્નેમાં યાગેલો અન્ત્ય ‘ડ’ સસમી સૂચક જે.

અહીં ‘તું’ સર્વનામ ‘તું’ના અર્થે વપરાયેલું છે. આગલી વૃત્તિઓમાં આ રીતે સ્પષ્ટપણે ‘તું’નો પ્રયોગ ન હતો.

‘રેવંતગિરે’ રૂપ પછી વિભક્તિવાલું છે. ૧, સંસ્કૃત ‘ગિરે:’નું પ્રતિરૂપ છે. અથવા ‘ગિરિ’નું ‘ગિર’ બનાવી તે ऊपरથી ‘પહેલા’ની ‘ગિરે’ ૧ સપ્તમી વિભક્તિવાલું પણ થાય. ૧નો વ્યુત્પત્તિ ‘ગિરિનિમિત્તે’ ૧ટલે ‘ગિરિસંબંધી’ ૧વો પછી

જેવો જ અર્થ થાય.

૧૩૬ ‘પ્રથમ’ અને ‘પહિલું’ ૧ બન્ને સમાન અર્થવાળા શબ્દો છે. ‘પ્રથ્યાતિ’ અર્થવાળા ‘પ્રથ’ ધાતુને ‘અમ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘પ્રથમ’ શબ્દ બને છે. (उणादि० ૩૪૭) ‘પ્રથમ’નું પ્રાકૃત પદમ, પુદમ, પદમ કે પુદુમ થાય છે. (८-१-५५). સ્વાર્થિક ‘શ્લુ’ લાગતાં ‘પદમિશ્લુ’ પણ થાય છે. ‘પહિલું’ શબ્દના મૂલ્યમાં પણ ઉક્ત ‘પ્રથ’ ધાતુ છે. પ્રાકૃતમાં નાથ—નાહ, કયા—કહા વગેરેની પેઠે ‘ય’ નું ‘હ’ ઉચ્ચારણ વ્યાપક છે. છતાં હેમચંદ્રે ‘પ્રથમ’ માટે ‘ય’ના ‘ઢ’નું વિધાન કર્યું છે. આ વિધાન પ્રમાણે સાહિત્યિક પ્રાકૃતમાં મળે ‘પદમ’ રૂપ થાય પરંતુ લૌકિકમાં ‘પૃથિવી’ ના ‘પુદવી’ અને ‘પુહથી’ ૧વાં બે રૂપોની પેઠે ‘પ્રથમ’ નાં ‘પહમ’ અને ‘પદમ’ ૧વાં બે રૂપો સ્વીકારિ ૧ તો ‘પહમ’નું ‘પહમિશ્લુ’ થઈ તે દ્વારા પ્રસ્તુત ‘પહિલા’ કે ચાલુ ‘પહેલો’ પદ સાધી શકાય. અથવા ઉક્ત ‘પ્રથ’ ધાતુનું ભૂતકૃદંત ‘પ્રથિત’ તે દ્વારા ‘પહિઅ’ અને તેને ‘શ્લુ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘પહિશ્લુ’ પદ આવે. ચાલુ ‘કરેલું’ ‘ગયેલું’ વગેરેની જેવું જ ‘પહિશ્લુ’ પદ છે. ૧ ऊपरથી ‘પહિલા’ ‘પહિલો’ વગેરે પડો નીપજી શકે. ઉક્ત બન્ને પદ્ધતિમાં મૂલ ‘પ્રથ’ ધાતુ છે ૧ ધ્યાનમાં રહે. પ્રથને પ્રસિદ્ધિ યાતિ ૧સૌ પ્રથમ:—જે પ્રસિદ્ધિ પામે તે પ્રથમ. આથી જ વ્યુત્પત્તિ ઉક્ત ‘પહિશ્લુ’ ની છે. હેમચંદ્રે તો શીખવાંથી ‘વહિશ્લુ’ ને દેશ્ય કહ્યો છે અને ૧વ્યુત્પન્ન ગણી નિપાતરૂપે જણાવ્યો છે. (८-४-४२२ હે०). પ્રસ્તુત ‘પહિશ્લુ’—પહિશ્લુ ऊपरથી ‘વહિશ્લુ’ ને

નીપજાવી શકાય એમ છે અને અર્થમાં પણ વાંધો આવે તેમ નથી. નિલ્લક્ષકાર ‘પ્રથમ’—નું પૃથક્કરણ કરતાં ‘પ્રતમ’ શબ્દ આપે છે અને ‘પ્રતમ’ નો અર્થ ‘પ્રકૃષ્ટતમ’ જણાવે છે. “પ્રથમ इति मुख्यनाम प्रतमो भवति”—वृत्ति—“प्रथमाः प्रतमाः प्रकृष्टतमाः मुख्या इत्यर्थः”—(નિલ્લક્ષ-પૃ૦ ૧૫૫ મેઘનામ પ્રકરણ) નિલ્લક્ષકારે દર્શાવેલ પૃથક્કરણ અને વૈયાકરણોણ જણાવેલ પૃથક્કરણ એ વેમાં કશો અર્થભેદ નથી.

૧૩૭ ‘ગિરનારરાસ ‘કડવા’માં છે. ‘કડવું’ એક પ્રકારના પદ્યસમૂહનું નામ છે. ભાષામાં કડપણો, કડવ, લાડકણો, ‘કડવા’ ની વ્યુત્પત્તિ વગેરે શબ્દો સમૂહના અર્થને સૂચવે છે. તેમ પ્રસ્તુત ‘કડવું’ શબ્દ અમુક પ્રકારના પદ્યસમૂહનો યોત્ક્ર છે. સંસ્કૃતમાં આને માટે ‘કટપ્ર’ શબ્દ છે અને પ્રાકૃતમાં ‘કટપ્પ’ શબ્દ છે. આ શબ્દ વિશે છલ્લતાં આચાર્ય હેમચંદ્ર લખે છે કે “કટપ્યો કટપ્ર—શબ્દભગોડ્યપ્તિ સ ચ કવીનાં નાતિપ્રસિદ્ધ इति निम्न.”—(દેશી૦ વ૦ ૨, ગા૦ ૧૩) હેમચંદ્રનું આ કથન ‘કટપ્ર’ શબ્દને સંસ્કૃત ધરાયે છે પરંતુ તે શબ્દ અતિપ્રસિદ્ધ ન હોવાથી તેને તેમણે દેશ્ય ગણ્યો છે. વિચાર કરતા જણાય છે કે સમૂહવાચક ‘કટાપ’ શબ્દ અને ‘કદમ્બ’ વા ‘કદમ્બક’ શબ્દ એ પ્રસ્તુત ‘કટપ્ર’ નાં પરિણામો હોય. કટપ્ર—કટપ્પ—કટાપ—કટાપ. કટપ્ર—કટપ્પ—કટપ—

૩૦૩ ‘પ્રથમ’ અર્થ માટે પ્રાકૃતમાં ‘પદમ’ શબ્દ છે. ‘પ્રથમ’ અને ‘પદમ’ એ બંને પરસ્પર સરસાવી શકાય તેવા પદો છે. નિલ્લક્ષકારે ‘પ્રથમ’ ના અર્થ માટે ‘પ્રકૃષ્ટતમ’ શબ્દ યાચરેલો છે. તે અપરથી નીચેની કલ્પનાને અવગણ્યા મળ્યો છે: પ્રાકૃતભાષામાં ‘પ્રકૃષ્ટ’ માટે ‘પકડુ’ પદની વપરાશ પ્રપ્રતીત છે, એથી ‘પ્રકૃષ્ટતમ’ નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ ‘પકડુતમ’ થાય અને એ ‘પકડુતમ’ દ્વારા પકડુતમ—પમડુતમ—પમડુમ—પદુમ—પદમ એ રીતે આ ‘પદમ’ શબ્દ ન આવી શકે ?

કડંબ-કદમ્બ. અસ્તુ. પ્રસ્તુત 'કહ્લું' શબ્દનું મૂલ ઉક્ત 'કટપ્ર' માં છે, એ જ અહીં જણાવવાનું છે.

'રલી' શબ્દ 'મનોરથ—મનની હોશ—મનની રુચિ'—અર્થને બતાવે છે. 'રુચિ' ને સ્વાર્થિક 'લ' લાગતાં 'રલી' ની વ્યુત્પત્તિ તે ઉપરથી વનતા સ્ત્રીલિંગી 'રહલી' ઉપરથી 'રલી' શબ્દને લાવવાની કલ્પના કરી શકાય. કલ્પના અસંગત હોય તો 'રલી' શબ્દને દેશ્ય માનવો રહ્યો. આ રીતે તેરમા સૈકાની ઉક્ત ત્રણે વૃત્તિઓના નામો વગેરેનો પરિચય થયો.

बारमा अने तेरमा सैकानुं पद्य

(१)

अभयदेवसूरि-चारमो सैको

थंभणयपास-स्तोत्र

(पंचप्रतिक्रमण पं० सुखलालजीतंपादित १९२१)

जय तिहुअणवरकम्पस्ख ! जय जिण ! धनंतरि !
जय तिहुअणकह्णकोस ! दुरिअकरिकेसरि !
तिहुअणजणअविलंघिआण ! भुक्खत्तयसामिअ ! !
कुणसु सुहाइ ! जिणेस ! पास ! थंभणपुरहिअ ॥ १ ॥

तइ समरंत ल्हंति क्षत्ति वरपुत्त-क्कलत्तइ
धण्ण-सुवण्ण-हिरण्णपुण्ण जण भुंजइ रज्जइ ।
पिक्खइ मुक्ख असंखसुक्ख तुह पास ! पसाइण
इअ तिहुअणवरकम्पस्ख सुक्खइ कुण मह जिण ! ॥ २ ॥

जरजजर परिजुण्णकण्ण नइइ सुकुट्ठिण
चक्खुक्खीण खण्ण खुण्ण नर सल्लिय सूलिण ।
तुह जिण ! सरणरसायणेण लहु हुंति पुण-णव
जय धनंतरि ! पास ! मह वि तुह रोगहरो भव ॥ ३ ॥

विज्जा-जोइस-मत-तंतसिद्धिअ अपयत्तिण
मुवणम्मुअ अट्ठविह सिद्धि सिद्धहि तुह नामिण ।
तुह नामिण, न्यायवित्तणो, वि, जाण, दोह पत्तिट्ठ
तं तिहुअणकह्णकोस तुह पास ! निश्चउ ॥ ४ ॥

खुदपउत्तइ मंत—तंत—जंताइ विसुत्तइ
 चरथिरगरल—गहु—माखमारिउवाग विगंजइ ।
 दुत्थियसत्थ अणत्थतत्थ निघारइ दय करि
 दुरियइ हरउ स पासदेउ दुरियकरिकेसरि ॥ ५ ॥
 तुह आणा यंमेइ भीमदप्पुद्धुर सुरवर
 रक्खस—जक्ख—फण्डिद्विंद चोरा—ऽनल—जलहर ।
 जल—थरचारि रउइखुइ पसु—जोइणि—जोइय
 इय तिहुअणअविलंघिआण जय पास ! सुसामिय ! ॥ ६ ॥
 पत्थियअत्थ अणत्थतत्थ भत्तिभरनिभर
 रोमंचंचिय चारुकाय किन्नर—नर—सुरवर ।
 जसु सेवहि कमकमलजुयल पक्खालिपक्खलिमज्ज
 सो भुवणत्तयसामि पास मह मदउ रिउबड्ड ॥ ७ ॥
 बहुविहुवन्नु भवन्नु सुन्नु वज्जिउ छप्पजिहिं ।
 मुक्ख—धम्म—कामयकाम नर नियनियसत्थिहि ।
 जं ज्ञायहि बहुदरिसणत्थ बहुनामपसिद्धउ
 सो जोइयमणकमलभसल सुहु पास पवइउ ॥ ८ ॥

x

x

x

मह मणु तरल पमाणु नेय बाया वि विसंतुल्ल
 न य तणुरवि अविणयसहावु आलसविहलधल्ल ।
 तुह माहप्पु पमाणु देव ! काखणपवित्तउ
 इय मद मा अवहीरि पास ! पालिहि विलवंतउ ॥ १८ ॥
 किं किं कप्पिउ न य कल्लणु किं किं व न जंयिउ
 किं व न चिद्धिउ किहु देव ! दीणपमज्जअन्निउ !

कासु न किय निष्पल्लु लल्लि अम्हेहि दुहत्तिहि
 तह वि न पत्तउ ताणु किं पि पइ पडु ! परिचत्तिहि ॥ १९ ॥
 तुहु सामिउ तुहु माय वप्पु तुहु मित्त पिपंकर
 तुहुँ गइ तुहु मइ तुहु जि ताणु तुहु गुरु खेमंकर ।
 हउँ दुहभरभारेउ वराउ राउ निम्भगाह
 लीणउ तुह कम्कमलसरणु जिण पालहि चंगइ ॥ २० ॥
 पइ कि वि कय नीरोय लोय कि वि पावियसुहसय
 कि वि मइमंत महंत के वि कि वि साहियसिबपय ।
 कि वि गंजियरिउवगा के वि जसधवलियभूयल
 मइ अबहीरहि केण पास ! सरणागयवच्छल ॥ २१ ॥
 हउँ बहुविहदुहतत्तागु तुह दुहनासणपर
 हउँ सुयणह करणिक्कठाणु तुह निरु करणापर ।
 हउँ जिण ! पास ! असामिसालु तुहु तिहुअणसामिय
 जं अबहीरहि मइ झंखंत इय पास ! न सोहिय ॥ २२ ॥
 जुग्गाऽजुगविभाग नाह न हु जोयहि तुह सम
 भुवणुवयारसहावभाय करणारससत्तम ।
 सम-विसमइं किं षणु नियइ भुविदाह समंतउ
 इय दुहिबंभव ! पासनाह ! मइ पाल थुणंतउ ॥ २४ ॥
 न य दीणह दीणयु मुयवि अनु वि कि वि जुगय
 जं जोइवि उवयारु करहि उवयारसमुज्जय ।
 दीणह दीणु निहीणु जेण तइ नाहिण चत्तउ
 तो जुग्गाउ अहमेव पास ! पालहि मइ चंगउ ॥ २५ ॥
 अह अनु वि जुगयविसेसु कि वि मनाहि दीणह
 जं पासिवि उवयारु करइ तुह नाह समगाह ।

सु धिय किल कल्याण जेण जिण ! तुम्ह पसीयह
 किं अत्रिण तं चेव देव ! मा मद अवहीरह ॥ २६ ॥
 तुह पथण न हु होइ विहल जिण ! जाणउ किं पुण
 हउँ दुक्खिय निरु सत्तचत्त दुक्कहु उस्सुयमण ।
 तं मन्नउ निमिसेण एउ एउ वि जइ लब्भइ
 सच्चं ज सुक्खियवसेण किं उंवरु पच्चइ ॥ २७ ॥
 तिहुअणसामिय ! पासनाह ! मद अप्पु पयासिउ
 विज्जउ जं नियरुवसरिसु न मुणउ बहु जंपिउ ।
 अन्न न जिण ! जग तुह समो वि दक्खिन्नदयासउ
 जइ अक्खानसि तुह जि अहह कह होसु हयासउ ॥ २८ ॥
 एह महारिय जत्त देव ! इहु न्हवणमहूसउ
 जं अणलिय गुणगहण तुम्ह मुणिजणअणिसिद्धउ ।
 एम पसीहसु पासनाह ! धम्मणयपुरहििय !
 इय मुणिवरु सिरिअभयदेवु विन्नवइ अणिदिय ! ॥ ३० ॥

(२)

वादिदेवसूरि-चारमो सैंको

गुरुश्रीमुनिचन्द्रस्तवन

नाणु चरणु संगत्तु जसु रयणत्तउ सुपहाणु ।
 जयओ सु मुणिसुरि इत्थु जगि मोडिअवम्महाणाणु ॥ १ ॥
 उवस्सरयणसमुदसमु विहलियजलसाहारु (—उयासार)
 यदओ मुणिसुरि भविषजण जिम छं (छि) दउ संसार ॥ २ ॥

अमियमहुरदेसणरसिण भवियण—रंखडुलाइं
 जिव सिंचइ मुणिचंदसुरि तिमं तु वि कुविकाइं (?) ॥ ३ ॥
 वक्खाणंतओ जिणवयणु सिरिमुणिचंद मुणिंद ।
 चउदिसि मुणिपरिवारियओ नावइ पुनिमचंदु ॥ ४ ॥
 जिणि छट्टंमिमाइतवि सोसीउ इहु नियदेहु ।
 वरकरणाजल—णीरुनिहि सो गुरु मुणिसुरि लेहु ॥ ५ ॥
 जो विहिपक्खसमुद्धरणु पंचमहव्वयधार ।
 सो नंदउ मुणिचंदसुरि जिणि वूहउ तवमार ॥ ६ ॥
 मेरुहु जिव थिर मज्झ गुरु सायर जिम्ब गंभीर ।
 सिरिमुणिसुरि तवनाणनिहि जच्चसुवन्नसरीर ॥ ७ ॥
 जं संसारमहाडविहिं निवडिय—जण—सत्थाहु ।
 सो गुरु मुणिसुरि सुमारियइं सरणविहीणहं नाहु ॥ ८ ॥
 जिव तारयहं पयनु ससि सेलहं मेरु पहाणु ।
 तिव सूरिहिं मुणिचंद सुणि (सूरि ?) गल्लउ निजियमाणु ॥ ९ ॥
 मोहमहाचलि बुलिससमु सुयजलपूरियपार ।
 सुविहिय मुणिसुरिसेहरउ मुणिसुरि बालकुमार ॥ १० ॥
 ता मज्झहिं परित्तिय मा (जा) न वि कोइ कहेइ ।
 जिणसासणि उज्जोयकर मुणिसुरि एत्थु वसेइ ॥ ११ ॥
 ते धन्ना परि गावडां जहिं विहरइ मुणिसूरि ।
 हरइ भोहु फेढइ दुरिउ संसओ प्पल्लइ दूरि ॥ १२ ॥
 कुंददलजलजसपसर धवलिय सयल तिलोय ।
 कम्मपयडिपयडणपवणु मुणिसुरि नमहु असोओ ॥ १३ ॥
 जिण कुमाह फेडिय नरहं पयडिवि निम्मल्लाणु ।
 सो मुणिसुरि महु—माइगुरु अइमणहरसंठाणु ॥ १४ ॥

मुणिसूरिहि जे तणा गुणा तहिं को संख मुणेइ ? ।
 किं रयणायरु कु वि मुणियि रयणह संख करेइ ? ॥ १५ ॥
 दुद्धरदप्पगइंदहरि कोइल्योमलवाणि ।
 सो मुणिचंदु नमेहु परसंजमयणह खाणि ॥ १६ ॥
 हरिभइसूरिकयगंय जिणि वस्त्राणिय नियवुद्धि ।
 सो मुणिचंदु नमेह पर जिथ पावहु यरसुद्धि ॥ १७ ॥
 जिम बोलइ तिम्व जो कए सीलु अखंडु धरेइ ।
 मुणिसुरि पंडियत्तोसयर पण्डुत्तरइ दलेइ ॥ १८ ॥
 जिय महुयर आवइ फमलि गंधाईदीय सत्त ।
 तिम्व मुणिसूरिहि सीसगण सुयमइरंदासत्त ॥ १९ ॥
 जहिं विहरइ मुणिचंदसुरि तहिं नासइ मिच्छत्त ।
 चरइ नउल्ल जहिं ठावइ सप्पु किं हिंइ तेथु ? ॥ २० ॥
 जिम्ब मेहागम तोसियहि मोरहतणा निकाय ।
 तिम्व मुणिसूरिहिं आगमणि भवियाणं समुदाय ॥ २१ ॥
 सरयागमि जिब हंसुला हरिसिज्जंति न—भंति (नमंमि) ।
 तिम्व मुणिसुरि पडिपंडिया जण तुह आगम निम्भंति ॥ २२ ॥
 तह मणुयहं गउ विहल जमु जेहि न मुणिसुरि दिहु ।
 किं थ जच्चंधिहि लोयणिहि जेहिं न ससिहर दिहु ॥ २३ ॥
 जाहे पसना तुह नयण तह मणुयह सपकाळ ।
 हियइच्छिय सुह संपडहिं अनु छिंदहिं दुहजाल ॥ २४ ॥
 दूसमरयणिहिं सूर जिम्ब तुह उडिउ मुणिनाह ।
 सिरिमुणिचंद मुणिंद परमहु फेडइ कुगाह ॥ २५ ॥

(३)

हेमचंद्रनां अवतरणो—चारमो सैको

(आठमो अध्याय पाद चोयो—अपभ्रंश प्रकरण)

एइ ति घोडा एह थलि एइ ति निसिमा खगा ।

एत्थु मुणिसिम जाणीअइ जो न वि वालइ दगा ॥ १ ॥

सायर उप्परि तणु धरइ तलि घट्टइ रयणाइ ।

सामि सुभिच्चु वि परिहरइ सम्माणेइ खलाइ ॥ २ ॥

गुणहिं न संपइ, किचि पर, फल लिहिमा मुंजति ।

केसरि न लहइ वोडिअ—(कोडिअ)—वि गय लक्खेहिं घेप्पंति ॥

घच्छहे गृण्हइ फलइ जणु कहु पल्लव बजेइ ।

तो वि महहुमु सुअणु जिवं ते उच्छंगि धरेइ ॥ ४ ॥

जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।

तसु हउं कलिजुगि दुइइहो बलि किज्जउं सुअणस्सु ॥ ५ ॥

अगिएं उण्हउ होइ जगु वारं सीअलु तेवें ।

जो पुणु अगि सीअला तसु उण्हत्तणु केवें ॥ ६ ॥

विप्पिअ—आरउ जइ वि पिउ तो वि तं आणहि अज्जु ॥

अगिण दढ्ढा जइ वि धरु तो तें अगि कज्जु ॥ ७ ॥

संगरसएहिं जु वणिअइ देवसु अम्हारा कंतु ।

अइमत्तहं चत्तंकुसहं गय कुंभइ दारंतु ॥ ८ ॥

वायसु उट्ठावंतिअए पिउ दिट्ठउ सहस—त्ति ।

अद्धा वलया महिहि गय अद्धा पुह तड ति ॥ ९ ॥

भग्गउं देक्खिवि निअय बलु बलु पसरिअउं परस्सु ।

उम्मिह्त्त ससिरेह जिवं करि करवाळु पिअस्सु ॥ १० ॥

जहिं कपिजइ सरिण सर छिजइ खगिण खगु ।
 तहिं तेहइ भडघडनिवदि कन्तु पयासइ मगु ॥ ११ ॥
 एकहिं अक्खिहिं सावणु अन्नहिं भदवउ ।
 माहउ महिअलसत्यारि गंडत्यले सरउ ॥ १२ ॥
 अंगिहिं गिम्ह सुहृच्छीतिलवणि ममासिरु
 तहे मुद्धहे मुहपंकइ आवासिउ सिसिरु ॥ १३ ॥
 द्विभडा ! फुट्टि तड त्ति करि कालकखेवें काइ ।
 देकखउं हयविहि कहिं ठवइ पइं विणु दुक्खसयाइं ॥ १४ ॥
 जीविउ कासु न वल्लहउं धणु पुणु कासु न इहु ।
 दोण्णि वि अवसर-निवडिआइं तिण-सम गणइ विसिहु ॥ १५ ॥
 एह कुमारी एहो नरु एहु मणोरह-ठाणु ।
 एहउं वढ । चिन्तन्ताहं पच्छइ होइ विहाणु ॥ १६ ॥
 जइ पुच्छइ घर वडाइं तो वडा घर ओढ ।
 विहलिअ-जण-अम्मुद्धरण वंतु कुडीइ जोइ ॥ १७ ॥
 आपइं लोयहो लोमणइं जाइं सरइं न भंति ।
 अपिए दिद्ध मउळिअहिं पिए दिद्ध विहसंति ॥ १८ ॥
 आपहो दडुक्खलेवरहो जं वाहिउं तैं सार ।
 जइ उट्ठम्ह तो कुहइ अह ठवइ तो छार ॥ १९ ॥
 साहु वि छेउ सडप्फटइ वट्ठणहोतणेण ।
 वडप्पणु परिपाविअइ हत्थि योक्खलडेण ॥ २० ॥
 जइ न सु आवइ दूइ । घर काइं अहोमुह तुज्जु ।
 वयणु जु खंडइ तउ सहि ! एसो पिउ होइ न मज्जु ॥ २१ ॥

सुपुरिस वंतुहे अणुहरहिं भण वज्जे कवणेण ।
 जिवैं जिवैं वइतणु लहहिं तिर्वं तिर्वं नवहिं सिरेण ॥ २२ ॥
 जइ स सणेही तो मुइअ अह जीउड निनेह ।
 बिहिं वि पयोरेहिं गइअ धण किं गजहि खल मेह ॥ २३ ॥
 महु द्विअउं तइं. ताए तुहुं स वि अने वि नडिजइ ।
 पिअ ! काइं वरतं हउं, पाइं तुहुं, मच्छें मच्छु गिल्जिइ ॥ २४ ॥
 तुच्छेहिं अम्हेहिं जं किअउं दिहुं बहुअजणेण ।
 तं तेवटउं समर-भरु निजिउ एक्खणेण ॥ २५ ॥
 अम्हे घोवा रिउ बहुअ कापर एम्व भणंति ।
 मुद्धि ! निहालहि गयणतलु कइ जण जोण्ह वरंति ॥ २६ ॥
 बप्पीहा ! पिउ पिउ भणवि विस्तिउ रअहि हयास ! ।
 तुह जलि महु पुणु वइहइ बिहुं वि म पूरिअ आस ॥ २७ ॥
 बप्पीहा ! काइं बोहिण निग्धिण ! वारइवार ।
 सायरि भरिअड विमलजलि लहहि न एक्ख ड धार ॥ २८ ॥
 बलि अन्नत्थणि महुमहणु लहुइहुआ सो इ ।
 जइ इच्छह वइत्तणउं, देहु, म मगाहु को इ ॥ २९ ॥
 भमरा एत्थु वि लिबडइ के वि दियहडा विलंबु ।
 धणपत्तलु छयावहुल्ल पुहइ जाम कयंबु ॥ ३० ॥
 दिअहा जंति शडप्पइहिं पडहिं मणोरह यच्छि ।
 जं अच्छड तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥ ३१ ॥
 संता मोग जु परिहरइ तसु वंतहो बलि वीसु ।
 तसु दइवेण वि मुंडियउं जसु खलिहडउं सीसु ॥ ३२ ॥

પૂહુહુતુ પુળીહોઈસહ મુદ્ધિ । કત્તેલિ નિદિત્તુ ।

સાસાનલજાડજલકિઅત વાહસલિસંસિત્તુ ॥ ૩૩ ॥

દિઅઈ સુહુકક્ર ગોરડી ગયણિ ઘુહુકક્ર મેહુ ।

વાસારત્તિ પથાસુઅહં વિસમા સંકહુ એહુ ॥ ૩૪ ॥

પુત્તે જાઈં કત્તણુ શુણુ અવગુણુ કત્તણુ મુણુ ।

જા બપ્પીકી મુંહડી વંપિજ્ઞઈ અવ્રેણ ॥ ૩૫ ॥

તં તેત્તિં જલ્લ સાયરહો સો તેવહુ વિત્ત્યારુ ।

તિસદે નિવારણુ પલ્લ વિ ન વિ પર ધુહુઅઈ અસારુ ॥ ૩૬ ॥

જં દિદ્ધં સોમગાહણુ અસઈહિં હસિંતુ નિસંકુ ।

પિઅમાણુસવિચ્છોહગરુ ગિલિ ગિલિ રાહુ ! મયંકુ ॥ ૩૭ ॥

સવધુ કત્તેપ્પિણુ કપિદુ મં તણુ પર સમલ્લં જમ્મુ ।

જાણુ ન વાડ ન વારહિ ન ય પમ્હહુત ધમ્મુ ॥ ૩૮ ॥

જઈ કૈવંદ પાવીસું પિઠ અકિઆ કુહ કરીસું ।

પાળીડ નવઈ સરાવિ જિવેં સવ્વંગે પઈસીસુ ॥ ૩૯ ॥

તઅ કપ્પિઆરુ પપુહિત્તિઅત કચ્છણકાંતિપપાણુ ।

ગોરીવયણવિણિજિઅતં નં સેવઈ વણનાણુ ॥ ૪૦ ॥

વાણુ મહારિસિ એડ મળઈ જઈ સુઈસથુ પમાણુ ।

માયહં ચલ્લપ્પ નવંતાહં દિવિ દિવિ ગત્તાપ્પહણુ ॥ ૪૧ ॥

કેમ સમપ્પત્ત દુહુ દિણુ કિધ રયણી છુહુ હોઈ ।

નવવહુદંસણલ્લસત્ત વહઈ મળોરહ સોઈ ॥ ૪૨ ॥

ઓ ગોરીમુહનિજ્ઞિઅત્ત બદ્ધિ લુક્કુ મિયંકુ ।

અનુ વિ જો પારેહવિયતણુ સો કિવેં મંદંદ નિમ્મંકુ ॥ ૪૩ ॥

મહં મળિઅડ વલિરાય ! તુહં, કેહડ મમણ એહુ !
 જેહુ તેહુ નવિ હોઈ કઢ ! સંઈ નારાયણુ એહુ ॥ ૪૪ ॥
 તિલહં તિલત્તણુ તારં પર જાડં ન નેહ ગલંતિ ।
 નેહિ પળદ્દ તે જિ તિલ તિલ પિઠવિ ચલ હોંતિ ॥ ૪૫ ॥
 જેવડુ અંતરુ રાવણ—રામહં
 તેવડુ અંતરુ પટ્ટણ—ગામહં ॥ ૪૬ ॥
 વંમ ! તે વિરલા કે વિ નર જે સવ્યં છડહુ ।
 જે વંમ તે ધંચર જે ઝજુમ તે વડહુ ॥ ૪૭ ॥
 મહુ ધંતહો ગુઢઢિઅહો કડ ઝૂંપડા ચલંતિ ।
 અહ રિડરુહિં ઝલ્હવડ અહ અપ્પળે ન મંતિ ॥ ૪૮ ॥
 પિયસંગમિ કડ નિદડી પિઅહો પરોક્કહો કેમ્વ ।
 મહં વિન્નિ વિ વિન્નાસિઆ નિદ ન એમ્વ ન તેમ્વ ॥ ૪૯ ॥
 વંતુ જુ સીહહો ઝવમિઅઈ તં મહુ ચેંડિડ માણુ ।
 સીહુ નિરક્કય ગય હણડ પિડ પયરક્ક—સમાણુ ॥ ૫૦ ॥
 ચંચલુ જીવિડ ધુવુ મરણુ પિઅ ! રુસિઝ્ઝ કાઈ ।
 હોસહ દિઅહા રુસણા દિવ્વં વરિસસયાઈ ॥ ૫૧ ॥
 માણિ પળદ્દ અઈ ન તણુ તો દેસડા ચડ્ઝ ।
 મા દુઝ્ઝણવરપહુવેહિં દંસિઝંતુ મમિઝ્ઝ ॥ ૫૨ ॥
 ફિર ચ્લાઈ ન પિઅઈ ન વિ ઈવડ ધમ્મિ ન વેચ્ઢ રુઅડડ ।
 ઈહ કિવણુ ન જાણઈ અહ જમહો ચ્ચળેણ પહુચ્ઢ દુઅડડ ॥ ૫૩ ॥
 એત્તહે મેહ પિઅંતિ જલુ એત્તહે વડવાનલ આવડ્ઢ ।
 પેક્કુ ગહીરિમ સાયરહો એક વિ કળિઅ નાહિં ઓહડ્ઢ ॥ ૫૪ ॥

जिवें सुपुरिस तिवें घंघळइं जिवें नइ तिवें वळ्णाइं ।
 जिवें डोंगर तिवें कोट्टइं हिआ ! विसूरहि काइं ॥ ५५ ॥
 दिवेहिं विढत्तउं खाहि वढ ! संचि म एककु वि दम्मु ।
 को वि द्रवकउ सो पडइ जेण समणइ जम्मु ॥ ५६ ॥
 विहवे कस्सु पिरत्तणउं जोव्वाणि कस्सु मरु ।
 सो लेखडउ पट्टाविअइ जो लगइ निचडु ॥ ५७ ॥
 कहिं ससइय कहिं मयरहर कहिं बरेहिणु कहिं मेडु ।
 दूरठिआहं वि सज्जणहं होइ असडुल्ल नेडु ॥ ५८ ॥
 सरिहिं न सरेहिं न सरयरेहिं न वि उज्जाण-वणेहिं ।
 देस खण्णा होति वढ ! निवसंतेहिं सुमणेहिं ॥ ५९ ॥
 एक कुडुल्ली पंचहिं ल्ही तहं पञ्चहं वि जुअंजुअ बुद्धी ।
 बहिणुए ! तं घर कहिं किं नंदउ जेत्थु कुटुंबउ अण्ण-
 छंदउं ॥ ६० ॥

गयउ सु कैसरि पिअडु जलु निश्चितइं हरिणाइं ।
 जसु कैरए हुंकारडए मुहडुं पडंति तृणाइं ॥ ६१ ॥
 जइ रत्तसि जाइट्ठिअए हिअडा ! मुद्धसहाव । ।
 लोहें पुट्टणएण जिवें घणा सहेसइ ताव ॥ ६२ ॥
 सिरि जरलंडी लोअडी गलि मणिअडा न दीस ।
 तो वि गोहडा कराविआ मुद्धए उट्ठवईस ॥ ६३ ॥
 अम्माडि ! पच्छयावडा पिउ कलहिअउ विआलि ।
 घइं विवरीरी बुद्धडी होइ विणासहो कालि ॥ ६४ ॥
 दोट्टा ! एह परिहासडी अइभन कवणहिं देसि ।
 हउं सिजउं तउकेहिं पिअ ! तुहं पुणु अनहिरिसि ॥ ६५ ॥

जिम्बिदिउ नाथगु वसि करहु जसु अधिजइं अनइं ।
 मूलि विणदइ तुंविणिहे अवसें सुकइं पण्णइं ॥ ६६ ॥
 एकासि सील-कटंकिअहं देज्जहिं पच्छित्ताइं
 जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु तसु पच्छित्तें काइं ॥ ६७ ॥
 पहिआ ! दिदी गोरडी दिदी मग्गु नोअंत ।
 अंसूसासेहिं कंचुआ तित्तुआण करंत ॥ ६८ ॥
 पिउ आइउ सुअ वत्तडी झुणि कनडइ पइट ।
 तहो विरहहो नासंतअहो धूलडिआ वि न दिट ॥ ६९ ॥
 सदिसें काइं तुहारेण जं संगहो न मिलिजइ ।
 सुइणंतरे पिएं पाणिण पिय ! पिआस किं छिज्जइ ॥ ७० ॥
 एत्तहे तेत्तहे बारि घरि लच्छि विसंतुल धाइ ।
 पिअपम्भइ व गोरडी निश्चल कहिं वि न ठाइ ॥ ७१ ॥
 देसुआडणु सिहिकदणु घणकुदणु जं लोइ ।
 मंजिट्ठए अइरत्तिए सच्चु सहेव्वउं होइ ॥ ७२ ॥
 सोएवा पर बारिआ पुष्पवईहिं समाणु ।
 जग्गेवा पुणु को धरइ जइ सो वेउ पमाणु ॥ ७३ ॥
 हिअडा ! जइ धेरिअ घणा तो किं अम्मि चडाहुं ।
 अम्हाहिं बे हत्यडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥ ७४ ॥
 बाह विछोडवि जाहि तुहुं हउं तेई को दोसु ।
 हिअयट्ठिउ जइ नीसरहि जाणउं मुंज ! सरोसु ॥ ७५ ॥
 जेपि असेसु कसायबल देप्पिणु अमउ जयस्सु ।
 लेवि महव्वय सिवु लहहिं झाएविणु तत्तस्सु ॥ ७६ ॥
 गंप्पिणु वाणारसिहिं नर अह उज्जेणिहिं गंप्पि ।
 मुआ परावहिं परमपउ दिव्वंतरइं म जंपि ॥ ७७ ॥

गंग गमेपिणु जो मुअइ जो सियतिय गमेपि ।
 कीलदि त्रिदसानास गउ सो जमलोउ जिणेपि ॥ ५८ ॥
 वलयावलिनिवडणभण धण उद्धभुअ जाइ ।
 बह्वहविरहमहादहो थाह गवेसइ नाइ ॥ ५९ ॥
 पेकखेविणु मुहु जिणवरहो दीहर-नयण सलोण ।
 नावइ गुरुमच्छरभरिउ जलणि पविसइ लोण ॥ ६० ॥
 चंपयकुसुमहो मज्जि सहि । भसल पइउ ।
 सोहइ इन्दनील जणि कणइ बइउ ॥ ६१ ॥
 पाइ बिलगी अंनडी सिरु ल्हसिउं खंधस्सु ।
 तो वि कटारइ हाथडउ बलि विज्जउं कंतस्सु ॥ ६२ ॥
 सिरे कडिआ खंति म्मळइं उणु डाळइं मोडंति ।
 तो वि महदुम सउणाहं अवरहिउ न कंति ॥ ६३ ॥

हैम-छन्दोनुशासन—(पृ० ३५ थी ४६)

सायर रपणायर बोह्रहिं जं बुहसत्य, तं सच्चु जि जाय निसायर—
 उच्छुह जत्य ।
 जह एक हूओ सिरिकंठसिरे अवयंसु, अवर सिरिनाइउरि भूसणु
 उल्लसिमसु ॥ ४ ॥ (छंद-अवतंसक)
 रेहहि अरणवति धरणीअलि इंदगोय्या, पाउससिरि नाइ पय
 जावयबिंदु लगया ।
 एह वि विज्जुलेह झलकंति अ बहलकंतिआ, लक्खिअ जायरुव-
 निम्भविअ न्व कंठिआ ॥ ७ ॥ (छंद-इन्द्रगोप)

લાયળ્લાવિન્નમં તરંગંતિહિં નિદ્દુવ્વમ્મહં જિઆવંતિહિં ।

પ્રેમિં પ્રિયાહિં જે પુલોદ્દજ્જ તા મત્તલોદ્દ સમ્મુ પાવિન્નદ્દ ॥ ૧૩ ॥

(છંદ-વિન્નમ)

નિચ્છિત્ત વરેવિ ચંદુ દોળિણિ લંડ તહિ નિમ્મિય મયનયણાદ્ ગંડ ।

ધરલુલુમ ઘડેવિણું ગંધચંગુ કોમલુ તહ વિરડમો દ્દહ અંગુ ॥ ૧૪ ॥

(છંદ-ધુલુમ)

સુણિવિ વન્તિ પુરપોદ્દપુરંધિહં રાસુ ।

સુમારિવિ લડહ હૂમો તત્તલ્લણિ પહિત્ત નિરાસુ ॥ ૧૫ ॥

(છંદ-રાસ)

તે જિ પંડિઅ, તે જિ ગુણવંત, તે તિદ્દુઅણસિર અવરિ,

તાહં ચિઅ જમ્મુ જાણહુ, જે મત્તવિલાસિણિહિં નવિ લોદ્દમ

સુદ્દસાણમો ॥ ૨૬ ॥ (છંદ-મત્તવિલાસિની)

ગામ્મિ પટ્ટણિ હટ્ટિ ચઠ્ઠહટ્ટિ રાત્તલિ દેત્તલિ પુરિ જં દીસદ્ ।

લડ્ઢહઅંગિઅ વિરહિંદજાલણ તં સા દ્દહ વિ કય્થ બહુરૂપ્પલિઆ

॥ ૩૦ ॥ (છંદ-બહુરૂપા)

માયાથિઅહ નિરુદ્ધવાયવસત્તંચિઅલોઅહં પરતિત્થિઅહં અસારસત્તપ્પત્ત-

પાદ્દઅમોહહં ।

કો પત્તિન્નદ્દ સમ્મદિદ્દિ જહવલ્લુઅવયણહં જિણહં મમ્મિ નિશ્ચલનિહિ-

ત્તમણુ કલ્લણાભવણહં ॥ ૨ ॥ (છંદ-વસ્તુવદનક)

અજ્જ વિ નયણ ન ગેણ્ણદ્દ તરલિમ અજ્જ વિ વયણુ ન મેલ્લદ્દ

મોલિમ ।

અજ્જ વિ થણ્ણહરુ મરુ ન પડિચ્છદ્દ તુ વિ મુદ્ધાહં દંસણિ જગુ

મુજ્જદ્દ ॥ ૬ ॥ (છંદ-વદનક)

कदमभगा मगुलया वहुपिहुला दुत्तरजल्लया ।

तिम्व भरु वहमु गुणधवलया ! जिम्व केम्वट न हनंति पिसुणया ॥

॥ १५ ॥ (छंद—गुणधवल)

(राजा) कित्ति तहारी वण्णविणु कड अल्लु न वण्णहिं ।

मालड माणिवि किं ममर घचुरइ लगहिं ॥ १६ ॥

(छंद—भ्रमरधवल)

(राजा) पड्ड ! तुह बेरि अरणिण गय, निच्चु वि निवसहिं जिम्व ससप ।

घणकंठयदुसंचरणि, तहिं संबड्ड करीवणि ॥ १७ ॥

(छंद—संबटक)

पई विणु तहिं सुहय ! गिलासु कवणु ।

विणु चंदई मुहु जामिणिहिं कवणु ॥ १८ ॥ (छंद—सुभगविलास)

सहि ! बहुलओ चंदुल्लओ पडिहाइ ।

रयणिवहूर कील्लणगंडुओ नाइ ॥ १९ ॥ (छंद—क्रीडनक)

मन्नावि प्रिओ जइ वि कयदुन्नओ ।

जं महमहइ दुसहउ बउलामोअउ ॥ २० ॥ (छंद—बकुलामोद)

देक्खिवि वेल्हडी मल्लयमारुअधूआ ।

सुमरिवि गोरढी पंथिअसत्थ मुआ ॥ २१ ॥ (छंद—मल्लयमारु)

प्रियमहु संगमि ओअ मंगलिअइ करइं ।

किंसुअखविण वणसिरि घट्टं घरइ ॥ २२ ॥ (छंद—मांगलिका)

तारायलि मणि मा, मणि मुत्ताहलमाली ।

रइफलहिण वुड्डी ससि—रयणिहुं सुविसालि ॥ २३ ॥

(छंद—मुत्ताफलमाला)

कुइ धनु जुआणउ विभसिअदीहरनयणिए ।

माणिजइ तरुणिए विभमविलसियवयणिए ॥ ३९ ॥

(छंद—विभ्रमविलसितवदन)

एत्यु करिमि भणि काइं प्रिउ ! न गणइ लग्गी पाइ ।

छट्टेविणु हउं मुक्की अवदोहय जिम्ह किर गावि ॥ ४६ ॥

(छंद—अपदोहक)

कित्तिओ वण्णउं मयणु किअउ जिण सो वि नारायणु ।

तहु गोमालीअणहु घणपिम्मविलासपरायणु ॥ ४६ ॥

(छंद—प्रेमविलास)

जलइ जइ वि घुसुमलयाहरु तवइ चंदु जह गिम्हि दिशायरु ।

तु वि ईसाभरपरितरलिअ पिअसहि ! वयणु न मन्नइ बालिअ

॥ ५७ ॥ (छंद—घुसुमलतागृह)

परनरमुहपेच्छणविरयए पयनहमणिपडिबिबिअ जि परि ।

दहमुहमुहपंति पलोइआ सीअए भय-विम्हयहासकरि ॥ ५६ ॥

(छंद—मुसपङ्क्ति)

(राजा) करयालपहारिण उच्छल्लिल करिसिरमुत्ताहलरयणमाला ।

रेहइ समरंगणि जयसिरिए उक्खिविअ नाइ सयंवरमाला ॥ ५८ ॥

(छंद—रत्नमाला)

निअवि वयणु तहिं विभमपओ । नं विहिण खित्तु दहि पंकओ

॥ ६० ॥ (छंद—पंकज)

गजइ घणमाला घण घडहड । नं मयणनिवड्णो कुंजरघड ॥ ६१ ॥

(छंद—कुंजर)

खलिअक्खरउं वयणु मुहु पंडरु तुह अक्खइ सहि । मणु मयणाउरु
॥ ६२ ॥ (छंद—मदनातुर)

ओ रणक्षणंत भमइ भमरावलि । मयणधणुह गुणवलि णं सामलि
॥ ६३ ॥ (छंद—भमरावलि)

गोरडिअहिं उयमिअइ न पर अच्चन्नुअ ।

जइ किर हवइ पुहिअफलिअ कुंखुमलय ॥ ६६ ॥

(छंद—कुंखुमलता)

(जा) लंघइ सायर गिरि आरुहइ तुह अहंग ।

ससिसेहरहसिउजल नउक्खी कित्तिगंग ॥ ६७ ॥ (छंद—शशिशेखर)

जं सहि । कोइल कल पुकारइ पुखु तिलओ ।

तं पत्तु वसंतु मासु कामहु लीलालओ ॥ ६८ ॥ (छंद—लीलालय)

(जा) रेहइ तुह करि चंद्रहासओ ! नं रिउसिरीए केसपासओ ॥ ६९ ॥

(छंद—चंद्रहास)

जसु लोहचकिण वि न दलिओ झाणु । तहिं धीरि किं धरउ

स कुसुमवाणु ॥ ७१ ॥ (छंद—कुसुमवाण)

मालकुसुमु न छेड चंदणु चयइ ।

तुह दंसणउम्माही मणु जि निअइ ॥ ७२ ॥ (छंद—मालतीकुसुम)

मलयानिल मलयजरसु ससहर कुसुमधरण ।

विरहानलजलिअहि तसु सबु वि तणुमंतवणु ॥ ७३ ॥

(छंद—कुसुमास्तरण)

निसुणिअ माईदइ महुअरिसंलयु ।

ओ पवसिअतरणि । तिं पलुअओ पलयु ॥ ७४ ॥

(छंद—मधुकरिसंलाप)

(राजा) सिंदुरिअ गुलकुंमयल गयघड तुहु वलि अगलि ।

नराहिव ! उयरिअ विर संधावलि ॥ ८३ ॥ (छंद—संघावलि)

विज्जुलय मेहमझि अंधारइ गोरी ।

फयण स हत्यभट्टि वुसुमाउह ! तोरी ॥ ८६ ॥ (छंद—विघुल्लता)

संतइहं मयगलहं चिघारिहिं कलिअ ।

रणाईं वि वज्जरहिं पंचाणण ललिअ ॥ ८७ ॥

(छंद—पंचाननललित)

फर असोअदल मुहु फमलु हसिउ नयमट्टिअ ।

अमिणव वसंतसिरे एह मोहणट्टिअ ॥ ८९ ॥

(छंद—अमिनववसंतश्री)

हिंडइ सा धण जाम्य गहिहिं विरहिण आखिती ।

देक्खिवि यल्लु ता आणंदी जणु अमण सिती ॥ ९१ ॥

(छंद—क्षितिका)

पत्तउ एहु वसंतउ वुसुमाउलभुअरु ।

माणिणि माणु मलंतउ वुसुमाउहसहयरु ॥ ९४ ॥

(छंद—वुसुमाउलमधुफर)

अलि मालइपरिमल्लद्ध न अन्निहिं रह करइ ।

सा भमरविलासविअहु न अन्निहिं मणु धरइ ॥ ९५ ॥

(छंद—भमरविलास)

तुह विरहिं सा अइदुन्वली घण आवंहुइ देह ।

अहिमणकिरणिहिं विस्खिविअ चंदलेइ जिम्ब एह ॥ १०२ ॥

(छंद—चंदलेखिका)

राजा) तुह चंडिण भुअदंडिण निअ धरमाणिण महिवलओ ।

जलहिसुआलिगणपहवसुहु देउ जणदणु कलउ ॥ १०३ ॥

(छंद—सुतालिगन)

जइ गंगाजलि धवालि कालइ जउणाजलि जइ खित्तओ ।

रायहंसि नहु बुहु न बुहु सुज्जत्तणु तु वि तेत्तउ ॥ १०७ ॥

(छंद—राजहंस)

सलइपहइवक्खलप्पणु रेवानइजलि मज्जणु ।

तं कुंजरविलसित सुमरइ गयविरहिओ क्खेणुगणु ॥ १०६ ॥

(छंद—कुंजरविलसित)

पलिअ केस चल दसणावलि जर जजरइ सरिरवल्ह ।

सन्नि वि गलिहिं अणगललिअ किज्जउ धम्मू महंतपल्ल ॥ १०९ ॥

(छंद—अनगललिता)

गोरी गोढि दरपुरिओढि ।

कलहंसीगइ कलहे लगइ ॥ ११५ ॥ (छंद—चंपककुसुम)

जे निअहिं न परदोस गुणिहिं जि पयडिअ तोस ।

ते जणि महानुभावा विरला सरलसहावा ॥ १२४ ॥

(छंद—महानुभावा)

कइअहि होएसइ तं दिक्खु आणंदसुहारसपावणउ ।

होही प्रियमुहससिचंदिमइं जहिं नयणचत्तरह पारणओ ॥ १२७ ॥

(छंद—पारणक)

परगुणगहणु सदोसपयासणु महुमहुक्खरहि अमिअभासणु ।

उवयारिण पडिक्किओ वेरिअणहं इअ पद्धडी मणोहर सुअणहं

॥ १२८ ॥ (छंद—पद्धडी)

राजा) हणिअ दुजीहप्पसणु पिअपुरिसोत्तमु विणयाणंदणु ।

उअ गरुडपयमि निवद्धरइ नरयइ हरइ न कासु मणु ! ॥ ७ ॥

(छंद—गरुडपद)

तुह दंसणतुरंतिए सुंदर ! मुद्धिए सुणि जं किउ पच्चह्तिउ ।

हारु निअंयि निवेसिउ रसणादामु वि यणसिहरोवरि घह्तिउ ॥ २४ ॥

(छंद—रसनादाम)

पिउ आइउ निवडिउ पइहिं सपणययणिहिं अणुणिवि माणु मुआविअ ।

इअ सिविणयभरि आळिगिमि जाम्बहिं ताम्बहिं सहि ! हय

वुक्कडि रहिअ ॥ २७ ॥ (छंद—स्यमक)

(राजा) तुह रणि नइ रसायलि गय अरे करणि इण किउ भुअंगविक्कंतय ! ।

ताहं विलासभवणि पुरि लीलावणि परिअंचहिं निवसहिं विरु

गयभय ॥ २८ ॥ (छंद—भुजंगविक्रान्त)

किं शाइउ तिण अविचलचित्तिण किं निम्मलु तबु किउ समरिउ-

मितिण ।

जं तुह मुहविम्भमहरु कंदोइविसइ तरुणि ! चुंविजइ भमरिण

॥ ३६ ॥ (छंद—कंदोइ)

गयघड तुरयघइ रहवूह महामडनिवह रयणभंडार समिद्धु वि ।

उवगंधव्वनयरसमु पुहइवइत्तणु तिणु जिम्ब चयहिं विवेअवंत कि

वि ॥ ४२ ॥ (छंद—उपगन्धर्व)

सइ विज्जुलअविउत्तउ तुहं जलहर करि गुंदलु निठ न जाणसि

विरदिअहं ।

इअ मणि चित्तिणि किंणि अणंगलु दइअहुं अंसुपवाहु पच्चउ

पंयिअहं ॥ ४५ ॥ (छंद—गौदल)

एह ललिअदेह वाल ।

नाइ जाइफुल्लमाल ॥ ७२ ॥ (छंद—पुष्पमाल)

(वारमो सैको पूरो)

(૧)

સોમપ્રભશૂરિ-તેરમો સૈકો

જીવ-મનઃ-વરણસંલાપ (કુમારપાલપ્રતિવોધ પૃ૦ ૪૨૫--)

જે ઊણ પડે ફરિસિણ-પમુહ પંચ પહાણ નિરૂત્ત ।

મત્ત નિરંકુસ હતિય જિમ્વ કરિહિંતિ કજ અજુત્ત ॥ ૯ ॥

તહં મજ્જિમ પેડિવિ કુ વિ પહાણુ

મદ અનહ અપ્પિડ તસ્સ ઠણુ ।

એયાઈ પલોયઠ સામિસાણ

પયડંતઈ નિચ્ચુ અણાય-જાણ ॥ ૧૦ ॥

ફરિસિદિઠ પમણઈ હરં જિ એક

રંહેવિ સરીરુ સમમ્મુ થકુ ।

ઇહ અપ્પુ મણુ વ ન હિ અયિ કોઈ

અવરિંદિય અણુ વર મજ્જા જોઈ ॥ ૧૧ ॥

ન હુ ગમ્મુ અગમ્મુ વ કિં પિ ગણઈ

અપ્પંમ કલ્હસ અહિલ્હસ વુણઠ ।

સમત્તત્તિ વિ હુંતઠ મહઠ વેસ

પરમણિ ગમ્મણિ પયડઈ વિલ્હેસ ॥ ૧૨ ॥

सिसिरग्नि निवाय घर—ऽग्निसयडि
 घणधुसिणनेह्रु बहुकय सवाडि ।
 चंदणरस कुसुमजलावगाह
 धारागिहि गिभि मदेइ नाह ॥ १३ ॥
 पाउसि पयपंकपसंग तहु (तहु ?)
 वंडइ अछिइ भवणयलु लहु ।
 जइ कुणइ विविह विसयाणुवित्ति
 तेह वि हु न एहु पावेइ तिच्छि ॥ १४ ॥
 एक वि फासिदिउ बुहयण निदिउ
 फरइ किंपि दुचरिउ तिहि ।
 नाणाविहु जग्मिहि पीडिओ कम्मिहि
 सहसि विडंनण सामि जिह ॥ १५ ॥
 तह भक्खाभक्खविवेयमूहु
 रसविसयगिद्धिदोलाधिरुहु ।
 अविभाविय पेयापेयवत्थु
 रसणु वि कुणइ बहुविहु अणत्थु ॥ १६ ॥
 जं हरिण-ससय-संवर-भराह
 वणि संचरंत अकयावराह ।
 तण-सलिलमित्त संतुह चित्त
 मम्मररवसवणुब्भंतनेत्त ॥ १७ ॥
 हिसंति के वि मिगयापयट्ट
 पसरंतनिरंतरतुरयघट्ट ।
 करकालियकुंतकोदंडनाण
 संस्यतुलरोवियनियपाण ॥ १८ ॥

जं गहिरि सलिलि वियरंत मीण
 निकसण के वि निहणहिं निहीण ।
 जं लावय-तित्तिरि-दहिय-भोर
 मोरंति अदोस वि के वि घोर ॥ १९ ॥

तं रसणह विलसिउ, दुक्कयकलसिउ, तुम्हं किचित्तिउ कित्तिउ ।
 जं वरिससएण वि अइनिउणेण वि, कह वि न जंपिउ सकियइ ॥ २० ॥

घाणिदिउ जं किर सुरहि दब्बु ।
 वियलियविवेउ तं महइ सब्बु ।
 जं असुरहि तिहिं पुण क्तेइ रोसु
 ता एउ वि जाण अणप्पदोसु ॥ २१ ॥
 सह जइ वि दिट्ठि वन्निअ अवल
 सह वि हु दुरप्प अच्चंत चक्कल ।
 सुइ असुइ वि किपि न परिहरेइ
 जं जुत्तु अजुत्तु वि तं निएइ ॥ २२ ॥

परदारपवतणि फरिसणस्त
 दूइत्तु एह पयडइ अवस्त ।
 लोलत्तरणि रसणह सहाय
 इय न कुणइ कित्तिउ पडु अवाय ॥ २३ ॥
 जिव सवणु सुणइ विडवम्मवण
 तिव मुणिउवएसु न रुद्ध नयणु ।
 सह गेय-वेस-कलिसत्तणहेउ
 उत्तम्मइ निच्चु वि निव्विवेउ ॥ २४ ॥
 इय विसयपल्लवो, इहु एक्केकु,
 इंदिउ जगट्ठ जम्मु सयल ।

जेसु पंच वि एयईं, कयबहुखेयईं,
खिलईं पडु ! तसु कउ वुसलु ॥ २५ ॥

स्थूलिभद्रकथा

तो विचिताइ मंति सगडालु
निवकोसु निह्तिउ सयलु
अन्नदिअहि विन्नवइ नरवरु
एयस्स किं देह पडु ।
दिवसि दिवसि इत्तिउ धणुकरु
सो जंपइ तइ वन्निययो तिणि एयह धणु देमि ।
मंति भणइ परकव्वचरण पढइ तेण सलहेमि ॥ ३१ ॥

नंदु जंपइ पढइ परकव्व
कह एस वररुइ सुकइ
कहइ मंति मह धूय सत्त वि
एयाइं कव्वाइं पडु ! पढइं बालाउ हुंत वि
तत्थ तुम्ह नरनाह जइ मणि वडइ सदिहु ।
ताउ पढंति य कोउणिण ता तुम्हे निसुणेहु ॥ ३२ ॥

×

×

×

जवणिपंतरि ताउ ठवियाउ
तो वररुइ आगइउ

थुणइ नंदु तं ताउ निसुणहि
चक्कमि तमि य कमिण

कव्व सव्व सव्वाउ पभणहिं

जं गहिरि सलिलि बियरंत मीण
 निक्कण के वि निहणहिं निहीण ।
 जं लावम-तित्तिरि-दहिय-मोर
 मोरंति अदोस वि के वि घोर ॥ १९ ॥

तं रसणह विलसिउ, दुक्कयकल्लसिउ, तुम्हहं किच्चिउ किच्चियइ ।
 जं बरिस्सएण वि अइनिउणेण वि, कह वि न जंपिउ सकियइ ॥ २० ॥

घाणिदिउ जं किर सुरहि दब्बु ।
 बियलियबिबेउ तं महइ सब्बु ।
 जं असुरहि तिहि पुण कोइ रोसु
 ता एउ वि जाण अणप्पदोसु ॥ २१ ॥
 तह जइ वि दिट्ठि बन्निअ अवला
 तह वि हु दुरप्प अच्चंत चवला ।
 सुइ असुइ वि किंपि न परिहोइ
 जं जुत्तु अजुत्तु वि तं निएइ ॥ २२ ॥

परदारपवत्तणि फरिसणस्स
 दूइत्तु एह पयडइ अवस्स ।
 लोलत्तमण्णि रसणह सहाय
 इय न कुणइ किच्चिय पड्डु अवाय ॥ २३ ॥
 जिव सवणु सुणइ विडवमावण
 तिव मुणिउवणसु न रुद्ध नयणु ।
 तह गेय-वेस-कलिसणहेउ
 उत्तम्मइ निच्चु वि निब्विबेउ ॥ २४ ॥
 इय विसयपलक्कओ, उहु एक्केक्कु,
 ईदिउ जगड्ड जग्गु सयल्ल ।

जेसु पंच वि एयई, कयचहुखेयई,
खिलहिं पढ ! तसु कउ कुसल ॥ २५ ॥

स्थूलिभद्रकथा

तो विचिंतइ मंति सगडाल
निचकोसु निहिउ सयल
अन्नदिअहि विन्नवइ नरवर
एयस्स किं देह पढ ।
दिवसि दिवसि इत्तिउ धणुकर

सो जंपइ तइ वनिययो तिणि एयह धणु देमि ।
मंति भणइ परकळचरण पढइ तेण सलहेमि ॥ ३१ ॥

नंदु जंपइ पढइ परकळ
कह एस वररइ सुकइ
कहइ मंति मह धूय सत्त वि
एयाई कळ्याई पढ ! पढइ बालाउ हुंत वि

तत्य तुम्ह नरनाह जइ मणि वइइ सदिह ।
ताउ पदंति य कोउगिण ता तुम्हे निसुणेहु ॥ ३२ ॥

×

×

×

जवणिपंतरि ताउ ठवियाउ
तो वररइ आगइउ

धुणइ नंदु तं ताउ निसुणहि
चक्कम्मि तम्मि य कमिण

कळ सळ सळ्याउ पमणहिं

તો નરનાહિણ વરહાણ કુવિજ્ઞ વારુ નિસિદ્ધ ।
 વરહ તાવ વિલક્ષ્મણ ઉલ્લાહ સુરસિંધુ ॥ ૩૪ ॥

સ્ત્રિવિવિ સંજિહિં સલિલ દીનાર
 ગોસમિ સુરસરિ થુણહ
 હણહ જંત સુચારુ પાણ
 ઉચ્છલિવિ તે ત્રિ વરહહિં
 ચઢહિ હત્યિ તેણ ઘાણ
 લોહ પંપહ વરહહ ગંગ પસન્નિય દેહ ।
 મુણિવિ નંદુ વુત્તંતુ રહુ સયડાલસસ કહેહ ॥ ૩૫ ॥

સો પર્યપહ ગંગ જહ દેહ
 દીનાર પેચ્છયંતહ
 મહ રમસસ તો દેહ નિચ્છિહ
 સંજાહ તો સિક્કલવિ
 ત્રિ પુરિસુ તત્થ મંતિણ વિસજ્જિહ
 સો વચ્છિવિ પચ્છવુ ઠિઓ જા અચ્છહ પેચ્છંતુ ।
 વિહ્વઓ વરહ તેણ તઓ તહિં દીનાર ઠવંતુ ॥ ૩૬ ॥

તે વિ અપ્પિય તેણ આણેવિ
 મંતિસસ ગોસમિ ગઓ
 સપરિવારુ તહિં નંદુ નરવહ
 તો ગંગ વરહ થુણહ
 જંતુ હત્ય-પાણહિં જોવહ
 તત્થ ન કિંચિ ત્રિ સો લહહ દોહ વિસણ્ણ મળેણ ।
 તે નંદહ દીનાર તઓ દંસિય સયડાલેણ ॥ ૩૭ ॥

कहिउ सयलु वि संशुवुत्तनु
 तो जाओ वरुद विमणु
 पुण वि मंतिच्छिदाइं मगइ
 ओलमाइ मंतिघर—दासी सा वि घरवत्त जंपइ
 तहिं किज्जइ भोजणु—निवह सिरियय परिणयलु ।
 तह पक्खर—सन्नाह—गुट—असिपमुहाउहसयु ॥ ३८ ॥

x x x

दवि ल्हुअ डिभरुचाण
 सो पादइ को वि नहु
 मुणइ एउ जं मंति करिसइ
 मारिनिणु नंदु निवु
 नंदरजि सिरियओ ठवेसइ
 तिग—चच्चर—चउहइहि एउ पदंतइं ताइं ।
 नंदिण बाहिं निगयण अन्नहिं दिअहिं सुआइं ॥ ४० ॥

पुरिसु पेसिवि निवइ सक्खिक्कु
 जोमाइइ मंतिघर
 कहिउ तेण किज्जंत आउहु
 ता मंतीहि पणमिअह
 कुविओ नंदु जोमइ न सम्मुइ
 घरि गउ मंति भणेइ तउ सिरिया ! जइ महु पुत्तु ।
 तुहुं नंदह पडिहार तउ करहि महारउं वुत्तु ॥ ४१ ॥
 नंदु कुद्धऊ तेण मह सीसु,
 तुहु खंडि पणमंतयह

तासु पुरओ असिदंडघाइन,

रक्खेसु ती सेसु कुल

मज्झ दोसि हम्मंतु राइन,

इय सुणि सिरियउ पिउवयणु करयल्लडकियकज्ज ।

कंपइ हा हा केम्ब हउं पिउवहु करउं अहन्नु ॥ ४२ ॥

मंति साहइ वच्छ ! मा झूर,

इउ नईसत्थिहिं कहिउ

कुलहि कज्जि जं एकु मुच्चइ

कुल्लरक्खिण कारणिण

तेण मज्झ मरणं पि रूच्चइ

हउं खाइसु विमु ताळउडु नंद पणामु करंतु ।

पिउवहपावि न लिप्पिहिसि मइ गयजीवु हर्णंतु ॥ ४३ ॥

तेण मन्निउ कह वि पिउवयणु

तो मंतिण ताळउडु,

खहु नंदरायह नमंतिण

सिरिएण तक्खणि खंडिउं

तासु सीसु खग्गिण पुरंतिण,

हा हा करिवि मणेइ निवु सिरिअय । किउ किं अकज्जु ।

सो जंपइ जो पट्ट—अहिउ तिण पिउणा वि न कज्जु ॥ ४४ ॥

ताव चित्तइ भत्तिमयकिञ्चि

राएण सिरिअउ मणिउ

देमि तुज्झ मंतिउ तुहउ

सो जंपइ पयह उचिउ

પૂઝમદુ મદુ અચિ જેહુ

સો નંદિણ કોસાઘરહ મણિઅઝ હઠ્ઠારેવિ ।

ગિન્હસુ પિઝપઝ તિણ મણિઝ ગિન્હઝં પદુ ! ચિંતેવિ ॥ ૪૫ ॥

× × × ×

અથં તિ મણિય સો પૂઝમદુ ચિંતેહ તત્ય પરમાત્ય મદુ ।

મણુયત્તહ સાર તિમ્મગસિદ્ધિ તિહિ વિગ્ધહેઝ અહિગારસિદ્ધિ ॥ ૪૭ ॥

જં તત્ય રાયચિત્તાણુકૂલ

આરંમ ધુણંતહ પામ્મૂલ ।

કલ્લ મંતિહિ જાયહ વિમલ્લધમ્મુ

જિણિ ટમ્મહ સાસઝ સિદ્ધિસમ્મુ ॥ ૪૮ ॥

પરપીઢ કરેવિણુ જં પમૂઅ

ગિન્હહિં નિઝગિ રહિર બ્ય જલ્લઅ ।

નરનાહિણ ધિપ્પહ મં પિ દલ્લુ

નિપ્પીલિવિ સહું પાણેહિં સન્નુ ॥ ૪૯ ॥

પરવસહં સન્નુ મયમિમ્મલાહં

અન્નન્નપમોઅળવાઝલાહં ।

અહિગારિજણહં કામમોઅ

સંમવહિં વિયંમિઅ ગુરુ પમોય ॥ ૫૦ ॥

કોસાઘર બારસ વચ્છેરેહિં

વિસદ્દહિં ન તિત્તુ લોઝત્તેરેહિં ।

બહુ રજ્જકજ્જ વંકિલ્લત્તચિત્તુ

કિં સંપદ્દ હોહિસિ મૂઢચિત્તુ ॥ ૫૧ ॥

पइ जम्ममरण कल्लोलमत्तु
 भवजलहि भगिवि मणुअत्तु पत्तु ।
 परिहरिवि विसयफल तासु लेहि
 किं कोडि कवट्ठिं हारवेहि ॥ ५२ ॥
 वज्जेवि धम्मो जो विसयसुखसु
 परिणामधिसु सेवइ सुर रत्नसु
 सो पिअइ दुइ जरगहिउ सुहु
 सो भवखइ मंसु गलंतु कुहु ॥ ५३ ॥
 दिण पंच करिवि नरवइनिओगु
 संपाइवि अप्पह पावजोगु ।
 दुच्चारदुसह दुहलकखरुवि
 गंतवु जीव ! नरयंधकूवि ॥ ५४ ॥
 मह्हु मह्हरु चएवि निवाहिगार
 पेरंत विडंबण दुक्खसार ।
 करि जीव ! धम्मो वज्जिवि पमाउ
 जिम्ह नरइ न पावइ पच्चत्ताउ ॥ ५५ ॥
 परिहरिवि सब्ब सावज्जकम्म
 जो जीवु न जुवणि कुणइ धम्म ।
 सो मरणयालि परिमल्लइ हल्लु
 गुणि लुइइ जिम्ह धाणुकु एत्थ ॥ ५६ ॥
 इय विसयविरत्तउ पसमपसत्तउ
 थूलभट्टु संविग्गमणु ।

सिद्ध सुख कयायरु भवमयकायरु

मह्हु चित्ति दुच्चर चरण ॥ ५७ ॥

पंच मुष्टिहिं केस लुंचेवि

पाउरिअ कंवल रयणु

छिदिज्जण रयहरणु निम्बिवि निवह पासि गंतूण

तुह धम्मलाहु होउ त्ति जंपिवि

नरवर ! चित्तिउं एउ मइं फूलमइ पभणेइ ।

राइण वुत्तु सुचित्तिअउं अह सो पुरह चलेहि ॥ ५८ ॥

(२)

महेन्द्रसूरिशिष्य-धर्मसूरि-जंबूसामिचरिय-तेरमो सैको

(प्राचीनगुर्जरकाव्यसंग्रह—वडोदरा)

जिण चउवीसइ पय नमेवि गुरुचलण नमेवी ।

जंबूसामिहिं—तणउ चरिय भविउ निसुणेवी ।

करि सानिध सरसत्ति देवि जिम रय कहाणउं ।

जंबूसामिहिं गुणगहण संखेवि वपाणउं ॥ १ ॥

जंबूदीपह भरहखित्ति तिहिं नयरपहाणउं ।

राजगृह नामेण नयर पट्टविं वक्खाणउं ।

राज करइ सेणियनरिंदि नरवरहं जु सारो ।

तासु—तणइ पुत्त बुद्धिमंत मंति अभयकुमारो ॥ २ ॥

अन्नदिणंतारे वद्धमाण विहरंत पट्टतओ

सेणिउ चाळिउ वंदणह बट्टभत्ति तुरंतु

સામિય ચંદિત વદ્ધમાણ સેળીયં પૂછીઈં ।
 કવળહ નારિહિ—તળઈં યરિં એહ જીવ ચવેસિહિ ।
 કવળહ બાપહ—તળઈં કુલિં એત મંડળ હોસઈં ।
 ઉસમદત્તસેઠિહિં ઘરણિ ધારણિરિ નંદણ ।
 હોસિહિં નામિહિં જંબુસામિ તિહ્યણિ આણદણ ॥ ૧૬ ॥
 ઝઠિં દેવ અણાઢિં હરણિં નાચેઈં ।
 • ધનુ ધનુ અમ્હતળં કુલ એસુ પુત્ત હોસિહિ ।
 ચવિં વિમાળહ બંભલોય ધારણિરિ આવિં ।
 સુમિણપ્રભાવિં ઉસમદત્ત અંગેહિ ન માઈં ॥ ૧૭ ॥
 જાયં પુત્ર પહાળ જામ દસ દિસિં ઉદયંતં ।
 • ધદ્ધ નામિહિં જંબુસામિ ગુણગહણ કરંતું ।
 અઠારીસં હૂં જામ ગુરપાસિ પહૂતું ।
 મ્હાચારિં સો લિયઈં નીમ ભવનાસવિરત્તં ॥ ૧૮ ॥
 જોયળવેસહ પહૂતું જામ કન્ના મમાઈં ।
 વીજા ધૂયા પાઠવે તસ વિ વારાવય ।
 મન દેજિં તમ્હિં, અમ્હ દેસુ, અમ્હિં ઇસં કરેસાં ।
 સાંશહં પરણી પ્રહહ જામ નીછઈં ત્રત લેસિં ॥ ૧૯ ॥
 માય દુહંધીય તળઈં ચયણિ પરિણેતં મન્નીં ।
 આઠઈં કન્યા એકતાર પરિણીય ધરિ આવીં ।
 આઠ ધરણી મૃગનયણી બુજનણઈં વટ્ટં ।
 પંચસે ચોરેઈં સિં પ્રમવં ધરિ પડટ્ટં ॥ ૨૦ ॥
 નીં અણાવીય સોયળીય આમરણ લીયંતા ।
 ને, સિં અઠઈં ચંપીય, ટળમ, જોયંતા ।

प्रभवउ भणइ हो जनुसामि एक साठि ज कीजइ ।
 त्रिहु विजायडई एक विज थमणीय ज दीजइ ॥ २१ ॥
 हिय हू कहि न विज (२) लेवि पुण विसउ करेसो ।
 आठइ परिणी ससियणी नीछइ कत लेसो ।
 रूपरत अणुरत्त रमणि एउ एम चएसिइ ।
 अणहुता सुहतणी य आस मुझ जीय करेसिइ ॥ २२ ॥
 एवहु अतर नरह होइ प्रभवउ चितेई ।
 सगेरसि जउ गयउ मन प्रभवउ पूछेइ ।
 सिद्धिरमणि ऊमाहाआ ह तम्हि नजम लेसिउ ।
 करणइ विलइ माइरूप विम विम मेहेसिउ ॥ २३ ॥
 इदियाळ न वि जाणीइए को विम होइसिइ ।
 अढार नात्रा एकभवि जवूत्वामि कहेई ।
 पितर तम्हारा जनुसामि । विम तृपति लहेसइ ।
 पिंड पडइ लोयहतणइ ए ऊमा जोसिइ ॥ २४ ॥
 बाप मरवि भइसु हुऊ पुत्रजन्मि हणीजइ ।
 इण परि प्रभवा ! पितरतृप्ति तिणि धीरि कीजइ ।
 अणहुता सुहतणी य आस हू तउ ठडिसिउ ।
 तिण करसणि जिम कलत्र भणइ अवतरता करेशिउ ॥ २५ ॥
 तम्ह रुपिहिं हउ लोभ करउ देयि मणहर रूपइउ ।
 हथिऊटेवर काग जिम भयसायर निवडउ ।
 बीजी कलत्र बहेवि नाह । जइ अम्ह छडेसिउ ।
 तिणि वानरि जिम पच्छुताप बहु चींति धरेसिउ ॥ २६ ॥
 बिंदुसमाणउ विसयसुख आदर विम कीजइ ।
 इगालवाहग जेम तुम्हि तृप्त विम न छीपइ ।

त्रीजी कलत्र मणइ वि नाह । जउ अम्ह छेसिउ ।
तिणि जंबुकि जिम साणहार बहुखेद करेशउ ॥ २७ ॥

उतर पडजतर बहु य संखेवि कहीजई ।
विलखी दुई ते सखि बाल जंबूसामि न बूझई ।
आसा—तखर सुक जाम अम्हि इशउं करेशउं ।
नेमिहिं सिउ राइमइ जिम वयगहण करेशउं ॥ २८ ॥

आठइ कलत्रह बूझवीय पंचसय सिउं प्रमवउ ।
माइ बाप वेउ भणइं ताम अम्ह साधु सरीसउ ।
ठवणि—ग्रह विहसइ सुविहाण प्रभवु विनवइ जंबूसामि ।
सजनलोक मोकलावि तम्हि सिउं संजम छेसिउं ॥ २९ ॥

खण एक पडपाएवि राय मोकलावण चालीय ।
तु सुहडसमूह करेवि सुई कपईं भडभडवई ॥ ३० ॥
जस भय भसकइ राउ जस भय नींद्र न वपरीयई ।
एस्तउ प्रमवउ जाइ नरनारी जोयण मीलीय ।
पडतु रायदुवारि पडिहारिई बोलावीउ ।
वेगिई राउ मेठावि अम्हि अछउं उस्तुकमणा ए ॥ ३१ ॥

पुत्त तणउ विज्ञराय तुम्ह दरिसणि जमाहीउ ओ ।
कारण जाणीउ राय वेगिहिं सो भेलावीउ ओ ।
द्रेठि न खंडइ राउ प्रमवउ देपी आवतउ ।
साचउ ए मडिवाउ पुरषह आकृति जाणीउ ए ॥ ३२ ॥

रूपगुणे संपन्न रायरमणिमन चोरतु ओ ।
सोहइ पूनिमचंद जइ द्रव कोणी प्रणमीउ ।
नुतउ अद्दसीय शरीर जइ कोइ जणणीजइउ ।

नयणे दृष्टुं नीर संवेगजलहरि वरिसिउ ।
 सामी खनि अपराध अम्हे लोक संतावीया ए ॥ ३३ ॥
 पडिवज वोल्ड राउ कोणी मनि आणंदियउ ।
 धन पनुती माइ इसिउ पुत्र जिणि जाईउ ओ ।
 तो मोकल्यायी राउ चोरपट्टीसा संचरण ।
 सजनह कहीई एउ अम्हे संजम लेइशउं ॥ ३४ ॥
 किण करणि यइराग तं कारण अम्ह बोलीइ ए ।
 मेल्ही अइइ चाल वण्यकोडि नगणवइ ए ।
 अनइ रिद्धि बहुत तिहिं पुण पार न जाणीय ए ।
 जवूसामिचरित्त महिमंडलि हूउं अच्छरीय ॥ ३५ ॥
 इणि करणि वयरग तृण जिम दीठउ मेल्हतउ ओ ।
 अम्ह सोइ जि सामि तम्हे मलई अछजिउ ओ ।
 मोहनरिदं-शउं झुझ संजमकित्तिई झुझसिउं ओ ॥ ३६ ॥

ठवणि—प्रभवउ पंचसएण अइइ बहुर माइ-बप्पो ।
 सवि कहं ए रुठउ जाइ नीयघरहुं नींसइ ए ।
 चालीउ ए सिवपुरिसाय सारथय तिहिं जंबुसामि ।
 कंचण ए रयणिहिं दाण जिम घण बरसइ भाद्रव ।
 सयतऊ (?) ए ईह गोलोक भवियजणसंवेगस्तो ॥ ३७ ॥

ठवणि—कस केरी पिउ माइ पुत्र कलत्र धन धण ।
 देसी कुडिसारिच्छ जिण जिम जंबू परिहरए ।
 अनइ लोक बहुत क्त लेवा तिहिं चालीउ ।
 वंदिय जिणभवणाईं सोहम्मसामिपासि गयउ ॥ ३८ ॥
 भवसायर ऊतारि जम्मण-गरणह वीहतउ ओ ।

त्रीजी कलत्र भणइ वि नाह । जउ अम्ह छडेसिउ ।
तिणि जंबुकि जिम साणहार बहुखे करेशउ ॥ २७ ॥

उत्तर पडउत्तर वहु य संखेवि कहीजइ ।
विलखी हुई ते सखि बाल जंबूसामि न वूझइ ।
आसा—तखर सुक जाम अम्हि इशउं करेशउं ।
नेमिहिं सिउ राइमइ जिम वयगहण करेशउं ॥ २८ ॥

आठइ कलत्रह वूझवीय पंचसय सिउं प्रभवउ ।
माइ बाप वेउ भणइं ताम अम्ह साधु सरीसउ ।

ठबणि—प्रह विहसइ सुविहाण प्रभवु विनवइ जंबुसामि ।
सजनलोक मोकलावि तम्हि सिउं संजम लेसिउं ॥ २९ ॥

खण एक पडपाएवि राय मोकलखण चालीय ।
तु सुहडसमूह करेवि मुई कंगई भडभडवई ॥ ३० ॥

जस भय धसकइ राउ जस भय नींद्र न वयरीयहं ।
एसउ प्रभवउ जाइ नरनारी जोयण मिलीय ।
पडुतु रायदुवारि पडिहारिइ बोलावीउ ।
वेगिइ राउ मेटावि अम्हि अछउं उत्सुकमणा ए ॥ ३१ ॥

पुत्त तणउ विज्ञराम तुम्ह दरिसाणि ज्माहीउ ओ ।
कारण जाणीउ राय वेगिहिं सो मेल्लावीउ ओ ।
व्रेठि न खंडइ राउ प्रभवउ देयी आवतउ ।
साचउ ए मडिगाउ पुछ्यह आवृति जाणीइ ए ॥ ३२ ॥

रूपगुणे मंपन्न रायरमणिमन चोरतु ओ ।
सोहइ पूनिमचंद जइ द्रव कोणी प्रणमीउ ।
नुतउ अद्वसीय शरीर जइ कोइ जणणीजाइउ ।

नयणे दृष्टुं नीर संवेगजलहरि वरिसिउ ।
 सामी खनि अपराध अम्हे लोक संतावीया ए ॥ ३३ ॥
 पडिवज बोलइ राउ कोणी मनि आणंदियउ ।
 धन पनुती माइ इसिउ पुत्र जिणि जाईउ ओ ।
 तो मोकलावी राउ चोरपहरीसा संचरण ।
 सजनह कहीई एउ अम्हे संजम लेइशउं ॥ ३४ ॥
 किण कारणि बइराग सं कारण अम्ह बोलीइ ए ।
 मेल्ही अइइ बाल कगयकोडि नवाणवइ ए ।
 अनइ रिद्धि बहूत तिहिं पुण पार न जाणीय ए ।
 जबूसामिचरित्त महिमंडलि हूउं अछरीय ॥ ३५ ॥
 इणि कारणि वयरग तृण जिम दीठउ मेल्हतउ ओ ।
 अम्ह सोइ जि सामि तम्हे भलई अछजिउ ओ ।
 मोहनरिदं-शउं झुस संजमकित्तिई झुससिउं ओ ॥ ३६ ॥

ठवणि—प्रभवउ पंचसरण अइइ बहूय माइ-बप्पो ।
 सवि कहं ए रुठउ जाइ नीयघरहुंतु नीसरइ ए ।
 चालीउ ए सिवपुरिसाय सारयवय तिहिं जंबुसामि ।
 कंचण ए रयणिहिं दाण जिम घण वरसइ भादवए ।
 सयतज (?) ए ईह गोलोक भवियजणसंवेगकरो ॥ ३७ ॥

ठवणि—कस केरी पिइ माइ पुत्र कलत्र धन धण ।
 देसी कुडिसारिच्छ जिण जिम जंबू परिहरए ।
 अनइ लोक बहूत क्त लेवा तिहिं चालीउ ।
 वंदिय जिणभवणाईं सोहम्मसामिपासि गयउ ॥ ३८ ॥
 भवसायर ऊतारि जम्मण-भरणह वीहतउ ओ ।

પંચમહાવ્યભાર મેલ્સમાણત અંગમદ્દ એ ।
 અનુ તેતત પરિવાર સોહમસામિહિં દિક્ષીત ઓ ।
 હૂંડં કેવલનાણ સંજમરાજહ પાલતાં એ ॥ ૩૯ ॥
 વીર જિણિદહ તીથિ કેવલિ હૂત પાછિલત ।
 પ્રમવત્ત બહસારીત પાટિ સિદ્ધિ પહુત જંબુસ્વામિ ।
 જંબુસામિચરિત પદહં ગુણહં જે સંમલદ્દં ।
 સિદ્ધિસુખ અણંત તે નર લીલાહિં પામિસિદ્ધં ॥ ૪૦ ॥
 મહિંદસૂરિગુલ્લીસ ધમ્મ મળદ્દ હો ધામીજ હ ।
 ચિંતત રાતિદિવસિ જે સિદ્ધિદિ ઉમાહોયા હ ।
 બારહવરસસર્ણહિં કવિત નીપનું છાસત એ ।
 સોલહ વિજ્ઞાણિ દુરિય પળાસત સપલસંવ ॥ ૪૧ ॥

(૩)

રેવંતગિરિરાસુ-તેરમો સૈકો

(પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ-વડોદરા)

પરમેસર તિલ્પેસરહ પયપંકય પળમેવિ ।
 મણિસુ રાસુ રેવંતગિરે અંબિકદેવિ સુમેવિ ॥ ૧ ॥
 ગામા-ડડગર-પુર-વળ-ગહણ-સરિ-સરવાર સુપણ્ણ ।
 દેવમૂમિ દિસિ પન્થિમહ મળહર સોરલ્લેસુ ॥ ૨ ॥
 જિણુ તહિં મંડલમંડળત મરગયમત્ત મહંતુ
 નિમ્મલ સામલ સિહરમૈ રેહ્દ ગિરિ રેવંતુ ॥ ૩ ॥
 તસુ સિરિ સામિત સામલત સોહગ સુંદરસાર ।
 જાદ્વ નિમ્મલકુલ્લતિત્ત નિમ્મલ નેમિ કુમાર ॥ ૪ ॥

तसु मुहदंसणु दस दिसि वि देस देसंतरु संघ ।
 आवइ भावरसालमणउ हलि रंगतरंग ॥ ५ ॥
 पोल्याडकुलमंडणउ नंदणु आसाराय ।
 वस्तुपाल वरमंति तहि तेजपाल दुइ भाय ॥ ६ ॥
 गुरजरधर—धुरि धवलकि वीरधवलदेवराजि ।
 बिहु बंधवि अक्यारियउ सुमू दूसममाझि ॥ ७ ॥
 नायलगाच्छह मंडणउ विजयसेण सूरिराउ ।
 उवएसिहि बिहु नरपवरे धम्मि धरिउ दिहु भाउ ॥ ८ ॥
 तेजपालि गिरनारतळे तेजलपुरु नियनामि ।
 क्कुरिउ गढ-मढ-प्रब्रप्रब्रक सणहक छरि आगामि ॥ ९ ॥
 तहि पुरि सोहिउ पासजिणु आसारायविहार ।
 निम्मिउ नामिहि निजजणणि कुमरसरोवरु सार ॥ १० ॥
 तहि नयरह पूरवदिसिहि उग्रसेण गढदुग्गु ।
 आदिजिणेसर पमुह जिणमंदिरि भरिउ समग्गु ॥ ११ ॥
 (प्रथम कडव)

दुविहि गुजरदेसे रिउरायविहंडणु ।
 कुमरपाल भूपालु जिणसासणमंडणु ।
 तेण संठाविओ सुरठदंडाहिवो ।
 अंबओ सिरे—सिरिमालकुलसंमत्रो ।
 पाज सुविसाल तिणि नठिय ।
 अंतरे धवल पुणु परव भराविय ॥ १ ॥
 धनु सु धवलह भाउ जिणि पाग पयासिय ।
 वारविसोत्तरवरसे जसु जसि दिसि वासिय ।

जिम जिम चडई तडि कडणि गिरनारह ।
 तिम तिम ऊडई जण भवणसंसारह ।
 जिम जिम से उजलु अगि पालाटए (?) ।
 तिम तिम कळिमलु सयलु ओहटए ॥ २ ॥
 जिम जिम वायइ वाउ तहि निज्जरसीयलु ।
 तिम तिम मवदुहदाहो तक्खणि तुइइ ।
 निच्चलु कोइलकल्लमलो मोरवेकारवो ।
 छुम्मए महुर भहुइ गुंजारवो ।
 पाज चढंतह सावया लोयणी ।
 लापारामु दिसि दीसए दाहिणी ॥ ३ ॥

x

x

x

जम्माणु जोव जीविय ससु तहिं कय्यू ।
 जे नर उज्जितसिहर पेक्खइ यरतियू ।
 आसि गुरजरधरय जणि अमरेसर ।
 सिरिजयसिंघदेउ पवर पुहवीसर ।
 हणवि सोरलु तिणि राउ पंगारउ ।
 ठविउ साजणु दंढादिये सारउ ॥ ८ ॥

x

x

x

अहिणवु नेमिजिणिंद तिणि मवणु क्काविउ ।
 निम्मलु चंदरु विवे निपनाउं लिहाविउ ।
 थोरविक्खंमवायंमरमाउलं ।
 ललियपुत्तलियकल्लसकुलसंकुलं ।
 मंडपु दंढधणु तुंगतरतोरणं ।
 धवलिय बज्झि रणशणिरिक्खणिषणं ।

इकारसयसहीउ पंचासीय वच्छरि ।

नेमिभुयणु उद्धरिउ साजणि नरसेहरि ॥ १० ॥ ९

मालवमंडलगुहमुहमंडणु ।

भावडसाहु दाढिधुखंडणु ।

आमलसार सोवन्न तिणि वारिउ ।

किरि गयणंगण सूरु अवयारिउ ।

अवर सिहर वरकलस झलहलइ मणोहर ।

नेमिभुयणि तिणि दिहइ दुह गलइ निरंतर ॥ ११ ॥ १०

(द्वितीय कव्व)

दिसि उत्तर कसमीरदेसु नेमिहि उम्माहिय ।

अजिउ रतन दुइ बंध गल्य संघाहिव आविय ॥ १ ॥

हरसवसिण घण फलस भरिवि ति न्हवणु वरंतह ।

गलिउ लेयमु नेमिबिंबु जलधार पडंतह ॥ २ ॥

संघाहिवु संघेण सहिउ नियमणि संतविउ ।

हा हा धिगु धिगु मह विमलकुलगजणु आविउ ॥ ३ ॥

सामिय सामल घोरचरण मह सरणि भवंतरि ।

इम परिहरि आहार नियमु लइउ संघधुरंधरि ॥ ४ ॥

एकवीसि उपवासि तामु अंकिदिदि आविय ।

पमणइ स पसन देवि जय जय सदाविय ॥ ५ ॥

उठेविणु सिरिनेमिबिंबु तुलिउ तुरंतउ ।

पच्छल मन जोएसि वच्छ ! तुं भवणि वलंतउ ॥ ६ ॥

पदम भवणि देहलिहि देउ छुडि पुडि आरोविउ ।
 संघादिवि हरिसेण तम दिसि पच्छल जोइउ ॥ ८ ॥
 ठिउ निचल देहलिहि देवु सिरिनेमिकुमारो ।
 दुल्लुमबुडि मिल्लेवि देवि किउ जइजइकारो ॥ ९ ॥
 वइसाही पुन्निमह पुन्नवतिण जिणु थप्पिउ ।
 पच्छिमदिसि निम्मबिउ भवणु भवदुहतह कप्पिउ ॥ १० ॥
 न्हवणविलेन्नतणीय वंछ भवियण जण पूरिय ।
 संघादिव सिरि अजितु रतनु नियदेसि पराइय ॥ ११ ॥

(तृतीय कडव)

गिरि गस्यासिहरि चडेवि अंबजंवाहि बंवालिउं ए ।
 संमिणी ए अंबिकदेवि देउल्ल दीठु रम्माउलं ए ॥ १ ॥
 वज्जइ ए ताल कंस्ताल वज्जइ मदल गुहिरसर ।
 रंगिहि नचइ बाल पेखिवि अंबिक मुहकमल ॥ २ ॥
 सुभकर ए ठविउ उच्छंगि विभवरो नंदणु पासिक ए ।
 सोहइ ए ऊजिलसिंगि सामिणि सीहसिंघासणी ए ॥ ३ ॥
 दावइ ए दुक्खहं भंगु पूइ ए वंछिउ भवियजण ।
 रक्खइ ए चउविट्टु संघु सामिणि सीहसिंघासणी ए ॥ ४ ॥
 दस दिसि ए नेमिकुमारि आरोही अवलोइउं ए ।
 दीजई ए तहि गिरनारि मयणंगणु अवलोणसिहरो ॥ ५ ॥
 पहिलइ ए सांबुमारु बीजइ सिहरि पज्जन पुण ।
 पणमई ए पामई पारु भवियण भीसण भवममण ॥ ६ ॥
 ठामि ठामि रयणसोक्क विव जिणेसर तहिं ठविय ।
 पणमइ ए ते नर धन जे न कलिवालि मळमयलिया ए ॥ ७ ॥

जं फलु ए सिहरसमेय—अद्यवय—नंदीसरिहिं ।

तं फलु ए भवि पामेइ पेखेविणु रेवंतसिहरो ॥ ८ ॥

गहगण ए माहि जिम भाणु पन्वयमाहि जिम मेशगिरि ।

त्रिहु भुयणे तेम पहाणु तित्यंमाहि रेवंतगिरि ॥ ९ ॥

×

×

×

रंगिहि ए रमइ जो रासु सिरिविजयसेणि सूरि निम्माविउ ए ।

नेमिजिणु तूसइ तासु अंचिक पूरइ मणि रली ए ॥

२०

(चतुर्थ कडवक)

[तेरमो सैको पूरो]

व्याख्यान त्रीजुं

चौदमो अने पन्दरमो सैको

१३८ हवे चौदमा सैकानी कृतिओनां नामो वर्गेरेनो परिचय आपवा
चौदमा सैकाना शरूआतमां तेमांथी अहीं उपयोगी एवी शब्दसूची
पद्यगत शब्दो आपी दउं :—

(१) विनयचंद्र—नेमिनाथचतुष्पदिका (चौदमो सैको)

सोहग—सौभाग्य
चडिउत्तरिय—चडउत्तर प्रमाणे
बारमास—बारमास
वजरिय—उच्चरित—उच्चार्या प्रमाणे—
कह्या प्रमाणे
श्रावणि—श्रावणे—श्रावण महिने
सरवणि—सरवडांमां
विरहिरि—विरहिनो
क्षिज्झइ—क्षीझे—क्षीण थाय
क्षबक्कइ—क्षवके छे
सहियइ—सहेवाय
झुरि—झुर—खेद कर
वांछित—वांछित

गयउ—गयो
विणठउ—विनज्युं—वणस्युं—वगज्युं
काइ—कांइ—झुं
अछइ—छे
नत्थी—नथी
तेजु—तेज
गयणि—गगनमां
भाद्रवि—भाद्रवे
रोअइ—रोवे छे
निरधार—निराधार
रोइ—रूप
अप्पणु—आपणुं—पोतानुं

मिज्जंति—भीजे छे

कहुयं—कहवुं

पति—पतिना

रक्खसि—राक्षसी

मन—नहीं

दुज्जणतणा—दुर्जनना

पूरि—पूर

तउ—तो

अनेरा—अनेरा—बीजा

वरह—सयाई—वरोना सेंकडा—

सेंकडो यरो

बोलइ—बोले छे

नेमिसमं—नेमिशुं—नेमि सरखुं—साथे

सवि—सर्व—सब—बधुं

उगाइ—ऊगे

भरिया—भर्या

एकलडी—एकलडी—एकडी

ऊपेविसि—उपेक्षा करे छे—बेदरकारी
राखे छे

नीलुह—नयेर

कड्डेरा—कटडा—कटण

भिज्जइ—भीजे छे

सायर—सायर—सागर

आसो—आसो मास

हिमसीउ—हिमशीत—हिम जेतुं ठंडुं

नेमिहिंसि—नेमिने माटे

आपणपसं—आपणुं

खय—खय—क्षय

दिक्खाडिउ—देखाड्यो

छेहु—छेह—छेद—दगो

दयालु—दयालु

कीजइ—कीजे

भराविउ—भराव्यो

वाडु—वाडो

कत्तिग—कृत्तिका—कार्तिक

संझ—सांज

रातिदिवसु—रातदिवस

विलंकत—विलपती—विलाप करती

दयकरि } —दया करिने
दयकरि }

मूकि—मूकी

ओहडु—ओट—अपसरण

मिल्हइ—मेले छे

सउ—सउ—बधुं

विवरीउ—विपरीत

तउं—तुं
 नेसि—लइ जाय छे—दोरी जाय छे
 पहिलउं—पहेलो
 गणिउ—गण्यो
 निरदोसु—निर्दोष
 ऊपरि—ऊपर
 मूकउ—मूक्यो
 मुहु—मुज
 क्षितिग—क्षितिज
 हुइ—होय
 अछइ—बैसी रहे छे
 बलि बलि—बल बल—पाछो बल
 पाछो बल
 नेमितणी—नेमिनी
 भगउ—भागो—भाग्यो
 घरबास—घरबासथी
 जाइ—जाय
 छंडिवि—छंडीने
 किम—केम
 जित्तउ—जित्यो
 सासु—सास—भास
 नास—नासा—नाक
 मगसिरि—भागशरमां

कदाग्रहु—कदाग्रह
 करिसि—करे छे
 मंडि—मांड—पराणे
 मालि—माळा ऊपर—मांचडा ऊपर
 टोहणकालि—टोवाने कखते
 लमी अछिसु—लागी रहीश
 राखि राखि—राख राख
 पडिउ—पड्युं
 रयणि—रेण—रात्री
 करती—करती
 जाइ—जाय छे
 इइसी—ऐसी—एयी
 कोइ—कोइ
 कायर—कायर
 रिणि—रणे
 लक्खु—लखो
 अगलि—आगळनी
 मिल्हउं—मेल्हं—छोहूं
 एहु—ए—एह
 मिल्हि—मेल—मूक
 हिडि—हेळ—हेल—हेडो—हेत
 रत्तउ—रक्त—आसक्त

चडाविउ—चडाव्यो—चडावेये
 हे हे कु—‘हे हे कु’ एवो अशज
 अयगनेसइ—अयगणरो
 पोसि—पोस महिने
 पाह—पाशमांफी—पाशना भयथी
 सीउ—सी—शीत
 तू—तुं
 जुव्यगु—जोवन
 भरियउ—भर्यो
 परणि—परण
 कुइ—कोइ
 भोली—भोळी
 गमारी—गमार—मूरख
 अप्पगु—पोतानी जाते
 गइवर—राजवर—उत्तम हाथी
 कु—कोण
 चढइ—चढे
 माचइ—माचे—मउ थाय
 रोइसि—रए छे
 पतीजसि—विश्वास करे छे
 धीय—धी—दीकरी—छेकरी
 अछइ—छे
 मोदक—मोदक
 सुहाली—सुंवाळी (खावानी)

चीह—चीक
 अजिउ—हनी
 नेमिहिपास—नेम करतां
 छुदिय—छुधित—भुग्याने
 रुपंति—रुचे छे
 चातउ—चातक
 यगसइ—यनस्पति
 अनेरउ—अनेरो—मीजो
 भत्तार—भरतार
 खरी—खरी
 अचंदाइ—छते—रहेते छते
 नढइ—सेवे
 लहिउ—लईने—प्राप्त करीने
 रासमि—गधेडे
 माह मासि—महा—मा—महिने
 प्रिय लइ } —प्रियनी पासे लई जा
 पासि }
 अरनि—अरण्यमां
 माहरी—मारी
 हियडामाहि—हैयामां
 मुंड निलाडि—मुंडा ललाट—कपाळ
 वाळी—मुंडा नसीबवाळी
 तप्पइ—तपे
 नेहगहिहरी—स्नेहघेटी

वरउं-बरुं-परणुं
 चैत्र मासि-चैत्रमासे
 पंगुरइ-पांगरे-प्रांकुरित थाय
 वणि वणि-वने वने
 टहका-टौका
 करि-करमां-हायमां
 मांडी-मांड-बलात्कारे-पराणे
 खिलिजइ-खीले-विकसे
 सिणगार-शणगार
 ऊवरि-ऊपर
 बंधववयणु-भाईना वचनथी
 वइसाहइ-वैशाखे
 रि-रे
 संभलि-सांभल
 रणशुणइ-रणज्ञणे छे
 खाउ पियउ-खाओ पीओ
 सह कोइ-सौ कोइ
 धाउं-दोहुं
 पडियउ-पड्यो
 जेवहु-जेवडो
 हरिय-हरी-दूर करी
 विरती संसार-संसारथी विरक्ति पामी
 संभारि-संभारी
 गज्जुविज्जु-गाजबीज

राणी-राणी
 घाउ-घा-घाव
 कोयल-कोयल
 करइ-करे
 वेशइ-वींचे छे
 मातउ-मातो
 रमियइ-रमीए
 लिजइ-लीजे-लईए
 यिउ-ययो
 चुक्कइ-चूके
 फुट्टि-फूट-फूटिजा
 बीसरवा-बीसरवा-भूलवा
 भमरउ-भमरो
 दीस-दी-दिवस
 विलसउ-विलसो
 मुहाडि-एम ज करहुं
 जिह-जेठ
 मूछी-मूर्छित थई
 पडिखि-प्रतीक्षी-वाट जोइने
 हियउं-हैयुं
 जाय-जाया-पुत्री
 सेविसु-सेवीश
 चिणय-चणा
 खज्जंति-खवाय छे

કરિસુ—કરીશ

મિલિહ—મલીને—મેળી થઈને

મિરિય—મરી—મરીયાં—તીર્થાં

અડગી—ઁડગી નથી—હજી નાની છે

આલ—અનર્થ—નફામું—અલીઠ—

પ્રપંચ

દોહિલ્હડ—દુઃખચાલું—દોમલું—દુર્લભ

કિમ્મ—કેમે

ધ્રાઈ—ધરાય

ફિરફ—ફરે

અણુહરફ—અનુસરે

ઝંબાઝુલિ—ઝંબાઝુક

ગર્ફ—ગર્ફ

પરમેસર પાસિ—પરમેશ્વર પાસે

મળિયા—મળ્યા—કઢ્યા

જાલિ—જાલ

તપુ—તપ

તડું—તું

મુલ—મુલવડે—મુલથી

હિવ—હવે

રિતુકેરા—જાતુના

મિલિયા—મલ્લા

દૂપ—પર્ફ

દિકલ—દીક્ષા

વારફ—વારે (સંસ્કૃત)

માય—માઈ !

(૨) જિનપદ્યમૂરિ—શ્રીસ્થૂલિભદ્રનો પદ્ય (ચૌદમો સંકો)

મુણિવડ—મુનિપત્તિના

પાગુવંધિ—પાગવંધવડે

જાલવંત—જાલવંતું—ચલ્લવંતું

વરીસાલફ—વરિસાલે—વર્ષાકાલે—

ચોમાસાને સમયે

ગહગહિયા—ગહગહ્યા—ગેંઝ્યા—

જોશવાલ્ય થયા

પાટલિયમાહિ—પાટલિપુત્રમાહી

ચડમાસમાહિ—ચોમાસામાહી

મંડારો—મંડાર

લિયડ—હે છે

વ્ય—વૈ—નિશ્ચય સૂચક અવ્યય

કોસવેસાધરિ—કોશા નામની

વેસ્યાને ઘરે

ગુરહ—ગુલ્હી
મોકલાવડ—મોકલાવે

આવડ—આવે છે
આવિયડ—આવ્યો
દાસડિય—દાસીય
અતિહિ—અતિશય
ઊતાવલિ—ઉતાવલી
—રાયપાસિ—મુનિરાજની પાસે
ધર્મલાભુ—ધર્મલાભનો આશીર્વાદ
રહિયડ—રહ્યો
હિયવિ—હૈયે
ક્ષિરિમિરિ—ક્ષરમર
વાહલા—બહેલા—યાળીના બહેલા
ભણિસુ—ભણીશ—કહીશ
કેવી—કેઈ
માળમડપ્પર—અમિમાનથી મરડાતી
નાચંતે—નાચે છે
મેહારવમરઝલટિ—મેઘની ગર્જનાના
શબ્દસમૂહને—અવાજોને—છીધે
ઝલટેલા—ઉત્સાહમાં આવેલા
ચલમલડ—ચલમલે છે
અતિઆછડ—અતિઆછું—ઘણું
જ પાતલું

ચમકિય—ચમકી
વધાવી—વધાવી—વેશ્યાને વધામણી
આપી
લહકંતી—લેંકા કરતી
આવિય—આવી
જોડંતી—જોડતી
મંગેવી—માંગી—માગી
ધીરમ—ધીરતા
ધરેવી—ધરી
ચલહલ—ચલચલ
ક્ષવક્ષવ—ક્ષવક ક્ષવક
ચીજુલિય—ચીજલી
ચરહર—ચરચર
સાજંતે—સજા થાય છે—તૈયાર થાય છે
મનાવડ—મનાવે છે
પહિરણિ—પહેરવામાં
લહલહ—ચંચલ—હલ્કા કરતો
જાગમગ—જાગમગ
થાપણિ—થાપણમાં
થવકા—થોકડા—સ્ત્રવક
સિરિ—શિરમાં—માથે

પહિરેઈ—પંદરે છે
 મોતિપહારો—મોતીનો હાર
 કાનિહિ—કાનમાં
 મુઘા—મૂઝ્યા
 કાજલિ—કાજલ ઘડે
 સંયડ—સૈયો .
 ઘોરીયાવડિ—ઘોરની ભાતવાળી કે જેમાં
 સોનાનાં ચોર ટકિલાં છે એવી
 કાવકડ—કાવકે છે
 ગાજંતે—ગાજે છે
 ચરણહાગિ—ચરણમાં હાગી—
 પગે હાગી
 વાયંતે—વાય છે
 કાલહલિયા—કાલાંકાલ્યાં થયાં .
 નાચઈ—નાચે છે
 મોટઈ—મોટે
 કાઠાટિ—કાઠાવડે
 મીજઈ—મીજે છે
 છંડિયુ—છંડપો—તણ્યો
 લોહિહિ—લોહાવડે
 હિયડ—હૈયું
 પાવસુ—પ્રાવૃષ—ચોમાસું
 માળીજઈ—માળીજે—માળીષ—
 અનુભવીષ

પાડેઈ—પાડે—બે ભાગ કરે
 કાંચુલિય—કાંચલી
 ઝરમંડલિ—છાતીના વિસ્તાર ઉપર
 તાડેઈ—તાળે છે
 કચોલા—કચોલ્ય
 ગાલિ—મસૂરા—ગાલમસૂરિયાં
 કૂચડિય—કૂંઈ
 લંમ—લંમા—સ્તંમો
 રિમિશિમિ—રમણમ—રમણમ
 સુયાજઈ—સારી રીતે વાગે છે
 પહિટ્ટી—પહેલી
 જાવ—જાવ—ઝારે
 કાઠતિગિ—કાંતુકે
 આકાસિ—આકાશે
 વાંકડ—વાંકું
 ઘડિયડ—ઘડ્યો—ઘડેલો
 ધરીજઈ—ધરીજે
 મૂ—સિડ—મારી સાથે
 પરિણેવા—પરણવા
 સિરીદિહુ—શ્રીસાથે
 સાચડ—સાચું
 નવલઈ—નવલે—નવલમાં
 લોડ—લોક
 કાવળુ—કોળ

રમેચ—રમવા માટે

મયળ હિંદોલ—મદનના હિંદોલ

જળુ—જાણ્યે—જ્વ—અર્થે

તંત્રનૂરા—શંત અને તૂર્વ—યાજ્ઞ

નાદિ—નાભિ

ઝરુ—સાયલ

ઘાઘરિ—ઘાઘરી

મયમયંત—મહેકતી

પરવાલ—પરવાલું

જોવા—જોવા

મિલિય—મઝ્યા

આહળ—આઘાત કરે છે

જોયંતી—જોતી

બોલાય—બોલાવે છે

ધારહ ઘરિસહં તળા—ઘાર ઘરસનો

રાચ—રાધે

મું—મને

પત્યહ—પત્યર

હિવદા—હમણાં

મહ લિય—મેં લીધું

તં લિય—તેં લીધું

જ હોઈ—જ થાય

પાહિ—પાહ્યો

પહિહિ—પહેલું

તપ્પંતરિ—તાર્નતરે—ત્યાર પછી—તારત

અચ્છ—છે

અઘાણિય—અઘાળી

લહમિણ—લહે

હુડ—યયો—હુયો

ધનુ ધનુ—ધન્ય ધન્ય

મલિય—મલ્યો—મસલી નાલ્યો

પગુ—પગ

રમેય—રમ્યો

માયેય—માયો

વિય—વર્યું—વર્યું

જયજયકારો—જેજેકાર

જીત—જીત્યો

મહસહ—મહરૂપ શલ્ય

વિય—વિયો—ફરેલો

લેકા—રમનારા

ચૈત્રમાસિ—ચૈત્રમાસે

ચૌદમા સૈકાના
ગદ્યગત શબ્દો

૧૩૯ (૧) અતિચાર

અનેરીકળ્હડ } અનેરાની કને
અનેરાકળ્હડ } અનેરાની પાસે
આગલડ—આગલો—યધારો
ઓછડ—ઓછો
કાનહ—કાને

માત્ર, માત્રિ—માત્રા
દેવંદળ—દેવવંદન
સસાહ—સસાય—સજ્ઞાય—સ્વાધ્યાય
હુડ—થયો
હુયહ—હોય
કહ્યાં—કહ્યાં
હુહ—હોય
પાટી—પાટી
પોથી—પોથી
અંતરાહડ—અંતરાય—વિગ્ન
હડ—થયો
કીધડ—કીધો

કમઢી—કવલિકા
સાંપઢા, સાંપુડં—ચાપડો
સાંપઢી, સાંપુઢી—ચાપઢી
હુંતો સક્તિ—છતી શક્તિ
સારનંભાડ—ચાદ રાહીને સંભાઢ લેવી—
સ્મરણ રાહીને ધ્યાન રાખવું

તેહ—તેનું
કરતાં—કરતાં
પઢતાં—ભળતાં
ગુણતાં—ગણતાં
પગુ—પગ
લાગડ—લામ્પો
થુકુ, થુકુ—થૂક
લગ્મડ—લામ્પું
હુઈ—હોય
દિવસમાંહિ—દિવસમાં
સબહિ—બધાનું

(૨) નવકારવ્યાખ્યાન (ચૌદમો સૈકો)

મહારડ—માહરો
હડ—હો—ચાઓ
જિ—જે

યડ—આ
પનર—પન્નર—પંદર
કરતહ—કરતે

वयरी—वैरी	हुंतइ—छते
अरिहइ—योग्य छे	मंगलीक—मंगलीक
अरिहंत—अरिहंतोने	दिवडातणइ—हमणा तणे—हमणाने
किसा—केवा	पहिलउं—पहेलुं
रागद्वेपरूपीआ—रागद्वेपरूप	सुमेवउं—स्मरबुं—समरबुं—याद करबुं
चउत्रीश—चोत्रीश	पदेवउ—पढवा योग्य
नमस्कार—नमस्कार	भारी—भारे—दीर्घ
करेउ—करीने	ग्या } ग्या—गया
पंचतालीस—पांस्तालीश	ग्या }
जिसउं—जैसुं—जेबुं	उत्ताणु—चतुं
तिसइ—तैसे—तेवे	ऊपरि—ऊपर
संबंधियइ—संबंधना	चउवीसमह—चोवीशमाना
विभागि—विभागे	बार—बार
आंग—अंग	अछइ—छे
सर्वही—सर्वने	किसउ—कैसो—कैवो
उपायी—उत्पादी—पेदा करी	यउ—आ
सर्वही मांदि—सर्वनी अंदर—बधांनी	चउवीसी—चोवीश
अंदर	स्मरतां—स्मरतां
ध्यातव्युं—ध्यावा योग्य	माहात्म्यु—माहात्म्य
गुणेवउ—गणवा योग्य	

(३) अतिचार—(संवत्—१३६९)

तुहि—तमे	विराया—पिराया—पराया—बीजाना
आलोउ—आलोओ—आलोचना करो	सिउणइ—सोणे—सोणामां
पढिउं, पढिउ—पढुं—भण्युं	सिउणांतरे—स्वनांतरे

ભવસગલાહર માંહિ—ભવસઘલાની માંય
 કુહડ—કૂડો—ચોટો
 યાપણિમોસડ—યાપણની ચોરી—
 યાપણને ચોટી કરવી
 વિઢાવિઢિ—ચઢવાઢ
 છાનડ—છાનું
 વાચરિડ—વાચરું
 પાઢડ—પાઢે—મહોલ્લામાં—શેરીમાં
 નવડ—નવું
 મેલિડ—મેલચું—મેલચું
 તૂલ—તોલે
 સવહર—સર્વનું—વધાનું
 આપણા—આપણા
 કૂડી—ચોટે
 માપિ—માપે
 છુહુડપણિ—છુહુપણમાં—નાનપણમાં
 સીલ—શીલ
 લંડ્યા—લંડ્યા
 નીમ—નીમ—નિયમ
 દિયામાંહિ—દૈયામાં
 ધરડ—ધરો
 ઝચરડ—ઝચરો—બોલો
 સર્વ—સર્વ
 નિંદડ—નિંદ્રો

હવ—હવે
 ગુણિડ—ગણ્યું
 પતિ—પ્રતિ
 લિલિડ—લિલ્યો—લલ્યો
 સાલિ—સાલ—સાક્ષ્ય
 કુળહર ડસ—કોણની સાયે—કોઈની
 સાયે
 રાહિમેહિ—રાહમેહ
 નિરાઈડ—દેતરેલું—દેતરીને મેલવેલું
 લીધડ—લીધું
 લલડ—લલે
 પાહોસિ—પાહોશે—પાહોશમાં
 પુરાણડ—પુરાણું—જૂનું
 યાહલ્ય—યાસલ્ય
 વિપડ—વિશે
 અમ્હારડ—અમારો
 ચોસિરાવડ—ચોસરાવો—ત્યાગ કરો
 વિષન—વિષન
 પચમલડ—પચલો—પચમલાળ કરો
 ચમિડ—ચમ્યું—ક્ષમા કરી
 નડ—ને—અને
 પાવુ—પાપ
 દિયુ, દિવ } હવે
 પ્રગતીવિડ—પ્રગતીચું

સંવહ-સંવરો-અટકાવો
 ચમાવિડ-ચમાવ્યુ-ક્ષમા આપી
 વદરુ-વેર
 કરડ-કરં
 સંસ્થાપિડ-સંસ્થાપ્યુ
 અવલપિડ-ઓલઓ
 ઘરડ-ઘરડ-દહ્યાના મોટા ઘંટ
 છાંડા-ચાફ-ચાંદુ
 અરહટ-રેંટ
 દ્રવિ-દ્રવ્ય

પ્રરૂપિડ-પ્રરૂપ્યુ-પ્રરૂપ્યો
 જલલ-જલલ
 ઘરટી-ઘંટી
 વટારી-વટાર
 પાવટ-પાવટ
 વેચિ-ચરચી-વ્યય કરી
 સચાઇ-સજાય-સચ્ચાય
 જ્જમ-જ્જમ-ઉધમ
 હુઓ-હુઓ-યપો

પૂર્વોક્ત શબ્દો વિશે વિવેચન થરતાં પહેલાં ઉક્ત તે તે કૃતિઓના થર્તા
 વિનયચંદ્ર અને જિનપદ્મસૂરિના સમયવિશેનાં પ્રમાણો આપું :

૧૪૦ વિનયચંદ્રે પ્રસ્તુત કૃતિમાં પોતાનો સમય નથી જણાવ્યો, તેમાં

વિનયચંદ્રનો સમય ફક્ત રત્નસિંહ (રવણસિંહ) સૂરિને પોતાના ગુરુ તરીકે

જણાવેલા છે, પરંતુ વિનયચંદ્રે કરેલા કલ્પસૂત્રટિપ્પણે

જપરથી તેમનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૧૩૨૫ નો છે એ ચોક્કસ છે.

બીજી કૃતિના થર્તા જિનપદ્મસૂરિ પોતાને ચરતરગચ્છના જણાવે છે અને

તેઓને વિક્રમ સંવત્ ૧૩૯૦ માં આચાર્યપદે

જિનપદ્મસૂરિનો સમય મળ્યું હતું.

ઉક્ત બન્ને હકીકત જપરથી શ્રીવિનયચંદ્ર અને જિનપદ્મસૂરિનો સમય
 ચૌદમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે.

૩૦૪ જુઓ જૈનગુર્જરકવિઓ-વિક્રમની ચૌદમી સદી ભાગ ૧, પૃ. ૫. ટિપ્પણ.

૩૦૫ જુઓ જૈનગુર્જરકવિઓ-વિક્રમની ચૌદમી સદી ભાગ ૧, પૃ. ૧૧.

ત્રીજી કૃતિમાં અતિચારના અને નવકારવ્યાખ્યાનના ઉત્તારા આપેલા છે; તે વન્ને ગદ્યમાં છે. એમાં ‘અતિચાર’ ની ભાષા તો તદ્દન લૈકિક છે એ સ્વાલમાં રહે. એ ઉત્તારાનો વિષય સાંપ્રદાયિક છે છતાં તે ऊपरથી પણ ભાષા અને તેના કલ્પની કલ્પના આવી શકે છે. એ વધા ઉત્તારા સંવત્ ૧૩૪૦ અને સંવત્ ૧૩૬૯ ના અરસામાં લખાયેલા તાલપત્ર ऊपरથી લઈ સ્વ. વિદ્યાવહુમ સાક્ષરશ્રી ચિમનલાલભાઈ દલાલે ‘પ્રાચીનગુર્જરકાવ્યસંગ્રહ’માં મૂકેલા છે અને તે ऊपरથી તેમને અહીં ઉતારેલા છે. ઇટલે એ ઉત્તારા પણ ચૌદમા સૈકાના છે.

૧૪૧ તેરમા સૈકાની વૃત્તિઓમાં જે જાતની ભાષાપદ્ધતિ છે લગભગ

ચૌદમા સૈકાની
ભાષામીમાંસા

તે જ જાતની ભાષાપદ્ધતિ ઉક્ત ચૌદમા સૈકાની
વૃત્તિઓમાં પણ છે. જે ઉચ્ચારણમેદ છે તે તદ્દન
સાધારણ છે.

તાદર્થ્યનું સૂચક પૂર્વોક્ત (૫૦ ૨૪૬) ‘રેસિ’ પદ ‘નેમિહિરેસિ’ પ્રયોગમાં વપરાયું છે.

એ સિવાય ‘નેમિત્તળી’ ‘દુઝ્જળતળા’ ‘બારહ વરિસહં તળાડ’ વગેરે પછીસૂચક પ્રયોગો પણ પૂર્વની જેવા વપરાયા છે.

‘ઘરવાસથી’ એવો અર્થ સૂચવવા ‘ઘરવાસ’ શબ્દ જ વપરાયો છે, ઇટલે તે હૃત્તવિભક્તિવાળો પ્રયોગ છે એમ કહેવાય. એ જ રીતે ‘સંસારથી’ને બદલે ‘સંસાર’ ‘રાજુલના પતિના’ અર્થમાં ‘પતિ રાજુલ’ ‘પ્રિયની પાસે છે’ એવું સૂચવવા ‘પ્રિય હઈ પાસિ’ ‘પાશમાંથી’ એવું કતાવવા ફક્ત ‘પાહ’ ‘મુનિપતિના’ અર્થે ‘મુણિવડ’ અને ‘ચરણમાં ઝાગી’ અર્થ કતાવવા ‘ચરણ લાગી’ આવા પ્રચારના હૃત્ત વિભક્તિવાળા કે વ્યવહિત વિભક્તિવાળા પ્રયોગો એ વૃત્તિઓમાં આવેલા છે. કવિતાઓમાં આ જાતના પ્રયોગો

સુલભ છે અને આ જાતની કવિતાઓમાં આજે પણ એવાં પદો વાપરવાની પ્રથા ચાલુ છે.

સંસ્કૃત કવિતાઓમાં આવા પ્રયોગો નહીં મળે અને પ્રાકૃતમાં પણ ઘણા વિરલ. લોકભાષામાં જ આવા પ્રયોગો અવતરે છે અને શૂટધી ઘપરાય પણ છે.

સંસ્કૃતમાં પ્રથમાંત 'શત' સંસ્થાસાધે ઘપરાતું સંખ્યેય પદીમાં પણ આવે છે : 'વ્રતસ્ય શતાનિ-હાથના સેંકડા-સેંકડો હાથો' એની જ પેઠે અહીં 'ઘરહ સયાહ' પ્રયોગ ઘપરાયેલો છે. વ્રતસ્ય શતાનિ-ઘરના સેંકડા-સેંકડો વરો. ચાલુ ભાષામાં આ જાતની પ્રયોગપદ્ધતિ નથી ચાલતી. આ તો સંસ્કૃત-પ્રાકૃતનું પ્રતિબિંબ છે.

ગર્જ-ગજ-તે ઊપરથી ગાજંતે, નૃત્ય-નઘ-નાચંતે, સસજ-સજ-સાજંતે, વક્રક-વંકય-વાંકડ, એ પદોમાં સ્વરભારની સુરક્ષિતતા માટે સંયુક્ત અક્ષરની પૂર્વનો સ્વર મારે થાય છે. ત્યારે સૌમાન્ય-સૌમગ-સૌહાગ-સૌહગ, ક્ષબક્ર-ક્ષબક્ર, વિનષ્ટક-વિનષ્ટય-વિળઠડ-એ પદોમાં સંયુક્ત અક્ષરની પૂર્વનો સ્વર, મારે થયા વિના પણ સ્વરભાર જલ્લવાઈ રહ્યો છે, તેનું કારણ તે તે પદોમાં 'હ' 'જ' અને 'ઠ' મહાપ્રાણ છે, એ જણાય છે. ઉચ્ચારણની રીતોમાં સ્વરભાર જાલ્લવાની અનેક પદ્ધતિઓ છે. ઉચ્ચારણ-ઘર્તાનું મુલ પોતાને જ્યાં જે રીત અનુકૂળ જણાય ત્યાં તેનો આશ્રય આપોઆપ લઈ લે છે એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

૧૪૨ 'ચડિઉત્તરિય' નો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પાછલું પદ 'ઉત્તરિય'

'ચડ' સાથેના 'તૃ' ના 'તરિય' ઊપરથી આવેલું છે. 'ચડ' નો આગલું 'ચડિ' 'ચડિય' ઊપરથી. ૮-૪-૨૦૬

માં હેમચંદ્ર 'આરોહ' નો પર્ણાય 'ચડ' ધાતુ છે એમ જણાવે છે. આ 'ચડ' ધાતુ દેશ્ય હોય એમ અગે છે.

‘વજ્જરિય’ પદ ‘વજ્જર્’ ધાતુ ऊपरથી આવ્યું છે. ‘વજ્’ ધાતુના પર્યાય રૂપે ‘વજ્જર્’ ને ૮-૪-૨ માં સૂચવેલો છે: ઉચ્ચરિત-ઉચ્ચરિઅ-વુચ્ચરિઅ કે પ્રોચ્ચરિત-પુચ્ચરિઅ-વુચ્ચરિઅ-વજ્જરિઅ-ए રીતે સંભવ છે કે-વુચ્ચરિઅ-વજ્જરિઅ-દ્વારા ‘વજ્જર્’ ધાતુ અને પુચ્ચરિઅ-પજ્જરિઅ દ્વારા ‘પજ્જર્’ ધાતુ નાંપડ્યો હોય. અન્યથા ‘વજ્જર્’ અને ‘પજ્જર્’ ए બન્ને ધાતુઓ દેશ્ય છે, एમ માનવું જોઈએ.

‘સરવણિ’ શબ્દનું મૂળ ‘સ્રુ’ ધાતુમા છે. ‘કુણ્ડિકાતો જલં સ્રવતિ-કુંડીમાંથી પાણી સ્રવે છે-ટપકે છે-ફારે છે.’

‘સરવણિ’

ए પ્રયોગમાં જે અર્થ ‘સ્રુ’ ધાતુનો છે, તે જ અર્થ ‘સરવણિ’ માં વપરાયેલા ‘સ્રુ’ ધાતુનો છે. ‘સ્રુ’ ऊपरથી આવેલો ‘પ્રસ્રવણ’ શબ્દ સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ છે. ‘સ્રવણ’ ऊपरથી ‘સરવણ’ શબ્દને છાવવાનો છે. ‘શ્રાવણનાં સરવડાં’ પ્રયોગમાં જે ભાવ ‘સરવડા’ પદનો છે, તે જ ભાવ અહીં ‘સરવણિ’ નો છે.

‘ક્ષિજ્ઞ’ એટલે ‘ક્ષીણ થાય છે.’ પ્રાકૃતમાં કેટલેક સ્થળે ‘ક્ષ’ તું ‘ક્ષ’ ઉચ્ચારણ થાય છે. (૮-૨-૩) एમ હેમચંદ્ર કહે છે અને ‘ક્ષિજ્ઞ’ ‘ક્ષીણ’ एવાં ઉદાહરણો આપે છે. ए ऊपरથી एમ કહી શકાય एમ છે કે ‘ક્ષીયતે’ અને આ ‘ક્ષિજ્ઞ’ બન્ને एकसरखाં ત્રિયાપદો છે.

ક્ષિજ્ઞ

‘શ્વક્ર’ કે ‘શ્વક્ર’ ए વીજળીના શ્વકારાના અનુકરણ ऊपरથી આવેલું ત્રિયાપદ છે. ए જ રીતે ‘શ્વલમ્ભ’ ‘શ્વલ્હ’ ‘ધરહર’ ‘રિમિશિમિ’

શ્વક્ર યગેરે
અનુકરણો

‘શિરિમિરિ’ વગેરે ए વચ્ચે પદો અનુકરણ ऊपरથી આવેલાં છે. ક્ષોમ સૂચના શ્વલમ્ભ, આંહમાંથી ચમકારામ્ભ પાળી પડતું જણાવવા કે તેજની

ચમક સૂચના શ્વલ્હ, વંતનને દર્શાવવા ધરહર-ધરધર, ઘૂરવાનો અવાજ

સૂચવવા રિમિશિમિ-સ્મશ્નમ-રમણમ-અને ધીમે ધીમે વરસાદ વરસતો સૂચવવો હોય સ્યારે શિરિમિરિ-શ્વરમર પદ વપરાય છે. મમરાના અવાજ માટે ‘સ્થાણુ’-‘રણજણ’ પદ વપરાય છે. ‘સ્થાણુ’માં તો ‘શબ્દ ધરવો’ અર્થનો ‘રણ’ ધાતુ અને એ જ અર્થનો ધીજો ‘ધ્વન-જણ’ ધાતુ વપરાયેલો છે.

‘જૂર્યું’ ત્રિયા લોકમાં પ્રતીત છે. હેમચંદ્ર ‘ચિદ-ચેદ કરવો’ ધાતુના પર્યાય રૂપે ‘જૂર’ ધાતુને જણાવે છે (૮-૪-૧૩૨).

જૂર્યું

પ્રસ્તુત ‘જૂર’નું મૂળ એ ‘જૂઝ’માં છે પરંતુ ઉચ્ચારણમાં ભેદ છે. ધાતુસંગ્રહમાં ‘ઘયોહાનિ’ અર્થમાં

‘ઘૂર’ અને ‘જૂર’ તથા ‘રોગ’ અર્થમાં ‘જૂર’ ધાતુ હેમચંદ્રે આપેલા છે. અક્ષરઘટનાની દૃષ્ટિએ ધૂર, જૂર, જ્વર અને ઉક્ત ‘જૂર’ વધા મળતા આવે છે, પરંતુ અર્થની સમાનતા, સીધી રીતે નથી જણાતી તેથી ‘જૂર’ કે ‘જૂઝ’ ધાતુને દેશ્ય કહેવા એ ઠીક છે.

જેમ ઘણે સ્થળે ‘છે’ અર્થમાં ‘અછિદ્’ વપરાયું છે તેમ ‘નથી’

નથી

અર્થમાં ‘નત્થિદ્’ નો પ્રયોગ પણ હોવો જોઈએ. એમ હોય તો ‘નત્થી’ ના અંત્ય દીર્ઘ ‘ઈ’ની ઉપપત્તિ પડી શકે. પ્રસ્તુતમાં ‘નત્થિદ્’ પદ નથી વપરાયું પરંતુ ‘નત્થિદ્’ ઉપરથી ઉત્તરેલું ‘નત્થી’ પદ તો વપરાયેલું છે.

‘નિરાધાર’ ને બદલે ‘નિરધાર’ પદ વપરાયું છે.

‘આત્મીય’ અર્થને સૂચવવા પ્રાકૃતમાં ‘અપ્પણય’ પદ વપરાય છે. અહીંનું ‘અપ્પણ’ પદ તે ‘અપ્પણય’ ઉપરથી આવ્યું છે. ‘આપણપડં’ માનું ‘આપણ’ તો સમજાય છે. પરંતુ પાછલું ‘પડં’ દુર્ગમ જેવું લાગે છે. આપણ + અપ્પક (આત્મક) કલ્પીએ તો ‘આપણપ્પય’ થાય અને તે ઉપરથી ‘આપણપડં’ આવે. ‘આપણપડં’ ઇટલે ‘આપોઆપ-જાતે-

પોતે' એવો અર્થ થાય. અહીં એવો અર્થ ઘટે પણ છે. પરંતુ જેમાં એક સાથે 'આત્મા + આત્મા' એમ બે આત્મા હામ્યા હોય તેવો પ્રયોગ સંસ્કૃત પ્રાકૃતમાં ભાષ્યે જ મળે છે. માત્ર ભાષામાં મળે છે.

૧૪૩ 'મિજંતિ-મિજ્ઞ' અને 'મીજ્ઞ' એ ત્રણે ક્રિયાપદો 'મીજાવું' પીગલ્લું-નરમ થવું'ના ભાવને સૂચવે છે.

વિનયચંદ્રની કૃતિમાં 'મિજ' પદ છે અને ત્યાર પછીની કૃતિમાં

'મીજ્' પદ છે. વર્તમાનમાં એ ઉપરથી આવેલું

મીજવું

'મીજવું' પદ છે. 'મિચતે'—મિજતિ—મિજ્ઞ—

મીજ્ઞ—એ રીતે એ ક્રિયાપદનો જન્મ છે. 'મિડ્' ધાતુ 'વિદારણ' અર્થને સૂચવે છે અને 'મિડ્' તથા 'મિચ' ધાતુ 'સ્નેહ' અર્થને જણાવે છે. 'વિદારણ' એટલે 'ફાડવું-ચીરો કરવો'. આ ક્રિયા જેમ કાઢા પદાર્થને હાતુ પડે છે તેમ આંતરિક મન, બુદ્ધિ અને આત્માને પણ હાતુ પડે છે. એક જ પ્રકારના સંકલ્પવાદ્ય મન, બુદ્ધિ અને આત્મા જ્યારે પોતે સ્વીકારેલા સંકલ્પથી ચઢતાં નથી ત્યારે તેઓ 'મેદાતાં નથી' એવી ક્રિયાના વ્યવહારને યોગ્ય બને છે. અહીં પણ જે 'મિજ' કે 'મીજ્' ક્રિયા વપરાણી છે તે, એક જ પ્રકારનાં સંકલ્પને ચેલે આત્મા 'અળો બે નથી થતો-મેદાતો નથી-મીજાતો નથી' એ અર્થને બતાવે છે. એ જોતાં અર્થ અને ઘર્ણવિકાર એ બન્ને દૃષ્ટિએ ઉક્ત 'મિચતે' ક્રિયાપદમાં પ્રસ્તુત 'મિજ' 'મીજ્' કે 'મીજવું'નું મૂલ્ય રહેલું છે. અથવા 'સ્નિગ્ધ થવું-કોમલ થવું-સ્વાદિ થવું' એ અર્થમાં 'મિડ્' અને 'મિચ' ધાતુઓ વર્તે છે, તેમાંના 'ચ'વાદ્ય 'મિચ' ધાતુ ઉપરથી મિચતિ—મિજતિ—મિહજતિ—મિજતિ—મીજતિ અને એ ઉપરથી 'મીજવું' એ રીતે ઉક્ત 'મિજ્' અને 'મીજ્' એ બન્ને પદો આવી શકે એમ છે. આ પક્ષે 'મિચ' માં 'હ' ને પ્રક્ષિપ્ત સમગ્રી તે ઉપરથી 'મ' લાવવાની કલ્પના કરવાની છે. અર્થમાં તો કદી તાળાંલેચ નથી રહેતી. 'મિચતિ'

પટલે ‘સ્તિથ ધાય છે.’ અને તે ડપરયી આવેગ ‘મિજાતિ’ ઇટલે પળ ‘સ્તિથ ધાય છે—નરમ ધાય છે—પોતાનો આગ્રહ મૂકી સામાને અનુસરે છે.’ ઉક્ત બે કલ્પનાઓમાં જે પ્રામાણિક અને સંગત હાગે તેને અહીં લેવાની છે. વિશેષ તપાસતાં જણાયું કે પોતાના અનેઋર્ષસંગ્રહમાં ‘મેદ’ શબ્દના અર્થો બતાવતાં આચાર્ય હેમચંદ્ર કહે છે કે,

“મેદો વિદારણે દ્વૈધે ઉપજાપ—વિશેષયો:”—(કાં૦૨, છો૦ ૨૨૭)

અર્થાત્ મેદ—વિદારણું—ફાડણું, મેદ—દ્વૈધ—દ્વિધા થવું—બે પ્રકારે થવું—ચલિત થવું, મેદ—ઉપજાપ—એક પ્રકારનો જાપ, મેદ—વિશેષતા—જુદાઈ. આ જોતાં તો ઉક્ત ‘મિદ્’ ધાતુ ડપરયી ‘મિજ્ઞ’ કે ‘મીજ્’ ‘મીજાણું’ પદ આવે તો અયુક્ત નથી ને ‘મિદ્’ની કલ્પનાની જરૂર નથી.

૧૪૪ ‘અનેરી વઠ્ઠડ’ ‘અનેરા વઠ્ઠડ’ પદમાંનું ‘અનેરી’ કે ‘અનેરા’ પદ ‘અન્યતર—અજતર—અજર—અજર—અનેર’ એ રીતે લાવવાનું છે.

અનેરા અહીં પળ ‘અઈ’નો ‘અ’ સ્વરભારને સાચવી લે છે. તેથી ‘અજ’નું ‘આન’ થતું અટકે છે.

સંબંધસૂચક ‘ઈય’ પ્રત્યયવાળા ‘અન્યતરીય’ ડપરયી ‘અનેરી’ અને સંબંધસૂચક પછીવિભક્તિવાળા ‘અન્યતરસ્ય—અજતરસ્ય—અજતરાહ—અજતરા’ ડપરયી ‘અનેરા’ લાવી પ્રસ્તુતમાં ‘અનેરી’ અને ‘અનેરા’ના અંત્ય ‘ઈ’ અને ‘આ’ની ઉપપત્તિ સમજવાની છે.

‘નેમિસમં’ સાથેનો ‘સમ’ શબ્દ ‘સરલા’ના અર્થનો ઘોતક છે. ‘નેમિસમં’ ઇટલે ‘નેમિસમાન—નેમિ જેવું.’

‘દિક્લાહિડ’—દેલાહિડો. હેમચંદ્ર કહે છે કે ‘દશ’ ધાતુનો સમાનાર્થક બીજો એક ‘દેક્લ’ ધાતુ છે (૮—
 દેલાહિડું ૪—૧૮૧). તેનું પ્રેરક દેક્લ + આહ—દેક્લાહ

અને તેનું મૂતકદંત ‘દેક્લાહિઓ’ ડપરયી ‘દિક્લાહિઓ’. સંસ્કૃતમાં

‘દશ્’ ધાતુના ‘દ્રશ્યતિ’ ‘દ્રક્ષીષ્ટ’ વગેરે રૂપોમાં જે ‘દ્રક્ષ’ વા ‘દશ્’ અંગ જલ્લવાયું છે તે ઉક્ત ‘દેક્ષ’ વા ‘દિક્ષ’ના મૂળમાં છે એ ધ્યાનમાં રહે.

‘છેદ’ આં હેમચંદ્ર ‘અંત’ અર્થવાલ્ય ‘છેઅ’ શબ્દને દેશ્ય કહે છે (દેશીશં વર્ગ-૩, ગાં ૩૮) અહીંનો ‘છેદ’ ‘વિશ્વાસના અંતને—વિશ્વાસઘાતને’ સૂચવે છે. ઇટલે પ્રસ્તુત ‘છેદ્’ અને ઉક્ત દેશ્ય ‘છેઅ’ એ બે ઘણે વધારે પડતી સમાનતા છે. સંસ્કૃત ‘છેદ’ અને પ્રાકૃત ‘છેઅ’ તથા ઉક્ત દેશ્ય ‘છેઅ’ એ ત્રણે શબ્દો પરસ્પર મળતા આવે છે.

અહીં ‘વાહુ’ શબ્દનો અર્થ ‘વાહો’ છે. હેમચંદ્ર “પાટકત્તુ તદર્થે સ્પાત્” (અભિધાનં વાં ૪, શ્લો ૨૮) કહીને **વાહો** ગામના અડધા ભાગને ‘પાટક’ કહે છે. અત્યારની ભાષામાં વપરાતો ‘પાહો’ કે ‘વાહો’ નું મૂળ એ ‘પાટક’ છે. નગરની પાસેના ‘પરા’ને હેમચંદ્ર ‘શાખાપુર’ કહે છે (અભિધાનં વાં ૪, શ્લો ૩૭) આજનું ‘શાપુર’ એ શું એ ‘શાખાપુર’ ઉપરથી આવ્યું છે કે તેનો સંબંધ કોઈ શાહ—પાદશાહ સાથે છે?

૧૪૫ ‘ઉપરિ’માં ‘ઝ’ દીર્ઘ શા માટે છે? આ અને આગલી

ઉપરિ શ્રુતિઓમાં જ્યાં જ્યાં ‘ઉપરિ’ શબ્દ આવ્યો છે ત્યાં **ઉપરિ** બધે તે આદિમાં દીર્ઘ ‘ઝ’ ચાલ્યો છે. જૈન આગ-

મોમાં ‘ઉપરિ’ના અર્થમાં અનેક સ્પષ્ટ ‘ઉપિ’ શબ્દ આવે છે. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ‘ઉપરિ’ના આગ ‘ઝપ’નું મૂળ એ ‘ઉપ’માં હોવું જોઈએ. એમ હોય તો ‘ઉપરિ’ના આગ દીર્ઘની સંગતિ થઈ શકે છે. વૈયાકરણો ‘ઝર્ય’ને ‘રિ’ પ્રત્યય કત્વી ‘તપરિ’ શબ્દની કલ્પના

કરે છે (૭-૨-૧૧૪) ‘ઝર્વ + રિ-ઉચ્ચરિ-ઉપરિ’ એ જોતાં પણ ‘ઉપરિ’નો આદ્ય ‘ઝ’ દીર્ઘ છે, તે ચરાંચર છે. સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ‘ઉપરિ’માં મૂળ ‘ઝર્વ’ શબ્દ તો કલ્પ્યો પરંતુ સાથે ‘ઝર્વ’નો ‘ઉપ’ આદેશ પણ કલ્પ્યો છે. આ કલ્પનાથી ‘ઉપરિ’ શબ્દની નિષ્પત્તિ તો થઈ પરંતુ તેનું મૂળ ‘ઝર્વ’માં છે તેની નિશાની થુંસાઈ ગઈ ત્યારે માયાનાં ‘ઉપરિ’માં તેની નિશાની જલ્લ્યાઈ રહી છે. ગુજરાતી જોડણીમાં ‘ઉપરિ’ની જોડણી આદિમાં હ્રસ્વરૂપે સ્વીકારી છે. મને લાગે છે કે તેમાં ઉક્ત સંસ્કૃત કલ્પનાનું અનુકરણ છે; પરંતુ શબ્દના મૂળને વીસારી દેવામાં આવ્યું છે. ‘ઝર્વ’ને ‘રિ’ પ્રત્યય ઈર્ગ્યા પછી તે દ્વારા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ‘ઉપરિ’ પદ ચરાંચર આવી શકે એમ છે. ‘ઝર્વ’નો ‘ઉપ’ કલ્પવાની જરૂર નથી. અવેસ્તાની માયામાં ‘ઉપર’ અર્થમાં અનેક સ્થળે ‘ઉપરિ’ શબ્દ આવેલો છે. (ધોરદેહ અ૦ પૃ૦ ૪૫) એ જ પ્રમાણે ‘નીચે’ ના અર્થમાં ‘અધરિ’ શબ્દ અવેસ્તામાં વપરાયેલો છે. (પૃ૦ ૪૫) ‘ઉપરિ’, ‘અધરિ’ નો ‘રિ’ જોતાં એમ માસે છે કે એ ‘રિ’નું મૂળ ‘ઝર્વતરે’ ‘અધસ્તરે’ માં રહેલા સપ્તમીવિભક્તિવાચ્ય ‘તરે’ પદમાં હોય. આ રીતે તો વૈયાકરણોએ કલ્પેલો ‘રિ’ પ્રત્યય પણ સંગત લાગતો નથી. અવેસ્તામાં ‘ઉપરિ’ એ ચતુરક્ષર પદ હોઈ વિલંબિત ઉચ્ચારણવાળું છે માટે જ તેમાં આદ્ય ‘ઉ’ લઘુ છે ત્યારે માયામાં તો એ

૧૦૭ આદ્ય વૈયાકરણ પાણિનિએ કહ્યું છે કે ‘ઝર્વ’ શબ્દનો ‘ઉપ’ આદેશ કરવો અને તેને ‘રિ’ પ્રત્યય લગાડવો.—(૭-૨-૧૧૪) સ્ત્રી રીતે ઝર્વ+રિ (સ્વાર્થિક) તે દ્વારા પ્રાકૃત ઉચ્ચર, તેનું સપ્તમી એકવચન ઉચ્ચરે, અને એ ‘ઉચ્ચરે’ દ્વારા ‘ઉપરિ’ ‘ઊપરિ’ બંને પદો આવેલાં છે. અને કેવલ ‘ઉપિ’ પદ તો ઝર્વે-ઝર્મે-ઝર્પે-ઝર્પિ એ રીતે આવેલ છે. ગુજરાતીના પ્રાચીન નમૂનાઓમાં અનેક સ્થળે ઉપરિ, ઊપરિ, ઓપરિ એવાં પદો ઉપલબ્ધ છે. આમ, સંસ્કૃત કહેવાતું ‘ઉપરિ’, સ્ત્રી રીતે તો પ્રાકૃત છે.

પદ, ત્ર્યક્ષર 'હોવાયી' દ્રુત ઉચ્ચારણવાળું વને છે તેથી જ ત્યાં તેનો આદ્ય 'હ' ગુરુ રહેશે જોઈએ. પૂર્વોક્ત 'હર્ષિ' તો 'હર્ષ'—'હર્ષિ' ઉપરથી સીધું જ આવ્યું છે. તેને 'રિ' પ્રત્યય નથી લાગ્યો.

૧૪૬ ધાતુસંગ્રહમાં પહેલા ગણમાં 'અવરોધ' અર્થમાં 'વલ' ધાતુ જણાવેલો છે, તે ઉપરથી 'વલિ-વલિ' ક્રિયાપદ આવી શકે છે. 'વલિ વલિ' એ ક્રીડા પુસ્તકના એકવચનનું ક્રિયાપદ છે. તેનો અર્થ—'વલ્લવલ્લ—પાછો વલ્લ—રોકાઈ જા' છે.

'જિત્ત' અને 'જીત' એ વને એક જ અર્થમાં છે. 'જિત્તો' તેનો અર્થ છે. તે જ અર્થમાં 'જિ' ધાતુનું 'જિપિઅ' રૂપ પણ થાય છે. મને લાગે છે કે 'જિપિઅ' ના અનુવર્તન દ્વારા 'જિત્ત' માં વેધકો 'ત' અને 'જીત' નો 'જી' લઘુ થયો જણાય છે.

'ટોહણકાલિ' એટલે 'ટોહણે ચલે'. 'ટોહું' એટલે 'હેતરમાં પક્ષી વગેરેને આવતાં રોકી રાખના જે અવાજો કરવા પડે તે ક્રિયા.' સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં 'સ્તુમ્' ધાતુ 'ત્રિયાનિરોધ'ના અર્થને સૂચવે છે. યોમહું, યોમો, યોમનારો વગેરે પદો ઉક્ત 'સ્તુમ્' ઉપરથી આવેલા છે. એ પ્રમાણે 'સ્તોમન'—'યોમન—યોહન—

ટોહું

ટોહન' એ રીતે 'સ્તુમ્' ઉપરથી 'ટોહણ' શબ્દ આવે છે અને અર્થની સુઘટના પણ રહે છે. માથાનો 'ટોયો' શબ્દ પણ 'સ્તુમ્' ના 'સ્તોમક' :— 'યોમકો—યોહકો—ટોયો'—એ રીતે આવેલો છે.

'હિટ્ટી' શબ્દ ક્રીડાનાચક 'હેલ' નું રૂપાંતર છે. 'હેલ' એટલે

હિટ્ટી

ચિલાસ. અથવા 'હેલિ' એટલે 'આલિંગન'. એ ઉપરથી પણ 'હિટ્ટિ' પદ આવ્યું હોય. પરંપરા અહીં વને અર્થ ઘટમાન છે. અહીં 'હિટ્ટિ' નો સીધો અર્થ 'હેલ'—સાહચર્ય છે.

‘ગમાર’ શબ્દ ફારસી ‘ગુમરાહ’ નું રૂપાંતર લાગે છે. હેમચંદ્ર ‘મુહ-
 મુંશાવું’ ધાતુના પર્યાય તરીકે ‘ગુમ્મ’ ધાતુનો
 ગમાર નિર્દેશ કરે છે (૮-૪-૨૦૭) તથા ‘મૂઢ’ અર્થમાં
 ‘ગુમ્મદઝ’ શબ્દ હોવાનું પણ જણાવે છે (દેશી ૦૪૦૨, ગા ૦ ૧૦૩)
 ‘ગમાર’ સાથે ઉક્ત ‘ગુમ્મ’ થા ‘ગુમ્મદઝ’નું કંઈ સામ્ય છે કે
 કેમ? એ વિચારવા અહીં ‘ગુમ્મ’ નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સુભાષિતસંગ્રહકાર
 જયવલ્લભ પોતાના વજાલગામાં ‘ગવાર’ અને ‘ગામાર’—(ગાહાવજા
 શ્લો ૧૫-૧૬) એમ બે શબ્દોનો ‘ગામડાંયો-મૂર્ચ-અજ્ઞાન’ અર્થમાં
 પ્રયોગ કરે છે. પ્રસ્તુત ‘ગમાર’ અને જયવલ્લભે પ્રયોજેલા ‘ગામાર’ કે
 ‘ગવાર’ વચ્ચે અર્થભેદ નથી. સંભવ છે કે ‘જેમના આચારવિચાર ગ્રામ્ય
 હોય’ તેવા લોક માટે ‘ગ્રામ્યાચાર’ શબ્દ વપરાયો હોય અને તે દ્વારા ઉક્ત
 ત્રણે પદો આવેલાં હોય: ગ્રામ્યાચાર-ગમ્યાચાર-ગમ્યાપાર-ગામાર-ગમાર
 કે ગવાર.

માઘતિ-મજતિ-મજ્જઈ-માજઈ-માચઈ—એ રીતે ‘હર્ષ’ અર્થવાળા
 ‘મદ’ ધાતુ ઊપરથી ‘માચઈ’ અને ચાલુ ‘માચવું’ પદો આવ્યાં છે.

પ્રત્યેપિ-પતિદ્વજસિ-પતીજસિ એ રીતે ‘પતીજસિ’ પદ આવ્યું છે.
 એનો અર્થ ‘તું વિશ્વાસ કરે છે’.

‘હૃ’ ધાતુદ્વારા ‘હૃદ્ધતિ’ ત્રિયાપદ આવ્યું છે.

મર્તૃ-મર્તાર—એ રીતે ‘મર્તાર’.

હરી-હરેહરી. એની વ્યુત્પત્તિ અવગત નથી.

‘નડઈ’, ત્રિયાપદ અહીં ‘સેવા’ અર્થને સૂચવે છે. “રાજુલ એની
 સહીને કહે છે કે હે મોલી સહી! તું હરેહર

નડવું

ગમાર છે. નેમિકુમાર વિદ્યમાન હોય ત્યાં સુધી પોતે
 કોઈ વીજા પુરુષને સેવે તો સમક્ષવું કે ગજવરનો યોગ થયો છતાં તે

ગવેઢે ચડે છે.” આ અર્થ અહીં બરાબર ઘટમાન છે. માટે અહીંના ‘નડ્ડ’ પદનું મૂળ ‘હડ-ઉપસેવાયમ્’ ધાતુમાં સમજવું. (ધાતુપારાયણ પૃ. ૨૪૯, ધાતુ-૫૫)

‘દુહિતા’ ऊपरથી ‘धूआ’ (८-२-१२६) ‘धूआ’માં સ્વર પરિવર્તન થવાથી ‘धीय’ પદ આવે છે. કાઠિયાગાડીલોકેત્યામાં ‘દીકરી’ના અર્થમાં જે ‘ધી’ શબ્દ આવે છે તે પણ આ રીતે આવેલો છે.

પ્રસ્તુત કૃતિમાં ‘धूय’ અને ‘धीय’ એ બન્ને શબ્દો વપરાયા છે. ભાષામાં વપરાતો સુંવાળી (પૂરી) અને પ્રસ્તુત ‘सुहाली’ બન્ને સમાન અર્થતા છે. ‘सुहाली’ શબ્દ દેશ્ય જણાય છે અથવા સુખવાચક દેશ્ય सुहलि (देशी० व० ८, गा० ३६) સાથે પણ તેનો સંબંધ હોય.

प्र + अङ्कुर = ‘प्राङ्कुर’ તે ऊपरથી નામ ધાતુ ‘प्राङ्कुरयति’ પ્રસ્તુત ‘पङ्कुर’નું મૂળ આ ‘प्राङ्कुरयति’માં છે. ભાષાનું પાંગરવું ‘पङ्गरे’ ક્રિયાપદ પણ આ રીતે આવેલું છે.

દેશ્યમંપ્રહમાં ‘बलात्कार’ અર્થે ‘મઢા’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. તે ऊपरથી અહીંનો ‘માંડી’ શબ્દ આવ્યો છે અથવા ‘માંડવું’ જ અર્થ લઈએ તો ‘मण्ड’ ધાતુ ऊपरથી તે પદને લાવવું. ભાષાનો ‘માંડમાંડ’ શબ્દ ઉક્ત ‘मण्ड’ ऊपरથી આવ્યો છે.

‘गहिल्ली एटले घेली-भूखी. ‘ग्रहिल’ પદ ऊपरથી ‘गहिल्ली’ પદ આવ્યું છે.

‘विष्यति’—‘विज्ञाङ्’ ऊपरથી वेशङ्-वीक्षे-वीचे-आव्यું છે.

‘मत्तकः’—मत्तओ-मातउ-मातो.

यिउ-ययो. स्थितः—यितो-यिओ-यिउ-ययो.

૩૦૮ સૌરાષ્ટ્રની રસપારમાં ‘દીકરી’ અર્થ માટે ‘ધી’ શબ્દ વપરાયેલો છે.

‘ચ્યવતે’ ઇટલે પડે છે—ચ્યુત થાય છે. ‘ચ્યવતે’માં વપરાયેલા ‘ચ્યુ’

ઝપરથી ‘ચ્યુતક,’ તે ઝપરથી ‘ચ્યુતકયતિ’ અને

ચૂક

તે દ્વારા ચુઅકદ્—ચુઅદ્—ચૂકે. અથવા ‘પચતિ’

ને સ્થાને જેમ ‘પચતકિ’ પદ વને છે (૭-૩-૨૯) તેમ ‘ચ્યવતે’

અને તે ઝપરથી: ચ્યવતકે—ચતતકે—ચુઅકે—ચુઅકે—ચુકે—ચૂકે અથવા

‘ચરી-જવું—પડી જવું’ અર્થવાચ્ય ‘ચુત’ ધાતુ દ્વારા ચોતતિ—ચોતકતિ—

ચોઅકતિ—ચોઅકદ્—ચુઅદ્—ચુકે—ચૂકે એમ પણ લાગી શકાય. હેમચંદ્ર

આ ‘ચુક’ ને ‘ભંશ’ ધાતુનો પર્યાય કહી દેશ્યકોટિનો ગણે છે.

(૮-૪-૧૭૭).

‘દિવસ’ ઝપરથી દીસ.

‘મુહાડિ’ શબ્દ દેશ્ય લાગે છે. ‘એમ જ કરવું’ એવા અર્થે હેમચંદ્ર

‘મુહિઅ’ અને બીજા દેશ્ય સંગ્રહકારો ‘મુહિઆ’ શબ્દ આપે છે.

(દેશી૦ વર્ગ ૬, ગા૦ ૧૩૪). સંભવ છે કે ઉક્ત ‘મુહાડિ’ નો સંબંધ

દેશ્ય ‘મુહિઆ’ કે ‘મુહિઅ’ સાથે હોય.

મુંડનિલાહિ—મુંડ—મુંડું, ‘નિલાહ’—હલાટ. ‘હલાટ’ ને વદહે

‘ગિહાલ’ કે ‘ગિહાહ’ શબ્દ હેમચંદ્રને સંપ્ત છે. (૮-૧-૪૭ તથા

૮-૨-૧૨૩) ‘મુંડ’ ની વ્યુત્પત્તિ અસ્પષ્ટ છે.

‘માલ’ શબ્દ દેશ્ય છે. તે ઝપરથી સતમી ‘માહિ—માંચડા ઉપર’—

માળા ઉપર (દેશી૦ વર્ગ ૬, ગા૦ ૧૪૬).

‘ચળક’ ઝપરથી ‘ચિળય—ચળો.’ “ચળકો હરિમન્યક:”

(અભિધાન૦ કાં૦ ૪, છો૦ ૨૩૭).

મરિચિ—મરિય (૮-૧-૪૬) મરી—તીર્યાં.

‘અઝગી’ ઇટલે અ—ઝગી—‘હજુ તું ઝગી નથી એવી છો’ ઇટલે.

‘મુઘા છો’ એમ જણાય છે.

‘આલ’ શબ્દ અનર્થને સૂચવે છે. ‘આલંપાલ’ માં રહેલો ‘આલ’ જે ભાવને જણાવે છે, તે જ ભાવ અહીંના ‘આલ’ નો છે. “આલંસ્યાત્-અનર્થ-હરિતાલયોઃ” (અનેકાર્થસં૦ કાં૦ ૨, શ્લો૦ ૪૬૩ હે૦).

‘જાલ’ ધાતુ દેશ્ય છે. ‘નીસાસો મેલવો’ ‘વિલાપ કરવો’ ‘પોતાની જાતને ઓલંમો દેવો’ એ તેના ત્રણ અર્થ છે. અહીં ત્રણે અર્થો ઘટે એમ છે. ‘જાલ’ ના મૂળની જાણ નથી. તત્સમાન ‘જાલ’ માટે જુઓ (૮-૪-૨૦૧, ૮-૪-૧૪૮, ૮-૪-૧૫૬ હે૦). ઉક્ત ‘જાલ’ બીજા પુરુષનુ એકત્વચન છે અને ‘જાલ’ ધાતુ ઉપરથી આવેલું હોય.

‘દોહિલ્હડ’ માપામા ‘દોપલ’-અર્થ સહી, રાજુલને કહે છે કે
 “તું સુંગડી છે અને તપ ‘દોહિલ્હડ’ અર્થાત્
 દોપલું ‘કઠોર’ છે-દુઃખકારક છે.” આ અર્થ જોતાં
 દુઃખ-દુઃસ્વ-દુઃહ-તેને ‘હલ’ પ્રત્યય ટાળી અને તે દ્વારા ‘દોહિલ્હડ’ શબ્દ
 આવે. માપામા પ્રચલિત ‘દુહલ્હડ’ ત્રિયાપદનું મૂળ ‘દુઃખ’ ધાતુમાં છે,
 અથવા ‘દુર્લભ’ ‘દુર્લહ’ ‘દુર્લહડ’મા વર્ણવ્યવ્યય અને સ્વરપરિવર્તન
 થવાથી પળ ‘દોહિલ્હડ’ નીપળે. અહીં ‘દુઃખ કરવા’નો ભાવ વધારે
 મંગત છે.

‘સુતિ’ અર્થગાત્ર ‘ધ્રા’ ધાતુ ઉપરથી ‘ધ્રાડ’ ત્રિયાપદ આવ્યું છે.
 માપાનું ‘ધરાતુ’ પદ પણ ‘ધ્રા’માંથી આવ્યું છે.

‘ફિટ’ પટલે ફર્યા કરે છે. ‘ચાલવું-ફર્યા કરવું’ અર્થમાં ‘સ્ફર’
 ધાતુ છે (ધાતુપાસાચણ પૃ૦ ૨૧૬, ધાતુ ૮૪)
 તે ઉપરથી સ્ફરતિ-પરતિ-ફર-ફિટ-એ રીતે
 ‘ફિટ’ પદ ઝાવવાનું છે.

ઝબાહુલિ—ઝંચા હાથ કરેલા છે એવી—ઉત્સાહવાળી—ઉતાવળી. ઝડ્ +

ઝબાહુ—ઝબાહુ, સ્વાર્થિક ‘લ’ લાગ્યા પછી ‘ઝબાહુલી’
 ઝબાહુલિ તે ઊપરથી ‘ઝબાહુલિ.’ મંમવ છે કે ‘ઝમાહુલ’

‘ઉત્સાહ યત્રો’—ત્રિયાપદનું મૂળ, પ્રસ્તુત ‘ઝબાહુ’ પદમાં હોય. અથવા
 ‘ઔત્સુક્ય’ અર્થમાં આ૦ હેમચંદ્ર ‘ઝબાહુલિ’ શબ્દને (દેશી૦ વર્ગ ૧,
 ગા૦ ૧૩૬) દેશ્યરૂપે નોંધે છે. તે ‘ઝબાહુલ’ શબ્દ ઊપરથી અહીંનું
 ‘ઝબાહુલિ’ ક્ષીલિંગી રૂપ આન્યું હોય.

ફાગુબધિ—ફાગુબંધવડે.—ફાગુવંધ એટલે વિશેષ પ્રકારની પધરચનાનો

ફાગુ પ્રકાર. હેમચંદ્ર, ‘વસંતનો ઉત્સવ’ અર્થમાં ‘ફાગુ’
 શબ્દને દેશ્યરૂપે જણાવે છે. (દેશી૦ વ૦ ૬, ગા૦ ૮૨)

‘ફાગ’ નો મંબંધ ‘ફાગળ’ મહિના સાથે છે એ જાણીતું છે.

વર્યા + કાલ—વર્યાકાલ—‘વરિસાલ’ તેનું સસમી એકલચન વરિસા-
 લડ—વરસાદને સમયે—ચોમાસામાં.

‘ઝતાવલિ’ શબ્દનું મૂળ ‘ઝત્’ સાથેના ‘ત્વરા’ અર્થવાળા ‘ત્વર’
 ધાતુમાં છે. ‘ત્વર’ ના ‘ત્વ’ માં ‘ત્’ અને ‘વ’ યથે ‘ઝા’ ઝમેરવાથી
 ‘ઝાવર’ થતા તે દ્વારા ઝક્ત ‘ઝતાવલિ’—‘ઝતાવલો’—‘ઝતાવલ’ વગેરે
 શબ્દો આવે છે.

‘રહેવા’ અર્થવાચ્ય દેશ્ય ‘રહ’ ધાતુ ઊપરથી ‘રહિયત’—રહ્યો—પદ
 આન્યું છે.

‘પાણીનો વહેલો’ અર્થમાં ‘વહેલ્લ’ શબ્દ માળામાં પ્રસિદ્ધ છે. દેશ્ય

સંગ્રહમાં ‘વાહલી’ ‘વિરઓ’ અને ‘વહોલો’ એ ત્રણ
 વહેલ્લો શબ્દો નોંધેલા છે. (દેશી૦ વર્ગ ૭, ગા૦ ૩૯—

“વહોલો વાહલી વિરઓ ત્રયોઽપિ એતે લઘુ જલપ્રવાહવાચકાઃ”). પ્રસ્તુત

‘વાહલા’ વહુવચન છે, તેનું મૂળ ‘વાહલ’ પદ ‘વાહલી’ શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. સંભવ છે કે મૂળ ‘વહ્-વહેતું’ ધાતુ સાથે વાહલી, વહોલો કે વહેલ્ય પદનો સંબંધ હોય.

ચમત્કૃત-ચમકિય-ચમકિય-ચમકી એ ક્રમ ‘ચમકિય’ ની નિષ્પત્તિનો છે.

‘વધાવી’ ના મૂળમાં પ્રેરણાસૂચક પ્રત્યય સાથેનો ‘વૃધ્-વધતું’ ધાતુ છે. વૃધ્-પ્રેરણા અર્થે-વર્ધ-પ્રા० વદાવ. તે ઊપરથી મૂળકૃદંત ‘વદ્ધા-વિયા’ અને તે દ્વારા ‘વધાવી.’

‘ભાપામાં’ ‘લેંકો’ શબ્દ સ્ત્રીઓની વિશેષ પ્રકારની વેણાનો સૂચક છે.

લેંકો પ્રસ્તુત ‘લહવંતી’ પદ ‘લેંકા કરતી’ના ભાવને દર્શાવે છે. એના મૂળમાં ‘લસ્’ ધાતુ દ્વારા બનેલો ‘લસક’ શબ્દ છે. ‘લસકં કરોતિ લસકયતિ’ એ રીતે નામધાતુરૂપ ‘લસક’ ઊપરથી વર્તમાન કૃદંત ‘લસમ્યન્તી’ અને તે દ્વારા ‘લહવંતી’ નીપજે છે. અથવા વિશિષ્ટ પ્રકારના નૃત્ય માટે વપરાતા ‘લાસ્ય’ શબ્દને ‘ક’ લગાડીએ તો ‘લાસ્યક’ થાય. ‘લાસ્યક’નું નામધાતુ તરીકેનું ‘લાસ્યકયતિ’ આનું વર્તમાનકૃદંત ‘લાસ્યકમ્યન્તી’ તે ઊપરથી પણ ‘લહવંતી’ પદ આવે. મૂળ બન્નેમાં ‘લસ્’ ધાતુ સમજવાનો છે.

જોડંતી-જોડતી ‘યુક્ત’ ઊપરથી જુત્ત-જુદ-જુદ-જોડ-જોડંતી. એ રીતે ‘યુક્ત’ માંથી ‘જોડ’ ધાતુ નીપજાવી તેનું વર્તમાનકૃદંત ‘જોડંતી.’ હિંદીમાં ‘જોડવા’ અર્થ માટે ‘જુટ’ શબ્દ પ્રચલિત છે. આ કલ્પના ક્ષિપ્ર જણાતી હોય તો સંબંધવાળી (“યૌટ્ સંબંધે”-ધાતુમંપ્રહ મ્વાદિ०) ‘યૌટ્’ ધાતુ ઊપરથી પ્રા० ‘જોડ’ અને તેનું વર્તમાન કૃદંત ‘જોડંતી.’ એમ બન્ને રીતે ‘જોડંતી’ ને નીપજાવી શકાય એમ છે.

મને લાગે છે કે ‘‘ યૌઙ્ ’’ ધાતુ મૌલિક નથી. તે પણ ‘યુક્ત’ ડપરથી આવ્યો જણાય છે. ધાતુસંપ્રહમાં ંવા વીજા ઘણા ધાતુઓ છે જેઓ ભૂતવૃદંત ડપરથી આવેલા છે. સં૦ ભૂત-પ્રા૦ ભટ, તે ડપરથી ‘ભટ-ભૂતૌ’ ધાતુ. સં૦ પિટ-પ્રા૦ પિટ-તે ડપરથી ‘પીટ’ ધાતુ. સં૦ ઞદ્ધ-પ્રા૦ ઇદ્ધ. તે ડપરથી ‘ંધ્-વૃદ્ધૌ’ ધાતુ વગેરે. પ્રસિદ્ધ માપાશાસ્ત્રી મહામહોપાધ્યાય શ્રીમાન વિદુશેખર શાસ્ત્રીજી ‘કેટલાક ધાતુઓ ભૂતવૃદંત ડપરથી આવેલા છે’ ંવો અભિપ્રાય ધરાવે છે અને તેમણે પોતાનો ં અભિપ્રાય ‘દ્વિવેદીસ્મારક’ છેલ્લસંપ્રહવાલા પુસ્તકમાં વ્યક્ત પણ કર્યો છે. આ ડપરથી ભૂતવૃદંત દ્વારા ધાતુઓ વનાવવાની પદ્ધતિ વિશેષ પ્રાચીન છે તે સ્પષ્ટપણે માલ્યમ પડે છે. આ પદ્ધતિ ગુજરાતી વગેરે ચાલુ માપામાં જ છે ંમ નથી પરંતુ સંસ્કારપૂર્ણ મનાતી સંસ્કૃત માપામાં પણ તે, તરત લ્યાલમાં ન આવે ં રીતે ડતરેલી છે.

‘ધીરિમ’ પદમાં અંત્યનો ‘ઇમ’ માવવાચક પ્રત્યય છે. ધીરિમ ંટલે

ધીરિમ ધીરપણું, મુણિસ + ંમ-મુણિસિમ-મનુષ્યપણું. આ

‘ઇમ’ પ્રત્યય ઘણો જ પ્રાચીન છે. અવેસ્તામાં મિત્રતા-દોસ્તી-ના અર્થમાં ‘હલેમા’ શબ્દ આવે છે. તે ‘સલિ + ંમા’ ડપરથી આવેલો છે. (લોર૦ અ૦ પૃ૦ ૧ૢ૪, શબ્દ અં૦ ૨ૅ) ૢ-૨-૧ૅ સૂત્રમાં હેમચંદ્રે માવવાચક પ્રત્યયોની ગણનામાં આ ‘ંમા’ને પણ નોંધેલો છે. સંસ્કૃતમાં તે ‘ંમન્’ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

મનાવઙ્-મનાવે છે. ‘મન્’ ધાતુનું પ્રેરક ‘માનય’ પ્રા૦ ‘મનાવ.’ તે ડપરથી મનાવઙ્. ‘મન’ ંટલે જાણવું-મનાવ-જાણાવવું-સમજાવવું. ‘મનાવ’નો પ્રયોગ ‘મનાવવા’ અર્થમાં રુદ્ધ થવાથી સંકુચિતાર્થક છે, તેથી ‘જાણાવવું’ ંવા વિશાલ અર્થમાં તે ન વપરાય.

‘મડપ્પર’ શબ્દ દેશ્ય છે. તેનો અર્થ છે: અભિમાન. (દેશી૦ વ૦ ૬ ગા૦ ૧૨૦) ‘મડપ્પર’ લોકભાષાનો શબ્દ છે એમ હેમચંદ્ર કહે છે. (૮-૨-૧૭૪)

‘અચ્છ’ ऊपरથી ‘આછ’ एछे निर्मल—अतिआछउ—अतिनिर्मल.
 भाषामां बहु बारीक कपडा माटे ‘आछुं’ शब्द
 चपराय છે. સંભવ છે કે એ ‘આછું’ શબ્દ પણ
 पूर्वोक्त निर्मल अर्थवाला ‘अच्छ’ ऊपरથી आन्यो होय अने ए पक्षे
 लक्षणाद्वारा अर्थसंगति घटमान છે. અથવા ‘આ’ સાથેના ‘છાદ’ અર્થાત્
 (‘આછાદ’—ढांकलुं) ‘आच्छाद’ धातु साथे वल्लवाची ‘आछुं’ शब्दનો
 સંબંધ હોય. અન્યથા ધારીક કપડા માટેના ‘આછા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ
 શોધનીય રહી.

सं० परिदधाति—प्रा० परिधाति—परिहाइ—पहिरिइ—ए रीते ‘पहिरिइ’नी
 निष्पत्ति છે. ‘परिधान’ ऊपरથી ‘परिहाण’ अने व्यत्यय यतां पहिराण—
 पहिरण—ए रीते ‘पहिरण’ शब्द आवे, तेनुं सप्तमीमां—पहिरणि.

संयउ—सीमन्तकः ऊपरથી सीमंतओ—सीअंतउ—सीतउ—संयउ—
 सियउ—सेयो.

‘बोरीयावडि’—एक प्रकारना वल्लनी जात છે. सं० ‘बदर’ नुं ‘बोर’
 ए प्रा० उच्चारण છે. अने ‘वडि’ नुं मूल ‘पट’

बोरीयावडि शब्दमां છે. आ जोतां जे कपडामां ‘बोर’ नी

भात होय वा जे कपडामां सोनेरी कसबवाळ्यं बोर—बोरियां—टांकिलां
 होय ते कपडुं ‘बोरियावडि’ कहेवाय. प्रस्तुतमां ‘बोरियावडि’ शब्द
 ‘कांचळी’ माटे चपरायेलुं विशेषण છે: बदरिकापटी—बोरियावडी. ‘बदर’
 ना ‘बोर’ માટે जुઓ (૮-૧-૧૭૦). હંસની માત્રાહું વલ્લ ‘હંસવડિ’
 અને ગજ—હાથી—ની માત્રાહું વલ્લ ‘ગજવડિ’ ને નામે લ્યાત છે

(જુઓ પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર પૃ૦ ૧૦૩ પ્રા૦ ગુ૦ કા૦ સં૦) માપાનું 'ચોરિયું' પદ ઉક્ત રીતે 'વદર' ऊपरથી ડાઘગાનું છે તે ટ્યાલમાં રહે. ચોર-ચોરિયું કે 'વદર' માં વદનું સામ્ય છે માટે જ તે વે વચ્ચે સંવંધ સાધી શકાય છે.

'વા' ऊपरથી પ્રા૦ ઘાઅતે-વાયંતે. 'વા'—વાયું.

'સ્થાપના' ऊपरથી 'થાપણા' અને તે ऊपरથી 'થાપણ'. 'સ્થાપના' ઇટલે સ્થાપિત કરવું. તે અર્થ સંકુચિત થઈને 'થાપણ' ઇટલે માત્ર ધનમાલ ઘરોરેનું પોતાને કે વીજાને ત્યાં સ્થાપિત કરવું.

'સ્તવક' ઇટલે ગુચ્છો. તે ऊपरથી 'થવક' માપાનો 'થોક' 'થોકડો' ઘરોરેનું મૂલ 'થવક'માં છે.

ફાડેડ—મૂલ સં૦ પાટયતિ, પ્રા૦ ફાડેડ. 'વચ્ચે વરાવર વે ભાગ કરે છે' એવો અર્થ અહીં 'ફાડેડ' નો છે. 'સંયો પાડવો' પ્રયોગ માપામાં પ્રચલિત છે. તેમાં પળ 'પાડવો' માં 'પટ્' ધાતુ ન સમજતાં ઉક્ત 'પાટ' ધાતુ સમજવાનો છે.

'કચ્ચુક' ऊपरથી કચ્ચુલિકા. અદરના 'ક' ને બદલે સ્વાર્થિક 'લ' લાગતાં કચ્ચુલિકા-કચ્ચુલિઆ-કાંચલી-કાંચલી.

'તન્' ઇટલે તાળડું-વિસ્તારવું. સં૦ તાનયતિ. પ્રા૦ તાળેડ. તે ऊपरથી 'તાડેડ'—તાળે છે.

'કચોલ' નું મૂલ દેશ્ય 'કચોલય' મા છે. આ શબ્દ ઘણો પ્રાચીન છે. આઠમા સૈકામાં રચાયેલી કુવલયમાલાના આરંભમા જેની નોંધ છે એવા

કચોલું 'પડમૈચરિય' જેવા પ્રાચીન ગ્રંથમા પણ એ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. માપામા તેને માટે 'કચોલું' શબ્દ

પ્રસિદ્ધ છે. અર્થ જોતાં એવો સંભવ છે કે કાચ+પુટક-કાચપુટક-

કાચપુડય-કાચપુલય-કાચઉલય-કાચોલય-કઘોલય. એ રીતે તે શબ્દ આવ્યો હોય. કારના સૈમના સુપાસનાહચરિયામાં પણ તે શબ્દ યપરાયેલો છે. “કચ્છોલયમુદમેત્” (સુપાસ૦ ચ૦ પૃ૦ ૨૦૧-ગા૦ ૬૫) આ જોતાં આપણે ત્યાં કાચનાં પાત્રોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ વિશેષ પ્રાચીન જણાય છે.

‘ગાલ્મિસૂરા’નું મૂળ, દેશ્ય ‘ગહ્લમસૂરિકા’ શબ્દમાં છે. ‘ગહ્લમ-સૂરિકા’ શબ્દ જૈનસૂત્ર-જીતેનંત્યમાં યપરાયો છે.

ગાલમસૂરિયું

પ્રસ્તુત ‘ગાલ્મિસૂરા’નું મૂળ ‘ગહ્લમસૂરિકા’ શબ્દ છે. અથવા ‘ગાલ’ માટે ‘ગહ્લ’ અને ‘મસૂરિકા’ માટે ‘મસૂ-ગિકા’ ને યોજી શકાય. ‘મસૂણ’ એટલે ‘કોમલ’. ગાલ માટે જે કોમલ હોય તે ‘ગાલમસૂરિયું’ એ રીતે તેની વ્યુત્પત્તિ સાધી શકાય. ‘ગહ્લ’ અને ‘મસૂણ’ એ બન્ને શબ્દોને ઉપર્યુક્ત અર્થમાં હેમચંદ્રે પોતાના કોશમાં નોંધેલા છે. (અભિધાન૦ કાં૦ ૩, શ્લો ૨૪૬ તથા કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૭૭). ચાલુ ભાષામાં તે માટે ‘ગાલમસૂરિયું’ શબ્દ સુપ્રસિદ્ધ છે.

કૂવડિય મૂળ કૂપ ક્ષી-કૂપિન્ન. પ્રા૦ કૂવિયા, ‘ક’ ઝગતાં ‘કૂવડિયા’ તે ઉપરથી ‘કૂવડિય’ એટલે કૂડ.

‘માળીજડ’ એટલે માણવું-ભોગવવું-અનુભવવું. દેશીશબ્દસંગ્રહમાં

(વર્ગ ૬, ગા૦ ૧૩૦) ‘અનુભૂત’ અર્થમાં

માણવું

‘માણિઅ’ શબ્દ નોંધેલો છે. અર્થે એમ માલુમ પડે

છે કે ‘અનુભવ’ અર્થમાં ‘માણ’ ધાતુ દેશ્ય છે. પ્રસ્તુત ‘માળીજડ’ ક્રિયાપદ આ ‘માણ’ ઉપરથી ઢાલવાનું છે અને ભાષામાં પ્રચલિત ‘માણવું’ પદ પણ એ ‘માણ’ મૂળક છે.

‘સ્તંભ’ ઉપરથી ‘સ્થંભ’ (૮-૨-૮) સ્થંભ એટલે સ્થાંભી-થાંભલો.

‘હિંડોલ’નું મૂળ દેશ્યપદ ‘હિંડોલક’ છે. “પ્રેક્ષા હિંડોલ્કાશ્ચઃ” (અભિધાન કાં० ૩, શ્લો० ૪૨૨) કહીને આચાર્ય હેમચંદ્ર ‘હિંડોલ્ક’ને ‘પ્રેક્ષા’ નો પર્યાય કહે છે. ‘હિંડોલ્ક’નો અર્થ ભાષાપ્રસિદ્ધ ‘હિંડોલો’ છે.

‘ઘાઘરિ’નું મૂળપદ દેશ્ય ‘ઘઘર’ છે. ‘ઘઘર’ ઇટલે ઘાઘરો. “ઘઘરં જઘનસ્પવલમેદઃ” (દેશી० વ૦ ૨, ગા० ૧૦૭)

‘મયમયંત’ કે ‘મઘમઘંત’ એ બન્ને પર્યાય શબ્દો છે. ‘સુગંધના પ્રસરણ’ અર્થમાં એ પદ વપરાય છે. ‘ગંધનો પ્રસાર’ એ અર્થે વપરાતા ‘પ્રસર્’ ધાતુના પર્યાય તરીકે ‘મહમહ’ ધાતુને હેમચંદ્રે આપેલો છે. (૮-૪-૭૮) “મહમહઃ માલહઃ” ભાષામાં પ્રચલિત ‘મઘમઘવું’નું મૂળ ઉક્ત ‘મહમહ’ છે.

સં०—આહન્તિ પ્રા०—આહળ—આઘાત કરે છે. સીધું પ્રાકૃત જેવું પદ પણ ભાષામાં આવી ગયું છે.

‘ઘઘ’ ઉપરથી ‘ઘઘગ’ તે ઉપરથી તૃતીયાત ઘઘગિણ—ઘઘગવડે.

મૂં (મજ્ઞ—મુજ—મૂં) + સિડ—મારી સાથે.

‘મલિયડ’—મસઝી નાણ્યો. સં० ‘મૃદ’ના પર્યાય તરીકે હેમચંદ્ર ‘મલ’ ધાતુને નોંધે છે (૮-૪-૧૨૬). એ ‘મલ’ ઉપરથી ‘મલિય’ અને ‘ક’ લગાડવાથી ‘મલિયડ.’

‘અનેરાકઘ્ઘ’ ઇટલે વીજાની કને—પાસે. આમાના ‘કઘ્ઘ’ શબ્દને કેટલાક ‘કર્ણ’ ઉપરથી લાવે છે. પરંતુ ‘કર્ણ’નો કને ‘પાસે’ અર્થ પ્રતીત નથી, ત્યારે ‘કઘ્ઘ’ શબ્દ ‘પાસે’ના અર્થને સ્પષ્ટપણે બતાવે છે. “કાઘ્ઘો ઘ્ઘનૌ સંતિઘાને શ્રીવાળામ્” અનેકાર્થ० કા० ૨, શ્લો० ૧૦૧) એ જોતા ‘પાસે’ અર્થવાળા

‘કાળે’ ઉપરથી ‘કાળે’ થઈને ‘કાળ્હ’ આવી શકે એમ છે. ‘કૂવાને કાટે’ વગેરે વાક્યોમાં તો સીધો ‘કંઠ’ શબ્દ ‘પાસે’ અર્થમાં વપરાય પણ છે.

‘ઓછડ’ ઇટલે ઓછો. તુચ્છ—ઉચ્છ. અને એ ઉપરથી ‘ઓછડ’

શબ્દ આવ્યો હોય અથવા એ કોઈ દેશ્ય શબ્દ હોય.

ઓછો

‘ન્યૂનતા’ના અર્થમાં પ્રત્યેવ્યાકરણ સૂત્રમાં ‘ઉચ્છત્ત’ (તુચ્છત્વ) શબ્દને વાપરેલો છે ઇટલે ‘તુચ્છક’ ઉપરથી ‘ઓછડ’ લાઘવાની કલ્પના બંધ વેસે એવી છે.

‘કને કાનો કા’ માં જે અર્થમાં ‘કાનો’ શબ્દ છે તે અર્થમાં પ્રસ્તુત ‘કાનહ’ પદ વપરાયું છે અને તેનું મૂળ ‘કર્ણ’ છે. ‘કર્ણ’ નો અહીં લાઘ્ણિક અર્થ લેવાનો છે.

‘માત્રા’ નો અર્થ ‘કાનો માત્રા’ પ્રયોગમાંના ‘માત્રા’ પ્રમાણે

માત્રા

સમજવાનો છે. માત્ર, માત્રિ બનેલું મૂળ ‘માત્રા’

શબ્દ છે. ‘માત્રા’ નો પ્રસ્તુત અર્થ હેમચંદ્ર પોતાના

કોશમાં પણ આપે છે. “માત્રા પરિચ્છેદે—અક્ષરાવયવે” (અનેકાર્થ ૦

કાં ૦ ૨ શ્લો ૦ ૪૩૭) અર્થાત્ માત્રા ઇટલે અક્ષરનો અવયવ—ભાગ.

‘દેવવન્દન, માં જે ‘વ’ સાથે આવવાથી એક ‘વ’ લોપ પામ્યો છે એથી ‘ચૈત્યવન્દન—ચૈદ્વન્દન—ચીવન્દન’ ની પેઠે ‘દેવદન’ પદ નીપજ્યું છે. દેવડુલ—દેવડલ—દેડલ વગેરેમાં આ જાતનો લોપ છે અને તેને હેમચંદ્રે ક્તાવેલો પણ છે :—(૮-૧-૨૬૮-૨૭૧)

સંવ ૦ ૧૩૪૦ નું ઉચ્ચારણ ‘માત્રિ’ છે અને એ જ અર્થમાં ૧૩૬૯ નું ઉચ્ચારણ ‘માત્ર’ છે. એ જ રીતે ૧૩૪૦ નું ઉચ્ચારણ (સંપુટકમ્) ‘સાંપુડં, (સંપુટિકા) ‘સાંપુડી’ છે, તેને બદલે ૧૩૬૯ નું ઉચ્ચારણ ‘સાંપડાસાંપડી’ છે. જે ચાલુ ઉચ્ચારણની નિષ્કટનું છે.

કમલી—પુસ્તકના રક્ષણ માટે ઘપરાય છે. એ દરરોજ ધાંચવાના પુસ્તકને

કમલી

લપેટવાના સપમાં આવે છે. કમલી કે કમલી—
કમલી બને પર્યાય છે. કમલી, ધાંસની પાતલી

સલીઓ અથવા પાતલી ચીપોને એક પછી એક ગૂંથાથી બને છે. શ્રીમાન
પુણ્યવિજયજીના કથન મુજબ ‘કમ્બિકાસ્ત્રી’ કે ‘કમ્બ્યાલી’ (કમ્બી+
આલી) ऊपरથી ‘કમ્સ્ટ્રી’ શબ્દ આવ્યો છે. મારી સમજ પ્રમાણે મૂળ
‘કમ્બિકા’ છે. ‘ક’ ને બદલે સ્થાનિક ‘લ’ લાગતાં કમ્બિકા—
કમ્બકી—કમ્બલી ऊपरથી ‘કમલી’ પદ આવેલું છે. ‘કમલી’માં ‘લ’
લાયવા માટે ‘આલી’ કે ‘આલી’ની કલ્પના કરવા કરતાં ‘વીજલી’
ની જેમ સ્થાનિક ‘લ’ની કલ્પનામાં વિશેષ લાભ છે.

અહીં જે ‘અતિચાર’ના ઉત્તાર આવ્યા છે તે ખાસ કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રંથ
નથી, પરંતુ જૈન પરંપરામાં નિયત પાક્ષિક સાંખ્યકર્મ માટે સ્વદોષાલોચનની
જે ક્રિયાઓ યોજાયેલી છે, તે ક્રિયાઓ કરતાં શ્રાવક—શ્રાવિકાઓએ એ
પાઠોને બોલવાના હોય છે. એથી એ અતિચારોની ભાષા તત્કાલીન ઉચ્ચારણ
પદ્ધતિને પણ સમજાવી શકે એમ છે. જેમકે ‘અંગ’ને બદલે ‘આંગ’
‘ગયા’ને બદલે ‘ગ્યા’ ‘સજ્ઞાય’ને બદલે ‘સજ્ઞાઈ’ ‘પઠિતમ્’ ऊपरથી
‘પઠિય’ અને તેને બદલે ‘પઠ્યાં’ ચાલુ ‘પદ્યું’. ‘વિપ્ર’ને બદલે
‘વિધન.’ ‘વૈરી’ને સ્થાને ‘વયરી.’ ‘પરાયા’ (પરકીય)ને બદલે
‘પિરાયા’ इत्यादि.

જે પ્રયોગો તલ્લપદ્ધા છે તેમને તલ્લપદ્ધી ભાષામાં લખનારા પુરાતન
કવિઓએ પોતાની કવિતામાં એવા જ મૂલ્યા છે અને વર્તમાન કવિઓ પણ
એવાં પદોને પ્રયોજે છે.

‘સારસંભાલ’ શબ્દ ‘વારંવાર સ્મરણ’ના માવને સૂચવે છે.

આવેલાં ‘સાર’ અને ‘સંભાલ’ એ બન્ને સારસંભાલ ‘સ્મરણ’ના અર્થને વતાવે છે. ‘સ્મૃ’ ऊपरથી ‘

અને તે દ્વારા ‘સાર’ તથા ‘સંસ્મૃ’ ऊपरથી ‘સંસ્માર’ અને તે ‘સંહાર-સંભાલ’ એ રીતે ‘સારસંભાલ’ પદની ઉપપત્તિ છે.

‘પંચત્તાલીસ’ એટલે ‘પીસ્તાલીશ.’ મૂળપદ ‘પશ્ચ+ચત્વારિંશત્’ તે ऊपरથી ‘પંચ+ચત્તાલીસા’. વે ‘ચ’ એક સાથે આવવાથી બોલ આગવડ આવે છે માટે ઉચ્ચારણ કરતાં એક ‘ચ’ આપોઆપ ચાલ્યો એટલે પ્રસ્તુત ‘પંચત્તાલીસ’ પદ આલ્યું. એ જ રીતે પશ્ચ+દશ-પણ્ણદહ-પણ્ણરહ અને એ ऊपरથી ‘પન્નર’ કે ‘પંદર’

‘આ’ એવા અર્થમાં ‘યઠ’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. હેમચંદ્ર ‘આ’ ‘આય’ શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે (૮-૪-૩૬૫) પ્રસ્તુત ‘યઠ’ ઉક્ત ‘આય’ એ બન્ને સમાન માસે છે: આય-આયઠ-યઠ.

‘હમણાને’ એવા અર્થમાં ‘હિવડાતણહ’ પદ વપરાયું છે. ‘હિવડા’ મૂળમાં ‘અધુના’ પદ છે. તેને સંબંધસૂચક ‘તણ’ અને ત્યાર ‘સસમી’નો ‘હ’ લાગવાથી ‘હિવડા-તણહ’ પદ આવેલું છે.

‘દીર્ઘ’ના અર્થમાં ‘ભારી’ શબ્દનો પ્રયોગ છે. જાણી માયામા ‘દીર્ઘ’ ને માટે ‘ભારે’ પ્રયોગ પ્રચલિત છે. ‘શ્રુ’ એટલે ‘ધારણ કર’ જેને ધારણ કરવો પડે તે ‘માર’ અર્થાન્ બોલો. દીર્ઘ ઉચ્ચારણ કર ઉચ્ચારણ કરનાર માર-બોલો અનુભવે છે, માટે ‘દીર્ઘ’ ઉચ્ચારણવાળા ‘ભારી’ કે ‘ભારે’ કહેવાય છે.

‘ઉત્તાન’-ચતું. તે ऊपरથી ઉત્તાણ. ‘ઉત્તાન’મા ‘તન્’

ઉત્તાણ

અને ‘ઉત્’ ઉપસર્ગ છે. ‘તન્’ એટલે પ્રસર વિસ્તરવું. જેનો વિસ્તાર ऊपर તરફ હોય તે ઉત્

‘થાપણિમોસુ’ એટલે આવેલી થાપણને ચોરી લેવી અર્થાત્ કોઈ ઘરે આવેલીને થાપણ મૂકી ગયું હોય તે ઝારે પાછું થાપણ લેવા આવે ત્યારે નામુસ્કર જવું તેનું નામ ‘થાપણિમોસુ’. ‘થાપણિ’ પદની વ્યુત્પત્તિ ચર્ચાઈ ગઈ છે. ‘મોસુ’ ના મૂળમાં ‘મુપ્’ ‘ચોરું’ ધાતુ છે. ‘મુપ્’ ઉપરથી ભાવગ્રાચક નામ ‘મોપ’ અને તે ઉપરથી ‘મોસુ’.

કુડડ એટલે કૂડો-હોટો. કુડી એટલે હોટી. મૂળ શબ્દ ‘કૂટ’ છે. તે ઉપરથી કૂટક-કૂડય-કૂડડ અને છીલિંગો કુડો. ‘કૂટ’ શબ્દના અર્થો આપતાં હેમચંદ્ર લખે છે કે “માયા, દમ્ભ, અનૃત અને તુચ્છ વગેરે” (અનેકાર્થસં૦ કાં૦ ૨, છો૦ ૮૩) પ્રસ્તુતમાં ‘કૂટ’ શબ્દને ‘અનૃત’-જડું-અસચ્-અર્થનો સમજવાનો છે.

વિદાવિદિ એટલે વડવાડ કે વડવેડ. ચાલુ ‘વડવાડ’ કે ‘વડવેડ’ નું મૂળ ‘વિદાવિદિ’ છે. સંસ્કૃત ધાતુસંગ્રહમાં ‘વ્યર્ધ્વ-તાડને’ (ધાતુ-પારા૦ પૃ૦ ૧૭૨) અને વર્ધ્વ-છેદન-પૂર્ણયોઃ (ધાતુપારા૦ પૃ૦ ૨૫૬) એવા બે ધાતુઓ છે.

‘વ્યર્ધ્વ’ ઉપરથી ‘વિધ્’ + આવિધ્-‘વિધાવિધ’ એ ઉપરથી કે ‘વર્ધ્વ’ ઉપરથી વડ્ + આવડ્-‘વડાવડ’ એ ઉપરથી ‘વિદાવિદિ’ કે આજનું ‘વડવેડ’ વા ‘વડવાડ’ પદ આવેલું છે. ઉપરની વ્યુત્પત્તિમાં અર્થ-સંદર્ભ અને વર્ણપરિવર્તન એ બન્ને દષ્ટિ સમુચિતપણે રહેલી છે અથવા ‘વિદાવિદિ’ શબ્દ દેસ્ય હોય.

છાનડ-છાનું-કોઈ ન જાણે તેવું. છન્નમ્-છન્નકમ્-છન્નયં-છન્નડં-છાનડ-છાનું એ રીતે એ પદ આવેલું છે. ‘છન્ન’ નો ધાત્વર્થ ‘ઢાંકેલું’ છે, પરંતુ અહીં તેનો તે અર્થ સંકુચિત કરી તેને માત્ર ‘ગુપ્ત’ અર્થમાં સમજાવાનું છે.

૩૧૩ ‘ડવાસગદસાઓ’ સૂત્રમાં ‘કૂડલેહકરણે’ એવો પ્રયોગ મળે છે. તેમાંનો ‘કૂડ’ શબ્દ ‘હોટા’ અર્થનો છે.

પાટક-પાટે-પાટામાં-મહોલ્લામાં. મૂળ શબ્દ 'પાટક' છે. તેની ચર્ચા આગલ (પૃ૦ ૪૧૦) આવી ગઈ છે.

'તૂલ' ઇટલે તોલાં. 'તુલ્ણ-ઉન્માને' ધાતુ ऊपरથી જે વહે તોલ કરાવે તેવા અર્થમાં 'તુલ્ય' શબ્દ આવે છે. પ્રસ્તુત 'તૂલ' નું મૂળ પળ એ 'તુલ્ય' છે.

સ્વપ્રમે-સિવિળ-સિઝળ-ઇટલે સોળે-સ્વપ્રમાં. એ રીતે 'સિઝળ' પદ આવે છે.

'પ્રતિ' ऊपरથી 'પતિ' ઇટલે પ્રત્યે-તરફ.

રાડિમેડિ-રાડમેડ-વઢયાડ. 'રાડિ'ના મૂળમાં 'રાટિ' શબ્દ છે.

રાડમેડ 'રટ પરિભાષણે' ધાતુ ऊपरથી 'રાટિ' શબ્દ આવ્યો છે. પરિભાષણ ઇટલે કલ્હ. 'રાટિ'

શબ્દને હેમચંદ્ર 'યુદ્ધ' અર્થમાં જણાવે છે. (અભિધાન૦ કાં૦ ૩, શ્લો૦ ૪૬૨—"રાટિઃ સમિતિ-સંગરી") દેશીશબ્દસંગ્રહમાં (વ૦ ૭ ગા૦ ૪) પળ એ જ અર્થમાં 'રાડિ' શબ્દને નોંધેલો છે. 'મેડિ' શબ્દ ઉક્ત રીતે 'ધ્યધ્' ऊपरથી 'મિટિ' નીપજાવી તે ऊपरથી લાવવો જોઈએ અથવા 'મિદ્' ધાતુ ऊपरથી નિષ્પન્ન થતા 'મિદિ' ऊपरથી 'મેડિ' શબ્દ લાવવો જોઈએ. ચાલુ ભાષામાં 'ગાલમેલ' માં જે 'મેલ' પદ છે તેનો સંબંધ પ્રસ્તુત 'મેડિ' સાથે છે એ ધ્યાનમાં રહે.

વિરાડું-ઝયું. વિપ્રતારિતકમ્-વિષ્પતારિઅયં-વિપતારિઅયં-વિઆ-રિઅયં (વ્યત્પય) વિરાડું-વિરાડું એ રીતે 'વિરાડું' પદને લાવવાનું છે.

પાડોસિ-પાડોશમાં. 'પ્રતિ + વસ્' ધાતુમાં પ્રસ્તુત 'પાડોસિ'

પાડોશ શબ્દનું મૂળ છે. પ્રતિવાસે-પ્રતિવાસકે-પડિવાસ-પાડિવસ-પાડિવસ-પાડોસ-પાડોસિ. 'પ્રવચ-

નમ્'નું પ્રાકૃત 'પાવ્યણં' 'પ્રરોહઃ'નું 'પારોહો' વગેરે (૮-૧-૪૪)

નીપજે છે, અને “ઘઙ્ઘૃદ્વેર્ગ” (૮-૧-૬૮) પ્રમાણે “વાસ’નુ ‘વસ’
પણ બને છે. તેની પેઠે અહીં ‘પ્રતિવાસ’નુ ‘પાડિવસ’ સમજવાનુ છે.

‘માપિ’ શબ્દ ત્રીજીનુ એકઅચન છે. માપિ—માપ વડે. ‘માપિત’
શબ્દને હેમચન્દ્ર નોંધે છે. (દેશી૦ વર્ગ ૮ ગા૦ ૪૮) “‘મા’ માને” ધાતુને
પ્રેરણાસૂચક ‘પ’ લગાડી તે દ્વારા માપનાચક કે કરણનાચક ‘માપ’
પદ આવે છે. તે ऊપરથી માપેન—માપિ. અહીં ‘પ’નો પ્રેરણાસૂચક મૂલ
અર્થ તિરોહિત થયેલો છે. ‘માપ’ એટલે ‘માપ કરવું’ અથવા જે વડે
માપ કરાય તે. અહીં ‘માપ’ને કરણાર્થક સમજવાનુ છે.

બોસિરાવડ—‘બ્યુલ્સજ્’ ऊપરથી પ્રા૦ બોસિર (૮-૪-૨૨૯) તેનુ
પ્રેરક ‘બોસિરાવિઓ’ તે ऊપરથી ‘બોસિરાવડ’

ઝાવલ—સ૦ ઉદૂલલ—પ્રા૦ ડઝલલ—ઓક્લલ—(-૮-૧-૧૭૧
હે૦)—ઝલલ. “ઉદૂલલમ્—કણ્ઠનભાણ્ડમ્”—(અભિજાન૦ કા૦ ૪,
શ્લો૦ ૮૨) કણ્ઠનભાણ્ડ એટલે છાંડવાનું સાધન, આ ‘ઉદૂલલ’ શબ્દ
દેશ્ય જણાય છે.

‘વેચિ’ એટલે વેચ કરી. ‘વેચ કરના’ અર્થમા હેમચન્દ્ર ‘વેચ્છ’
(૮-૪-૪૧૯) પદ આપે છે. પ્રસ્તુત ‘વેચિ’ એ

વેચવું

‘વેચ્છ’મા વપરાયેલા ‘વેચ’ ધાતુનુ સ્વચક
ભૂતકૃદત છે. ‘વેચ્છ’ નો અર્થ કરતા દોષનકૃતિમા ‘વ્યપતિ’ પદ
મૂલ્યુ છે. ‘વિ’ સાપેના ‘ત્રી’ ધાતુના ‘વિક્રી’ પ્રા૦ ‘વિક્રી’ ऊપરથી
‘ક’નો ‘ચ’ થઈ ‘વેચ્છ’ પદની નિપત્તિ છે. માપમા ‘વિ + ત્રી’થી
નીપજેલો ‘વિક્રીયે—વક્રો—વેચાણ’ શબ્દ સુપ્રતીત છે. પ્રસ્તુતમા ‘વાપરવું’—
‘વેચ કરવું’ અર્થ માટે લક્ષણાનો આશ્રય લેવો પડશે.

૧૪૭ ચૌદમી સદીના ઉક્ત શબ્દોનો પરિચય આપ્યા પછી ચૌદમી ચૌદમા શતકના સદીના ‘સંગ્રામસિંહ’ નામના એક વિદ્વાને વનાવેજ સંગ્રામસિંહની ‘વાલશિક્ષા’ નામના ગ્રંથ વિશે થોડું જણાવું ચાલશિક્ષાના પ્રસ્તુત છે. સંગ્રામસિંહ જાને શ્રીમાલ્લવંશનો છે. તેમના કેટલાક પ્રયોગો પિતાનું નામ યક્ષુર કૂરસી અને પિતામહનું નામ સાદાક. ગ્રંથની^{૧૧૫} પ્રશસ્તિમાં રચ્યા સાલ ૧૩૩૬ જણાવેલી છે એટલે સંગ્રામસિંહનો ચૌદમો સૈકો અફર છે. એ ગ્રંથકારે પોતાના સમયના સંસ્કૃત ભગનારાઓ માટે એ ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમાં સાથે સાથે ગ્રંથની સમજૂતી માટે તે સમયની ભાષા પણ ઘાપરી છે. અને સંસ્કૃત પ્રયોગોને સમજાવવા તુલનાત્મક રીતે તત્કાલીન શબ્દપ્રયોગોને યોજેલા છે એટલે તે ગ્રંથમાંના કેટલાક પ્રયોગો ચૌદમી સદીની ભાષા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટ પ્રકાશ નાલે આ છે માટે જ હવે તે ગ્રંથના પ્રયોગોનો વિચાર કરીશ.

વર્તમાનકાલ—કર્તારિપ્રયોગને સમજાવવા ગ્રંથકાર, નીચેનાં ઉદાહરણો આપે છે—કરડે, લ્યિડે, દિયડે. ચાલુ ભાષા—કરે છે, લે છે, દે છે.

કર્મણિ પ્રયોગ—

કીજડે (કરાય છે), દીજડે (દેવાય છે), લીજડે (લેવાય છે).

કર્મણિપ્રયોગને ગ્રંથકાર વક્રોક્તિ કહે છે. (પૃ. ૨૬૬)

નિષ્પર્ય—કરિજે (કરજે), લેજે, દેજે.

આજ્ઞાર્ય—કરિ (કર્ય—કર), લડે (લે), દડે (દે).

૧૧૫ “સતાં પ્રસાદઃ સ હિ યદ્ મયાપિ શ્રીમાલ્લવશ્ચેન કૃતિઃ કૃતેયમ્ ।
સાદાકમૂઠ્ઠરકૂરસિંહપુત્રેણ ષડ્-ત્રિ-ત્રિયુતેત્તવર્ષે ” ॥

—(પુરાતત્ત્વ પૃ. ૨, અંક ૧, પૃ. ૪૧)

आज्ञार्थ-विध्यर्थ-कर्मणि-कीजउ (कराओ), दीजउ (देवाओ), लीजउ (लेवाओ).

भूतकाळ-कीधउं (कीधुं-करुं), दीधउं (दीधुं), लीधउं (लीधुं)
 कालि कीधउं (काले कीधुं-हास्तन भूत) आजु कीधउं (आजे कीधुं-
 अद्यतन भूत).

क्रियातिपात्ति-जई यरत (जो यरत), जई लेत (जो लेत), जई
 देत (जो देत).

क्रियाति० कर्मणि-जई कीजत (जो करात), लीजत (लेगात),
 दीजत (देवात).

भविष्यकाळ-करिसई (करशे), लेसई (लेशे), देसई (देशे),
 नही करई (नहीं करे), नही लियई (नहीं ल्ये), नही दियई (नहीं दे).

कर्मणि भविष्यकाळ-कीजिसई (कराशे), लीजिसई (लेवाशे),
 दिजिसई (देवाशे), नही कीजई (नहीं कराय), नही लीजई (नहीं
 लेवाय).

अस्तन भविष्य-कालि करिसई (काले करशे).

आशीर्वाद-शत्रु जिणिसई (शत्रुने जीतशे), वर्ष शयु (सउ)
 जीविसई (वर्ष सो जीवशे).

केटलांक कृदंतो

कर्तरि-वर्तमान कृदंत-करतउ (करतो), लेतउ (लेतो), देतउ
 (देतो).

कर्मणि-,, ,,-कीजतउ (करातो), लीजतउ (लेवातो),
 दीजतउ (देवातो).

કર્તામૂલક-કરણાહર (કરણહાર-કરનાર), લેણાહર (લેવણહાર-
 લેનાર), દેણાહર (દેવણહાર-દેનાર),
 ભૂતકૃદંત-કરિશ્રંતં (કીશ્રં-કર્ય), દીધંતં (દીધું), લીધંતં (લીધું).
 સંવંધકભૂતકૃદંત-કરીડ (કરી-કરીને), લેડ (લઈ-લઈને).
 દેડ (દઈ-દઈને).

હેત્વર્યકૃદંત-કરિયા (કરવા-કરવા માટે), લેવા (લેવા), દેવા
 (દેવા), કરી જાણું (કરવા માટે જાણું).

ભાષામાં ' લક્ષી જાણું ' ' બોલી જાણું ' વગેરે પ્રયોગો સુપ્રતીત છે.

પઠી સક્કડ (મળ્યા માટે શકું-શક્તિવાળે છું-મળી શકું છું).

વિષ્યર્થ કૃદંત-કરિવડ (કરવું-કરવા જેવું), લેવડ (લેવું-લેવા જેવું),
 દેવડ (દેવું-દેવા જેવું).

ऊपर जणावेलां उदाहरणोमां ते काळना कर्तरिप्रयोगो अने चाळ
 कर्तरिप्रयोगोमां नहीं जेवुं अंतर छे. फक्त कर्मणिप्रयोगोमां विशेष भेद
 छे. ते समये पण भूतकाळ माटे कर्मणिप्रयोगनो उपयोग थतो, आज
 पण तेम ज छे. तेथी भूतकाळना कर्मणिप्रयोग साथे भेद नथी ए ध्यानमां
 रहे. ऊपर जणावेलां ' करई ' वगैरे प्रयोगोमां अंत्य ' ई ' दीर्घ छे.
 तेनुं कारण अंत्यनुं उच्चारण दीर्घ थतुं होय एम लागे छे परंतु हवे पछी
 आवनारां क्रियापदोनां पदो जोतां अंते दीर्घ उच्चारणनी पण अनियतता
 जणाय छे.

संव० १३३० अने १३६९ मां लखवामां आवेल अतिचारना उता-
 रामां ' सर्वू मृषावाद् ', ' सर्वू लोमु ' वगैरे प्रयोगोमां ' सर्वू ' नो ' ऊ '
 दीर्घ छे अने-वाद्, लोमु वगैरेनो अंत्य ' उ ' न्हस्व छे एटळे जोडणीनी
 नियतता कळती नथी. ऊपर जणावेला संवंधक, हेत्वर्थ अने विध्यर्थ
 कृदंतने लागेल प्रत्ययोनी चर्चा आगळ आयी गई छे.

१४८ हवे संग्रामसिंहे ते समयनी भायाना जे केटलांक नामो, अव्ययो, त्रियापदो वगैरे आप्या छे. तेमांथी अमुक पदोनी अही वर्तमान चालु शब्दो साथे तुलना करी जा चौदमा सैखनी भाया विशेषेन विवेचन पूरुं करीश.

आजु (आज)	बलीउ (बलीने)
परम (परम-परमदिवस)	एतलुं (एटलुं)
अजणनुं (आजनुं)	जेतलुं (जेटलुं)
काटणउं (काटनुं-कालनुं)	तेतलुं (तेटलुं)
हिवडां (हमणां)	केतलुं (केटलुं)
नही त (नहीं तो)	धुरिलुं (धुरनुं-पहेलुं)
लिंगई (लगी-कालथी लईने , अथवा अहीथी-अही लगी)	अटुणउं (ओणनुं)
यिम (जेम)	जानावासउ (जानीवासो)
तिम (तेम)	अउढक (ओढक-‘ शाह ’ वगैरे)
एकवार (एकवार)	चांद्रिणु (चांद्रणुं)
सगईवार (सनेवार-सर्ववार-बधीवार)	वादलुं (वादलुं)
जहिंय (जई-ज्यारे)	पुईहाईउ (फईनुं)
तहिंय (तई-त्यारे)	काज्जीउं (कोशीनुं-गढनुं कांगरं)
कीहां (क्यां-कहीं-कई)	छेतारिउ (छेतथीं)
जीहां (ज्यां-जहीं-जई)	भोगला (भोगळ)
तीहां (त्यां-तहीं-तई)	झटकई (झटके-झट)
सगलइ (सबळे-सगैत्र)	जूउ (जुदुं)
अम्हारउं (अमारं)	ताहरं (तारं)
सरीपउ (सरखो)	माहरउं (मारं)
	तुम्हारं (तमारं)

અમ્હ સરીપડ (અમ સરખો)	આહરજાહર (આવજાવ—અવરજવર)
તૂ સરીપડ (તું સરખો)	મેરાહડ (મેરાયું)
મૂ સરીપડ (હું સરખો—મું સરખો)	ઉપવાસીડ (ઉપવાસીયો—ઉપવાસી)
બાહિર (બાહિર—બહાર)	મસિહાઈડ (મસિયાઈ—માશીતું)
છદિલડું (છેલું)	બલબલીડ (બલ્લબલીયો—હલ હલ)
પુર (પોર—પાયું વર્ષ)	કરનાર—બોલબોલ કરનાર)
ઉસીઆલું (ઓશીયાલું)	કાંચસી (કાંચકી)
ભૂરાઈ (ભૂરાઈ—ભડવતી)	યાણડ (યાણિયો)
દ્રઢબઢાહિડ (દબઢાબો)	ઓલાણિ (ઓલયાણ)

ધારંમઈ (આરંભે છે)	ઊપજડ (ઊપજે છે)
બોલઈ (બોલે છે)	નીપજડ (નીપજે છે)
બૂસઈ (બૂસે છે)	બાલઈ (બાલે છે)
લાયઈ (લાય છે)	પીચઈ (પીચે છે)
ધોમઈ (ધોમે છે)	મુલઈ (મોલે છે—શાક મોલે છે)
સીપઈ (શીખે છે)	સુહાઈ (સુહાય છે)
વિચારઈ (વિચારે છે)	કરઢઈ } (કારઢે છે)
કહઈ (કહે છે)	કઢટઈ } (કાઢે છે)
સોહઈ (સોહે છે)	વીંછલઈ (વીંછલે છે)
આવઈ (આવે છે)	સંધૂપઈ (સંધૂકે છે)
જગઈ (જગે છે)	ચિણઈ (ચણે છે)
ત્રાસઈ (ત્રાસે છે)	ઝજાલઈ (ઝજાલે છે)
ત્રુટઈ (ત્રુટે છે)	ચૂચઈ (ચૂચે છે)
આપઈ (આપે છે)	મેટઈ (મેટે છે)
રાપઈ (રાખે છે)	સેવઈ (સેવે છે)
સાંમરઈ (સાંમરે છે)	

નાસડ (નાસે છે)	માવડ—(માવે છે—પાવે છે—ગમે છે)
જિમડ (જમે છે)	પરિણડ—(પરણે છે)
મીપડ (મીલે છે)	ચળડ [ચંચુ] હાલડ (ચંચવાલે છે)
જાણડ (જાણે છે)	પિરડ—(પરે છે)
વિણસડ (વણસે છે)	નિરપડ (નિરણે છે—નરણે છે)
અચ્છડ (છે, ઝમો છે, વિચમાન છે, વેટો છે)	પરપડ (પરણે છે)
જાડ—(જાય છે)	ચુહારડ (ચોરે છે—ચાલે છે)
નિવલ્લડ (નીવલે છે)	તાણડ (તાણે છે)
આયમડ (આયમે છે)	વીટડ (વીટે છે)
હાલડ } (હાલે છે)	ધૂણડ (ધૂણે છે)
ચાલડ } (ચાલે છે)	કલ્લવલ્લડ (કલ્લવલે છે)
પૂજડ (પૂજે છે—પૂરે છે)	દિઅડ (દે છે)
વરસડ (વરસે છે)	ઝડડ (ઝડે છે)
ઘાસડ (ઘાસે છે —ઘસારો ચમે છે)	મરદડ (મરડે છે)
વીનચડ (વીનચે છે)	વઘારડ (વઘારે છે)
નાહડ (નહાય છે)	ઝકલડ (ઝકલે છે)
વીપરડ (વીપરે છે)	છહડ (છપ છે—સાફ કરે છે)
વાપરડ (વાચે છે—વાપરે છે)	ઝ [ઝો] ઢડ (ઝોઢે છે)
વાંધડ (વાંધે છે)	મનાવડ (મનાવે છે)
સૂંધડ (સૂંધે છે)	લહડ (લખતે—પામે છે)
વલ્લડ—(વલે છે)	દીલડ (દીલું—શિયિલ—ચાપ છે)
સમારડ (સમારે છે)	ઢાંકડ (ઢાંકે છે)
વિઢડ (વઢે છે)	છણડ (છણે છે—છિણે છે)
	આંજડ (આંજે છે)

સાંભડ (સાંભલે છે)

લાંપડ (નાંખે છે)

ધોઅડ (ધોવે છે)

પુઢડ (પોઢે છે)

ચૂંટડ (ચૂંટે છે)

હુઅડ (હોય છે)

થીજડ (થીજે છે)

મીજડ (મીંજે છે)

વાધડ (વધે છે)

સૂઅડ (સૂએ છે)

વલડ (વલે છે)

દ્રઝડ (દોઢે છે)

મીચડ (મીંચે છે)

કુરમાડ (કરમાય છે)

ઝંજડ (ઝંજે છે—ઝંજે છે)

ઝઘટડ (ઝઘટે છે)

પૂદડ (પૂંદે છે)

ધૂજડ (ધૂંજે છે)

કાઢડ (કાટે છે)

ચટડ (ચહે છે)

મોક્લડ (મોક્લે છે)

માંજડ (માંજે છે)

છિઅડ (છૂંટાતિ—છે છે)

શિરડ (શેરે છે)

તાચ્છડ (તાસે છે)

જ્ઞોલડ (જોલે છે)

ચાટડ (ચાટે છે)

પાલટડ (પાલટે છે)

ફટડ (ફટાય છે—ફાટે છે)

ઝપેલડ—(ઝપેલે છે)

પલ્હાલડ—(પલાલે છે)

હેઅડ (નયતિ—હૈં જાય છે)

જોઅડ (જોવે છે)

પોત્રડ (પોત્રે છે)

ચોપડ (ચોપડે છે)

ગૂંપડ (ગૂંપે છે)

વડસડ (વેસે છે)

મંશોરડ (મંશેરો વેરે છે—દુકાન
વધાવે છે)

સૂજડ (સૂંજે છે—સોજો આવે છે)

ચૂકડ (ચૂંકે છે)

વાજડ (વજાડાય છે—વાંજે છે)

શાજડ (શામાય છે—શાય છે)

જળાડ (જળાય છે—જાળે છે)

વરાડ (વરાય છે—વેરે છે)

ઘૂટડ (ઘૂટે છે)

વગાળડ (વગાળે છે)

છિવડ (છવે છે)

નીમટડ (નીમટે છે—નિવતે છે)

પરવારડ—(પરવારે છે—પાર કરે

ચાંપડ—ચાપે છે

છે—પૂરું કરે છે—ભૂત૦

ઝટપડ—(ઓઝણે છે)

પરવાર્યા—પાર પામ્યા—પૂરું

ગંવાઅડ—(ગંધાય છે)

કરીને ઝટયા)

હેકડ (હેદે છે—હેકે છે—ચેકે છે)

ફડફડડ (ફડફડ થાય છે)

રાચડ (રાચે છે—રચાય છે)

નાયડ (નાયે છે)

દાક્કડ (દક્ષાય છે—દાક્કે છે)

ઝપડડ (ઝપડે છે)

વગેરે

૧૪૯ સંગ્રામસિંહે જણાવેલા ઝપરના શબ્દોથી જોઈ શકાય એમ છે કે ચૌદમા સૈકાના પૂર્વાર્ધની ગુજરાતી ભાષા અને ચાલુ ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે શાબ્દિક અંતર ઘણું ઓછું છે. મલ, મલી, મલું એ ત્રણ ઉદાહરણ સંગ્રામસિંહ ત્રણ જાતિને સમજાવા માટે આપે છે. છીજાતિનું અને નાન્ય-તરજાતિનું રૂપ તો તે ભાષામાં અને વીસમા સૈકાની ભાષામાં તદ્દન સરખું છે. નરજાતિનું રૂપ વર્તમાનમાં ‘મલો’ પ્રચલિત છે. એ ઉપરાંત તે ભાષામાં ક્રિયાપદો સાથે ‘છે’ ઉમેરવાની પદ્ધતિ નથી જણાતી. વઢી, તે સમયની ભાષાનાં શબ્દો અને ક્રિયાપદોમાં જ્યાં ‘લ’ છે, ત્યાં ચાલુ ભાષામાં ‘લ’ પ્રચલિત છે.

અત્યાર સુધીમાં તેરમા અને ચૌદમા સૈકાની કૃતિઓના શબ્દો વિશે જે વિવેચન કર્યું છે અને તેમની જે યાદી ઊપર આપી છે તે ઊપરથી તે શબ્દોનું ઘટણ આપણા તરફનું સ્પષ્ટપણે માલુમ પડે છે, સંગ્રામસિંહના શબ્દોની સામે મેં જે કાઠંસમાં હાલનું ગુજરાતી રૂપ આપ્યું છે તે જ તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

१५० आशरे चौदमा सैमना अंतनी वा पंद्रमा सैमना आरंभनी के त्पार पछीनी जणाती एक इस्लामी कविनी कृतिनो परिचय आपी हवे पंद्रमा सैमानी कृतिओ तरफ आपनुं ध्यान खेंचुं छुं.

संदेशक रासना शब्दो

संदेशक रास—कर्ता—अइहमाण [मुसलमान—अब्दुल रहमान—
अब्दुल रहेमान]

सिरिया—सुरयां

कुलि—कुले—कुलमां

काया—कायल—कागडा

रासउ—रास

करकरायंतु—‘का का’ करे

भासीभइ—भाषाय छे—कहेवाय छे

गंगा—गंगा नदी

सुदवच्छ—सदयवत्सनी कथा

वाडि—वाड

नलचरिउ—नलचरित

बिलगा—बलगेली

रामायण—रामायण

तुंबिणी—तुंबडी

कयवर—कविवर

गामगाहिडी—गामनी घेली—

करंतिय—करती—करंती

गामडानी घेली खी

ताली—ताली

वाडइहिं—वाडे—वाडामां

दुद्ध—दूध

मूलत्याणु—मूलतान (?)

खीरी—खीर

तिह हुंतउ—त्यांयी

कुक्कस—कुशका

हउं—हुं

रब्बडिया—राबडी

लेहउ—लेख

मुक्खु—भूख

खंभाइतिहिं—खंभातमां—खंभात तरफ

धंगुटि—अंगुठे

आएसियउ—आदेशित—आदेश पामेले

बोलाबिअउ—बोलाब्यो

एय—ए

जाइसि—जाय छे

वयण—वेण

તુહ—તું	સાસુ—માસ
આઈયડ—આવ્યો	દીઠુન્હડ—દીર્ઘ અને ટપ્પા
દિવ—હવે	ગગિર—ગઢગઢી
ચડવેઈહિ—ચતુર્થેદિઓ વડે—ચોત્રા—	થરહરીમ—થરહરી
ઓણ—ચોવાઓ વડે	રૂઢિ—રોડેને
વેડ—વેદ	વાહડી—વાંહ
પુંસવિ—પૂંછીને—સાફ કરીને—	સમાડ—સમાય
મૂંસીને—સૂંડેને	જં કિં પિ—જે કાંઈ
નયણ—નેણ	જંપિલ્લડ—જંપલું—કહેવું
વજરિડ—કહ્યું	જાઈવ્યડ—જાવું—જલું
પહિય—પૈ—પથિન	જિણ—જેણે
તણુ—તેન	ઘહિઆ—ઘાલી—નાલી
ણામિ—નામે	અત્પલોહિ—અર્થના લોમે
જજરિડ—જર્જરિત	ઈક્કલી—ઈક્કલી
અચ્છડ—છે	મિલ્હીઆ—મેલી
મહુ—મારો	સદિસડડ—સદિશડો
ળાહુ—નાથ	તુહ—તું
ઝલ્હાવ—ઝોલવલું—શાંત કરવું	ઝત્તાવલડ—ઝત્તાવલો
ગમ્મિયડ—ગમિયો—ગયો	ઝૂરંતિ—ઝૂરંતી—ઝૂરતી—ઝેદ કરતી
આયડ—આવ્યો	મળો—મળો—કહેવું
સંનેહડડ—સંદેશ	હરિ ગડ—હરિ ગયો—હડે ગયો
હડ—હું	તક્કલર—તક્કલર—ચોર
કહ્ણહ—કથન માટે—કહેવા માટે	બેવિ—બેઈ
ઐકલ } ઐક	હત્થ—હાથ
બલિયડડ } બલોયામાં	કહળું—કહ્યું

જાડ-જાય	ઘસુ-કોના
જાડ-જાડું	મળો-ઘહો
સરાણે-શરણે	પિસલદ-પેલે-જુણ

[માટે મધુસૂદન મોદીની પાસે ‘સંદેશક્રાસ’ના આરંભના થોડા ભાગની નકલ હતી, આ શબ્દો મેં તેમાંથી ઉતારેલા છે. ભારતીય વિદ્યાભવનની મુદ્રિત પ્રત અને ઉક્ત નકલમાં ક્યાંય ક્યાંય પાઠફેર છે.]

૧૫૧ ઉક્ત ‘સંદેશક્રાસ’ કે ‘સંદેશક્રાસ’ની પૂર્ણ પોથી હજુ સુધી ‘સંદેશક-રાસ’ની જે મેલવી શક્યો નથી. ૧ રાસની ગાયાઓ અપભ્રંશ માળા પડેલે ઊગતી ગુજરાતીમાં લખાયેલી છે, ૧ હકીકત રાસની ગાયાઓ જ કહી આપે છે. રાસમાની ઊગતી ગુજરાતીનો

૨૧૬ પ્રસ્તુત રાસને આચાર્યશ્રી જિનવિજયજી ભારતીય વિદ્યાભવન (મુંબઈ) દ્વારા પ્રકાશિત કરવાના છે. એના મધ્ય પરમા તેમણે મને વાંચવા આપ્યા છે. ૧ કરમાઓમાં મૂલરાસ ઉપરાત તેની અપરતુ ટિપ્પણ તથા અવચૂરિકા પણ સામેલ છે. આલો રાસ ઘાઘ્યા પછી તે વિશે અહીં જે જણાવ્યું છે તે કરતા થોડું વિશેષ નિવેદન કરવાનું છે અને તે સંક્ષેપમાં આ પ્રમાણે છે :

કર્તા—રાસધારે રાસમાં પોતાનું નામ ‘અદ્દમાળ’ (“ તદ્દ તણઓ કુલક-મલો + + + અદ્દમાળપતિદો ”—મા. ૪, પૃ. ૩) જણાવેલ છે ટિપ્પણનારે અને અવચૂરિકાકારે તે માટે ‘અબ્દલ રહમાન’ શબ્દ વાપર્યો છે. (“ અબ્દલ રહમાન નામા ”—ટિ. “ અબ્દલ રહમાન અમૂત ”—અવચૂ. પૃ. ૩)

કુલ—રાસધારે પોતાના કુલ-વંશ-માટે ‘કોલિય-કૌલિક’ શબ્દ વાપર્યો છે મળામાં જે જાતને ‘કોલી’ કહેવામાં આવે છે તે જાતસૂચક ‘કોલી’ શબ્દ અને પ્રસ્તુત ‘કોલિય’ ૧ વને આમ તો મળતા શબ્દો છે, પરંતુ અર્થદૃષ્ટિ ૧ બંને

શબ્દો એટલે કે કેમ? એ વિચારણીય રસ રાસના ટિપ્પણમાં ‘કોલિય’ શબ્દ રૂપર કશી નોંધ જ નથી ત્યારે અવચૂરિકામાં (“કૌલિકેન તન્તુવાયુના”-પૃ. ૮) ‘કૌલિક’નો અર્થ ‘તન્તુવાય’ કયો છે ‘તન્તુવાય’ એટલે વળગર-શુલાહો. ભારતવર્ષના પ્રસાર ક્રાન્તિમાર મક્કરાજ ઓકચીર, ઉચ્ચપ્રતિભાવાળ્ય કવિ હતા અને ધંધે વળગર હતા તેમ પ્રસ્તુત રાસકાર, વિશિષ્ટ પ્રતિભાવાળ્યો કવિ હોઈ ધંધે વળગર હતો, એ પરિસ્થિતિ ભારતવર્ષમાં નવાઈ પમાડનારી નથી. અહીં સોની અહો વળગર કવિ થઈ ગયા છે અને પ્રાય ગમે તે ધંધો કરવા છતાં અહીંનું માનસ, પ્રતિભાવિત રહ્યું નથી. આ રાસ ગાંધતાં કવિનો પ્રતિભા વિશે શંકા વળ રહેતી નથી.

દેશ—રાસકાર પોતાના દેશ વિશે કોઈ સ્પષ્ટ વાત કરતા નથી, પરંતુ (“પચા-ળસિ પટ્ટુઓ પુવ્વપસિદ્ધો ય મિચ્છદેસો તિય”-ગા. ૩, પૃ. ૨) એમ કહીને મોપમ રીતે ‘મ્લેચ્છદેશ’ને પોતાનો દેશ જણાવે છે અને સાથે કમેરે છે કે એ ‘મ્લેચ્છ દેશ’ પશ્ચિમ દિગામા આવેલો છે અને પ્રપાન છે તથા પૂર્વકાલથી મુપસિદ્ધ છે ટિપ્પનકાર તથા અવચૂરિકાકાર વળગર આ ચાલત આપી ચધારે કહ્યું જ બોલતા નથી પ્રસ્તુતમાં ‘મ્લેચ્છ દેશ’ એવા અસ્પષ્ટ શબ્દથી રાસકારના દેશ વિશે કશી રાસ માહિતી સાપડતી નથી સમય છે કે રાસકારના સમયે ‘મ્લેચ્છ દેશ’ શબ્દ, કોઈ વિશેષ દેશનું નામ હોય, પરંતુ વર્તમાનમાં તો એ પદ, કોઈ વિશેષ દેશને સૂચવતું નથી.

પિતા—રાસકાર, પોતાના પિતાનું નામ ‘મીરસેન’ જણાવે છે (“આરહો મીરસેનસ્સ તહ તળઓ”-ગા. ૩-૪, પૃ. ૨-૩) ‘આરહો’ એ મીરસેનનું વિશેષણ છે અને એ ‘આરહો’ પદ-મીરસેનના જાતિ-વશનુ દોતક છે ટિપ્પનકાર અને અવચૂરિકાકાર યદ્રે ‘આરહો’ નો અર્થ ‘તન્તુવાય-વળગર’ કરે છે (“આરહો દેશીત્વા[ત] તન્તુવાયો મીરસેનાલ્ય તસ્ય મીરસ્ય “મીરસેનસ્ય” તનય”-પૃ. ૨-૩) રાસકાર, વળગરપરાયી ‘વળગર’ હોય, એમ આ રૂપરથી લાગે છે ‘મીરસેન’ નામ રૂપરથી એવી વળગર વલ્યના કહે છે કે ‘રાસકાર’ અને વર્તમાનમાં કાઠિયાવાડમાં વસતી શરવીર જાત ‘મેર’ એ એ વચ્ચે કાંઈક સવધ હોય, આ ચાલત જહર શોધનીય છે.

સમય—રાસકારે પોતાના સમય વિશે કશી માહિતી આપી નથી, પરંતુ ટિપ્પનકારે પોતાનો સમય વિક્રમ સવત ૧૪૫૬ એટલે પદરમા સૈકાનો મધ્યકાલ

સ્પષ્ટપણે જણાવેલો છે: (“ ધીમન્-દેવેન્દ્રશિષ્યઃ દાર-રણ-યુગ્-મ્-વાસરે કૃતિમે-તામ્ । લક્ષ્મીચન્દ્રઃ ચમાર અલિલગુણનિધયઃ સૂરયઃ સો (શો) ધયન્તુ ”-૫૦ ૧૦) અર્થાત્ “ દેવેન્દ્રના શિષ્ય લક્ષ્મીચન્દ્રે ૧૪૫૬ ના વિષ્વમ વર્ષમાં આ કૃતિ બનાવી છે. મૂળ રાગ ચન્દ્રા પઠી આ ટિપ્પન, પચાસ વર્ષ પછી વન્યુ હોય એવી સંભાવના કરીએ તો રાસકારનો સમય મોઢામાં મોટો ચૌદમા શતકનો પ્રાંતભાગ વા પંદરમા શતકનો પ્રારંભ કલ્પી શકાય અને બીજું કોઈ શબ્દક વા સાધક પ્રમાણ ન મળે સ્વાંશ્રુધી પ્રસ્તુતમાં રાસકારના સમય વિશે ફરેલી અટકલ અસંગત જણાતી નથી. અથવા એમ પણ ધનવાજોગ છે કે રાસકાર અને ટિપ્પનકાર, એ બંને સમસમયી પણ હોય.

ભાષા—સંદેશકારાની ભાષા, ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની અહીં આપેલી મીઝી કૃતિઓની ભાષા જેવી જ વિશુદ્ધ અને સરલ ળગતી ગુજરાતી છે. તેમાં કેટલાંક એવા વિલક્ષણ ઉચ્ચારણો છે જેને લીધે જ તે, નવા વાંચનારને અપરિચિત જેવી ળગે એવી છે. વ્યાકરણની દૃષ્ટીએ પણ રાસની ભાષા અને ચૌદમા-પંદરમા સૈકાની કૃતિઓની ભાષા-એ બે વચે શ્વાસ અંતર જણાતું નથી, ફક્ત રાસની ભાષા શ્વાસ લૌકિક અને પ્રાંતિક હોઈ તેમાં વ્યાકરણનું તંત્ર વિશેષ ઢીલું જણાય છે અને એ ઢીલાશ જ રાસના કેટલાક પ્રયોગોમાં પ્રતિવિમ્બી રહી છે. રાસકારે, આ પોતાની કૃતિમાં કેટલાક શબ્દો પોતાના પ્રાંતના વાપરેલા છે, જેમને ટિપ્પનકારે તથા કૃતિકારે ‘દેશ્ય’ તરીકે જણાવેલા છે. તેમાંના કોઈ કોઈ શબ્દ ફારસી જેવા પણ જણાય છે. રાસકારે વાપરેલા વિલક્ષણવિનિવાદ્યમાંનાં અને પ્રાંતિક શબ્દોમાંનાં કેટલાંક, સ્વાદાહરણરૂપે આ નીચે આપું છું:

પ્રચલિત ઉચ્ચારણ:

રાસકારનું ઉચ્ચારણ:

‘( )’ આ નિશાનમાં મૂકેલા શબ્દો અર્થસૂચક છે

ધાન	૫૦ ૭૭ દામ-(તેજ)
પર્લક	૫૦ ૭૬ પર્લક-(પર્લક)
સામી	૫૦ ૩૮ સાદ્- (સાંડ-સ્વામી)
ધૂમિણ	૫૦ ૭૮ ધૂમ્- (ધૂમાદા વહે)
ધૂમિજ્વલ	૫૦ ૭૭ ધૂમ્- (ધૂમાય છે)
પડત	૫૦ ૮૮ યડક-(પ્રયુક્ત)
પડત	

નિવેસિય	પૃ. ૭૭ નિવેહિય-(નિવેશિત)	
વરિસળેળ	પૃ. ૩૩ વરિહળેળ-(વરંળયડે)	
જિમ }	પૃ. ૬૫ યવ -(જેમ)	
જિવં }		
ઘળીહિય	પૃ. ૫૮ ઘઘ્નીહિય-(ઘરંયાઓ વડે)	
તામિસ્મ }	પૃ. ૨૦ તામિચ્છ-(અંધકાર-જાજલ)	
તામીસ }		
મમ્મહ }	પૃ. ૩૨ મળમત્થ-(મન્મથ-કામદેવ)	
વમ્મહ }		
પવહિર }	પૃ. ૫૫ પહલિર-(હલ્યા કરતુ-હલહલ કરતુ-વંચલ)	
કપ્પિયહ }	પૃ. ૫૧ કરપ્પિયહ-(રરપાય છે-કઢપાય છે-કપાય છે-ઘસાય છે)	
ઘાઝલ }	પૃ. ૩૬ આ	આવલ-(આકુલ)
ઘાકુલ }	રૂપો	
કેવહ }	પૃ. ૭૬ 'વ'	
કેતહ }	શ્રુતિવાચી	
કેતગિ }	છે	કેવહ-(કેતકિ)
ચાયયિહિ }	પૃ. ૫૫	ચાવહિ-
ચાયહિહિ }		(ચાતકૌવડે)

નીચેના રૂપોમાં રાસકાર 'એ' નો 'અ' અને 'એ' નો 'અય' ઉચ્ચાર કરે છે :
 (રાસકારના આ ઉચ્ચારણો ઘાસ ધ્યાન આપવા લેવાં છે અને તેનાં આવાં ઉચ્ચારણોનું કારણ પણ શોધવા લેવું છે. પારસી : 'જહર' 'યેર' 'યેંગવર' શબ્દોનાં આપણાં ચાહુ 'જેર' 'યેર'-(યેરસમજ) 'યેંગવર' ઉચ્ચારણો અને રાસકારનાં આ ઉચ્ચારણો સરસાવવાં લેવાં છે)

રુઝયેળ	પૃ. ૨૮ રુઝયળ-(રુદિતકેન-રોવાવડે)
કહિયયેળ	પૃ. ૩૬ કહિયયળ-(કયિતકેન-કહેવાવડે)
-રહિયયેળ	પૃ. ૩૬ -રહિયયળ-(રહિતકેન-રહિતવડે)
શૈલજા-સેલજા }	પૃ. ૭૭ મયલજા-(શૈલજા જાહે-પુઝી-પાર્વતી)
સહલજા }	

નીચેના માપા-શબ્દો પણ માપના ઇતિહાસની દ્રષ્ટિ સમજાવા લેવા છે :

પૃ૦ ૮૧ પચ્ચુતાણિય-(પસ્તાળી)

પૃ૦ ૮૨ સાવ

પૃ૦ ૮૫ સવિ

પૃ૦ ૪૩ સિવ

-(સવં-સવ)

પૃ૦ ૮૯ વટાડ-(વટેમાર્ગ)

પૃ૦ ૯૦ અચિતિડ-(ઓચિતુ)

પૃ૦ ૭૮ ઇમ-(એમ)

પૃ૦ ૭૬ કોફલ-(પૂગફલ-સોપારી)

પૃ૦ ૭૧ દોવાલિય-(દોશાઓની ઓલ)

પૃ૦ ૭૧ કુંડવાલ-(કુંડાલું વહીને)

-દીવાળી

નામધાતુ { પૃ૦ ૯૮ તિલકિયિ-
(ટીલીને-ટીલું કરીને)
પૃ૦ ૧૨ સરલ્હયિ-
(સરલ્હયેને-સરલ્હ કરીને)

પૃ૦ ૬૬ જલરિહ-(જલનો રેલો-પ્રવાહ)

પૃ૦ ૫૮ પડદંદડ-(પગદંદ-કેડી)

પૃ૦ ૫૭ ઠલ્હવડ-(ઠોલવે છે)

પૃ૦ ૫૮ માવડ-(માવે છે-માવ છે)

પૃ૦ ૪૦ ચોલિયંતો-(ચોલાતો)

પૃ૦ ૪૪ છુપારહ-(સોનારની-સોનીની)

પૃ૦ ૭૬ ઝયારહ-(અપવરકે-ઝોરઠે)

પૃ૦ ૭૬ વિચ્છાઈયા-(ધીછાયા-

ચિછાવેલા)

પૃ૦ ૩૧ વાહડી-(વાહુ-વાંચ)

પૃ૦ ૧૨ ઉતાવલિ-(ઉતાવલ)

પૃ૦ ૩૧ ચલિયદહ-(ચલોયાં)

પૃ૦ ૨૯ મનાઈ-(મનાઈ)

રાસકારે વાપરેલાં કેટલાંક અવ્યયો:-

પૃ૦ ૩૮ કિહુ-(કહું)

પૃ૦ ૧૧ અદ-(ઝોર)

પૃ૦ ૩૬ કિ-(કે)

પૃ૦ ૫૧ કહયલગિ-(કયાં લગી)

રાસકારે વાપરેલા કેટલાંક પ્રાતિક શબ્દો :

પૃ૦ ૨૩ પિંગ-(પાન ખાંદેને 'થૂંકિલા રસ' અર્થે આ શબ્દ વપરાયો છે.

'થૂંક નાખવા'ના પાત્રનુ નામ 'પીંકદાન' પ્રતીત છે. એ 'પીંકદાન' નો 'પીંક' અને પ્રસ્તુત 'પિંગ' એ બન્ને સરખાં જણાય છે. મારી સ્મૃતિ પ્રમાણે 'થૂંક' માટે વપરાતો 'પીંક' શબ્દ ફારસી છે.)

પૃ૦ ૨૩ ચંચા-(ચંપલ-જોડા. સં૦ ચમ્-પ્રા૦-ચમ્મ, પ્રસ્તુત 'ચંચા' નો

સંબધ 'ચમ્મ' શબ્દ સાથે હોઈ શકે. અમારી શેટ લાલમાઈ દલપતભાઈ આર્ટસ્કૅલેન્ડના પટાળે કહેલું કે. પંજાબમાં

કેટલેક ઠેકાણે ‘જોડા’ અર્થ માટે ‘ચંચા’ શબ્દ વપરાય છે.)

૫૦ ૧૧ સ્ક—(લંક-કટી-કઢ-કેઢ. છીને ‘સિંહલંકી’ કહેવામાં આવે છે. ‘સિંહલંકી’ એટલે સિંહ જેવી પાતળી કઢવાળી. આ માટે નીચેના સંવાદો મળ્યા છે:—

“ સીંહલાલંકીનો ઘર ક્તર્યો વાડીએ રે
હું તો શેને રે મસે જોયા જાડું રે ” । (મુલગીત સૌં અજવાળી પંડિત)

“ લોલાગલ છાંચલ યંજ છ તું મોદલને ગઢે,
(સ્યાં તો) સિંગલદીપ સોંઠલ કંપવા લાગે કવટાડતં । ”—

(રા. મેઘાળીજી—સોરઠી વહારવટીઆ ભાગ ૨, આ. ૪, ૫૦ ૨૦૬)

“ જોર હસનો કીયો કે છંક સ્વચ્છી ગઈ ”—(રા. તોગામાઈ ગીગામાઈ)

રા. મેઘાળીજીનો ‘રઘીઆળી રાત’ આ. ૨, ૫૦ ૧૨૫ આ. ૪, ગીત ૯૭, તથા ‘સોરઠી ગીતકથાઓ’ ૫૦ ૧૨, ડુહો ૨૯, સમસ્યા ૧ લી-૯ ચમે સ્થલે પણ ‘છંક’ શબ્દ ‘કટી’ અર્થમાં વપરાયેલો છે.

મારા મિત્ર પં. હસરાજજી પંજાબી જૈન, એમ. એ. (અધ્યાપક ગુજરાત વિદ્યાપીઠ) કહે છે કે પંજાબી ભાષામાં ‘કટી’ અર્થ માટે ‘છક’ શબ્દનો વ્યવહાર છે.)

૫૦ ૨૩ કસુર—(તાંબૂલ-તંબોલ-નામરવેલનું પાન. આ શબ્દને દેશી શબ્દસંપ્રદમાં આચાર્ય હેમચંદ્રે નોંધેલો છે:—“ કસુરં તંબોલ-પ્રયેસુ ” ગા. ૬૧, વર્ગ ૩ “ કસુરમ્ તામ્બૂલમ્ અર્થેષ્ ” અર્થાત્ ‘કસુર’ એટલે તંબોલ અને ધન ”

૫૦ ૫૫ કંસર } —(‘કુંડ્યાલક’ અથવા ‘કુંડ્યાલક’ નામનો એક
૫૦ ૭૮ કસરડ } સાસ પ્રધારનો પવન છે, જે વાય છે ત્યારે વિરહિણી
છીઓને ગ્રાસ થાય છે.—અવચૂરિકા તથા ટિપ્પનક) આ

‘કુંડ્યાલક’ વા ‘કુંડ્યાલક’ પવન વિશે વીજી કચી માહિતી નથી.

૫૦ ૨ આરદ—(તન્તુવાય-વળકર)

૫૦ ૩૫ પઢિલી—(અધિક)

૫૦ ૮૧ ડવાડયણિ—(ગર્દભી-ગધેહી)

૫૦ ૭૧ ટંતાર—(સાંસર—સૂઝું કે ચઝી ગયેતું શાઢ—હટું. દેસીસંપ્રદામાં હેમચંદે ‘સૂઝા શાઢ’ અર્થનો ‘સંસર’ શબ્દ આપેલો છેઃ વર્ગ ૩, ગાથા ૫૪)

૫૦ ૬૮ સોરંદ—(કીઢામાઝન)

૫૦ ૬૫ અરમણિ—(ફરવત)

૫૦ ૩૯ વરકિય—(પટી—કપડું—ચૂરલો ? “લડિવિ વરકિય સતિસતનુ પંસહિ યયણુ” ગા. ૯૮, ૫૦ ૩૯ અર્થાત્ “ ‘વરકિય’ ને લડેને—દૂર ફરીને—ચંદ્ર જેવા સંપૂર્ણ મુસને સાફ કર ” આ અર્થે જોતાં ‘વરકિય’ શબ્દનો સંબંધ ‘વૂરણ’ સાથે કદાચ હોય. ટિપ્પનકારે “વરકી પટિ (ટી)” અને અવચૂરિકાકારે ‘વરકી’ ને વદલે “વરાકી—પટી” એમ કહેલ છે.

રાસકારે ‘હે’ અર્થનો યોતક ધાતુ, આ પ્રમાણે વાપર્યો છેઃ

૫૦ ૬૮ અચ્છહિ—(છે)

૫૦ ૧૫ આહિ—(છે, હે કે હૈ અથવા આહે)

૫૦ ૩૧ અચ્છડું—(છું)

તાદર્મ્ય અર્થે માટે—ચતુર્થીના અર્થે માટે રાસકારે (“નહુ રહહ મુહા કુકવિશરેસિ”—ગા. ૨૧, ૫૦ ૯) ‘રેસિ’ નિપાતને પણ વાપરેલો છે. જે વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે.

આ પ્રમાણે રાસની ભાષાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય કરાવવા પ્રસ્તુત આ ઘોડું નિવેદન કર્યું છે.

રાસની ઘસ્તુ—આ વિશે ભાષણમાં જણાવેલું છે. વિશેષમાં જણાવવાનું કે રાસની નાયિકા ‘વિજયનગર—વિક્રમપુર—વીકાનેર’ ની છે. સંદેશવાદક ‘સામોર’ કે ‘સામોર’ જેનું વીજું નામ ‘મૂલ્કયાણ’ છે ત્યાંથી પોતાના માલિકનો હેસ લઈ સ્વમાત તરફ જાય છે. નાયિકાનો પતિ સ્વમાતમાં કમાવા ગયો છે, આ સંદેશવાદકને સ્વમાત જતો જાણી નાયિકા તેને પોતાના પતિને આપવાનો સંદેશો પહોંચાડવા કહે છે. ‘સ્વમાત’ માટે મૂલ્કમાં ‘સ્વમાદત’ શબ્દ વપરાયેલો છે. મૂલ્કકારે પોતે ‘મૂલ્કયાણ’ નો પરિચય આપતાં કહ્યું છે કે (“તવળતિયુ ચાઝહિસિ મિયન્ચિહ ! વસાણિયહ ” —ગા. ૬૫, ૫૦ ૨૬) અર્થાત્ “ જ્યાં સૂર્યનો કુંઢ—સૂર્યનું પ્રસિદ્ધ સીધં—છે તે

પરિચય મળે માટે તેમાંની કેટલીક ગાયાઓ અહીં નોંધેલી છે. અને તેમાંથી લીધેલાં નામો, ત્રિયાપદો વગેરેની સૂચી પણ ઉપર આપેલી છે. ચૌદમા સૈકાના બીજા બે નમૂના અહીં આપ્યા છે, તેની સાથે આ ‘રાસક’ની માયાનો સુમેળ છે, અને રાસકમાં વપરાયેલાં નામો વગેરે જોતાં તેનું વલણ સ્પષ્ટપણે અદ્યતન ગુજરાતી તરફ છે, એમ જણાયા વિના રહેતું નથી.

રાસકની બીજી યાસ વિશેષતા તો એ છે કે તેનો કર્તા એક મુસલમાન પંડિત છે. કર્તાનું નામ ‘અદહમાણ’ છે. તેના પિતાનું ‘સંદેશકરાસ’ નામ ‘મીરસેન’ છે. પોતાના દેશનું વિશેષ નામ તેણે જણાવ્યું નથી. ‘ઉદાહરણરૂપ એવો પૂર્વપ્રસિદ્ધ ‘મ્લેચ્છ દેશ’ રાસકર્તાની નિવાસભૂમિ છે.’ એમ તેણે મોઘમ જણાવ્યું છે. રાસની વસ્તુ ‘મેઘદૂત’ની વસ્તુ જેવી છે. એક પાપિક મૂલ્યાણ—મૂલતાન ? થી સંમાત સુધી પ્રવાસ કરે છે. વધે તેને એક કિરહિણી ‘મૂલ્યાણ’ નગર જગતમાં ચારેકોર સુપ્રસિદ્ધ છે.” ‘સામોરપુર’નું બીજું નામ ‘મૂલ્યાણ’ છે. આમાં જણાવેલું ‘સામોરપુર’ ક્યાં આવ્યું ? એ કશું મારા જાણ્યામાં નથી; પરંતુ મૂલ્યાણ—મૂલસ્થાન અને મૂલતાન એ બધાં સરસાં પદો, કોઈ એક જ નગરનાં સૂચક છે કે ભિન્ન ભિન્ન નગરનાં ? એ પ્રશ્નનું તત્કાલ તો સમાધાન થઈ શકે નહીં; પરંતુ શબ્દસામ્ય જોતાં કોઈ એને ‘મૂલતાન’ જરૂર કલ્પી શકે.

રાસ વિશેષ વિશેષ—રાસમાં રાસનારે ગાયાઓ ઉપરાંત વિવિધ છંદો વાપરેલા છે જેનો પરિચય ટિપ્પનક અને અવચૂરિકામાં આપેલો છે.

ટિપ્પનકાર પોતે પ્રાન્તે આપેલી પ્રશસ્તિમાં જણાવે છે કે “આ રાસ તેણે ‘ગાહડ’ નામના ક્ષત્રિયના મુખથી સાંભળ્યો છે તેથી રાસના ટિપ્પનમાં અસલ મૂલ રાસ કરતાં કાંઈ ફેરફાર વા મૂલ રહી ગઈ હોય તો તે ‘ગાહડ’ જાણે, હું કશું જાણું નહીં.”

ટિપ્પનકાર પોરવાડ વંશનો છે. તેના પિતાનું નામ ‘હલિય’ છે, માતાનું નામ ‘તિલબા:’ લખેલું છે પણ તે અસ્પષ્ટ છે. કદાચ ‘તિલાહ્યા’ એટલે ‘તલકવાઈ’ હોય. ટિપ્પનકાર, રૂપકીય ગચ્છના જૈનસાધુ છે.

છી મળે છે. તે છી, પોતાનો અર્ચલોભી પતિ ચંભાતથી હજુ સુધી કમાઈને આવ્યો નથી માટે શ્વેરે છે, તે પચિત્ર પાસે પોતાના વિરહદુઃખની વરાલ કાઢે છે, અને પોતાનો પતિ શીઘ્ર પાછો પેરે માટે તેના સાથે સંદેશો મોકલે છે. રાસની આ, પ્રધાન વસ્તુ છે. રાસકારે રાસમાટે ‘સંદેશ’ અને ‘સંનિહ્ય’ એમ બન્ને શબ્દો વાપરેલા છે. પોતે જ્યાંથી પ્રવાસ આરંભ્યો છે તે ‘મૂલ્યાણ’નું ધર્મન રાસકારે વિશેષ પ્રકારે કર્યું છે. તેમાં રાસ કરીને તેણે જણાવ્યું છે કે જે નગરમાં રહેનારા ચતુર્વેદી લોકો વેદોને પ્રકાશે છે, જ્યાં સુદવચ્છ ઇટલે ‘સદયક્ષ’ અને નહનું ચરિત્ર વંચાય છે, ક્યાંય ક્યાંય ભારતની કથા વહેવાય છે અને રામાયણની પારાયણો ચાલે છે, ક્યાંક સંગીત, નાટક, રાસ અને નાચનો પ્રચાર છે, ઘરે વર્ગે.

૧૫૨ રાસકાર એક મુસલમાન છતાં રાસમાં જે ભાષા તેણે વાપરી છે તે શુદ્ધ છે અને તેમાં ફારસી શબ્દ ઘણા વિરલ છે તથા રાસકારનાં

આ રાસનું ટિપ્પન, હિસારદુર્ગ-હિસારગઢ-માં અપાઢ શુ. ૦ દિ. ૦ આઝમ ને મુખવારે લખેલું છે. આ હિસારગઢ તે ધંજાવમાં આવેલું વર્તમાન ‘હિસાર’ છે.

અવધૂરિકા ધ. ૦ નયસમુદ્રે લખેલી છે. આ સંબંધે કોઈ વિશેષ વૃત્તાંત મળ્યો નથી. નયસમુદ્ર, અવધૂરિકાનો કર્તા છે? કે તેની નકલ કરનારો? એ વિશેષ પળ કોઈ હકીકત જાણતી નથી.

રાસની જુદી જુદી પ્રશોમાં અનેક પાઠાંતરો છે. જેમાંના આવશ્યક એવાં વર્ણાં પ્રસ્તુત રાસમાં આપવામાં આવેલાં છે. પ્રસ્તુત રાસની અનેક પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. મેં જાતે આ રાસની પ્રતિ પાટણ, પૂના અને જોધપુરના રાજમંડરમાં જોયેલી છે, એ રીતે ચીજે પણ આ રાસની પ્રતો હોવાનો સંભવ સારો.

રાસનું નામ ‘સંદેશકરાસ’ વા ‘સંનિહ્યરાસ’, એ બન્ને રીતે ગ્રંથકારે આપેલું છે. એ વૈમાંયી ‘સંદેશક-રાસ’ નામ વિશેષ યત્નિત છે.

અહીં જે પૃષ્ઠાક કે ગાથાંક આપેલ છે તે મારી સામેના પરમાર્થો પ્રમાણે છે.

આ પરમાર્થો વાંચવા આપવા માટે આચાર્ય શ્રીજિનવિજયજીનો અને ભારતીય વિદ્યાભવનનો હું ઋણી છું.

કેટલાંક ઉધારણો વિશેષ વિલક્ષણ છે. વઢી, કેટલાક તત્ત્વપદા દેસ્ય શબ્દોને પણ રાસઝારે વાપરેલા છે. રાસની શરૂઆતમાં તે, સૃષ્ટિકર્તા પરમેશ્વરને યાદ કરે છે અને પટ્ટીની ગાયમાં પોતાનો દેશ, પિતા તથા પોતાનું નામ એ વધારે નોંધી વતાવે છે.

પ્રસ્તુત રાસઝાર, અહીં જળાવેલી વીજી કૃતિઓના પ્રણેતાઓની પેઠે તલ્લ ગુજરાતનો નથી તેથી તેની માપને ઝગાતી ગુજરાતી કહેવા કરતાં રાસઝારના સમયની તેના પ્રાંતમાં ચાલતી 'દેશી ભાષા' કહેવી વધારે યોગ્ય છે. રાસઝાર પોતાના દેશ તરીકે પશ્ચિમમાં આવેલો કોઈ 'ચ્છે-દેશ' કહે છે, વઢી, તે મૂલતાન વા સામોરુ (શામ્બુપુર-શ્રીજિન૦) થી નીકળે છે અને વિજયનગર (વિઠ્ઠલપુર-વીકાનેર નહીં પરંતુ વીકાનેરની આસપાસનું વિઠ્ઠલપુર-શ્રીજિન૦) ની બિરહિણી સાથે વાતચીત કરે છે અને તે ગુજરાતમાં ઠેઠ 'લંભાત' સુધી આવે છે. એથી એમ જણાય છે કે રાસઝારે વાપરેલી ભાષા ઝગાતી ગુજરાતી જેવી છે અને તે વર્તમાનમાં સર્વત્ર વ્યાપેલી હિંદી ભાષા જેવી 'દેશી ભાષા' લાગે છે. તેમ છતાં પ્રસ્તુત રાસઝારની ભાષા અહીં જળાવેલી ગુજરાતના લેખકોની ચૌદમા-પંદરમા સૈકાઓની વીજી કૃતિઓની ભાષા જેવી પણ છે એટલે એ અર્થમાં જ મેં તેની માપને ઝગાતી ગુજરાતી કહેલી છે; અર્થાત્ રાસની ભાષામાં અહીં વપરાયેલા 'ઝગાતી ગુજરાતી' શબ્દનો અર્થ 'ઝગાતી ગુજરાતી જેવી' સમજવાનો છે.

ચૌદમા અને પંદરમા સૈકાની ગુજરાતી કૃતિઓના અહીં જે નમૂના આપેલા છે તે પૂરતા છે. આ રાસની કૃતિના નમૂનાથી તેમાં ભાષાસંબંધી કે વીજી કશી વિશેષતા નથી ઝગાતી છતાં પ્રસ્તુત કૃતિ એક ઇસ્લામી કવિની છે તે એની એક ખાસ વિશેષતા છે અને જે જમાનામાં સાંપ્રદાયિક કૃતિના ઉછાળાવાળો જનસમાજ હતો તે જમાનાનો પ્રસ્તુત ઇસ્લામી કવિ તે સંકુચિત ભાવથી તદ્દન પર રહેલો જણાય છે. અને રાસમાં કવિ, નગરના વર્ણન

પ્રસંગે વેદો, રામાયણ, મહાભારત, નૃસિંહચરિત, સુદવચ્છકપા વગેરે હિંદુ-કપાઓને આદરપૂર્વક યાદ કરે છે, એ પ્રસ્તુત કૃતિની વીજી વિશેષતા છે.

૧૫૩ વર્તમાન સમયના બંને પરમ્પરાના વંધુઓને, તેમાં ય સાહિત્ય-સર્જકોને પ્રસ્તુત કવિદ્વારા એકતાની—ઉદારભાવની અને શુદ્ધ માનવતાની પ્રેરણા મળે એ પણ એક ઉદ્દેશ આ રસિકનો નમૂનો આપવાનો છે. મને લાગે છે કે ભાષાનો, ઇતિહાસનો, ભૂગોળનો, તત્ત્વજ્ઞાનનો કે એવા વીજા કોઈ પણ વિષયનો વિચાર, ઉદાર ભાવનો કે ઉચ્ચ માનવતાનો પોષક હોયો જ જોઈએ, એમ ન હોય અને વિપરીત પરિણામ લાવનારો હોય તો મારે મન એ વિચાર, વિકારરૂપ છે એથી જ અહીં સહેજ વિપર્યાય કરીને પણ મારે આ ઉદાર ઇસ્લામી કવિની કૃતિનો નમૂનો સાદર આપી તે વાકત લખવી પડી છે.

અત્યાર સુધી મારે વિશેષે કરીને જૈનકૃતિઓને જ આધારે ચલાવવું પડ્યું; પણ પંદરમા સૈકાથી જૈન અને વૈદિક પંદરમા સૈકાની કૃતિઓ એમ બંને પ્રકારના કવિઓની કૃતિઓ મળ્યી શરૂ થાય છે એટલે હવે તે બંને પ્રકારના મહાનુ-ભાવ કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરવાનો હું અને તેમા ય વૈદિક કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ વધારે કરીશ.

પંદરમા સૈકાની કેટલીક જૈન ગદ્યકૃતિઓ પણ ઉપલબ્ધ છે, એટલે પદ્યની સાથે ગદ્યનો પણ ઉપયોગ થશે. પદ્ય કરતાં ગદ્ય, માપાના ચોક્કસ સ્વરૂપને સમજવામા વધારે સહાયરૂપ છે. પદ્યમાં કવિ કવિતાને બહાને અનિયત રૂપો પણ વાપરે છે ત્યારે ગદ્યમા તેમ ચાલતું નથી.

૧૫૪ પ્રારંભમા ઉક્ત ‘વાલશિક્ષા’ જેવા એક ઔત્તિક ગ્રંથનાં અવ-તરણો જણાવીશ.

સંસ્કૃતના જિજ્ઞાસુઓ માટે શ્રીકુલમંડનસૂરિએ ‘મુખ્યાવબોધ’ નામનું
 કુલમંડનની રૂતિ એક ઔત્તિક રચ્યું છે. અને તેમાં ગુજરાતી ભાષાદ્વારા
 સંસ્કૃતની કારકવિમત્તિઓ અને વૃદ્ધ વર્ગેને
 સમજાવેલાં છે. પ્રસ્તુત ઔત્તિક પ્રધાનપણે ગુજરાતી ભાષાનો ગ્રંથ નથી;
 પરંતુ સંસ્કૃતને શીખવવા માટે તેમાં ગુજરાતી ભાષાને ઘાહનરૂપે વાપરવામાં
 આવી છે—એ ધ્યાનમાં રહે.

એ ઔત્તિકમાં ઘાહનરૂપે વપરાયેલી ગુજરાતી ભાષાનાં પ્રયોગો અને
 પદો આપણને પક્ષમા સૈમ્તાની ગુજરાતીનો સવિશેષ પરિચય આપે
 એમ છે.

કુલમંડન તંપાગચ્છના હતા. તેમના ગુરુનું નામ દેવસુંદરસૂરિ અને
 ગુરુના ગુરુ—પ્રગુરુનું નામ ચંદ્રશેખરસૂરિ હતું. ઉક્ત ઔત્તિકમાં જ તેની
 રચનાનો સમય વિ. સં. ૧૪૫૦ નોંધેલો છે. ‘શ્રીગાયકવાડ પ્રાચીન
 ગ્રંથમાલા’માં પ્રગટ થયેલા ‘પાટણના મંડારોનું સૂચિ-
 પત્ર’ નામના પુસ્તકમાં પૃ. ૨૧૫ અને પૃ. ૨૫૮
 ઉપર કુલમંડનના ગુરુ—પ્રગુરુ વર્ગેનો ઉલ્લેખ કરેલો
 છે. પૃ. ૨૫૮ ઉપર આપેલી એક પ્રશસ્તિમાં ૧૪૪૨ વિક્રમસંવત્માં
 કુલમંડનના આચાર્યપદનો ઉત્સવ થયાનો ઉલ્લેખ છે.

કુલમંડનનો
 પરિચય

“ તથા સૌવર્ણિકત્રેણથકુઃ સૂરિપદોત્સવમ્ ।

મહદ્વર્ધા લલ્લમસિંહો રામસિંહથ ગોવલઃ ॥ ૨૮ ॥

દ્વિ-વાર્ધિ-યુગ-મૂ-વર્ષે પ્રીણિતાશેષમૂતલમ્ ।

શ્રીકુલમંડનાત્ સૂરિશ્રીગુણરત્નસંજ્ઞિનામ્” ॥ ૨૯ ॥ યુગ્મમ્ ॥

ઠી, વિક્રમ સંવત્ ૧૪૬૬માં રચાયેલા ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના કર્તા
 શ્રીગુણરત્નસૂરિ અને પ્રસ્તુત કુલમંડનસૂરિ વચ્ચે એક ગુરુના શિષ્ય છે, એ

હકીકત ગુણરત્ને પોતે ક્રિયારત્નસમુદ્ધયનાં વિસ્તીર્ણ પ્રશસ્તિમાં નોંધેલી છે અને પ્રશસ્તિના વાચનમાં શ્લોકમાં ‘શ્રીચંદ્રશેખર’ને પોતાના પ્રગુહ તરીકે અને ‘દેવસુંદર’ને પોતાના ગુહ તરીકે તેમણે યાદ પળ કર્યા છે (શ્લો० ૫૪).

કુલમંડને પોતાના ઔત્તિકમાં ગુરુરૂપે ચંદ્રશેખરસૂરિનું અને દેવસુંદર-સૂરિનું એમ બે નામ લખેલાં છે, એથી જેઓ કુલમંડનની ગુરુપરંપરાથી અપરિચિત છે તેમને, એમના બે ગુરુ હોવાનો સંદેહ થયો સ્વાભાવિક છે; પરંતુ ऊपर કહ્યા પ્રમાણે ‘ચંદ્રશેખર’ એમના દાદાગુરુ હતા અને સાક્ષાત્ ગુરુ ‘દેવસુંદર’ હતા, એથી તેમણે એ બન્નેને પોતાના ગ્રંથમાં સંભાર્યા છે, એટલે કુલમંડનસંબંધી વેગુલ્યાલ્લ સંદેહને અવકાશ જ નથી.

એમના સમય પંચરમા સૈકા વિશે પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખો સ્પષ્ટ હકીકત આપે છે, એથી એ વાચક પણ અશંક છે.

૧૫૫ ઉક્ત ઔત્તિકમાં આવેલા વિભક્તિવિચારના પ્રકરણમાં સાતે વિભક્તિઓનો પરિચય આ પ્રમાણે આપેલો છે :—
 કુલમંડનના નામધિભક્તિના પ્રયોગો ૧—ચન્દ્ર ડગડ. વીતરાગ વાંછિત દિદ. શુ. સુ. કડળ ડગડ ?

૩૧૭ કુલમંડને પોતાના મુગધાવલોધ-ઔત્તિકમાં આરંભમાં પોતાના પ્રગુહ ચંદ્ર-શેખરને સંભાર્યા છે અને અંતમાં પોતાના દીક્ષાગુરુ દેવસુંદરને યાદ કર્યા છે. તે શ્લોકો આ પ્રમાણે છે :

“શ્રીચન્દ્રશેખરગુરુન્ વન્દે યૈરુત્તિયુક્તિભિઃ ।

માદશસ્યાપિ ચાલસ્ય ચમુરુદ્ધાસિત હ્રદઃ”

—(આરંભ)

“લક્ષણામ્નવચનામ્બુધિવિન્દુ વિન્દુ-વાળ-કૃત-મૂ-મિત ૧૪૫૦ વર્ષે ।

ઔત્તિકં વ્યધિત મુગ્ધકૃતે શ્રીદેવસુંદરશુક્તમરેણઃ ॥

(અંત)

૧ વાક્યોમાં ચંદ્ર, વીતરાગ, જુ, સુ અને કણ્ણ એ પ્રથમા વિભક્તિવાલ્ય છે.

૨—ચૈત્રુ કટુ કરડ. કિસડં કરડ ?

આમાં 'કટુ' અને 'કિસડં' પદ બીજી વિભક્તિવાલ્યાં છે.

૩—જીન ધર્મિં સંસાર તરડ. ચૈત્રુ લોક સિડં વાત કરડ. જીણડં કરી કરડ. કિસિડં તરડ ? ધર્મિં. કીણડં સિડં ?

આમાં ધર્મિં, જીણડં, કિસિડં, કીણડં, ધર્મિં; અને લોક એ બધાં પદ તૃતીયા વિભક્તિનાં છે. કુલમંડન કહે છે કે 'ઈ' પ્રત્યય તૃતીયાનો સૂચક છે.

૪—વિવેકિડ મોક્ષનં કારણિ રૂપડ. ધર્મુ સુખનં કારણિ હુડ. કણ્ણ-નં કારણિ ? મોક્ષનં. વિત્તાનં કારણિ ધર્મુ હુડ ? સુખનં. સાધુ મોક્ષ-નં કારણિ તપુ કરડ.

અહીં મોક્ષનં, સુખનં, કણ્ણનં અને વિત્તાનં; એ બધા પદ ચોથી વિભક્તિવાલ્યા છે.

૫—વૃક્ષતડ પાન પડડ, કણ્ણતડ પડડ ? વૃક્ષતડ.

અહીં વૃક્ષતડ અને કણ્ણતડ પદ પાંચમી વિભક્તિવાલ્યા છે. ઔત્તિકાર કહે છે કે, તડ, હૂંતડ, થડ, થકડ, એ બધા પાંચમી વિભક્તિના પ્રત્યયો છે.

૬—ચૈત્રતણડ ધનુ ગામિ છડ. ગુસ્તણડ વચન હડં સામહડં.

આમાં ચૈત્રતણડ, ગુસ્તણડ પદો પછી વિભક્તિવાલ્યા છે. તણડ, રહડં, કિહિ એ બધાં પદો પછીના સૂચક છે.

૭—ચૈત્રુ ગ્રામિ વસડ.

અહીં 'ગ્રામિ' પદ સાતમીનું છે. 'ઈ' પ્રત્યય સાતમી વિભક્તિનો દર્શક છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણો દ્વારા એમ જણાય છે કે પંજરમા સૈફાનો ગુજરાતીમાં પ્રથમામાં અને દ્વિતીયામાં કોઈ પ્રત્યય ન હતો, મૂળ નામ જ વપરાતું, અથવા ‘હ’ પ્રત્યય વપરાતો. ત્રીજી વિભક્તિમાં ‘ઈ’ પ્રત્યય હતો અથવા ત્રીજી વિભક્તિમાં મૂળ નામ એમ ને એમ પ્રત્યય વિના પણ વપરાતું. ચોથીમા, ચાલુ ‘ને’ ને બદલે ‘નઈ’ પ્રત્યય વપરાતો. પાંચમીમાં તહ, હૂંતહ, થહ, થઠહ પ્રત્યયો હતા. છઠીમાં તણહ, રહઈ, કિહિ અને સાતમીમા ‘ઈ’ પ્રત્યય પ્રચલિત હતો.

આ સિવાય તે સમયનું વીણું ગદ્ય-પદ્ય સાહિત્ય અવલોકતાં વીજા પણ કેટલાક પ્રત્યયોની માહિતી મળે છે.

વિ० સં० ૧૪૧૧ ના તરુણપ્રભ, ૧૪૫૭ ના સોમસુંદર, ૧૪૭૧ ના લક્ષ્મીધર વેરામ અને ૧૫૦૦ ના હેમહંસનાં ગદ્યો ઉપરથી અને ૧૪૧૭ ના અસાહિત તથા ૧૪૮૮ ના ભીમકવિના પદ્ય-પ્રબંધદ્વારા નામને લગતા પ્રત્યયો વિશે જે હવે વિકત મળે છે તે આ પ્રમાણે છે :—

૧૫૬—તરુણપ્રભ—(સં० ૧૪૧૧)

તરુણપ્રભના પ્રયોગો ૧—કથાનકુ, જનપદુ, વિજયવતી, હરિદત્તુ, સંતુષ્ટ, સૌધર્મેન્દ્ર, દુક્લપર્થક, સરીરદુઃસ્થ.

૨—ચૈત્ય, સંશયુ, વાઙ્મિતુ, ધર્મદેશના, જીવ.

૩—તિણિ, નામિ, પ્રમાવિ, કર્મિહિ, રાજેન્દ્રિ, અનેરઈ, કિણિહિ, શિષ્યહ, વાઙ્મકહં, રૂંહંવટહ, મૂલ્યવડડં.

૫—દૂપિતલ્વ—હતહ, ભાવ—હતહ, પુરુ—હતહ, મુખ—હૂંતહ, જોગ—હતહ, દીપ—હૂંતી, દહન—હૂંતા.

૪—૬—ગુણ-રહઈ, મહારાજ, હારનહ, મહાત્માતણા, સ્નેહતણહ, સીદ-રહઈ, તેહરહઈ, તેહનહ, ધરતણી, મુંડનહ, લોકહંતણા, ધર્મનંદની, સિદ્ધાત-નહ, વિહું, શ્રેષ્ઠિહંતણહ, મૂર્હી જિ રહઈ, તિહી જિ રહઈ.

७—जंवूदीप—माहि, भरतक्षेत्रमाहि, अनेरइ, दिवसि, धर्मविचार विपइ, द्वारदेसि, माहि, लेसाल, तीहंमाहि, लोकि, किणिहिं, खणीत—इ.

१५७—सोमसुंदर— (सं० १४५७)

सोमसुंदरना
प्रयोगो

१—प्रसन्नचंद्र, रहिउ, भरयेधर, प्रामिउं, करिवउ, पहिरियां (व.) सोनार, आविउ, ली, मूंओ, वेला, साप, दूकडओ, माहर, हलाविउ.

२—रूप, शोमा, असारता, केश, दुःख, राज्य, आरिसा, मूंहुइं, एहनइं.

३—तीणइं, नामिइं, अनंतवीर्यइ, बापनइं, बइरिइं, परशुरामि, तेणिं, राय—सिउं, भाईए, बहिने, लीए (व.) तेहे, बीजीए, बीहतीए, एकिं, पेळइं, महासतीइ, गुरे, देवताए, कुपीए.

५—भावथी, विस्मयथिकइं, हाथियिकु.

४—६—तेहनी, तेहनउ, अनंतवीर्यनु, अनंतवीर्यनउं, क्षत्रीनी, राज—विनु, शरीरनी, बेटीनु, दुर्मुखनां, लोकनुं, आपणउ, केहनइं, एकिनइं, ब्राह्मणनां, रूपनी, जातमात्रनां.

७—तापसनइ, उडवलइ, भूंइहइ, वेलाइं, वरतइ, काउसगि, गृहस्थेपि, अंतःपुरमाहि, —भवनि, अनेरे, सभा—माहि, पालिइं, चौर, गए, तेहे, अंधारइ, नीमाहमाहि.

१५८—श्री लक्ष्मीधर बेराम (पारसी लेखक सं० १४७१)

पारसी लेखक

१—एकु, मर्तार, नमस्कार, घर, बहइन, लक्ष्मीधरना प्रयोगो द्रउम्रिय, बइहइनि, स्तंभ, कोपु, व्याघ्र, तहो, अलइ, दुःख.

२-वचन, खाद्य, आत्मा, सुंपणउं, -स्थानक, नइप्रहट, सउखउं, स्थानइकु.

३-तेहे, खी, खीए, पुखइ, राजां, पुखइं, आपणइ, तीणइ, कलत्रि, सुहए.

५-शरीरु, वल उपर थकु, सुखनिद्रा थकु, स्वामीतउ, सउयतउ.

४-६-पुखतणी, तीह, खीरहइं, तलरहइं, राजारहइ, खीरहइ, पुखरहइं, लोकतणी, मुक्तात्मारहइं, पुखतणउं, तउझरहइं, देयतणा, तुझरहइं.

७-विचालइ, यलि, सातमइ, दिक्सइ, मांवि, सरिरमांहि, पृथ्वीमांहि, पानि.

१५९-हेमहंस—(सं० १५००)

१-बइठा, अरिहंत, वीसामउ, सिद्ध, हणिया, विहरमाण, ऋषीश्वर, छहउं, सातमउं, वि, पद, हूआं, छडी, सातमी, पहिलउं, हेमहंसना प्रयोगो उल्लेखउं, श्रीनउकार, पांखुडीइ.

२-श्रीमतीहूइं, ते, घडउ, भरतारहूइं, अवसर, मर्म, घणउं, मान, महत्व, राजाहूइं.

३-जेतलइ, वाणीगुणे, जेहे, आपणपें, घणे, भेट, पदि, मव्यस्यपणइं विधिइं.

४-६-तेहंहूइं, चंद्रमंडलनी, समासिनउ, जगता सूर्यनी, रायना, लोकनां, मनुक्षनां, सिद्धहूइं, आचार्यहूइ, शिष्यनइं, द्वादशांगीनउ, कहिनी (कोनी), राजारहइं, सिद्धसिला ऊपरि, अनेराहूइं, द्वादशांगीनउं, नदीनइ, एहनूं, श्रावकरहइ, शिष्यहूइं, भक्तमणिनी, श्रावकनी, कर्म जि हूइं, कलनी.

५-धर्मयकी, ईहांयकउ, संकटइयिकु, वाडियिकुं, किहांयिकु, नगरथकु.

७—समवसरणि, मनुष्यलोकमांहि, आपणइ, घरि, पगिपगि, घडा-
मांहि, घरमांहि, शिष्याइं, अमुकइं, स्थानकि, मांहि, मनइमांहिं.

१६०—असाइत—(सं० १४१७)

१ नरवाहन, राइ, झुझार, भाई, लड्डु, शकतिकुमार, पुर, ब्राह्मण
असाइतना प्रयोगो चारि, वरणांतरि, जिन, यापीआ, व्यवहारीया,
पुढिउ, प्रभात, जगिउ, सूर, नरवि.

२—कवित, वीरकथा, वंश, राज, वेदशास्त्र, अपराध, कणयापुर,
राजन, शब्द, वीनती, पुख्य, चरण.

३—प्रसादि, प्रधानि, तेणीइ, भरतारि, करणि, कारिणिइ.

५—.....

४—६—तास, एहनु, यादयतणु, तेहतणि, राइचा, तेहतणां, कुत्यरि-
सणा, घडनी, साविजनु.

७—आदिहि, मनि, वीरमाहि, गोदावरीइ, चउहट्टे, पुरि, पाटणि,
तेणि, निस, वाडीइ, कणयापुरि, वनि, वयारि, सरि, डालि.

१६१—भीम—(सं० १४८८)

भीमना प्रयोगो १—विष्ण, जयवंती, ज्योतिषकला, वत्तारउ, कुंजर,
कंदर्पू, बलीउ, नगर, दोसी, पीडी, एकि, इकि,
को, छपहठ, खितीय नरवीरो, सुदयवच्छो, माहेसो.

२—गुण, पसाउ, गजराउ, कलोल, विसमा, पोळि, प्रसाद, नाद,
पुत्त, नीर, सुदयवत्स.

३—कुलकम्मि, गजि, मइगलि, नेहिइं, सुदयवत्ससिउ, रंगि,
सुदयवच्छिसिउ, दोरी, अरथिइं.

५-निजमंदिरगिर्कू, संकलह.

४-६-तसु, तास, संवच्छरह, अंगतणउं, एकाउलिनउ, चेठकनउं, चउसठिनूं, पानतणां, फलतणा, सुगंधीतणी, पारिपिनइ, आपापणी, केवीतणां, पारिपितणां, वंसह, करिण, -वसतणूउ, -वच्छतणउ.

७-सुरपुरे, नरभुवणि, पायालि, कालि, कलि, चउहटइ, मायि, तीणइ, पणि, हाटमांदि, अंतरिपि, कज्जि, -लक्षणे, नयणंभि, ति-वारिहिं, मसाहाणि.

१६२ तरुणप्रभ-(सं० १४११) क्रियापदो, सर्वनामो अने

तरुणप्रभना वीजा शब्दो

वीजा शब्दो

क्रियापदो

लिखिपइ-छाया	देखी करी-देखी	बइसाली-बेसारी	जाइसिइ-जाशे-
छे	करी-जोई करी	बढइ-बढे छे..	जशे
छइ-छे	नहीं-नयी	मारि-मार	थाहरावी-ठेरावी
हूंतइ-हतो	वीनवइ-वीनवे छे	कीजउ-कीजो-	मारि मारि-मार
हूंती-हती	पढइ-पढे छे	करजो	मार
करउं-करुं	थाई-थाय-थाय	चीतवइ-चीतवे छे	साही करी-धरी
नीपनउ-नीपन्यो-	छे	छता-छता	करी
नीपय्यो	थाई-थई-थईने	परीछइ-प्रीछे-	आपिसिइ-आपशे
हुपइ-होय	गयउ-गयो	परीक्षे-जाणे	काढियइ-कढाय
छइ-छे	छे करी-लई करी	मागि-माग	छे
नयी-नयी	गंघाइ-गंघाय छे	नीगमइ-नीगमे छे	(बहार काढवुं)
चीतवइ } चीतवे	आपि-आप	-वीतावे छे	भागा-भाग्या
चीतवइ } छे	पाउ धाराकउं-प	देखीसिइ-देखशे	हुउतउ-होत
छइ-छे	-धरावुं	बोलइ-बोले छे	जायतइ-जात
होइ-होय	मारिवा-मारवा	देखइ-देखे छे	विहराविउ-वहो-
		वावइ-वावे छे	रायुं-आयुं

सर्वनामो

एकि—एके	तुम्हे—तमे	मइं—में
किहां—क्यां	अम्हे—अमे	किणहिं—केणे—
सु—ते	अम्हरहइं—अमने	कोईथी
तुम्हारउ—तमारो	ज—जे	माहरइ—मारे
कुगरहइं—कोईने	माहरउं—मारो—माहं	तुम्हारइ—तमारो
जु—जे	स—तेणी	हउं—हुं

बीजा शब्दो

आघउ—आघो	सामुही—सामी
सगळ—सघळो	घरे—घरे
पाछउ—पाछो	पेट—पेट
उतावला—उतावळा	ओरहा—ओरा—नजीक
असवार—असवार—अस्वार	दीकिरी—दीकरी
जदपिहिं—जदपि—यद्यपि	बहिलउ—बहेळामां
तुम्ह पाखइ—तमारा विना	घी—घी
परिवार कह्नां—परिवार—कनेथी—	रेडायां—रेडायां—ढोळया
परिवार पासेथी	जुवनु—जोबन
तेह कन्हइ—तेनी कने	पहुतउ—पहोंत्यो—पहोच्यो
एक गमा—एक गम—एक तरफ	काजु—काज—कार्य
बीजा गमा—बीजी गम—बीजी तरफ	बिहुंगमा—वने—गमा—वने—तरफ
धननाशु—धननाश	ढलिउ—ढळ्यो—ढळी पड्यो
विसाहणउं—वसाणुं—खावानुं वसाणुं	दीकिरउ—दीकरो
मांहिलउ—मांहिलो—मापलो	डोकरी—डोकरी—डोशी
वाणउत्रि—वाणोतरे	दीकिरा कन्हइ—दीकरा कने—दीकरा
दुहेलउं—दोहिलुं—दुःखहुं	पासे

सोमसुंदरना
बीजा शब्दो

१६३ सोमसुंदर—(संवत्-१४१५)

क्रि०

बी० श०

प्राप्ती-पामी-प्राप्त करी

हूउ-हूवो-ययो

मारी-मारी

मारीउ-मार्यो

लीधउं-लीधुं

जायु-जायो-जण्यो

पूछिउ-पूछ्यो

जाणिवु-जाणवो

प्राप्तिउ-प्राप्त्यु

देपाडी-देखाडी-क्रतावी

ऊतरि-ऊतर

अहियासिया-सखा

हवुं-ययुं

मई-मई-मरी

रोती रहइ नहीं-रोती रहे
नहीं

हवी-हुई-यई

आणी-आणी-लायी

पाउ-धरिया-प-धार्या

तेटउ-तेट्यो

करउं छउं-करं छुं

देपउं-देखुं छुं

देपइ-देखे छे

धराइ-धराय (कर्मणि)

पारिण-परण

लांयउं-लांयो

ठाकुर-ठाकुर-ठाकोर-

मालिक

त्रिणि-त्रण

परस्परइ-परस्पर

आपउ-आखो

क्षाति-ख्याति

गाढेरी-गाढ-घणी

बोकडा-बोकडा

पिरीआ-परिया-यंशज

केडइ-केडे-पाछळ

भीगारी-भीखारी

केडां-केडे-पाछळ

सम-सम

पोटलउ-पोटलो-पोटलुं

परहुणाना-परोणाना

अन्यात-अज्ञात

परहणउ-परोणो

छुंछुं-छुंछुं

तूनारानउं-तूनारानुं-

तूनारानुं

जमहर-जौहर-यमहर

धाडि-धाड

थूंकि-थूंकवडे

आफणी-आफरहुं-

आपोआप-एनी मेळे

जु-जो

तु-तो

बेटउ-बेटो

मूलगु-मूल-मुख्य-यडो

पगरणि-पगरण-प्रसंग

ऊपर

सोनीया-सोनेया

कडाहि-कटाई

विट्टी-बट्टी

मईसा-मैसा-पाडा

पाटकी-खाटकी

छीक-छीक

रुडां-रुडां

विरुआं-विरूप-वरयां

-बट्टपां

पणि-पण

पारी-पारी-पारे-पार

लक्ष्मीधरना १६४ अर्दावीरा (पारसी साक्षरनी कृति
बीजा शब्दो सं० १४७१)

क्रि०	क्रि०	बी० श०	बी० श०
हुई—हुइ—यइ	दीधउ—दीधो	पछइ—पछी	पण—खंड (?)
अछइ—छे	करइ—करे	सातइ—साते	खी प्रति
सांभल्यउं—सांभल्युं	दीधी	वइहइनि—बेहेन— वेन	हाड
सांभल्या पछी	खाधउं—खाधुं	भार्या	तद्वारां—तमारां
थई	कीधी	एतलउ—एतलुं —एटलुं	लुंडी—लेंडी
पामिउं—पाम्युं	गिउ—गयो	जइमु	हाथ
कीधउ—कीधो	गेई—गई	जिम	बेहू—बेऊ
रही	घाली	यम	जोडइया—जोडया
बोलिउं—बोल्यां	बइसइ—बेसे छे	जइम	स्तुति
कर—करो	सुआरिउ—सूवाब्बो	महाभारतर— महाभारे	वणी
थाउं—थईए	रापइ—राखे छे	खी	ऊयधी—औयधी
अछउं—छुं—छीए	फिरीनइ—फरीने	बीजा	आदेश
हुइ—होय—छे	बइठी—बेठी	ऊमी	इसुं—एवुं
कादीइ—कादे	उचरइ } ऊचरे छे	आगलि	आत्मा
लिउ—ल्यो—लई	अछइ }	आगलइ }	हेठ—हेठे
जाओ	पहुतु—पहोत्यो	आगल	जणाविवउं—जणा— ववानुं
खाउं—खाओ	आल्यु } आल्यो	वहइन—वहेन	ऊपरि—ऊपर
ताणउ—ताणो	आल्यः }	कलत्र	सइर—शरीर
बोलिउ—बोल्या	करइं—करे छे	भर्त्तार	पुहरि—पहोर
दीठउ—दीठो	हुऊअ—हुओ—ययो	स्तंभ	पापलि—आजुवाजु
पडइ—पडे	देपाडउं—देखाडुं		
	कहइ—कहे छे		
	आव		

बी० श०

चली-वली	सखाइआ-सहायो
जोइउ-जोयो	भउवन-भुवन
किरि-किल	वइनोइ-विनोद
जीवती	सउखउ-सुख
प्रचउर-प्रचुर	द्रउगंध-दुर्गंध

बी० श०

सउगंधपणउं-सुगंधपणुं	नइग्रहउ-निग्रह
विभन्न-विभिन्न	स्थानइकु-स्थानक
विहच्यउ	सउंदर-सुंदर
विहच्यउ } वच्चे वच्च	तजं-तूं
अनइ-अने	हउइ-होय

१६५-हेमहंस-(संक्त् १५००)

हेमहंसना
बीजा शब्दो

क्रि०	क्रि०
आपवउं-आपवुं	ग्या-गया
आलइ-आले छे	छइं-छे (बहु०)
दिइ-दे छे	हओ-हो
हीडइ-हीडे छे	हुइ-होय
परिणेवा-परणवा	व्याईई-व्याईए
घाती-घाली-नाखी	फहइ छइ-फहे छे
ढांकी	छे
मूंकित-मूक्यो	मिलशइ
मूक्तां छइ-मूक्यां छे	छइ-छे
आप्या	मेलशइ
घाल्यो	काहि छइ
फीटी-भटी	सीशइ
फेटी-फेटी-भट्टाटी	करइ
ऊघाडी	कीधउं
कीथी	चांछड

बी० श०

कुटुंब
चीठी
पाशइ-पासे
वन भणी-वन-
तरफ
सादिं-सादें
पिउ-धयो
दीहाडउ-दहाडो
पगि-पगे-पगमां
गुर-गुरु
सहू को-सज कोई
धणु-धणो
आप्यो
तावडटं-तावडे-
तापने छीधे

बी० श०

भारे-भारे-दीर्घ-गुरु
भारी-भारी-दीर्घ-गुरु
काजकाम-कामकाज
किमइ-केमे
सासू-सासू
सिउं-शुं
नणंद-नणंद
ढांकणूं-ढांकणुं
महामर्जादी-महा-
मर्जादी
श्रावक-श्रावक
मसाण-मसाण
हवडां-हमणां
छगारेक-छगारेक
तक्ताक-तक्ताक

क्रि०	क्रि०	घो० श०	यी० श०
चीतवउं	परणिवा	दूकडु—पासे	ठली—ठली—
खमावइ	चूकड	नीरुलवड—नीक—	खाली
पुहुतउ	मगावइ	लवे—	ना—ना
सलसलीनइ—	गिउ	नीरुलवायी	सधलु—सधळो
सळवळीने	करइ	थाकु—थावयो	नइ—ने
चमकिउ	खीजई	आंबानी	कोठो—कोठो—पेट
पिउ—थयो		मउइइ } मोडे मोडे	घणीक लगड गया—
		मउइइ } —विलंबे	घणे सुधी गया

१६६—असाइत—(संवत् १४१७)

असाइतना
बीजा शब्दो

क्रि०	क्रि०	घो० श०	घो० श०
भणि—भणे—कहे	धरी	नरवि—नरपति	साध—साधु—शाह
मारिस—मारीश	गाइ	करि—करमां—हायमां	कोड
होइ	कुपी	छुरी—छरी	वाट
मारि—मारे	कहि	रुडी—रुडी	वागि—वागे—चोकडे
कीया	अवधार	कूअरी—कुंवरी	सावज
गया	हती	नरमली—निर्मळी	अनोपम
कहीइ—कहेवाय	मेहला—मेल्यां	बावनवीर	गढ
वरणव्योस—वरण	कीउ	त्रिपनमु	मढ—मठ
—वीश	बलतउ	पणि—पण	मंदिर
वरणवुं	आवीउ	मढि—मठमां	पोलि—पोळ
करि	ऊडी गयुं—ऊडी	बारि—बारणामां	पगार—प्राकार
धरं	गयो	पंचसि—पांचसें	सकति—शक्ति
कर	संमार	वीनती	रपि—प्रापि

ક્રિ०	ક્રિ०	ચી० શ૦	ચી० શ૦
મિલ્યા	મારુ	પંધિણી—પંચળી	વાસમીર
ઝઠાડુ—ઝઠાડ્યો	મેલું—મૂકું—ઝોડું	ઈંઢા—ઈંટાં	સરસતિ
ઝઠિઝ	ગ્યુ—ગાયું	નિ—ને	વિઘન
થયુ	ચડુ—ચડ્યો	ભરતારિ—ભરતારે	ઉદભૂત—અદ્ભુત
વસીઝ	દીજિ	લગુનિ—લગાળ—	પરમેસુ—પરમેશ
વળાસ્યું	ધરસિ	સુધી	કોઈ—કોઈ

૧૬૭ મીમ—(સંવત્ ૧૪૮૮)

મીમના ધીજા
શબ્દો

ક્રિયાપદો

જંપડ	કરડ	સુશડ	પૂરડ
નિસુણિ	હડું—હડું—થયું	મંઝાડ	ઉતારડ
શહિ—સાલી	અછડ	ઢોઈડ	પડિઝ
મરડ	હસડ	જોઈડ	સાહય—સાધયતિ
ધડહડડ	દડવડ્યાં	વિધંસડ	આણયૂ
ગડઅડડ	આવરડ	કહડ	વપાણિઝ
ધાડ	મંજડ	સંભલિ—સાંભલ	ઢલડ
ધસડ	ચઢાવડ	કિદ્દ	સોહડ
આપૂ	તોલડ	મંતિ—માય છે	યિઝ
જડ—જડિને	હંટી લિડ—હંટી ત્યે	ઠ્યડ—સ્યાપે	સંચરડ
મંડિઝ—માંડ્યો	જીવડ	દુલંતિ	આઆ—આવ્યા
પૂર્ણ	યિઝ	પાપરિઝ	વિન્નવડ
પુહતઝ	ધમનમડ	પંપાવરિઝ	મિલ્ધી
લાંધડ—નાંધે	ગમડ	પામીડ	કંપાડ
વરાવ્યાં			

ચો ૦ શ ૦

માલિ—માલે	<div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> ગયગામિણિ ગયગામણિ </div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle; font-size: 3em; margin: 0 10px;">}</div> <div style="display: inline-block; vertical-align: middle;"> ગજગામિની </div>
પાધરિ—પાદરે— પાદર તરફ	
કિરિયાણા	પથપક્ષ
સાગિહિ (દેશ્ય)—સમૂહ	પતિમત્તિ
આણણિ—આનને	જબલ—યુગલ
સોહ	જસ—જેની
જુગાળતણંદ	રમયમ—રમાસ્તમ
કિ—શુ ?	સૌનનવન
નિતવ	રોક—રોચિસ્—શક્તિ
પ્રલલિત વેણિ	શશિહર
નિત્ત—નેત્ર	કેવીતણા—કોઈના
તારણિ—તરણી	ઘાડ—ઘા
આરણિ—અરણ	ગદ્દ—ગજેદ્ર
મયમત્ત—મદમત્ત	અહિણવડ—અમિનવ
પંચાપણ—પંચાનન	લોયણ—લોચન
પરચડ	બાવન—બાવન
દત્તસલ	અગાડ—આગે
મપદુ	હારાઝલિ—હારાવલિ
નરનાહ	નેઝર—નૂપુર
વત્તારડ—વર્તારો	અનહ
જોણા—જોણું	વાયિ—વાયમા
માઈ	નાતરુ
મળી—તરફ	

यो० श०

नवू	हाट
पायऊ-पायग	हालमुल्लोल-हालकल्लोल
आज	छडचोक-छडेचोक
जोह-योध	अपुञ्ज
भाट	पेवि-क्षिप्रं-जलदी
शिला	बेउधुनि-बेदध्वनि
रहता	नीसाणडे
आघउ-आघो	परिगर-परिकर
लाज	उरयल
निलषटि-ल्लाट पट्टे	रगत-रक्त
पडि-खडी	पिपल-पृथुल
ति-ते	तिलय-तिलक
कल्लि-काले	सरिस-सदश
शृंगार	अवहि-अबधि
हार	माहेसो
अनइ-अने	रिणतूर-रणतूर्य
पगर-पगारा	मयमत्ता
कसूर	कटयडई-कडकाडीने-कड दर्ईने
केसर	करोडि-करोडमा
तेल	पेहा-धूळ ऊडवी
वास्या-सुगधी	विगति-वीगत
पींडी	

૧૬૮ પન્દરમા સૈકાના વિશિષ્ટ પ્રયોગો—કુલમંડન

સંવંધક ભૂતકૃદંતનો 'ઈ' પ્રત્યય છે : કરી,
કુલમંડનના લેઈ, દેઈ (સંવંધક ભૂતકૃદંત)
વિશિષ્ટ પ્રયોગો શિષ્ય શાસ્ત્ર પદી અર્થ પૂરૂઢ.

હેત્વર્થ કૃદંતનો 'શ્વા' પ્રત્યય છે : કરિયા, લેવા, દેવા.
ધુંમકાર ઘડા ઘડિયા માટી આણઢ.

હેત્વર્થ કૃદંતનો 'ઈ' પ્રત્યય પળ છે : કરી જાણઢ, કરી સકઢ, લઈ
જાણઢ, લઈ સકઢ, દેઈ જાણઢ, દેઈ સકઢ.

વર્તમાન કૃદંતનો 'અતઃ' કે 'તઃ' પ્રત્યય છે : શિષ્ય શાસ્ત્ર પદતઃ
હઃ સાંભલઃ, કરતઃ, લેતઃ—(નરજાતિ) કરતી, લેતી (નારીજાતિ)
કરતઃ, લેતઃ (નાન્યતરજાતિ)

કરસળી હલ છેડતઃ વીજ વાયઢ.

સાધારણ કર્તૃસૂચક કૃદંતનો 'ળહાર' પ્રત્યય છે : કરળહાર, લેળહાર,
દેળહાર, ધર્મ કરળહાર જીવ સુખ પ્રામઢ.

કર્મણિ વર્તમાન કૃદંતનો 'ઈજતઃ' પ્રત્યય છે : શિષ્યિઈ શાસ્ત્ર પદી-
જતઃ હઃ સાંભલઃ.

વીજતઃ, લીજતઃ, પદીજતઃ, (નરજાતિ), કીજતી (નારીજાતિ),
કીજતઃ (નાન્યતરજાતિ).

સૂત્રધારઢ કીજતઃ પ્રાસાદ અથવા કીજતી વાવી અથવા કીજતઃ
દેહરઃ લોક દેખઢ.

કુલમંડન કહે છે કે કર્તૃપ્રયોગ ં 'પાધરી' ઉક્તિ છે અને
કર્મણિ તથા માવે પ્રયોગ 'વાંકુઢી' ઉક્તિ છે. (પૃ૦ ૨૬૬) આ વે

ઉપરાંત એક ત્રીજી ‘ કર્મક્ત્તા ’ ઉક્તિનું ઉદાહરણ દેખાડતા કુલમંડન વ છે કે—“ ‘ એ પ્રંથ સુખિ પદાયદ ’. ‘ હાં સોનડં સદુંગડં વીકાદ ’ ”.

સત્કર્મક ક્રિયાપદ મંબંધી ભૂતકાળની ઉક્તિને સમજાવતાં કુલમંડ જણાવે છે કે લોકભાષામાં ભૂતકાળમાં કર્મણિ પ્રયોગ જ થાય છે. “ પ્રાકૃત ઉક્તિ સત્કર્મક અતીત કાલિ કર્મિ જિ બોલીયદ ”—જેમકે—

‘ થાવકિદ્ દેવુ પૂજિત ’ વળી તે કહે છે કે—“ અનડ જેહ ઉતિ માહિ ગત્યર્થ અથવા અવર્મક ક્રિયા હુદ, તિહાં પ્રાકૃતવાર્તા અતીતકાલિ કર્તા બોલાયદ ” અર્થાત્ જે વાક્યમા ભૂતકાળ સૂચક ક્રિયાપદ ગત્યર્થવ હોય અથવા અવર્મક હોય ત્યાં ભૂતકાળનો પ્રયોગ લોકભાષામા કર્તારિ પળ થાય છે. જેમકે—

ચૈત્રુ ગામિ ગિત; તારડ ડગિત, લોગ ડઠિત, સૂતડ, જાગિત.

‘ સતિ ’ સત્તમીનો પ્રયોગ—

મેધિ વરિસતદ મોર નાચદ (‘ મેધિ ’ સતિ સ૦) ગુરિ અર્થુ કહતદ પ્રમાદીડ ડંધદ (‘ ગુરિ ’ સતિ સ૦) ગોપાલિદ ગાદ દોહીતીદ ચૈત્રુ આલિડ (‘ ગાદ ’ સતિ સ૦) ચૈત્રિદ ગાર્દતદ મૈત્રુ નાચદ (‘ ગાર્દતદ ’ સતિ સ૦)

ઉપરિ—ઉપર હેઠિ—હેઠે વત્હદ—વત્ને તડ—તો	આનો યોગ થતાં નામ પદ્ધિમાં આવે છે	પરાદ—પરાદ—ગાયે વર્ષે ને અગાડને વર્ષે ગિડ કાલિ—ગડ કાલે અનેદ દીસિ—અન્ય દીસે પાછલિ—પાછલ
---	-------------------------------------	---

જં-જે

તં-તે

જઢ-જો

જાં-યાવત્ } આનો યોગ યતાં
તાં-તાવત્ } નામ દ્વિતીયા છે છે

પાપલિ-પાણે } આના યોગમાં
વિના } દ્વિતીયા અને પછી

પાખડ-પાણે } આના યોગમાં
વિના } દ્વિતીયા

ઈહં-અહીં

તિહાં-ત્યાં

હવડાં-હમણાં

કિવારડં-કેવારે-ક્યારે

અનેરીવાર-અન્યવારે-બીજે વલતે

કિમ-કેમ

તિમ-તેમ

અઢુણ-ઓણ-આ વર્ષે

આગલિ-આગલ

ઢાવા ગમા-ઢાવી ગમ-ઢાવી તરફ

વિહું ગમા-વને ગમ-વને તરફ

બાહિરે-બહાર

હેઠિલું-હેઠલું

બાહિરલું-બહારલું-બારખલું

જિમળ ગમા-જમળી ગમા-જમળી તરફ

સવિહું ગમાં-સંગમ-વધી બાજુ

ઝપિલું-ઝપલું

આગિલું-આગલું

તાહરડં-તારં

જિહાં-ઝ્યાં

કિહાં-ક્યાં

તિવારડં-તેવારે-ત્યારે

જિવારડં-જેવારે-ઝપારે

સડંવડ-સડંવ

એકવાર-એકવાર

જિમ-જેમ

ઈમ-એમ

પડર-પોર-ગયે વર્ષે

આજુ-આજ

કાલિ-કાલ

આવતડ કાલિ-આવતી કાલે

કાંડ-કાંડ

અનડ કાંડ-અન્ય શું-બીજું શુ-બીજું
કાંડ

તડ કિસડ-તો શું-તેથી શું અથવા
તેથી કેવું

તમ્હારડં-તમારં

માહરડું—મારું
 અમારડું—અમારું
 તેહતળડું—તેહનું—તેનું
 અનેરાતળડું—અન્યનું
 કિહતળડું—કેહનું—કેનું
 જિસડું—જેવું
 અનેસડું—અન્યની જેવું
 સરીપડું—સરખું
 તેતલડું—તેટલું
 કેતલડું—કેટલું
 તેવડડું—તેવડું
 કિત્યડું—કૃદ્ધમ્—કેવડડું—કેવડું—કેટલું
 વડું—કેટલું મોટું
 તેતલા—તેટલા
 તઈય લગડ } ત્યાંલગી—તે
 તઈય લગડ } સમયથી માંડીને—
 તઈય લગડ } ત્યારથી માંડીને
 હડ—હો
 આય (ઘ ?) ડ—આધો
 હેઠડ—હેઠું
 પડલડ—પેલો
 પાછિલડ—પાછલું
 છેહિલડ—છેહું
 પૂર્વિલડ—પૂર્વલું—પૂર્વનું

જેહતળડું—જેહનું—જેનું
 એહતળડું—એહનું—એનું
 કિસડું—કેહું
 તિસડું—તેવું
 ઇસડું—એવું
 જેતલડું—જેટલું
 એતલડું—એટલું
 જેગડડું—જેવડું
 એવડડું—એવડું
 જેતલ—જેટલા
 કેતલ—કેટલા
 જઈય લગડ } ઝ્યાં લગી—જે
 જહીંડ લગડ } સમયથી માંડીને—
 } —ઝ્યારથી માંડીને
 અજી—હજી—આજ સુધી
 અઈય—આ
 કુ જિ કડ—કોણ જાણે શું (, !)
 કિસડ—કિમ્—કશું—શું
 ઓલિડ—ઓલ્યો
 પહિલડું—પહેલું—પેલું
 આગિલડું—આગલું
 માહિલડું—માપલું—વચેનું
 વેગલું—વેગલું
 રહાંતળડું—અહાંનું

ગ્રામતળાઉ—ગામનું	આજનહાઉ—આજનું
કેઢી ગ્રામતળાઉ—કર્ડે ગમનું—કર્ડે વાણનું	પરાયું—પરાયું
અહુળોકાઉ—ઓળુકું	પરોક્કાઉ—પોલ્લું
કાઢાણાઉ—કાઢાનું—કાલનું	વહિલાઉ—વહેલું
મહાઉ—મોહું	ગાઢ—ઘણું—ગાઢું
ઘોરહાઉ—ઘોરું	

૧૬૯ પન્દરમા સૈકાની ગુજરાતીનો સ્પષ્ટ સ્થાલ આવે તે તાટે અહીં મેં તેને લગતા વિશેષ પ્રયોગો જણાવ્યા છે. અને ૧૪૧૧ થી ૧૪૮૮ સુધીની પાંચ વૃત્તિઓના ઉત્તારા પણ આપ્યા છે.

✓ આ ગુજરાતી અને આપણી ગુજરાતી ઘણે હલે તો નહીં જેવો જ ભેદ છે. ‘અહ’ અને ‘અહ’ વાળાં પદોનો ઉચ્ચાર આપણે તેમનો ગુણ કરીને ઇટલે ‘અહ’ નો ‘અ’ અને ‘અહ’ નો ‘ઓ’ કરીને કરીએ છીએ ત્યારે પન્દરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં તેમનો ગુણ થયા વિના જ અમને અમ ઉચ્ચારણ થાય છે. વીણું, અત્યારસુધીની ગુજરાતીમાં પ્રથમાનું એકલચન ‘ઓ’ કારવાલું નહોતું જણાતું તે, આ વૃત્તિઓમાં ઉપલબ્ધ થાય છે. જો કે ‘ઓ’ કારવાળા પદનો ઉપયોગ વિશેષ નથી થયો દેખાતો; પણ છે તો રૂઢો અને સાથે ચંદ્ર, સોનાર, વીતરામ, જીવ, આં પ્રથમામાં આજે ય વપરાતાં પદો પણ એ વૃત્તિઓમાં વપરાયાં છે. અને પ્રાચીન પરંપરાનો ‘હ’ ઇટલે જનપદ,) ૩ ‘હરિદત્ત વગેરે ‘હ’ વાળા પણ પ્રથમાંત પ્રયોગો દેખાય છે.

તાત્પર્ય એ કે પ્રાચીન અને અર્વાચીન વચ્ચે પ્રચરના પ્રયોગોની વપરાશ આ વૃત્તિઓમાં છે.

૭) એ જ પ્રમાણે અત્યાર સુધીની વૃત્તિઓમાં ત્રીજી વિભક્તિમાં ‘હ’ કે

‘ઈ’ પ્રત્યય વપરાતો, તે નામને છેદે જુદો રહેતો કે નામના અંત્યસ્વર સાથે મળીને રહેતો. પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં તેવા પ્રયોગો ઉપરાંત નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળીને કે જુદો રહેતો ‘૯’ પણ વપરાયેલો છે; જેહે, ઘણે, વીજી૯, દેવતા૯. આપણી ચાલુ ગુજરાતીમાં તૃતીયાના ‘૯’નો ઉપયોગ પણ ૯ રીતે જ પ્રવર્તે છે.

(૧) પન્દરમા સૈકાની કૃતિઓમાં વપરાયેલી પદ્યીના પ્રત્યયોમાં—રહૈ, રહૈ, હૈ, તણઁ, તણી, ની, તણા, નાં, નઁ, નું, નઠ, નુ, હ અને ચા ઇટલાનો સમાવેશ છે. આમાંનાં કેટલાંક તો પરંપરાથી ચાલ્યા આવે છે; પરંતુ રહૈ, રહૈ, હૈ, નાં, નું, નુ, ની અને ‘ચા’ ઇટલા પ્રત્યયો આ સદીમાં નવા આવ્યા છે. નવા ઇટલે અભૂતપૂર્વે ૯મ નહીં પણ અગાઉ નહીં વપરાયેલા ૯વા. ‘તણઁ’ નો ‘નુ’ ‘તણૈ’ નો ‘ની’ અને ‘તણઁ’ નો ‘નું’ ૯ રીતે ‘નુ’ ‘ની’ અને ‘નું’ ની ઉપપત્તિ છે. ચાલુ ભાષામાં આ પ્રત્યયો છૂટથી વપરાય છે. ત્યારે ઉક્ત કૃતિઓમાં ૯ પ્રત્યયો ઉપરાંત ‘તણઁ’ વગેરે પ્રત્યયો પણ વપરાયેલા છે. ચાલુ ભાષામાં ય કવિતામાં ‘તણો’નો ઉપયોગ ચાલુ છે, ૯ ધ્યાનમાં રહે. ચોથી, છઠ્ઠી અને વીજીના પ્રત્યયોમાં વિશેષ ભેદ નથી. ૯થી ચોથી અને વીજીના પ્રત્યયોની ચર્ચા જુદી નથી કરતો.

પન્દરમી સદીમાં વપરાયેલા ‘રહૈ’ ‘રહૈ’ કે ‘હૈ’ ના મૂળનો ક્યાલ સ્પષ્ટ નથી આવતો છતાં હેમાચાર્યે સૂચવેલા તાદર્થ્યસૂચક ‘રેસિ’ કે ‘રેસિ’માં તેમનું મૂળ સંમિલિત છે અથવા તાદર્થ્યસૂચક ‘રેસિ’ + ‘કેહિ’ ૯ રીતે બે નિપાતના જોડા દ્વારા આવેલા ‘રેસિકેહિ’ ૯ જાતના પદમાં પણ તેમના મૂળનો મંમય છે. ચતુર્થી અને પદ્યીમાં ભેદ નથી ૯થી જ તાદર્થ્યસૂચક ઉક્ત નિપાતો, પદ્યીનૂચક ‘રહૈ’ વગેરે

પ્રસ્તુત પ્રત્યયોના મૂલ્યમાં હોવાની કલ્પના થાય છે. કેટલાક ત્રિદાનો 'અર્થકે'—અરયકે—અરહૈ—રહૈ—રહં કે હૂં કરીને 'રહ' કે 'હૂં' ની ઉપપત્તિ કલ્પે છે. 'ચા'નું મૂલ્ય હેમચંદ્રે બતાવેલા સંબંધસૂચક 'અચ્ચ' પ્રત્યયમાં છે. ૮-૨-૧૪૯ સૂત્રમાં 'તુમ્હેચ્ચ' 'અમ્હેચ્ચ' નું ઉદાહરણ આપીને હેમચંદ્ર 'અચ્ચ' પ્રત્યયની સાચીતી આપે છે. પ્રાકૃતમાં તો 'અચ્ચ'નો ઉપયોગ માત્ર 'યુષ્મદ્' અને 'અસ્મદ્' પૂરતો છે, ત્યારે લોકમાપમાં તે વ્યાપક બનેલો છે. એવી જ કવિ અસાદે 'રાઢિ' એવું 'અચ્ચ' પ્રત્યયવાળું પદ વાપરે છે.

✓ ચાલુ ભાષામાં વપરાતા 'શિલા ઉપર' જેવા પ્રયોગો પણ પન્નરમી સદીની કૃતિઓમાં મળે છે. 'સિદ્ધસિલા ઉપરિ' વગેરે.

✓ અત્યાર સુધીમાં સાતમી વિભક્તિ માટે 'માહિ' કે 'માહિ' પૂરકનો ઉપયોગ થતો આવ્યો છે. તથા નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળેલો કે જુદો 'હ' પ્રત્યય વપરાતો આવ્યો છે ત્યારે પન્નરમા સૈકાની કૃતિઓમાં નામના અંત્ય સ્વર સાથે મળેલો 'અ' પ્રત્યય પણ વપરાયેલો છે. ચોરે, અનેરે, ગર, લક્ષણે इत्यादि. અહીં જણાવેલી પન્નરમી સદી પહેલાંની ગુજરાતી કૃતિઓમાં આ રીતે સમગ્રસૂચક 'અ' પ્રત્યયનો ઉપયોગ થયો જાણ્યો નથી.

ચાલુ ગુજરાતીમાં આ 'અ' પ્રત્યય અને 'મા' પૂરક વિશેરે કરીને પ્રચલિત છે.

૧૭૦ પાંચમીના પ્રત્યયો તડ, ઇતડ, હૂંતડ, થડ, થકડ, થિકુ, થિક્, થિક્ક, થકી. એમાંના આદિના ત્રણ, પરંપરાથી પાંચમીના પ્રત્યયોની ચર્ચા ચાલ્યા આવે છે અને 'થડ' વગેરે પન્દરમી સદીની કૃતિઓમાં વપરાયેલાં પાંચમીનો અર્થ બતાવ-

નારાં પૂરક પદો છે. એને પ્રત્યયો કહો તો પળ ચાલે. મૂળ ‘સ્થિત’ કે ‘સ્થિતક’ માંથી ઉત્ક ‘થડ’ વગેરેની ઉપપત્તિ છે એમ કેટલાક વિદ્વાનો કહે છે. ‘વૃક્ષ થકડ પાન પડડ’ એટલે ‘વૃક્ષમાં સ્થિત રહેલું પાંદડું પડે છે’ આમાં ‘થકડ’ એ પ્રથમાંત છે અને ‘પાન’ નું વિશેષણ છે, એટલે ‘થકડ’ વગેરેમાંથી પાંચમીનો અર્થ નીકળતો જણાતો નથી. જેમ પછી-સૂચક ‘તળ’ પ્રત્યયવાળું પદો વિશેષણરૂપ છે તેમ ‘થકડ’ વગેરે પદો જેને લગેલાં છે તે પદો પણ વિશેષણરૂપ છે અને તે પણ વિકારી. અહીં એ યાદ રાખવું ઘટે કે ‘તળ’ તો સંબંધસૂચક પ્રત્યય છે; ત્યારે પ્રસ્તુત ‘સ્થિત’ શબ્દ કોઈ પ્રકારના વિમત્સ્યર્થને સ્વતંત્રપણે જણાવતો નથી; પરંતુ ધુલ્લમંડને એ ‘થકડ’ વગેરેને પંચમીના પ્રત્યયો તરીકે જણાવેલા છે, એટલે એ પંચમીના પ્રત્યયો છે એમા શકા નથી; છતાં તેની ઉપપત્તિ માટે બતાવાયેલો ‘સ્થિત’ કે ‘સ્થિતક’ શબ્દ બરાબર છે કે કેમ? એ વિચારણીય છે. સપ્તમીના ‘માહિ’ના મૂળરૂપે સૂચવાયેલો ‘મધ્યે’ શબ્દ પોતે જ સાતમીનો ભાવ સૂચવે છે તેમ ‘સ્થિત’ શબ્દદ્વારા કોઈ રીતે પાંચમીનો ભાવ દોતિત થતો નથી. ‘વાઘથી બીડું છું’ ‘બઘ્ઘથી ભાવનગર બાર ગાડ છે’ ‘મારાથી તે મોટો છે’ એ પદોમાં રહેલા ‘થી’નું મૂળ ‘સ્થિત’ કલ્પીએ તો અર્થ કેમ ઘટાડ્યો?

‘વૃક્ષફલ’ માં ‘ફ’ તૃતીયાનો સૂચક છે અને ‘તડ’ નું મૂળ પંચમીસૂચક ‘તસ્’ મા છે; એ જોતાં ‘ફલ’ એ, ‘ફલ-તડ’ એમ બે પ્રત્યયો મળીને એક પ્રત્યય બનેલો છે. તૃતીયા અને પંચમીના અર્થમાં સાદૃશ્ય પણ ઠીક ઠીક છે, એટલે ‘ફ’ અને ‘તડ’ ના મેળમાં કશો વાધ માસતો નથી. અથવા જેમ ‘મધ્યે’ પદ સપ્તમીને સૂચવે છે તેમ ‘ફલ’ અભ્યય પંચમીનું દોતરૂ છે. તેને સ્વાર્થિક ‘અક’ લગતાં ‘ફલ-તડ’, તે

દ્વારા ઇતકઓ-ઇતઅઓ-ઇતઅઝ-ઇતઝ એ રીતે પણ 'ઇતઝ'ને સમજાવી શકાય.

'ઇતઝ'ની પેઠે એક 'તઝ' પ્રત્યય પણ પંચમીને સૂચવે છે. તે 'તઝ' અને સંસ્કૃતમાં પંચમીના અર્થે વપરાતો 'તઝ્' એ બે વચ્ચે વિશેષ સમાનતા છે. યથી તઝ્-(૭-૩-૩૧ હૈ૦) તઝ્-તઝઓ-તઝઝ-તઝ એ રીતે 'તઝ'ને સાધી શકાય અને તે 'તઝ' દ્વારા 'થઝ'ને પણ લાવી શકાય. 'તઝ્' ના 'ક' નો લોપ ન કરીએ તો તઝઓ-તઝઝ-થઝઝ એ રીતે 'થઝઝ'ને પણ લાવી શકાય. અને હેમચંદ્રે સૂચવેલા (૮-૪-૩૪૧) પંચમીના 'હું'ને ફરી ચાર પંચમીસૂચક 'તો' (તઝ્-તો) લગાડવાથી 'હુંતો'ને સાધી શકાય અથવા પ્રાકૃતમાં પંચમ્યર્થે વપરાતો 'હુંતો' 'હુંતો' અને પ્રસ્તુત 'હુંતો' એ બધા એક જ કેમ ન હોય? સ્વરોનું પરિવર્તન ભાષામાં સાધારણ રીતે પ્રચલિત છે એટલે છેડે કે વચ્ચે ભિન્નભિન્ન સ્વરવાળા એ પ્રત્યયોની ઉપપત્તિ ઉક્ત રીતે સગત થઈ શકશે. આ માટે વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા ભાષાવિદોને મારી નમ્ર વિનંતી છે.

૧૭૧. પન્દરમા શતક પહેલની ગુજરાતીમાં 'છે' નો ઉપયોગ કોઈ બીજા ક્રિયાપદની સાથે થતો જાણ્યો નથી ત્યારે પન્દરમા શતકના અંતની ગુજરાતીમાં 'કહહ છહ' 'કહિ છહ'—એવા પ્રયોગો મળે છે, તેનો અર્થ 'કહે છે' એ સ્પષ્ટ છે. એ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે ચાલુ ગુજરાતીમાં જે રીતે 'છે' નો પ્રયોગ સહાયક-ક્રિયાપદ તરીકે થાય છે, તે જ રીતે પન્દરમા શતકના અંતની ગુજરાતીમાં પણ 'છે' નો ઉપયોગ થયેલો છે. આ પ્રકારે પ્રત્યયો, ક્રિયાપદો અને આગલ જણાવેલા શબ્દો જોતા પન્દરમા શતકની, ગુજરાતી, અત્યાસી, ગુજરાતી, વિશેષ નિષ્કર છે.

૧૭૨ પન્દરમા શતકની ગુજરાતીના નમૂનાઓમાં એક નમૂનો લક્ષી-

ધર નામના પારસી પંડિત ગૃહસ્થે લખેલા ગુજરાતી-ગદ્યનો છે. તે પારસી લેખક લેખકે લખેલી ગુજરાતી અને બીજા તરુણપ્રભ અને જૈન લેખક વગેરે જૈન લેખકોએ લખેલી ગુજરાતી, ભાષા તરીકે એ યંત્રેની સમાન ગુજરાતી એક જ છે.

પારસી પંડિતે વાપરેલાં નામરૂપો અને ક્રિયાપદોની સૂચી અહીં આપેલી છે; તથા નમૂનામાંથી વિભક્તિનાર સાતે વિભક્તિઓનાં ઉદાહરણો પણ જણાવેલાં છે. એ ઉપરથી ઉક્ત પારસી લેખકે વાપરેલી ભાષાના સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ સ્થાલ આવી શકે એમ છે અને એ ભાષા, પન્નરમા શતકના બીજા લેખકોએ વાપરેલી ભાષા કરતાં હેરા પણ ભિન્ન નથી, એ પણ એ ઉદાહરણો દ્વારા સમજી શકાય એમ છે.

એ પારસી લેખકની ભાષા સાંપ્રદાયિક વૃત્તાંતની સાથે સંકળાયેલી છે અને તેથી તેમાં કેટલાક શબ્દો એવા છે કે જેનો આપણને પરિચય ન હોય, પણ એમ હોવાથી કાંઈ ભાષાના દેહમાં ભેદ યતો નથી. આ નમૂનાથી એમ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે કે ગુજરાતના રહીશ તરીકે ગુજરાતી લખનારા જૈન, વૈદિક, પારસી વા અન્ય લેખકોની ભાષા જુદી જુદી મળી હોતી. જે કોઈ, જૈન અને બ્રાહ્મણ વા તદિતર એવા ગુજરાતી લેખકોની ભાષામાં ભેદ વળ્યે છે તે ભ્રમમાં છે.

ઉક્ત પારસી લેખકની ભાષામાં વપરાયેલા કેટલાક શબ્દો ઉપર પવિત્ર અવેસ્તાવાણીનાં ઉચ્ચારણોની અસર માલુમ પડે છે. અવેસ્તાવાણીમાં ‘એપામ્’ ને બદલે ‘અએપામ્’ ‘શ્રેષ્ઠ’ ને સ્થાને ‘સપ્રસ્ત’ ‘દેવ’નું ‘દેવ’ ‘એતેપામ્’નું ‘અએતેપામ્’ ‘અન્યેપામ્’નું ‘અન્યએપામ્’ ‘પ્રતિ’નું ‘પરતિ’ ‘દીર્ઘાયુ’નું ‘દરેગાયુ’ ‘ઉભય’નું ‘ઉબોયો’ ‘ભૂરિ’નું ‘નૂરિ’ ‘ભરતિ’નું ‘બરતિ’ ‘નારી’નું ‘નારી’ અને ‘મેપજ’નું ‘વેપજ’ એવાં ઉચ્ચારણો

વિશેષપણે પ્રચલિત છે. તેમ ઉક્ત પારસી લેખકની ગુજરાતીમાં ‘મુવન’નું ‘મહવન’ ‘વિનોદ’નું ‘વદનોદ’ ‘મુખ’નું ‘સમુખ’ ‘દુર્ગંધિ’નું ‘દડગંધિ’ ‘સુગંધપણું’નું ‘સડગંધપણું’ ‘નિમ્ન’નું ‘નડમ્ન’ અને ‘સુંદર’નું ‘સડંદર’ એવાં સ્વરવિસ્તેષ અને સ્વરવૃદ્ધિવાદ્યં પળ રૂપો વપરાયેલાં છે.

જે લેખકનો ગાઢ પરિચય પ્રાકૃત સાથે હોય તેની કૃતિમાં કેટલાંક પ્રાકૃત ઉચ્ચારણો આવી જવાનાં, જેનો ગાઢ પરિચય સંસ્કૃત સાથે હોય તેની કૃતિમાં સંસ્કૃતની અસર થવાની જ, તેમ પારસી લેખકની માપામાં એમની સાથે વિશેષ પરિચયવાળી અવેસ્તાવાણીનાં ઉચ્ચારણો આવે એ સ્વાભાવિક છે. ‘અર્દાબીરા’ના મુદ્રિત પુસ્તકમાં ‘સ્પા’ને બદલે અનેક સ્થળે ‘સ્ઠા’ છપાયેલું છે, તથા ‘સ્વર્ગ’ને બદલે ‘સ્વર્મ’ છપાયેલું છે. લખેલી પ્રતિબોમાં ‘થ’ અને ‘છ’ એક સરખા જેવાં જણાય છે. તથા બેવડા ‘ગા’ને બદલે લિપિ લખનારા ‘મ્ર’ જેવો ઘર્ષ લખે છે, એથી ‘પ’ અને ‘છ’નો તથા ‘ગા’ અને ‘મ્ર’નો વિસ્તેષ ન સમજાયાથી ‘સ્પા’ને સ્થાને ‘સ્ઠા’ તથા ‘સ્વર્ગ’ને સ્થાને ‘સ્વર્મ’ છપાયેલું જણાય છે, એવો મારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.

એ પુસ્તકની માપા પન્નરમા સૈકાની છે એમ તેની અંતિમ પુષ્પિકા ઉપરથી જ માલુમ પડે છે. પુષ્પિકા આ પ્રમાણે છે:—

“સંવત્સરેષુ ચતુર્દશશતેષુ સંવત્સર ૭૧ વર્ષે” इत्यादि “अध्यारु बहिरामश्रुत अध्यारु लक्ष्मीधर लक्ष्मन्” संवत्. १५०७ वर्षे मार्गसूर सितात द्वादशी त्रियौ सोम दिने अश्विनी नक्षत्रे वरैवान् जोग्य (वरियान्—वरियसि—योगे) प्रवर्तमाने श्री.नागसारकायां शुभं भवति” ..

આ બંને પ્રાંત લેખો દ્વારા પન્નરમા શતકના ઉત્તરાર્ધે તથા સોહ્યા અત્કના. આરંભે. જે. જાતની. ગુજરાતી. પર્વતી. હતી. નેત્રો. મ્પટ. મ્પટ. આવે એમ છે.

✓ ચારમા શતકની ગુજરાતી તે ઝગતી ગુજરાતી કે પ્રાચીન ગુજરાતી; તેરમા અને ચૌદમા શતકની ગુજરાતી વિશેષ સ્ત્રીલેલી કે કિશોર ગુજરાતી અને પન્નરમા શતકની ગુજરાતી તે મધ્યમ વયની ગુજરાતી કે આપણી તદ્દન પાસેની ગુજરાતી છે.

ઉક્ત કૃતિઓમાં ક્યાંય ક્યાંય ‘ સાગિહિ ’ જેવા દેશ્ય શબ્દો વપરાયેલા છે અને વીજી ભાષાના ‘ ગમાર ’ જેવા શબ્દો પણ ઉપયોગમાં આવેલા છે; પરંતુ તે ઘણા જ વિરલ છે.

૧૭૩ અહીં આપેલી પન્નરમા શતકની કૃતિઓમાં બે કૃતિઓ વૈદિક

પરંપરાના કવિ અસાહિત અને કવિ भीमनी છે.

વૈદિક લેખકની / કવિ અસાહિતની ‘ હંસાવલી ’ માં ‘ જાતીસમરણ ’
 અને જૈન લેખકની ‘ થાપણિમોસુ ’ ‘ મિથ્યાતી ’ ‘ આઠ કર્મ ’ ‘ વીરવચન ’
 સમાન ગુજરાતી વગેરે જૈન પારિભાષિક શબ્દો વપરાયા છે તેથી એમ

જણાય છે કે કવિ (અસાહિત) જૈન ધર્મના પારિભાષિક શબ્દોનો વિશેષ

પરિચય ધરાવે છે અર્થાત્ જૈન સંપ્રદાય સાથે તેનો સંસર્ગ ઠીક પ્રમાણમાં હશે.

તે બન્ને કવિઓની ભાષા તરફ વિદ્વાનોનું લક્ષ્ય રહેવાય એ માટે આ સ્પષ્ટે ધોરૂંક

વધારે જણાવવું જરૂરી છે. સાક્ષરોમાં એક એવો જૂનો મત પ્રચલિત છે કે

જૈન કવિઓની ભાષા અને વૈદિક કવિઓની ભાષા વચ્ચે અંતર છે. જૈન

કવિઓની ભાષા પ્રાકૃતમૂલક છે અને વૈદિક કવિઓની ભાષા સંસ્કૃત-

મૂલક છે. વચ્ચેની ભાષા છે તો ગુજરાતી પરંતુ તેના મૂળ પ્રવાહો ગુદા

ગુદા છે. આ મત, હું માનું છું તે પ્રમાણે તદ્દન ભ્રાંતિમૂલક છે અને અદ્ય-

તન વિદ્વાનો પણ આ મતને મિથ્યા માને છે. અહીં આપેલી અસાહિતની

અને भीमनी કૃતિ ઉપરથી આપણે સ્પષ્ટપણે જાણી શકીએ છીએ કે

વૈદિક હો કે જૈન હો વા અન્ય કોઈ હો પરંતુ જે કોઈ ગુજરાતી છે તેની ભાષામાં ભેદભાવ નથી. વિષયને ડીધે ભાષામાં જે વિશેષતા આવે તે સમજી શકાય એમ છે. પરંતુ એકની ભાષા સંસ્કૃતમૂલક છે અને બીજાની ભાષા પ્રાકૃતમૂલક છે એવો ભેદ તો તેમની ભાષા વચ્ચે નથી જ. અહીં મેં કવિ અસાદતની અને કવિ ભીમનાં કૃતિના જે શબ્દો અને ક્રિયાપદો આપ્યાં છે તે ડુપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે જૈન કવિ અને વૈદિક કવિની ગુજરાતી ભાષા વચ્ચે કશો જ ભેદ નથી. આ સંબંધે સદ્ગત સાક્ષરવર ભાઈ ચિમનલાલ દલાલે વસંતમાં (વ૦ પુ૦ ૧૫ અં૦ ૩-૭-૧૯૭૨) નીચે પ્રમાણે જણાવેલું છે :—

“ પ્રસ્તુત કાવ્યની ભાષા કોઈ પણ પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈનેતર ગૂજરાતી પ્રંય કરતાં ઘણી જૂની છે. પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ શબ્દો તથા પ્રયોગોથી આ કાવ્ય ઇટલું ઘણું ભરપૂર છે કે જો તેના કર્તાએ મંગલમાં ગણપતિનું નામ ના લીધું હોત તો તે જૈન કાવ્ય તરીકે ગણીને ઉપેક્ષવામાં આવે.” “ કવિએ સંસ્કૃત શબ્દોને વડેલે પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશ શબ્દો જ વાપરેલા છે. જે જૂની ગૂજરાતી ને જૈન ગુજરાતીમાં ભેદ સમજનારાઓએ વિચારવા જેવું છે. આ કાવ્યની જૂદી જૂદી પ્રતોમાં ભાષાના ઘણા ફેરફારો છે; પરંતુ જે પ્રતોમાંથી અવતરણો આપેલા છે, તેમાંની એક સં૦ ૧૪૮૮ માં લખેલી હોવાથી તેમાં મૂળ ભાષા ઘણે મોટે ભાગે અસલ સ્વરૂપમાં સચવાયેલી છે.”

ભાઈ શ્રીદલાલનું ઉક્ત કથન અક્ષરશઃ સ્પષ્ટ છે. પુનરુત્તિદોષ સ્વીકારીને. પણ. અહીં. અમારૂં. અને. ભીમના. કેટલાક. પ્રયોગો. પારી. વાર નોંધી વતાવું છું :—

અસાહત

મીમ

મઢ—(મઠ)

નરનાહ—(નરનાથ)

અહિળવડ—(અભિનવક)

પગાર—(પ્રાકાર)

કાહિ—(કાલ્યે)

સૌવન્ન—(સૌવર્ણ)

સકતિ—(શક્તિ)

પગર—(પ્રકર)

વન્ન—(વર્ણ)

રપિ—(શ્રપિ)

અપુલ્લ—(અપૂર્વ)

તિલ્ય—(તિલક)

કાસમીર—(કાશ્મીર)

આણણિ—(આનને)

નેડર—(નૂપૂર)

સરસતિ—(સરસ્વતી)

કરિયાણા—(ક્રયાણક)

લોચણ—(લોચન)

વિઘન

મયમત્ત—(મદમત્ત)

પાયક—(પાઐક—પદાતિ)

પરમેસુ

ગચંદુ—(ગજેન્દ્ર)

સરિસ—(સદૃશ)

મરતારિ

વેડ—(વેદ)

મત્તિ—(મત્તિ)

વાગિ

ધુનિ—(ધ્વનિ)

ગચ—(ગજ)

ધીનતી

ઘાડ—(ઘાત)

પચપંકચ—(પદપદ્મજ)

ત્રિપનસુ

નરવિ

અસાહત

મીમ

કિં

કિં

મણિ

કહીડ

વિજવડ

કહડ

હોઈ

ઝઠાહ

મંજડ

તોલડ

કીયા

ઝઠિડ

સૂસડ

મંડાઈ

ગયા

વળાસ્યું

જોડડ

આવડ

મારિસ

.

વિધંસડ

૧૭૪ કવિ અસાહતે અને કવિ મીમે વાપરેલો ઉપર જણાવેલા

શબ્દો પોતે જ કાઢી આપે છે કે એ કવિઓની માયા સંસ્કૃતમૂલક છે કે

પ્રાકૃતમૂલક છે ! મેં આગળ કહ્યું છે તેમ ગુજરાતી માયા કે કોઈ પણ

આર્યશાસ્ત્રી તત્ત્વપદી ભાષાનું મૂળ આદિમ અપભ્રંશમાં છે, પ્રાકૃત તેની મોટી માશી છે અને સંસ્કૃત તેની નાની પળ સમૃદ્ધ માશી છે. એટલે ગુજરાતી કવિઓ સંસ્કૃતનો પ્રયોગ ન કરે એમ તો ન જ વને. ગુજરાતીના જૈન કવિઓ પણ પોતાની કૃતિઓમાં સંસ્કૃત પદોનો ઉપયોગ શુદ્ધી કરે છે; પરંતુ એટલામાત્રથી કાંઈ તેમની ભાષા સંસ્કૃતમૂલક છે એમ કહેવાય શકે? ઘેરણા—અલંકૃતિ—જોઈને કોઈના મૂળ કારણની શોધ ન થઈ શકે; પરંતુ મૂળ ઉપાદાન, યોજના વગેરે ઉપરથી મૂળ કારણ સમજી શકાય. આ જોતાં ગુજરાતી જૈન અને વૈદિક યા અન્ય કવિની ભાષા વિશે અંતર સમજાવું એ મૂલ્યભરેલું છે. જેઓ પ્રાચીન ગુજરાતીનો અભ્યાસ કરે છે તેઓ ઉક્ત હકીકતને સ્પષ્ટપણે સમજી શકે છે.

૧૭૫ મૂળ નામ અને વિભક્તિસૂચક શબ્દને આગળપાછળ મૂકવાની પદ્ધતિ વિશે આગળ (૫૦ ૩૨૩) લખાઈ ગયું છે. અસ્તુતમાં કેટલાક એવા પ્રયોગો મળે છે કે મૂળ નામ અને વિભક્તિસૂચક શબ્દ વચ્ચે ‘જિ’ અવ્યયનું વ્યવધાન હોય. જેમ કે—

ધ્યવહિતવિમક્તિ- કર્મ જિ હૂં (કર્મને જ), તીર્થી જિ રહહ
ધાઘા પ્રયોગો (તેને જ), મૂર્હી જિ રહહ (મને જ) વગેરે.

સંસ્કૃત જેવી સુવદ્ધ ભાષામાં પણ આવા ઉદાહરણો છે; મળે વિરલ હોય છતાં છે તો સ્વરાં. જેમકે ‘તં પૌર્તિયાં પ્રથમમાસ’—‘તં પ્રથમં પાતયામાસ’ જોઈએ; એ જ રીતે ‘પ્રૌંશયાં યો નહુપં ચકાર’ અને બદલે ‘યો નહુપં પ્રશંશયાંચકાર’ શુદ્ધ પાઠ છે; લોકભાષામાં તો આવા વ્યવધાનવાળા પ્રયોગો ચાલ્યા જ કરે છે.

૧૭૬ પન્નરમા સૈકાના શ્રીગુણરત્નસૂરિએ વિક્રમસંવત્ ૧૪૬૬ માં રચેલા પોતાના ‘ક્રિયારત્નસમુદ્ધય’માં તે સમયની પ્રાકૃતવાર્તા—લોકવાર્તા—

ગુણરત્નના
પ્રયોગો

લોકભાષા—માં ચાલતાં કેટલાંક ક્રિયાપદો અને વાક્યો આપેલાં છે. જેને જાણવાથી તે સમયની ચાલુ ભાષાનો વિશેષ સ્પષ્ટ દૃશ્યલ આવશે માટે તે બધાને આ નીચે

જણાવી દઉં છું: ઉક્ત કુલમંડન અને પ્રસ્તુત ગુણરત્ન બન્ને ગુરુ-ભાઈ હતા, એ વાત આગળ (પૃ૦ ૪૫૦) જણાવી ગઈ છે.

૧૧૩
તૃતીય પુરુષ { કર્મમાન—એ કરઈ (એ કરે છે) લિયઈ (લે છે)
“લાતિ”—ગુણરત્ન) દિઅઈ (દે છે)
જાયઈ (જાય છે) ‘આવઈ’ (આવે છે—
“આપ્તાતિ” ગુણ૦) જાગઈ (જાગે છે)
સુઅઈ (સૂએ છે).
બહુ૦—એ ઘણાં કરદં (એઓ ઘણા કરે છે)
એ ઘણાં લિઈ (એઓ ઘણાં લે છે)

દ્વિતીય પુરુષ { તું કરૈં (તું કરે છે)
તું લિઅૈં („ લે છે)
તું દિઅૈં („ દે છે)
બહુ૦—તુમ્હે કરડ (તમે કરો છો)
„ લિઅડ („ લ્યો છો)
„ દિઅડ („ દો છો)

૩૨૦ ક્રિયારત્નસમુદ્ધય—બનાવેલ યશોવિજય જૈન પાઠશાલ્યાએ યશોવિજય જૈન પ્રમંથમાબ્દાના દશમા સુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ કરેલો છે.

प्रथम पुरुष अथवा
अस्मद्-पुरुष {
हूं करुं (हुं करूं छुं)
,, लिउं (,, लउं छुं)
,, दिउं (,, दउं छुं)
बहु०—अम्हे करउ—(अमे करिए छिए)

भावेप्रयोग—देवदत्तइं हुईअइ (देवदत्तवडे होवाय छे—यवाय छे)

तइं सुईअइ (तारा वडे सुवाय छे) मइं बइसीअइ (मारा वडे बेसाय छे)

कर्मणि प्रयोग—कीजइ (कराय छे) लीजइ (लेवाय छे) दीजइ (देवाय छे)

बहु०—कीजइं (घडा कराय छे) लीजइं (घडा लेवाय छे) दीजइं (घडा देवाय छे).

तू कीजं (तुं कराय छे) हूं कीजउं (हुं कराउं छुं) सेहि आव--
इयकु पढिउं (शैक्षे आवश्यक पढुं)

बहु०—तुम्हे कीजउ (तमे कराओ छो)

देवदत्त बहिलउं जिमि पाछइ गाम जाइसि—(देवदत्त बहेलुं जमी पछी
गाम जाय छे—जशे)

विध्यादि अर्थ—करेवउं (करवुं) लेवउं (लेवुं) देवउं (देवुं)

तृतीय पुरुष बहु०—करिजो (तेओ करे के करज्यो) लेजो
(तेओ ल्ये के लेज्यो) देजो (तेओ दे के देज्यो)

द्वितीय पुरुष तूं करिजे (-तुं करजे) लेजे (लेज्ये)
देजे (देज्ये)

बहु० तुम्हे करिजो (तमे करज्यो)

अस्मद्-पुख—हं, अम्हे करिजउं (हूं करूं, अमे करिए) लेजउं
वा (हूं लउं के अमे लइए), देजउं (दउं के दइए)

प्रथम-पुख—करत (हूं तूं ते अमे तमे तेओ करत)
लेअत (" " " " " " लेत)
देअत (" " " " " " देत)

श्रावकई विनउ जिनरहई करिवउ (श्रावके विनय जिननो करयो)
जन्मनउं फल लेजउं (जन्मनुं फल लेवुं) देजउ (देवुं) दानु देवउं
(दान देवुं) अम्हे भीख जीमवी (अमारे भीख जमवी) जूनउं वल
पहिरवउं (अमारे जूनुं वल पहरेवुं) गुरि अणुजाणिउ चेळउ व्याकरण
पढत (गुरए अनुज्ञात थयेले चेलो व्याकरण भणत-भणे)

तूं करिजे (तूं कर) हूं करिजउं (हूं करूं)

कर्मणि—तीणई कीजइत—(ते वडे कराय)

भावे—हुईअत—(तेवडे होवाय-थवाय)

कर्तरि } ग्रीजो पु०—करउ (करो) लिउ (“लातु”
अनुमति अर्थ } गुण०—त्यो) दिउ (बो) हुउ (हो,)

बीजो पु०— तूं करि (कर) लइ (लि) दइ (दे) जा (जा)
आवि (आन), पढि (पढ), गुणि (गुण
-गण)

कर्मणि— कीजउ (तारा वडे कराय) लीजउ (लेवाय—
“ लायताम् ” गुण०)

आशीर्वाद—एउ राज्य करउ (ए राज्य करो) एहना वही मरउ
(एना बेरी मरो)

भूतकाळ :

अद्यतनभूत—आजनउ—(आजनो)

आजु कीधउं (आजे कीधुं—कर्युं), आजु लीधउं
(आजे लीधुं “अलासीत्” गुण०), आजु दीधउं
(आजे दीधुं).

प्रास्तनभूत—कालनउ (कालनो)

कालि कीधउं (काले कीधुं—कर्युं)
कालि लीधउं (काले लीधुं “अलात्” गुण०)

तत्प्राक्तन—तेह पहिलउ (तेनी पहेलो—तेनी पहेलानो) भूत—सामान्यभूत—

आगइ करतउ (आगे—पहेलां करतो)
आगइ लेतउ (आगे लेतो)
बहु० आगइ करता (आगे करता)
आगइ लेता (आगे लेता)

भूत० कर्म०—आगइ कीधउं (आगे कीधुं—करायुं) आगइ लीधउं

आगे लीधुं—लेवायुं (आगइ दीधउं (आगे दीधुं—देवायुं)

ईणइ धर्म कीधउं (एणे धर्म कसों)

ईणइ पुरुषइ दस ग्राम पाय्या (ए पुरुषे दस ग्राम पाय्यां)

ईणइ वख वीक्यां (एणे वख वेक्या—वेच्यां)

लहुडपणि दिहाडी प्रति हूं बि करस घी जिमतु (लघुपणमां—

नानपणमा दहाडा प्रत्ये हूं बे करस घी जमतो)

एउ पाँच जोयण भूमि चालतउ (ए पाँच जोजन भूमि चालतो)

तूं दिहाडी प्रति ५० श्लोक व्याख्यानि भणतउ (तूं दहाडा प्रत्ये

५० श्लोक व्याख्यानमां भणतो—कहेतो)

આગઈં એ ચેલ દિહાડી પ્રતિ વિ સહસ્ર સજ્જાય ગુણતાં (આગે
 એ ચેલ દહાડા પ્રત્યે વે સહસ્ર-હજાર-સજ્જાય ગણતા)
 તુમ્હે ત્રિવિ સઈં ગ્રન્ય ઠિલ્લતા (તમે ત્રણસેં-શ્લોક-મથ લલ્લતા)
 ધમ્હે સડ શ્લોક પદ્ધતા (અમે સો શ્લોક પદ્ધતા-મળતા)
 એડ ગામિ ગિડ (એ ગામે ગયો)
 સ્મરેં હો-સંઘ સાપર શ્રીશનુંજડ શ્રીગુરુ ચાલિઆ (સ્મર-સ્મરણ-
 કર હો-સંઘ સાથે શ્રીશનુંજયે શ્રીગુરુ ચાલવાના-ચાલ્યા)
 જાળેં હો-મિત્ર અહે દિહાડે આપણિ જલકેલિ કરતા (જાણ હો-
 મિત્ર ! એ દહાડે-દિવસે-આપણે જલકેલિ કરવાના-કરતા)
 જાળેં હો-આપણિ દેવપણર તીણર વિમાનિ યસતા (જાણ હો-
 આપણે દેવપણે તે વિમાને યસવાના-યસતા)

વીજો પુલય-મ કરે (હું મ કર) ॥ કરિજે (મ કરજે) મ કરિસિ
 (મ કરીશ) મ દિર (મ દે) મ દેજે (મ દેજે)
 મ દેસિ (મ દર્શિશ) મ જા (મ જા) મ રહિજિડં
 (મ રહેજ્યો-રહેજે)

આક્ષેપ-આક્રોશ-મ કીધુ (મ કીધું-કર્ચું-મ કરતો) મ લીધુ (મ
 લીધું-મ લેતો), મ દીધુ (મ દીધું-મ દેતો) મ જઈડ (મ જા-
 જતો) રલ્લે જીયતડ (રલ્લે જીયતો) રલ્લે જાતડ (રલ્લે જાતો)
 રલ્લે કરતડ (રલ્લે કરતો) રલ્લે જીયતડ જે પરાવજ્ઞાઈં છતીઈં
 જીવડ (રલ્લે જીયતો જે પરાવજ્ઞા છતાં જીવે છે)

ત્રિયાતિપત્તિ-જઈં કિમઈં અમુકં કરત, લિઅત, દિઅત, તડ અમુકં
 હુયત (જો કાંઈં અમુક કરત, લેત, દેત, તો અમુક હોત-યાત)

૩૨૧ 'સ્વાધ્યાય' અને 'સજ્જાય' એ બન્ને પર્યાયશબ્દો છે. જૈનસંપ્રદાયમાં
 'સજ્જાય' શબ્દ વિશેષ પ્રચલિત છે.

भविष्यकाल—आजनउ (आजनों), कालनउ (कालनों), तेह
परहउ (तेनी परनो—पछीनो):

करिसिइं (करशे) लेसिइं (लेशे) देसिइं (देशे)

चीजो० पु०—तूँ करिसिइ (तुं करशे—करीश) लेसिइ (लेशे—
लईश) देसिइ (देशे—दईश)

ची० घ०—तुम्हे करिसिउं (तमे करशो)

प्रथ० पु० ए० तथा व०—हूँ करिखु (हुं करीश) अम्हे करिसिउं
(अमे करीशुं)

आशीर्वाद—करिज्यउ—(करज्यो) पढिज्यउ (पढज्यो)

मरिज्यउ (मरज्यो) हुज्यउ (होज्यो)

✓ ऊपर जणाकेलं क्रियापदो (अने वाक्योने श्रीगुणरत्ने क्रियापदने

गुणरत्नना

प्रयोगोनी मीमांसा

ल्याती संस्कृत विभक्तियोनी वपराश केरी रीते
करयी ? ने समझाववा नोंधेलां छे. ते क्रियापदोनी
व्यवहार अने आपणो चालु क्रियापदोनी व्यवहार

एक बीजा ओतप्रोत छे. मात्र ते क्रियापदोमां 'अइ' 'अउ' के 'अउं'
वगैरे अंतस्फित स्वरो जुदा जुदा रहेल छे, त्यारे आपणा उच्चारणमां ए
स्वरो 'ए' 'ओ' के 'उं' रूपे परिणमी गया छे. त्वरित उच्चारणमां एवो
परिणाम सुघट छे. गुणरत्ने भूतकाल अने भविष्यकालना ग्रण त्रण

भेदो संस्कृतनी अपेक्षाए जणाव्या छे; परंतु ते वक्तनी अने अत्यारनी
गुजरातीमां भूतकाल के भविष्यकालनी विविधता बतावनारां क्रियापदो
जुदां जुदां रह्यां नथी. पनरमी शताब्दीनुं 'कीधउं' वा आजनुं 'कीधुं'—'कर्युं'

ए एक ज क्रियापद, अद्यतन हास्तन के परोक्ष भूत एम त्रणे भूतकालने
जणावे छे, त्यारे संस्कृतमां तेम नथी. तेमां तो हास्तन—'अकरोत' अद्य-

તન—‘અકાર્યોત્’ અને પરોક્ષ—‘ચકાર’ એમ એક ‘ક’ ધાતુનાં ત્રણ જુદાં જુદાં ક્રિયાપદો છે. પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃતની પેઠે નથી પરંતુ ગુજરાતી જેવું છે. એક ‘કરીષ’ વા ‘કરિત્યા’ (‘ક’ નું) ક્રિયાપદ સર્વપ્રકારના ભૂત-કાલ માટે પ્રાકૃતમાં પ્રચલિત છે.

ચાલુ ભાષામાં ઉક્ત ભૂતકાલ્યેની સ્પષ્ટતા બતાવવી હોય તો અદ્યતન માટે ‘આજે કર્યું’ હાસ્તન માટે ‘કાલે કર્યું’ અને પરોક્ષ માટે ‘ઘણું પહેલાં કર્યું’ એમ બોલવું આવશ્યક છે, એમ ગુણરત્ન સૂચવે છે.

૮૯ જ પ્રમાણે અદ્યતન ભવિષ્ય માટે ‘આજે કરીશ’ હાસ્તન ભવિષ્ય માટે ‘કાલે કરીશ’ અને ઘણા દૂરના ભવિષ્ય માટે ‘ઘણું મોડેથી—પછીથી—કરીશ’—એમ પણ બોલવું જરૂરી છે. સંસ્કૃતમાં જુદા જુદા ભવિષ્યકાલ્યે સૂચવવા જુદાં જુદાં ક્રિયાપદોનો વ્યવહાર છે ત્યારે પ્રાકૃતમાં તો ગુજરાતીની જેવું ધોરણ છે.

૧૦૦ ગુણરત્ન કહે છે કે ‘રોજ બે લાઢવા જમતો’ ‘સો શ્લોક મળતો’ ‘પાંચ ગાઠ ચાલતો’ વગેરે પ્રયોગોમાં આવેલાં વર્તમાનકૃદંત અને ભૂતકૃદંતનો ધિવેક (જિમતુ) જમતો (મળતુ) મળતો અને (ચાલતુ) ચાલતો—એ બધાં ભૂતકાલ્યસૂચક પદો કર્તારિ ભૂતકૃદંત છે. જિમિતઃ કે જિમિતવાન્ (જિમતુ—જમતો) મળિતઃ કે મળિતવાન્ (મળતુ—મળતો), ચલિતઃ કે ચલિતવાન્ (ચાલતુ—ચાલતો) એ રીતે એ પદોની ઉપપત્તિ શ્રીગુણરત્ન સૂચવે છે. (મને લાગે છે કે એ ઉપપત્તિ ચરાવર છે.) એવાં ભૂતકાલ્યસૂચક પદો અને ‘કરતુ—કરતો’ વગેરે વર્તમાનકૃદંતનાં પદો ઉદ્ધારણની દૃષ્ટિએ લગભગ મળતાં છે છતાં એ બન્નેની ઉપપત્તિમાં અહીં જણાવ્યા પ્રમાણે વિશેષ અંતર છે, એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

ચૌદમો અને પન્દરમો સૈકો

૧૭૭ ‘લેવું’માં મૂળ ‘લા’ ધાતુ છે એ આગલ જણાવી ગયો હતું. તેના વિશેષ સમર્થનમાં જણાવવાનું કે અહીં. શ્રીગુણરત્ને

લેવું ‘લિઝ’ વગેરે ક્રિયાપદોની પ્રતિકૃતિ તરીકે મૂકેલાં.

‘લાતિ’ ‘લાતુ’ ‘લાપતામ્’ ‘અલાસીત્’ ‘અલ્યત્’ વગેરે વધાં ય ક્રિયાપદો ‘લા’ ધાતુનાં છે. એથી ‘લિઝ’ વગેરેમાં ‘લા’ ધાતુની ઉપપત્તિ વિશેષ ઘટમાન છે. બીજું, ચૌદમા સૈકાનો સંગ્રામસિંહ ‘લહ્’ ‘લિઝ’ અને ‘લેઝ’ એવાં જુદાં જુદાં ત્રણ ક્રિયાપદો દર્શાવે છે અને તે દરેકનું મૂળ જુદું જુદું સમજે છે: ‘લહ્’નું ‘લભતે’—(લભ) ‘લિઝ’નું (લા) ‘ગૃહ્ણતિ’ અર્થ અને ‘લેઝ’નું ‘નયતિ’ (ની) એમ બતાવીને ‘લભ’ ઉપરથી ‘લહ્’ ‘લા’ ઉપરથી ‘લિઝ’ અને ‘ની’ ઉપરથી ‘લેઝ’ને નીપજાવે છે. એથી પણ ‘લિઝ’માં ‘લા’ની ઉપપત્તિને ટેકો મળે છે.

ગુણરત્ન ‘આવ્’નું પ્રતિવિંચ ‘આપતતિ’ જણાવે છે. માટે જ આગલ હું ‘આપતતિ’ ઉપરથી ‘આવ્’ આવ્યાની વાત જણાવી આવ્યો હતું.

૧૭૮ ગુણરત્ને દર્શાવેલાં પદોમાં એક ‘રલ્’ પદ આવે છે, તે નિયેધવાચક છે. આપણી ચાલુ ભાષામાં ય એ પદ

રલ્

ઉપરાંત ‘રાલ્-રાલ્’ એવું પદ પણ પ્રચલિત છે.

એ પદ વ્યુત્પન્ન છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ આ ગ્રમાણે છે: પાણિનિના ધાતુસંગ્રહમાં “ઓલ્ રાલ્ લાલ્ દ્રાલ્ ધ્રાલ્ શોષળ-અલમર્થયોઃ ૧૨૧-૧૨૫” એ રીતે એક ‘રાલ્’ ધાતુ છે તેનો અર્થ ‘શોષળ’ અને ‘અલમર્થ’ છે. ‘અલમર્થ’ની સમજ આપતાં સિદ્ધાન્ત-કૌમુદીના ટીકાકાર કહે છે કે “અલમર્થઃ શૂષ્ણક્રિયા, પર્યાપ્તિઃ, વારણં

વા' । (વૈમુદી પૃ૦ ૬૮—શ્વાદિ—પ્રવચન) અર્થાત્ અલમર્યં ઇટલે શોભા, પૂરતાપણું અને ઘારણ—વારણું—નિરોધ કરવો—અટકાવવું. ઉક્ત 'રવે' વા 'રાલ' પદ, પ્રસ્તુત નિરોધવાની 'રાલ' ધાતુમાંથી આવેલું છે. શ્રીજા પુણ્યના એકવચન આજ્ઞાર્થમાં 'રાલ' ધાતુનું 'રાલ' રૂપ થાય છે, અને 'રાલ રાલ' માં એ જ મૂલમૂત છે. 'રાલો રાલો' એ બહુવચન છે; અને તે જગતી ગુજરાતીના 'રાલહુ' જ્વરથી આવેલું છે. રાલહિ—રાલહ જ્વરથી 'રાલે'ની ઉપપત્તિ ઘટમાન છે. અથવા જગતી ગુજરાતીમાં 'રાલ'ના આજ્ઞાર્થ શ્રીજા પુણ્ય એકવચનમાં રાલિ, રાલુ, રાલે, રાલેજે વગેરે અનેકરૂપો થાય છે. તેમાંનાં કોઈપણ એક જ્વરથી નિરોધવાચક 'રાલે' સારી રીતે આવી શકે છે.

'રહેવા ઘો' પદ પણ નિરોધને સૂચવે છે. તેમાંના 'રહેવા' અંશની ઉપપત્તિ ઉક્ત 'રાલ—રાહ' જ્વરથી સમજવાની છે.

૧૭૯/વારમીથી પન્નરમી સદી સુધીની ગુજરાતીની જે કૃતિઓ (અહીં આપેલી) છે તેમાં 'જે'ના અર્થમાં 'જુ' શબ્દનો પ્રયોગ વિશેષપ્રમાણમાં મળે છે, ત્યારે પ્રસ્તુત ગુણરત્ન 'જુ' ને બદલે 'જે' પદ પણ વાપરે છે, અને આપણે વર્તમાનમાં 'જે નર' 'જે સ્ત્રી' વગેરે પ્રયોગોમાં એ 'જે' નો જ વ્યવહાર કરીએ છીએ. એ જ રીતે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં વર્તમાન ભાષામાં પ્રચલિત એવા 'તે,' 'એ' પ્રયોગો પણ મળે છે.

✓ ધટ્ટી, કર્મણિ—પ્રયોગમાં ક્રિયાસૂચકરૂપે 'કીજહ' વગેરે પદો જગતી ગુજરાતીથી પન્નરમી સદી સુધીમાં વિશેષ કરીને વપરાતાં આવ્યાં છે ત્યારે પન્નરમા સૈકાનો કુલમંટન 'પઢાયહ', 'ધીકાહ', 'બોલાયહ' (પ્રસ્તુત નિરંઘ પૃ૦ ૩૬૪ પં૦ ૪-૫ તથા ૧૨) વગેરે પદોને કર્મકર્તારિ તરીકે નોંધે છે, અને એ રીતે કર્મણિમાં એક નવા 'આય' પ્રત્યયનો (પૃ૦ ૨૬૯, ૨૭૧) વધારો કરે છે. વર્તમાનમાં કર્મણિ પ્રયોગોમાં 'હવાય

છે, ' નમાય છે, ' દેવાય છે ' વગેરે પદોમાં ઉક્ત ' આય ' નો જ પ્રધાન ઉપયોગ છે. આગળ જણાવ્યા પ્રમાણે સોઝમા શતકના એક ઔત્તિકમાં, મંડાઈ (મંડાય છે—શણગારાય છે) વીકાઈ (વીકાય—વેચાય—છે) મળાઈ (મળાય છે) વગેરે કર્મકર્તારે પ્રયોગોમાં (પ્રસ્તુત નિબંધ પૃ. ૨૧૫) પણ ઉક્ત ' આય ' પ્રત્યય વપરાયેલો છે, / એ સ્થાનમાં રહે.

૧૮૦ ઉક્ત તલ્લપ્રમ, સોમસુંદર, લક્ષ્મીધર, હેમહંસ, કુલ્લમંડન, ગુણરત્ન, અસાહિત અને भीम ए बधा પન્નરમા સૈકાના છે. એમાંના કોઈના સમય વાકત લેશ પણ શંકાને સ્થાન નથી. તેથી એ કવિઓ વિશે અહીં વિશેષ લખવું અપ્રસ્તુત છે.

✓ પન્નરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં કેટલાંક લક્ષણો તે પહેલાંની ગુજરાતીનાં છે એટલે જ હું પ્રસ્તુત ગુજરાતીને મધ્ય ગુજરાતી કહું છું, પણ હવે પછી સોઝમા, સત્તરમા અને અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં શરૂઆતના બે શતકની ગુજરાતી કેટલેક અંશે પન્નરમા શતકની ગુજરાતીને અનુસરે છે અને અઢારમા શતકની ગુજરાતી આવી એટલે તો જાણે કે તે આપેળી ચાલુ જ ગુજરાતી છે એમ સ્પષ્ટપણે માલૂમ પડે છે. / અઢારમા શતકની ગુજરાતીમાં પ્રમાણમાં પ્રાચીનતાનાં લક્ષણો ઓછાં અને અર્થાચીનતાનાં વધારે; ત્યારે સોઝમા અને સત્તરમા શતકની ગુજરાતીમાં હજુ કેટલેક અંશે પ્રાચીનતાની છાપ યસી નથી.

चौदमा अने पंदरमा सैव
पद्य तथा गद्य

पद्यभाग

(१)

विनयचंद्र-चौदमो सैंको

नेमिनाथचतुष्पदिका (प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, बडोदरा)

सोहगसुंदर घणलूयलु सुमरवि सामिउ सामलवन्नु ।

सखि पति राजल चडिउत्तरिय वारभास सुणि जिम वञ्जरिय ॥ १ ॥

नेमिकुमर सुमरवि गिरनारि सिद्धी राजल कल कुमारि । आंकिणी ।

श्रावणि सरवणि कहुयं मेहु गज्जइ विरहिरि सिज्जइ देहु ।

विज्जु झवकइ रक्खसि जेव नेमिहि विणु सदि सदिपइ केम ॥ २ ॥

सखी भणइ सामिणि म्म झरि दुज्जणतणा मू वंछित पारि ।

गयउ नेमि तउ विणठउ काइ अछइ अनेरा वरह सयाइ ॥ ३ ॥

बोलइ राजल तउ इहु वयणु नत्थी नेमिसमं वरयणु ।

धरइ तेजु गहगण सवि ताव गयणि न उगइ दिणयरु जाव ॥ ४ ॥

भाद्रवि भरिया सर पिक्खेवि सकरुण रोअइ राजलदेवि ।

हा एकलडी मइ निरधार किम ज्वेपिसि करुणासार ॥ ५ ॥

भणइ सखी राजल मनु रोइ नीठुरु नेमि न अप्पणु होइ ।

सिंचिय तरुवर परि पलवंति गिरिवर पुण कड्डेरा हुंति ॥ ६ ॥

साचउं सखि वारि गिरि मिज्जंति, किमइ न भिज्जइ सामलवंति ।

घण वरिसंतइ सर पुहुंति सायरु पुण घणु ओहहु इति ॥ ७ ॥

आसो मासह असुप्रवाह राजल मिल्हइ विणु नमिनाह ।

दहइ चंदु चंदण हिमसीउ विणु भचारह सउ विवरीउं ॥ ८ ॥

સહિ નવિ સ્ત્રીના નેમિહિસિ મન આપણપડં તડં સ્વય નેસિ ।
 જિણિ દિક્ષાડિડ પહિલડં છેદુ ન ગણિડ અદ્ધ મયંતર નેદુ ॥ ૯ ॥
 નેમિ દયાલુ સહિ નિરદોષુ કીજડ ઉપસિણ ઉપરિ રોસુ ।
 પસુય—મરાવિડ મૂકડ વાડુ મુઝુ પ્રિયસરિસડ કિયડ વિહાડુ ॥ ૧૦ ॥
 કત્તિગ ક્ષિત્તિગ ઝગાડ સંજ રજમતિ ક્ષિત્તિડ હુડ અતિસંજ ।
 રાતિ દિવસુ અછડ વિલયંત વલિ વલિ દય કરિ દય કરિ ધંત ॥ ૧૧ ॥
 નેમિતળી સહિ મૂકિ ન આસ કાયર મગાડ સો ઘરવાસ ।
 હમ હસી સનેહલ નારિ જાડ કોડ છેડવિ ગિરનારિ ॥ ૧૨ ॥
 કાયર કિમ સહિ નેમિ જિણંદુ જિણિ રિણિ જિત્તડ લક્ષુ નરિંદુ ।
 પુરડ સાસુ જા અમાલિ નાસ સાવ ન મિલ્હડં નેમિહિ આસ ॥ ૧૩ ॥
 મગસિરિ મગ્ય પલોઅડ વાલ ઇણ પારિ પમણડ નયણવિસાલ ।
 જો મડ મેલડ નેમિકુમાર તસુ ણીવેલ(?) વહડ સવિવાર ॥ ૧૪ ॥
 પહુ કદાપ્રહુ તડ સહિ મિલ્હિ કરિસિ કાડ તિણિ નેમિહિ હિલ્હિ ॥
 મંહિ ચઢાવિડ જો કિર માલિ 'હે હે કુ' વરડ ટોહંણકાલિ ॥ ૧૫ ॥
 અઠમવ સેવિડ સહિ મડ નેમિ તસુ ઝમાહડ વિમ ન પતેમિ ।
 અયગતેસડ જડ મડ સામિ લમી અછિસુ તોડ તસુ નામિ ॥ ૧૬ ॥
 પોસિ રોસ સવિ છેડિવિ નાહ રાલિ રાલિ મડ મયણહ પાહ ॥ ૧૭ ॥
 પહિડ સીડ નવિ રયણિ વિહાડ લહિય છિદ સવિ દુક્ષ અમાડ ॥ ૧૮ ॥
 નેમિ નેમિ તૂ કરતી મુદ્ધિ જુલ્લણુ જાડ ન જાણિસિ મુદ્ધિ ।
 પુરિસરયણમરિયડ સંસાર પરણિ અનેરડ વુડ મત્તાર ॥ ૧૯ ॥
 મોલી તડ સહિ સ્ત્રી ગમારિ વારિ અચ્છંતડ નેમિકુમારિ ।
 અન્નુ પુરિસુ વુડ અપ્પણુ નદ્ડ ગઢ્વર લહિડ ધુ રાસમિ ચઢડ ॥ ૨૦ ॥

माहमासि माचइ हिमसासि देवि भणइ मइ प्रिय लड पासि ।

तइ विणु सामिय दहइ तुम्हार नवनव मारिहि मारइ मार ॥ २० ॥

इहु सखि रोइसि सहु अरनि हनि कि जा (ना ?) मइ धरणउ कनि ।

तउ न पतीजिसि माहरी माइ सिद्धिरमणिरत्तउ नमि जाइ ॥ २१ ॥

कंति वसंतइ हियटामाहि वाति पहीजउं किमह लसाइ ।

सिद्धि जाइ तउ का इत वीह सरसी जाउ न उपसेणधीय ॥ २२ ॥

फागुण या—गुणि पन्न पटंति राजलदुक्खि कि तर रोयंति ।

गब्धि गलिवि हउं काइ न मूय भणइ विहंगल धारणिधूय ॥ २३ ॥

अजिउ भणिउ करि सखि विम्मासि अछउ भला वर नेमिहि पास ।

अनु सखि मोदक जउ नमि हुंति छुहिय मुहाली कि न र्छंति ॥ २४ ॥

मणह पासि जइ बहिलउ होइ नेमिहि पासि ततलउ न कोइ ।

जइ सखि वरउं त सामल धीर धण विणु पियइ कि चातकु नीर ॥ २५ ॥

चैत्रमासि वणसइ पंगुरइ वणि वणि कोयल टहका करइ ।

पंचवाण करि धनुय धरेवि वेशइ मांडी राजलदेवि ॥ २६ ॥

जुइ सखि मातुउ मासु वसंतु इणि खिलिजइ जइ हुइ वंतु ।

रमियइ नव नव करि सिणगारु लिजइ जीवियजुवण सार ॥ २७ ॥

सुणि सखि मानिउ मुहु परिणपणु नवि ऊवरि पित वंधवधयणु ।

जइ पडिबनइ चुकइ नेमि जीविय जुवणु जलणि जलेमि ॥ २८ ॥

वइसाहइ विहसिय वणराइ मयणमित्तु मलयानिलु वाउ ।

पुट्टि रि हियळा ! माझि वसंतु विलवइ राजल पिक्खिउ वंतु ॥ २९ ॥

सखी दुवख वीसरिवा भणइ संमलि भमरउ किम रणजुणइ ।

दीस पंच धिए जोवणु होइ खाउ पियउ विलसउ सहु कोइ ॥ ३० ॥

રમણિ પસંસડ રાજલ કલ્લ જીહ વંતુ વસિ તે પર ધન ।

૮ જસુ પ્રિત ન વત્તદ વિમદ મુહુરિ સા હડં રક્ષ જ મુંડનિયાડિ ॥ ૩૧ ॥

જિઠ વિરદ્દ જિમ તપ્પદ સૂરુ ધળવિઓગિ સુસિયં નડ્પુરુ ।

પિક્કિત્ત પુલ્લિત્ત ચપદ્દવિહિ રાજલ મૂઢી નેહંગ્ગિહિ ॥ ૩૨ ॥

મૂઢી રાણી હા સલિ । ધાડં પડિયડ યંડદ્દ જેમ્મુ ઘાડ ।

હરિય મૂઢ ચંદણ-પચ્છેહિં સરિ આસાસદ્ પ્રિયવચ્છેહિં ॥ ૩૩ ॥

મળદ્દ દેવિ વિરતી સસાર પડિલિ પડિલિ મદ્દ જાદ્દસાર ।

નિયપડિયન્નડં પ્રમુ સમારિ મદ્દ લડ સરિસી ગઢિ ગિરિનારિ ॥ ૩૪ ॥

આસાદ્દદ્દ દિદ્દ હિયડં કરેવિ ગમ્મુ વિજ્જુ સવિ અગ્ગનેવિ ।

મળદ્દ વચ્છુ ઉગ્ગસેળદ્દ જાય કરિસુ ધમ્મુ સેનિસુ પ્રિયપાય ॥ ૩૫ ॥

નિલિડ સ્સહી રાજલ પમળતિ ચિણય જેમ ન મિરિય લજ્જતિ ।

અડ્ડગી અચ્છિ સલિ ણ્ણિ મન આલ ત્પુ દોહિહ્ણડ તડં સુત્તમાલ ॥ ૩૬ ॥

અઠમન વિલસિડ પ્રિયદ્દ પસાદ્દ કિમ્મદ્દ જીવુ સલિ સુલ ન ધાદ્ ।

દિવ પ્રિય સરિસડ જીવિય મરણુ ણ્ણ મવિ પરમવિ નિમિ જુ સરણુ ॥ ૩૭ ॥

અધિકુ માણુ સવિ માસદ્દિ ફિદ્દ છદ્દ રિતુકેરા ગુણ અણુહરદ્ ।

મિલિયા પ્રિય ઉવાહુલિ હૂય સડ મુક્કલ્લવિય ઉગ્ગસેળધૂય ॥ ૩૮ ॥

પંચ સહીસદ્દ જસુ પરિવારિ પ્રિય ઉમાહી ગદ્દ ગિરિનારિ ।

સહીસદ્દિત રાજલ ગુણરાસિ લેદ્દ દિવલ્લ પરમેસરપાસિ ॥ ૩૯ ॥

નિમ્મલ કેવલનાણુ લહેવિ સિદ્ધી સામિણિ રાજલ્લદેવિ ।

રચણસિહસૂરિ પળમવિ પાય વારદ્દ માસ મળિયા મદ્દ માય ॥ ૪૦ ॥

નેનિ કુમરુ સુમરવિ ગિરિનારિ સિદ્ધી રાજલ વલ્લકુમારિ ।

(२)

जिनपन्नसूरि—चौदमो सैको

सिरिधूलिभद्रफागु (प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, बड़ोदरा)

पणमिय पास जिणंद पय अनु सरसइ समरेवी ।
थूलिभद्र मुणिवइ भणिसु फागुबंधि गुण केवी ॥ १ ॥

अह सोहग सुंदर रूक्मंतु गुणमणिभंडारो ।
कंचण जिम झलकंतकंति संजमसिरिहारो ।
धूलिभद्रमुणिराउ जाम महियलि चोहंतउ ।
नयररायपाडलियमाहि पहुतउ विहरंतउ ॥ २ ॥

वरिसालइ चउमासमाहि साहू गहगहिया ।
लियइ अभिगाह गुरह पासि नियगुणमहमहिया ।
अज्जविजयसुभूयसूरि गुरु वय मोक्खलवइ ।
तसु आएसि मुणीस कोसवेसावरि आवइ ॥ ३ ॥

मंदिर तोरणि आवियउ मुणिवरु पिकखेवी ।
चमकिय चित्तिहि दासदिय बेगि जाइ वधावी ।
वेसा अतिहि ऊतावलीय हारिहि लहवेंती ।
आविय मुणिवररायपासि कतयल जोडेंती ॥ ४ ॥

—धर्मलामु मुणिवइ भणि सु चित्रसाली मंगेवी ।
रदियउ सीहक्खितोर जिम धीरिम हियवि घरेवी ॥ ५ ॥

झिरिमिरि झिरिमिरि झिरिमिरि ए मेहा वरिसंति ।
खलहल खलहल खलहल ए वहिउ वहंति

झवझव झवझव झवझव ए वीजुछिय झवझव
थरहर थरहर थरहर ए विरहिणिमणु कंपइ ॥ ६ ॥

મહુરગંભીરસરેણ મેહ જિમ જિમ ગાજતે ।
પંચુચાણ નિય ઘુસુમચાણ તિમ તિમ સાજતે ।
જિમ જિમ કેતકી મહમહંત પરિમલ વિહસાવડ ।
તિમ તિમ કામિય ચરણ લગિ નિયરમણિ મનાવડ ॥ ૭ ॥

सीयलकोमल सुरहि वाय जिम जिम वायंते ।
माणुमझुप्पर माणणि य तिम तिम नाचंने ।
जिमजिम जलभरभरिय मेह गयणंगणि मिलिया ।
तिमतिम कामीतणा नयण नीरिहि झलहलिया ॥ ८ ॥

—મેહારવભરલલટિય જિમ જિમ નાચડ મોર ।
તિમ તિમ માણિણિ ચલમલડ સાહીતા જિમ ચોર ॥ ૯ ॥

अइ सिंगार करेइ बेस मोटइ मनजलटि ।
रइय रगि बहुरंगि चंगि चंदणरस ऊगटि ।
चंपयकेतकिजाइकुसुम सिरि पुंन भरेइ ।
अतिआछउ सुकमाल चीरु पहिरणि पहिरेइ ॥ १० ॥

लहलह लहलह लहलह ए उरि भोतियहारो ।
रणरण रणरण रणरण ए पयि नेउरसारो ।
झगमगा झगमगा झगमगा ए कानिहि करकुंडल ।
झलहल झलहल झलहल ए आमरणहं मडल ॥ ११ ॥

મયણ ચમગા જિમ લહલહંત જમુ વેળીદડો ।
સરલડ તરલડ સામલડ રોમાવલિદંડો ।

तुंग पयोहर उहसइ सिंगारयवका ।

कुसुमवाणि निय अमियकुंभ किर थापणि मुक्ता ॥ १२ ॥

भास—काजलि अजिवि नयणजुय सिरि संयउ फाडई ।

बोरीयावडि कांचुलिय पुण उरमंडलि ताडेड ॥ १३ ॥

कमजुयल जसु लहलहंत किर मयणहिंडोल

चंचल चपल तरंगचंग जसु नयण कचोल ।

सोहइ जासु कपोलपालि जणु गालिमसूरा ।

कोमल विमल सुकंठ जासु वाजइ संखतूरा ॥ १४ ॥

लवणिमरसभरकूवडिय जसु नाहि य रेहइ ।

मयणराय किर विजयखंभ जसु ऊरु सोहइ ।

जसु नहपल्लव कामदेवअकुस जिम राजइ ।

रिमिशिमि रिमिशिमि ए पायकमलि घाघरिं य सुवाजइ ॥ १५ ॥

नवजोवनविलसंतदेह नवनेहगहिहरी ।

परिमल्लहरिहि मयमयंत रक्केलि पहिली ।

अहरबिंब परवालपड वरचंपावनी ।

नयणसुद्धणी य हावभावबहुगुणतंपुनी ॥ १६ ॥

भास—इय सिणगार करोवि वर जब आनी मुणिपासि ।

जोएवा कउतिगि मिलिय सुरकिंनर आकासि ॥ १७ ॥

अह नयणकलकलहं आहणए वाकउ जोवती ।

हावभाव सिणगार भंगि नवनवि य करंति ।

तह बि न मौजइ मुणिपवरो तउ बेस बोलाइ ।

तवणतल तह देह नाह ! मह तणु संताइ ॥ १८ ॥

वारहवारिसहंतणउ नेहु किणि कारणि छंडिउ ।

एवहु निठुरपणउ वंड मूसिउ तुम्हि मंडिउ ।

थूलिभइ पभणेइ वेस अह खेहु न कीजइ ।

लोहिहि घडियउ हियउ मञ्ज तुह वयणि न भीजइ ॥ १९ ॥

मह बिलवंतिय उवरि नाह अणुराग धरीजइ ।

१. एरिसु पावसु कल्ल सपल्ल मूसिउ माणीजइ ।

१. मुणिवइ जंपइ वेस सिद्धिरमणी परिणेया ।

मणु लीणउ संजमसिरीहिसु भोग रमेया ॥ २० ॥

—भणइ कोस साचउ कियउ मवलइ राचइ लोउ ।

मू मिलिहिवि संजमसिरीहि जउ रातउ मुणिराउ ॥ २१ ॥

२. उवसमरसभरपूरियउ रिसिराउ भणेइ ।

चिंतामणि परिहरवि कवणु पथइ गिण्हेइ ।

तिम संजमसिरि परिचएवि बहुधम्मसमुज्जल ।

आलिगइ तुह कोस कवणु पसरंतमहाबल ॥ २२ ॥

पहिल्लु हिवडा कोस कहइ सुव्वणफल लीजइ ।

तयणतारि संजमसिरीहि सुह—सुहिण रमीजइ ।

मुणि वोल्इ जि मइ लियउ तं लियउ ज होइ ।

कवणु सु अच्छइ मुणतले जो मह मणु मोहइ ॥ २३ ॥

—इण परि कोसा अवगणिय थूलिभइमुणिराइ ।

तसु धीरिम अवधारि-धरि चमकेय चित्ति सुहाइ ॥ २४ ॥

अइबलवंतु सु मोहराउ जिणि नाणि निधाडिउ ।

१. क्षाणखडगिण मयणसुभइ समरंगणि पाडिउ ।

कुसुमवृद्धि सुर कइ तुद्धि हुउ जयजयकारो ।

धनु धनु एह छु थूलिभद जिणि जीतउ मारे ॥ २५ ॥

पडिबोहिवि तह कोसवेस चउमासि अणंतरु । ३१५०२

पालिय-अभिगाह ललिय चलिय गुरुपासि मुणीसर ।

‘दुकरदुकरकारगु’ति सूरिहि सु पसंसिउ ५२१०१

संखसमुजलजसु लसंतु सुरनरहं नमंसिउ ॥ २६ ॥

भंदउ सो सिरिथूलिभद जो जुगह पहाणो । २५१०२

मलियउ जिणि जगि महुसहु-रहुबहुहमाणो । २१२५

खरतरगच्छि जिणपदमसूरि किय फागु रमेवउ ।

खेला नाचडं चैत्रमासि रंगिहि गावेवउ ॥ २७ ॥

गद्यभाग

(१)

चौदमो सैको

अतिचार संवत्-१३४० आशरे—(प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

कालवेला पढयं, विनयहाणु बहुमानहीणु उपधानहीणु गुरुनिण्हव
अनेराकण्हइं पटयं अनेरइं कहइं व्यंजनकूड अर्थकूड तदुभयकूड कूडउ
अक्खरें कानइं भात्रिं आगलउ ओछउ दे-वंदणवांदणइं पडिक्कमणइं सझाउ
करतां पढतां गुणता हुउ डुयइं, सूनु अर्थु वेउ कूडां कक्षां हुइं, ज्ञानोप-
करण पाटी पोथी कमली सांपुडं सांपुडी आशातन पगु लागउ थुंकु लागउ
पढतां प्रद्वेष मच्छर अंतराइउ हउं कीधउ हुइं तथा ज्ञानद्रव्यु भक्षितु
उपेक्षितु प्रज्ञापराधि विणास्य विणासितउं उवेत्स्यं, हुंती सक्ति सारसंभाल
न कीधियइं अनेरइं ज्ञानाचारि उ कोउ अतीचार हुउ सुक्ष्मवादर मनि
वचनि काइ पक्षदिवसमाहि तेह सवहि मिच्छा मि दुक्कडं ।

×

×

×

प्रतिपिद्ध जीवहिंसादिवसतणइं करणि, कृत्य देवपूजा धर्मानुष्ठानतणइं
अक्करणि, जि जिनवचनतणइं अश्रद्धधानि विपरीतपरपणा एवं बहु
प्रकारि जु कोउ अतीचार हुयउ पक्षदिवसमाहि ॥

(२)

नवकारव्याख्यानम्—(प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह, वडोदरा)

नमो अरिहंताणं ॥ माहरउ नमस्कार अरिहंत हउ । किंसा जि अरिहंत;
रागद्वेषद्वेषिया अरि वयरी जेहि हणिया, अथवा चतुषष्टि इंदनबंधिनी

पूजा महिमा अरिहइ; जि उत्पन्नदिव्यविमलकेवलज्ञान, चउत्रीस अतिशयि
समन्वित, . अष्टमहाप्रातिहार्यशोभायमान महाविदेहि खेत्रि विहरमान—तीह
अरिहंत भगवंत माहरउ नमस्कार हउ ॥ १ ॥

नमो सिद्धाणं ॥ माहरउ नमस्कार सिद्ध हउ । किता जि सिद्ध;
दुष्टाष्टकर्मक्षउ करिउ जि मोक्षि ग्या । आठ कर्म किता भणियइ ? ज्ञाना-
वरणीउ x x x अंतराउ ईह आठकर्मक्षउ करिउ जि सिद्धि ग्या ।
किसी ज सिद्धि; लोकतणइ अग्रविभागि पंचत्तालीस लक्षयोजनप्रमाणि
जिसउं उत्ताणु छत्तु तिसइ आकारि ज सिद्धिसिला, अमलनिर्मल जल-
संकास जु अजरामरस्थानु तेह ऊपरि योजनसंबंधियइ चउत्रीसमह य
विभागि जि सिद्ध अनंत सुखलीण ति सिद्ध भणियइ । तीह सिद्ध माहरउ
नमस्कार हउ ॥ २ ॥

नमो आयरियाणं ॥ माहरउ नमस्कार आचार्य हुउ । किता जि
आचार्य ? पंचविधु आचार जि परिपालइ ति आचार्य भणियइ । किसउ
पंचविधु आचार ? ज्ञानाचार + + + वीर्याचार, यउ पंचविधु आचार
जि परिपाल इति आचार्य भणिइ । तीह आचार्य माहरउ नमस्कार हउ ।

नमो उवज्झायाणं ॥ माहरउ नमस्कार उपाध्याय हुउ । किता जि
उपाध्याय ? द्वादशांगी जि पढइ पढावइ । किसी ज द्वादशांगी ? आचारांगु
सुयगइ + + + दृष्टिवादु ए बार आग जि पढइ पढावइ ति उपाध्याय
भणियइ । तीह उपाध्याय माहरउ नमस्कार हुउ ।

नमो लोए सच्चसाहूणं ॥ ईणि लोकि जि कोई अच्छ साधु । यउ
लोकु च किसउ भणियइ । अदाई द्वीपसमुद्र पनर कर्मभूमि । x x x
ईह पनर कर्मभूमिमाहि जि केई अच्छ साधु । x x x तीह साधु
सर्वहीं माहरउ नमस्कार हुउ ।

‘. एसो पंच नमोकारो ॥ एउ पंचपरमेष्ठिनमस्कार । पंच परमेष्ठि-
किता ? जि पूर्वोक्त भणिया अरिहंत सिद्ध आचार्य उपाध्याय साधु इह
पंचपरमेष्ठिनमस्कार भावि क्रियमाणु हुंतउं किसउं करइ ?

सव्वपापपणासणो ॥ सर्वपापप्रणास कारियउ हुइ । ईणि जीवि चतुर्ग-
तिकि संसारि भवभ्रमणु करतइ हुंतइ जि असुभलेइया उपायी पापु सु
ईणि पंचपरमेष्ठिनमस्कारि महामंत्रि सुमरीतइ हुंतइ क्षउ हुयइ ।

मंगलाणं च सव्वेसिं पढमं होइ मंगलं ॥ ईणि संसारि दधि—चंदन—
दूर्वादिक मंगलीक भणियइ । तीह मंगलीक सर्वहीमांहि प्रथमु मंगल
एहु । ईणि कारणि सुभकार्यआदि पहिलउं सुमेवउं जिव ति कार्य एहतणइ
प्रभावइ वृद्धिमंता हुयइ । यउ नमस्कार अतीत—अनागत—वर्तमान—
चउवीसीआदिजिनोक्तसार । सु तुम्हे विसैयहइ दिवडातणइ प्रस्तावि
अर्धयुक्तु ध्येयु ध्यातव्यु गुणेवउ पढेवउ । × × × अनइ एहु नमस्कार
स्मरता इहलोकतणा भय नासइ । × × × ईणि नवकारि नव पद
पाच अधिकार सत्तसट्ठि अक्षर तीहमाहि छ भारी इक्कसट्ठि लघु । इसउं
नमस्कारतणउं माहात्म्यु ।

(३)

अतिचार संक्त् १३६९—(प्राचीन गुर्जरकाव्यमंग्रह, वडोदरा)

तउ तुहि ज्ञानाचार + + + पंचविध आचार विपइया अतीचार
आलोउ । ज्ञानाचारि कालवेला पढિउ ગુણિउ વિનયહીનુ बहुमानहीनु
उपधानहीनु गुग्निन्हनु अनेरीकन्हउ पढिउ अनेरउ कहिउ । व्यंजनकूट
अक्षरकूट फानइ मात्र आगळउ ओळउ देवमंदणइ पढिक्कम्पणइ सज्जाओ
चरतां पदतां गुणतां हुओ हुइ, अर्थकूट तदुभयकूट ज्ञानोपकरणि पाटी

पोथी ठवणी कमली सांपडा सांपडी पति आसातना पगु लागउ थुकु
लागउ पदतां गुणतां प्रदेपु मच्छर अंतराइ हुउ कीधउं हुइ भवसगलाह-
इमाहि तेह मिच्छा मि दुक्कडं ।

मृषावादि सहसातकारि आलु अभ्याख्यानु दीधउं, रहसमंत्रभेदु कीधउं
मृषोपदेसु दीधउ कुडउ लेखु लिखिउ कुडी साखि यापणिमोसउ कुणहइसउ
राडिभेडि कलहु विढाविडि जु कोइ अतिचारु मृषावादि व्रति भवसगलाह-
माहि हुउ त्रिविधि त्रिविधि मिच्छा मि दुक्कडं ।

अदत्तादानि विराइउं छनउं फीटुउं लीधउं दीधउं वावरिउं, धरि
बाहिरि खेत्रि खलइ पाडइ पाडोसि अणमोकलाविउ चोरीच्छाई चोर प्रति
प्रयोगु कीधउ, नवउं पुराणउ रसु विरसु सजीवु निजीवु मेलिउं, कूडी
तूल कूडइ मापि कूडउ कहिउ हुइ, अतीचारु अदत्तादानि व्रति भवसगलाह-
माहि हुउ तेह सवहइ मिच्छा मि दुक्कडु ।

मैथुनव्रति लुहुडपणि आपणा विराया सील खंड्या सिउणइ सिउणां
तारि दृष्टिविपर्यासु आठमि—चउदसितिणा नीमभंगु, अनंगक्रीडा परविवाह
करण तिब्रामिलापु धरिउ हुइ अनेरा जु कोइ अतिचारु मैथुनव्रति भवसग-
लाइमाहि हुअउ तेह सवहइ त्रिविधि त्रिविधि मिच्छा मि दुक्कडं ।

हव हियामाहिं सम्यक्त्व धरउ । अरिहंत देवता सुसाधु गुरु जिण
प्रणीतु धर्म सम्यक्त्वदंडकु ऊचरउ । हिव अठार पापस्थानक बोसिरावउ
सर्वू प्राणातिपात सर्वू मृषावाद सर्वू अदत्तादान सर्वू मैथुन सर्वू परिग्रह सर्वू
क्रोध सर्वू मानु सर्वू माया सर्वू लोभु रागु द्वेषु कलहु अभ्याख्यानु पैशुन्यु
रति—अरति परपरिवादु मायामृषावादु मिथ्यात्वदरिसणसअयु ए अदार
पाप्पपत्त, मोक्षमार्ग, मंसर्ग, विघ्नमस्मान, त्रिविधि, त्रिविधि, बोसिरावउ, नृतीह,
निंदउ अनागतु पचक्खउ वर्तमानु संवर । सागार प्रत्याख्यानु उ ।

૪
 સમિતું સમાવિતું મહં સમિત છલ્લિહ જીવનિકાય ।

સિદ્ધ દિના લોચના નદ મહ વદ્દ ન પાવુ ॥

હિવે દુઃસ્થિતગરિહા કરતું । જુ અણાદિ સંસારમાહિ હોંદતહ હૂતહ રૂંણિ
 જીવિ મિથ્યાલુ પ્રવર્તીવિત । કુતીરું સંસ્યાપિત કુમાર્ગ પ્રસ્થપિત સન્માર્ગ
 અવલપિત । હિવુ ઝપાજિ મેલ્લિ, સરીર કુટુંબુ જુ પાપિ પ્રવર્તિત, જિ
 અધિગરણ હલ ઝલ્લ ઘરટ ઘરટી શાંઢાં કટારી અરહદ પાવટા કૂપ
 તલાવ કીધાં કરાવ્યાં અનુમોદા તે સવે ત્રિવિધિ ત્રિવિધિ ઘોસિરાવડ ।
 દેવસ્થાનિ દ્રવિ ઘેચિ પૂજા મહિમા પ્રભાવના કીધી તીર્થજાત્રા રથજાત્રા
 કીધી પુસ્તક લિખાવ્યાં સાધર્મિક વાલ્લસ્ય કીધાં તપ નીયમ દેવચંદનવાંદનાંઈ
 સજ્યાઈ અનેરાઈ ધર્માનુષ્ઠાનતળાઈ વિપદ જુ ઝજમુ કીધત સુ અમ્હારત
 સફલ્લ હુઓ । ઇતિ ભાવનાપૂર્વકુ અનુમોદત ।

(ચૌદમો સૈકો પૂરો)

पद्यभाग

(१)

पंदरमो सैको

एक मुसलमान साक्षरनी कृति

संदेशकरास—कर्ता मीरसेणतनय अद्दहमाण—अब्दलरहमान
आशारे पंदरमो सैको (रा० मधुसूदन मोदीनी हायअत)

रयणायर—धर—गिरि—तरुकराई गयणंगणम्मि रिक्खाई ।

जेण ज सयल सिरिया सो बुहयण वो सुहं दिंतु ॥ १ ॥

पच्चाएसि पड्डओ पुब्बपसिद्धो य मिच्छदेसो वि ।

तह विसए संभूओ आरहो मीरसेणस्स(-णक्खो) ॥ ३ ॥

तह तणओ कुलि कमलो पाईयक्ख्वेसु गीयविसएद्ध ।

अद्दहमाणपसिद्धो संनेहयरासयं रईयं ॥ ४ ॥

पुब्बट्टेयाणं णमो सुकईण य सदसत्थकुस्तलाण ।

तिअलोए सुच्छंदं जेहि कयं जेहि निदिदं ॥ ५ ॥

अवहट्ठय—सक्खय—पाइयं च पेसाइयम्मि भासाए ।

लक्खणछंदारणे सुकइत्तं भूसियं जेहि ॥ ६ ॥

ताणाऽणु कई अम्हारिसाणं सुइ-सदसत्थरहियाणं ।

लक्खणछंदपमुक्कं कुक्कवित्तं को पसंसेइ ? ॥ ७ ॥

जइ परट्ठएहि रडियं सरस सुमनोहरं च तरुसिहरे ।

ता किं भुवणारूढा मा काया करक्कापंतु ? ॥ ९ ॥

जइ अतिथि णई गंगा तिअलोए णिच्चपयडियपहावा ।
 वच्चइ सायरसमुहा ता सेससरी म वचंतु ? ॥ १३ ॥
 जइ सरवरमि विमले सूरें उइयमि विअसिआ नलिणी ।
 ता किं बाडिविलगा मा विअसउ तुंविणी कह वि ? ॥ १४ ॥
 जइ भरहभावछंदे नच्चइ नवरंगचंगिमा तरणी ।
 ता किं गामगहिल्ली तालीसदे ण णचेइ ? ॥ १५ ॥
 जइ बहुलदुद्धसंमिलिया य उरुल्लइ तंदुला खीरी ।
 ता कणकुक्कससहिआ रब्बडिया मा दडब्बडउ ? ॥ १६ ॥
 जा जस्त कव्वसत्ती सा तेण अलजरेण भणियव्वा ।
 जइ चउमुहेण भणिये ता सेसा मा भणिजंतु ॥ १७ ॥

+

+

+

तं जि पहिउ पिक्खेणिणु पिपउक्खंखिरिय
 मंथर गय सरलाविअ उचावलि चलिअ
 तद मणहर चहंतिअ चंचलरवणि भरि
 छुइवि खिसीअ रसणावलि त्रिक्कणि गय पसरि ॥ २७ ॥
 गाहा तं निमुणेविणु रायमरालगइ
 चरणंगुठि धरत्ति सल्लजिर उल्लिहइ ।
 तं पंयिउ कणयंगि तव्य बोटाविअउ ।
 वरु जाइसि दिव पहिय वरु व तुह आइअउ ॥ ४२ ॥
 णयरणासु सामोरु सरोरुदलनयणि
 णायरजण संपुन्न हरिस ससिहरवयणि ।
 धवउतुंगपायारिई तिउरिई मंडियउ
 ण इ दीसउ वुइ मुक्खु सयल जण पंडियउ ॥ ४३ ॥

विविहविअखण सत्यिहि जड पवसीइ णिरु
सुम्मइ छदु मणोहर पायउ महुरयर ।
कह व ठाइ चउवेइहि वेउ पयासिअइ
कह बहुखुवि णिवद्धउ रासउ भासीअइ ॥ ४४ ॥

कह व ठाइ सुदवच्छ कत्य वर नलचरिउ
कत्य व विविहविणोइहि भारहु उच्चरिउ
कह व ठाइ आसीसिअ च्चाईय दय वरिहि
रामायणु अहिणवीअइ कत्य वि कयवरिहि ॥ ४५ ॥

के आइनहि वशवीणा—काहल—मुरउ
कह पयवन्नणिबद्धउ सुम्मइ गीयरउ ।
आयन्निहि सुसमत्य पीण उन्नयथणिहि
चल्हहि चोअ करतीअ कत्य वि णट्टणिहि ॥ ४६ ॥

नर अउव्य विभविय विविहन्डनाडइहि
मुच्छिज्जहि पवसति य वेसानाडइहि
भमहि का वि मयविभल गुरुकरिवरगमणि
अन्न रयणताडकहि परिघोलिरसवणि ॥ ४७ ॥

+ + +

तवणि तित्थु चाउदसि मियच्छि । वखाणीयड
मूलथाण सुपसिद्धउ महियलि जाणियड ।
तिह हुतउ हउ इक्किणि लेहउ पेसियउ
रंभाडत्तिहिं वच्चउ पट्टु आएसियउ ॥ ४७ ॥
एय कयण आयन्निवि सिंधुअमनयणि
ससिउ सासु दीउन्हउ सलिलअमनयणि ।

તોડે કાંતંગુલિ કાલ્પ સગમિરુગિરપસર
જાલંધરિ વ સમીરિણ મુદ્ધ થરહરીત્ત ચિર ॥ ૬૮ ॥

રૂઢિ રૂઢદ્વડ પુસવિ નયણ પુણ વજ્જરિડ
સંમાઈત્તહ ણામિ પહિય તણુ જજ્જરિડ ।
તહ અચ્છઈ મહુ ણાહુ વિરહુલ્લાવયર
અહિયનાલુ ગમ્મિયડ ણ આયડ ણિદયર ॥ ૬૯ ॥

+ + +

મનેહડડ સવિત્થરડ હડ કહણહ અસમત્થ
મળ પ્રિય એકતુ વલિયડડ વે વિ સમાણડ હત્થ ॥ ૮૩ ॥

સંદેસડડ સવિત્થરડ પર મંઈ કહણુ ન જાઈ ।
જો કાલંગુલિમંદુડડ સો બાહડી સમાઈ ॥ ૮૪ ॥

તુરિય ણિઅગમ્મણુ ઇચ્છંતુ તત્તવ્વણે
દોહિયા સુણવિ સાહેઈ સુવિઅવ્વણે
કહતુ અહ અહિડ જં કિંપિ જંપિચ્ચડ
માગુ અડદુમ્મુ મંડ મુંબ ! જાદ્વડ ॥ ૮૫ ॥

+ + +

જિણ હડં નિરહુહરિ એવ કરિ ઘણ્ણિઆ
અત્પલોહિ અવત્તત્થિ ઇવ્વહી મિલ્હીઆ
સંદેસડડ સવિત્થર તુહ ઉચ્ચાવ્વડ
પહિઅ પિઅ ગાહ વયુ તહ ઢોમિલ્લ ॥ ૯૫ ॥

पियनिरहविउए संगमसोए दिवसरयणि झूरंति मणे
 णिरु अंगि सुसंतहं बाह पुरंतहं अप्पह णिदय किपि भणो
 तसु सुयण निवेसिय भाइण पेसिय मोहवसिण बोलंत खणे
 मह साइयवक्खरु हरि गउ तक्खरु जाउ सरणि कसु
 पहिय ! भणो ॥ ९८ ॥

इहु डेमिलिउ भणेविणु नित्त महु महुवरयणि
 हुईय णिमिस णिफंद सरोरुहदलनयणि ।
 ण हु किहु कहिउ ण पिक्खइ जं पुणु अवर जणु
 चित्त भित्ति णं लिहिय मुद्ध सच्चविअ क्खणु ॥ ९९ ॥

(२)

कवि-असाईत-संवत् १४१७—हंसाउली (गुजरात बर्नाकुलर
 सोसाइटीना हस्तलिखित गुटकाभांयी)

सकति संभूअ सकति संभूअ पत्त परमेसु ।
 सिद्ध बुद्धि वर विघनहर करु कवित मनि धरं आदिहि ।
 कासमीरमुपमंडणी हंसगमणि सरसति सामिणि ।
 तास प्रसादि वेदव्या वाल्मीक रपि इम एहनु उपदेस ।
 तास प्रसादि असाईत भणि वीरकथा वरणव्योस ॥ १ ॥
 अमरावतीसमाणं पेयि प्रमाणं पट्टअवयाणं
 पुर पाटण पहिठणं अहिठणं वीरवाक्कनया ॥ २ ॥

ચલપદ—

યાદવતણુ વંશ વરણવું । વચનરસનાટિકામિનવુ ।

एता उदमूत वीत कवीत । भणता गणता पसरि वीत ॥ ૩ ॥

ચડપદ—

સાલિયાહન સુત ઉત્તમ ઠાઠ

રાજ કારિ તિહાં નરયાહન રાઠ

बावनवीरमाहि झुझार—छड्डु भाई शक्तिकुमार ।

शखिरबद्ध दस सहस प्रासाद कनककलसभज नरवि नाद ।

गोदावरीइ निरमलनार पुर पहिठाण वसि तिहां तीर ॥ ૫ ॥

બ્રાહ્મણ વેદશાળા અમ્યસિ ચારિ વરણ વરણાંતરિ વસિ ।

वि सहस जिहां जिन थापीआ वीस सहस माहि व्यवहारीया ॥ ૬ ॥

ઉત્તમ ધવલહર પોલિ પગાર વાસ નગર નવ જોખણ વાર

चउरासी चउहट्टे बुहरीइ राइचा उसव बंदिणि दीइ ॥ ૭ ॥

સાંધ જાત્ર જૂઠા ઘણા ધલહટ કોલાહલ તેહતણાં ।

एक चउपलीया कुडी वसि बेसहरि मंदिर वीससि ॥ ૮ ॥

રુઢી રૂપિ રાજકૂઅરી ત્રિણિસિ સાઠિ અંતેડરી ।

बहु वाराइत वानि घणि दासी त्रीस सहस तेहतणी ॥ ૯ ॥

રાજરધિ નવનધિ નરમલી ચતુરંગ સેન છબીસિ કુલી ।

बावनवीर सदा गहिगहि पणि त्रिपनमु न वि सासहि ॥ ૧૦ ॥

તેણિ પુરિ પાટણિ નયરનરિંદે એક વાર પુઢિડ નિરુ નોદ ।

यथुं प्रभात सुपनंतर होइ जगिउ सूर न जागि सोइ ॥ ૧૧ ॥

ગિયુ કળ્યાપુર પાટણિ ઠાઠ પરણિ ધુંયારે વનકથમ રાઠ ।

इंसाउली कर गहीउ जसि सपन प्रेम मनि व्यगु जसि ॥ ૧૨ ॥

नरवि पुढिउ परवसि चीत कोइ न जाणि मन भयभीति ।
 राजद्वारि मिल्या जे मानि राइ ऊठाहु जई प्रधानि ॥ १३ ॥
 ऊठिउ राजा ययु गुण दोस कपिउ काल मन वसीउ रोस ।
 भणि काज वणास्युं मुझ धरी छुरी करि मारुं तुझ ॥ १४ ॥
 भणि मनकेसरि सामि हू साध देव म भारिस विण अपराध ।
 राजा करि सो निसि होइ विण अपराध न भारि कोइ ॥ १५ ॥

× × ×

अणि प्रछनगति चालीया विषम बाट वन लंघी गया ।
 किहा विप्र कहा योगी थाइ देशांतरी तणी मलि जाइ ॥ ३० ॥
 एक बसइ एक उदस घाट सावज चोर चरढ ते बाट ।
 अनेक उपाय अनोपम कीया त्रिहू मासे कणयापुर गया ॥ ३१ ॥
 कणयापुर पाठण घणदेस कनकभ्रम कहीइ नगर नरेस ।
 गढ मढ मंदिर पोलि पगार वास नगर नव जोखण वार ॥ ३२ ॥

दूहा—

सरोवर पालि उत्तरया वाडीइ करया विश्राम ।
 ततक्षणि चाल्यु कापडी गजन करीय प्रणाम ॥ ३३ ॥

चउपई—

विहू जण सरसु नगर नरेस कणयापुरि कीधु परवेस ।
 राजलक्षण जे जाणइ विवेक साहमी आवी मालणि एक ॥ ३४ ॥
 एहवी बुद्धि न जाणि अन तेणीइ परण्या पुख्य रत्न ॥ ३५ ॥

× × ×

विवध फूल फल नव नैवेद्य वीणा वंश गाइ गुणभेद ।
 सो इ जि परवरी पंचसि नारि दीठी कुंतारि मंत्रि मन्त्रि, वारि ॥ ५२ ॥

થયુ દેવી તવ બુદ્ધિ નિધાન હાકિ મુનિકેસર પ્રધાન ।

નરહત્યા તિ કીધી ઘણી મુક્ત મદિ ન રહેસિ પાપિણી ॥ ૫૩ ॥

હંસાડલી શબ્દ જવ સુણી જાણ્યું દેવિ ધુમ્પી મુક્ત ભણી ।

ફરજોડીની ઝમ્મી રહિ ગતપૂરવ ભવ વીતક કહિ ॥ ૫૪ ॥

દેવિ અવધાર મુક્ત વીનતી પેલિ ભવિ હૂં પંપિણી હતી ।

ઈંડા મેહલા સેવન કીડ દવ બલતડ તેણિ વનિ આવીડ ॥ ૫૫ ॥

મદ્દ ભરતારિ સાહસ નવિ કીડ અપતિ મેહલીની ઝડી ગયુ ।

જાતીસમરણિ સંભાર સો રૂ માલ પુણ્ય ન મેલું કોઈ ॥ ૫૬ ॥

x

x

x

દ્વિતીય खंड—

માસ વિવસ મનિ નિત્યુ ધર સયંકરતળી સજાઈ કર ।

કુચરિતળા ચરણ પ્રણમેવિ ચાલ્યુ ચિત્રક સંબલ લેવિ ॥ ૬૩ ॥

ચતુર્થ खंड—

રાજા મણિ સેઠિ મનિ ધર વિગ્ધારીઆ કહિ તે કર ।

તલારિ ચોર ચલ્યુ જસિ સેરી શ્રાવક મિલીયા તિસિ

આપણ પા માહિ મચકા કરિ મહેસરી મલુ છિ સેઠિ ।

ધોતિ કમ્પાઈ પદ્મિણિ સરિ સ્નાન સહુ તાપસ મણિ ॥ ૨૮ ॥

એક મણી મિથ્યાતી તજુ આઠ કર્મ કાઈ ઉપારજુ ।

જોડ તલારતળી મનહોર આઈ ઉપાઈ મેલ્યુ ચોર ॥ ૨૯ ॥

કુંચરિ વગ્ધારિ દીવી દ્રેઠિ ત્રિઠડ દીઠડ સૂમણસેઠિ ।

x

x

x

वज्राज वगारि गयु तब सेठ साहसु जडीउ ॥ ५ ॥

ते वनि मि मेहलउ भाई लेइ चंदन चालिसु तिणि ठाइ ।

देई दाघ आवुं जेतलि तम थापणि आपु तेतलि ॥ ८ ॥

विवहारीया वीर वीससु दीठुं रतन सेठि मनि हस्यु ॥ ९ ॥

ते द्रव्य आप्युं तेणि वार वहित्रा सरि दीधु भार ॥ १० ॥

कुम्भर पूठि वहित्रा थउ सात गाऊ सोवनगिरि गयु ।

जइ जोऊं सरोवरपालि नही शब ते वडनी डालि ॥ ११ ॥

कुंयर चरण विमासि हीइ इहा उपद्रव साविजनं होइ ॥ १२ ॥

ते चंदन सुपिठं ते धणी अचरिज वात कही आपणी ॥

आपु थापणि जे तुम्ह हायि हवि चालसुं अवर कहि सायि ॥ १५ ॥

आघा पाछा पगला भरि थापणिमोसु करवा करि ।

दीठ वार रतन बे तुरी लोमि सेठितणी बुद्धि फरी ॥ १६ ॥

धन भणीइ अनरथनूं मूल धन अदेपु मायाशूल ।

धन कारणि एक कूडा करि धन बदि सगा सहोदर मरि ॥ १७ ॥

कुण्ठवा रोस धन कारणि पडि धन कारणि एक वाहणि चडि ।

धन कारणि हुइ कृपण कठोर धन कारणि एक पइसइ चोर ॥ १८ ॥

धन कारणि एक नीद्र न करि धन कारणि राजा रणि मरि ।

धन कारणि रानि एक रलि धन बदि हाये छूदा बलि ॥ १९ ॥

धन कारणि एक पाडि वाट मारि अबला बंमण भाट ॥ २० ॥

भणि चडउ अस्व पूठि पल्हाण वार रतन तम आपु आनि ॥ २१ ॥

कुंयर तुरी छोडेवा गयु एक चडु एक बागि लीउ

अश्व ऊपरि जब दीठउ सेठि बूब पडावी समणसेठि ॥ २२ ॥

पंचम खंड—

चुपई—

सहित सुपासण आव्या तुरी म्यु रा लगुनि सहु संचरी ।
 भणि हंस अपराधी धरु सेठि सकुटंब तूली धरिउ ॥ ९ ॥
 भणि वच्छ करमि दीजि दोस पिता मंत्रेई म धरसि रोस ।
 छपिउ विधाता ते दिन तसिउ ऊपरि ग्रणा कुहाडु कस्युं ॥ १० ॥
 पुनरपि वछराज इम भणि निहालि हरिचंद चरित तइ सुणि ।
 राम युधिष्ठिर चाल्या धर्म हंसराज नवि छूय कर्म ॥ ११ ॥
 ततपिण हंस विमासि हीइ वीरवचन केणी परि लोपीइ ।
 राजरीति चित चाहि रंग मेहल्यु सेठि लेई सतांग ॥ १२ ॥
 कीधु बहू आलोच आवसि सुपिउ राजप्रधानह पासि ।
 सरुल सेन सहित चालीया पुर पहइयण नगर ते गया ॥ १३ ॥
 मेठ्या मात तात परिवार तलीया तोरण वनरबालि
 छावि सेसि भरी वछ काजि ॥ १४ ॥

x

x

x

भणता दोप दरिद्र तनि टलि भणि असाईत अफला फलि ।

भणि भणावि नित गुणि नवनधि आवि अगणि ॥ १७ ॥

संवत १४ चऊ चंद्रमुनि शंप वछहंसवर चरित असंप ।

वाचन वीरकथा रस लीउ एह पत्राडु असाईत कहिउ ॥ १८ ॥

(३)

सदयवत्सचरित्र उर्फे सदयवत्सप्रबंध संवत् १४८८— कर्ता
भीम कवि—(आचार्य श्री आनंदशंकर ध्रुव संपादित वसंत वर्ष १५ अं०
३—७ वर्ष १९७२)

संवत् १४८८ वर्षे फाल्गुन × × × भौमे श्रीपत्तने लिखितं
विद्वज्जनमनःप्रमोदाय विनोदमात्रम् । छ । श्रीः ।

हम भणीइ भीम तसु गुण थुणिसु जो हरसिद्धि वर लब्ध ।

अथवा

कवि भीम तास गुण विनविषु जो हरसिद्धि वर लब्ध

वस्त—

विष्प जंपइ विष्प जंपइ निसुणि नरनाह ।

जयवंती ज्योतिषकला कुलकम्मि अम्ह अछइ अगाइ ।

वतारउ संवच्छरह नष्ट-जन्म नवि चित्ति लगइ ।

जं सुरपुरि जं नरभुवणि जं जं दुइ पायालि ।

नरवर निजमंदिरथिक्कूं तं जाणूं तिणि काळि ॥ १५ ॥

लगन लिहंत वहतं तीणइ कहीय पडि कर झलि ।

जइ पुच्छिसि पडु वच्छ पडु भरइ ति कुंजर कलि ॥ १९ ॥

×

×

×

धाइ धसइ अनइ घडहडइ किरि आसाढि अंवर गडअडइ ।

आपूं अंगतणउं शृंगारु आपूं एकाउलिनउ हार ।

आपूं अधिक वलीउ पसाउ जे वलीउ बांधइ गजराउ ।

गजि चउहटइ जइ मंडिउ गाह पानतणां सवि लाप्यां लाह ।

फुलतणा तहि पूर्या पगर मङ्गलि माथि कीधूं नगर ।

पुहतउ श्रेणी सुगंधीतणी राजवस्त्र मेळी रेवणी ।
 लांगइ केसर नइ कमूर वास्यां तेल वहाव्यां पूर ॥ ३६ ॥
 तीणइ दीटइ दोसी दडवडइ पारिपिनइ पणि पींडी चडइ ।
 फडीया फोफलीया सूतार नाठा लोक न जाणइ सार ॥ ३७ ॥
 हाटमांदि हउं हालवुल्लेल किरि कमलावते करइ कलोल ।
 पोता लाव्या पारिपितणां कापडि सरिस किरियाणा घणां ॥ ३८ ॥
 एकि अटगलि मालि गटि चड्या इकि पाधरि दस दिसि दडवड्यां ।
 इकि छावडां अछइ छडछोक ते सीकिइ थ्या लसइ लोक ॥ ३९ ॥
 आगइ पंचायण पापरिउ आगइ पन्नग पंपावरिउ ।
 आगइ गज अंगि ज मद्रुत वलि वावणी भवि यिउं भूत ॥ ४० ॥
 सुंडाहल पूरइ परचंड दंतूसल जाणे जमदंड ।
 पाडइ विसमों पोलि प्रसाद नर-नरिंद उतारइ नाद ॥ ४१ ॥

गाथडी—

तव आविउ धाडउ ते नारीभरतार बुंवारव पण करइ अपार ।
 तोड सुभट शूर साहसिक शुद्ध कोइ धीरवीर वंसह विशुद्ध ॥ ५१ ॥
 तोइ जाइउ चउदिसि चपल अंग कोइ अकल अटल आहवि अहंग ।
 तोइ खितीय पल्यंडणसमय को अछइ छयलु खिति खगाह हाय ॥ ५२ ॥
 तव धायुं धवड धसमसंत विरि आवइ केसरि कसकसंत ।
 र्वरीय झांटी शटकइ कवालि कलकलिउ वटाणु यिउं भुकुटि भागि ॥ ५३ ॥

x

x

x

तडभटिउ गयंदु कि पडिउ पव्व मुर अंतरिपि पेक्खि अपुव्व ।
 नयजयदाव्हु जंपइ जगत पडु वच्च अचरिउ पेक्खि पुत्त ॥ ५६ ॥

गयगमणि रमणि तुरगय गमंति शब्द अनिललग्न अंगज नमंति ।
 पयपंकज लंकतलि चिडरदंति पतिमत्ति चित्ति धरि चडवडंति ॥ ४७ ॥
 जस जंघजूअल वररंभयं पियल कि उरथल करिण कुंभ ।
 करपल्लव नव शापा अशोक सौवनवन सारीरोक ॥ ४८ ॥
 मुखकमल अमल शशिहरसरिच्छ निलवटि तिलय ताडीक मच्छ ।
 कुंडल कि कनि पायार मार कोसीसनिकर परिगर अपार ॥ ४९ ॥
 तिलपुल्ल नास संजुत मत्त ब्रडि टाडिम दंत अहरा रगत ।
 अंजनसह पंजनसरिस नित्त सीमंत कुंत किरि मयरक्ति ॥ ५० ॥
 हुइ भमइ कामकोदंडयंड कटि बिंब प्रलंबित वेगीदंड ।
 उरि हार तारश्रेणीसमान तनमंडल अवर न उपमान ॥ ५१ ॥
 नाह कुरंगा रंणयलि जलविणु किमु जीवंती ।
 नयण सरोवर प्रीतिजल नेहिइं नीर पियंति ॥
 धरवीरराय धूआ मुहुसाले मज्झ राय नरवीरो ।
 वर वीर सुदयवच्छो वंछउं शिव पुजि हे सहि ए ॥ ८ ॥
 कलिजुगि कामुकतियो पत्यंतय अथ साहए सयलो ।
 पडमासि अवहि अगइ मणवंछिय देइ माहेसो ॥

×

×

×

हव धउल; राग धन्यासी

आसणतणउ अणाविउ ए नरवरिइं ए तरल तुरंग ।
 साहणप्रति पल्याविउ ए पल्याणि पत्रंग ।

तीणइ वरराउ चडाविउ ए ॥ ९४ ॥

चडंति पेवि जे जुडंति ते तुरंग आणयू जे सुदधित सालिहुत
लक्षणे वयाणिउ ।

पायाल हुंति कीकी पयड होम दीउ आसणे सोहंति सुदय
वसवीर ते तुरंग आसणे ॥ ९५ ॥

चिहुं दिसि चामर ढलइ ए सिरबरे ए सोहइ छात्र ।

विप्र वेउ-धुनि उचरइ ए आभा आगलि ए नानाविध पात्र ॥

बहु बंदिण कलरव करइ ए ॥ ९६ ॥

करंति बंदिणा अणिक मंगलिकमाल्यं ।

विचित्त नित्ति पत्त पाडराग रंगताल्यं ।

चडी तुरंगि चंगि अंगि सार सुंदरी रसे ।

ति चालवंति नारि च्यारि चामरं चिहुं दिसे ॥ ९७ ॥

वर आगलि यिउ संचरइ ए आभा राण ले ए सारेसउ राउ ।

पायदल पार न पामीइ ए आभा वलीयडउ ए नीसाणडे घाउ ।

हय दीसइ गयरायसारसी ए ॥ ९८ ॥

करंति सारसी गहंद संडिसुंडि डंवरं नीसाणदोलढकयाउ हूअ ताव
अंवरं ।

उचित्तवाउ दिति राउ वेगि ताव रूकरो प्रेमि सुदयवच्छवीर पत्त
तोरणइ वरो ॥ ९९ ॥

गयगामिणि गुण विन्नइ ए आभा शशिमुखी ए करइ सिंगमार ।

हार एकउलि उरि ठवइ ए आभा कंदर्पू ए समउ कुमार अहिण-

वउ इंद नरिंदवरो ॥ ३०० ॥

नरिंद इंद मत्त लोइ लोयमञ्जि सोहए अदिदुदिद माणिणी मणतंरंगि मोहए ।

भयानिपत्ति पायमत्ति कंत लद्ध कामिणी ते सुदवीर वज्रंति ने गयंदगामिणी

॥ ३०१ ॥

कुंडलीउ ततः मौक्तिकदाम छंदः ।

पउमिणि हस्तिनी चित्रणी वारा संखिणी सार किद्ध संगारा ।
 रतिपतिरंगि मिलवि सहि रामा पिक्खवि सुदयवत्स वर कामा ॥
 जे कामनरिंदतणइ दलि सार गुडया मयमत्त पयोहर भार ।
 जे हिल्लि सागिल्लि चलइ चमकंति ते सुदयवत्स सिउ रंगि रमंति ।
 जे ब्रह्म दिदु कि नदु धुरंगि जे उप्पम रेह सनेह सुचंगि ।
 जे चंदनि अंगि गर्मंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ॥
 करइ निज मानिनि आणणि सोह जे जाण जुवाण तणइ मनि मोह ।
 जे पस्तित्ति उर न मंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ॥
 ठवइ उरि हार कि तारयथ्रेणि दुलंति नितंब प्रलंबित वेणि ।
 जे तारणि आरणि नित्त धुमंति ते सुदयवच्छि सिउ रंगि रमंति ।

छप्पय—

हे सही कहि कुण कजि अज्ज उल्लास अंगि बहु ।
 कुंकुमि कज्जलि कणयकुसुमि सिंगार किद्ध मुह ।
 भरीय सेसि सीमंत कंत कंदप्पराय करि ।
 गुदी साहण मयमत्त नित्त सज्ज कि उप्परि ।
 माणिसि निसि मयंक मधुरति मधुप पद्ध वत्सतणूउ मुझ माने वसिउं ।
 उल्लवण अनिउ त कि तनुरयणि सुदयवत्समुख निहि जिसिउ ॥

छप्पय—

अगइ अहरा रत्त अहिविल्लि विलासीय ।
 अगइ लेयण लोल अनइ कज्जलिहिं कलासीय ।
 अगइ सिद्धिण सुयोर अनइ हाराउलि भारीय ।

અગાઈ ગય મંચારિ અનહ નેતર જાંકરીય ।
 અગાઈ સુકામ કિય કામિની અનહ વર્મંતિ નિશિ ઉજલી ।
 પુઢુ વચ્છતળઠ ભ્રમરંગિ સસિ અનહ સુવર સુદા મિલી ॥

x   x   x

ઘંદિણ તળાઈ ઘહિન ક્ષત્રિણિ ક્ષિત્રિણી માનહ માઈ મળી ।
 ણ નાતરું નવું નહી આજ માટમુવનિ રહતાં નહી લાજ ॥

x   x   x

જિણિ પાટણિ પોદા પ્રાસાદ મેતશિખરસિહ ચહાઈ વિવાદ ।
 ગરૂડ ગઢ કુંચા આવાસ કિરિ અઢિણવ દીસહ ફવિલાસ ॥ ૬૭ ॥
 માહિ મહેસ ત્રિષ્ણુ નડ પ્રહ્લ સહૂ સમચરહ કુલોચિત ધર્મ ।
 જિનશાસન ગાઢરું ગહગહરૂ જીવદયા દેપી મન હરહ ॥ ૬૮ ॥
 દિનકર મગતિતળઠ અતિભાવ અધિકર પરમેસરી પ્રમાવ ।
 જે જોગિણિ ચડસઠિનું ઠામ ચડસઠિ ચેટકનરું તિહિ ઠામ ॥ ૬૯ ॥
 ગણપતિક્ષેત્રપાટની રૂપાતિ દિવસપાહિરું રૂઢેરી રાતિ ।
 ઠામિ ઠામિ મંડલ મંડાઈ ઠામિ ઠામિ નિતુ ગુણીયા માઈ ॥ ૭૦ ॥
 ઠામિ ઠામિ દોળા દોડું ઠામિ ઠામિ જોણાં જોઈહ ।
 સાતહ વસણ સંસાહરૂ જૈડ માંહિ ઘણાં છડું માણસ તેડ ॥ ૭૧ ॥
 ફકિ લીલા લપમી લેઈ જાઈ મોલ્યા મમહિ સાન વીરરૂઈ ।
 મળા ન કામળમોહણતળી વરતઈ ધૂરત વિચા ઘણી ॥ ૭૨ ॥
 વસડ વાસિ છત્રીસડું કુટ્ટી માહિ મોટા બહુત્તરિ મંડલી ।
 ચડસાસી સૂરા સામત ખ્યારિ મહાધર મંત્રિ અનત ॥ ૭૩ ॥
 ચડસાસી સુહટાનિ સુગર્ભિ ચરણાવરણતળી વહુ વિગનિ ।
 રત્નિમ મયમ લોક અપાર મામા મલા ન પામઈ પાર ॥ ૭૪ ॥

करइ राज सालिवाहण राठ वड़ीतणइ विधंसइ ठाइ ।

अऊठ पीठ पहिद्वं पहिठण सामीय आलितणूं अहिठण ॥ ७५ ॥

वस्त—

कंता संभलि कंता संभलि कहइ कमलच्छि

जु मई लुप्पइ मयरहर ते न पालि पत्यउ करिज्जइ ।

सीह विच्छूटइ संकलह ति किम देव दोरी धरिज्जइ ।

हत्थी अंकुसं अवगणइ किम साहीजइ कनि ।

तिम प्रियतम पाधारतां मुक्क विमासण मनि ॥ ७८ ॥

सुणि सुदयबीरवयणं सच्चं जं चयइ सावलिंगी ए ।

पिय दिवस पंच पच्छइ तिहि गमिसु जिहि न पुच्छेसि ॥ ७९ ॥

तिणि वयणि सुद जंपइ मणि धरेवि रोसो हसेवि मुहकमले ।

तिहुयणि ते को ठाणं जिहि जुवई रहइ मह महिला ॥ ८० ॥

वयणशशी नयणमई हंसगई उरि करिंद मग्गि हरी ।

कणय पहाणंगंगी जत्य तुयं तत्य जीवभमणं च ॥ ८१ ॥

तिणि वयणि सुदवीरो गहबरेउ लग्गगल इसि वलंतो ।

गयगमणि म धरि दुहिलिउ निवारि नयणंमि नीर भरियाइ ॥ ८२ ॥

इव अडयल—

बलियौ रम्णी रोयंति वारिहिं ।

लोअण लोहि सक्ज्जल वारिहिं ।

अबल जि नावूं बुल्लइ वारिहिं ।

जं मणि मुणइ स करे तिवारेहिं ॥ ८३ ॥

અડચલ—

આગિ વિરહિ નિલમ્ભૌ પાળી લાગી અંગિ તિહાં સપાળી ।

કજ્જલલગા દિદ્દ દુહ પાળી પીઘું પુરિસિ પશૂવરિ પાળી ॥ ૮૫ ॥

નર નવરંગ સહી સાવુજલ કિં કારણિ પશુ જેમ પીયૌ જલ ।

નારી નરકારિ લાગૌ કજ્જલ પીધિ મીજઈ મય મરઈ ન અંજલ ॥ ૮૬ ॥

x

x

x

એકિ મળઈ કુતારત લાંવ એક સેઠ દિવરાવય પાંચ ।

એકિ મળઈ આલસ મેલીઈ એકી મળિઈ મંડલ માંડીઈ ॥ ૧૮ ॥

એકિ મળિઈ અમ્હ હલ્લત હાથ એકિ મળઈ દિત કઢ્ઢત કાથ ।

આપાપળી ફલ્લ સવિ ફલ્લ ગુળીયા અનઈ વદદ મહનહઈ ॥ ૧૯ ॥

ગૂજર વદદ જિહ્વારં હસિત જાણે ધરણિ ધનંતરિ જિસિત ।

દીટઈ રૂપિ સરૂપ ઓલપઈ વૈદ અનેરા આલિઈ ક્ષપડં ॥ ૨૦ ॥

એહનઈ અગિ અમાલત અનગ નરવર કો દીઠત નવરંગ ।

મૂરતિઠ મૂરછ મીજિસિઈ મિલિત લોક દેપી લાજસિઈ ॥ ૨૧ ॥

x

x

x

કિરે હાકી ઝઠિ હનુમંત કિરિ કોપાનલિ ચડિત વૃતાત ।

ચઢવઢ ચઢપટ ચાલિત ઇમ કિરિ આલિત ગુરુ મારથ મીમ ॥ ૨૦ ॥

મોકલિ ઘાઢ ગાઢા બલ્લંત મોકલિ જે સૂરા સામંત ।

મોકલિ રાઠત રણિ વાઠલા મોકલિ જે આગઈ આઠલા ॥ ૨૧ ॥

જિણિઠ અરથિઈ ન માજઈ મીઠ જિણિઈ ન ટલઈ પરળી પીઠ ।

માગણમિત્ર કાજિ ટાલીઈ તે સંવત્તિ સવલી વાલીઈ ॥ ૨૨ ॥

અરથિઈ સઘલા સીજઈ કાજ અરથિઈ આપળા કીજઈ રાજ ।

અરથિઈ સવિ ટાકડ અગ્ર વેચી અરથ વિઝોડીમુ મિત્ર ॥ ૨૩ ॥

वांव्या राय विछोडइ बंव पडी कुवेला ऊडइ कंध ।

गढगाढिम नवि सीसइ अत्य तिणि वेला वाणीउ समत्य ॥ ३१ ॥

दूहा—

सूदा ! तुहाला साथ घिउं आंतरू अति उरतउ ।

हव जोसिइ जगनाथ साहस सामलया भणइ ॥ ४९ ॥

उंले आंतरिएहि तड पइलुं पामीउं नही ।

वाहण विचि बिहि लेहि निहरइ नीजामा पपइ ॥ ५० ॥

ऊभी आस करेहि अबला आहेडी तणी ।

बर पइंठउ वि भरेहि केसरिनां पग किम नीसरइ ॥ ५१ ॥

नाह तुहाला नेह किम उत्संकल एक भवि ।

जां दसवार न देह ए आपणउ न होमीइ ॥ ५२ ॥

माणिकमंठि जलेहि पडइ तउ प्रापति पामीइ ।

नाह नवेरइ देहि दरसणि देपेवूं घिउं ॥ ५३ ॥

आसाखी एक पीहरि मेलही पारणी ।

तिहनइ आज अनेकि ऊचाटइ ऊपांपळां ॥ ५४ ॥

सूदा शोक सरोप मनि माहरइ कांइ नही ।

सही समे घड लाप कीधां आज अणोसरा ॥ ५५ ॥

जिणुणी काजि न दीह आंक्या आवेवातणा ।

ते छेपेतां लीह करी कुढेरुं दासिसइ ॥ ५६ ॥

× × ×

आगइ एक न धारि वाआहि अनइ पंच पुढता पडमाहि ।

अतिऊंचा अंजनवनदेह किरि मदिमंठलि आव्या मेह ॥ ८७ ॥

ઘોરંધાર અંધારું કરડું દિનકરતણા કિરણ આવડું ।
 સેત્રાલીડ ચઢાવડ શીત કેલીતણાં કંપાવડ ચીત ॥ ૮૮ ॥
 સૂલીમંજણ મંજડ અંગ જીણિ દીઠડ પાયક હુડ પંગ ।
 અજડ અમડ વેહૂ મડ મલ ડડીનડ શિરિ તોલડ શિલ ॥ ૮૯ ॥
 હસ્યા વીર સૂદાનડ સાથિ વાવનસરિસા આવડ બાથિ ।
 અળીધાર નવિ લાગડ અંગિ બીજડ શૂશિ ન આવડ યંગિ ॥ ૯૦ ॥
 ઝમા મડ હંટી લિંડ લોહ તીહં આગલિ કુળ જીપડ જોહ ।
 રાયનડ હય મર હાથી વહૂ આવડ યિડ આરાલી સહૂ ॥ ૯૧ ॥
 નિવડનિહાય ધરણિ ધમધમડું મૂંવારવ ગયણંગણિ ગમડ ।
 પેહારવિ નવિ સૂડડ સૂર રણિ વિસર્યાં વાજડ રિગતૂર ॥ ૯૨ ॥
 મયમંત્તા દંતૂસલ મોડિ દીડં ઘાડ કઢયડડં ફરોડિ ।
 ઘોડેસિડં ઘાલ્યા અંસવાર રથપાયક નવિ લામડ પાર ॥ ૯૩ ॥

x

x

x

છપ્પય—

પુઢુરિ પહિલૈ વિષ્ણરાડ જાગંતુ લોડ ।
 તાં નિસિમરિ નારી મસાહાણિ સૂલીતલિ રોડ ।
 પરિલ્લી પુઢ દયા પરદડ મર પત્તો ।
 કામિણી પૂલીય કલ્લ કંઘ ઝવરિઝ મતો ।
 મોજન દિયંતમિસિ ઢાચળી પાડ માંસ મચરિ ચડી ।
 ઉત્તિમ તિવાર અસિ વાવરી કરિ સ ચૂડિ તુઢવિ પડી ॥ ૨૨ ॥
 બીજડ પુઢુરિ પ્રધાનપુત્ર વલ્લંત વડૈ ।
 તાં ઉલ્હાળી અગનિ તેજ દૂરદિય દિઠૈ ।
 પાવનકાન્નિ પહુતુ પ્રેત પરવરિયૌ પળલિ ।
 વિચિ સ્વાંચડ ફલ્લકલ્લ મદ્દ વાગીસ કુમતલિ ।

मुक्त स्वामि होमसई एवनौ एक गहाय बीजा गहिसु ।
 धसि लिद्ध धगंतौ लक्कई तीण ऊडी ग्या सई सहस ॥ २३ ॥
 खितीय तीजइ पुढुरि दैत नयरीदिसि दिक्खइ ।
 वितर वंसइ बंधि पूठि थ्यौ परिकम पिक्खइ ।
 सत्त कमाट ऊघाडि रायसुति सूती लीधी ।
 आणी आपनिवासि युवति जागती कीधी ।
 मुक्त वरि कि समरि जीण उगिरह बिहु त्रीजउ समरुं समट ।
 पडछांहि ऊम असिमर सरिस कीय वंत्तल बिखंड घट ॥ २४ ॥
 चउथइ चतुर चकोर वीरवंसुद्धर जगै ।
 तां ऊठवि महुं सुरेडिउ जूअजीभउडु विमगी ।
 सुइ भणइ त न सारवट कवडी न कडत्तह ।
 तिणि तक्खणि आणयौ पाट जीण राइ रमतह ।
 शरकमल हराविउ हेल्हसि प्राणिप्रेतग्रह टालियौ ।
 त्रिहुं मित्र अजगिइ एकलई तिह ति पिंड प्रजालयौ ॥ ॥

×

×

×

वस्तु—

राउ हरपिउ राउ हरपिउ सुतह संपत्त ।
 तव नयरी आणंद हूउ पंचशब्द वाजित्र वज्जइ ।
 माय ताय जोहार किय गरुड वीर गंभीर गज्जइ ।
 तिणि अवसरि पय प्रणम्या सुदयवच्छ तिणि वार ।
 माडी आसीसह दिइ राउ सिरि सुंपिउ भार ॥ ७२ ॥

गद्यभाग

पंदरमो सैको

प्राचीन गुजराती गद्यसंदर्भ [गु० वि०] मांधी

(१)

संवत् १४११—तरुणप्रभ—

“ राजा अनइ महामात्यु बे जणा अन्नापहार-इतउ अटयी-माहि गया. भूखिया हूया. वणफल खाधां. नगारि आविया । राजा सूपकार तेडी करी कहइ ‘ जि के भक्ष्यमेद संभवई ति सगलाई करउ ’ सूपकारे कीधा, राजा आगइ आणिया. राजेंद्रि चीतविउं—मधुर मोदक—पूपकादिक भक्ष्यमेद पाछेई भाविसिई इणि कारणि पहिलउं बाकुल—दोयलादिक भक्ष्यमेद भपी करी पाछइ मधुराहारभक्षणु कीधउं. कितइ कारणि ? जिम सयहीं आहार-तणा स्वाद लिउं. महतइ पुणि जीमी करी वमन-विरेचनादिकु कीधउं. राजेंद्रि पुणि सर्वाहारमोगलब्धि हूंतइ वमन-विरेचनादिकु न कीधउं । तिणि आहारि दोपि राउ भूपउ । ” पृ० ५

“ गच्छि एकि लघु क्षुल्लुकु एकु वरसाळइ बाहिरि बाउकहं—माहि बाहलउ त्रेपणउं पेट हेठइ देई अनइ तरिवा लागउ. महात्मा आविया, चेला तरता देखी करी वदहं ति तेतलइ गुरु आविया. गुरि कहिउं— ‘ महात्माउ ! चेळउ छद्दुडउ, भोलउभागटउ. म अडगडाउ (वडवडाउ) ’ ते ती वार चेळउ परहंसिउ. गुरे भणिउं—म वच्छ उगउ रहि. को काई नही कहइ, तउ चेळउ घणेरउं परहंसिउ. गलस्तरण भरिवा लागउ. गुरे मायइ हाधु देई करी आपणपा आगइ कीधउ. वसति आविया. ” पृ० ४८

(२)

संवत् १४५७-सोमसुंदर—

“ ताम्रलिप्ती नगरीइं तामलि श्रेष्ठे वैराग्यइं तापसी दीक्षा लिइं. नदी-
नइं तटिं साठि वर्ष सहस्र तप करिं पारणइं मिक्षा चिहुं भागिं करइं.
एक भाग मत्स्यादिक जलचररहइं दिइं. बीजो भाग गोम्रास-स्थलचररहइं
दिइं. त्रीजो भाग काकादिक खेचररहइं दिइं. चउथु भाग २१ वार
पाणीइं धोई पारणुं करइं.” पृ० ७६.

“ श्रीमहावीरनु जीव श्रीआदिनाथनइं (समयि) भरतेश्वरनउ बेटओ
मरीचि नामि हुंतउं. श्रीआदिनाथकन्हइं मोकली दीक्षा लिवरावीओ. एक
वार ग्लान यिओ. मनमाहिं जाणितुं—को सरवा(सखा ?)ईओ करउं. पछइं
कपिल क्षत्रीरहइं धर्म कहइं. बूझ्या, पूठि श्रीआदिनाथ कन्हइं दीक्षा लेवा
मोकलइं. ते पूछइं—तू कहइं किसिउं धर्म नथी श्रीआदिनाथ कन्हइं कां
मोकलइं ? पछइं मरीचि कहिउं—कपिल ! धर्म इहां छइं, परइं छइं.
इसिउं माइउं गोईउं वचन बोळितुं, तीणइं करी मरीचि कोडकोडि सागरो-
पम भविओ. पछइं श्रीमहावीर यिओ.” पृ० ७९.

(३)

संवत् १४७८-माणिक्यसुंदर—

“ सज्जे महुत्रा मासडा पण वइसाह न तुछ ।

जे दवि दाधा रूपडां तीहं मायइ पुछ ॥ ” पृ० १३५

x x x x

“ अंगदेशि श्रीपुरिनगर, तिहां श्रेष्ठि लक्ष्मीघर—श्रीलक्ष्मीइं सघर.
तेहतणु पुत्र हुं श्रीपति पणि विपम देवगति. दस कोडि द्रव्य हुंती पणि

वापुजी साथि पडुती. पिता परोक्ष हूआ, पूटिइं जं बाहणमाहि घातिउं तं
 समुद्र सातिउं. कई वाणउत्रे प्रसिउं, हाट चोरे मुसिउं, थलवटनउं
 थलवटइ रहिउं, काई ठाकुर ग्रहिउं, घर बलिउं, समग्र मंडाण टलिउं,
 समग्र द्रव्य निस्तारिउं, एकलक्ष द्रव्य उगारिउं. पछइ अवर काजकाम
 छांडिउं, प्रवहण पूरेवा मांडिउं. भलइ दिवसि प्रवहण पूरिउ. त्रिनि सहं
 साठि क्रियाणां चडाव्यां, सप्तविध पक्वान चडाव्यां, सप्तविध करंवा लिया,
 पोता सपाणी भरिया, देव समुद्रवायस पूजाव्या, पाभिल मादल बाजिवा
 लागां, बावरि कोळणि नाचेवा लागी, गलेला हेलाहेल करवा लागा.
 कूउपंभउ उभउ कीधउ, नांगर उपाडिउ, सिढ ताडिउ, घामतीउ घामतउ
 लीचइवा लागु, बाऊरीऊ तलि पइठउ, नीजामउ नालि बइठउ, आउलां
 पडइं, सूकाणी सूकाण चालवइं, मालिम बाहण जालवइं, सुरवर लहलहा,
 वादित्रनादि समुद्र गाजी रखा.”

×   ×   ×   ×

“छासिइं केरउ आफर दासिइ केर नेह ।

केवलकेर मोलीउ पिसत न लागइ पेव ॥” पृ० १४०—१४१

(४)

संवत् १५००—हेमहंस—

“पुलिंदानु जीव मरी जंबूदीप मणिमंदिर नगरि राजा मृगांक राजा.
 विजया राणी, तेहनइ गर्भि अवतारिउ. × × × महोत्सव करी राजसिंह
 कुमार नाम दीवउं. मउटइ मउटइ बहुचरि कलापारीण हूउ. × × ×
 मतिसागर मुहत्तानउ बेटउ सुमतिकुमार. तेहसिउं राजसिंहनइ मित्राई छइ
 × × × तिसइं नगरलोके गिली राजाहूइ एकांति वीनवइ—स्वामी ! अले

किम करुं ? ए राजसिंह कुम्भर नगरमाहिं जीणइ जीणइ सेरीइ सांचरइ
तिहां तिहां आपणां बालकइ रोव्यतां मूंकी मूंकीनइ सौभाग्यना व्यामोहिआ
स्त्रीना वृन्द गमे गमे जोइवा घाइ. अहारां घटनां काजकाम सघलाइ
सीदाइ छइ × × × पछइ कुम्भर कहइ—मित्र ! चालउ तेह देशांतर × × ×
भणी जईइ. × इसिउं विमासी बेहू जण पङ्ग हायि लेई तिहां भणी
नीकल्या. ठमि ठमि अनेक आश्चर्य जोअता जोअता जाइ छइ. एकवार
अरण्यामाहिं सूनइ देवकुलिं सूते कहिएक पुरयनुं करण स्वर सांभलिज.
कुम्भर ऊठी पङ्ग हायि लेई तेहभणी चालिउ. आगलि गिउ देपइ तु
विकराल राक्षसइं पुरय एक क्षामाहिं चांपिउ छइ. ते आनंद करइ
छइ. कुम्भरइं राक्षसहइं कहिउं—ए बापडउ मूक, ईणइं ताहरं सिउं
विणासिउं. ?” पृ० १६७ थी

(५)

संवत् १४७१ पारसी पंडित लक्ष्मीधर बहेरामजी—अर्दाब्वीरा

(गुजरात वर्नाक्युलर सोसायटी संग्रह)

[२]

१. पछइ ते सातइ बड़इनि तेह अर्दाब्वीरा पुरयतणी सातेर भार्या
हुई, तीह सातइरहई दीनतणउ कोमल नावर कीधी अछइ ॥

२. जउ तेहे स्त्री एतलउं वचनु सांमल्यउं सांमल्या पछी अपार
दुःखिनी यई, यम तीह स्त्रीरहई महाभारतर दुःख पामिउं ॥

३. ते स्त्री गुस्तास्य राजा आगळइ अनइ अपर बीजा मज्दईअस्न
आगलि गेई । नमस्कार कीधउ । पछइ ऊभी रही । तेहे स्त्रीए वोळिउं

जु तहमो मज्दईअस्न ईउ इसुं म करु । जउ अहइ सात बहइन
अछउं अनइ सातइनउ एउ एकु जि भर्त्तार अछइ । अहइ सातइ बहइन
एह भर्त्तारतणी कलत्र अछउं । जइसु एकु घर सातपणउं हुइ । तेहि
सात पण हेठइ विचालइ एकु स्तंभ कीधउ अछइ । जइ कमइ ते स्तंभ
काढीइ तु सातइ पण पढइ । पछइ गुस्तास्य राजा तअं वचन सांगुली
कोपु कीधउ । तीह खी प्रति राजा बोलिउ । जउ तहमरहइ महाबायु
लिउ । व्याघ्र तहमरहइ खाउं । तहारां हाउ लुंडी ताणउ ।

४. पछइ अर्दाग्वीरा पुरुषइ जिम दीठउ जउ गुस्तास्य राजां कोपु
कीधउ, राजारहइ अर्दाग्वीरा पुरुषइ संतोष दीवउ । तेउ अर्दाग्वीरा
पुरुष गुस्तास्य राजा आगलइ गइय । हाय बेहू जोडइया । स्तुति अपार
घणी कीधी । तउ अर्दाग्वीरा बोलइय । जइ कमइ आदेश हुइ तु पाद्य
पाउं । आत्मा आराधउं । सुंणउं करउं । पछइ मंगि ऊपधी दीधी ।
पछइ गुस्तास्य राजां आदेश दीधउ, बोलिउं जउ इसुं करइ ।

५. पछइ अर्दाग्वीरा पुरुष आपणइ अग्निस्त्र(स्था)नक गिउ । तीणइ
अर्दाग्वीरा पुरुषइ इजिस्ति कीधी आत्मा आराधय पाद्य पाधउं । तेहे खीए
मंगि ऊपधी सज कीधी । अनइ पानि टाहरि मधूभक्षण सरसी घाली ।
अर्दाग्वीरा पुरुष हेठ वखि बइसइ । राजारहइ अनइ बीजां मज्दईअस्न-
रहइ जणावित्रउं कीधउं । पछइ गुस्तास्य राजा अनइ अपर वीजाइ मज्दईअस्न
आव्या । तेह अर्दाग्वीरा पुरुषरहइ मंगि ऊपधी दीधी । वख ऊपरि सुचारिउ ।
अनइ एवढ कीधा गदि सारी । जिम ते एवढ अर्दाग्वीरा पुरुषतणउं
सइरु पुहरि बइठ रापइ अनइ नस्क अवस्ताग्वीणी पढइ उच्चरि.

६. अनइ ते साते भार्या अर्दाग्वीरा पुरुषतणा वख पापलि फिरीनइ
बइठी अनइ अस्ताग्वीणी उच्चरइ अछउ । जांजाण सात अहोरात्र हुइ.

[३]

१. अनइ तेह अर्धांग्वीरा पुह्यतणा शरीरतु आत्मा जीव चकात-
दाइती इसइ नामि पर्वत अनइ चंदोरपुहलि नामि मांछि पहुतु । सातमइ
दिवसइ आत्मा कली आव्यः । तनउ सरीरमांछि आव्युः ।

२. अर्धांग्वीरा पुह्यः बल उपर थकु जय्यउ । जाणे किरि तउ
सुखनिद्रायकु जय्यः । उत्तम निर्मल मनु अछइ अनइ उत्तमरहइ आनंद
करइ ।

३. तेहे भार्या कलत्रि अर्धांग्वीरा दीठउ अनइ जोइउ । पछइ पछइ
तेह स्त्रीरहइ उत्तम आनंदु हजअ जाणे किरि ते स्त्री स्वर्ग(गी)भुवनइ जीवती
नीपनी अछइ । पछ तेहे एवद आगलि अर्धांग्वीरा पुह्यरहइ प्रणाम
नमस्कार कीधउ । अनइ गुस्तास्य राजा आगलि जई अनइ दलग गोस्प-
दस्त फरइसुख मइदीओमाह अनइ बीजाइ मज्झईअस्नरहइ प्रबोध दीधउ ।

[४]

७. जंअं प्रचउर चालइ तउझरहइ तीणइ स्वर्ग करी अनइ सखाईआ
थाउं स्वर्गलोक अनइ नरकलोक अनइ चंदोरपउहउलइ जातां पलि-
षांच नही ।

८. जंअं स्वर्गलोकतणी समृद्धि रद्धि समाधानउ रूढउं अतहइ सउ-
खउ उत्तमक्रीडा क्लीआतपणउं अतहइ वनोद उछव रामति अनइ सउ-
गंधपणउं तुझरहइ आव देपाडउं । अनइ मुक्तात्मारहइ जेउ आनंद हर्ष
अछइ ।

९. अनइ नरक भउवन घोरंधकारं अतहइ मलिन अतहि रौद्र
अंधकार महाभयंकारीउं द्रउमैव अछइ तीउं तउझरहइ देपाडउं । अनइ

જડ વિભન્ન વિહચ્ચડ વિહચ્ચડ દેવ અનહ રાક્ષસી વિઘા પાપકર્મિયાંરહં
નહપ્રહડ કરહ અછહ ।

૧૦. અનહ જીડં સત્યવંતતણડં દાનશીલીયા દાદારતણડં સ્થાનહકુ
તીડં તડક્ષરહં દેપાડડં અનહ જીડં અસત્યવાદીયાંતણડં સ્થાનહકુ તીડં
દેપાડડં ।

૧૧. અનહ જીડં સ્થાનહકુ શુદ્ધિપ્રવોધીયાં નહર્મલબોધ જ્ઞાનવંતતણડં
અહરમજ્દસ્યામીતડ અમરતડ ગરૂઆતડ અનહ સ્વર્ગલોકીય સડંદર રૂઢા
સડપતડ અનહ નરકીય નહપ્રહતડ અનહ ભલા શબોચ્છાન મૃતક ઉઠયા-
તણા શરીરતણડં અક્ષયલતણડ સ્થાનિહકુ અનહ ફંઅડ્ડતણા અસ્તિત્વ
આપહપણાતડ અનહ દેવતણા નાસ્તિત્વ અણછતાપણાતડ જીડ સ્થાનહકુ
તીડં સહજા ત્વક્ષરહં દેપાડડં જહમ તડં પૃથ્વીમાંહિ જિ કાઈ દીઠજં
હડ તીડં સુહા કહહ ।

વ્યાખ્યાન ચોથું

સોઝમો અને સત્તરમો સૈકો

૧૮૧ હવે આપણે સોઝમા અને સત્તરમા શતકની ગુજરાતીની કૃતિઓ તપાસી જોઈએ.

સોઝમા સૈકાના પ્રસિદ્ધ કવિ લાવણ્યસમય (જૈન), કવિરાજ - સોઝમો સૈકો નરસિંહ મહેતા, પદ્મનાભ, भीम-बीजो, અને લાવણ્યસમય માંડણની કૃતિઓ અહીં લીધેલી છે અને સત્તરમા (જૈન) નરસિંહ, સૈકાના સિદ્ધિચંદ્ર (જૈન), વિષ્ણુદાસ અને પદ્મનાભ, भीम नाकरनी કૃતિઓનો અહીં ઉત્તારો કરેલો છે.

આ કૃતિઓમાં ફક્ત એક વિષ્ણુદાસની કૃતિનો ઉત્તારો હસ્તલિખિત ચોપડા ઉપરથી કરેલો છે. (જૈન) વિષ્ણુદાસ બાકીની બધી કૃતિઓ મુદ્રિત છે અને તે મુદ્રણમાં અને નાકરની પાટની ગરબડ પ્રાયઃ નથી, એવી ધાત્રી જણાયાથી તે બધી મુદ્રિત કૃતિઓને ઉપયોગમાં લીધી છે.

તેમાં ફક્ત એક સિદ્ધિચંદ્રની કૃતિ ગદ્યરૂપ છે. ઉક્ત લાવણ્યસમયથી માંડીને નાકર સુધીના તમામ કવિઓનો સમય અહીં આપેલો તે તે કૃતિઓને પ્રાંતભાગે આપેલો છે અને જેમનો સમય કૃતિને પ્રાંતભાગે નથી લેવાયો તેમનો સમય ઓછાં અનેક પુષ્ટપ્રમાણોથી સુનિશ્ચિત છે. એથી એ કવિઓના સમય વિશે કશું લખવાપણું રહેતું નથી અને તેમને લગતા ઓછા પરિચયની અહીં અપેક્ષા નથી.

१८२ लावण्यसमय—

क्रि०	क्रि०	नाम	नाम
धरी	धूइ	रसि (कपि)	आगलउं
नमीय	लीइ	नांमइं	बोहातणउं
अछद्	घोली	दुरीया	घणउ
बोलिसु	पीइ	दूरि	ति
जयु	आवी	प्रहि	त्रीजउं
लहींई	आपिया	ऊगमि	जेहना
कहिसइं	करि	प्रणमतां	जेहवा
सुणज्यो	बुहरी	नयईं	ठम
करइ	बलिउ	निधान	सहु
बेचाइं	बागी	भोजनि	आदर
लपठइ	जाणइं	भला	नाम
ढली	आणइ	केतला	आठ
जाणीइं	कहु	भारति	चित्रकुट-पासइं
नमइं	घटईं	भगवति	बोहानू
जयु	करइं	मनि	धनहीणउं
हुइ	देवइं	शुरूपय	कूडली
करइ	चडवा	पवित्र	तेल—घतनुं
भरइ	दईं	जस	व्यवहार
वाघइ	रहईं	जसनाय	चउहटइं
ऊधरइ	कहईं	बुद्ध	पोढइ
जाइं	नमाया	पायारि	कर्म
भटकइं	नडाया	द्राम	घन

ક્રિ०	ક્રિ०	નામ	નામ
ચાઇ	દીઠા	ટયા	વિળ
ચઢઇ	ભમાયા	વઢી	માનવ
સેવુ	ગમાયા	ઝેસિ	ઝદર
સેગઝ	સમાયા	તિમ	દોહિલાં
દીઈ	પ્રણમિસુ	ઘર્મતણા	કોઙ
વિઈ	તવિયા	મહ	માન
પામ્યા	હદિહ	હાંઅઢઙ	મુખણિ
હુઙ	મળઈ	પેદ	નારિ
		નિજ	નહે

૧૮૩ કવિરાજ નરસિંહ મહેતા—

ક્રિ०	ક્રિ०	નામ	નામ
મૂઠ્ઠ	મ્યલ્યે	વાદ	યમુનાનું
જડી	ચાર્યુ	હરિ	ધન
સ્વપી	હોઈ	નાથનિં	પછિ
મૂઠ્ઠ્યું	કીધી	ઘઢી	છચીલજીની
આપ્યું	કરી	હરજીશું	નિ
મૂકશિ	માઢ્યું	ચાઢાનો	લંપટપળું
દીઘો	હૂઆ	ધુક્તણી	વૈરાગ
મિહિ	દીજિ	મહેરો	દૂસ
ગાજે	ત્રિઠો	તૂનિ	સુખે
કરું	દિ છે	વ્યના	તેહનાં
રિહિ	સામ્યા ન જાય	મુઢ્ઢનિં	નિશ્ચે

ક્રિ०	ક્રિ०	નામ	નામ
રલી	આવ્યો	ટેવ	તોરી
આવ્યો	સુવ્ય	એક	નાત્ય
જાણ્યું	નથી	મન	સાર્થ
હાસ	ખાલવેશ	પ્રીત્ય	અમિદાન
છિ	(મલ્લવીશ)	મિ	અયર્થ
મૂકી બિ	હૂટશો	પિરિ	ગિહિલો
કિહિ છિ	હોડશો	મામી	મિહિળૂ
કહીશ	હળી	નરસિમાની	તમ્યો
મમિ	નિવારી	પ	મિ
રીસાવ્યો	પૂરિઆં	જીમલડી	અહમો—અહમ્યો
મ્યો	પામિઓ	કોળ	યહિંદ, યવારિ
ફીધુ	જપિ	શૂંગારમાંહિ	નિના
દીજિ	રાક્ષ, રાક્ષ્ય	અળવોલ્યો	માડ
આવી	કીજિ	ગર્મશાસતળૂ	રીસ
દેખાડ્યો	કહિ	મુહનિ	પિરિ
બોલ્યા	ધરો	કાં	ત્યાં
છિ	ધાયો	કપમ—કપમે	વ્યચાર
ફાટ્યું	હોટલા	નરસિનિ	ગોપેશ્વરિ
મૂક્યાં	મૈલા	વૈકુંઠિ	તુંહનિ
યાશિ	પીયૂલા	ગાયના	બાહટ્ટ
કર્પૂ	આપી	શે	ક્રિયા
મેહલ્યું	સલમલશો	રાત્યદિવસે	સોડ
આપશિ	મારશિ	સેમાં	તૂ
ચઢી	મીજાશિ		
ચટ્ટું	યાડ		

नाम	नाम	नाम	नाम
ये	रात्य	स्वप्नमांहि	भाखर
टाडी	शाहनि काथि	तमनि	पोतानूं
अदेखाइ	भोजाइ	ते	माल
माहरूं	नरसिंहानी	मुने	समि
तिणि	वनमां	पोताना माटे	वेहवाइ
कर्मचा	मन्य	वारे	ज्येहनी
तमची	वनमोग्रारि	रिहि	आंधलो

१८४ पद्यनाम—

क्रि०	क्रि०	क्रि०	क्रि०
वीनवूं	जिमाइ (जमाय)	अवगणित	आविउ
कवूं	पाचड	रीसावीउ	आवी
प्रणमूं	छड	नीम्यू	आव्या
निकंदीउ	सकीइ	करूं	सांभलइ
गाहीऊं	लोपि (लोपे)	आणू	लभट
नाथीउ	करि	फरि (फरे)	डइ (होय)
पामूं	चडड	आवि (आवे)	छोडवि
धर (धर्यो)	वडइ	याइ	पामड
वीनवइ	पडइ	पडावि (पडावे)	करिउ
करीसूं	दाखवि	खाइ (खाय)	छूटीइ
करयो (करजो)	वाले	डगमगइ	पूजीइ
पूरीसिउ (पूरखुं)	वालि } बाले	थ्यु	आणिया
पूरूं	जाणीइ	गइ	भणइ
छइ	बोलाड	आव्या	ग्या

क्रि०	क्रि०	क्रि०	क्रि०
करुं (करुं)	जोवा	दिउ	बोल्हूँ
आणइ	रहीया	करी	फलइ
दिसिइ	जाणी	जई	पूर
चाडि	आदरी	छंडु	भणइ
धवि (धव्)	बिटाळि	लिउ	सुणइ
हती	आथडइ	दीइ	लही, लहि
मिली	पाइ (पाय)	डुइ	

ना०	ना०	ना०	ना०
गौरीनंदन	राइ	जाग	जे
सरसत्ति	नामि	जिहां	बीजि
बंध	बम्भ	विप्रनइ	दिवसि
मत्ति	विग्रह	पीपल	राजंगणि
धुरि	मूलगु	सहू	पहिद्ध
यादवकुलि	प्रधान	तीरय	रा
जिणि—जेणे	प्रतिज्ञा	गाइ (गाय—गौ)	मेढणू
जिम	धाम	नवखेडे	सहू
पंडित	गूजरातिनू	माधवि	मेळ
सोनगिरातणी	तुरकणू	पुण्यतणी	मोतीभरिउ
जगि	महितइ (महेते)	परसिद्धि	याळ
जहे	अधर्म	ऋद्धि	विवहारीया
तासतणा	आगिळं	जूनां	वेदि (युद्ध)
तिणि (ति—तस्मिन्)	कर्म	तिणि (तेणे)	वरस
अवसरि	हरिन्	असी (एवी)	साठि

નામ	નામ	નામ	નામ
ફડીડ	અહારદ્	વિપ્ર	યોગિણી
ફમ	ઈંધણાં	ભાટ	સરસતી
ફળ	સાચું	નીચતાણિ	ગરદિ
ફોઠાર	પાખડ (પાલે-	ઘરિ	સિંવાહિની
ઘણા	વિના)	એકતણું	રલિશ્વર
અહત્તણદ્	દેડલ	મન	સવિ
મ્મા	ઈંણીપરિ	સાલિ	રબ્દ્ર
ચોલા	અઢાર	ડુંગરતણા	વૃપમ
જવ	ત્રાપડા	અજબાલું	સજ
ફાઠા	ગુલ	સાચુરિ	મહિપિસુર
ગઢું	ગઢા	દિગ્ગજ	લોડિ (લોડ)
આયસ (અદેશ)	લોમિ	આઠ	તેત્રીસદ્
ફાપડ	પાડુંઆં (પાતક)	વિરાલ (ઘરાલ)	ફોડિ
સાહ	વાહણિ	સુરલોકિ	સરગલોકથી
તેલ	વિદેસિ	તતલિણિ	અપછરા
અસી (એંશી)	પાલ	અંતરિલ્લદ્	વિમાનિ
દીવેલ	અળાચિ	દેવ	સવિ
પાધર	હાચિ	હસ્તિ	દેવતા
ફોરું	દારિદ્ર	એરાક્ત	દીવ્ય
નહીં	કન્યાવિક્રય	સૂરજ	ચક્ષુ
ઈંધણ	અન્યાન	ચંદ્ર	પંનર
સૂકડી (સુલ્લડ)	સગાં	તિહાં	બારોતરુ
અગર	વાટ	ચુસાઠિ	ગદ
			પૂષિ

૧૮૫ મીમ (વીજો)—

નામ	નામ	ક્રિ.૦	ક્રિ.૦
માયાનું	હાટાટિ	કહું	જાણું
સમ્યક્	યુગદીધરી	જાગડ	વહોસ
પ્રહ	અમયા	દાસ	કર
જાપરિ	અંતરિ	નિર્મલ	દેશુ
ગાયા	નિયમના	અપાશીડ	દેવી
અક	તન્ન	જાણડ	મારિ
અજ્ઞાનિ	મુલિ કરી	પામીડ	વિસારી
કિરણવિપિ	પ્રહાં	પ્રણમીજડ	હર્યા
યથા	ત્રહાં	કર્ત્ય	દીપું
મન્યદિવસ	સિહિયડ	જપ	અતરિઆ
ચેહનું	યોગીજન	રહી	જતારિ
હુહુમતળી	સનેહ	વાધડ	આવ્યા
અગાધિ	મુગતિ	ચોલિસુ	સોહડ
સનાતન્ન	પ્ર	ચોલિયાં	દીપડ
યતિ	રસનડ	કીધુ	મારિ
બૈરામ	ચેહ (જે)	વિસ્તરડ	ચડા
લિના	તેહ (તેનો)	ત્યજડ	ધારે
—કરુણાકરતણું	આગડ	પામીડ	રચિયુ
ચેહની	કવિજન	જાડ	કરી
પ્રાપતિ	કિશા કારણિ	થાડ	મોહિ
લોચનનડ	તહમો	કરડ	હાહસડ
મિશડ		પામડ	જોડ

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
મહામ્હો—મહામોહ (અહંત્વ)	ધરિ	હસડ	આવડ
ગંથતણુ	ઉમ્મસેનનઈ	ધરિ	ત્યજીડ
દુઃખ	રાજિ	મરડ	આવ્યુ
સવિ	આઈ (આયુપ્)	ઝચરડ	સાંમલ્હ
પહ્નુ	અવનીકેરુ	ગયુ	કહ્યું
ઈદિનિશિ (અહ- નિશ)	શિંધાસણિ	સાંચરી	ધરડ
નારાયણતળું	દિન દિન	સોહડ	જિરડ
વિચાર	મેપજ	ફરડ	લડમડડ
—જનતળા	ઉચ્છવ	કરાન્યા	કહડ
પ્રસાદિ	યાદવ	કાંપડ	છાંડેવું
આલેપ	છપનકોડિ	કર્યુ	જોવા
મોટા	સમરથ	વિગૂતુ	વિમાસડ
ક્વણમાત્ર	ગોવ્યંદ	રમિડ	વિડ
લ્હોત	આગલિ	નધી	સાંમલિ
માણિકજમલી	સમામાંહિ		
(જમલી—પાસે)	રાતાં		
ગુંજા	રૂપડ		
	લમળા (ક્ષપળક)		

૧૮૬ માંડળ—

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
આગડ	હીડ	કવિયા	છે
મોટા	વાંડ	બોલડ	વાયુ (વગાડ્યો)
જે	જેતા	વહડ	સાંમલ્યા
પૂરડ (પૂર—પ્રવાહ)	તેતા	મરીયા	મિત્યા

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
સકારિ	ગુણની	વીનઈ	મત્યા
આપળી	એકુ	જાળઈ	હોઈ
મુંઘી	ચાત	મહઈ	મૂસઈ
મૂરખનઈ	મનિ	લહઈ	વાંચિ
કિસી	બહિરા	જાળઈ	દૂટીઈ
આગલી	ગુહિ	કુટીઈ	કાર્યા
મંલ	કાં	સાંપડડ	વામી
લિણ	ઘરિ	ચડડ	સાંચર્યા
શ્રોતા	પાણિ (હસ્ત)	વિગોઈ	નીગમી
કોદ્રવમાં	શ્રવણ	આરાદિ	મીચઈ
તેહની	કાંઈ	લાઈ	ચલઈ
ઘવસિ (ઘેરા)	સાહમુ	છાંડીનઈ	ચાલઈ
ઘાળી	એમ	કરઈ	દાંમી
વ્યાસ	હરિવદ્દઈ	આદરઈ	સકિ
કોઈ	તમ્હે	થાઈ	જખ્યા
ઇમ	મધુ	લીયુ	કાર્યા
ફરતાં	આકાડિ	વીડ	કાઢિ
હાંનિ	પાપતણઈ	તિજુ	છંડઈ
યશ	પ્રમાવિ	મજુ	ચડઈ
નિર્વિય	યુગપતિતણુ	સાંમલ્લુ	આપલઈ
અન્ય	હોકરિનઈ	જોઈ	મસાવઈ
કોઠી (કોઠીપલ)	વાઘ	ત્યુ	થાઈ
યમમાગો (યમથી માગેલો)	યમ—જેમ	મૂક્યૂ	જાઈ

નામ	નામ	નામ	નામ
વનિ	ઝાંઘિ	ઠંટ	તરફ
યોગી	સોટે ઘાટે	માપદ	કૂચા
પર્યંકિ	ગરીઆણુ	ટેદનદં	સૂનત
મહસિ કેડિ—	દેઆ	ઝગટિ	મનતણા
(મેરાની પાછઝ)	ધોતીઆં	હાંણિ	ઝચનીચ
પાઘરું	કાઝ	જડન	પોગર—(પુષ્કર—
પાડી	સ્થાંન	પેટિ	પાળી)
ઝંઘું			
ક્રિ०	ક્રિ०	ક્રિ०	ક્રિ०
મરિ	નીસરા	આર્ધુ	દેસાડદ
તજી	ગર્ધા	મયુ	દારાડ
પિટુ	છોપી	ત્યજૂ	શીલ્લવદ
પામ્યુ	લરચદ	ઘટદ	વિણસદ
મૂલદ	દેસદ	ફલદ	

૧૮૭ સોઝ્મી સરીની ઉક્ત પાંચે કૃતિઓનો ઉપયોગપૂર્વક અમ્યાસ

ધરતાં તેમાં વે જાતના લક્ષણો નજરે પડે છે. કેટ-
સોઝ્મા સૈકાની લાંક પ્રાચીનતાનાં અને કેટલાંક નવીનતાનાં. નામ
માપામીમાંસા કે ત્રિયાપદને છેડે આવતા અડ, અડં, અડ, અડં

અડં ઘરેરે એમના એમ રહેલા છે, એ પ્રાચીનતાની છાપ છે. જેમકે—અડદ, અડદ, સેયજ, વોલડ, વહડ, મળડ, નિવરંડ, પ્રળમીજડ, વૂસડ ઘરેરે.

કેટલાક પ્રયોગોમાં એ જ કૃતિઓમાં નામને છેડે આવતા ‘અડ’ ઘરેરે ‘ડ’ ‘ડં’ કે ‘ડં’ રૂપ ધરે નામના અંત્ય વ્યંજનમાં મઢી ગયા છે. અથવા ‘અડ’ ઘરેરેનો ‘અડ’ ‘જા’ રૂપ ગુણ વધો છે. અને તે ‘અડ’ કે ‘આ’ નામના અંત્ય વ્યંજનમાં મઢીને રહેલા છે, એ છાપ નવીનતાની છે. આવા

પ્રાચીનતાની છાપવાળાં રૂપો પંદરમી શતાબ્દીની કૃતિઓમાં આવે છે. ખરાં, પળ તે ઓછાં. ત્યારે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં નવીનતાની છાપવાળાં આવાં રૂપો વધારે વપરાયા છે; જેમકે—સુળવ્યો, ધનનું, માલે, જયુ, ઢલી, ઘાઢનો, યમુનાનું, વઢના, છવીલાજીની, શિવની, ગર્ભવાસતળું, પોતાનું, મૂનિ, મુહુનિ, મુહનિ, મૂને, તૂનિ, ત્યાર, તે વારિ, માયિ, નાયનિ, દામોદર, સેવુ, હરજિગું, કોદ્રવમાં, માહિ, માંહિ, માંહિ, પિટુ, વાંચિ, માપાનું, હરિનું, યેહનું, યીનવું, કયું, કહું, મવલંડે, માધવિ, દેસિ, નાથીડ, ધર, ભરિડ, ગ્યો, ગ્યા, આગ્યુ, દીથો, રહો, ટૂટશો, છોડશો, આપ્યું, રિહિશો, ગ્યો, કહ્યો, પૂરેઆં, આપી, પ્રણમતાં, ઝવહતું, જાગતાં, સુળતાં, દેહરાં, સગા, ધોતીઆં, મોજાં, અનુભવતાં, જોતાં, ગિહિલો, આંધલો, નરસિંમો, આગલાં ઘરોરે. જો કે એ વધાં રૂપો છે તો સોઝમી સદીનાં છંતાં અહીં એમનો સમય ન જણાવ્યો હોય તો વાંચનારા એ રૂપોને વીસમી સદીનાં જ કહેવાં એ છે.

વઢી, કેટલાંક પ્રાતિક ઉચ્ચારણો પણ એ કૃતિઓમાં દેલા દે છે : ('વિ' ને વઢલે 'વ્ય') વ્યના, વ્યચાર, અહીં 'હ' ને વઢલે 'ય' નું ઉચ્ચારણ થયેલું છે અને તે વાગ્યાપારને અનુસરતું છે.

નરસિંહની અને કવિત્ત્ ભીમની કૃતિઓમાં એવાં 'ય' વાળાં રૂપો વિશેષ નજરે પડે છે. મન્ય, ગોવ્યંદ, કારગ્ય, ક્યમે, મ્યલ્યે, ગ્રીત્ય, રાત્ય, વન્ય—(વનિ).

માંઢળ અને ભીમની કૃતિઓમાં 'જ' ને વઢલે 'ય' નું ઉચ્ચારણ થયેલું જણાય છે : યમ (જેમ) યુગપતિ (જુગપતિ), યુગદીશ્વરી (જગદીશ્વરી), યીવતાં (જીવતાં), યેહ (જેહ), યિટૂ (જિટૂ), યે (જે).

ઝ્યાં આપળે 'ઓ' અને 'એ' નું ઉચ્ચારણ કરિય છિય ત્યાં હજુ સુધી ઉક્ત કૃતિઓમાં 'હ' નું અને 'ઝ' નું ઉચ્ચારણ પણ પ્રસંગે છે : મૂકશિ

(મૂકરો), કિહિછિ (કહે છે), જાશિ (જાશે), વાંચિ (વાંચે), પિટુ (પેટો), પાછુ (પાછો), ઘયસિ (ઘેંશ), રિહિ (રહે), મૂકી ધિ (મૂકી દે) અર્થાત્ આવાં રૂપો ઉપર હજુ સુધી પ્રાચીનતાની થોડી થોડી અસર રહેલી છે.

નાંમ, ટાંમિ, પરણાંમ, વગેરે શબ્દોમાં 'મ' ની પૂર્વનો સ્વર, 'મ' ની અસરને લીધે અનુનાસિક થયેલો છે. અને એ તો ગ્રામ્યાપારનું જ ફલ છે.

માંડળ 'શક્તિ' ને બદલે 'સક્તિ' એવો 'સ' વાલો પ્રયોગ કરે છે. અને भीम 'उपासीइ' ને બદલે 'उपाशीइ' એવો 'શ' વાલો પ્રયોગ બાપરે છે. મૂળ શ, પ, પ્રાકૃતમાં 'સ' રૂપે પરિણમે છે, તેથી 'સક્તિ' પ્રયોગ યોગ્ય નથી અને 'સ', માપામાં 'શ' નું રૂપ છે છે, તેથી 'उपाशीइ' રૂપ પણ યોગ્ય નથી.

પન્દરમી સદીની કૃતિઓમાં 'જે' ને બદલે 'જુ' અને 'તે' ને બદલે 'સ' એવા પ્રયોગો બપરાયેલા તેને બદલે પ્રસ્તુત કૃતિઓમાં આપણી પેઠે 'જે' અને 'તે' પ્રયોગો સ્પષ્ટપણે એકવચનમાં બપરાવા શરૂ થઈ ગયા છે.

અત્યાર સુધીની કોઈ કૃતિઓમાં 'લ' ને બદલે 'લ્' બપરાયો જાણ્યો નથી એ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

'રાલ' ને બદલે 'રાલ્' પ્રયોગ તો 'પુંસુ' ના 'પુંસુ' જેવા ઉચ્ચારણવાલો કહેવાય. 'લ્' નો 'લ' બોલાય છે, પરંતુ અહીં તો 'લ' નો 'લ્' બોલાયો છે. બીજા-સનાતન (સનાતન), તન- (તન), જન- (જન) વગેરે પ્રયોગો પણ એવા જ છે. અથવા કવિતાના પ્રભાવથી તેમનો કટાક્ષ બચાવ કરી શકાય.

નરસિંહ મહેતો ‘અમચી’ ‘તમચી’ પ્રયોગો વાપરે છે. પ્રા० ‘અમ્હે-ચય’ની પ્રતિકૃતિ ‘અમચી’ અને પ્રા० ‘તુમ્હેચય’ની પ્રતિકૃતિ ‘તમચી’ છે. એની ઉપપત્તિ વિશે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. ‘હોણ’ અને ‘ગૈણ’ પ્રયોગો ભાસે છે મરાઠી જેવા, પણ ગુજરાતીમાં તેવા પ્રયોગો પ્રચલિત છે. ‘હોણું’ અને ‘ગણું’ એ પ્રયોગો સર્વવિદિત છે. તેવા જ વીજા કરેણું, મળેણું, જાગેણું, પીચેણું, રાધેણું વગેરે. ‘હૂમ’ અને ‘ગમ’ ભૂતકદંતને ત્યાર્થિક ‘હહ’ પ્રત્યય લગાડતાં ‘હૂહહ’ કે ‘હૂણહ’ અને ‘ગહહ’ કે ‘ગણહ’ એવાં રૂપો નીપજે છે. એ રૂપો ઉક્ત ‘હોણ’ ‘ગૈણ’ના મૂળમાં છે. ‘તું હોણું’, ‘ક્યા ગણો—ગપલો—એવા પ્રયોગો સુરત તરફ પ્રચલિત શેવાનો મને લ્યાલ છે.

, અત્યાર સુધી ‘ઉપરિ’ પ્રયોગ આવતો પણ હવે ‘ઓપરિ’ પણ શરૂ થયો છે. એ વને પદો જોડણીની દૃષ્ટિે શુદ્ધ છે.

‘જેહના’ અને ‘યેહનું’ એમ આજે ‘હ’ વાઙ્મી અને અડધા ‘હ’—ગાલી જોડણી પણ ઉપલબ્ધ થવા લાગી છે.

વઢી, એક વિલક્ષણતા એવી જણાય છે કે આદિ ‘જ’ ને વદલે ‘ય’—તું ઉચ્ચારણ મીમ અને માંડળ વન્નેમાં મળે છે. ‘ય’ તું ‘જ’ ઉચ્ચારણ તો વેશેય વિદિત છે; પરંતુ ‘જ’ તું ‘ય’ ઉચ્ચારણ તો અવિદિત જેવું છે; નાટે મને વિલક્ષણ જેવું લાગે છે. પ્રાચીન ભાષાઓમાં માગધી માપામાં ‘જ’ ને વદલે ‘ય’ બોલાય છે. પ્રા० જાતિ મા० યાદિ, પ્રા० જહા મા० યધા, પ્રા० જાણતિ મા० યાણદિ, (૮-૪-૨૧૨ હૈમ०). અત્યારે યાણા લોકો ‘હ’ ને વદલે ‘સ’ બોલે શુદ્ધ બોલણની કલ્પના સેવે છે તેમ વદાચ ‘જ’ ને વદલે ‘ય’ તું ઉચ્ચારણ મીમે કર્યું હોય અપવાદ પ્રાતિક ઉચ્ચારણ હોય તો ના નહીં.

સોઢમી સદીની ગુજરાતીની જે ધાનકી ऊपर આશી છે તે ऊपरથી સાફ જગાય છે કે તેમાં આપણા વલ્લણની ગુજરાતીની છાપ વેસસા લાગી છે; ઇટલું જ નહીં પણ વિશેષ સ્પષ્ટપણે તે છાપ વેટેલી છે અને આગલ જતાં તે વધારે સ્પષ્ટપણું ધારણ કરનારી છે; એ આપણે હવે તદ્દન નજીકમાં જ જાણી લેવાના છીએ.

પદ્મનામે 'તે અવસરે' અર્થ યતાયવા 'તિણિ અવસરિ' એવો પ્રયોગ વાપર્યો છે. જૈન સૂત્રોમાં અનેક સ્થલે 'તે કાલે, તે સમયે'

તિણિ

એવા અર્થ માટે 'તેળં કાલેળં તેળં સમણં' પ્રયોગ

ટેક્ટેકાણે આવે છે. આ પ્રયોગમાંનું સત્તમીસૂચક 'તેળં' અને પદ્મનામનું 'તિણિ' એ બન્ને એકસરખાં છે. હેમચંદ્ર કહે છે કે (૮-૩-૧૩૭) 'તેળં' માં સત્તમીના અર્થમાં તૃતીયા વપરાયેલી છે. 'તિણિ' એ તૃતીયાંત, પણ છે અને સત્તમ્યંત પણ છે. તિણ+૩-તિણિ. '૩' તૃતીયાનો અને સત્તમીનો એમ બન્નેનો છે. અહીં પદ્મનામના પ્રયોગમાં તૃતીયા અને સત્તમી બન્ને ઘટમાન છે. તૃતીયાનો '૩' તૃતીયાના 'એ' ની પ્રતિરૂતિ છે એ ધ્યાનમાં રહે. ધાંઢ, સર્વ ચરાચરનો આધાર છે અને હેતુ પણ છે ઇટલે કાલ્યાચક નામ સત્તમી અને તૃતીયા એ બન્ને વિભક્તિઓનો ઉપભોગ કરી શકે છે.

'લિસ' પદ ऊपरથી માયાનું 'લપટવું' ક્રિયાપદ આવ્યું છે. અને લાવખ્યસમયે વાપરેલું 'લપટડં' ક્રિયાપદ પણ એ 'લિસ' નું પ્રતિવિધ છે : એ, લિસ-લિપત-લિપટ-લપટ-લપઠ-એ રીતે 'લપઠ' ऊपरથી નીકળ્યું છે.

૧૮૮ લાવખ્યસમયે એક સ્થલે એમ કહ્યું છે કે "ત્યાગી ગુરુઓ અપરિગ્રહી-અર્કિચન-હોવા જોઈએ, છતાં તેઓ ગરથ-ધન-મેગો કરી દેહરાંનો ઉધાર કરતા દેખાય છે. તેમનું તે કામ ચંદન વાઢીને

નિમાઢા કરવા જેવું છે.” આ માટે લાવજ્યસમયની અસલ ઉક્તિ આ પ્રમાણે છે :

“ ગુરુ ગરયિં દેહસં ઝધરહ ચંદન બાલી લીહાલા કરહ ”

આ હકીકત કોઈ સામાજિક પ્રયંગ માટે હું અહીં નથી ટાંકતો. મારે તો ‘નીમાઢા’ અને ‘લીહાલા’ એ બન્ને શબ્દની નીમાઢા સમાનતા બતાવવી છે. સંસ્કૃતમાં ‘આપાક’ અને ‘આવાપ’ શબ્દ ‘નિમાઢા’ ના અર્થ માટે પ્રચલિત છે. પ્રાકૃતમાં ‘આવાગ’ કે ‘આવાય’ ‘આવાન’ શબ્દ તે જ અર્થને બતાવે છે, હિંદીમાં તેને બરાબર મળતો અને તે જ અર્થનો શબ્દ ‘આવા’ છે. સંસ્કૃતમાં ‘ઘઢા’ ને સૂચવનાર યુગ્મ, ઘટ્ટ, ઘુટ, નિપ વગેરે અનેક શબ્દો છે. નિપ—આપાક—નિપાપાક—પ્રા० નિવાવાઝ; સ્વાર્થિક ‘ઢ’ લાગતા ‘નિવાવાઝઢો’ અને એ ઉપરથી વાઙ્માપારના ધોરણે નિવાઢો, નિમાઢો કે નિહાઢો રૂપ આવી શકે. પ્રસ્તુત ‘લીહાલા’ નું મૂલ ઉક્ત ‘નિવાઢો’ પદમાં સંમતી શકે છે. ‘ન’ નો અને ‘ઢ’ નો ‘લ’ પરિણામ સુપ્રતીત છે. તથા ‘વ’ નો ‘મ’ અને ‘મ’ નો ‘હ’ પરિણામ પણ પ્રચલિત જ છે. ‘નિમાઢા’ પદમાં આઘ ‘નિ’ લાવવા મેં અહીં ‘નિપ’ શબ્દ કલ્પ્યો છે. અથવા સંભવ છે કે ‘મટ્ટી’ શબ્દમાં જે ‘અસ્જ’ ધાતુ છે તે ધાતુના ‘અટ્ટ’ (પક્વ) પદ દ્વારા ‘માઢો’ પ્રયોગ આવ્યો હોય અને તેને પૂર્વગ ‘નિ’ લાગતાં ‘નિમાઢો’ બન્યું હોય.

જૈન કવિની અને બ્રાહ્મણ કવિની તે તે સમયની ગુજરાતી માપામાં કદનું અંતર નથી એ ક્તાવવા જ અહીં મેં સોચ્યો સદીની વૃત્તિઓમાંથી નામો અને ત્રિયાપદો વધારે આપ્યાં છે. આટલાથી કોઈને અસંતોષ રહે તો તે, આ સાથે આપેલ્ય બન્ને પ્રકારના કવિઓની વૃત્તિઓના ઉત્તારાઓને વાંચવા જરૂર પ્રયત્ન કરે એવી મારી નમ્ર વિનતી છે.

ક્લી, આપેલા ૧ શબ્દો આપણી પ્રચલિત ગુજરાતીની પાસે જ આવી ગયા છે, ૧ ક્તાવવાનો પળ ૧ વધારે શબ્દોના ઉલ્લેખનો હેતુ છે.

૧૮૯ હવે ક્રમપ્રાપ્ત સત્તરમી સદીની ત્રણ કૃતિઓ અહીં લીધેલી છે. પહેલી ગદ્ય કાદંબરી, તે શ્રીસિદ્ધિચંદ્ર (જૈન) ની છે. તેની સાથે સત્તરમ સૈકાનો એક શિલાલેખ છે, જે, ગામ અમરેલીને લગતો છે. બીજી કૃતિમા મહાભારત તે શ્રીવિષ્ણુદાસનું છે અને ત્રીજી કૃતિ મહાભારત—આરણ્યકપર્વ તે વૈદ્યકવિ શ્રીનાવરની છે.

સિદ્ધિચંદ્રના ગુરુ માનુષ્યે કાદંબરીની ટીકા લખી છે. તેમનાથી તે ટીકા પૂરી ન લખી શકાઈ. ટીકા લખતાં લખતાં વધે જ તેઓ પંચત્વ પામ્યા એટલે વાર્ધનો ભાગ તેમના શિષ્ય પ્રસ્તુત સિદ્ધિચંદ્રે પૂરો કર્યો છે. તેઓ બાદશાહ અકબરના સમસમયી હતા એટલે તેમનો સત્તરમો સૈકો સુનિશ્ચિત છે, તે જ રીતે મહાભારતને ગુજરાતીમા ઉતારનાર શ્રીવિષ્ણુદાસ તથા વૈદ્ય કવિ નાવરનો સમય સત્તરમો સૈકો પણ તેમની તે તે કૃતિઓમાં આપેલો છે. એથી તેઓ વિશે વિશેષ કાંડ લેખવાનું રહેતું નથી.

૧૯૦ સિદ્ધિચંદ્રની ગદ્ય કાદંબરી તથા અમરેલીનો શિલાલેખ :

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
નદીનિં (—ને)	ઘણું	કરિં (કરે)	કહું (—હું)
તટિં (—ટે)	પ્રસંન	હેઈ	મળાઈ છહાં એક
ત્વહાં (ત્યાં)	ચાંડાલીઈં (—છીઈ)	ધરી	મળાઈ છિં વચનં
શૌદ્રિકં	શક્તનું	આવી છિં (છે)	દીસિ છહાં
એક સમિં (—મેં)	તમ યોગ્ય	તેહી	છિં
દક્ષિણ દેશથી	તે માટે	કીધો	મોકલો
રાજદ્વારિં (—રે)	એહ તમે રાખો	થયા	કહોશિં
રાજાં (—જાએ)	પ્રેમગં	કહ્યું	મોકલ્યો

નામ	નામ	ક્રિ०	ક્રિ०
માંહિ (માં)	તે	છિ	લીધો
નેળે	અવિનય કીધાંના	લ્યાવી હું	છ (છે)
શુકિં (—કે)	હું	રાखો	પધારા (—યાં)
રાજાની (—ને)	પાંચ	રાસ્યો	પૂછું
મધાને	જત	લાગ્યો	કહિ છિ
રહનિં	તમનિ (—ને)	કહ્યું	પૂછું (—બંધુ)
મોહલમાં	પ્રગળે ^{૩૨૨}	પડ્યો	માગે
રહિ	નવાપુરાના	જાળી	પાપું
શુકનિ (—ને)	માહજન	લાગ્યો	કરી
ક્ષેત્રમાહિ	વિઠ (વેઠ)	મુદ્દે	વિઠા હતા
યહાં	પછદ (—છી)	પાલતો	લેઈ ગયો
અગસ્યનો	પોતાનો	મરડી	જોઈ
માહરી	તેહનિ (—ને)	લીધો	કહું
તેહને કાંઠિ	એ કશુક(કશુક)	પડ્યો	પૂછું
શીવલનું	એહ	રહો	કહ્યું
તેહના	વિના	દીઠો	કહશું
તો	પુત્રાદિકે (તુ.)	થયો	વિસારી
સોટરમાં	વૃક્ષતલે	હતું	કહી
મુનિ (—ને)	પાસે	ગયો	સાંમલો
સપિની	પાંદહાના	રહિ (—હે)	કહી (કહેલી)
તળતા	પુંજમાં	આવતાં	કહિ છદ
મુનિ, મુને (ને)		પડ્યો	સૂપી (સોંપી)
		દીઠો	કરિ (—ર)

नाम	नाम	नाम	नाम
छानि (—नें)	ते तपोवन	स्नाननि (—ने)	माप (—फ)
त्यहां थकी	(सप्तमी)	चतुर्थी)	सूहर (सुव्वर)
द्वंकडुं	तेहनो	अतिदुखी	वरपे
हुं	ती—(ते)	हस्ते (तृतीया)	तलि—(—ले)
		दने	

१९१ विष्णुदास—महाभारत

नाम	नाम	क्रि०	क्रि०
सहु	मनमांहि	हयो	लेइनि (—ने)
महासंग्राम	शरपी	चाल्या	आवूं
जीत्यानी	माहारि	करवा	करो
हदि शूं	बाळी	करी	थाय
हाम	सजाई	किहि (कहे-के)	हवा (यया)
त्यारि	एहनि (—ने)	देपाहुं	आपी
माहारी	रलीआत्य	मारि (—रे)	होय
विधानुं	तुझ	पमाहुं	नामी
कार्ण (कारण)	संधात्य	समप्युं	रहीद
कि	अहमारा	ग्रही	वोल्या
मुक्षनि (—ने)	अहमारो	करवूं	अवीधारो
हु (हुं)	नगरवीपि	छि	कहि (—हे)
तेहनि	तेणि समि	जाणो	थाय
आगि	लोकमां	होइ (होय)	करी
ईद्रि (इन्द्रे)	परशुरामनि हाये	करूं	सकि (शके)
शरपो	(तृ०)		

નામ	નામ	પ્રિ.૦	ક્રિ.૦
મિ	સ્વામી	જૈ (જડને)	મેહેલી (મેઝી)
પાંડવ સાથે	તદ્મો	યયો	બઝીની (બઝીને)
યે	દેવ્યમાત્ર	કદ્મ	મારીશ
પાપી	મોતાર્ય	જાઝો	મીમો
તમનિ (—ને)	શેવક	કિહિજો	ચિટ્ટ
અદ્મારો	ત્યારિ	આળી	થયા
દ્રાષ્યે	અમરિ (—ને)	સકિ (શકે)	પઢ્યા
માહાદેવતણિ	ગ્રીપુરાર્ય	આવ્યા	હનો (ધયો)
નીજ	કો	સ્તવ્યા	ટાલ્યૂ
દુષ્તાંત	મુક્ત પિ	યયા	કર્ય (કર)
વીના	અધીકો	યાય	કાર્યૂ
લોહમિ (લોહમય)	દેત્ય	કરો	કરવૂં
વીધ્યાતા (વિધાતા)	બ્રહ્માનિ (—ને)	હોય	સાંભલ્ય (—લ)
કોણિ (કોણે)	જેજેકાર	હળાણ (હળાય)	કાણૂં ન જાય
બ્રહ્માનિ	યુદ્ધનો	કર્યા	થૈ (થઈ)
મુક્ત (મુક્ત્ય)	અમરની	વરત્યો	રહ્યો
તતયેવ	હામ	હળયા	મોગનિ
एकाग्रपणि	બાંહા (બાદ)	સંચર્યા	હૌઆ (ધયા)
ત્યારિ	શીવ	આળી	જોયૂં
પ્રસંન	ત્રણ્યે	જઈ	દીસિ (—સે)
માહાદેવ	અમરતણું	રચ્યો	કહાવિ (—વે)
શ્રવ (સર્વ)	તું	પૂરવા	નાવિ (ન-આવે)
તેહનો	તે માટિ		
તત્ર વિના	કર્ણતણુ		
શ્રવ (સર્વ)	અતીહાસ		
અહો			

૧૯૨ નાક્ત—મહાભારત—આરણ્યક પર્વ—

ના૦	ના૦	ક્રિ૦	ક્રિ૦
શ્રીગણપતિનં(ને)	ઘટિ (—ટે)	પ્રણમી	ગયૂં
તમ્યો (તમો)	તાહરું	જોડીનં (—ને)	આવરિડ
દુંદલ	કિહાં	કરીનં (—ને)	અવિલોકિ—
મોદક—આહાર	માહ્રા	આપુ (—પો)	(અવલોક)
અંતર્જ્યામી	ઞ્યોધ	શોભતો	સરજ્યું
કવિનં (ને)	તૂં	શોભઈ (—મે છે)	મેહ્લુ—(મેલો)
પસાઈ (—ય)—	દેહિનં (—ને)	કરો	છઈ
(પ્રસાદ)	તિહાં	કર (—રો)	બોલિડ
ગુણમંડાર	હર્પ	થાઈ (—ય)	સાંભલુ (—લો)
મુહુનં	વેલાઈ	સ્તચઈ (સ્તવે છે)	ઝઠી
દીન	તમ્યો	જાળી	સાંચવઈ
દામણુ	અમ્યો	કર	ઝપનાં
માહ્રી	ધીર (ધૈર્ય)	પામડ	હુઈ
સાર	તમ્હારદ તિહાં	કરુનં	આવિડ (—ઞ્યો)
ત્રૈલોકમાંહાં	સાહિ	કિહિવા (કહેવા)	કારિવુ (—રવો)
વિના	રાયની	થાઈ (થાય)	દિઈ (વે)
તે માટઈ	તમ્યો	કહેશ	પોદઈ
ખોડિ	ગૃહસ્થના	દેશુ	ઝગરતું
ઈતિહાસ	જે	પડિડ	રિહિશિ (રહેશે)
મ	મુખ્ય	દિઈ (વે)	હુઈ
સાન	આંગણઈ (—ળે)	લિહિવુ (લેવો)	વાલિવુ (વાલવો)
શ્વાનનં(—ને)	નાકાર(—નાકારો)	થયૂં	જાળી

ના૦	ના૦	ક્રિ૦	ક્રિ૦
આપણુ (-ળો)	આહું	આવી	ગયા
હુ	તહમનહું	કર્ચો	કહ્યું
ઘરમાંહિ	નિશ્વાસ	હંસ્યા	બહરી
જેહનહં	જિહાં	નાપિડ (ન આપ્યો)	આવિઆ
જેહવી	વૃત્તાંત	કરિડ (કર્ચો)	કહૂં
તેહનહં	સર્ગ	દુહુવિઆં (દુહવ્યાં)	થાહ
તેહવું	માંડી	નીપના	કહહ છહ
પછહં	ભીમિ	જ્યમિત્રા (જમવા)	કરહુ (-શો)
આ	एकांति	વહરુ	મંજશિ (-શે)
શા માટિ	મુહુજહં (-ને)	ઉવેલિઆં	કહૂં
વિપત	રાહ (રાય-રાજા)	પોથ્યું	ઉચ્ચરહ
આજ	મોટા	આભ્યું	કારહ
મહં (મેં)	જે..	મૂકી	કુહુ (કહો)
પૂર્વે	મુલ્કિયુ	વ્યમું	આપિડં (આપ્યું)
શાં	ત્યાજ	મોગવું	પામ્યા
કળકોઠાર	તવ (ત્યારે)	જઠિઆ	સાંમહુ
અન્નરાજિ	ऊपरि		
પેટ	नयणेयूं		

૧૯૩ સત્તરમી સદીની ઉત્ક્રાન્તિ ગ્રંથ વૃત્તિઓમાંથી લઈને જણાવેલાં સર્વ-

સત્તરમી સદીની મત્તિક નામો અને ક્રિયાપદો ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે તે વૃત્તિઓની ગુજરાતી ભાષામાં અને અદ્યતન ગુજરાતી ભાષામાં નહીં જેવો જ ભેદ છે. કેટલાંક રૂપોમાં જૂનાપણું ટક્યું છે; પરંતુ વધારે પ્રમાણમાં તે નથી રહ્યું.

જ્યાં ગ્રીજી કે સાતમી વિખનિમાં આપેણે છેડે 'એ' ઘાપરે છિંદે ત્યાં તે કૃતિઓમાં હજુ કેટલાંક રૂપોમાં 'ઈ' ટકી રહ્યો છે. એ જ રીતે વીજીમાં પણ છેડે 'ઈ' દેખાય છે. ક્રિયાપદોમાંથી પણ 'ઈ' સર્વથા તો યસ્યો નથી, એમ છતાં નામનાં અને ક્રિયાપદનાં રૂપો અદ્યતન ગુજરાતીનાં ઘઘરે પ્રમાણમાં એ કૃતિઓમાં દેખાયા વિના રહેતાં નથી : ટક્ષિણ દેશથી, ત્વહાંયકી, નયણેયું, મોહલમાં, તે માટે, પોતાનો, અગસ્યનો, તેહના, તેહને, ઘોટરમાં, નવાપુરાના, માહજન, અવિનય કીધાનાં, તમ યોગ્ય, દને, પ્રગણે, જીત્યાની, વિધાનું, હાયે, પાંડવ સાથે, લોકમાં, સ્વામી, યુદ્ધનો, અમરની, રાયની, ગૃહસ્થના, નાકાર, તેહવું, જેહવી, આઈ વગેરે તથા છેઈ, તેડી, મોકલો, મોકલ્યો, પઘારા, લાવ્યો, પડ્યો, કહ્યું, લ્યાવી છું, મરઘી લીધો, છેઈ ગયો, સાંભલો, હતું, થયો, પાચું, ચાલ્યા, ધાય, ઘરો, આપી, નામી, બોલ્યા, અવીધારો, મારીશ, જાંણો, ધયો, પમાડું, દેપાંડું, જાઓ, હણાએ, ઘરલ્યો, રચ્યો વગેરે.

જાંણો, સ્વામી વગેરે પદોમાં અનુનાસિકથી પૂર્વમાં આવેલો સ્વર અનુનાસિક બોલાય છે, એની ઉપપત્તિ આગલ આવી ગઈ છે.

માહારો, માહરી, તાહરું, જેહવી, તેહવું—એમાં 'હ' શ્રુતિ ધીરે ધીરે યસથા તરફ છે. એકમાં સ્વર 'હ' છે ત્યારે વાકીનામાં માત્ર 'હ' જ છે : અહમો—અમ્યો, તહમો—તમ્યો; એમાં 'અમ્યો' 'તમ્યો' માં 'હ' નીકળી ગયો છે. 'સંઘાતે' ને બદલે ઘપરાયેલ 'સંઘાત્ય' માં 'એ' ને બદલે 'ય' ઘપરાયો છે. સંઘાતે—સંઘાતિ—સંઘાત્ય. એ, એનો ક્રમ છે.

'સર્વ' ને બદલે શ્રવ, 'સરલો' ને બદલે 'શરલો' 'વિધાતા' ને બદલે 'વીધ્યાતા' 'કારણ' ની જગ્યાએ કાર્ણ, 'ઈતીહાસ' ને સ્થાને 'અતીહાસ' 'શરણે' ને સ્થાને 'શર્પ્ય' એ બધાં અદ્યતન ગુજરાતીનાં તલ્લપદાં ઉચારણો છે.

‘શિવ’ નું ‘શીવ’ અને ‘નિજ’ નું ‘નીજ’ ઉચ્ચારણ કવિતાને કારણે થયેલું જણાય છે.

‘લોહમય’ ऊपरથી ‘लोहमि’ શબ્દ આવ્યો છે. ‘મય’ નો પ્રા० ‘મૈઃ’ અને તે ऊपरથી ‘मि—’ ‘लोहमि’ एटले लोहामय—नर्तु लोहानुं.

સત્તરમી સદીની કૃતિઓની ભાષા અઘત્તન ગુજરાતીને અનુરૂપ છે, એટલે એ સંદર્ભે વિશેષ કહેવાપણું રહેતું નથી.

सोळमा अने सत्तरमा सैकानुं
पद्य तथा गद्य

सोळमो सैको

(१.)

कवि—लावण्यसमय—संवत १५८९—खिमक्रापिरास वगेरे

भारति भगवति मनि घरी गुरूपय नमीय पवित्र ।

बोलिसु बुद्धि आगळउं बोहातणउं चरित्र ॥ १ ॥

जस जसवाय अछइ घणउ जयु ति जसमद्र सूरि ।

प्रीजउं कहीइ किन्ह रसि नांमई दुरीया दूरि ॥ २ ॥

प्रहि उगमि नितु प्रणमतां लहीं नवई निधान ।

भोजनि कूर कपूर रस भूप मला बहुमान ॥ ३ ॥

कविजन कहिसई केतली जेहना जेहवा ठाम ।

सुणज्यो सहु आदर करी आठ प्रभावक नाम ॥ ४ ॥

× × ×

चित्रकूटपासई बडगाम सुश्रावक बोहानूं ठाम ।

धनहीणउ रूपइ रुढली पंचद्रम सारु कूडली ॥ २२ ॥

करइ तेल—घतनुं व्यवहार चित्रकूट चउहटइ वेचाई ।

पोढइ पायरि लपठई पाई दली कूडली कर्मपसाय ॥ २३ ॥

ग्रामलोक मनि आवी मया आपिया पंच दाम करि दया ।

बुहरी घृत वलिउ जव वली वागी ठेसि वली तिम दली ॥ २४ ॥

जाणई धर्मतणा भल भेद हीअडई परु न आणइ पेद ।

परनई आपई किंपि म जोइ जां आपा निज कर्म न होई ॥ २५ ॥

धन विण मानव कहूँ किम करइं धन विण उदर दोहिला भरइं ।
 धन विण मुअणि भल नही भोग धन विण नहीं सकल संयोग २६
 धन विण नारि नेह नवि धरइं धन विण दास करम न करइं ।
 धन विण कोइ न देवइं मान धन विण अंतर फोफल पान ॥ २७ ॥
 सगा सणीजा जे संसारि धन विण नवि चढवा दइं बारि ।
 यती पाधरा जे बनि रहइं सूख मनि धर्मलाभ न कहइं ॥ २८ ॥
 रयणि दिवसि जाइं जागतां भाइ भटकइ कइ मागतां ।
 धननुं धणी जिहां जिहां जाइं असगा डुई सगा ते थाइ ॥ २९ ॥

x

x

x

तपगछि गुरु गोयमसमा श्रीसौभाग्यनंदिसूरि सार ।
 श्री अमरसमुद्र गुरु राजीआ श्रीहंससंयमसार ॥ १६५ ॥
 जयवेता गुरु जाणीइं जास नमई नरराय ।
 श्रीसमयरल सहि गुरु जयु प्रणमीय तेहना पाय ॥ १६६ ॥
 संवत पनरनव्यासीइं माघमासि रविवारि ।
 अहिमदावाद विशेषीइं पुर—बुहादीन मज्जारि ॥ १६७ ॥
 संघ सुगुरु आदेसडईं जिहा करी पवित्र ।
 बोहा बलिभद्र किहरसि जसभद्र रचिउं चरित्र ॥ १६८ ॥
 गुणतां घरि गुरुअडि घणी भणतां लहीइं भोग ।
 धुणतां थिर कीरति डुइ सुणतां सवि संयोग १६९ ॥

—अंत.

श्रावकविधिसंज्ञाय

जे गुरु गांठि गरम ज करइ ते निधइ पिंड पापि भरइ ।
 गरम, ऊपरि, बायइ मोह गरमइं मगणइं पन अंशेह ॥ ८ ॥

रातदिवस मन गरथइ रमइ मुनिवर चारित्र सहीआं गमइ ।
 गरथि वाधइ कलह विवाद गरथइ जीव करइ उनमाद ॥ ९ ॥
 गरथ लगइ अनरथ ऊपजइ गरथि मन मयल्या नीपजइ ।
 गुरु गरथि देहरां ऊधरइ चंदन बाली लीहाल्य करइ ॥ १० ॥
 गरथ सहित जे गुरुइ आदर ते निश्चइ सवि कूडुं करइ ।
 मयल्लं चीवर जे कादवि धूइ तेह बली ऊबडतुं जइ ॥ ११ ॥
 रतन विरांसइ पत्थर लीइ अमृत ठामि विप घोली पीइ ।
 गज मूकी पर ओपरि चढइ सुख कारणि कृपामांहि पडइ ॥ १२ ॥
 वरि सेवु दृष्टिविप साप कुगुरु म सेवऊ अति बहु पाप ।
 साप मरण दीइ एक जि बार कुगुरु मरण दिइ अनंती बार ॥ १३ ॥

मालिनी

कनक तिलक भाले हार हीइ निहाले ।
 ऋषभपय पपाले पापना पंक टाले ।
 अरजिनवर माले फटरे फलमाले ।
 नरभव अजुआले राग निई रोस टाले ॥ १ ॥
 समोसरणि बइद्य चित्त मोरइ पइद्य ।
 असुप अति अरिद्य ऊपचिप ते अदीठ ।
 सुपरिकरि गरीठ सौख्य पाप्मा अनीठ ।
 भव हुउ मञ्ज भीठा संभव स्वामि दीठ ॥ ३ ॥
 मदन मद नमाया क्रोध जोधा नद्याया ।
 भव मरण भमाया रागदोसे गमाया ।
 सकलगुण समाया लक्ष्मणा जास माया ।
 प्रणमिसु जिनपाया चंग चंद्रप्रमाया ॥ ८ ॥

तवगच्छ दिवायर लच्छिसायर सोमदेवसूरीसरो ।
 श्रीसोमजय गणधार गिरूआ समयरत्न मुनीश्वरो ।
 मालिनी छंदइ कय पयंधिइ तविया जिन ऊलट घणइ ।
 मइ लहिउ लाभ अनंत मुनि व्यवस्यसमय सदा भणइ ॥ २८ ॥
 (ऐतिहासिक राससंग्रह—भाग बीजो सं. श्रीविजयधर्मसूरि)

(२)

कवि—नरसिंह महेता—संवत् १५१२

हारमाला

(संपादक श्री. केशवराम शास्त्री)

१

बाइ मुहुनि हरि जोवानी टेव पडी माहरा नायनि न मूकूं एक घडी ।
 वेधलं मन अलगूं न रिहि [एहरी] हरजीशुं ग्रीत्य जडी—बाइ०
 आखा घादानो रली खपी आव्यो [माहरी] भाभीई मूकयूं न पाणी ।
 मिं जाण्यूं ध्रुव तणी पिरिं करूं भाभी नहीं गोराणी—बाइ०
 नामानूं छापरं द्यादि आयूं कवीरानी अविचल वाणी ।
 ते पाईं तां हूं हएस भलेरो छवीलुजी मूकशि पाणी—बाइ०
 धन घुन्दावन धन ए भाभी धन यमुनानूं पाणी ।
 धन नरसिआनी जीमलडी पछि छवीलजनीनी वाणी—बाइ०

२

कोण छवीलो नि कोण छि नाथ कोणि दीधो ताहरि मायि हाय ?
 विषया शृंगार मांहि भीनो रहां हरि मलवानो ए मारग क्याहां ?

लम्पटपणूं तूं मृकि छि अणबोल्हो अध्यातम ग्रिहि ।
ज्ञान वैराग पन्थ जो म्यल्ये गर्भवास्तणूं दूख टलि ।

आ सह संन्यासी किहिछि तूनि ।
पछि कहीरा वार्यु नहि मुहनि ।
भीम भणि नरसिंआ कां भमि ।
गुरु व्यना ज्ञान न होइ क्यमे ।

३

भाइ भोजाइं रीस ज कीवी नरसिंहानी केही पिरि ।
रीसाव्यो ग्यो वनमां त्यहां सेवा साची शिवनी करी ।
चैत्र सुदि सप्तमी सोमवार नरसिंहं मन्य कीधु व्यचार ।
तप मांड्यूं महाउग्र मोटूं हूं रहो [निरन्तर] वन मोझारि
गोपेश्वरिं कहां स्वप्न मांदि मागां ते आपूं तूंहनि ।
मिं माग्यूं (ज्ये) स्वामी तमनि वाहदं ते क्रिया करीनि दीजि मुने
भाला चक्रवर्त्य प्रसन्न हुआ नि आवि मस्तक्य दीजी हाथ ।
सोल सहस्र गोपीवृन्द रमतां रास देखाड्यो वैकुण्ठनाथ ।
हित जाणी पोताना माटि महादेव बोल्या वचन ते वारि ।
नरसिंआ तूं लीला गाजे ये कीवी कृष्ण-अवतार ।

१५

रिहि रे भगवा लवलव करतो भलो हांभां-तां-आंयो जा ।
रलतां ताहरूं सेहर न बहितो टाढी चोली भाखर खा ।
अदेखाइ करतो टीट [रिहिनि] आंहांयो पहरो उठी जा ।

ઓ પેલા છિ વડના ટેટા માવિ તેટલા વીળી રા ।
 જો તૂં હિત બાંછાં પોતાનું (તો તૂં) સુંદર શામ છવીલો ગા ।
 મળિ નરસિંઓ કહ્યું કરિ માહરું માલ ધરીનિ વૈષ્ણવ યા ।

૨૪

કોળે કહ્યો કપટી કોળે કહ્યો કમી કોળે કહ્યો તાલકુટિઓ રે આવ્યો ।
 આપવા મૂકવા નહિં કાંઈ એને કોહો રે મામિરું શૂં રે લાવ્યો ।
 ગોપાલજી તમચી ભક્ત છિ દોહલી પૈન દાસનિ સદા સોહાલી-ધ્રુવ ॥ ૧ ॥
 તિણિ સમિ પુત્રીઈં વચન એહવું કહ્યું સમામાંહિ વિઠો શૂં તાલ વાયે ! ।
 સાસરા માહરાં માંહિ મિહિળું દિ છે તે વચન મિં સમ્યાં ન જાયે ॥ ૨ ॥
 જ્ઞાનિ નિ તાલ અહમ્યો દેહ સાયિ મૂકણું ધરણી આકાશ યવારિં એક યાંશિ ।
 લોકઢા ચોલશિ તે પળ સહીશિ કૃષ્ણજીનું ભજન વપમ મેહલ યૂં જાશિ ! ॥ ૩ ॥
 તિણિ સમિ વેહવાઈં હાસ્ય એહવું કાર્યું મેહલ્યું ઉષ્ણોદક ત્યારિં પાણી ।
 રાત્ર દિવસ જ્યેહનો સેવા કરાં છાં સમળ આપશિ તે રે આળી ॥ ૪ ॥
 ચૈત્ર સુદિ દ્વાદશી મેઘઘટા જ્ઞદી ગઢગઢીનિ કુંડી માંહિ વૂંટું ।
 સમળ ઘાતી જ્યેહનો નરસિંઓ સૂક્ષ્મ્યુ તેહવો સમસ્ત વૈષ્ણવનિ ઘૂઠો ॥ ૫ ॥

૨૫

તૂં દયાશીલ હું દીન દામોદરા ! શંદિરાનાથ ! એહવું વિચારી ।
 ચરણનિ શરણ આવ્યો ક્રિપાનાથ ! હું, કરિનિ ગોપાલ સંમાલ્ય માહરી ॥ ૧ ॥
 દેવના દેવ ! સુખ્ય દેવકીનન્દન ! [ભક્તપાલક એહવું બરદ તાહરું]
 એહ જાળી ઘટે ત્પમ કરો ત્રીકલા ! અવર્ય અધિપત્ય કો નથી માહેરે ॥ ૨ ॥

માહરા કર્મનિં ભાલવેશ મૂઘરા ! 'પતિતપાવન' તાહરું બરદ જાશિ ।
છોડતાં તો હિ કિમ છૂટશો સામલ ! છોડશો તો ઉપહાસ્ય થાશિ ॥૩॥

દુષ્ટ ભાવિ ભરી તેં હળી પૂતના તેહ યમદૂતપથ [થી] નિવારી ।
મામકી નારિ કીર્તન કરી ઝધરી એમ તો કોહને કો મોરારિ ॥ ૪ ॥

નામ જપતાં દ્રુપદી[નાં] પટ પૂરેઆં ધ્રુવ ભગત પામિઓ અચલ પદ આગે ।
ઈમ[તો] તાહરું નામ નરસિંઓ જપિ રાક્ષ ચરણે રહે લાજ લાગિ ॥૫॥

૩૪

ગર્વ ન કીજિ ગિહિલહા ! શૂં માન ગમાયુ ।
નામ નારાયણ મૂકીનિં શૂં કામ કમાયુ ગર્વં ॥ ૧ ॥
શાહનિ કાર્જિ આવિઓ શૂં કારજ્ય કીધૂં ।
અમૃત આલિં ઢોલિકં હલાહલ પીધૂં ગર્વં ॥ ૨ ॥
છતે નેત્રે તૂં આંધલો મન્ય જોનાં વિચારી ।
જેહવી જનેતા આપણી તેહવી પરનારી ગર્વં ॥ ૩ ॥
કૃષ્ણજી વ્યનાં એ તૂં કહિ તે કારજ્ય કાચૂં ।
વિશ્વાસિં સિધ્ય પામીદં મન્ય જોના સાચૂં ગર્વં ॥ ૪ ॥
રક્ત લાગ્યો રૂઢા રામશૂ તેહનૂં કારણ એહ ।
ભીમ મણિ ઈમ જાણજ્યો જૂઠો છે દેહ ગર્વં ॥ ૫ ॥

૩૫

માહરિ તાહરા નામનો આશરો તૂં વિના કૂળ કરિ સાર માહરી ? ।
દીનનો નાય તૂં સદા ય દામોદરા ! અવસારે આબ્યનિં લિ ઝગારી ॥ ૧ ॥

भक्तनी लाज तूं राक्ष्य लक्ष्मीवरा ! नाम 'दयाल' तूं वरद भारी ।
 तारे कृष्ण छे सेवक सामला ! माहरि किहिवानि [इक] ठाम ताहरी ॥ २ ॥
 मण्डलीक रायनूं नाम बाध्यूं घणूं तहो चीत धरो नाथ माहरा ! ।
 भणि नरसिओ भूतलि अवतरी अहर्निश हूं गुण गांउं तोरा ॥ ३ ॥

४१

तूं किशा ठाकुर हूं कशा सेवक जो कर्मचा लेख भूंशा न जाय ।
 मण्डलिक हारनि (काजि) पिरिपिरिं प्रभवि छबीला व्यना दूख कहुं न
 जाय ॥ १ ॥
 को कहि लम्पट को कहि लोमिओ को किहि सालकूटिओ रे खोटो ।
 सार करि माहरी दीन जाणी हरि हार आपां तो कहुं नाथ मोटो ॥ २ ॥
 बहु पारो सुंदरी कण्ठ बांहो धरी केशवा कीर्तन इम होये ।
 अज्ञान लोक ते अशुभ वाणी वदि पूर्ण भक्त ते प्रेमि जड़ ॥ ३ ॥
 यहिइ महादेवजीइ पूर्ण क्रीपा करी तहिंनो मिं लक्ष्मीनाथ गायो ।
 माहमिरा-बेला लाज जाती हूती गुलद मेहलीनि चरणे धायो ॥ ४ ॥
 मूहनि विहियाइइ अतीश बिगोयो उष्ण जल मूखीनि हास्य कीधूं ।
 द्वादश मेघ तिं मोकल्या श्रीहरि ! आपणा दासनें मान दीधूं ॥ ५ ॥
 सोरठमांहिं मुनि सहइं साचो कहो पुत्रीनि माहमिरूं वारु कीधूं ।
 नागरी नात्य मांहिं इंइं चढाविऊं नरसिआनिं अभिदान दीधूं ॥ ६ ॥

४५

देवा ! अमची वार कां बघिर होईल आपूला भक्त कां बीसरी गैला ।
 दू प्रह्लाद अमरीष विभीषण नांमिचे हाथ तिं दूध पीयूला ॥ १ ॥

स्लेच्छ माटि तें कबीरने ऊधर्यो नामाचां छापरां आप्यां छाहीं ।
जिदेवनि पदमावती आपी मुंहुंनि नागरा माटि रखे मेहलां वाही ॥ २ ॥
अहमो खलभलतां तम्यो खलभलशो वैकुण्ठ एकला क्यम रिहिशो ।
श्रुन्दावन मांहि राधिका संगि मुंहुंनि एकलो मूकी क्यम विनोद करशोः? ३
जो राजा मण्डलिक मुंहुंनि मारशि भीजशि धूल केइ हाणि थारि ।
भक्त्य करतां किहिशि नरसिंओ मार्यो तो 'भक्त बछल' ताहरू वरद जाशि ॥

५८

आप्य रे हार सुत नन्द-वसुदेवना अद्याप्य तूजनिं लाज थोडी ।
कंसना भय थकी नाशी गोवुल गयो आहीरशू रखो प्रीत्य जोडी ॥ १ ॥
(हल्या !) गरज माटि मायबाप तिं बि करां भव-इन्द्र-अपर-मुनि-रूपि जोतां ।
कंसनो वध करि काज ताहरूं सरूं (पछि) बापडां मूक्यां ते वन्य रोतां २
(हल्या !) तान्दूल लेइनि विप्रनि रथ्य मोकली तेहनूं भवन कीधूं वैकुण्ठ सरखूं ।
माहरि दान तां गान छि भूधरा ! नित्य प्रति ताहरां चरण निरखूं ॥ ३ ॥
(हल्या !) भगत्य कीधि आहीरनो नव्य हयो तो तूं हार मूनिं क्यम्म आपि ।
भणि नरसिंओ सरवरी थोडी [रही] आप्य तस्कर ! मूने शूं संतापि ! ॥४॥

७५

हूं मागूं तां मुझनिं मया करु गायना चारण गोवालिआ ! परदुःखभंजन
पीडारिआ ॥ १ ॥

जे जे मागे तेहनिं ते आपां तो हूनि शे नापां नारायणिआ !
रात्यदिवसे सेवां करूं तोरी सार्य कर्य मोरी सामलिआ !
भणि नरसिं हूं अवय्य न लेश ताहरी भक्ति विना अवतार म देश ॥ ३ ॥

૮૦

દામોદરે કીધી દયા મુગટ સહિત મુનિ આપ્યો હાર ।
 વાજુવંશ વિહિરલા આપ્યા ત્રિભુવન વરલ્યો જેજેકાર । ધ્રુવ ।
 રાજા ! તું ગિદિલો યયો છાં રૂઢ લેડિનિ આવ્યો સફળ ।
 જે વાહલાશૂં રૂઢભરિ રમતાં તે ગોપાલજીઆં રાખ્યો રૂઢ દામો ॥ ૧ ॥
 એ વાતનું સાચું જાણો હૃદય આણો દૃઢ વિશ્વાસ ।
 નરસૈંઆચો ત્યામ્ય મલિં મિલિઓ સફળ મનોરથ પુટ્ટી વાશ દામો ॥ ૨

૮૧

સંવત પન્નર વારોતર સપતમી અને સોમવાર રે ।
 માર્ગદીર્ઘ—અજુઆલિ પશ્વે [આ] નરસિંનિ આપ્યો હાર રે ॥ ૧ ॥
 પચાસ પદ નિર્મલ ગાયાં તે વૈષ્ણવ સુખે સુણા રે ।
 અગ્ન અગોચર અધાગ્ન તેહનાં પાતિક સવલાં જા રે ॥ ૨ ॥
 જે જન ભાવ ધરીનિ સાંભલિ તે નર નિર્મલ થા રે ।
 મણિ નરસૈંઓ હરિ-પદ પામે નિથે વૈકુણ્ઠિ જા રે ॥ ૩ ॥

(૩)

કવિ-પદ્મનાભ-સંવત્ ૧૫૧૨ કાન્હડદેવગ્રંથ
 (સંપાદક સ૦ ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી)

દુહા

ગૌરીનંદન વીનવું વ્રહ્મસુતા સરસતિ ।
 સરસ વંધ પ્રાવૃત્ત કરૂં દિઠ મુક્ત નિર્મલ મતિ ॥ ૧ ॥
 આદિ પુણ્ય અવતાર ધુરિ યાદવપુલિ જયંત ।
 અસુસ્વંસ નિમ્નદીઠ તે પ્રણમું શ્રીકન્ત ॥ ૨ ॥

જિણિ જમુનાજલિ ગાહીકું જિણિ નાથીડ મુયજ્ઞ ।

વાસુદેવ ધુરિ વીનવું જિમ પામું મન રજ્ઞ ॥ ૩ ॥

પદ્મનાભ પંડિત સુકવિ ઘણી વચન સુરજ્ઞ ।

કીરતિ સોનગિરા તણી તિણિ ઉઘરી સુચજ્ઞ ॥ ૪ ॥

જાલહુર જગિ જાણઈ સામતસી સુત જેહ ।

તાસ તણા ગુણ વર્ણવું કીરતિ કાન્હડદેહ ॥ ૫ ॥

(૫૦ ૧)

×

×

×

તિણિ અવસારિ ગૂજરધર રાઈ સારજ્ઞદે નામિ બોલાઈ ।

તિણિ અવગણિડ માધવ વમ્મ તાંહિ લગાઈ વિમ્મહ આરમ્મ ॥ ૧૩ ॥

રીસાવીડ મૂલગુ પ્રધાન કરી પ્રતિજ્ઞા નીમ્યું ધાન ।

ગૂજરાતિનું ભોજન કરું છુ તુરકાણું આણું અરહું ॥ ૧૪ ॥

માધવ મહિતઈ કરિડ અધર્મ નવિ ટૂટીઈ આગિલાં કર્મ ।

જિહાં પૂજીઈ સાલિગ્રામ જિહાં જપીઈ હરિનું નામ ॥ ૧૫ ॥

જિણિ દેસિ કીજઈ જાગ જિહાં વિપ્રનઈ દીઝઈ ત્યાગ ।

જિહાં તુલસી પીપલ પૂજીઈ વેદ પુરાણ ધર્મ બૂઝીઈ ॥ ૧૬ ॥

જિણિ દેસિ સહુ તીરથ જાઈ સ્મૃતિ પુરાણ માનીઈ ગાઈ ।

નવલખંડે અપકીરતિ કહી માધવિ મ્લેચ્છ આણિયા તર્હિ ॥ ૧૭ ॥

(૫૦ ૨)

×

×

×

મન્ત્ર મહોપધી દેવતા અનુદિનિ પૂરિ ઋદ્ધિ ।

પદ્મનાભ પંડિત મળઈ પુણ્યતણી પરસિદ્ધિ ॥ ૧૨૨ ॥

જનાં ધાન હુદ વલ્હીળ તિણિ કરી દેહ ધાઈ ર્હીણ ।
 અસી વાત રાતલ જે મળઈ વીજિ દિવસિ મહાજન સુણઈ ॥ ૧૨૩ ॥
 રાજંગણિ સવિ મ્યા સંચરી પહિલ સવિ સદ્ધ મેલુ કરી ।
 જઈ રા લગુનિ મેટળું કરું મોતી મરિત થાલ તે ધર ॥ ૧૨૪ ॥
 વીવહારીયા રાય વીનવડ અહો આલહિળું કરિસું સવડ ।
 ધરયો વેદિ, મ છંડુ માન વરસ સાઠિ પૂરીસિંડ ધાન ॥ ૧૨૫ ॥
 રામસીંહ ફડીંડ હમ મળઈ કળ કોઠાર ઘણા અદ્ધ તણઈ ।
 મગ ચોલા જવ ધાઠા ગહું પૂરું વર જુ આપસ લહુ ॥ ૧૨૬ ॥
 વીરમ મળઈ ઉધાર જોડ વરસ ત્રીસ હું પૂરું ઘોડ ।
 માગું સીંચ પસાય અદ્ધ વર મુંજાઈ બિમળંડ વાવર ॥ ૧૨૭ ॥
 જહતસી દોસી હમ મળઈ વલ્લ વલારિ ઘણી અદ્ધતણઈ ।
 લેવા તળી મ વરસિંડ માઠિ કપડ હું પૂરું વરસ સાઠિ ॥ ૧૨૮ ॥
 મોલુ સાહ મળઈ લિંડ તેલ અસી વરસ પૂરું દીવેલ ।
 બાલે દત્તલ છડ પાધર વલતે ધારે નાહળું કર ॥ ૧૨૯ ॥
 રાય મળઈ મહાજન પરિ વહી કોરું ધાન જિમાઈ નહીં ।
 જમલિ સાચિ દીઈ પરધાન રૂંધળ વિળ નવિ પાચઈ ધાન ॥ ૧૩૦ ॥
 મોહુણસાહ કહઈ એ પરિ વાત દત્તલી છડ પાધરી ।
 સૂકાડી અગર અદ્ધારઈ ઘણાં વરસ સાઠિ પૂરું રૂંધળાં ॥ ૧૩૧ ॥
 ગુપ મળઈ રૂં સાચું સહી પાલડ ગોલ ન સત્તીઈ રહી ।
 મીમુ સાહ રૂંળી પરિ મળઈ દેલ મન માજુ આપણઈ ॥ ૧૩૨ ॥
 વરસ અદ્ધાર યગઈ ત્રાપટા ગુલ દીઝલીઈ પૂરું ગડા ।
 તેહ પારખું જોડ રાય ગુલનુ ગોલુ બિમળુ જાય ॥ ૧૩૩ ॥

सेजवाल काढि कारण करी पापी पापबुद्धि आदरी ।

लोभि एक विटालि आप लोभि एक करि घण पाप ॥ १८३ ॥

लोभि एक नर लोपि धर्म लोभि करइ पाहुंआं कर्म ।

लोभि मिली माल आयडइ लोभि एक नर बाहणि चडइ ॥ १८४ ॥

लोभि एक विदेसि बलइ लोभि एक नर पाला पलइ ।

लोभि एक दाखवि अणायि लोभि बूटां बालि हायि ॥ १८५ ॥

लोभि एक फरि दारिद्र लोभि चोर न आवि निद्र ।

लोभि काजि पीयारि मरइ लोभि कन्याविक्रय करइ ॥ १८६ ॥

लोभी जमलु बासि म बसे लोभि एक सेडि सांडसे ।

लोभि एक थाइ अन्यान लोभि एक पडावि बान ॥ १८७ ॥

लोभि धर्म लेप आदरइ लोभि सगां सहोदर मरइ ।

लोभि एक नर पाडइ बाट मारइ विप्र नगारी माट ॥ १८८ ॥

लोभि एक नर छंडि मान नीच तणि घरि खाइ धान ।

लोभि एक तणूं मन राखि लोभि एक दीइ कूडी साखि ॥ १८९ ॥

(पृ० ८९)

×

×

×

हुंगरतणां शिखर डगमगइ ग्यु अजूआलुं साचुरि लगइ

दिगज आठ रहीया अवलोकि धुम विराल गई सुरलोकि ॥ २४२ ॥

जाणी वात न लाई खेव ततखिणि जोत्र आव्या देव ।

हस्ति चडिउ एरावत इन्द्र अंतरेखइ सूरज नइ चन्द्र ॥ २४३ ॥

नैऋत वरुण सवि सुर मिली नरवाहन तिहां आविउ बली ।

तिहां चुसठि योगिणी हती हंसि चडी आवी सरसती ॥ २४४ ॥

ગરુડિ ઘઢી હરિ આવ્યા અનંદ આવી શક્તિ સિંચાહની ।
 સમ રલિધર સાચુ ચવિ મહાદિક તિહાં આવ્યા સવિ ॥ ૨૪૫ ॥
 આવ્યા રુદ્ર વૃષભ સજ કરી મહિપિસુર આવિઠ સંચરી ।
 પાછા રહિ આવસિ યોડિ આવ્યા સુર તેત્રીસદ કોડિ ॥ ૨૪૬ ॥
 સરગલોકથી સાચુ માનિ સવિ અપઘરા ચડિ ત્રિમાનિ ।
 સવિ દેવતા અંતરિય રહી દીવ્ય ષષ્ઠુ વિળ દિસિદ નહિ ॥ ૨૪૭ ॥
 (૫૦ ૯૪)

x

x

x

સંવત પંનર ત્રોતરુ તિણદિ દિનિ સોમવાર વિસ્તાર ।
 જાલહુર ગઢ ઉત્તમ ઠાઠ રાઠલ કાન્હમાલદે નાઠ ॥ ૩૩૮ ॥
 પદ્મનામ મતિ આણદ નવી તેહ તળી કીરતિ વર્ણથી ।
 એક ચિત્ત જે નર સાંભલદ તેહ તળાં સવિ દુષ્કૃત ટલદ ॥ ૩૩૯ ॥
 જે ફલ લાભદ દીધદ દાનિ જે ફલ ગંગા તળદ સનાનિ ।
 જે ફલ હુદ તપ કીધદ સદા જે ફલ હુદ દર્શનિ નર્મદા ॥ ૩૪૦ ॥
 જે ફલ સત્ય વચન પ્રમાણ જે ફલ હુદ સાંભલિ પુરાણ ।
 જે ફલ લહિ તાપસિ સવિ જે ફલ હુદ બંધ છોડવિ ॥ ૩૪૧ ॥
 જે ફલ પામદ કીધદ જાગિ જે ફલ મેટિ હુદ પ્રયાગિ ।
 જે ફલ પામદ ગંગાદારિ જે ફલ હુદ મેટિ કેદારિ ॥ ૩૪૨ ॥
 જે ફલ હુદ વિદ્યા ઉદ્ધારિ જે ફલ મેટિ ગોદાવરી ।
 જે નારાયણ દીઠદ નેત્રિ જે ફલ હુદ દાનિ કુલ્લેત્રિ ॥ ૩૪૩ ॥
 જે ફલ પામદ સાહસિ સતી જે ફલ માહમાસ ગોમતી ।
 જે ફલ લ્હી દારિકાં યટ માસિ જે ફલ મેટિ હુદ પ્રભાસિ ॥ ૩૪૪ ॥

जे फल हुइ मुक्तिपुरी साति रामनाम उच्चरइ प्रभाति ।

कान्ह चरित्र जिको नर भणइ एक चित्ति जिको नर सुणइ ॥ ३४५ ॥

तीर्थ फल वोल्हूं जेतद्धं पामइ पूण्य सवि तेतद्धं ।

पूण्य संग सवि सज्जन मलइ पूण्य आस मनोरथ फलइ ॥ ३४६ ॥

प्राकृतबंध कवित मति करी कल्युगि कथा अमय विस्तरी ।

चाहूआण कुलि कीरति घणी पूर आस सवि कह तणी ॥ ३४७ ॥

(पृ० १०३)

(४)

कवि—भीम-ग्रन्थोधप्रकाश

(संपादक श्री० केशवराम शास्त्री, गु० व० सो०)

भाषानुं कारण नहीं कारण अर्थविशेष ।

सम्यक् एह ऊपरि कहूं पिंगलाया एक ॥ ३ ॥

ये अज्ञानि ऊपजइ विश्व चराचर शूर ।

किरण विपि दीसइ यथा मध्य दिवस जलपूर ॥ ५ ॥

येहूनुं स्वरूप विचारतां मोह निवर्तइ एह ।

कुसुमतणी माला विपइ यथा भुजंगम-देह ॥ ६ ॥

(पृ० १)

ते हरि सदा उपाशीइ आतमबोध अगाधि ।

सनातन आनंदधन वर्जित अखिल उपाधि ॥ ७ ॥

शास्त्रसम्पत्ति मुख्यचनि आतमत्व अनन्त ।

अनुभवतां जाणइ यति शमदम साधनवन्त ॥ ८ ॥

શ્રદ્ધા ભક્તિ વૈરાગ્ય અતિ ધ્યાનવિચાર વિવેક ।
 સાધન વિના ન પામીઈ જોતાં જન્મ અનેક ॥ ૯ ॥
 શંકર કરુણાકરતર્ણૂ પ્રણમીજડ પદદ્વન્દ્વ ।
 યેહની અનુકમ્પા કરી પ્રાપતિ પરમાનંદ ॥ ૧૦ ॥
 (અમૃત સ્પર્શ છિ સુર તણઈ તો હિ તેહ ભરંત
 કંઠિ હલાહલ વિષ વહઈ જય જય તૈ જીવંત)
 શ્રીજા લોચનનંદ મિશઈ લલાટિ પાવકરૂપ ।
 પરમ તૈજ પરગટ કર્યૂ જાણે જ્યોતિસ્વરૂપ ॥ ૧૧ ॥
 જય જય જય યુગદીશ્વરી ઝમયાં ઝજ્જલઅંગિ ।
 આદિશક્તિ અંતરિ રહી આલિંગી શિયાલિંગિ ॥ ૧૨ ॥
 અંતર મારૂત નિયમના નાડી સૂક્ષ્મ તન્ન ।
 વ્રક્ષ રુદ્ર ગુરુ મુખિ કરી જાણઈ યોગીજન્ન ॥ ૧૩ ॥
 (પૃ૦ ૨)

પ્રાણ પવન મન સમસ્તઈ અનુભવ કરતાં પદ ।
 સિદ્ધિયઈ પરમાનંદનુ વાધઈ સદા સનેહ ॥ ૧૪ ॥
 મુગતિ-મૂલ એ શાંતરસ નવ રસનઈ ધુરિ યેહ ।
 મોક્ષ-મળઈ તે (જઈ) કારણિ બોલિસુ મહિમા તેહ ॥ ૧૫ ॥
 આગઈ નાટક બોલિયાં કવિજન વહુ મહિમાઈ ।
 વલી કિશા કારણિ કરી વીધુ તદ્દમો ઉપાઈ ॥ ૧૬ ॥
 વિવેક વિચાર વિસ્તરઈ ત્યજઈ મહામ્હો-દંમ ।
 મીમ ભણઈ તે (જઈ) કરણિ એ ગ્રંથ તણુ આરંભ ॥ ૧૭ ॥
 સાંમલતાં સુખ પામીઈ ભણતાં દુઃખ સવિ જાઈ ।
 પદ્મનુ અથે વિચારતા મતિ અતિર્નિર્મલ થાઈ ॥ ૧૮ ॥

इहिनिशि अविलोकल करइ एह प्रबोधप्रकाश ।

ते नर नारायण तणूं पामइ पद अविनाश ॥ १९ ॥

(पृ० ३)

नायक नंदी रंगाचार उत्तम मध्यम पात्र विचार ।

लघु गुरु गण पिङ्गल प्रस्ताव नाटक भेद न जाणूं भाव ॥ २५ ॥

विष्णुभक्तजन तणा प्रसादि प्रबोधचंद्रोदय अनुवाद ।

कहोस विचार सार संक्षेप पंडित रखे कर आखेप ॥ २६ ॥

यहां मोटा कवि रवि उद्घोत त्हां हूं कवण मात्र खघोत ।

माणिक जमली गुंजा यथा दोष न देशु देखी कया ॥ २७ ॥

वैकुण्ठपति पुण्योत्तम एव अवतरिआ हरि घरि वासुदेव ।

कटक कंस महारिपु मारि उग्रसेननई राजि विसारी ॥ २८ ॥

जरासन्ध साल्व शिशुपाल भीषम दुर्योधन भूपाल ।

दरशन मात्र हर्यो ते आइ दीधूं राज युधिष्ठिर राइ ॥ २९ ॥

अवनीकेरु भार उतारि आब्या हरि द्वारिका मझारि ।

शिंघासणि सोहइ सामला दिन दिन दीपइ चडती कला ॥ ३० ॥

नवनिधिपूरित द्वारामती भव—आमय भेषज गोमती ।

श्रीजसवंत संत प्रतिहार इहिनिशि उच्छव मंगल चार ॥ ३१ ॥

सभामांहि बड्ठा घरि धीर छपन कोडि कुल यादव वीर ।

सुभट महामट समरय शूर निज सेवक उद्धव अक्रूर ॥ ३२ ॥

राजा गुणसागर गोव्यंद श्रीपति पूरण—परमानंद ।

धर्मशिला हरि आगलि सार रचियूं नाटक करी विचार ॥ ३३ ॥

(पृ० ४)

कामिनीकंठि अलिङ्गित हाथ सभामांहि आव्या रतिनाथ ॥ ४६ ॥
 रातां लोचन मदयौवन रूपई मोहि त्रिमोवन—जन ।
 अबला अङ्गसंग उल्हसइ दुहुदिशि जोइ हलइ हसइ ॥ ४७ ॥
 करि धरि कूच मूछ बल भरइ क्रोध सहित बाणी ऊचरइ ।
 किहां गयु ते पापाचरण येणई कहूं मोहनूं मरण ॥ ४८ ॥
 रूप अनोपम चंचल नारि नमता पीन पयोधर भार ।
 सोलकला मुख यिशु मयंक कटितटि झटित केसरी लंक ॥ ४९ ॥
 हरिणाखी हंसगामिनी यौवन मदमाती कामिनी ।
 दाढिमकली दंत निर्मला अधर सुरंग अंगि कोमल ॥ ५० ॥
 कंकण हार चीर चूनडी मस्तकि मणिमण्डित राखडी ।
 सखि शणगार करी सांचरी कामसहित सोहइ सुंदिरी ॥ ५१ ॥
 रतिपति फरइ विनोदइ वात कुसुम धनुष निज धोविल्लाद ।
 वसंत अबला अंव अनेक अम्ह यौवतां किशु विवेक ॥ ५२ ॥
 माहरां सकल सफल आयुध (मई) शुभ निशुभ कराव्या युद्ध ।
 वधु सरिसु वानर वालि रावण—आइ हर्यु अगाळि ॥ ५३ ॥
 विश्वामित्र पराशर ईश मुक्त मई कापइ सुर तेत्रीश ।
 ब्रह्मा लोकपितामह येह पुत्री सरिसु कर्यु सनेह ॥ ५४ ॥
 इहिल्या सरिस विगूतु इन्द्र गुरुनारीशु रमित चन्द्र ।
 त्रिमोवन कोई नथी ते सही ये माहरइ वशि आवइ नहीं ॥ ५५ ॥

(५० ५)

*

*

*

उत्तम पात्र विवेक विचार त्यजीइ मोहादिक परिवार ।

बीजा अवतलु जारंग ते मांहि अथमइ आव्यु दम ॥ १ ॥

भणइ दंभ भणइ दंभ जन सामल्ल ।

महामोहि मझनइं कह्युं अरे वत्स ! अमरिख धरइ ॥

कुलअंगार विवेकरिपु आपणशुं कलहु करइ ।

तीरथि तीरथि मोकल्या शमदम संयम सार ॥

ऊपजवा दे अमरखे ते तूं बोल विचार ॥ २ ॥

ये मझनइं कहियुं महाराजि ते तां कारय कीधुं आज

मुगतिपुरी ये माहि इशी मइं वशि कीधी वाराणसी ॥ ३ ॥

निशि बेझ्यामुख आसवपान दीहइ धूरत मांडइ ध्यान

सर्वज्ञ दीक्षिता तापसा सकल लोक मइं कीधा अश्या ॥ ४ ॥

दीठु पंथी गंगातीरि त्रिभुवन-तापन उग्र शरीर

दंभ करइ मनमाहि विचार जाणो करि आव्यु इहकार ॥ ५ ॥

तक्षणि आव्यु सभा मझारि ते देखी कांपइ नरनारि ।

जन समोह जोतु साचरइ खट दर्शननी नंदा करइ ॥ ६ ॥

गुस्तरमत प्राभाकर भाइ जन व्याकरण न जाणइ वाट ।

पाठइ भणी सकइ नवि वेद तु किम कहइ अर्थनु मेद ॥ ७ ॥

स्मृतिपुराण व्याससंवाद ज्योतिरु न्याय कपिल कणाद ।

नाटक पिंगल सहितु सही ए मूरख जन जाणइ नहीं ॥ ८ ॥

ब्रह्म एक नईं जीव अनन्त जुआ शास्त्र कहइ वेदान्त ।

परतखि बदइ विरोध अगाध बौद्ध विपइ केहु अपराध ॥ ९ ॥

तापस मुनि मसवासी सती कहइ इहकार किशा ए यति ? ।

शिखासूत्रनु कीधु नाश भिक्षा कारण ए संन्यास ॥ १० ॥

कपटइं जंगम योगी थया त्रिडंडी बेहु भव गया ।

चारवाक खमणा खडभडइ आगइ हीन वलीशुं पडइ ॥ ११ ॥

गंगामजन हरि उच्चरइ सदा साधुमारगि सांचरइ ।

श्रद्धासहित करइ खटकर्म एहनइ कहि ते दंभक धर्म ॥ १२ ॥

(पृ० १७)

*

*

*

दिगंबर आव्यु समा पुस्तक पाणि धरंत,

कहइ कथा सिद्धांतनी नमो नमो अरिहंत ॥ १६ ॥

आप विमल काया मलिन शिरइ सदा नवद्वार,

ते जलि किम निर्मल हुइ गाथा कदि विचार ॥ १७ ॥

वस्तु-सुणु श्रावक सुणु श्रावक परम सिद्धांतः

क्रोध-लोभ परहरीइ मति गुह्यभक्ति आदरकर

खटरस भोजन विविधपरि प्रणाम करी आगलि घर

जीवदया-मति बिस्तर छंडु निदाभाव,

गुरु अवगुण देखी करी करता रखे कुभाव ॥ १८ ॥

गुरुनां चरण उपासता मनि न धरता रीस,

आगइ पाया केयली तीर्थकर चुवीस ॥ १९ ॥

श्रद्धा प्रति क्षयणक कहइ सांभलि माहरी बाणि,

श्रावक कुल छोडइ रखे ए शीखामग जाणि ॥ २० ॥

*

*

*

ते देखी शांति टलवली, करुणासहित वीमासइ बली;

ए तां रूपइ दीसइ इशी श्रद्धा हुइ पनि तामसी ॥ २१ ॥

बली जोएवा उपनम किउ, मिश्रुक एक सर्मा आविउ;

मस्तक मुण्डित पुस्तक पाणि बढइ ते बोधागमवाणि ॥ २२ ॥

सुणु सेवक सिद्धांत कवूं, क्षणक्षण विश्व ऊपजइ नवूं;
 स्त्री ऊपरि गुरु आणइ भाव, करता रखे कदाचि कुलाव ॥ २३ ॥
 अहो साधु ए सौगत धर्म, मोक्षमहासुख प्राप्ति कर्म ।
 श्रद्धानंदं शीखामण कही ए ताई कुल छडिंवूं नहीं ॥ २४ ॥
 शांति भणइ ए सचूड पिंड बुद्धउपासक मुण्डितमुण्ड ।
 जमली ऊभी माता जिंसी श्रद्धा डुइ पणि तामसी ॥ २५ ॥
 (पृ० ३१)

*

*

*

संवत १५ रुद्रनी वीस पट आगलां बरस प्यालीस ।
 दपणायन बरखा रतु सार श्रावण सुदि दसमी गुल्यार ॥ ७३ ॥
 भवभयभंजन श्रीभारती पंचप्रवाहि बहि सरस्वती ।
 श्रीसोमेश्वर निज आवास भुवि मांदि वीजु कैलास ॥ ७४ ॥
 तीरयतिलक खेत्र प्रभास यहां बसइ द्विज नरसिंह व्यास ।
 ते घरि सेवक वैष्णवदास कीधु एह प्रबोधप्रकाश ॥ ७५ ॥
 (पृ० ७४)

*

*

*

प्रबोधचन्द्रोदय-विस्तार नाटक शांत महारससार ।
 भीम भणइ नारायणदास अंक समापति छद्दु प्रकाश ॥ ८३ ॥
 (पृ० ७६)

(५)

कवि-मांडण-प्रबोधवत्रीशी
(सं० स० मणिलाल बकोरभाई व्यास).

भक्तिवीशी

आगई कवि ग्या मोटा कवि जे बोळइ ते वाणी नवी ।
गंगा अतिघण पूरइ वहइ सकती आपणी जल संग्रही ।
गुणसागर ए भरीया तो य 'चोरी भागि मुंघी न होइ' ॥ १ ॥
मूरख नइ भति दीजइ किसी हीइ न जाणइ कांइ उल्हसी ।
जेता अवगुण तेता ग्रहइ गुणनी बात न एकु लहइ ।
मनि जाणइ मारइ छे शंख 'बहिरा आगली वायु संख' ॥ २ ॥
खिण सांभळवा थोता मित्या जाणे 'तिल कोद्रवमां भल्या' ।
तेहनी घयसि न घाणी होइ बांचि व्यास न बूझइ कोइ ।
इम करतां ते नवि छूटीइ 'सेवंतरां डांगि कुटीइ' ॥ ३ ॥

*

*

*

हरिभक्ति श्रीसुग्न सांपडइ हरिभक्ति यश मोटा चडइ ।
हरिभक्ति नर निर्विय होइ हरिभक्ति किंकर न विगोइ ।
हरि छंडीनइ बन्य आरादि 'कोटी सरसा कांठा खाइ' ॥ १५ ॥
यमभागु नर तीरथ करइ यमभागु बहु तप आदरइ ।
यमभागु वनि योगी थाइ यमभागु ज क्लेश कराय ।
पर्यंकि पुढ्यां हरिगुण लीसु 'गुलि मरि तु निष कां दीठ' ॥ १६ ॥
तु रण खेद तु जु घरि तिजु पाणि खेद तु जु कहि भजु ।
अरण खेद सांभळबु कांइ चक्षु खेद कहि साहमू जोइ ।
एम ज भक्ति होइ हीरवटइ 'कांइ नस्यु तम्हे मधु आकडि' ॥ १७ ॥

पाप तणइ प्रभाविं करी ए काया माया आवरी ।
 किंकरि करी मूक्यू आपणु नांम न जांणि युगपति तणु ।
 ससंगति तजी कीध आव 'डोकरि नइ धरि पिठु वाघ' ॥ १८ ॥
 दल अहंकारतणां सांचर्या जन्मकोडि पातक परवर्या ।
 मोहबाण मेल्लि अति घणां राखि न चरण शरण तम्ह तणां ।
 नारायण नामिं शुं कीयूं 'वाइं वादल यम ठेलीयूं' ॥ १९ ॥
 शंघ तणइ बलि शंघ न रहि (तिम) ताहरी माया तूह ज लहइ ।
 शेष करंतां सूघु काय मझ मन राखि न तोरे पाइ ।
 कहि मंडण अहमचा नृप होइ स्वामि विना कुण साहसुं जोइ ? ॥ २० ॥

पाखंडवीशी

पाखंडी गुरु मायइ कर्या वामी वेद उवटि सांचर्या ।
 धर्म तणी हांणि नवि सयुं उपरि आलि धन वावर्यु ।
 मिथ्यालापि हौआ संयमी 'भइसि केडि पाडी नीगमी' ॥ ८१ ॥
 मीचइ आंखि न मीचइ हेआ न चळइ काछ चालइ धोतीआं ।
 लाई भूती विभूती न लइ तन सांकली नई मन सांकलइ ।
 दांमी ऊंट सकि नवि कोई ए गाहादि दामंतां जोई ॥ ८४ ॥
 अंगि राख मनइ राखडी बाहरे बांग मांदि बांगडी ।
 भालि चंदन मन माहि चंदली माहि वन अंतरि वनी ॥ ८५ ॥
 वैष्णव धर्म लोक नइ कहइ करणी चंडाली मज्य ग्रहइ ।
 सहितु टालि वि शीस न होइ महिनी ऊंट न चारइ कोई ॥
 किम होशि नामि निर्मलं 'टालि ऊखलि वि मूसलं' ॥ ८७ ॥

जु योगी तु कांइ क्रोध आतमसुख तु काइ निरोध ।
 सन्यासी तु कांइ अस्तंतोष जु तप तु शू. कारण लोक ।'
 जु विद्या तु कां कूडुं कवइ माथा भार्नि शीसक शवइ ॥ ८८ ॥
 वैष्णव कहावि बशि नवि एक वल्ल क्रिया विण ब्राह्मणवेष ।
 ज्ञान हीन ज्ञानी मांहि मलइ एक प्रश्न पूछी नीकलइ ।
 इंद्रि साधि नही कहि सघ कूडइ छेहडइ कटक जु खघ ॥ ८९ ॥
 योग न जाणइ योगी कहइ खमणु तु जु खम नर डुइ ।
 इंद्रि बशि तु वैष्णव नाम पाखंडी पंडित परणाम ।
 कूडा बोल न आवि घरइ विण पांणी मोजां उतरइ ।
 रोली राख लाख सिद्ध थाइ हौआ साध व्याध धरि खाइ ॥ ९० ॥
 रुठ पड्यां नर क्षण सांभलइ पाप करंतु नवि पाछु बलइ ।
 शीख शवे धरि म्यां बीसरी पोषां पोषां नांख्यां कती ।
 व्यास वचनि मन तु हि थीर 'उंटघटि यम नांयुं नीर' ॥ ९१ ॥
 धंधु धर्म पाप पावरुं मोहि मनी बिठा खरुं ।
 शयकहि शीख देवतां होइ बूडता आपि नवि जोइ ।
 साप डशु किम उखध करइ भांड भरइ सम खातुं शरइ ॥ ९२ ॥
 माहि मइला नइ करि सनांन परदोही नइ आपि दांन ।
 मुहि मीठा अंतरि गुण जूआ माहि मोटा विरना लाहूआ ।
 इम करंता विम जाशु पारि 'भीनी जइ आवी केदारि' ॥ ९३ ॥
 घरनां पातक तीरपि जाइ तीरपर्नां फोटी गण थाइ ।
 पाप अजाणि लघु लेखवु जाणि मेर समान मोगखु ।
 विण विद्याधार वाहार कुंण धाइ ? दीहइ चट्थं चुहुट्टं दसाइ ॥ ९४ ॥

एक कहिशि निंदा करइ 'मोदक मंदाग्नि न वि जरइ' ।
 रहि जवासु जलि सूकाइ 'गणिकापुत्र न तात सुहाइ' ।
 सर्वा घृत यामि न वि सहइ लुंडी पेटि क्षीर नवि रहि ॥ ९९ ॥
 मंडण कविता नांमि गणइ मायि मणि कार्कीडा तणइ ।
 कूडी कप्या हरि गुण सीध कुडी वडइ हायीउ लीध ।
 उखाणे हरि लागूं मन यम उकरढांमाहि रतन ॥ १०० ॥

हास्यवीथी

पापमती नइ मदिरा पीध वढकणी वडु नइ प्रीय पक्ष कीध ।
 हृदय सूतुं भांगि वावरइ व्याधि पीड्यु दुःकृत करइ ।
 कल्मारी नइ कर्मगति जडी यम कारेली लीवडी चडी ॥ १०१ ॥
 घोडी विद्या ध्यु ठीकरु धन थोडुं धनवंत ध्यु सरुं ।
 उणु घडु गाजि ते घणुं पूरु पांणी ग्रहइ आपणूं ।
 गर्यइ सर्व सुवर्णमइ होइ कीडी चडी काटरलइ जोइ ॥ १०२ ॥
 परणी नारि तजी वन गयु आलस अंगि तपसी थयु ।
 काम बाण न सक्यु जालवी रडवडती स्त्री आंणी नवी ।
 श्वान भसावइ हीडइ चक्यु बाहरि न ग्यु घर न राखी सक्यु ॥ १०३ ॥
 पुण्य विना नवि पाधरुं क्षेत्र पुण्य विना गौ विणसइ क्षेत्र ।
 बीजु विणज करइ अपाइ करइ पाधरुं उंधूं थाइ ।
 पुण्य विना दुःख दारिद्र नडइ बडुं घरि कुहांडां घडइ ॥ १०४ ॥
 माता पिता मारग दाखवइ सजन लोक मिली शीखवइ ।
 गुरु स्मृति बांणी सांभलि देखइ नृप शरि दंडा फलइ ।
 एतां वारीतां कर्म कीध 'मुंक्तु गाधह चोरि लीध' ॥ ११० ॥

કરણી નવિ દેસદ આપણાં લોકવર્મ દેસાડઈ ઘણા ।
 શીવલી ફૂલ મમ માહિ પ્રહરિ બાહરિ શોભા જોઈ વહિ ।
 કહિ કારણિ નવિ સ્વચરૂ સ્વરૂ 'સ્વચરૂ સ્વચરૂ ચંદ્રુ' ॥ ૧૧૧ ॥

મુર્ખવીરી

મુર્ખશૂ મન કરશુ સંગ રંગ માહિ તે કરશિ ભંગ ।
 'સોના કાલ મ પાંખી સોઈ' 'મદ્ર માલિ ચડાવ્યુ કિમ ટોહિ' ।
 દેવનંદ રાજ કરાવ્યું કરઈ માતુ બોલકડ મુખિ મૂતરઈ ॥ ૧૨૨ ॥
 પહિલું વચન ન કીધું તાત વીજી લોપી ગુરની વાત ।
 લોકે પુરણા ન કીધી રીતિ મય મૂપતિ ન આવ્યું વીતિ ।
 વારીતુ નર પ્રાણિ પડઈ જાં ન મીતિ શર આફલઈ ॥ ૧૨૬ ॥
 આંખીતાં આંધેરૂ જાઈ ધારીતાં વાંકેરૂ થઈ ।
 સ્વાંન પૂછ નહી સ્વતમાસ તુ હિ ન છંડઈ ચંક અમ્પાસ ।
 શીશ દેવતાં સાદ્મુ મટઈ 'મુલિ છોહિ ન પોગર ચડઈ' ॥ ૧૩૧ ॥

સજ્જનવીરી

કુલ્યંતુ નદ ક્રિયા ઘણી હૃદય વશિ નદ તીરય મળી ।
 ધનપૂરિત નદ અંતરિ દયા વિનય વિવેક નદ મૂપતિ મળા ।
 શ્રાદ્ધપાત્ર નદ મન્યુ રવિ રાહ 'મા ગ્રીસણઈ મુહુસાલિ વીવાહ' ॥ ૨૦૧ ॥
 નિર્મલ કાયા નદ નિરોગ બીજઈ અગ્રમિ પામ્યુ યોગ ।
 કવિતા વિણ પ્રતિબોધ ન કવઈ વ્યાસ વચન વિણ ના રદ ચકઈ ।
 યાદવે પ્રિયુભક્તિ આર્થુ આગઈ શંક ગંગોદક મર્યુ ॥ ૨૦૨ ॥

इंद्रि वसि जु राख्यां आप त्यजूं कल्पना मन संताप ।
 स्वामिशरण नवि मूकइ घडी मनसा मेहेलि संतोपि जडी ।
 हेमक्तचोख करि जो होइ घालई भीख नही को कोइ ॥ २०३ ॥
 जइन तणी ल्यु जयणा सार वरतु वेदकर्म आचार ।
 असुरतणु आणु वीसास शेखु आदिपुरुष अविनाश ।
 ए रजमांहि तज कांढि जोइ 'सोले घाले गदीआणु होइ' ॥ २१९ ॥

द्वैतवीशी

के उपवीत पेटि न वि भण्यां तरक म सूनति साथि जण्या ।
 शिर नो छंवि श्रावक नीसरा फाटे कांन न योगी गर्पा ।
 कर्मविकारि कर्पा आपणा ऊचनीच कूचा मन तणा ॥ २२२ ॥

(सोळमो सैको पुरो)

सत्तरमो सैको

(१)

अक्षरसंमानित कवि सिद्धिचंद्र—सत्तरमो सैको—संक्षिप्त
गुजराती कादंबरी ।

“ विदशा नगरी, वेजवती नदीनि तटिं । त्यहां राजा शौद्रक राज्य
करिं । एक समिं दक्षिण देशथी एक चांडाली-परम सुंदरी, शुक्र एक
लेई राजद्वारि आवी । प्रतिहारिं राजानिं आवी विनती करी कस्युं—एक
चांडाली द्वारि अतिमुखपा अतिचतुरा शुक्र हस्त धरी आवी छिं ।
राजाई माहिं तेडी, शुक्र परम गुणी चतुर, तेणे शुक्रिं राजानिं फेटलाएक
श्लोक भणी आशीवीद कीधो । राजा धणू प्रसन यया । चांडालीई कस्युं—
एह शुक्रनू नाम वैशंपायन छिं । अत्यंत गुणी स्वच्छ कला प्रवीण छिं ।
तम योग्य छिं ते माटे ल्यायी छूं । एह तमे राखो । ते राजाई प्रेमरूं
राख्यो । पछइ राजाई पोतानो प्रधान कुमारपाल नामिं, तेहनिं कहुं—ए
कशुक उत्तम भणइ छइ । प्रधानिं कहुं—एहनिं शाप दीसि छइ, वर छिं
ते माटे उत्तम भणइ छिं । मोहलमां मोकलो । वृत्तांत सर्व वहेशि । ते
राजाई शुक्र महोलमां मोकल्यो । पछि राजा मोजन करी मोहलमां पधारा ।
शुक्रनिं प्रसन मनिं पूर्वापर शुक्रनू वृत्तांत पूछूं । शुक्र कहि छिं—विन्याटवी
स्यानक दंडकारण्य क्षेत्रमाहिं छिं । त्यहां अगस्त्यनो आश्रम छिं ।
त्यहां माहरी जन्मभूमि छिं । त्यहां पंपासर नामिं सरोवर छिं । तेहने
कोंठि एक शीवलनू वृक्ष छिं । तेहना कोटरमां माहरी माता मुनिं जणतां
मुई । पिता मुनें पालतो । ते एकवार आदेदीई कोटि मरटी लीधो । पछि

हूं पांख विना वृक्षतले पांदडांना पुंजमां पड्यो । छानिं रहों ते आहेडीं न दीठो । त्याहां हूं तृपाक्रांत थयो । त्याहां थकी तपोवन वृंकडुं हतुं त्याहां हूं अतिदुखि दुकडो गयो । ते तपोवन जाबालि ऋषि रहि । तेहनो पुत्र हारित सरोवरिं स्नाननिं आवतां हूं अतिदुखी पड्यो दीठो । पछि शिष्य हस्ते हूं लीवो । जल पायूं । पछि ऋषिपुत्र, स्नान करी अशोकवृक्ष तलिं जाबालि शिष्यसंयुक्त वृंदमां बिठा हता त्याहां मुनिं लेई गयो । ऋषिं पूछुं पुत्रनिं—येह, एह शुक्र क्यहां थकी लाव्यो ? कहयुं—वनमाहिं दुखी तृपाक्रांत पड्यो तो दया जाणी लाव्यो । ऋषि त्रिकालदर्शी मुज साहांमुं जोई मुने कहूं, अविनय कीधांना एह फल । पछि शिष्य—पुत्रादिके ऋषिनिं पूछुं—एहनो स्वामी ! शो अविनय छि ? ते ऋषिं कहयुं—एकांत रात्रिं विधिपूर्वक कहयुं । पछि रात्रि मुनिं पासे बिसारी सर्व आगलि ऋषिं कथा कही, ‘ती कथा सांभलो’ इम कही वैशंपायन शुक्र, ते, हवि राजा शौद्रक आगलिं जाबालि ऋषिनी कही कथा कहि छड—

उजेणी नगरी पुरीशिरोमणि । त्याहां सूर्यवंशी तारापीड राजा अति विख्यात । तेहनो मंत्री शुक्रनाश नामिं ब्राह्मण घोर अतिचतुर । ते मंत्रीनिं सर्व राजकार्य सूपी राजा क्रीडा करिं । ते राजानें पुत्र नहीं ”—

(पुरातत्त्व पुस्तक ५ (चैत्र १९८३) पृ० २४४)

(२)

अमरेलीनो शिलालेख सं० १६५० नो

संवत् १६५० करपे भादरवा सद १३ दने श्रीदीवान पान नवरंगपान हवाले प्रगणे अमरेली मीर श्री मिहमद हुसेन आहिशन नवापुराना माहजन समतजोग जत तमानि विठ माप छ. हीदवाण गय ठुकणे सूहर मागे तेने....गधेडे गाल.

(पुरातत्त्व पु० ५ पृ० १८१)

(३)

कवि श्री विष्णुदास-सत्तरमो सैंको-महाभारत

(हस्तलिखित प्रति—श्रीफार्वस गुजराती सभा—अं० १३३)

प्रभातकाल हयो सहु चाल्पा करवां माहासंग्राम ।
 दुर्योधन पांडव जीत्यानी करी हृदि शूं हाम ॥ ७ ॥
 त्यारि कर्ण किदि माहारी वीधानुं सकल कार्ण देपाहुं ।
 कि पांडव मुझनि मारि कि हु तेहनि नाश पमाहुं ॥ ८ ॥
 आगि ईद्रि धनुष समर्थू फरशंरामनि हाये ।
 तेह वाय करि ग्रही युद्ध मि करवूं पांडव साये ॥ ९ ॥
 अर्जुनना शरपी माहारि बाकी सर्व सजाई होय ।
 एहनि सारथी कण्ठ छि तेहवो माहारि नथी कोय ॥ १० ॥
 ते शरयो आपणि शल्य छि सत्य जाणो मनमाहि ।
 ते माहारो सारथी होइ तो युद्ध करूं जै त्याहि ॥ ११ ॥
 दुर्योधन एहवूं वाक्य सांभली मनमां थयो रलीआत्य ।
 कर्ण कर्ण हुं सैन्य डेहनि आवूं तुझ संघात्य ॥ १२ ॥
 पछि कर्ण सावधानं थयो माहाधीर्यपणूं मन्य आंणी ।
 तेणि समि बली शल्य प्रत्यि दुर्योधन बोल्हो वांणी ॥ १३ ॥
 आहो ! ! ! शल्य तू माटि हुं रणमां रहुं भाव्यो ।
 कर्णतणूं सारपीपणूं करि ए प्रारथना आव्यो ॥ १४ ॥
 तुझ देपीनि ए समरांगण्य सुमट सहु को ब्राह्मसि ।
 यम अर्जुननि एक ऋण त्यम कर्णतणि तू पासि ॥ १५ ॥

ते ते सुभट पड्या रणमा ये माहान्वलीआ होय ।
 कर्णसंघारि तुझ देयी उभा न रहि कोय ॥ १६ ॥
 शल्य किहि हुं हीनप्राक्रमी एहवूं तुझ मन्य आवि ।
 ये तू मुझनि कर्णतणुं सारथीपणुं करावि ॥ १७ ॥
 क्रोधवाणे इम शल्य उचर्यो अरे पापी शूं बोलि ।
 हु एकलो संग्राम करूं पण नही को माहारि तोलि ॥ १८ ॥
 प्राहारि परंत चूर्ण करूं अनि वसुधा पांष्य वीदारूं ।
 किहि तो समुद्रतणुं जल शोषूं को न सकि बल माहारूं ॥ १९ ॥
 अणप्रीड्युं अविचारूं वायक आहां बोल्यो तूं इम ।
 सुतपूत्रनो मुनि सारथि करवा ईछि क्यंम ॥ २० ॥
 जो त्वि एहवां वाक्य कदां तो युध करूं नवि लेश ।
 अतीक्रोधि उठी त्याहायो संचर्यो शल्य नरेश ॥ २१ ॥
 दुर्योधन कहि अहो शल्य हु तव वचने मन्य राचूं ।
 तुझथी अधीको कर्ण नही ए तू बोल्यो मुझ साचूं ॥ २२ ॥
 आर्तिवंत पूरणि रापना पोते बर्द कहावूं ।
 शत्रू सर्गनि शल्यरूप थि साचूं नाम धरावूं ॥ २३ ॥
 दुर्योधन किहि हु मुझ अर्थे वाक्य कहूं छुं एह ।
 तुझ सरपो को सुभट नथी रणमां हय रापि येह ॥ २४ ॥
 शल्य कहि सारथीपणूं हवि मि करवूं नीरवार ।
 ए रणमां कहां कर्णनूं हुं नही करूं एक लगार ॥ २५ ॥
 दुर्योधन कहि अहो शल्य तूं आणें मन्य विश्वास ।
 एक मार्कटपनु उक्त छि ते तुझनि केंहुं अतीहास ॥ २६ ॥

माहारा पीतानि किहि माकडेय सांमलि कौरवराय ।
 को एक कालि देवदानव शं शुद्ध अपमीत थाय ॥ २७ ॥
 हाहावार तव थे रह्यो रे भूवन ग्रण्य मोझार्य ।
 प्रथम शुद्ध तारकि करुं ते रणमां पाम्यो हार्य ॥ २८ ॥
 ग्रण्य पूत्र तेहनि हवा रे एक नांम कमलाक्ष ।
 बीजो पूत्र ते बीघुमाली ग्रीजो ते तारकाक्ष ॥ २९ ॥
 त्रोहि मलीने माहातप मांच्यो ब्रह्मा यथा तुष्टमांन ।
 कष्टू पूत्र मागो मन्य भावि ते आपू वरदान ॥ ३० ॥
 तारकसुत बलता वदि ते ब्रह्मानि शीर नामी ।
 प्राणीमात्रयी अह्मो न मरिद् ए वर आपो स्वामी ॥ ३१ ॥
 पछि ब्रह्मा कहि मृत्युरूपसृष्टीमां अमर नही को प्राणी ।
 ते माटि बीजो धर भागो ए कारण मन्य जाणो ॥ ३२ ॥
 कर्त्री बीचार बीरंची प्रति पछि एहवूं बोल्या त्याहि ।
 ग्रण्य भूवनमां रक्षा यका अह्मो बीचरु ग्रीभोजनमांहि ॥ ३३ ॥
 सहस्र धर्वे ते नगर पछि मलि एगठा पारि ।
 एके वाणो वेध करि अह्मो भरुं पीतामह त्यारि ॥ ३४ ॥
 सत्यवर आपी अनि बीव्याता हीआ अंतरध्यान ।
 रचवा ग्रण्ये नगर बीचारी जोयू आभीतर ज्ञान ॥ ३५ ॥
 पछि मयदानवनि जै कष्टू तेणि नगर रच्यां ततकाल ।
 एक कलक एक रण्यतणूं एक लोहमि अधीक बीडाल ॥ ३६ ॥
 स्वर्गि कनक अंतीक्षि रूप्यमय कष्टू न जाय बीयाण ।
 लोहमि नगर रहि वसुधातलि शत योजन ग्रमाण ॥ ३७ ॥

घर प्रकार अनेक अटली युक्त्य मनोहर दीसि ।
 अनेक द्वार वीराजीत रचना ये जोतां मन हींसि ॥ ३८ ॥
 हेमनगरनो तारकाक्ष ते ये रह्यो अधीकारी ।
 स्यनगर कमलाक्ष भोगवि माहाप्राक्रम बलधारी ॥ ३९ ॥
 लोहनि नगरतणो अधीपति ते वीद्युन्माली कहावि ।
 त्रण्य भुवनमां माहावलीओ येहनी यमली को नावि ॥ ४० ॥
 एणि प्रकारि त्रण्ये बांधव राज्य करि अवश्यमेव ।
 मनमां ये ईछा करि ते त्याहां पांमि ततपेव ॥ ४१ ॥
 तारकाक्षनो पूत्र हरी तेणि माहां उप्रतप कीधो ।
 वीरेंची प्रगट हवा वरकरणि सत्य बोल करि दीधो ॥ ४२ ॥
 हरी कहि ब्रंहाजी मुज्ञनि एक वर करो पसाय ।
 स्वामी अह्मारा नगरवीपि एक अमृतवापी थाय ॥ ४३ ॥
 तेणि समि ब्रंहाजी अंतर ध्यान हवा वर आपी ।
 हेलां मात्रमांहां नीमी एक अमृतकेरी वापी ॥ ४४ ॥
 पछि उन्मत्त हवा ते दानव माहावलीआ ये होय ।
 त्रण्य लोकमां देवस्थेश्वर दुपी कर्या श्रव कोय ॥ ४५ ॥
 तेणि समि जई अमर कहि श्रीब्रंह्मानि शीर नामी ।
 त्रैलोक्यमां तरकसुत आगलि क्यम रहीअि अह्यो स्वांमी ॥ ४६ ॥
 ब्रंहाजी बलता इम बोल्या अमर तह्मो अवीधारो ।
 ये पापी तमनि दुपदायक ते तां द्वेपी अह्यारो ॥ ४७ ॥
 जाओ शर्प्य माहादेवतणि त्याहां किहिजो नीज वृत्तांत ।
 ईश वीना कोणि पापीनो आणी न सकि अंत ॥ ४८ ॥

भ्रंक्षानि पछि मुक्ष करी सुर त्याहां आव्या ततनेन ।
 मन एकाग्रपणि स्तब्धा त्पारि प्रतन धया माहादेव ॥ ४९ ॥
 भ्रंक्षा कहि तारकसुत आगलि अमर दुपी श्रव याय ।
 तल वीना तेहनो नाश करी को न सकि शंभूराय ॥ ५० ॥
 पछि ईश किहि हुं मारीश हेलां मात्र मोक्षार्य ।
 त्पारि दीव्यरूप अमरि रय नीमों बिठा श्रीग्रीपुरार्य ॥ ५१ ॥
 रुद्र कहि सारथी करो को मुक्ष पि अधीरु होय ।
 ते तां तिंमि एणि रय बिठा देत्य हणाए तेह ॥ ५२ ॥
 पछि भ्रंक्षानि सारथी कर्या रे वरन्यो जे जे कर ।
 दानव हणवा ईश संचर्या आणी प्रेम अपार ॥ ५३ ॥
 जई युद्धनो समि रथ्यो पूरया अमरनी हाम ।
 पाशुपर्वताख बांहा मेहेली शीघ करे माहामग्राम ॥ ५४ ॥
 ग्रण्ये पुर तेणि समि बलीनि भस्मरूप थया त्यांहि ।
 तारकासुत ग्रण्ये पापी पछि पड्या रणमांहि ॥ ५५ ॥
 पर्म क्रीपा कीचरी माहादेवि वचन पोतानूं पाल्यूं ।
 जयजयकार हवो श्रीभोवनमां अमरतणुं दुख टाल्यूं ॥ ५६ ॥
 दुर्योधन किहि अहो शल्य तूं सांभल्य सत्य उपाय ।
 ते माटि हनि कर्णतणुं सारथीपणूं कर्य राय ॥ ५७ ॥
 रुद्ररूप ए कर्ण भणि जि तू ते वीरंची समान्य ।
 तेणि त्याहां कर्यूं त्यम त्पि करवूं कार्य नीदान्य ॥ ५८ ॥
 तेमाटि बली सांभल्य तुझानि डु कहु एक अर्ताहास ।
 दुर्योधन राजा इम बोलि किहि शेवक वीष्णुदास ॥ ५९ ॥

ते शल्यपर्यमां कथा सवंध कवीता किहे वांधीश प्रतीवंध ॥ ११ ॥
 संवत सोल पंचावनो सार येष्ट शुद्ध चोय्य शनवार ॥ १२ ॥
 ते दीन पूर्ण थई ए कथा बुद्धमाने बोलीश सर्वथा ॥ १३ ॥
 गाई सांभलि तेहने वैकुंठवास वेहु करजोडी किहि वीष्णुनास ॥ १४ ॥

(४)

वैश्यकवि नाकर-सत्तरमो सैको-महाभारत आरण्यक पर्व

(सं० श्रीकेशवराम शास्त्री)

प्रथम ते प्रणमी श्रीगणपतिनई जोडीनई बि पाणि ।
 बिघन हर तम्यो कृपा करीनई आपु अविचल बाणि ॥ १ ॥
 एकदंत ज शोभतु गजवदन शोभइ तेह ।
 हुंदल देव दया करी निज बुद्धि आपु एह ॥ २ ॥
 मोदक-आहार असर्ज्यामी कविनई कर पसाइ ।
 संमुख स्वामी अवलोकतां बुद्धि-ज्ञान परिपूरण थाइ ॥ ४ ॥
 देव दानव असुर किंनर स्तवइ गुणभंडार ।
 मुहुनई दीन जाणी दामणु कर माहरी सार ॥ ६ ॥
 शुभ कारणि प्रथम स्तवइ त्रैलोक मांहा देव ।
 ताहरी कृपा बिना पामइ नहीं बुद्धिज्ञान ज खेव ॥ ७ ॥
 ते माटइ महाराज ! मुहुनई करनई परम कृपाइ ।
 इतिहास किहिया बुद्धि माहरी सफलित-हृदया थाइ ॥ ८ ॥
 कहेस महापुराण नई कविता खोडि म देखु ।
 मुझ बुद्धि-माने करु रचना कृपा श्रीपरमेश ॥ १४ ॥

(पृ० ३)

धरणि ढलिउ धर्मराजाजी ।

मूर्छा पडिउ नहीं घटि सानजी ॥ १ ॥

सान नहीं घटि रायनइं शौनरु दिइ प्रतिबोध ।

ज्ञान ताहूँ किहां गयूं माहूँ धर्मराजा ज्योध ॥ २ ॥

अज्ञाने इम आवरिउ तूं अंतर्गति अविलोकि ।

सुखदुःख सरज्यूं देहिनइं हर्ष किहि तिहां शोक ॥ ३ ॥

अरे पढी बेअइ पांडवो तम्यो न मेइलु चित्ति धीर ।

तम्हारइ तिहां साहि छइ स्वामी श्रीज्यदुवीर ॥ ४ ॥

मूर्छा बली रायनी तव योलिउ धर्मकुमार ।

शौनरुजी तम्यो सांभलु गृहस्थना आचार ॥ ५ ॥

मल क्षत्री वैश्य शूद्र जे मुख्य च्याहूरि वर्ण ।

प्रातःकाले उठी स्नान संख्या [अनइं] सेवा स्मरण ॥ ६ ॥

उपवीतधारी सांचवइ ते आपणां सत्कर्म ।

ज्यज्ञ-आजन-अध्ययन-अध्यापन-दान-प्रतिग्रहधर्म ॥ ७ ॥

शूद्र सेवा विप्रनी बली कयाक्रीर्तन बुद्धि ।

अन्य वर्ण अलगा ते थकी तेहनइं तेह्यो विधि ॥ ८ ॥

अष्टादश अन्न ऊपनां हुइ शाकपाक विवेक ।

पणि शौनरुजी तम्यो सांभलु पिहिलु दयाधर्मविवेक ॥ ९ ॥

अतिथि आविउ आंगणइ तेहनइं न करिवु नाकार ।

गौ गवानिक वास वायस खाननइ दिइ आहार ॥ १० ॥

परिवार पोषइ आपणु नइ उगस्तूं रिहिशि कष्ट ।

[परि] अन्न ते प्राप्तु जु इउ घरमांहि ज्येष्ठ ॥ ११ ॥

ययासंपदा जेहनई जेह्वी तेहनई तेह्वूं दान ।
 राजानई तां राजरीतिइ रंकनई [रंकसमान] ॥ १२ ॥
 पणि रत्नमणि कनकमूपण देतां अज अवारि ।
 विमुख को वालिवु नहीं पछई लिहिवु आहार ॥ १३ ॥
 तो हि आशा माटि ययूं अनई विपत आवी आज ।
 ते गम्यूं श्रीगोविंदनई जे द्वारिकां तणु राज ॥ १४ ॥
 मई पाप पूर्वे शां कर्यो दंड्या कणकोटार ।
 अतिथि को आविउ आंगणइ तेहनई नापिउ आहार ॥ १५ ॥
 दुर्बलनी मई भूख न लही अन्नकाजि करिउ नाकार ।
 याचकजन मई दुहुविआं तेहनई मुखि करिउ तिरस्कार ॥ १६ ॥
 प्राक पूरण नीपना हूं ज्यमिवा वइठु ज्येष्ठ ।
 अन्नकाजि उवेखिआं मई पोतई पोथ्यूं पेट ॥ १७ ॥
 अंतर मई एह्वुं करिउ ते आइं आव्यूं पाप ।
 श्रपि । तहमनई मूकी हूं ज्यमूं तु भोगवूं विहां आप ॥ १८ ॥
 निःश्वास मूकी ऊठिआ नई गया जिहां गुरु धौम्य ।
 वृत्तांत सर्व मांडी कहां एकांति बइशी भोमि ॥ १९ ॥
 मुहुनई राइ जाणी आविआ मोटा जे द्विजराज ।
 नाकार मुखिथु नवि कहूं देह प्राण याइ त्याज ॥ २० ॥
 तव धौम्य कहइ छइ धर्मनई चिता म करशु चिति ।
 विपत सघली भांजशि कहूं ऊपरि दृष्टांत ॥ २१ ॥

जनमेजे राइ ऊधरइ ते जळ नयणभूं धरइ ।

राइ कहइ वैशंपायन मुहुनइं कुहु रे ॥ १ ॥

वैशंपायन मुहुनइं कुहु एक सदेह मोदु आपि ।

धौम्य ऋषिनइं किहां थकु ए कश्यपसुत तणु जाप ॥ २ ॥

सद्य प्रभावत प्रगटिउ अनइं आपिऊं वरदान ।

मूल मंत्र ज किहां थकु किम पाम्या परमनिधान ॥ ३ ॥

वैशंपायन बलतूं वडइ उत्तर सांभलु राइ ।

एक समइं इच्छा थई स्वर्ग मांदि सुरराइ ॥ ४ ॥

सूरजनूं एक स्तोत्र फीधूं नाम शत ऊपरि अष्ट ।

अंतर्गति आराधतां सविता यया संतुष्ट ॥ ५ ॥

आधीनइं ऊभा रक्षा आपिऊं वरदान ।

आ वैभव ताहरु अचल रिहिज्यो इम कही यया अंतर्धान ॥ ६ ॥

एहूवइ ऋषिजी आविआ करि वीणा हरिगुणगान ।

आसन आपी अरचिआ नई स्तवइ सुरराजान ॥ ७ ॥

(पृ० ३०)

जनमेजे बलि पृछइ वात वैशंपायन कुहु साक्षात ।

एकमास ए अंतरि रह्यु ते पांडवे किम निर्वह्यु ॥ १ ॥

तेहमां विघ्न थपां जे यया तेहनी मुहुनइं कुहुनइं कथा ।

वैशंपायन किहि सुणि राइ ! एक मासमां विघ्न बि थाइ ॥ २ ॥

सुखसमरिधि वनमांहि रमइ एकवार एहूवु आव्यु समइ ।

मृगया रमवा वनमां गया पांचे माइ जूजुआ यया ॥ ३ ॥

त्रणि दिशाइं तेह परबर्या निकुल सिहिदे एकटा पल्या ।

इम ते वनमां पांचे माइ तेह समइ सांयलिनइं राइ ॥ ४ ॥

मध्याह्नि आश्रम सूना थाइ ऋषिजी नितिकर्म करवा जाइ ।
 शालवतणी सुता सुंदरी जिद्रथनइं कन्या ते वरी ॥ ५ ॥
 लग्न केरु ते दिन आविउ जिद्रथनइं सदेशु काह्विउ ।
 परणेना पधारज्यो तम्यो आहि सामग्री कीधी अम्यो ॥ ६ ॥
 जिद्रथि जान शणगारी बहु हय गज रथ ते लीधा बहु ।
 भेरी मृदंग वाजइ घणी साथि.....तणी ॥ ७ ॥
 स्त्रीजन रथ माहि गान करइ एणी पिरि जिद्रथ परवरइ ।
 दुत्त-धामिकनी वाटे जाइ नीसाणना निर्धोप बगडाइ ॥ ८ ॥
 नेणइ समि वनमाहि द्रुपदी एकली मनमाहि वदी ।
 द्रुंदुमिनाद बहु सांमटी स्त्रीना गान सुणी मनि रली ॥ ९ ॥
 कोइक राजा वरवा जाइ ते जोवा केरुं मन थाइ ।
 पर्णकुटी उघाडी करी द्रुपदी जोवा ते नीसरी ॥ १० ॥
 ऊपरि ऊपरि जोइ चढी जिद्रथ केरी दृष्टिं पडी ।
 तव प्रधाननइं पूछू भूपि ए स्त्री कुण दीसि तेजस्वरूप ॥ ११ ॥
 सूरज्यकोटि दीसि शात्कार एहवी जानमा नयी कुहु नारि ।
 कोटरास परधान किह्वाइ तेह्नि पूछ्वा मूकित राइ ॥ १२ ॥
 जाउ मित्र आवु पूछी वात कुहुनी कामिनी कुण मा-तात ।
 तिहारि प्रधान पूछ्वा गयु द्रुपदी आगळि ऊभु रहु ॥ १३ ॥
 परधानें जै कहुं कामिनी ते मुहुनइ किहि तूं भामिनी ।
 परधान केह्वु सोभइ त्याहि वाकल वृक्ष ऊभु वनमाहि ॥ १४ ॥
 एहवी ऊमी द्रुपदनी वाळ सिंहनी नारी पूछि शिआळ ।
 तिहारि द्रुपदी बोली वाणि पाडवपत्नी मुहुनइ जाणि ॥ १५ ॥

પટ્ટં સાંભલી પાહુ વલુ જિદ્દયનં તે આત્રી મિન્યુ ।
 સ્વામી પાંડવ ધેરી નારિ એકટી ઝમી મઠનદ દ્વારિ ॥ ૧૬ ॥
 પાંડવ તુ મૃગયા ગયા વનિ કુદ્દ નવિ દીસદ પાસદં જન ।
 એહ્યું આત્રી પ્રધાનિ કાઠૂં જિદ્દયનું મન વટ્ટમ થયું ॥ ૧૭ ॥
 દુપદી જાળી અવશ્યમેવ રથ લેડી ચાલિલ તલ્લેવ ।
 જાન જાતી મેહલી યદા દુપદીનિ હરથા આવ્યુ તદા ॥ ૧૮ ॥
 ધુળા મનિ વિચારદ ત્યાંહિ એકલુ રય કુદ્દ આચદ આહિ ।
 મનમાં એહવી આત્રી આતિ સૂનું મંદિર છું એવંતિ ॥ ૧૯ ॥
 શું જાણિં કુદ્દ કપટી રાઝ મનની ઘાત કટી નવિ જાદ ।
 એહવી ઘાત વિચારદ મનિ દેશંપાપન કિહિ રાજન્ ॥ ૨૦ ॥
 પદલિ રથ આવિલ દુઘઠ મન કેરુ ભાગુ ઝમરુ ।
 જિદ્દયનં ઉલ્લિલ નારિ તિહારદં પ્રાણ આચદ ટાહરિ ॥ ૨૧ ॥
 • એહ તુ પૂજ્ય પરહુણુ રાઝ મુક્ત દીરદ રલિઆયતિ યાદ ।
 એહ્યું રિદદ વિચારી જોદ એહના મનનું કપટ ન હોદ ॥ ૨૨ ॥
 રય તાં આત્રી રહ્યુ ક્ષણમાંહિ દુપદી ઝમાં છદ તે ત્યાંહિ ।
 મુખિ છેદુ દેદ પૂછદ વાત આસન આપ્યું કિહિ વિલુ આત ॥ ૨૩ ॥
 મલદ પધાર્યા નળદુદ ! તમ્યો પરણાગતિ શી કીજિં અમ્યો ।
 હવડાં મૃગયા ગ્યા છદ રાઝ પાંડવ તે તાં પાંચે ભાદ ॥ ૨૪ ॥
 મૃગ મારીનં લ્યાવશિ ઘરિ કર્યો મોજન રૂડી પદરિ ।
 વાસી તે તહમનં નવિ રુવદ તાજૂં હુદ તે તહમનં પચદ ॥ ૨૫ ॥
 જિદ્દય કિહિ હું મૂસ્યુ નથી પાંચડં એહવી વાળી કથી ।
 તાં મુક્ત સાયડં આવે સહી પાંડવ પાસદં વનિ શું રહી ? ॥ ૨૬ ॥
 એ વનવાસી મૂંડા દસી મુક્ત ધિરિ આત્રી થાગ્યે સુલી ।
 તિહારિ વચન શ્મ બોલ્યાં સની જા જા અકર્મી ધ્યુ કુમતિ ॥ ૨૭ ॥

વ્યાખ્યાન પાંચમું

અઢારમી સદીની ગુજરાતી અને ઉપસંહાર

૧૯૪ હવે જે કૃતિમાં વરાવર અઘતન ગુજરાતી વપરાયેલી છે તેની અઢારમી સદીની ગ્રાણ ચાર કૃતિઓમાંથી મેલ્લેલું નામો અને ક્રિયાપદો ઇત્યાદિ જોઈ લઈએ.

૧ કૃતિઓ વિશે વિશેષ કશું લલ્લવાપણું રહેતું નથી, અઢારમી સદીની કૃતિઓમાં પહેલી કૃતિ લેમાહડાલિયાનો રાસ—કર્તા અઢારમા સૈફાના લક્ષ્મીરત્ન (જૈન), લીજી શ્રીમદ્ભાગવત—રચનાર કવિઓ લક્ષ્મીરત્ન (જૈન) રત્નેશ્વર—કવિ રત્નેશ્વર અને ત્રીજી કવિરાજ પ્રેમાનંદની કૃતિ (જૈન) રત્નેશ્વર— છે અને તે રાજા નૈપધની કથા. તથા ચોથી કૃતિરૂપે પ્રેમાનંદ અને યશોવિજય (જૈન) દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ (મૂલ પદ અને અર્થ ગદ્ય) અને જંબૂસ્વામિરાસ પદ—કર્તા ઉપાધ્યાય યશો- વિજય. ૧ ચારે કૃતિઓના કર્તાના સમય વિશે સુનિશ્ચિતપણું છે, ૧ટલે ૧ લાલ્લત લાસ કશું લલ્લવાપણું નથી.

૨ ૧૯૫ વિભક્તિના ક્રમપ્રમાણે નામો અને ક્રિયાપદો તેમાંથી આ પ્રમાણે તારલ્લા છે :

૧ કવિઓના નામવિભક્તિલાઝા સાત વિભક્તિનાં રૂપો પ્રયોગો

વિભક્તિ—૧—

લક્ષ્મીરત્ન—જનેસાર, વૃષ, પુલ્લ, ભલ્લિક, લેમો, ભગવંત, ગુજરદેસ, ગુંળનીલો, વરણ.

—रत्नेश्वर—सूत, बाढ्य, अवोख्यो, वेढो, व्यासपुत्र, बालक, नाना, शुक्रजी, अर्जुन, सर्वे, ज्मा, सामा.

प्रेमानंद—पांडव, अरजुन, तापश, व्याव्यो, जुधीष्टर, ब्रह्मडतो, बलता, नल, धर्म, पांडवो.

विभक्ति-२—

लक्ष्मीरत्न—चरण, बिलास, कथा, जल, गुरु, रास, सानिद्ध.

रत्नेश्वर—बाद, निःश्वास, मोक्षमार्ग, गमन, वेप, कौतुक, मस्तक, शुक्रने, मुनिवरने, कर्मने.

प्रेमानंद—ध्यान, जश, सरस्वतीने, राज, पुत्रने, श्रीपुरार, शेका, दुपदीने, मुने, रीधशीधने.

विभक्ति-३—

प्रेमानन्द—नांमी, मे, (मैं) नले, कदये, दीवशे, प्रतापे, नामें, पांडवे.

लक्ष्मीरत्न—कुंभें, क्षतिं, नमिं, नामें, जिणें, भुजबलें, साथे.

रत्नेश्वर—तेणे, समे, शरिरे, हरखे, अतिथिरूपे, युधिष्ठिरे.

विभक्ति-४ तथा ६—

प्रेमानंद—सुतनु, नैशदतणो, नैशदराएनी, पयनो, बस्यानो (रहेवानुं), तेहेनी, भीमशैत्यनी, शेहेदेवने, चंद्रनुं, भाइनी, तेहनां, कोहोने (कोने), देशनो, तेहनो, तेहना, नलनी, नलनु, तेहना, तेहेनी, ताहारु.

रत्नेश्वर—पाम्यानो, परीक्षितने, अवधूततणो, जेहनी, जेहनुं, बर-सना, जेहनां, त्रिवल्लीनी, जेहना.

लक्ष्मीरत्न—श्रीजीनतणा, वेपारीनी, बंसानां, गुंजरनो, धर्मतणि, फेइनें, जीवनुं, तेनुं, जेनी.

ત્રિભક્તિ-૫—

લક્ષ્મીરત્ન—.....

રત્નેશ્વર—કંઠથકી, કર્યેથી, આનનથી, આસનથી.

પ્રેમાનંદ—ઘેરથી

ત્રિભક્તિ-૭—

પ્રેમાનંદ—યનમુદ્ધાર, કૈંલયશે, પાશે, મગ્યાને, દીશાપ, વેલાપ, રુદયામાં, વનમાં, કાલે.

રત્નેશ્વર—માંહોમાંહા, સવલામયે, મનમાં, કણ્ઠવિશે, ઘેર્ય, આસન્ય, મોટામયે, સમામાં, ઠમ્ય, આકાશે.

લક્ષ્મીરત્ન—ણે, મગ્યપણે, સહેસમાં, મેહદનિમે (મેદનીમાં), જગનાં, ધન્યાશ્રીમાં.

ક્રિયાપદો

વર્તમાન

ભૂત

ભવિષ્ય

૧૯૬	કીજે	હુવો	વોલ્યા—
લક્ષ્મીરત્ન—	હોઈ	પ્રગટ્યો	(વીલ્યા)
પ્રણમું	રહે	કહ્યા	બુંઠા
ચો	છે	વાંધું	નિપનું
સાંભલજ્યો	કરે	કીધી	પઢીઓ
રહું	થયું છે	દિયું	વપાંણિ
કરજ્યો	આપે	દીઠો	લીધું
કહુ			

चर्तमान

भूत

भविष्य

रत्नेश्वर—

सांभलज्यो

कहे

प्रमाणे

बिखाणे

घाघे

प्रेमानंद—

धरू

करू

आदरू

फड्ड

बदे

चापि

मारु

आपे

लगाटे

साघे

दीसे

लवे छे

आघे

पूछे

दीउ

नीशरे

छे

जांउ

पांमु

आपे

नयी

छउ

फेहे छे

कोहो

पूज्या

बोल्यां

पाम्यो

वेठो

आव्यो

आव्या

वशा

गयो

आव्यो

रहो

वेठा

आप्युं

पड्यो

बोल्या

भोगव्यू

छांडी

टांक्यां

आव्यां

अतिशोभ्यो

धरू

थयू

पाम्यो

परणो

घराव्यू

गयो

मुको

आव्यू

होए जी

होनार

थयू हशे

भागशे

आवशे

कृदंतो

१९७ लक्ष्मीरत्न—आवता, करतां, खातां, जातां, रडतां, चढर्त,

ए कविओना सांभलतां, कहंदा.

कृदंतप्रयोगो

रत्नेश्वर—विचारी, सुणीने, यंने, मेह्यी, करंता, छे, फरंता, जोवा,
दीनंतां, निरखी, देखी, राखीने, रहंने, करतो, हरवा, करवा.

प्रेमानंद—हारने, आराधना, तलाशवाने, आंणी, चढावी, जोतोजोतो, करीने, लैई, वीशरतो, वशवू, भग्यंती, करतां, आपी, करवा, करी, शांभली.

ए कविओना
केटलाक शब्दो

१९८ केटलाक शब्दो—

लक्ष्मीरत्न—भावड, कीरतार, पीया, दीवाकर, मंडांण, गढ, बेंसणो, अटार, वनराइ, सरग, तलेटी, मढ, मंदर, पोल, सप्तभुमीयां, वरण, हाट, सरइयां,—पातशाह, मेम्मद बेगडो, हेंमर, पांन, ओमराओ, राणाराओ, मे' तो, माजन, दरबार, भाट, सेठ, माहुं, मेह, मेहदनि, काहुं—(कष्टमय), दकाल, परजा, माप,—बेटा, भोजाइ, देवांन—(देहवर्ण) नात्य, जात्य, जुठां, मापि, पेंपि, जोसी, मुरत, मानव्य, कागल, क्रम, रंक, बरद, दोपण, पसाय.

रत्नेश्वर—नाना—शाख—विचक्षण—वाडव, सघलां, सूरय, वात घणाइक, आप, मुख्य (मुखे), अश्वमेव (अवश्यमेव), शलहल, उपवीत, आश्रम, कौतुक, केडे, हाड (हाडकां), वक्ष, वर्तुल, ऊंडेरी, वांका, भुज, आजानु, ज्योत्य, जनमन, ऊभा, साहमा, अम्यो (अमो), अमने, अम, ते माव्ये, पदोदक, ग्राम्य, निपट, समंधी, भरधार,—द्वेखी (द्वेपी), न्हाभय, कंपारव, म्हाभूंइं, सूरज, हींसे, कूइं, कुच्छित, शोहर, उज्जड, धूसर, वीज, वरसाद, वादल, ओगणपंचास, गीर्वाण, प्राकृत, तोहे.

प्रेमानंद—सरस्वती, प्रणाम्य, नैशद, नैशंपायेन, चातुरमाश, आरणीक, दौतकावन, अरजुन, कैलाश, त्रीपुरार, शम (समय), तापश, कुंतीशुत, रातनोरात, चापि, घर्ण, अंतशकर्ण, भीमशेन्य, पाशे, दातणपांणी, प्रातश्शामग्री, रीश, वक्ष, नीकुल, पोहोर, वरणागी, शेहेदेव, काम, रोश, मव्यांन, जोश, जोगणी, शांमु, त्रेहेदश, नीस्वाश, वीशरतो, रुदय,

त्रणे कालनां क्रियापदोनी यादी

वर्तमान

भूत

भविष्य

पूजुं छुं	होय	दीधो	रह्यो	करशे
उपशमे	वाचई छइ	तूठी	थई	कहेसुं
आपो	छइ	आरोप्यां	चाली	थास्यइ
करो	विचारयो	कर्या	ऊपना	
नचावे	जाणज्यो	कियो	दिजुं	
करे	देखाडइ छई	विणइ	देपाव्युं	
होजो	करुं छुं	दीठुं	कर्या	
कीजे	कीजई छइ	जोतरीया	थया	
बदे	छे (अनेकवार)	कीधी	मूक्या	
सांभळजो	सोहे, सोभे	शणगार्या	वाघ्यो	
उंघजो	गाय छे	चढ्या	साघ्यो	
लेखवे	भणज्यो	हुआ	थयो	
	कहे छे		प्रकशी	

कृदंतो-

करत. हुंत. चढता. रमत. सुणीने. देदीप्यमान. करीने. धरता.

केटलाक शब्दो-

उपगग. सुरंग. हुं. दक्खिणावत्त. पवित्त. त्रिभुवन. गाम. सीम. रूख्ख
धानर. पॅरे. सरवर. वालुका. ग्राम. आचारजपदकमल. पवित्र. साचो. उ
रसश्रुंत. द्राख. साकर. मोहनगारां. कुंजर. अबर. लणी. साबेला. नक
वेप. चकडोळ. रंगरोळ. बारी. उच्छव. वादित्र. कज्जल. तूर. जांमात
सनूर. गाजावाजा. समाचार. न्यायाचार्य. तो. नंदनवन. आज्ञामाफक्कण
निसदीस. लिखावित.

૨૦૦ અહીં ઉપયોગમાં લીધેલી અઢારમી સદીની ચારે કૃતિઓમાંથી નિર્દર્શનરૂપે જળાવેલાં સાતે વિભક્તિવાચ્યં રૂપો, અઢારમી સદીની ક્રિયાપદો, કૃદંતો અને વીજા શબ્દોને વાંચવાથી એ ભાષાઓમાંના સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે એ કૃતિઓમાં ઘણાપેલી ગુજરાતી છે, અઘતન ગુજરાતી છે. તે કૃતિઓના કેટલાક પ્રયોગોમાં જૂની ગુજરાતીની છાંટ દેખાય છે. જેવી પછ તે નગપ્ય જેવી છે, એવી અઘતન ગુજરાતીનો આરંભ અઢારમી સદીથી થયો છે એમ માનવાને ઘા કહેવાને કશો ઘાથ નથી. જૂની ગુજરાતીની છાંટવાળા જે યોડાક પ્રયોગો છે તે આપોઆપ સમજાય એવા છે, પટલે સેને જુદા ગણાવવાની જરૂર જણાતી નથી. જે સમયથી જૈન અને વૈદિક પરંપરાના ગુજરાતી કવિઓનું ગુજરાતીસાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે તે કાલની કૃતિઓના ક્રમનાર ઉત્તરોત્તર ઉદાહરણો વધારે પ્રમાણમાં આપતો આવ્યો હું અને તે રીત છેક છેટ્ટી અઢારમી સદી સુધી રાખેલી છે. જે સાક્ષર વંધુઓ હજુ પણ જૈન અને જૈન નહીં એવા કવિઓની ભાષા વચ્ચે ભેદભાવ ઘા ભિન્નપ્રવાહ-મૂલક્તા સમજતા હોય તેઓ કૃપા કરીને બારમી સદીથી અઢારમી સદી સુધીની ગુજરાતીનાં અહીં અપિચ્છ એ નિર્દર્શન-પ્રયોગો ધ્યાનપૂર્વક જરૂર તપાસે એવી તેમને મારી નમ્ર વિનંતી છે; અને એ ભ્રમ માંગવા સાર જ નિર્દર્શનો વધારે આપવાની ઉક્ત પદ્ધતિ અહીં સ્વીકારી છે અને સાથે સાથે પ્રત્યેક ભાષણનાં અંતિમ પાનાંઓમાં મેં બારમી સદીથી માંડીને અઢારમી સદી-સુધીના ગુજરાતી પદ્ય અને ગદ્ય સાહિત્યના નમૂનાઓ પણ આપ્યા છે. તે નમૂનાઓનું સર્વંગ નિરીક્ષણ પણ ઉક્ત ભ્રમ માંગવાને પૂરતું છે. સદીવાર ત્રણ કવિઓ તો લીધેલા જ છે.

અહીં સુધી ઉક્ત સંદીઓના સાહિત્યનું નિરીક્ષણ કરેલું છે. હવે એ નિરીક્ષણનો નિષ્કર્ષ ચતાવવા અંતિમ વચનરૂપ ઉપસંહાર કરીને આ વ્યાખ્યાન પૂરા થશે.

अढारमा सैकानुं पद्य तथा गद्य

अठारमो सैको

(१)

कवि—लक्ष्मीरत्न—संवत् १७४१—खेमा हडालियानो, रास—

दुहा

आद्य जनेसर आद्य नृप आद्य पुरुष अवतार ।
भवभय भावह भगन्त नरु करुणानिधी कीरतार ॥ १ ॥
प्रणमुं तास प्रथम चरण द्यो मुझ वचन बिलास ।
सांभलज्यो भवीक जन हू रचुं पैम रास ॥ २ ॥
कवण पैमो क्यां हुबो प्रगळ्यो कवण प्रकार ।
सानिद्ध करज्यो गुरु सदा कहू कथा तस सार ॥ ३ ॥
गुरु माता गुरु पीत्या कीजें गरु पावे सेव ।
ज्ञान दीवाकर गुरु कहा नमो नमो गुरुदेव ॥ ४ ॥
कुंभें बांध्युं जल रहे जल विना कुंभ न होइ ।
ज्ञानें बांध्युं मन रहे गुरु विना ज्ञान न होइ ॥ ५ ॥

चौपड़- राग रामगीरी

जंबुद्वीप भरत एणे ठाम मज्जपडे मोटा मंडाण ।
गुजर देस छे गुणनीलो पावा नामें गढ वेंसणो ॥ १ ॥
गढ उपर छें सोभा घणि अठार भार वनराइ तणि ।
मोटा श्रीजीन तणा प्रसाद सरग सरीशुं माढें वाद ॥ २ ॥

वसें सेंहेर तलेटी तास चांपानेर नामें शुभीलास ।
 गढ मढ मंदर पोल प्रभास सप्त मुंभीयां उत्तम आवास ॥ ३ ॥
 चरण अढार रूप सुनि वसें सोभा देनि मन सुलसे ।
 बैपारीनी नही रे मणा सातसें हाट सरहयां तणां ॥ ४ ॥
 नित्य चोरुडीयां कोडी करे बैसानां मंदर वीससे ।

..... ॥ ५ ॥

पातसाह तिहां परगढो राज्य करे मॅम्पद बेगढो ।
 सत्तरसेंस गुंजरनो धणि जिणें भुजवडें कीवी पोहवि धणि ॥ ६ ॥
 सवाल्लप हेंमर सोमता दस सहैसना गज दीपता ।
 सीतेर पान बहोतेर ओमराओ अजर घणां छे रांगा राजो ॥ ७ ॥
 नगर सेठ मॅतो चांपसी अहनिस धर्म तणि मति वसी ।
 सेठ साथे माजन सोहाई एक दीवस दरबारे जाई ॥ ८ ॥
 मारगं मल्लिओ दिधु मान ओमराजो सालोदुपान ।
 पान साथें आवता सेठ बंब भाट तव दीठो दृष्ट ॥ ९ ॥

× × × × ×

इम करतां दिन केता वोल्या वरस थयुं छे माहुं ।
 मेह न थुंय मेहदनिमें वरस निपनुं वराहुं ॥ ३० ॥
 पडीओ दकाल कें परजा पीडे को केइनें नव्य आपें ।
 आप आपणें आपें पातां धनिं कीमें न धापें ॥ ३१ ॥
 मात पीता बंधव ने बेटा भाई ने भोजाई ।
 नात्य जात्य गोत्रीजन जुठा एक अन्न साथें सगाई ॥ ३२ ॥
 अन वीता देवानं न दीपे बुध्य शुच्य सवी जाई ।
 कीडी कुंजर मापि पपि अन सहु को, पाय ॥ ३३ ॥

जाण्प्या जोसी अननं मागें पण मुरत अन्न जोईं ।
 अन्न बीना शुर सेना न मानै तो मानव्य कम वगोई ॥ ३४ ॥
 अने रथ चंचल चालै अन रतनसी मागें ।
 धन बीना तो वख न थाई कागल खडो न लागें ॥ ३५ ॥
 अन्न बीना क्रम एक न चाले सर्व जीवुं काम ।
 सद्ध कोमां अन्नदाता मोटो तेनुं सुरनर करे वपाण ॥ ३६ ॥
 अन्न बीना तेणे अवसरें वख बीना निमंक ।
 पातसाह ता पडीयां देपें जातां रडता रंक ॥ ३७ ॥

× × . × ×

राग धन्यासरी

धन्य धन्य पेमो देदराणि जेनी करित जगमां जाणि जी ।
 दिधां दान ते चढतै पाणि जी कविजने वात वपाणि जी ॥ धन्य०
 ॥ १२९ ॥
 पातसाईं घणुं मान ज दीईं साह बरद जेणे लीधुं जी ।
 जाता बरद जेणे राध्यां सघर्ळां देईं दान मन प्रघर्ळां जी ॥ धन्य०
 ॥ १३० ॥

× × × × ×

गरुया साधुतणा गुण गाया अने वलि रीपि राया जी ।
 कवीजन मत कोईं दोषण म देख्यो गुण हुवा ते गाया जी ॥ धन्य०
 ॥ १३२ ॥
 संवत सतर एकतालिखा करये रास रथ्यो मन हरये जी ।
 मागसर सुंद पुन्यम गुरुवारे गांम उंजाउं मोक्षारे जी ॥ धन्य० १३३ ॥

પંડિત હીરરત્ન પરસીધ્યા તસ પસાય રાસ કીધો જી ।

છટી ઢાલ ધન્યાત્રીમાં ગાવૈ સાંમલતાં સુપ પાવૈ જી ॥ ૧૨૪ ॥

x   x   x   x

કીજે ધર્મ ભવીક જન હુંદા લપધીરતન કહંદા જી ॥ ૧૨૫ ॥

(ऐतिहासिक रासनंप्रह, भाग १ लो, सं. श्रीविजयधर्मसूरी)

(૨)

કવિ-રત્નેશ્વર-સંવત્ ૧૭૪૯-શ્રીમદ્ભાગવત

(સંપાદક-શ્રીકેશવરામ શાસ્ત્રી)

(પૃષ્ઠ ૧૪૫)

સૂત કહે સાંમલખ્યો શૌનક દેવરાત નૃપ તેહ ।

તેણે એ વિષ્ય પૂછ્યા ઘાઢવ કહે વિચારી જેહ ॥ ૫૦ ॥

નાનાશાસ્ત્રવિચક્ષણ ઘાઢવ માંહોમાંહ વિચારી ।

વિવિધ વિરોધી સાધન બોધ્યા સઘલાં સંશય કરી ॥ ૫૧ ॥

• કોય કહે જે વિષ્ણુ દેવતા કોય કહે શિવ દેવ ।

કોય કહે તે સઘલા મધ્યે સૂર્ય સારો દેવ ॥ ૫૨ ॥

કોય કહે જે વાલદેવતા કોય સ્વભાવ પ્રમાણે ।

કોય કર્મને શ્રેષ્ઠ કહે હમ અનેક વાત વિચારી ॥ ૫૩ ॥

હવે ઘણાક વાદ સુણીને આવુલ અન્તર્વેદ ।

સાંમલ્ય શૌનક રાજન્તપિ તે મનમાં પામ્યો સ્વેદ ॥ ૫૪ ॥

આપ અબોલ્યો યૈને બેઠો મુલ્ય મેહલી નિઃશ્વાસ ।

મોક્ષમાર્ગ પામ્યાનો મનમાં નવ્ય આવ્યો વિશ્વાસ ॥ ૫૫ ॥

પૂર્વ પુણ્ય પરીક્ષિતને આવ્યા વ્યાસપુત્ર શુકદેવ ।

જ્ઞાનસુધામરસાગરંશશિનર તેણે સમે અશ્વમેવ ॥ ૫૬ ॥

सुंदर धाम स्वरूपी शुक्ली स्वेच्छा गमन कर्ता ।
 वेप, विशद अवधूत तणो लै महितल मांछा फरता ॥ ५७ ॥
 शलहल तेजलता सम जेहनी जटा यन्न विन वाधे ।
 कण्ठ विशे उपवीत अचल त्यहां माला मोहिनी सावे ॥ ५८ ॥
 जेहनुं चिन्ह जणाय नहीं जे कोण वर्ण आश्रम ।
 यथालाभ संतोपी शुक्ली पूरणरूपी परम ॥ ५९ ॥
 नाना बालक कौतुक जौवा केडे फरता क्रोड ।
 कर्दम ने तृण तनुये बलगां अलगां बंधन छोड ॥ ६० ॥
 सोल बरसना शुक्ली त्यहिये कोमल चरण सुगात्र ।
 कर उर स्कन्ध कपोल सुकोमल सुंदर शोभापात्र ॥ ६१ ॥
 दर्शनीय ने दीरघलोचन उत्तम नासाकीर ।
 तुल्यकर्ण भुवुटी मुख सुंदर कम्बुकण्ठ सुशरीर ॥ ६२ ॥
 कंठ थकी हैठेरां दीसे युग्म हाड त्हां जेह ।
 ते जेहनां मांसे फरी दांक्पां नव्य दीसंतां तेह ॥ ६३ ॥
 जेहनुं बक्ष विशाल ने बली वर्तुल नाभिकूप ।
 ऊंडेरी त्रिकुटीनी रेखा उदर अनूप सुरूप ॥ ६४ ॥
 नम्र दिगंबर बांका बलता अलकजटा भगवान ।
 नारायण सरखो दीसंतो जेहना भुंज आजानु ॥ ६५ ॥
 श्याम शरीरे सदा काल जे यौवनवननी ज्योत्य ।
 अंगतणी त्हां उत्तम शोभा छीजनमन उद्घोत ॥ ६६ ॥
 हरखे हास्य करंता आव निरखी सुंदर शोभा ।
 शुक्ले देखी आसनपी सहू यथा मुनिजन उभा ॥ ६७ ॥

यद्यपि शुक्र योगीनो अतर्क्य तेज गूढ महिमाय ।
 तेह्वा लक्षण जाणे मुनिवर सर्वे साहसा जाय ॥ ६८ ॥
 विष्णुरात आव्या अतिथिनी पूजा कीधी सार ।
 मस्तक नामी आत्मनिवेदन कीधू नृप निरधार ॥ ६९ ॥
 पूज्या अरच्या शुक्ली आसन्य वेठा अतर्यामी ।
 पाछत्य आव्या अवल वालक नाठा विस्मय पामी ॥ ७० ॥
 मोठा मध्ये मोटो मुनिवर तेह समामा पेठो ।
 ब्रह्मपि राजपि सुरपि मडलमध्ये वेठो ॥ ७१ ॥
 मुनिजनकेरा मडलमध्ये अतिशोभ्यो भगवान् ।
 ब्रह्मरानक्षत्र विध्ये, जाण्ये ऊग्यो इदुसमान ॥ ७२ ॥
 जेह्नी बुद्धि अकुण्ठित ते मुनि आसन्य वेठा शात ।
 १ दैव्याराज परीक्षित तेने अति पाम्यो अभ्रात्य ॥ ७३ ॥
 कर जोडी शिर मोडी कीधो मुनिवरने परणाम ।
 दिनयत्रचन मन स्थिर राखीने पूछे परीक्षित आम ॥ ७४ ॥
 अहो अम्यो त्या अधुना ब्रह्मन धैने क्षत्रीराज ।
 सज्जन अमने सेवे एह्ना अम्यो यया हू आज ॥ ७५ ॥
 कृपा करीने अतिथिरूपे आव्या छो अम धैर्य ।
 ते माळ्ये अम्यो तीरय कीधा सर्गोपरि करी पर्य ॥ ७६ ॥
 जेह्नु स्मरण कर्येधी नरना मंदिर पावन याय ।
 तेह्नु दर्शन स्पर्श पदोदक कोण नहे महिमाय ॥ ७७ ॥

(पृ० १०३)

मांस घणा वही चाल्या तोहे अर्जुन नाव्या गाम्य ।
 घोररूप अपशुकन देखता धर्मराय ते ठाम्य ॥ ५ ॥
 काळतणी गति घोर निहाली अबला जेतुना धर्म ।
 क्रोध लोभ अनृत आवुल नर करता पातक कर्म ॥ ६ ॥
 कपटसहित बिहार विलोक्यो राय युधिष्ठिर निपट ।
 मांहोमाहे मैत्र्य करे नर मन मध्ये रहे कपट ॥ ७ ॥
 मात पिता ने सुद्ध समंची स्त्री भरयारशूं देखी ।
 मांहोमाहे कलह करंता राय युधिष्ठिर देखी ॥ ८ ॥
 एव्हां चिह्न अनेक ज दीठा अत्य अरिष्टशूं कर्म ।
 दिवसे दिवसे लोकविशे म्हा लोभ अपार अधर्म ॥ ९ ॥

x

x

x

आ जो रे नरवीर निहाली अति उत्पात विवात ।
 आकाशे उत्पात घणा ने अक्नीगत उत्पात ॥ १८ ॥
 अंगविशे उपचिह्न घणा ए आपणने भयकारी ।
 आपणने ए म्हाभय कहे छे मोड पामे गति माहरी ॥ १९ ॥
 लोचन जंघा ने कर माहुरा फरके वारंवार ।
 हृदे विशे कंपारव अति कांड म्हा भुंडूं होनार ॥ २० ॥
 आ जो रे आ फाट्ट सूरज साहमूं रहीने रोय ।
 आननयी अंगारा ऊडे काइक भुंडूं होय ॥ २१ ॥
 माहरे सन्मुख श्वान रहींने गाढे रोतो जाय ।
 शंभ्र विन मुझ आगत्य ऊमो तेणे ते भय याय ॥ २२ ॥

અધમ પશુ દક્ષિણ દિશ જાતાં ઉત્તમ પશુ તાં વામ ।

અથ ન હીંસે રોતા દીસે કાંઠક કૂંઠં કામ ॥ ૨૩ ॥

મૃત્યુદૂત કાપોત રહ્યો કરતો કુચ્છિત શોહર ।

ઉડ્ડક મન કંપાવે માહૂંઠ ધુર્ધર શબ્દે ધોર ॥ ૨૪ ॥

કલ્કલ શબ્દ કાકં લવે છે સર્વ તળાં સુખ હરયા ।

૯ સર્વે અપચિહ્ન અનેરાં અવનીં ઉજ્જડ કરવા ॥ ૨૫ ॥

ઘૂંસર દિશ ને રવિ શાશી પાછલ્ય જલકુંડલ મયકારી ।

પર્વત સાથે પૃથ્વી કાપિ મય ઇપજાવે ભારી ॥ ૨૬ ॥

વીજ પડે વરસાદ વિના ને ઘન યિન ઘાદલ ગાજે ।

૧૬૫ ધ્વા. ઉત્પાત વિલોકી માહૂંઠ મન અતિ ભાજે ॥ ૨૭ ॥

x

x

x

x

(૫૪ ૨૨૯)

ત્રેપન છોક તળો વિસ્તાર રત્ને કર્યુ યત્ને વિસ્તાર ।

સંવતની સંખ્યા સવિલાસ સત્તરશે ઓગળપંચાસ ॥ ૧૦૮ ॥

ધાર્તિક વિધુ સહ એકાદશી વાર વિધુસહિત ઉદ્દમ્પી ।

મેવતનય દર્માવતી ગામ શ્રીમાલી રત્નેઘર નામ ॥ ૧૦૯ ॥

ગીર્વાણ વાળીનો કવિ તોહે પ્રાકૃતની મતિ હવી ।

(૩)

કવિ પ્રેમાનંદ (હસ્તલિખિત ગુટકો—ગુ૦ વ૦ સો૦)

લખ્યા વર્ષ—૧૭૬૨ રચના પછી ૨૪ વર્ષે લખાયેલ

(આરંભ)

અથ શ્રીનૈશ્વરાણી કથા લખી છે.

राग केदारो—

श्रीशंकरश्रुतनु* ध्यान ज घरू

सरस्वतीने प्रणाम्य ज करू ।

आदरू जोजवा जश नैशदत्तणो रे ॥ १ ॥

डोठ—

नैशधराएनी कहू कथा पुन्य श्लोक जे राए ।

वैशंपायेन वांणी वदे आरणीक पर्यनो महीमा ए ॥ २ ॥

राज हारीने गया पांडव वशा दौतकवन मुझार ।

एकलो अरजुन गयो कैलाशे आराधवा त्रीपुरार ॥ ३ ॥

एहेवे शमे एक तापश आव्यो ब्रहेदश एहेवूं नांमी ।

पुजा कीधी पांडवे ने आप्यो वस्यानो ठांमी ॥ ६ ॥

चातुरमाश ते त्याहां रहो तेहेनी कुंतीश्रुत करे सेवा ए ।

रातनी राते वारा करता पांडव चांवे पाए ॥ ७ ॥

एकवार जुघीछर बेठा तलशवाने चर्ण ।

ते शमे अरजुन शंमारो भराई आव्यू अंतशकर्ण ॥ ८ ॥

×

×

×

भीमसेन्यनी पारो जो हु मागु दत्तणपांणी ।

तो वडवडतो जाए रीश चढावी मोटां ब्रह्म आपे आंणी ॥ ११ ॥

प्रातशांमग्री नीकुल पारो कदाच जो हु मागु ।

एक पोहोर ता वार लगाडे एटली करे वरणांगी ॥ १२ ॥

* लिपिकार, वधे, 'शु' ने बदले 'श्रु' लखे छे.

રેહેદેવને જો કામ દીઠ તો શાધુ મન આંખે રોશ ।
 મબ્યાને ઘેરથી મીસરે જોતો જોતો જોશ ॥ ૧૩ ॥
 દક્ષણ દીશાઈ જોગણી છે જો જાંઠ તો દુખ પાંમુ ।
 પુરવ દીશાઈ પરવરૂ તો ચંદ્રનુ ઘર શાંમુ ॥ ૧૪ ॥
 પહેલી રીત તો ત્રણે માઈની મે તો રહુ નવ જાણ ।
 દુપદીને મોકલુ તો કોઈ હરણ કરીને જાણ ॥ ૧૫ ॥
 ઘણ માગે વેલાઈ આપે મુને જો જોઈઈ તે આંખી ।
 ફલ જલં મુલ આગલ છેડે મેલે તે તો ગાંઢીવર્ણી ॥ ૧૬ ॥
 તેહનાં ગુણ હુ નથી બીસરતો રત્નો છંડ રુદ્યામાં રાખી ।
 શુભ સંતોષ વીનાં છડ શુનો મુની હુ પારથ પાલી ॥ ૧૭ ॥
 નીસ્વાશ મુકીને ધર્મ એમ કેહે છે કોહોની પ્રેહેદશ રાખી ।
 ઘન વશચૂને વીજોગ પંચ્યો હુ શરપો કોઈ દુપી ॥ ૧૮ ॥
 રાજ આશન મુવન રીધ શીધને હારી ।
 પહેલુ કોહોને થયૂં હશે સ્વામી પીઠા પાંખી નારી ॥ ૧૯ ॥
 ચલતા પ્રેહેદશ અંખી પેર બોલ્યા શુ આંખે વૈરાગ્ય ।
 નલ દુખ પાંમ્યો અરે પાંટ્યો નથી તેહનો શોમો ભાગ ॥ ૨૦ ॥
 રૂપ રાણુ ન મટે ઘન નલ નરેશ સમાન ।
 તેહના જેહલુ કાંઈ તમો નથી મોગબૂ રાજાન ॥ ૨૧ ॥
 ભીમક કુમારી નલની નારી રૂપ કહુ શુ માંડી ।
 તે નારી જાંઠાં નહી ફલ પાંખી નલે તે ઘનમાં છાંડી ॥ ૨૨ ॥
 દારી રૂપ ધરૂ દમયંતી કુલહુ થયૂં નલનુ ગાત્ર ।
 તેહના દુખ આગલ અરે રાણુ ધીષ્ટર તાહારૂ દુખ કોણ
માત્ર ॥ ૨૩ ॥

कर जोड़ीने धर्म एम बोल्या कोहो त्रेहेदश, रूपी राए ।
 घणु दुख पांम्यो नलराजा ते श्रु कारण केहेवाए ॥ २४ ॥
 कोण देशनो नरेश काहावे केम परणो दमयंती ।
 ते नारी नले केम छांडी कां मुकी ममयंती ॥ २५ ॥
 उतपत्य कोहो नल दमयंतीनी अथ ईती कथा ए ।
 दुपीआनु दुप प्रकाश करतां भागे मन त्रया ए ॥ २६ ॥

चलण—

त्रया ए माहारी भागशे एम कहे जुधीछर राए ।
 कहे भट प्रेमानंद नैशदत्तणी कथा ए ॥ २७ ॥

(अंतिम भाग, पृ० ३८६)

माता पीता गुरु वीप्र वैष्णव सेवा करे शर्व कोए जी ।
 परनंदा परनारी परधन को कद्रष्टे न जोए जी ॥ ३३ ॥
 एहेवू राज नलनाथे कीधु पुन्यलोक धराव्यू नाम जी ।
 पुत्रने राज आशान आपी गयो तप करवा राजन जी ॥ ३४ ॥
 अनशन व्रत करी देह मुक्को आव्यूं दीव्य वेमान जी ।
 वैकुण्ठ नल दमयंती पोहोतां पांम्यो श्रीभगवान जी ॥ ३५ ॥
 त्रेहेदश केहे श्रुण राए जुधीछर एहेवो हवो नथी नव्य होए जी ।
 ए दुख आगल ताहरा दुख ने जुधीछर श्रु रोए जी ॥ ३६ ॥
 काले अरजुन आवरो राजा करी उतम काज जी ।
 कथा शांभली पागे लगो मुनीवरने माहाराज जी ॥ ३७ ॥
 परीताप गँयो माहारा मननो शांभली साधु चरीत्र जी ।
 अर्धाचल बांणी त्रेहेदशजीनी हु पत्तीत ययो पवीत्र जी ॥ ३८ ॥

થોડે દીવશે અરજુન આવ્યા રીક્ષા ધર્મરાજનં જી ।
 વૈશંપાયેન કેદ્રે જનમેજયેને યયૂ પુરણ નલ આક્ષાંન જી ॥ ૩૯ ॥
 શાંભલે ભણે વા લલે પુસ્તક શર્વ તીરથનુ ફલ થાણ જી ।
 અષ્ટ માદાંન જાન તણુ ફલ આપે વૈકુંઠ રાણ જી ॥ ૪૦ ॥
 કલ્કોટકને નલ દેમયંતી શ્રુદેવને રીતુર્ણ રાણ જી ।
 એ પાંચેનાં નામ છે શ્રુતાં ઉઠતાં તેને ઘેરથી કલ્કીજીગ જાણ જી ॥ ૪૧ ॥
 બીરક્ષેત્ર યડોદરુ નામે ગુરુ દેશ ગુજરાત જી ।
 કૃષ્ણશ્રુત કવિ મટ પ્રેમાનંદ વાઙ્મ્ય ચોવીશા ન્યાસ જી ॥ ૪૨ ॥
 ગુરુપ્રતાપે પદબંધન કીધુ કાલાવાલા માંપી જી ।
 આરણીક પર્યામાં મુલ કથામાહે નૈશઘલીલા ભાપી જી ॥ ૪૩ ॥
 મુહુરત્ત કીધુ શ્રુતમાહે યયૂ પુરણ નંદરવાર જી ।
 કથા નલદમયંતીજીની શારમાહે શાર જી ॥ ૪૪ ॥
 શંકત શતર વાશેઠા વરપે જેઠવદી દશમી મંગલવારજી ।
 યે કથા પુરણ વીસ્તારજી..... ॥ ૪૫ ॥

લખ્યા વર્ષ—શંકત ૧૭૮૬ ના આગાડ શ્રુદી ૬ મંદીવારે શંપુરણ
 લખું છે.

(૪)

કવિ-ઉપાધ્યાય-યયોવિજયજી-સંવત્ ૧૭૨૯—જંબૂસ્વામિરાસ
 શારદ સાર દયા કરો આપો વચન સુરંગ ।
 તું તૂઠી મુજ ઉપરે જાણ કરત ઉપગંગ ॥ ૧ ॥
 તર્ક કાવ્યનો તે તદા દીધો વર અમિરામ ।
 માયા પળ કરી કલ્પતરુ શાસ્ત્રા સમ પરિણામ ॥ ૨ ॥

मात ! नचाणे कुक्कवि तुज उदर भरणने काज ।
हु तो सद्गुण पद ठयी पूजु छु मत लाज ॥ ३ ॥
तबू धर्म सुसाधनो कबू दक्खिणावत्त ।
अबू भवदव उपशमे जवू चरित्त पवित्त ॥ ४ ॥
पवित्र करे जे साभल्यु त्रिभुवन जवूचरित्र ।
आबेल पण मुज वाणीने करशे रसे पवित्र ॥ ५ ॥
अमृत पारणु काननु भविजनने हित हेत ।
करता मुज मगळ होजो ए भारती सवेत ॥ ६ ॥
श्रीनयविजय विबुधतणु नाम परम छे मत ।
तेहनु पण सान्निध्य लही कीजे ए वृत्तत ॥ ७ ॥

(पृ० २)

× × × ×

अमृत मधुर वाणी बदे तव जलधर गभीर ।
वीर भविक हित कारणे समरथ साहस धीर ॥ १ ॥
सामलजो श्रोता सर्वे कहेशु सरस ते वात ।
सामलता मत उधजो मत करजो व्याघात ॥ २ ॥
उधे ते सुधे मही चुधे नहि रसघूट ।
साकर द्राखने परिहरे कटक रातो उठ ॥ ३ ॥
निद्रा विकथा परिहरी गुल्मुख साहमु जोय ।
सुणे जे हियडे उलुसी श्रोता साचो सो य ॥ ४ ॥

(पृ० ४)

× × ×

गाम सीम ए रूखडां मोहनगारां हुंत ।
 वानर पे चढता जिहां आपण वेउ रमंत ॥ १ ॥
 तेह ए सरवर तेह जळ तेह ज तीर मनोहार ।
 वंठे आरोण्यां जिहां ताल नटीनना हार ॥ २ ॥
 सोहे एह ज वालुका उज्जळ जेसी कपूर ।
 वाललीलाए आपणे कर्मा जिहां घर भूरि ॥ ३ ॥
 यात छायावी इम अनुज भवदत्त भेटे ग्राम ।
 जे आचारजपदकमल पवित्र कियो अभिराम ॥ ४ ॥
 (पृ० ६)

x

x

x

हवे निज कर जोडी कहे नभसेना शुचि बोल ।
 रहो पाय्ये संतोष करी मन धरी अचल अडोल ॥ १ ॥
 परिणत वये व्रत आदरो हमणां गृही व्रत लाग ।
 कीम अणपहेर्यो पहेरणे सोहे अभिनव पाग ॥ २ ॥
 चक्रवर्ति भोजन तणी इच्छा कर्म शुं होय ।
 घर संपत्ति सरखे सुखे वर्ते दुःखी न सोय ॥ ३ ॥
 जिम धवीरा अतिलोमयी आपही आप विणट्ट ।
 तिम अति इच्छा मत करो सुणो संवंध ते इट्ट ॥ ४ ॥
 (पृ० ५७)

x

x

x

मीठुं लागे तेल तस घृत नवि दीठुं जेण ।
 भवसुख तेम राचे म को शिवसुख संभरे तेण ॥ ७ ॥

दुखःथी विरमे जन सकल सुखथी विरमे बुध ।
सुखदुःख सरखा लेखवे भवना ते मुनि शुद्ध ॥ ८ ॥

हय जेम देवाणुप्पिये ! जातिवंत गुणवास ।
उत्पयगामी तेम न हुं सुण तस कथा विलास ॥ १० ॥

(पृ० ५९)

× × × ×

मद हारता कुंजर जाणे सनिर्जर शैल ।
अंबर लागी अंबाडी सुरगज शुं करे मेल ॥ ७ ॥

धवल धोरी जोतरीया रथनी कीधी तैयारी ।
शाणगार्या सांबेला धवल मंगल दिए नारी ॥ ८ ॥

गाय गीत सुहासणि पहेरी नवला बेप
मद मुदित हुआ सवि गाम अने संनिवेश ।
केइ चढ्यारे सुखासन केइ चढ्या चकडोल
अतिचतुर विचक्षण करे घणा रंगरोल ॥ ९ ॥

अष्ट मंगल चाले आगे वळी चाटुकार
असि-कुंत-फलक-गृह नर्मकार रतिकार ।
तिल नांख्या न तळे आवे तेम हुआ पंथ
धरणीनो कण पण न रह्यो कोइ अपंथ ॥ १० ॥

उच्छव जुए नरनारी बारी चढी चौबारी
व्याकुल थइ वादित्र-शब्द सुणी सवि नारी ।
तूर दुग्ध जामाता कलि कज्जल सिंदूर
खट होय ए वट्टम खीनि सहज सनूर ॥ ११ ॥

गाजा बाजा सुणीने अर्ध तिलक करी एक
 अर्धजित दग एक जोवा चाली छेक ।
 एक नेउर पहेरे एक ज चरण पखाले
 आधि कंचुकी पहेरी जोवा कांइक चाले ॥ १२ ॥
 धसमसती कांइक कजल गले घाले ।
 कस्तुरी लेचन ठवती आधी चाले ।
 बायना चंदन रस पाए लगाडे बाल ।
 अळतो हृदय स्थळ लाए फरे चकचाल ॥ १३ ॥

(पृ० ८०)

× × × ×

तास शिष्य श्रीजितविजयबुध श्रीनयविजय गुरु भाया जी ।
 वाचक जस विजये तस शिष्ये जंबूगुण ए गाया जी ॥ ६ ॥
 ९ नन्द ३ तत्त्व ७ मुनि १ उडुपति संख्या वरसतणी ए धारोजी ।
 खंभनयर मांही रहीव चोमांछु रास रच्यो छे सारो जी ॥ ७ ॥

(पृ० ८३)

गद्य

(उपाध्याय यशोविजयजीए खंभातयी लखेलो कागळ)

इहां धर्मकर्म सुखइ निवर्तइ छइ. तुम्हारा धर्मोद्यमना समाचार जणा-
धीने परमसंतोष उपजाववा.

तथा तुम्हारो लिख्यो लेख . १ प्रथम चैत्र शुदिनो लिख्यो आव्यो,
समाचार प्रीछ्या, संतोष ऊपना. तथा प्रश्नरो उत्तर :—

साष्ठी नानबाईरी अवधिज्ञानरी कपटमात्र जणाई छइ. तथा खंभातमध्ये
श्रावक, सूत्र वाचई छइ, × × × × × तथा गुरुशिष्य
संवाद तो बुद्धि जाणवो.

बडो लेख लिखावी मोक्क्यो छइ, सा. गदाधर धानइ ठाऊको मोक्क्यो
छई. तिणमां नय निक्षेप प्रमाणरी मणा न रही छइ. वारंवार विचारयो.

तथा श्रीवर्धमान स्वामी क्षत्रीकुण्डग्रामे हवा. ते तो आगम-प्रमाण
मध्ये अंतर्भवइ छइ. सामान्ययी आम सद्भावे तो शेषवत्-अनुमान प्रवर्तई.
जे माटई अबाधित स्याद्वाद प्रवचनरूप कार्य छइ, ते आम कारण विना
न संभवेई. पूर्ववदादि शब्दरो ए अर्थ छइ.

तथा न्यायाचार्य विरुद तो भट्टाचार्यइ न्यायग्रन्थ रचना करी देखी
प्रसन्न हुइ दिजं छइ. ग्रन्थ समाप्ति लिख्य छइ.— × × ×
न्यायग्रन्थ २ लक्ष कीधो छइ. × × × तथा धर्मलाभ जाणज्यो,
धर्मोद्यम विशेषयी कर्यो, धर्मस्नेह वृद्धिक्वंत राष (ख) ज्यो.

उपाध्याय श्रीयशोविजय-संवत्-१७२९-द्रव्यगुणपर्याय

रास-(प्रारंभ)

राग—देशाख चौपाइ

गद्य—तिहां प्रथम गुरुनं नमस्कार करीनई प्रयोजन सहित अभि-

घेय देखाडइ छई—

[पहिलइ बि पदे मंगअचरण देपाव्युं—नमस्कार कर्यो ते १,
आत्मार्यो इहां अधिकारी २, तेहनई अवबोध थास्यइ—
उपकाररूप प्रयोजन ३, द्रव्यनो अनुयोग ते इहां अधिकार

पद्य—

श्री गुरु जीतविजय मनि धरी

श्री नयविजय सुगुरु आदरी ।

आत्म—अरथीनई उपकार

करं द्रव्यअनुयोग विचार ॥ १ ॥

गद्य—

श्रीजीतविजय पंडित अनई श्रीनयविजय पंडित ए बेहु गुरुनई
चित्तमोहिं संभारीनई आत्मार्थी—ज्ञानरुचि जीवना उपकारनई
हेतई, द्रव्यानुयोग विचार करं छुं. अनुयोग कहिई सूत्रार्थ-
व्याख्यान. तेहना ४ भेद शाखई कहिया—

१ चरणकरणानुयोग—आचार वचन—आचाराङ्ग—प्रमुख

२ गणितानुयोग—संख्याशास्त्र—चन्द्रप्रज्ञप्ति—प्रमुख

३ धर्मक्रियानुयोग—आख्यायिकावचन—ज्ञाता—प्रमुख

४ द्रव्यानुयोग—गृहद्रव्यविचार—सूत्रमन्त्रे सूत्रकृतांग, प्रकरणमन्त्रे सन्मति,
तत्त्वार्थप्रमुख महाशास्त्र.

ते मारिं ए प्रबन्ध कीजई छइ. तिहां पण द्रव्य—गुणपर्यायविचार छइ,
तेणई ए द्रव्यानुयोग जाणवो.

અંતિમ પ્રશસ્તિ—ગદ્ય—

તપગચ્છરૂપ જે નન્દનવન તે માંહે સુરતરુ સરિહો પ્રગટ્યો છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વર. તે કેહવા છે? સવલસૂરીશ્વરમાં જે સોભાગી છે—સૌભાગ્યવંત છે. જિમ તારાના ગણમાં ચંદ્રમા સોમે તિમ સવલસાધુસમુદાયમાંહે દેદીપ્યમાન છે. (૨૭૩ ગાથા)

તાસ પાટે—તેહનો પદ્મપ્રમાકર શ્રીવિજયસેન સૂરીશ્વર, આચાર્યની છત્રીશ-છત્રીશીં વિરાજમાન, અનેકજ્ઞાનરૂપ જે રત્ન તેહનો અગાધ સમુદ્ર છે. સાહિ તે પાતસ્યાહ, તેહની સમામાંહે વાદવિવાદ કરતાં જયવાદરૂપ જે જસ તે પ્રયે પામ્યો વિજયવંત છે. અનેક ગુણે કરી મયો છે. (૨૭૪ ગાથા)

તેહને પાટે શ્રીવિજયદેવસૂરીશ્વર થયા, અનેક વિદ્યાનો ભાજન, વઢી મહિમાવંત છે, નિરીહ—તે નિઃસ્પૃહી, જે છે.

તેહને પાટે આચાર્ય શ્રીવિજયસિંહસૂરીશ્વર થયા, પદ્મપ્રમાકર સમાન, સવલસૂરીશ્વરના સમુદાય માંહે લીહવાલી છદ્, અનેક સિદ્ધાંત તર્ક જ્યોતિઃ-ન્યાયપ્રમુલ પ્રન્યે મહાપ્રવીણ છે. (૨૭૫ ગાથા)

તે—જે શ્રીગુરુ તેહનો ઉત્તમ ઉદ્યમ—જે મહો ઉદ્યમ, તેણે કરીને ગીતાર્થગુણ વાપ્યો. તેહની જે હિતશિક્ષા તેહને અનુસારે—તેહની આજ્ઞા-માપ્તકપરું તેણે કરી એ જ્ઞાનયોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ—એ શાસ્ત્રાન્યાસ સાધ્યો—સંપૂર્ણરૂપે થયો. (૨૭૬ ગાથા)   x   x   x   x

શ્રીકલ્યાણવિજયનામા વડ વાચક—મહોપાધ્યાય વિરુદ્ધ પામ્યા છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરના શિષ્ય જે છે, ઉદયો—જે ઉપના છે. જસ ગુણસંતતિ તે શ્રેણિ ગાઈ છે—સુર વિભર પ્રમુલ નિસદીસ—રાત્રિદિવસ ગુણશ્રેણિ સદા કાલે ગાય છે. (૨૭૮ ગાથા)   x   x   x   તેહના શિષ્ય ગુરુશ્રી લખવિજય વડ પંડિત છે. (૨૭૯ ગાથા)   x   x   ગુરુ શ્રીજીતવિજય

धेय देखाडइ छई—

[पहिलइ वि पदे संगलचरण देपाड्युं—नमस्कार कर्या ते १,
आत्मार्या इहां अधिकारी २, तेहनई अवबोध थासई—
उपकाररूप प्रयोजन ३, द्रव्यनो अनुयोग ते इहां अधिकार

पद्य—

श्री गुरु जीतविजय मनि धरी

श्री नयविजय सुगुरु आदरी ।

आत्म—अरधीनई उपकार

करुं द्रव्यअनुयोग विचार ॥ १ ॥

गद्य—

श्रीजीतविजय पंडित अनई श्रीनयविजय पंडित ए वैदु गुरुनई
चित्तमाहिं संभारीनई आत्मार्थी—ज्ञानद्वि जीवना उपकारनई
हेतई, द्रव्यानुयोग विचार करुं छुं. अनुयोग कहिई सूत्रार्थ-
व्याख्यान. तेहना ४ भेद शाखई कहिया—

१ चरणकरणानुयोग—आचार वचन—आचाराङ्ग—प्रमुख

२ गणितानुयोग—संख्याशास्त्र—चन्द्रप्रज्ञप्ति—प्रमुख

३ धर्मकयानुयोग—आख्यायिकावचन—ज्ञाता—प्रमुख

४ द्रव्यानुयोग—द्रव्यविचार—सूत्रमन्ये सूत्रवृत्तांग, प्रकरणमन्ये सन्मति,
तत्त्वार्थप्रमुख महाशास्त्र.

ते माटिं ए प्रवन्व कीजई छइ. तिहां पण द्रव्य—गुणपर्यायविचार छइ,
तेणई ए द्रव्यानुयोग जाणवो.

અંતિમ પ્રશસ્તિ—ગદ્ય—

તપગચ્છરૂપ જે નન્દનવન તે માંહે સુરતર સરિખો પ્રગટ્યો છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વર. તે કેહવા છે? સકલસૂરીશ્વરમાં જે સોભાગી છે—સૌભાગ્યવંત છે. જિમ તારાના ગળમાં ચંદ્રમા સોમે તિમ સકલસાધુસમુદાયમાંહે દેદીપ્યમાન છે. (૨૭૩ ગાથા)

તાસ પાટે—તેહનો પટ્ટપ્રભાકર શ્રીવિજયસેન સૂરીશ્વર, આચાર્યની છત્રીશ-છત્રીશીઈ વિરાજમાન, અનેકજ્ઞાનરૂપ જે રત્ન તેહનો અગાધ સમુદ્ર છે. સાહિ તે પાતસ્યાહ, તેહની સમામાંહે વાદવિવાદ કરતાં જયવાદરૂપે જે જસ તે પ્રત્યે પામ્યો વિજયવંત છે. અનેક ગુણે કરી મર્યો છે. (૨૭૪ ગાથા)

તેહને પાટે શ્રીવિજયદેવસૂરીશ્વર યપા, અનેક વિદ્યાનો ભાજન, વઢી મહિમાવંત છે, નિરીહ—તે નિઃસ્પૃહી, જે છે.

તેહને પાટે આચાર્ય શ્રીકિજયસિંહસૂરીશ્વર યપા, પટ્ટપ્રભાવક સમાન, સકલસૂરીશ્વરના સમુદાય માંહે લીહવાલી છદ્, અનેક સિદ્ધાંત તર્ક જ્યોતિઃ-ન્યાયપ્રમુખ ગ્રન્થે મહાપ્રવીણ છે. (૨૭૫ ગાથા)

તે—જે શ્રીગુરુ તેહનો ઉત્તમ ઉદ્યમ—જે મલો ઉદ્યમ, તેણે કરીને ગીતાર્થગુણ વાપ્યો. તેહની જે હિતશિક્ષા તેહને અનુસારે—તેહની આજ્ઞા-માપકપણું તેણે કરી એ જ્ઞાનયોગ તે દ્રવ્યાનુયોગ—એ શાસ્ત્રામ્યાસ સાપ્યો—સંપૂર્ણરૂપે થયો. (૨૭૬ ગાથા)   ×   ×   ×   ×

શ્રીકલ્યાણવિજયનામા વડ ધાચક—મહોપાધ્યાય વિરુદ્ધ પામ્યા છે. શ્રીહીરવિજયસૂરીશ્વરના શિષ્ય જે છે, ઉદયો—જે ઉપના છે. જસ ગુણસંતતિ તે શ્રેણિ ગાઈ છે—સુર કિન્નર પ્રમુખ નિસદીસ—રાત્રિદિવસ ગુણશ્રેણિ સદા કાલે ગાય છે. (૨૭૮ ગાથા)   ×   ×   ×   તેહના શિષ્ય ગુરુશ્રી લામવિજય વડ પંડિત છે. (૨૭૯ ગાથા)   ×   ×   ગુરુ શ્રીજીતવિજય

नामे तेहना शिष्य परंपराये थया. x श्रीनयविजय पंडित तेहना गुरुभ्रांता-
 गुरुमाई संबंधे थया, (२८० गाथा) जेणे बहु उपाय करीने कासीये
 स्वशिष्यने भणवाने काजे मूक्या, तिहां न्यायविशारद एहदुं विरद पाम्या
 (२८१ गाथा) x x x ते गुल्ली भक्ति x तेणे करीने एह
 बाणी द्रव्यानुरूप प्रकाशी-प्ररूपी वचन द्वारे करीने. कवि जसविजय
 भणई कहे छे, ए भणज्यो-हे आत्मारथियो प्राणियो ! ए भणज्यो-दिन
 दिन दिवसे दिवसे बहु अभ्यास करीने, भणज्यो अति अभ्यासे.
 (२८३ गाथा) x x x

संस्तु १७२९ वें भाद्रवा वदि २ दिने लिखि ।

साहा कथूरसुत साहा सुरचंदे लिखावितम् ॥ ३ ॥

ઉપસંહાર

૨૦૧ વ્યાખ્યાનોના પુરોવચનમાં શબ્દ અને માપાના સ્વરૂપ વિશે સંક્ષેપમાં જણાવેલું છે. પછી માપામેદનાં નિમિત્તો વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરેલી છે. એ પ્રસંગે નિસ્તક્કાર યાસ્કે આપેલા શબ્દોને અને પ્રધાન વૈયાકરણ પાણિનિના ધાતુસંગ્રહમાંના ધાતુઓને નિદર્શન રૂપે જણાવેલા છે. માપામેદનાં વીજાં અનેક નિમિત્તો જણાવ્યાં છે. તેમાં આર્ય અને અનાર્ય— એ બે જાતિઓનો ગાઢ સંપર્ક પળ એક યાસ નિમિત્ત છે. તે બાબત પળ કેટલાક પૂરાવા આપીને સવિસ્તર વિવેચન કરેલું છે. વેદોમાં ય અનાર્ય શબ્દોનો સંપર્ક છે એ હકીકત પળ જૈમિનિના વચન સાથે ટાંકી વતાયી છે. એટલું જ નહીં પળ જેમનો અર્થ અવગત ન થતો હોય એવા વૈદિક અનાર્ય શબ્દોનો અર્થ અનાર્યસમાજ પાસેથી મેળવવો એવું કુમારિલભદ્રનું સવિસ્તર નિવેદન જણાવીને એવું પૂરવાર કર્યું છે કે આર્ય અને અનાર્યોનો ગાઢ સંપર્ક અને આર્યોની માપા ઉપર તેની પ્રબલ અસર એ કલ્પિત કયા નથી જ. અનાર્યો દ્વારા થતું આર્યશબ્દોનું ઉચ્ચારણ અને આર્યો દ્વારા થતું અનાર્યશબ્દોનું ઉચ્ચારણ હયાલમાં આવે એ માટે ચીની પ્રવાસી હુઅનસિંગનાં ઉચ્ચારણો સાથે વીજાં પળ કેટલાંક ઉચ્ચારણો જણાવેલાં છે. પ્રાકૃત-માપાઓના મૂળ ઉપાદાનને સમજાવા સારું વૈદિક માપાની ઘટના સાથે તેમની આંતરઘટનાની સરખામણી વિશેષ વિસ્તારથી સપ્રમાણ કરી વતાવી છે. અને એથી એ આશય સિદ્ધ કર્યો છે કે વેદ સમયની પ્રચલિત માપાનું જ નામ પ્રાકૃતમાપાઓ છે. યાસ્કના અને પાણિનિના સમયનાં એક જ શબ્દનાં મિત્ર મિત્ર ઉચ્ચારણો જ તે શબ્દોની પ્રાકૃતમયતા સૂચવવાને પૂરતાં છે. સંસ્કૃત ઉપરથી પ્રાકૃત આવ્યાનો મત અને પ્રાકૃત ઉપરથી

સંસ્કૃત આવ્યાનો મત કેવી રીતે અપ્રમાણ છે તે પણ વીગતથી દર્શાવેલું છે અને હેમચંદ્રે કહેલા “પ્રકૃતિઃ સંસ્કૃતમ્” વચનની સંગતિ અને અસંગતિ બંને યુક્તિપૂર્વક દર્શાવેલાં છે અને સંસ્કૃત ઉપર પ્રાકૃતની અસર તથા પ્રાકૃત ઉપર સંસ્કૃતની અસર એ બંને હકીકત પણ વિશેષ ઉદાહરણો સાથે વતાવેલી છે. સાથે પ્રાકૃતભાષાની અવહેલના કરવાથી આપણે જે કંઈ જોઈએ છે તે દર્શાવી હવે એવી અવહેલનાનો સ્થાગ કરવા વિશેષ નમ્રતાપૂર્વક સાક્ષરસમસ્તને વિનંતી કરેલી છે. પછી તો પ્રાકૃત ભાષાઓ—પાલિ, અશોકની ધર્મલિપિની ભાષા, ચારવેલની ધર્મલિપિની ભાષા, આર્યપ્રાકૃત, અર્ધમાગધી, સામાન્ય પ્રાકૃત, શૌરસેની, માગધી, પૈશાચી, અપભ્રંશ વગેરે ભાષાઓનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપેલો છે. જૈન પરંપરાના દિગંબર સંપ્રદાયના પ્રવચનસાર વગેરે ગ્રંથોની ભાષાનું પણ સ્વરૂપ સાથે સાથે દર્શાવેલું છે અને ‘અપભ્રંશનો સમય તથા તે વિશેષનાં પ્રમાણો’ એ વાક્યત યોગ્ય વિસ્તારથી ચર્ચેલી છે અને એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે અપભ્રંશ સાહિત્યને પાંચમા સૈકાથી આરંભી શકાય. લલિતવિસ્તરમહાપુરાણ, ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર વગેરેના સૈવાદોષી અપભ્રંશનો સમય ચર્ચ્યો છે. આની પછી હેમચંદ્રે રચેલું અપભ્રંશનું કે જગતી ગુજરાતીનું વ્યાકરણ સારરૂપે ગોઠવેલું છે અને હેમચંદ્રરચિત પદ્યોદ્ધાર એ સાબીત કરી વતાવ્યું છે કે હેમચંદ્રે જે એ વ્યાકરણ રચેલું છે તે તેમની માતૃભાષાનું ઇટલે કે ગુજરાતીનું છે. એ ગુજરાતી અર્થાત્ ગુજરાતી નહીં પણ તેમના સમયની ગુજરાતી ઇટલે જગતી ગુજરાતી કે પ્રાચીન ગુજરાતી અથવા જેને કેટલાક વિદ્વાનો અંતિમ અપભ્રંશ કહે છે, તે છે. સાથે એ પણ જણાવેલું છે કે તત્કાલીન ભાષાઓનું કે લોકપ્રચલિત ભાષાઓનું મૂળ વેદવાચના આદિમ અપભ્રંશમાં છે અને પ્રાકૃત વા સંસ્કૃત ભાષા તો તત્કાલીન ભાષાઓની મોટી અને નાની માત્રા જેવી છે. આદિમ અપભ્રંશ, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત એક પ્રવાહમાંથી આવેલી દોઈને બહેન જેવી છે. દેશ્ય

પ્રાકૃતના સ્વરૂપને પણ અહીં પ્રસ્તાવોચિતરીતે વતાવેલું છે અને સંસ્કૃતના મહાકવિઓ ય તેની અસરથી વધી નથી શક્યા એમ વતાવી દેશ્યમાપાના પ્રમુખને પણ સૂચવેલું છે અને તે પણ ઉક્ત કવિઓના શબ્દોમાં જ જણાવેલું છે.

ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ વતાવવા માટે તે ભાષા સાથે સંબંધ ધરાવતી આટલી નાની મોટી અનેક ચર્ચાઓ કર્યા પછી ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ બારમા સૈકાની કવિતાના નમૂનાઓમાંથી તે સૈકાની ભાષાનો પરિચય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. તે માટે જોઈએ તે કરતાં ય વધારે નિદર્શનો, વાક્યો વગેરે એટલા માટે મૂક્યાં છે કે અહીં બેઠાં બેઠાં જ આપણે આજથી આટલો વરસ પહેલાંની આપણી ગુજરાતી ભાષાના સ્વરૂપને સરલતાથી સમજી શકીએ.

૨૦૨ બારમા સૈકાની ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દદેહ પ્રાકૃતની જેવો છે એટલે કે તેમાં વિજાતીય સંયુક્ત અક્ષરો જેવા કે ‘ઋ’, ‘ૠ’, ‘ક્ષ’ વગેરે મુદ્દલ નથી આવતા. ‘શ’ કે ‘પ’ નો પ્રયોગ નથી. તે બંનેને વદલે એવલો ‘સ’ જ દેખાય છે. સ્વરોમાં એ, ઐ, અને, લઃ પણ દેખાતા નથી. સંયુક્ત ‘ર’ વાળા એટલે ‘અંત્રડી’ જેવા પ્રયોગો ઉપલબ્ધ છે. પરંતુ ‘આચાર્ય’ જેવા તો નહીં જ. ક્રિયાપદોમાં અંતે અઈ, અઈ, કે અઠ વગેરે જુદા જુદા સ્વરો દેખાય છે, તેમનો ગુણ થતો જણાતો નથી અને નામોમાં પણ એવા સ્વરાવાળા વિભક્તિપ્રત્યયો ગુણવિનાના જ ઉપલબ્ધ છે.

અમયદેવની કૃતિ ઈશ્વરની સ્તુતિરૂપ છે. વાદી દેવસૂરિની કૃતિ ગુસ્તી સ્તુતિરૂપ છે અને હેમચંદ્રની કૃતિ લૈકિક બનાવોને વર્ણવે છે. યથી ત્રણેની ભાષા એક જ છતાં આગળા વેની ભાષા કરતાં હેમચંદ્રની ભાષા યોડી વધારે સુવોધ છે અને તલ્લપડી જેવી છે.

૨૦૩. તેરમા સૈફાની ભાષાને સમજવા પળ ઠીક ઠીક સામગ્રી મૂકેલી છે. તેરમા સૈફાની ભાષામા અને ચારમા સૈફાની ભાષામા નહીંતર અતર છે. છતાં પ્રમાણમા તેરમા સૈફાની ભાષામા પ્રાકૃતપર્ણ બોલુ દેખાય છે. નામના અને ક્રિયાપદના દેહની રચના આપણી અઘતન ગુજરાતીના ચલણવાલી છે. સોમપ્રભની રચના કરતા ધર્મસૂરિના જબૂચરિયમા અને વિજયસેનસૂરિના રેસ્તગિરિરાસમા આપણુ આધુનિક ચલણ વધારે સ્પષ્ટ છે. સોમપ્રભે જણાવેલા આ પાંચ પદો પળ તેમના સમયની લોકભાષાનો—ચાલુ ગુજરાતીનો—શ્યાલ આપણને પૂરતા છે —

ચલુ ચળાવિય સહ છગલ, સહ આરોવિય રુક્લ ।

પદ જિ પવત્તિય જન્ન સદં, કિં બુબુયહિ મુક્લ ॥ ૧ ॥

તીપહ તિન્નિ પિયારાહ, કલિ-કજ્જલ-સિદ્ધ ।

અર્જહ તિન્નિ પિયારાહ, દુદ્ધ જમ્માઇડ તુ ॥ ૨ ॥

અહ કોઇલકુલ્લવમુદ્ધલ મુણિ વમતુ પપદુ । ૧

મંદુ વ મયળમહાનિનહ પપહિઅવિજયમરદુ ॥ ૩ ॥

વહલ્લ્લ્લહ દાહિણદિસિહિં જાહ બિદન્નિહિ મગુ ।

બામદિસિહિ પુણ કોસલિદિ જાહિં સ્વહ તદિ લગુ ॥ ૪ ॥

પિયા હડ થક્કિય સયલુ દિણુ તુહ વિરહગિ વિલ્લત ।

યોહ્હ જલિ જિમ મચ્છલ્લિય તલ્લોવિલ્લિ કરત ॥ ૫ ॥

(ધુમારપાલપ્રતિગ્રોધ પૃ૦ ૨૫-૩૨-૩૮-૫૭-૮૬)

સોમપ્રભની વૃત્તિનો નમૂનો અને તેમાના શબ્દો વગેરે આગલ ચતાવી ગયો છુ. તો પળ તેમના સમયની પ્રચલિત ગુજરાતીનો વિશેષ સ્પષ્ટ શ્યાલ આપે તે માટે અહીં પચીસમા સોમપ્રભને અતરણરૂપે જણાવેલાં ઉક્ત પાંચ પદો પક્ક

નમૂના રૂપે જણાવેલાં છે. તેમની કૃતિમાં વીજાં તો આવાં અનેક પદો, તેમણે અવતરણો રૂપે મૂકેલાં છે. તેરમી સદીની ગુજરાતીભાષાનો સ્વાલ આપ્યા પછી ચૌદમી સદીની કૃતિઓના સ્વીકેલા નમૂનામાંથી શબ્દો—નામો ક્રિયાપદો વગેરે જણાવ્યું છે અને તેરમા કરતાં ચૌદમી સદીની ભાષામાં શી વિશેષતા આવી છે તથા ચાલુ ગુજરાતીની સાથે તે કેટલા વધારે પ્રમાણમાં ભક્તિ જાય એવી બનેલી છે તે વધું વીગતથી વત્તાવ્યું છે. સાથે સાથે વાર્તા, તેરમી અને ચૌદમી સદીની ગુજરાતીભાષાનાં નામ—વિભક્તિઓ, ક્રિયાપદ—વિભક્તિઓ, કૃદંતો વગેરે વિશેષ પળ લાંબું વિવેચન કરેલું છે અને વચ્ચે વચ્ચે વ્યુત્પત્તિસંબંધી કેટલીક ચર્ચાને પણ છેડ્યા સિવાય રહી ‘શમ્યો નથી’, ચારમા અને તેરમા સૈવા કરતાં ચૌદમા સૈવાની ગુજરાતીમાં વિશેષ ફેરફાર થયેલો છે અને તેનું ઘટણ વધારે પ્રમાણમાં નવી ગુજરાતીને મળતું થવા માંડ્યું છે.

૨૦૪ અત્યાર સુધી જેમનો પ્રયોગ ન હતો એવા વિજાતીય સંયુક્ત અક્ષરો ક્ષ, ક્ત, વ્ય, ત્યં, યં, ઇ, ઇ, ઈ, ં, ણ, ન્ય, ધ્ય, મ્ય, ર્ય, ર્ય, ત્ત્વ, ત્ત, વં, મં, સ્પ વગેરે વ્યંજનો ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીમાં વપરાતા માંડ્યા છે. સંસ્કૃતભાષાનો પ્રભાવ જોતાં અને તત્કાલ પદાં ઉચ્ચારણો વિશેષ અશુદ્ધ ભાસતા તત્કાલીન લેખકોએ ક્ષિપ્ર છતાં શુદ્ધિપ્રેરક હોઈ એ સંયુક્ત વ્યંજનોનો વાપર સ્વીકાર્યો હોય એવો ભાસ થાય છે. આ સમય પછી સ્ત્રોત્ર વિજાતીય સંયુક્તાક્ષરોવાળા શબ્દો 'શ્વ' વધતા ગયા છે. પહેલાં જે શ, ષ, સ ત્રણેને વદલે એકલો 'સ' જ વપરાતો હતો તે હવે વંધ થયો અને યથાસ્થાન શ, ષ અને સ એ ત્રણે ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીમાં વપરાતા લાગ્યા છે. અંત્ય એવા, અઈ, અઉ, વગેરે મેળા પળ થતા લાગ્યા છે અને ગદ્યની માપામા તત્કાલ પદાપયં વધતું ચાલ્યું છે. અત્યાર સુધી 'એ' ને વદલે 'અઈ' કે 'અય' વપરાતા તે વંધ થઈ ચૌદમા સૈકામાં 'એ'

પણ વપરાયા માંડ્યો છે. આ રીતે આ સૈક્યામાં ગુજરાતીની મોટી માશી પ્રાકૃતની અસર ઓછી થવા લાગી છે. અને સમૃદ્ધ એવી નાની માશી સંસ્કૃતની અસર ઠીક પ્રમાણમાં જળાવા લાગી છે.

૨૦૫ પંદરમા સૈક્યાની ગુજરાતીભાષામાં ચૌદમા સૈક્યાની જે સંસ્કૃત-જન્ય વિશેષતા હતી તે, વધારે પ્રમાણમાં વ્યવહાર લાગી છે. ‘ઔ’ સ્વરનો પ્રયોગ પંદરમા સૈક્યાની ગુજરાતીમાં થવો શરૂ થયો છે. અંતિમ ‘અઈ’ વગેરે સ્વરોનો ગુણ કરીને પંદરમા સૈક્યાની ભાષા વોલીઈ તો તે અદ્યતન ગુજરાતી જેવી જળાયા વિના રહેતી નથી. આ સૈક્યાથી ઘણી વિભક્તિના ‘રહઈ’ વગેરે પ્રત્યયો નવા જ શરૂ થયા છે, જો કે તેમનું મૂળ, તેની માતા અપભ્રંશમાં રહેલું છે જ. પંદરમા સૈક્યા પહેલાંની ગુજરાતીમાં સર્વત્ર ‘કેહઈ’, ‘કરહ’ એવાં ‘છહ’ વિનાનાં જ ક્રિયાપદો વપરાતાં હતાં તે હવે આ સૈક્યાથી ‘છહ’ વાળાં વપરાવાં લાગ્યા છે અને એ પદ્ધતિ ઠેઠ આજ ‘હુધી’ ‘ચાલી’ આવી છે. પંદરમા સૈક્યાથી જૈન અને વૈદિક વાંચે કવિઓની કૃતિઓનો ઉપયોગ કરેલો છે. અને તેમાં ય જૈન વાંચે વૈદિક કવિઓની કૃતિઓનો વધારે ઉપયોગ છે.

૨૦૬ સોઠમા સૈક્યાની ગુજરાતીમાં આદ્ય ‘જ’ ને બદલે ‘ય’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું માદ્રમ પડે છે. હવે અહીં ‘અઈ’ વગેરે લગભગ સંયુક્ત થયેલા વપરાયા લાગ્યા છે. ‘જેહું’ ‘તાહું’ વગેરે પ્રયોગોમાં ‘હૂ’ શ્રુતિ સંભળાવા લાગી છે અને સપ્તમીવિભક્તિવાળાં નામો જેવાં કે ‘આસનિ’ ‘ગામિ’ વગેરેને બદલે ‘આસન્ય’ ‘ગામ્ય’ એવાં ‘ય’ વાળાં પ્રયોગો પણ વપરાવા લાગ્યા છે, તથા જે નામ, છેડે ‘ઈ’ વાળું છે જેમકે હરિ, રાત્રિ, પ્રીતિ એનો અંત્ય ‘ઈ’ ‘ય’ રૂપે બદલાઈને વપરાયેલો છે, એટલે હર્ય, રાત્ય, પ્રીત્ય એવા પ્રયોગો થયેલા છે. આવા પ્રયોગો વાગ્યાપારુજન્ય વિલક્ષણ-તાના પુરાવારૂપ છે, એ સ્પષ્ટ છે.

૨૦૭ સત્તરમા સૈકાની ગુજરાતીમાં ઘણે સ્થળે અંતિમ દીર્ઘ ‘ઝ’ વપરાયેલો છે. જેમ ‘નું’ ને બદલે ‘નૂં’ વગેરે. અને ‘એ’ તથા ‘ઔ’ નો પ્રયોગ દૃઢથી થવા લાગ્યો છે, તથા ‘ઋ’ આદિવાળા શબ્દોમાં ‘ઋ’ જ કાયમ રહ્યો છે, પણ તેને બદલે ‘રિ’ નો પ્રયોગ વધારે પ્રમાણમાં નથી.

૨૦૮ આ પછી અઢારમા સૈકાની માપા તો અદ્યતન ગુજરાતી છે એથી એ વિશે વિશેષ વિવેચન નથી કર્યું; પરંતુ જે રીતે પંદરમા સૈકાન ગુજરાતીને સમજાવવા વિભક્તિત્વાર ઉદાહરણો, ક્રિયાપદો, સર્વનામો વગેરે વીગતથી આપ્યું છે તે, રીતે અઢારમા શતકની ઇટલે આજની ગુજરાતી માપાને સમજાવવા અનેક રૂપો સવિસ્તરરૂપે આપેલાં છે. આજે આપણે જ્યાં ‘સ’ નું ઉચ્ચારણ કરિયે છિયે ત્યાં પણ અઢારમા શતકન ગુજરાતીમાં તાલબ્ય ‘શ’ નું ઉચ્ચારણ રહેલું છે અને જ્યાં આપણે ત્યાં ‘ઝ’ નું ઉચ્ચારણ પ્રયત્નિ છે ત્યાં ‘ઙ’ નું ઉચ્ચારણ થયેલું છે. વારમાથી તે ટેલ અઢારમા શતક (એક શ્રીયશોવિજયજીની કૃતિમાં ક્યાંય ‘ઙ’ દેખાય છે પરંતુ તે સંશોધનનો કે મુદ્રણનો દોષ કેમ ન હોય?) સુધીન ગુજરાતીમાં ક્યાંય ‘અબલ’, ‘બલી’, ‘કાલ’ વગેરે શબ્દોમાં ‘ઙ’ નું ઉચ્ચારણ જોવામાં નથી આવ્યું ઇટલે કદાચ ‘ઙ’ નું ઉચ્ચારણ તદ્દન આધુનિક હોય અને દક્ષિણના સહવાસથી આવ્યું હોય એ વનવા જોગ છે. પ્રાચીન સમયે વેદમાં તેમ જ પ્રાકૃતમાપાઓ પૈકી પાલિમાપામાં અને પૈશાચીમાપામાં સ્વતંત્ર ‘ઙ’ નું ઉચ્ચારણ ચાલે છે ઇટલે એ પણ સંભવ છે કે દાક્ષિણાત્ય વેદપાઠીઓના વા ‘ઙ’ વાઢી માપાના સહવાસથી વર્તમાન ગુજરાતીમાં ‘ઙ’ નું ઉચ્ચારણ ઉમેરાયું હોય.

૨૦૯ ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીથી ટેલ અઢારમા સૈકાની ગુજરાતી સુધીની રચનાઓમાં કોઈ પ્રકારના નિયત વંધારણવાઢી નિશ્ચિત જોડણી દેખાતી

નથી, ત્યાર પહેલાં વધારે પડતી અનિશ્ચિતતા નથી ભાસતી, તથા ‘મુલ્ય’ ને વદાલે ‘મુલ્ય’ જેવાં કેટલાંક વિચિત્ર ઉચ્ચારણો પણ સોઝામી સુદની કૃતિઓમાં રહી ગયેલાં છે. સૈકાવાર એક એક સહ્યં કૃતિની ભાષા—પરીક્ષા કરાય અને એ રીતે અદારમા સૈકા સુધીનું સંપૂર્ણ ગવેષણ થાય તો ગુજરાતી ભાષાનું ઘડતર, વંધારણ, વ્યુત્પત્તિ, જોડણી અને એક એક શબ્દોનાં ભિન્ન ભિન્ન ઉચ્ચારણો એ વધી હકીકતો વિશે વધારેમાં વધારે પ્રકાશ પડે અને શબ્દોના રૂપાન્તરો તથા તેમના અર્થના ઇતિહાસ વિશે પણ ઘણું નવું જાણવાનું મળે; પરંતુ એ કાર્ય અનેક વર્ષ અને અનેક વ્યક્તિ સાધ્ય છે એથી અહીં તો મેં મારી શક્તિ અને મર્યાદા વિચારી સ્થાલીપુલાકત્યાયે સૈકાવાર ઘ્રણ ઘ્રણ કૃતિઓને તપાસવાનું નિર્ધારેલું અને તે પ્રમાણે તે તમામ કૃતિઓનું ગવેષણ કરી ગુજરાતી ભાષાનો ક્રમિક વિકાસ જે રીતે હું સમજ્યો છું તે રીતે બતાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૨૧૦ ઉક્ત વધી કૃતિઓમાં પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત શબ્દોની વહુલતા છે. પ્રાચીન અપભ્રંશનો શબ્દદેહ પ્રાકૃતરૂપ છે અને ગુજરાતીની માતા એ પ્રાચીન અપભ્રંશ છે એથી તેરમા સૈકા સુધીની ગુજરાતીમાં પ્રાકૃતની વહુલતા દીસે એ સ્વાભાવિક છે. ચૌદમા પછી તે વઝેની—સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતની—વહુલતા છે અને તેમાં દેસ્ય પ્રાકૃત શબ્દો પણ વપરાયેલા છે; પરંતુ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત કરતાં દેસ્ય શબ્દોના ટકા ઓછા છે અને આગલ જણાવ્યા પ્રમાણે આર્યોની પવિત્રતમ વૈદિક ભાષામાં પણ અનાર્યોના શબ્દો પેસી ગયા છે, તે રીતે અનાર્ય શબ્દોના સંસર્ગથી સંસ્કૃત ભાષા પણ વધી નથી તો લોકભાષામાં એવા શબ્દો આવે એ સહજ જોઈ શકાય છે. ચૌદમા સૈકાની ભાષાથી ઠેઠ અદારમા સૈકા સુધીની ગુજરાતી ભાષામાં ક્યાંય ક્યાંય એવા શબ્દો વપરાયેલા છે અને તે વિશે યથાસ્થાન નિદર્શન પણ કરાવેલું છે. એવા ફારસી, બંગોરના શબ્દો ઘણા જ ઓછા આવેલા છે તે ધ્યાન બહાર ન જાય. ગમાર, તરકા,

સૂનત, ઓમરાઓ વગેરે શબ્દો એ જાતના છે. એવા પરદેશી શબ્દો અઢારમી સદીની કૃતિમાં પ્રસંગવશાત્ થોડા વધુ વપરાયા છે.

અહીં જણાવેલી કૃતિઓની અભિધેયવસ્તુનો પરિચય વિશેષપણે કરાવ્યો નથી, તેમ તેનો સાર પણ ચાલુ ગુજરાતીમાં આપ્યો નથી, અહીં માત્ર એક વ્યાકરણસાપેક્ષ શબ્દદૃષ્ટિની પ્રધાનતા હોવાને લીધે આગળના વ્યાખ્યાનોમાં એવું આપેલું નથી. તેમ છતાં મને લાગે છે કે પરિમિત શબ્દોમાં અમુક અમુક કૃતિઓનો સારભૂત પરિચય અહીં ઉપસંહારમાં આપું તો અસ્થાને નથી./

૨૧૧ અહીં સર્વ પ્રથમ આપેલી બારમા સૈકાની અમયદેવની કૃતિમાં
 કૃતિઓનું
 અભિધેય જૈનપરંપરાના ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રીપાર્શ્વનાથ મગ-
 વાનની સ્તુતિ છે. તેમાં એક સાચા મક્તની જેમ
 સ્તુતિકારે પોતાની દીનતા પ્રગટ કરેલી છે. અને તે

દીનતાને મટાડવા પરમેશ્વર પોતાનો સહાયે આવે એવી માગણી પણ અનેક રીતે જણાવેલી છે.

બીજી કૃતિ વાદી દેવસૂરિની બનાવેલી તેમના ગુણની સ્તુતિરૂપ છે. તેમાં ગુણનો મહિમા અને જેમની સ્તુતિ છે તે પુરુષનો સંયમવિષયક, જ્ઞાનવિષયક અને સાધુતાસંબંધી પ્રવર્ણ વર્ણવેલો છે.

ત્રીજી કૃતિમાં હેમચંદ્રના આઠમા અધ્યાયના ચોથા પાદમાંના કેટલાક દોષો છે, અને તેમનાં છંદોનુશાસનમાંનાં પણ કેટલાંક પદો છે. વધારા પદોમાં કેટલાંક તો હેમચંદ્રનાં પોતાનાં છે અને વધારે ભાગ લોક પ્રચલિત પદોનો છે. ત્રીજી કૃતિ, આગલી બે કરતાં વિશેષ લાંબી રાખે છે. આગલી બેનો વિષય મર્યાદિત હોવાથી તેની ભાષાઘટના પણ મર્યાદિત હોય ત્યારે ત્રીજી કૃતિનો વિષય તદન લૌકિક-લોકવ્યાપક છે, અર્થાત્ એની ભાષાઘટના દ્વારા તે સમયની ગુજરાતીનો સ્પષ્ટ સ્થાલ આવે તેમ જ તે સમયની ભાષાનું વંધારણ પણ સમગ્રી શકાય એ હેતુથી જ અહીં ત્રીજી કૃતિને વિશેષ સ્થાન આપેલું છે.

૨૧૨ તેરમા સૈકાની ત્રણ કૃતિઓ પૈકી પહેલીમાં જીવ, મન અને ઇન્દ્રિયોનો સંવાદ છે. એમાં ઇન્દ્રિયોના વિષયો—સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ અને શબ્દોના મોહક સામર્થ્યનું વર્ણન છે અને અંતે ઇન્દ્રિયનિગ્રહરૂપ સંયમની મહામણ કરેલી છે. ત્યાર પછી સ્થૂલિમદ્ર, વરહચિ, નંદ અને મન્ત્રી શકટાલની સંક્ષિપ્ત કથા છે, તથા વેદ્યાને ત્યાં જઈને પરમહંસવૃત્તિથી રહેનાર સ્થૂલિમદ્રના ચારિત્રનો પ્રકર્ષ ગવાયેલો છે.

બીજી કૃતિમાં જંબૂસ્વામિનું ચરિત્ર છે. જમ્બુકુમાર એક વૈદ્યપુત્ર છે, સંપન્ન છે, યૌવનવંત છે. તેણે સાક્ષાત મહાવાન મહાવીરની યાળી સાંભળી, તેથી આત્મરાજ્યનો નાશ કરનારા ક્રામ, ક્રોધ, લોભ, મદ, મત્સર, માન અને માયા વગેરેનું જેમાં પ્રાવલ્ય છે એવી દૈહિક વિલાસની પ્રવૃત્તિને તજી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો. આમ છતાં માતાનો ભક્ત તે જંબૂ માત્ર માતાના જ આગ્રહથી બાઠ કન્યાઓને પરણ્યો. પરણતાં પહેલાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય તે તે કન્યાઓના ચાલી-ઓને જણાવ્યો. ઘાલીઓએ એ વાત કન્યાઓને જણાવી અને તેમને બીજે પરણવાની સૂચના કરી છતાં કન્યાઓએ જંબૂને જ પરણાનો આગ્રહ રાખ્યો, જંબૂ પરણ્યો. રાત્રે ઘેર આવ્યો. ઘરમાં પ્રવૃદ્ધિ અટકી છે. હપ્તની ધમાલનો લાગ જોઈ પ્રભવ નામનો ચોર પોતાના સાથીદાર શ્વાતરિયાઓ સાથે જંબૂના ઘરમાં ચોરી માટે પેઠો. કોઈ વિચાના વહે તેને ધારણ મૂકી, ઘરનાં વધારે તેણે સૂઘાડી, દીધાં અને તાલ્યાં ડાહ્યાવાની કલ્પાયડે પેટીઓનાં તાલ્યાં છોલી નાસ્યાં. માત્ર એક જંબૂ ઉપર તેના ધારણની અસર ન થઈ પટલું જ નહીં પણ તે ચોરો ઉપર જંબૂની દૃષ્ટિ પડતાં જ તે વધા ધંધી ગયા—આમ કે તેમ એક પગલું પણ ન ચાલી શકે એવા સ્તબ્ધ થઈને ઝમા રહ્યા. જંબૂ તે ચોરોને કહ્યું ય હનફન કેત્તો નથી. તેમ તેણે તેમને થંમાવ્યા, પણ નથી. તે સો પોતે સચારના પ્રથમ પ્રહરમાં મહાવાન મહાવીરના

ચરણમાં સાધના માટે જતો હોવાથી એ વાત પોતાની સ્ત્રીઓને સમજાવે છે. અને સ્ત્રીઓ તેને અહીં રહેવા સમજાવે છે. પ્રભવ સાથે પણ તેનો વાર્તાલાપ થાય છે. પ્રભવને એ જોઈને આશ્ચર્ય થયું કે હું તો ધન અને સ્ત્રીઓ માટે ધાડો પાડું છું ત્યારે આ મહાનુભાવ તે વધું મૂકીને આરણ્યક જીવન જીવવા ઇચ્છે છે. છેવટે સવારે, જંબૂ, તેના માતા-પિતા, આઠે, સ્ત્રીઓ અને પ્રભવ, વગેરે વધા ચોરો મહાવીર પાસે જઈને ઘનવ્રત સ્વીકારે છે અને જીવનશુદ્ધિનો માર્ગ મેળવે છે. જતાં પહેલાં પ્રભવ, રાજા કોણિક પાસે જાય છે અને પોતે જેની જેની જે વીજ ચોરી હતી તે, અને તે વધું ક્યાં રાહ્યું છે તે સઘળું બતાવે છે અને રાજા-પ્રજાની ક્ષમા માગે છે. આ વધી હકીકત પ્રચલિત માપમાં કવિએ પ્રસ્તુત બીજી કૃતિમાં સરસ રીતે વર્ણવી છે.

* ત્રીજી કૃતિમાં ગિરનારનો રાસ છે. તેમાં ગિરનારનું, તેની યાત્રા અને તે સમયના કેટલાક ऐतिहासिक પુરોપાત્તો નામ-સ્મરણ છે. એ કૃતિ દેશીના રાગમાં છે અને અમુક ઘટ્ટવામાં વહેંચાયેલી છે.

૨૧૩ ચૌદમા સૈકાની નેમિનાથચતુષ્પદિકા (ચોપાઈ) માં નેમિનાથ અને આઠ ભવથી તેની સહચરીરૂપે રહેતી આવેલી રાજુલ વા રાજિમતી એ બેના પ્રેમનું વર્ણન છે. નેમિનાથ વીતરાગ થવાની ઘૃત્તિવાળા છે અને રાજિમતી તેમના તરફ આકર્ષાયેલી છતાં તેમનાથી ત્યજાયેલી હોઈ પોતાની હૈયા-વરાલ આ ચોપાઈમાં બરાબર બતાવે છે. કવિએ એ વસ્તુને બરાબર વર્ણવવા આ કૃતિમાં બાર માસ વર્ણવેલા છે અને તેમાં રાજિમતી તથા તેની સહચરીઓનો સંલપ ચીતરેલો છે. છેવટે રાજિમતી પણ નેમિનાથ પાસે જઈ સંયમિતી થઈને રહે છે. આની માયા પણ ચોલચાલની છે અને તે દ્વારા ચૌદમા સૈકાની ગુજરાતીનો આપણે ઘણો સ્પષ્ટ રૂપાલ મેળવી શકીએ એમ છીએ.

વીજી કૃતિ ધુલિમદ્રનો ફાગ છે. આમાં ત્યાગી ધુલિમદ્ર પોતાની પૂર્વ-

પરિચિત અને માટપ્રેમપાત્ર વેશ્યાને ત્યાં આવીને રહ્યા છે, છતાં ધુવ્ની જેમ ઇટલા વધા નિશ્ચલ રહ્યા છે કે જેથી વેશ્યા, વેશ્યા મટી પતિવ્રતા બને છે અને ગૃહસ્થધર્મ છે છે. પ્રસ્તુત પાગમાં વેશ્યા અને જતિ થૂલિમદ્ર વચ્ચે થયેલો સંવાદ સરસ રીતે ઓજસવી શબ્દોમાં વર્ણવાયેલો છે.

૨૧૪ ચૌદમા સૈકાનું ગદ્ય પણ નમૂનારૂપે મૂકેલું છે. તેની ભાષા તો ચોલચાલની જ છે. ગદ્યનો વિષય જૈન સંપ્રદાયની ધાર્મિક વિધિઓને લગતો છે. ઇટલે તેની ભાષા તલ્લપદી છતાં સાંપ્રદાયિક શબ્દોથી મિશ્ર થયેલી છે. આમ છતાં ય એ ગદ્યની ભાષા, પદ્યની ભાષા કરતાં ચૌદમા સૈકાની ભાષાનો વિશેષ સ્પષ્ટ સ્થાલ આપે એવી છે. વલી સંસ્કૃતના વિદ્યાર્થીઓ માટે સંગ્રામસિંહ નામના પંડિતે તે સમયની ચાલુ બોલીમાં 'જ્ઞાલ-શિક્ષા' નામનું એક વ્યાકરણ રચેલું છે. તેમાં સંસ્કૃતભાષાનાં નામ-રૂપો, ક્રિયાપદ-રૂપો અને વીજા અનેક શબ્દો સમજાવવા તે પંડિતે તુલનાત્મકદષ્ટિને પ્રધાન સ્થાન આપીને પોતાના સમયની પ્રચલિત ભાષાના પ્રયોગોનો આશ્રય લીધો છે. તે ગ્રંથમાંથી નમૂનારૂપે અહીં કેટલોક ઉત્તારો આપેલો છે. ભાષાના પ્રયોગોને સમજવા સાર કથાવાર્તાના સાહિત્ય કરતાં આ ઉત્તારો વિશેષ ઉપયોગી છે.

૨૧૫ પંદરમા સૈકાના પહેલા દસકાથી તે અંતિમ દસકા સુધીની ભાષાના નમૂના આપેલા છે. તે ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને પ્રકારના છે. ગદ્યના નમૂનામાં નાની નાની વાર્તાઓ છે. પદ્યના નમૂનાઓમાં સર્વ પ્રથમ કવિ અસાઈતની હંસાડલીનો ઉપયોગ પૂરતો ઉત્તારો લીધેલો છે અને વીજો ઉત્તારો કાપિ ભીમની સદયક્સની કથાને લગતો છે; એ ગદ્ય અને પદ્ય સમયના નમૂના પંદરમા સૈકાની ગુજરાતીનો ઘણો સ્પષ્ટ સ્થાલ આપે છે.

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનોને લગતાં બાંચન—પરિશીલન અને પરસ્પર તોલનને લીધે, મંજે, જે, ઘોઢો, ઘણો, અનુમ્મ, થયો, છે, ને, નાપરથી, વનજતાપૂર્વક, વહી,

શકું છું કે પદ કરતાં ગદ્યસાહિત્ય, માપાના બંધારણ, ઘડતર અને નાનાવિધ પ્રયોગોનો વધારે સ્પષ્ટ સ્થાલ આપી શકે છે. પદમાં તો કવિ, કવિતાના કારણે માપાના પ્રયોગો ऊपर પોતાનો સ્વચ્છંદ પણ ચલાવી શકે છે અને તેને ઊંધે (જન) ‘જન’ (સનાતન) ‘સનાતન’ જેવા વિલક્ષણ પ્રયોગો પેદા થાય છે; ત્યારે ગદ્યમાં તેમ કરવાનું સ્થાન જ નથી. તેમાં તો માપાનો સ્વાભાવિક સરલ પ્રવાહ વહે જાય છે તેથી તે તે સમયનું અકૃત્રિમ ગદ્ય માપા વિશે વિશેષ સ્પષ્ટ સમજ આપે છે.

પન્દરમા સૈકાના એકંદર છ નમૂનાઓને અહીં રજૂ કરેલા છે. ચાર ગદ્યના છે અને બે પદના છે. આ સૈકાની માપાનાં નામરૂપો, ક્રિયાપદો, સર્વનામો, વૃદ્ધતો અને વીજા અનેક શબ્દોનું નિદર્શન કરાવીને પન્દરમા સૈકાની માપાનો સવિશેષ પરિચય આપેલો છે તથા જૈન અને જૈન નહીં એવા કવિઓની માપામાં કશો યે ભેદ નથી એવી સ્થાપિત હકીકતને સ્પષ્ટતાપૂર્વક વધુ વીગતથી રજૂ કરેલી છે. બઠી, આગલ કહ્યા એવા ‘વાલ-શિક્ષા’ જેવા ‘મુઘાવબોધ ઔક્તિક’ (કુલ્મંડન)—માંથી પણ વીગતવાર ઉતારો મૂકેલો છે તથા કુલ્મંડનના જ ગુરુમાઈ શ્રીગુણરત્નસૂરિએ રચેલા ક્રિયારત્નસમુદાય-માંથી પણ ઉપયુક્ત ભાગ ઉતારી ક્રિયાપદો અને તેનાં ભૂતકાલ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન કાલમાં થતાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપો સંબંધી માહિતી આપેલી છે. આગલ સૈકાઓ કરતાં આ સૈકાની માપાની ચર્ચા વિશેષ સ્થાન રોકેલું છે.

૨૧૬ સોલ્હમા સૈકાની પાંચ કૃતિઓનો અહીં ઉપયોગ કરેલો છે. એમાં એક, જૈન કવિ લાવળ્યસમ્પત્તી છે અને વીજી ચાર અનુક્રમે નરસિંહ, પદ્મનાભ, મીમ (વીજો) અને કવિ માંહણની છે. આ વધી કૃતિઓમાંથી નામ વગેરેનાં નિદર્શનો આપી સોલ્હમા સૈકાની માપાનું સ્વરૂપ સમજમાં આવે તે રીતે ચર્ચા કરેલી છે. લાવળ્યસમયે સંસ્કૃતની જેવા માલિની વગેરે હંદો વાપરેલા છે તેના પણ યોડા નમૂના આપ્યા છે. સોલ્હમા સૈકાના કવિ

માંડળે ‘પાલંડ’ ‘હાસ્ય’ ‘મૂર્ખ’ વગેરે જુદા જુદા વીરો વિષયો પસંદ કરીને તે દરેક ઉપર વીરો વીરો કહીને એક એક વીરો બનાવી છે અને તેમાં કહીએ કહીએ અનેક ઝલાણાં (ઉપાખ્યાન) આપીને પોતાના અભિમત અર્થને વિશેષ સ્પષ્ટ કરેલો છે. આ વીરોઓમાં અર્થગ્રાંભીર્ય છે અને માંડળના મનના ક્રાંતિકારક ભાવ પદેપદે ભરેલા છે. અહીં એ વધી વીરોઓનો વીરગતવાર પરિચય ન આપી શકાય; પરંતુ એ વીરોઓમાં જેમ કવિ માંડળે ઝલાણાં બરાબર ગોઠવવામાં અજવ ચાતુર્ય દાખવ્યું છે તેમ પ્રાકૃત ભાષામાં ઝલાયેલા એક જૈનસ્તોત્રમાં તેના રચયિતાએ ગાથાએ ગાથાએ ઝલાણાં ગોઠવીને પોતાનું પાંડિત્ય પ્રગટવું છે. એ સ્તોત્રનાર કોણ છે? તે કયા સમયનો છે? વગેરે વીરગતો જણાઈ નથી તેમજ્ઞતાં માંડળ કરતાં તો એ પ્રાચીન હોવાનો ભાસ થાય છે. ઇટલે માંડળની કૃતિ ઉપર એ પ્રાચીન સ્તોત્રની અસર હોય તો ના ન કહેવાય. “.”

માંડળ

સ્તોત્રનાર

“ગુહિ મરિ તુ વિષ કાં દીડ?”

“જો મરદ ગુહેળં ચિય તત્સ વિસં

—૧ છી વીરો—૧૬

દિજાએ વીસ?”—જૈન સ્તો

સં૦ પુ૦ ૭૯, ગા૦ ૧૫

“પડી નાચઈ કિણું ધુંધડ?”

“જહ નચણે પયદા તા કિં ધુંધડ-

—૧૪ મી વીરો—૨૬૨

કરણે” —ઉક્ત પુ૦ ગા૦ ૨૧

“પાકે ભાંડ ન કાના જહડ”

“પકાણં ભંડાણં કિં પુણ કળ્યાઈ

* —૧૫ મી વીરો—૨૮૩

છગંતિ?” —ઉક્ત પુ૦ ગા૦ ૧૩

ઉક્ત સ્તોત્રનાર અને માંડળ વચ્ચે આ જાતનું વિશિષ્ટ સામ્ય જણાય છે અને તેથી ઉક્ત ‘ઓહાણવંધ’ માં શ્રીજિનસ્તોત્રનું કવિ માંડળે અનુસરણ કર્યું હોય એવી ઉક્ત ધરૂપનાને ટેકો મળે છે. કવિ માંડળ જૈનધર્મથી

પરિચિત્ત હતો તેમ સર્વધર્મસમમાવી હતો, એ તો એની વીંશીઓ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે જણાય છે.

૨૧૭ સત્તરમી સદીની ગદ્ય કાદંબરીનો તથા અમરેલીના શિલાલેખનો નમૂનો આપી પછી વિષ્ણુદાસના મહાભારતનો તથા નાકરકૃત આરણ્યકપર્વનો ઉત્તારો આપેલો છે. અને એ સૈકાની માપાનો સ્પષ્ટ રહ્યાલ આવે તે માટે પૂરતાં નિર્દર્શનો જણાવેલાં છે.

૨૧૮ આ પછી છેવટે અઢારમા શતકની ચાર કૃતિઓના નમૂના ઉત્તાર્યા છે. તેમાં પ્રથમ હદમીરલ (જૈન) કૃત લેમાહડાલિયાનો રાસ છે, બીજી કૃતિ કવિ રત્નેશ્વરકૃત ભાગવતની છે અને ત્રીજી આપણા સુપ્રસિદ્ધ કવિ પ્રેમાનંદની કૃતિ નટ્યકથા છે. છેક છેલ્લે ન્યાયવિશારદ—ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિજયજીની કૃતિનો નમૂનો પણ આપી દીધો છે. એ અઢારમા શતકની ગુજરાતી વિશે કશું લખવાપણું છે નહીં. એથી તેના નામ અને ક્રિયાપદોના પ્રયોગોનું માત્ર નિર્દર્શન કરાવ્યું છે. જે ગુજરાતી આપણે બોલિએ છિએ તે અને અઢારમા શતકની ગુજરાતી વચ્ચે એક જેવી છે એમ કહીએ તો ઓછું નથી. જરા તરા ઉચ્ચારણ ફેર સિવાય બીજો કશો ભેદ નથી અને એમ છે માટે જ એ ગુજરાતી વિશે કશું લખ્યું નથી, આ રીતે મેં કરેલી પ્રતિજ્ઞાપ્રમાણે અને મારી સમજપ્રમાણે મેં આપની સામે ચારમા શતકથી માંડીને અઢારમા શતક સુધીની ગુજરાતી માપાનો પરિચય આપ્યો છે અને તેમ કરી “ગુજરાતી માપાની ઉત્ક્રાંતિ” ના વિષયને મેં બની શકે તેટલો ન્યાય આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે! વલ્લી, જૈન, જૈન નહીં તેવા બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય, મુસલમાન અને પારસી એવા અનેક કવિઓની—પંડિતોની કૃતિઓના નમૂના અહીં આપેલા છે અને તેમની દરેકની કૃતિના શબ્દો વગરે આપી વાચકોને તે તે કૃતિઓની માપાનો પૂરો પરિચય મળે

તેવી રીતે યોગતથી ચર્ચા કરેલી છે અને એ રીતે હું મારી પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞાને, કૃપાલુ પરમાત્માની કૃપાથી અહીં પાર પાડી શક્યો છું.

૨૧૯ પ્રસ્તુત પ્રબંધમાં મેં પ્રધાનપણે શબ્દદષ્ટિએ જ વિવેચન કરેલું છે. એથી ગુજરાતી, ઇતિઓના જે નમૂનાઓ અહીં જણાવ્યા છે તેમનું કાવ્ય-દષ્ટિએ કે છેદદષ્ટિએ મેં લેશ પળ નિરૂપણ કર્યું નથી.

ઘડી, પ્રસ્તુત પ્રબંધમાં શુદ્ધ સાહિત્યની દષ્ટિએ ચર્ચા કરેલી છે. તેમાં ક્યાંય સંપ્રદાયભેદે વા એવા વીજા સસોચનાલ્યા ભાવે સ્થાન લેશ પળ નથી રોક્યું એ તરફ આપ સૌનું ધ્યાન લેવું છું.

હું જાણું છું કે, માયાની ચર્ચા સાથે ઇતિહાસ અને ભૂગોળની ચર્ચાને ગાઢ સંબંધ છે. અને એમ છે માટે મારે અહીં ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને ભૂગોળ વિશે જરૂર થોડું ઘણું કહેવું જોઈએ, છતાં આગલા પાનાઓમાં મેં એ વિશે એક અક્ષર પળ ઉચ્ચાર્યો નથી, પ્રયત્ન તો એ વિશે મારે વિશેષ કહેવાપણું નથી. જે કાંઈ તે વાત્રત આજ સુધી કહેવાઈ કે લખાઈ ગયું છે, તેમાં ચાસ નહું ઉમેરવાનું નથી. એથી અહીં એ વાત્રતનું પિષ્ટપેપળ ન કરવાનું જ ઉચિત સમજું છું.

૨૨૦ ‘ગુજરાત’ની વ્યુત્પત્તિ માટે ઘણા વિદ્વાનોએ ચર્ચા કરી છે. પ્રાકૃત ‘ગુજરત્તા’ અને સંસ્કૃત ‘ગુર્જરત્રા’ એ બન્ને ‘ગુજરાત’ની શબ્દો ઘણા જૂના છે. વિક્રમના નવમા દશમા સૈમ્બાના સંસ્કૃત-પ્રાકૃત શિલાલેખોમાં ‘ગુર્જરત્રા’ અને ‘ગુજરત્તા’ એ બન્ને શબ્દો વપરાયેલા છે. વીજે કેટલેક સ્થળે ગુર્જરધરા, ગુર્જરમણ્ડલ અને ગુર્જરદેશ એ રીતે પળ ‘ગુજરાત’ દેશને સૂચવેલો છે. વાદી દેવસૂરિ, દેશનાં ‘ગુર્જર’ શબ્દને નોંધે છે. (સ્વાદ્વાદરત્નાકર ૫૦ ૭૦૩ પં. ૧૧૧), આ. હેમચંદ્ર. “ગુર્જર; સૌરાષ્ટ્રાદિ;” (હિણાદિ. સૂ. ૧૦ ૧૧),

कहीने सौराष्ट्र वगैरे माटे 'गूर्जर' शब्दने वापरे छे. तथा "गूर्जरी स्त्री" नौधीने 'गूर्जरी' शब्दने गुजरातनी स्त्रीजाति—'गुजरातण'—माटे वापरे छे. अने तेमणे 'गूर्जरत्रा' शब्दने पण देश माटे वापरलो छे.

'* गूर्जर' शब्दनुं मूल गमे ते धातुमां होय परंतु हेमचंद्र ते शब्दने 'गूर' धातुमांभी नौपजावे छे. 'गूर' एटले 'गति करवी', 'आर्य' शब्दना मूलमां जेम 'गति' अर्थवालो 'ऋ' धातु छे तेम प्रस्तुत 'गूर्जर' शब्दमां पण 'गति' अर्थवालो 'गूर' धातु छे एम हेमचंद्रनो अभिप्राय छे. आपणा देशनुं नाम जे प्रजाना नाम साथे संकळायेलुं छे ते प्रजा खरेखर गतिशील ज हरो, नहीं तो क्यां ते प्रजानुं निवासस्थान अने क्यां आ आपणो देश ? आटलुं मोटुं अंतर गतिशील प्रजा ज छेदी शके' अने नहुं राष्ट्रस्थान निर्मी शके. "चराति चरतो भगः" नी उक्तिने, गूर्जरोए सार्थक 'करी छे. 'गूर्जरत्रा' शब्द तो प्राकृत 'गुज्जरत्ता' नो मात्र संस्कार जणाय छे. छेडाना 'त्ता' के 'अत्ता' नो विशिष्ट अर्थ समझी शकातो नथी. 'गूर्जरैः आत्ता गृहीता भूमिः गूर्जरात्ता' एम कहाने 'गुज्जरत्ता' के गूर्जर-त्रा' नुं मूल कल्पी शक्याय, पण ज्यांसुधी 'गूर्जरात्ता' शब्द माटे विशिष्ट संवादी उल्लेख न मळे, त्यांसुधी ए नरी कल्पना, ज कहेवाय—आ तो अंतिम 'त्ता' के 'अत्ता' नो अर्थ मेळववानी मात्र युक्ति कहेवाय. वळी, तद्धितनी प्रक्रियामां हेमचंद्र ७-२-१३३-१३४ सूत्रमां एक 'त्रा' प्रत्ययनो निर्देश करे छे अने 'देवत्रा वसेत्, मनुष्यत्रा' एवां 'त्रा' प्रत्ययवाळां उदाहरणो पण आपे छे, परंतु मारी समझ छे त्यां सुधी उक्त

. आपटेना संस्कृत कोशमां 'गूर्जर' अने 'गुर्जर' एम वने शब्दो नौबेला छे, तेम ज साक्षरवर केशवबाल शुवे अने चामनलालभाई दलाले 'गुर्जर' शब्दने वापरलो पण छे तेथी अही नै ए वने शब्दोनो उपयोग करेलो छे.

‘ત્રા’ પ્રત્યય લાગીને ‘ગુર્જરા’ શબ્દ વ્યવહારમાં હોય એ હકીકત મને ઠીક ઠીક રીતે ગળે ઉતરતી નથી. એ જ રીતે ‘ગુર્જરાટ’ ઉપરથી પણ ‘ગુજરાત’ શબ્દ આવી શકતો નથી. ‘ગુર્જરાટ’ માંનો ‘ર’ તો વાચ્યાપારને વળે કદાચ લોપ પામી જાય, પરંતુ અંત્ય ‘ષ્ટ’ નો ‘ત’ કેમ થાય ? વાચ્યાપારને પરિણામે ‘ઠ’ થવો જોઈએ. એ જ રીતે ‘ગુર્જરધરા’ ઉપરથી પણ ‘ગુર્જરા’ નથી આવી શકતો. ‘ગુજરાત’ એ કોઈ દેશ્ય પદ છે અને સંસ્કૃતમાં તેનું અનુકરણ ‘ગુર્જરા’ થયેલું છે. ‘સુલતાન’ નું સંસ્કૃત ‘સુરત્રાણ’ કરવામાં આવ્યું છે તેમ કોઈ સંસ્કૃતના મતે ‘ગુજરાત’ નું ‘ગુર્જરા’ બનાવ્યું હાશે છે.

અથવા સંભવ છે કે દેશવાચક ‘કુશાવર્તાઃ’ ‘આર્યાવર્તાઃ’ ‘બ્રહ્માવર્તાઃ’ ની પેઠે ‘ગુર્જરાવર્તાઃ’ ઉપરથી ‘ગુજરાવત્તા—ગુજરાયત્તા—ગુજરાત્તા’ આવ્યું હોય અને તે ઉપરથી કોઈએ ‘ગુર્જરા’ બનાવ્યું હોય.

સૌ નરસિંહરાવભાઈ કહે છે તેમ ‘ગુજરાત’ નો અંતિમ ‘તા’ કે ‘અત્તા’, ‘ઠાકોર’ ની ‘ઠ્યરાત’ જેવો છે. તેમનું આ કયન જ્યાં સુધી એ મોટે વિશેષ બાધકપ્રમાણ ન મળે ત્યાં સુધી તો મને સ્વીકારવા જોઈશે.

ચીની પ્રવાસી હ્યુઅનસિંગે પોતાની જાનમાં ‘કિયુચેલો’ શબ્દ ‘ગુજરાત’ દેશને માટે વાપરેલો છે; એથી એમ જણાય છે કે તે વ્યક્તે દેશ માટે ‘ગુર્જર’ શબ્દ જ વિશેષ પ્રસિદ્ધ હશે નહીં કે—‘ગુર્જરા’ કે ‘ગુજરાત’. લગભગ સાતમી સદીના ‘ચસુદેવહિંદિ’ નામના પ્રાકૃત ગ્રંથમાં ‘પેઢિયા’ ના મયાલવાલ પ્રકરણમાં ‘દ્વારિકા’ નગરીનું સુંદર વર્ણન કરેલું છે. તેમાં જણાવેલું છે કે— “અથિ પચ્છિમસમુદસંસિયા નિઝળજળવનિય-ગુણા ચત્તારિ જળવયા । તે જહા—ચાણદા કુસદા સુરદા સુકરદા તિ ।

તેસિં ચ જળવયાણં અલંકારમૂયા x x x નયરી બારવર્દ નામ”-પૃ. ૭૭)-“પશ્ચિમ સમુદ્ર કાંઠાનો આશ્રય કરીને ચાર દેશો આવેલા છે. આણદ્ય-આનર્ત, કુસદ્ય-કુશાવર્ત, સુરદ્ય-સૌરાષ્ટ્ર અને સુક્કરદ્ય એટલે શુષ્કરાષ્ટ્ર. કદાચ કચ્છના રણનો પ્રદેશ વા યરપારકરના રણની સાથે સંબંધ રાખતો સિંધનો પ્રદેશ ‘શુષ્કરાષ્ટ્ર’ શબ્દથી સૂચવેલો હોય. ‘સુક્કરદ્ય’ શબ્દનું સામ્ય શુષ્કરાષ્ટ્ર, શુક્તરાષ્ટ્ર કે શુક્લરાષ્ટ્ર શબ્દો સાથે છે. પરંતુ અહીં પશ્ચિમ સમુદ્રના અને રણના સંબંધને લીધે ‘સુક્કરદ્ય’ ऊपरથી ‘શુષ્કરાષ્ટ્ર’ ની કલ્પના સૂઝી છે.

કહેવાનું એ છે કે વસુદેવહિંદિ ગ્રંથનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં સુધીમાં આજના ગુજરાત માટે ઉક્ત શબ્દો સિવાય કોઈ બીજો શબ્દ પ્રચાર નહીં પામેલો હોય. ‘ગુજ્જર’ અને ‘આણદ્ય’ ના સમાસ ‘ગુજ્જરાણદ્ય’ દ્વારા પણ ‘ગુજ્જરતા’ પદ નથી આવી શકતું. આ બધું જોતાં ગુજ્જર, ગૂર્જર, ગુર્જરત્રા કે ગુજ્જરતા એ વર્ધા પદોની વ્યુત્પત્તિ વિશેષ શોધની અપેક્ષા રાખે છે.

૨૨૧ હેમચંદ્રે મળે ‘ગૂર્જર’ માટે ‘ગૂર્’ ધાતુની કલ્પના કરી; પરંતુ મૂળ શબ્દ ગૂર્જર નથી. એ તો ‘ગુજ્જર’ ऊपरથી ઉપજાવેલો શબ્દ છે અને ‘ગુજ્જર’ શબ્દનો ઉચ્ચાર પણ કાપળે જે જાતની જોડણી કરીએ છીએ તેવો જ છે વા અન્ય પ્રકારે છે એ બાબતનો નિર્ણય આપવો પણ કઠણ છે. ય્યાં સુધી એ શબ્દના મૂળ ધાતુની खरी કલ્પના ન આવે ત્યાં સુધી એ વિશે કાંઈ જ ન કહી શકાય.

પારસીમાં ગુજર, ગુજરના, ગુજરી, ગુજારના અને ગુજારા એવા પાંચ

પારસી
ગુજર

શબ્દો પ્રસ્તુત ‘ગુજર’ પદની સાથે શબ્દદષ્ટિએ સમા-
નતા ધરાવે એવાં છે. ગુજર એટલે ૧ નિકાસ-ગતિ,
૨ પેઠ-પહંચ-પ્રવેશ, ૩ નિર્વાહ. ગુજરના એટલે (મૂળ

ગુજર) વીતવું, પહોંચવું અને હાજર થવું. ગુજરી (મૂળ ગુજર) એટલે

દિવસે ગ્રીકે પ્હોર—સડકોની પાસે મરાતી વજાર. ‘ગુજારના’ નો અર્થ ઉક્ત ‘ગુજરના’ ને મળ્યા જેવો છે. ‘ગુજારા’ ઇટલે—૧ નિર્વાહ, ૨ નિર્વાહ માટે દેવાતો પગાર અને મહેસૂલ લેવાનું યાત્રું.

‘ગુજર’ નો વીજો ઉધાર ‘ગજર’ પણ પ્રચલિત છે; પરંતુ તે મૂલ્ય નથી કિંતુ ‘ગુજર’ ઝપરથી આવેલો છે અને ઘણું કરીને ‘ટાગોર’ નો જેમ અંગ્રેજોએ ‘ટાગોર’ ધ્વનિ બનાવ્યો છે તેમ જ એ ‘ગજર’ પદ પણ સર્જાયું છે.

૨૨૨ હેમચંદ્રના સમયે ગુજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા ઘણી વિશાલ હતી:

વિદ્યાવારિધિ, શ્રી આનંદશંકરભાઈ કહે છે (વર્તમાન

ગુજરાતની ભૌગોલિક મર્યાદા વર્ષ ૩૭, અંક ■ પૃષ્ઠ ૨૦૨) તેમ આપણો

ગુજરાત આનર્ત, સૌરાષ્ટ્ર અને લાટ એ ત્રણ પ્રદેશ

મળીને થયેલો છે. આનર્તની મર્યાદા—ઉત્તરે આબુ, પશ્ચિમે કાઠિયાવાડ, પૂર્વે માલવા, દક્ષિણે મહી, લંબાત, અને લગભગ નર્મદાકાંઠા સુધીનો પ્રદેશ છે. સૌરાષ્ટ્ર ઇટલે જ કાઠિયાવાડ અને લાટ તે, કે જેનું મુલ્ય નગર મરુચ છે. લાટનો વિસ્તાર મહી અને નર્મદાથી માંડી દક્ષિણે નવસારી અને ટમણ સુધી. લાટનું મુલ્ય બંદર સોપારા. ‘કચ્છ’ અને ‘સીચીર’ એ બે વિશાલ ગુજરાતના પાકોશી પ્રદેશો છે.

અહીં જે જે કૃતિઓના નમૂના આપ્યા છે તેના કરનારા, એક અપવાપ સિવાય બધા તલ ગુજરાતના છે એ ધ્યાનમાં રહે.

આપણે જે સમયમાં રહિએ છીએ તે છે તો એક રીતે સુવર્ણયુગ; પરંતુ ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, અવધ, વંગાલ અને સત્કલ વગેરે આપણા ભારતીય પ્રાંતોની ભાગ્ય વર્તમાનમાં એકત્રીબાંધી ઇટલી પિત્ત ખાસે છે કે, લેને

લઈને આપણા રાષ્ટ્રીય સંગઠનમાં મોટી નહતર આવે છે, અને તે સ્થિતિ સોનાની થાળીમાં મેલ જેવી છે.

૨૨૩ આજથી પાંચસે વર્ષ પૂર્વે કે તેથી ય વધારે પૂર્વના સમયમાં આપણા દેશની સ્થિતિ આવી ન હતી. તે સમયે જે પાંચસે વર્ષ પૂર્વે એક જેવી માયા અને તે સંબંધે ઉદાહરણો માયા ચાલતી તે લગભગ પ્રત્યેક પ્રાંતવાસીની સમ- જ્ઞમાં આવી જાય એવી એક જેવી હતી અને આને લઈને આપણે તે સમયે માપાદૃષ્ટિ એક પ્રજા જેવા હતા, આ માટે ચૈ-ચાર ઉદાહરણો પૂરતાં છે.

સમય મોઢામાં મોઢો તેરમો સૈકો—

વજ્રયાનસંપ્રદાય—સરહપા સિદ્ધ, નિવાસ—પૂર્વભારત નાલંદા.

“ ઘોરંધારે ચંદમણિ જિમિ ડજ્જોઅ કરહ
પરમ મહાસુહ એકુ યણે દુરિઆ અશેપ હરડ ”.

“ જહ નમ્મા વિઅ હોઈ મુત્તિ તા સુનહ—સિયાલહ
લોમોપ્પાટને અત્થિ સિદ્ધિ તા જુવ્વનિતંત્રહ ”.

“ પિચ્છીગહણે દિઠ મોક્ખ તા મોરહ ચમરહ
અન્ને મોઅણે હોઈ જાણ તા કરિહ તુરંગહ ”.

આ માયા, પૂર્વભારતમાં આવેલા રાજગૃહ—નાલંદામાં વસનાર એક સરહપા નામના સિદ્ધ પુણ્યની છે. તેમા માર્મિક ઉપદેશ છે. એની તે તલ્લપદી માયા છે. આની સાથે હેમચંદ્રના તથા સોમપ્રભના આગલ જણાવેલા દોહાની માયાને સરસ્વતશો તો લેશ પણ ફેર નહીં જણાય. ક્યાં પાટણ અને ક્યાં નાલંદા ? છતાં આટલું વધુ માયાસામ્ય હતું. કળ્હપા, મહોપા

અને જ્યાનંતપાનાં પણ આવાં જ પદો છે, પરંતુ વિસ્તારભયનાં કારણે તેને અહીં નથી આપતો.

૨૨૪ જ્ઞાનેશ્વર નામના સમર્થ ગ્રંથકાર મહારાષ્ટ્રમાં થયા છે. તેમની ગીતામાં ‘અવધારિજોજી’ ‘વોલે’ ‘જરી’ ‘વોવડી’ ‘કાઈ’ ‘પુત્રસ્નેહ’ ‘વ્યાજે’ (તૃતીયા), ‘પુસ્ત’ (પૂઠત), ‘હરિલ’ (હરલ), ‘કીજે’, ‘અપેલિજે’ ‘વિજત’ ‘મજ પ્રતી’ ‘નૃપનાથુ’ ‘વિકાંતુ’ ‘દેલ (જો)’ ‘મયિજે’ ‘રૂપજે’ ‘જાલિજે’ ‘તેળે’ ‘સુલે’ ‘કારણ્યે’ (તૃતીયા) ‘કીજે’ ‘મોગિજે’ ‘અર્જુન’ ‘કિજસી’ ‘સાંડિજે’ (છાંડિજે), ‘વેદિજે’ ‘સ્વીકારિજે’—જેવા અનેક પ્રયોગો ગુજરાતીને મળ્યા આવે છે. જ્ઞાનેશ્વરનો સંમય લગભગ ચૌદમો સૈકો છે. એમની ગીતાની ભાષા અને ચૌદમા શતકની કોઈ એક ગુજરાતી શૃતિની માળા—એ બેની વિશેષ ક્ષીણવદ્યી તુલના કરવામાં આવે તો મને લાગે છે કે તે બે વચ્ચે સમાનપણું વધારે જાણી શકાય.

૨૨૫ ‘ઢોલા મારૂરા દુહા’ની ભાષાને માધ્યમિક રાજસ્થાની રૂપે ગણેલી છે. તેનો સમય તેરમા સૈકાથી શરૂ થાય છે:—

“આઢા હૂંગર મુઝે ઘણી તિયાં મિલીજઈ એમ ।

મનિહૂં લિણહિ ન મેલિયડ ચકચી દિણિયર જેમ ॥ ૭૨ ॥

ઝૂં એ હૂંગર સંમુહા ત્યૂં જઈ સજ્જણ હુંતિ ।

ચંપાવાડી ભમર ઝ્યૂં નયણ લ્યાઈ રહંતિ ॥ ૭૩ ॥

જિણિ દેસે સજ્જણ વસઈ તિણિ દિસિ વજ્જડ વાડ ।

રઝાં લ્યો મો લમ્મસી ઝહી લાલ પસાડ ॥ ૭૪ ॥

કડબા ! દિઠં વધાઈયાં પ્રીતમ મેલઈ મુઝા ।

કાઠિ વલેજડ આપણડ મોજન દિઠંલી તુઝા ॥ ૭૫ ॥

जब सोऊं तब जागवइ जब जागूं तब जाइ ।

मारू ढोलउ संमरइ इणि परी रयण विहाइ ॥ ७६ ॥

आ भाषा पण आपणी तेरमा—चौदमा शतकनी गुजरातीनी जेवी छे. फेर घणो ज ओछो छे.

आ संवंधे विशेष जिज्ञासावाळा अम्यासीए दोहाकोश (कल्कत्ता संस्कृतसिरिज्ञ), डाकार्णवतंत्र (कल्कत्ता संस्कृतसिरिज्ञ), टोलमारूरा दूहा (काशी-नागरीप्रचारिणी सभा), ज्ञानेश्वरीगीता (राजवाडेनु संपादन) वगैरे प्राचीन लोकभाषाना ग्रंथोनी भाषानुं गंभीरपणे अवलोकन करहुं आवश्यक छे.

२२६ आ बाबत नीचेनां अवतरणो मांचवाथी विशेष स्पष्ट थाय एम छे. ए अवतरणो नागरीप्रचारिणी पत्रिका (काशी वर्ष ४६ अंक ३ नवीनसंस्करण कार्तिक १९९८ संप्रा० नाहटाजी) मांथी लीधेलां छे. अवतरणो बर्धा गद्य छे अने चौदसी सदीनां छे. अवतरणोमां कशो फेरफार न करतां तेमने ययामुद्रित अहीं उत्तारेलां छे. अवतरणोमां मुद्रणनी अशुद्धि जणाय छे खरी; परंतु मूल आधार बिना तेने बगर सुधार्ये ज चलाबी लेवी पडी छे. चार अवतरणोमां वीजुं, माल्वानी भाषानुं द्योतक छे. वीजुं पूर्व देशनी भाषानुं सूचक छे. चौथुं महाराष्ट्री वाणीनुं निदर्शक छे अने पहेला अवतरणनी भाषानुं विशेष नाम अवतरणमां कळवतुं नथी तेम छतां ए पहेल्ले, सरखामणीनी दृष्टिए जोतां प्राचीन गुजरातीनुं जणाय छे.

योजके आ चारे अवतरणो जुदा जुदा चार देशनी चार नायकाना मुखमां भूकेलां छे :

(१) “ अहे बाई एह तुम्हारा देसु कवण लेखा माहि गणियइ ।
किंसउ देसु गुजरातु, सांमलि माहरी वात । एउ जु लाधउ माणुसओ

जमारवो, आलिमात्रि कांड छारउ । ए जि सम्यक्त्वमूल वारह वत
पालियहि × × × आशातना टालियहि । पूजिय श्रीआदिनाथ देवता, पापु
नासिइ शत्रुंजय सेवता ।

अनी किसउ घणउं भणियइ माहरी माइ, एह देसु गुजराति छाडी
वारि अनइ अनेरइ देशि किसी परि मनु जाइ । जिणि देशि मादल तणा
धोंकार, तिबिळ तणा दोँकार, वंश तणा पोंकार, नृत्य तणा समाचार, ताल
तालकार, आवजी—पखावजी—पटाघजी—खंधायजी—भृंगलिया—करडि—
झहरि—पडह—समेतु पंच सबहु वाइयइ । गूजरी गीतु गाइयइ । लास्यु
सांडवु नाचियइ । मृदंगु वाइयइ । ”

(२) “ जब मालवा देश की बावली बोलण लगी, तब अवर देश
की परिभागी । दिखु रे मोरी बहिणी पुणि पुणि मोरा देसु काहउ
चक्राणहि । मोरा देश की बात न जानहि । जिणि देशि मंडवगढ केरा
ठाउ, जयसिंघ देव राउ । मसूर का थान, अवर देश का काहउ मान ।
काटा सूतु अर तुइणा, कोरा साडा अर भूणा । छली अर बाजणी
पेटिली अर नाचणी, दिखु रे मोरी बहिणी । बलि बलि काहउ बिठलाइ,
तोरा बोल्या सहु वाइयइ । मालव देश की परिनीकी सिरि की टीकी ।
सेत चीर का साडा । पूजियइ आदिनाथ युगराज ” ।

(३) “ अथ पूर्वी नायिका का बोल्या सुणहुगे रे भइया । इथु जुगी
जाणिवउ धीरे, दिखु रे मोरी बहिनी पुणि पुनि मोरा देसु कितबु खर ति
आहि । मोरे देस की बात न जानसि, जेहि देस ऐसे मानुस कैसे—इक्कु
धीरे धीरे विवेकिए । पर मद्रापके मोडन मराट मल्ल, तुम्ह कतुके जान,
कतुके परान, बन्ना की आन । अम्हां तुम्हां बडा अंतर आहि । कइसु अंतर,
तुम्ह के मानुस तरि मोटे, ऊपरि मोटे विचि छोटे । अत अम्ह के मानुस

तारि नान्हे ऊपरि नान्हे विचि पून कर सु साठविउ आहि । अइस दीसतु
हइ जइसा पूनम का चांदु । अध कोदव के चावर खाइयहि, गीतु गाइयइ ।
सुठि नीके वानिए वसहिं । कइसे वानिए ।”

(४) “मरहठी तारि हा या जनमु आवागमणु कवणा गति न
होइ रे बप्पा । तारि भविक जनसं पुच्छिसि भइं अनिक देस देशांतर
चातुर्दिशा मागुं मया देखुणी । अपूर्वु सर्व तीर्याचा भेटु गीत राचु
गीतह्यास फट समस्त गूमटा । तरिया इकि नहीं सागिन पुरी सत्तारि
सहस्र सहस्र गुजराताचा भीतरि गिरि सेतुर्जचा ऊपरि । श्रीनयमनाथाचा
रंगमंडपि अनिक गीत ताल एकाग्र चित्तुं काण्णी । निजकरफमलाचा
द्रव्य उपार्जनी । परमेसर वीतरागाचा भवनि वेचनी पुनरपि जनमुनिवारिणे
अहं एवमेव सत्यं ।”

आ बाबत देवानांप्रिय प्रियदर्शी राजा अशोकनां शासनोने प्रधानतः
लक्ष्यमां राखी ‘आर्यावर्तनी सर्वं गम्य लोकभाषा’ संबंधे एक निबंध लिखवा
जेवो छे. ए विशेष अहीं विशेष लिखतां विषयातर थवाना भयने छीये
आटलेयी ज अटकुं छुं; परंतु मारी खात्री यई छे के आपणे त्यां समग्र
देश समझी शके एवी एक लोकभाषा जरूर हती अने वर्तमानमां पण
छे; परंतु आपणुं भारतंभ्य, ए हकीकत कळवा देतुं नथी, एवी परिणामे
आपणे बधा भारतवासी भाषादृष्टि ए अभिन्न—एक—छतां परस्पर विरोध-
पोषक भिन्नताने अनुभवी रखा छिए.

आ रीति उक्त उदाहरणोथी एम स्पष्टपणे मात्तम पडे छे के पूर्व
भारत, दक्षिण अने आपणो गुजरात ए बधा बचे एक एवी लोकप्रति-
निधिक लोकभाषा—प्राचीन बोली—प्रवर्तती हती अने तेने ते दरेक देशनो
समाज समझतो हतो त्यारे आ सुवर्णयुगमां आपणुं ए जातनुं भाषा-

સમતાનું તત્ત્વ ગમાઈ ગયું છે અને આપણે બધા પ્રાંતવાસી, એક ભારત-વાસી છતાં ભાષાદૃષ્ટિએ ટુંડ ટુંડ થઈ ગયા છીએ.

૨૨૭ જે વચ્ચે પ્રાંતે પ્રાંતના લોકો યાત્રાનિમિત્તે, પ્રવાસનિમિત્તે, વ્યાપારનિમિત્તે નિરંતર મેળા થતા હતા, ગુજરાતના વણજારાની પોઠો નીચે ઠેઠ રામેશ્વર સુધી અને ઉપર ઠેઠ કાચુલ સુધી જતી હતી; તથા પૂર્વમાં મણિનગર સુધી પહોંચતી હતી, તેમ દક્ષિણના, પૂર્વના અને ઉત્તરના વણજારાની પોઠો આજના દેશને સુંદી વચ્ચે હતી અને ગામેગામ મહિનાના મહિના સુધી પડાવો પડતા હતા. જે વચ્ચે ભારતીય નીજામાઓ ભારતના પ્રત્યેક જલ્મમાર્ગો દ્વારા ભારતમાં બધાં વંદરોમાં પહોંચી શકતા હતા, કાશી-વિશ્વનાથનો યાત્રી ગંગાજલ્મની કાંબેડે યાત્રા કરી ઠેઠ રામેશ્વરસુધીનો માર્ગ પગે કાપતો હતો, મોટા મોટા જૈનસંઘો પગપાળા પાર્શ્વનાથપહાડ સુધીની યાત્રા કરતા હતા અને સર્વ સંપ્રદાયના ત્યાગીઓ પગે ચાલી ચાલીને ગામેગામ ભારતીય સંસ્કૃતિનો ઘોષ ગજવતા હતા તે વચ્ચે આપણા આજના દેશમાં હાલમાં એક જેવી બોલી પ્રચલિત હતી.

વચ્ચે, આપણા મોટા પુણ્યો પણ લોકવ્યાપક ભાષામાં જ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવતા હતા, તેઓ સંસ્કૃત-દિમાવાના પ્રખર પંડિતો હતા છતાં લોકવ્યાપક ભાષા ઉપર તેમનો અસાધારણ અધિકાર હતો, અને તેને લીધે જ ભારતીય ગ્રામજનતા સાથેનો તેમનો સંસર્ગ અલગ રહ્યો હતો.

૨૨૮ યારથી આ બધું છિન્ન-મિન્ન થયું, પ્રાંતપ્રાંતનો વ્યવહાર તૂટી ગયો અને પંડિત લોકો સંસ્કૃતપ્રિય જ બની બેઠા, ત્યારથી ભાષાની એકતા તૂટી અને નગર તથા ગ્રામ વચ્ચેનું એકતાનું સૂત્ર પણ તૂટ્યું. મોટી મોટી રાજ્યક્રાંતિઓ, રાજા અને પ્રજામાં ધનનું સર્વોપરિ ગ્રાધાન્ય, રાજાઓની ધર્મધતા, પ્રજામાં સ્વરક્ષણના સામર્થ્યનો અભાવ, પથ્થરખાણીનું પાણી સિંચનારા

ધર્મગુહ્યોનો અભાવ, ગ્રામજનો તરફ નાગરિકોની ઉપેક્ષા તથા સર્વધર્મસમ-
ભાવની ભાવનાની ધ્રુવી અને જન્મજાતિવાદની ધર્મરૂપતા વગેરે અનેક કારણો
આપણી માથાની તથા આપણાં નગર અને ગ્રામની એકતાનાં ધ્રુવ છે. અને
આપણા માથાના નિમિત્તરૂપ છે. આજ સુધી પણ તે પરિસ્થિતિ મટી નથી. તેમ
થવાનાં સર્વ કારણો હવે તો તદ્દન સુલુપ પડી ગયાં છે, વળી, અત્યારનો ગમે
તે પ્રાંતનો સાક્ષર, અધ્યાપક થા વિદ્યાર્થી પોતાની બોલચાલની માથામાં પણ
કાં તો સંસ્કૃત શબ્દો વધારે આપે છે અથવા અંગ્રેજી શબ્દો અધિક
લાવે છે, પરંતુ માતૃભાષા અને તેના તત્વપદા શબ્દો તરફ લક્ષ્ય
નથી કરતો, અને જ પરિણામે માથામાં અદ્યતા વધે છે અને
તેઓનું બોલેલું થા લખેલું સાહિત્ય, ગામડામાં રહી શેતી કરનારા, કોશ
હાંકનારા કે બીજા ગ્રામવાસી સુધી પહોંચતું નથી. તે સાક્ષરો, અધ્યા-
પકો અને વિદ્યાર્થીઓ તથા પેલો ગ્રામવાસી એક પ્રાંતના, એક ગ્રામના
હોવા છતાં એક બીજાને પરદેશી જેવા લાગે છે. આમ થવાથી ગ્રામ અને
નગર, સાક્ષર તથા નિરક્ષર એ બધા વચ્ચે ભેદની ભીંત, તિરસ્કારની રીત
વગેરે અંતરાયો ઝુમા થયા છે અને તેનું પરિણામ પણ આપણે આકાશમાં
આકાશ ભોગવી રહ્યા છીએ.

૨૨૯ અત્યારના ગમે તે પ્રાંતના નાગરિક અધ્યાપક વર્ગ અને નાગરિક

માતૃભાષાનો
વિશિષ્ટ અધ્યાસ

છાત્રવર્ગને જોડેશું અને તેમની સાથે એક બે ઘડી
વર્તાલાપનો પ્રસંગ યોજીશું તો તેમની પાસે કોઈ
એક માતૃભાષા જેવું વિચાર દર્શાવવાનું વાહન છે

કે કેમ ? એવો પ્રશ્ન થયા વિના નહીં રહે.

આ પરિસ્થિતિ મૂલ્યથી જ ઉચ્છેદનીય છે. આપણા અધ્યાપકો અને છાત્રો
પોતપોતાની માતૃભાષાના અધ્યયન તરફ અને તેના તત્વપદાપણા તરફ
ગંભીરતાથી જોશે, તત્વપદા માથાનું સારું અધ્યયન કરશે અને માતૃભાષાને

સમજનારની સાથે માતૃભાષાને જ બોલવાનું વ્રત લેશે તો ઉક્ત સ્થિતિ આપોઆપ ટટ્ટી જશે. ગામડાં અને નગરો સંઘાઈ જશે તથા સર્વસાધારણ જનતા અને શિક્ષિત જનતા ધ્વજે જે કૃત્રિમ ભેદ ઊભો થયો છે તે આપો-આપ તૂટી જશે. જે સ્થાન અત્યારે અંગ્રેજીને આપેલું છે તે સ્થાને માતૃભાષાને વેસાડીએ અને અત્યારનું માતૃભાષાનું સ્થાન અંગ્રેજીને આપીએ તો વધું સરલ રીતે સાધી શકાય એમ છે. આ માટે આપણે પોતે જ ધારીએ તો ઘણું કરી શકીએ એમ છીએ. અત્યારની આપણી ભાષાવિષયક દુઃખદ સ્થિતિ ધ્યાના કારણનો આરોપ વધારેમાં વધારે આપણા ઊપર જ છે. શુદ્ધ સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞાને પાછનારો, કોઈનો પણ અનાદર નહીં કરીને શુદ્ધ અને અમિશ્ર એવી રુઢ તલ્લપદી સ્વભાષામાં જ બોલવાની અને લખવાની પ્રતિજ્ઞા લ્યે તો આપોઆપ ભાષાનો ઉત્કર્ષ થવાનો જ. આ પ્રયત્ન આપણે નહીં કરીએ તો બીજું કોણ કરશે ? ભાષાની સમૃદ્ધિ ધધારવા માટે જે અત્યારે અનેક સંસ્થાઓ વિદ્યમાન છે તેમણે માતૃભાષાના પ્રકર્ષ માટે પ્રયત્નપૂર્વક પ્રયત્ન સેવવો જોઈએ. ભાષાનાં પ્રાચીન સાહિત્યનાં સુંદરમાં સુંદર સંપાદન-સંશોધન અદ્યતનરીતે કરવાં-કરાવવાં જોઈએ. ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્યના ઉપાસકોને ઉત્સાહિત કરવા જોઈએ અને પ્રાકૃત તથા પ્રાચીન ગુજરાતીના હાંતીલા અભ્યાસીઓ વડે તે માટે ઉદારતા પણ દાખવવી જોઈએ. ભાષામાં વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર, ધ્વનિશાસ્ત્ર, જોડણીના સિદ્ધાંતો વિશે અને-અનેક પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાં જોઈએ. ગુજરાતી ભાષાનું સર્વાંગીણ વ્યાકરણ, પ્રામાણિક શબ્દકોશ, પ્રામાણિક વ્યુત્પત્તિકોશ, પ્રામાણિક પિંગલ વગેરે ભાષાનાં પોષક અંગોની યામી હવે ક્યા સુધી રહેશે ? અત્યારે તો આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીના વ્યાકરણમાં પણ અંગ્રેજીની છાયા પથરાયેલી છે એ શું આપણે માટે લજાસ્પદ નથી ? સંસ્કૃત કે અંગ્રેજી ભાષાને આપણા બુદ્ધિપોષણ માટે મહેતુ ઉપયોગમાં લઈએ પરંતુ તે દ્વારા આપણી

તલ્લપદી માતૃભાષાનું શોષણ ન થાય એ ધ્યાનમાં રહેલું જોઈએ. જ્યાં સુધી માતૃભાષાનું તલ્લપદું દૂધ આપણે ન પીઈએ ત્યાં સુધી માતૃભાષાના ઉદયનો સૂર્ય જગાયો કઠણ છે.

જેવો પૂર્વે હતો એવો સમય ફરી આવે એટલે આપણા બધાની એક ભાષા બને અને ગ્રામ તથા નગર વચ્ચે તથા સાક્ષર અને નિરક્ષર વચ્ચેનો ભાષાનો અંતરાય તૂટી જાય—એવી પરમાત્મા પ્રતિ મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે અને ‘ગુજરાતી ભાષાની ઉત્ક્રાંતિ’ નાં ભાષણોની સમાપ્તિ કરતાં મને લાગે છે કે એ પ્રાર્થના વિશેષ ઉચિત જ છે.

परिशिष्ट :—

‘छे’ क्रियापदनो वृत्तांत आपतां आगळ जणावी गयो छुं के ‘अस्’
 ना अंत्य ‘स’ नो ‘छ’ यवाथी ‘अछइ’ रूप
 ‘छे’ नो विशेष याय अने तेमांथी ‘छे’ पद नीपजे. हेमचंद्र ‘अस्’
 चर्वा नुं ‘अत्थि’ रूप ज आपे छे एटले ‘अस्’ ना ‘स्’
 नो ‘छ’ कल्पवो के केम ए एक प्रश्न छे. ‘अत्थि’ ने बदले एक स्थले
 ‘अत्थइ’ रूप वपरायेछुं छे.

मलधारी राजशेखरसूरिए रचेल ‘नेमिनाथफागु’ मां—

“राइमए—सम तिहु मुवणि अवर न अत्थइ नारे ।

मोहनबिहिरि नवलडूडीय उप्पनीय संसारे ॥ ७ ॥”

(अर्थात्—ब्रण भुक्नमां राजिमती जेथी बीजी थोई नारी नथी. ए,
 संसारमां नवल एवी मोहन बेल ऊपजेली छे.)

ए गाथामां ‘छे’ ना अर्थमां ‘अत्थइ’ क्रियापद वपरायेछुं छे. मारी समझ
 प्रमाणे ए मुद्रणदोष पण नथी. ज्ञानेश्वरीगीतामां अनेक स्थले ‘छे’ ना
 अर्थमां ज ‘आथी’ के ‘आथि’ रूप वपरायेछुं छे. चालु मराठीनुं ‘आहे’
 रूप ‘अस्’ ना ‘स्’ नो ‘ह’ थईने नथी आब्युं परंतु ‘आथी’ ना ‘थ’ नो ‘ह’
 थईने आब्युं छे अने ‘आहे’ लाबवानो ए क्रम मने विशेष उचित जणाय छे.
 ते ज प्रमाणे ‘अस्’ ना ‘स्’ नो ‘छ’ न करतां ‘अस्’ ना उक्त ‘अत्थइ’
 ऊपरथी ‘त्थ’ नो ‘छ’ थई ‘अच्छइ’ अने तेमांथी अच्छइ—छइ—छे एम ‘छे’ नी
 व्युत्पत्ति करीए तो सरल क्रम लागे छे. तवर्गनो चवर्ग यवानुं सुप्रतीत छे
 अने प्राकृतमां ‘थ’ नो ‘छ’ परिणाम सूत्रसिद्ध छे. मिथ्या—मिच्छा,
 तथ्य—तच्छ, पथ्य—पच्छ, सामर्थ्य—सामच्छ. (८-२-२१-२२, हेम०)

विशेषशब्दोनी सूचि

अकबर-५५३

अघेडालुं-९

अघोष-५, ७

अच्छह-२७२, ६६३

अट्टकया-१०६

अणहिलपुर-३१५

अतरू-४०

अतिविद्वत्तम-७

अतिविद्वत्तर-७

अद्दमाण (अब्दुल रहेमान)-१४४
४३८, ४४७

अनाडी-१९६

अनार्य (शब्द)-२७

अनार्य (भाषा)-२८

अनार्यजनसंपर्क-२२

अनुदात्त-६, ७

अनुप्रदान-५

अनुयोगद्वारसूत्र-१०५

अनुत्थान-५

अनेकान्तजयपताफा-२२१

अनेरा-४०९

अपभ्रंश-१, ८२, ५०, १०३-भाषा-
सर्वा १५४ थी १७८

अपभ्रष्ट-१५७

अपशब्दो-५०

अपराध-१९३ (अवराधम)

अप्राप्यकारी-३

अफगानीस्तान-१५१

अभयदेवसूरि-११३, २१९, २२५,
२४७, २८६, २९८, ३०१, ३४९,
६३५, ६४१

अभयदेवप्रबंध-२१९

अभिधानचिंतामणि-जुबो हेमचंद्र

अभिनवगुप्त-१६०

अभ्यंकरशास्त्री वासुदेव-१२, २६

अमरकोश-४३, ८७, ८९, ९०, १३८,
१३९, १४०, १४३, १९४, २५०
अमरेली (नो शिलालेख)-५५३,
५५४, ६४७

अमृतकोटितुं-१०

अयोध्या-४२

अर्दाग्वीरा (लक्ष्मीधर बेरामकृत)-४६१,
४७७

अर्धमागधी-१०३, -भाषावर्चा १०७ थी
१२०

अर्जुन-१११

अर्वाचीन सिंधी-१५३

अत्यप्राण-७

अत्यप्राणता-५

अवध-६५२

अवहट-१७४

અવેસ્તા-૨૫૩

અવેસ્તાપ્રંથો-૧૫૩

અવેસ્તાવાળી-૪૭૬, ૪૭૭

અશોકની ધર્મલિપિઓ-૨૯, ૧૦૬,

૧૪૮, ૬૩૪, ૬૫૭

-ની ભાષા ૧૦૩

અસ્-૭૮

અસ્તાદત-૪૫૪, ૪૫૭, ૪૬૩, ૪૭૮

૪૭૯, ૪૮૦, ૪૯૧, ૬૫૪

અંગઝવાંગ પ્રંથો-૨૯, ૧૧૫

અંગ્રેજી-૧૦૨, ૧૦૩, ૬૬૦

અંગ્રેજો-૩૫

અંતઃપુર-૧૪

અંધકાર-૩

અન્તલ (અગ્ર)-૪૨

આર્યો-૨૬, ૩૪, -નું ગૃહિણીપદ-૩૫

આર્યવર્તો: ૬૫૦

આર્યભાષા-૨૮

આર્યમ્-૧૦૮

આર્યપ્રાકૃત-૧૦૩, ૧૦૭

આવરોઝાવરો-૧૯૭

આવર્યકચૂર્ણિ-૧૭૧, ૧૭૨

આવર્યકમૂઝ-૧૦,

આવેસ્તિક-૩૨-ઉચ્ચારણ-૧૯

આખ્યો-૨૯૩,

આસામી-૧૦૨

આસ્ત્રપ્રયત્ન-૫, ૬, ૧૫

આલ્બકસ્ત-૧૦૭

આંગમે-૩૨૯

આંવાજું-૯

હિન્દાદિ ઋષિઓ-૪૭

ઈશ્વર-૩

ઉકનાહ (અથવિશેષ)-૪૫

ઉસનુ-૭૮

ઉચ્ચારણ-ની અસાજકતા ૩૨

-ના દોષો ૨૧, ૩૨

-ના ભેદ ૨૬, ૩૩

ઉચ્ચયિની (સંશેયેષ) ૪૨

ઉટ્ટુર્બર્ડસ-૧૯૭

ઉલિયા-૧૧૦

તળાદિ-જુઓ હૈમચંદ્ર

આક્રશ-૯

આચારાંગ-૨૯, ૧૧૫, ૧૪૮

આણદા-૬૫૧

આત્મા-૩

આદિમ જાતિઓના શબ્દો-૪૩

આદેશ-૮૦

આનર્ત-૬૫૧

આનંદપુર-૪૧

આનંદાશ્રમ-૧૬

આપિશલિ-૪

આપ્ટે-૬૪૯

આયું-૩૧૬

આલુ-૬૫૨

उत्कल ६५२

उत्तराध्ययनसूत्र ११७, ११८, ११९,
२७७, २७८-घूर्णि-११९,-

टीका-११९

उत्ताणु-४२६

उदयसिंह मुनि (रत्नासिंह सूरिना
शिष्य)-२६६

उदायन (उतोयेन्न-राजानुं नाम)-४२

उद्देशोत्तनसूरि (अथवा दाक्षिण्यचिह्न)
१६३, १७२, १८३

उपदेशरसायन-३३८

उपरि-४१०

उराह (अश्वविशेष)-४५

उर्दहिंदीकोश-१८६

उदयसमालङ्कारागम छप्पय-२४८

उववाइअसूत्र-१०८, ११३

उवासगदसाओ-४२७

ऊखल-४२९

ऊगावली-४१७

ऊवाहुली-४१७

अक्षसंहिता-५९, ६२, ६३, ६४, ७०

अक्षवेद-५३, ५५, ५९, ६५, ७०, ७१,
७२, ७३, ७४, ८६, ८९, २३९

अक्षमदेवस्तवन (फारसी भाषायां)-४५

अपिभाषित-११७

ऐन्द्रव्याकरण-४८

ओछो-४२४

ओझा हीराचंद गौरीशंकर-१४८

ओनंतोपुलो (आनंदपुर)-४१

ओमराओ-६४१

ओयुतो (अयोध्या)-४२

ओहाणबंध-६४५

ऑन युआन च्वांग (वॉटर्स)-४१

औपपातिकसूत्र-१०८, ११३

फांघायण { ५१, ८१, १०७, ११४,
कवायन } १४६

कचोलु-४२१

कच्छ-४२-ना रणतो प्रदेश-६५१

कच्छी-१०२

कडवा-३४४

कण्ठपा सिद्ध-६५३

कणादमुनि-१०

कणेरजु-९

कदबनु-९

कदबगोलकन्याय-१०

कनकामर-१७४

कने-४२३

कण्डवंज-२२०

कपिलमुनि-९

कवीर-१५६

करवानुं-२९६

करी-करीने-२८९

कर्पूरमजरी-१०१, १२३, १५७
 करजकलु (कणजीलु)-९
 कवण-२९८
 कवळी-४२५
 कवोज-२७
 काठियावाड-१७८, ६५२
 कात्यायन धोतसूत्र-५७
 कादंबरी-१४२
 कान्हडदे प्रवच-२७०
 कानुल-६५८
 कामगरो-१९०
 कालकृपा-४४
 कालिदास-८९, १४२
 काले एम आर-१००
 काव्यमीमांसा-१६३, १७५
 काव्यादर्श-१२३, १६१, १६३
 काव्यालंकारसूत्र-८१, १४२
 काशी-१५७-विश्वनाथ-६५८
 काश्मीर-४२
 काश्मीरी-१०२
 किजशिमिलो (काश्मीर)-४२
 किओसलो (कोशल)-४२
 किओशम्मी (कौशाम्मी)-४२
 किजौचेये (कौशेय-नेशमीवल)-४३
 विस-३०३
 कियुचेलो-४१, ६५०
 कीच (कच्छ)-४२
 कीधु-१९०
 कीलोले-(गणधर)४२

किमाकलाप-२९३, ३२५
 किम्यारत्नसमुच्चय-३०५, ४५१, ४८२, ६४५
 क्रियाद् (अश्वविशेष)-४५
 कुमारपाल-२२२, ३१४
 कुमारपालचरित-१८०, १८२
 कुमारपालप्रतियोग-२२३, ३१४, ३१५, ३२०, ६३६
 कुमारसम्भव-८९
 कुमारिल-१५६, १५७, ६३३
 -तन्त्रवार्तिककार-३६, ४१
 * कुलमडनसूरि-४५१, ४५२, ४६७, ४६९, ४८२, ४९१, ६४५
 कुलाद् (अश्वविशेष)-४५
 कुवडिय-४२२
 कुवलयमाल-१६३, १७१, १७२, १८३, १८५
 कुशावर्त-६५०, ६५१
 कुसुहा-६५१
 कूडो-४२७
 केम-१९८
 केशवदास-१८५
 कोणिक-६४२
 कोशल-४२
 कोसवीजी घर्मानन्द-१०७
 कौशाम्मी-४२
 कौशेय-४३
 कवोज-२७

स्वतन्त्र-४५	गुजराती भाषा अने साहित्य-२०५
खरतरगच्छ-२१९	गुजराती भाषातुं बृहद्व्याख्यान
साखरालु-९	(क० श्र० निवेदी)-२५०
साखरवेल-१०३, ११५, ११६	गुजराती-६४७
नी धर्मलिपिनी भाषा-६३४	गुजराती-६५१
सिद्धमत-४५	गुजरातीसूरी-३०५, ४५१, ४८२, ४८७,
गुजरात-गोवर्ध (अभविशेष) ४४	४८८, ४८९, ४९०, ४९१, ६४५
गोवर्ध-९	गुजराती-१५२
गोवर्ध अवस्था-२५३, २५४, २७८,	गुजे-१६२
३०३, ३३९, ४११	गुजरातीविनिधय-१२०
गोम-४२२	गुजरात-४१, १८३
गोमाल-४३	गुजराती-६४७
गोवर्ध-८३, ८४, १२१, १२२, १२७	गुजराती-६४७
गोवर्धवारणसमा-११७	गुजराती-६४७
गोवर्ध-६५२	गुजराती-६५०
गोवर्ध-११	गुजराती-६५०
गोवर्ध-५५३, ६४७	गुजराती-११५
गोवर्ध-२४९, २५०	गुजराती-६४७
गोवर्ध-४१३	गुजराती-६४९
गोवर्ध-४१४	गोवर्ध-१०
गोवर्ध-१२७	गोवर्ध-५०
गोवर्ध-४५१	गोवर्ध-३४
गोवर्ध-४२२	गोवर्ध-४२
गोवर्ध-६४३	गोवर्ध-५, ७
गोवर्ध-१०७	गोवर्ध-४२३
गोवर्ध (गोवर्ध)-६५१	गोवर्ध-४०५
गोवर्ध-१५७, ६४७	
गोवर्ध-१६३	

चतुर्गर्ह-६८

चतुर्ग-१७४

चर्मयणी मदी-१११

चीन्-२०३

चूक-४१५

चूर्णिओ-११८

चूर्णिसंप्रदायी-१०३, १५०, १५१

चेतन-१०

चेल्सोलो-(जालंधर) ४३

थोर-१९

थ्यम्-२०३

थंड-५१, १२४, १२५, १४५, १४७,

१५०, १५२, १६३

थपा-(थेंपो) ४३

छाया-३

छेद्रगुजो-११६

छंदोनुशासन-२२२, ६४१

छांडवुं-३२६

जगहो-३१९

जह-१०

जयण-जयन-४४

जयवद्धम-४१३

जयसिंह (सिंदराज)-२२१, २२२

जयानंतपा सिद्ध-६५३

जर्मन-१०२

जातकरुया-१०३

जानवर-जानूउर-४५

जिनदत्तगुरि-३३८

जिनदाण महत्तर ११३, ११३, १७२

जिनदय-४४

जिनदेशी-२३१

जिनपद्मगुरि-३९६, ४०३

जिनप्रभागुरि-४५

जिनविजयशी-४४०, ४४८, ४४९

जिह्वा-(जुं मूल) ५

जिह्वागुण-६, ७, १८

जीतहत्त-४२२

जीन-४४

जुअंनुअ-१९५

जुदाजुदा-१९५

जूनी गुजराती भाषा (चतुर्माई पटेल)-

२४८

जेम-१९८

जेन-२, -विचारहो-३

जेन गुर्जर कविओ (श्री मोहनलाल देसाई)

४०३

जेनदृष्टि-१०

जेनराहित्यसंशोधक-४५

जेमिनि-२७, ४१, ६३३

जेसा-१९२

जोइदु-१७४

जोईती-४१८

जोवुं-३७९

जंवूक्यार } ६४२

जंवूस्वामी }

जंवूचरित-२२३

जंवूसामिचरिय (प्राचीन गुर्जर काव्य-संग्रह)-३७९

जम्बूस्वामी रास-३१५, ६०३

शानेभर-१५६, ६५४

शानेभरी गीता-६५५, ६६३

श्रवण-४०६

शिवद-४०६

श्वरसु-४०७

श्वेन-७८

श्वेतीदोरी-२७६, ३२०

श्वेयु-४१२

श्वी-७८

श्वेतगणेश-६५५

श्वेतमाध्या दहा-६५४, ६५५

श्वेत-२०५

श्वेत-३२२

श्वेत-१६८

श्वेतगिरी (श्वेतगिरि)-४३

श्वेत-३२३

श्वेतगिरि-१६, ७०, १५६

श्वेतगिरि (श्वेतगिरि)-४३

श्वेत-४३

श्वेतग-४५४, ४५८, ४०६, ४९१

श्वेत-७८

श्वेत गुणगण-६५३

श्वेत-४२१

श्वेत-१-१-३

श्वेत-२५०, २५१

श्वेतकर्मजरी-१७४

श्वेत-१५६

श्वेत-४३

श्वेत-श्वेत-४३

श्वेतमीदास-१५६

श्वेत-१०२

श्वेतरीय आरण्य-६०

श्वेतरीय ब्राह्मण-६१

श्वेतरीय संहिता-५४, ५५

श्वेत-१९०

श्वेतभाई गीताभाई-६५५

श्वेत (श्वेत)-४३

श्वेत-७८

श्वेत-१

श्वेत-१७८

श्वेत (श्वेत)-४३

श्वेत-६५१

श्वेत-४२१

श्वेत-४२१

श्वेत-४२७

श्वेत-२१९

श्वेत-२२०

श्वेत-७८

श्वेत-६५३

श्वेत-१५३

श्वेत-७८

દંડી-૧૬૧, ૧૬૩

રિનિટિયા નરસિંહરાયભાઈ-૨૭૫, ૨૭૬,
૨૮૦, ૨૮૧, ૨૨૦, ૬૫૦

ચીનાર-૨૧૧

શીમ-૪૧૫

સ્પદની-૨૪

કેળાકાંચુ-૪૦૯

કેવલધન (પિયાણુ)-૨૬૬

કેવલગુરિ-૨૨૫, ૨૮૬, ૩૦૨, ૬૪૧

કેવલ-૧૨૯, -પ્રાકૃતનો પરિચય ૧૨૯ થી
૧૪૪કેવલ પ્રાકૃત અને તેનાં ગણનોનાં મૂલ્ય-
૧૨૯, ૧૩૦

કેલી-૧૨૯

કોયલ-૪૧૬

કોદાકોશ-૬૫૫

ક્રમિક-૨૧

ક્રમ્યાર્થિકનય-૧૦

ક્રમ્યગુણપર્યાયનો રાસ-૬૦૩

દ્વારિકા-૬૫૦

દ્વિવેદીસ્મારક પ્રથ-૪૧૯

ધનપાલ (વિલક્રમજીનો કતાં)-૧૭૪

ધનપાલ ધીજો (ભવિષ્યસત્કથાનો
કતાં)-૧૭૪

ધનંજયનામમાલ-૧૩૩

ધરતેન રાજા-૧૬૩

ધર્મધોપસૂરિ-૧૮૬

ધર્મસૂરિ (મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય)-૨૧૯,
૨૨૩, ૩૦૭, ૩૧૪, ૩૧૫, ૬૩૬

ધામી-૨૧૧

ધીપ-૪૧૪

ધીરમ-૪૧૨

ધુર કાનંદસાંઘર ભાઈ-૬૫૨

ધુર કેળાકાંચ ભાઈ-૧૬૧, ૧૬૨, ૬૪૧

ધ્યન્યમાન (કાન્દ)-૧૨

નકાંચુ-૪૧૩

નર્મ્યા-૪૦૭

નદીયા શાંતિ-૧૫૦

નમિયાણુ-૮૧

નરવો-૨૪૯

નરસિંહ મહેતા-૧૫૬, ૫૩૭, ૫૩૮,
૫૪૮, ૫૫૦, ૬૪૫

નર્મદા, ૬૫૨-કાંઠા-૬૫૨

નવન (નાદન)-૭૮

નવસારી-૬૫૨

નંદરાજા-૬૪૨

નંદીપૂર્ણિ-૧૧૮, ૧૭૨

નાકર કવિ-૧૮૫, ૬૪૭

—નું કારણપદ્ય-૬૪૭

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ૨૨૧, ૬૫૫

નાગ્રી-૨૨૮

નાટ્યશાસ્ત્ર-૧૧૧, ૧૬૦, ૧૬૧

નાદ-૭

નાયાધર્મકથા-૧૧૩

નારદીયશિદ્ધા-૯

નાલીક-૧૯૬

નાલંદા (પૂર્વ ભારત)-૬૫૩

नाहटाजी-६५५
 निदानकथा-१०७
 निरनुनासिक-७, २२, २३
 निरुक्त ५७, ५८, ५९, ६०, ६१, ६६,
 ७४, ८६, ८७, १४३, २९१, ३४४
 निरुक्तनी वृत्ति (दुर्गाचार्य)-२६
 निर्युक्ति-११८
 नीमाडा-५५२, ५५७
 नीलक (अश्वविशेष)-४५
 नेपाल } -४२
 नेपोलो }
 नेम-३८
 नेमिनाथ-६४३
 नेमिनाथ चतुष्पदिक-३९१
 नेमिनाथफागु-६६१
 न्यायदर्शन-१०
 न्यायसूत्र-१०
 पद-२३५
 पठमचरिय-४२१
 पतंजलि-१२
 पद्मनाभ-५३७, ५४१, ५५१
 पदरचनानी ऐतिहासिक आलोचना-१६२
 पद्मवणासूत्र-१४४, १४६
 पयस-८४
 पयप्रागो-११७
 परमाणु-७, १०
 पराजित प्रजा-३५
 परिणाम-१०

परोणो (आरवाळी लकडी)-२४९, २५०
 पर्यायार्थिकनय-११
 पलंठी-२४९
 पल्ली-१०४
 पहिरेइ-४२०
 पहेल्वहेलुं-२४८
 पहेला-३४३
 पहेलुं-१९४
 पहोचलुं-२८०
 पाइअलच्छीनाममाला-१३३, ४२१,
 ४२२, ४२५
 पाइअसदमहणव-१०५, १७३, २९३,
 ३१६
 पाखर-३२१
 पाटण-२२०, २२३, ६५३-ना मंडारोलुं
 सूचिपत्र-१८७, ४५१
 पाडोधि } -४२९
 पाडोशी }
 पाणिनि-२, २०, २२, २३, २४,
 ९९, १०८, २५५, २८९, ४११,
 ६३३-नु व्याकरण २३, ९६, ९९,
 -शशिष्ठा ७४, २८२-नु दर्शन २१,
 -नो धातुसंग्रह १४, ३२५,
 ४८९-ना टीकाकार ४८९-नो
 शब्दसंग्रह ३३, -नी वैदिकप्रक्रिया
 ५१, ५२, ५३, ५४, ५५, ५६, ५७,
 ५८, ५९, ६०, ६१, ६३, ६४,
 ६५, ६६, ६७, ६८, ६९, ७०,
 ७१, ७२, ७४-नी 'दिसाओ' २०

प्राचीन गुजराती-६५५
 प्राचीन गुर्जरकाव्यसंग्रह-४०४
 प्राचीन जैनलेखसंग्रह-३१५
 प्राच्यमध्यदेश-२६
 प्राच्यमध्यबालु-२७
 प्राच्यकारी-३
 प्रांजपे (शिवराम महादेव)-१००
 प्रेमानन्द-२, ६०३, ६०४, ६०५, ६०६,
 ६०७, ६४७
 प्रेमानन्दनी नलकथा-६४४
 पुत-२०
 फरसुं-४१९
 फलिपि (बलमि)-४१
 फाग-४१७
 फासैह-४२१
 फारस-४३
 फारसी-१०२, ४४३
 फीशेली (बैशाली)-४२
 घरोडा-४३
 बालरामायण-८३
 बालशिक्षा (संग्रामार्शिह)-४३०, ४५०,
 ६४४, ६४५
 बालवतार (पालिआमरण)-१०७
 बाणप्रयत्न-५, ७, १५
 बिहारी-१०२
 बी-७८
 बीम्मा-३७६, २७७

बीलानुं-९
 बुद्ध भगवान-१०२, १५६
 बुद्धिप्रकाश-१२९, १३७
 बुद्धिस्त रेकर्ड ओफ धि वेस्टर्न वर्ल्ड-४१
 बृहत्कथा-१५२
 बेसारसुं-३२७
 बोधिचर्यावतार-१६८
 बोंय-७८
 बोरीयावडी-४२०
 बौद्धदर्शन-१२
 बौद्ध (परंपरा)-१२
 बौद्ध (विचारको)-३
 बंग-बंगाल-६५२
 बंगाली-१०३
 ब्रह्मावर्ताः-६५०
 ब्राह्मण-६४७
 ब्रोंच-४३
 भगवती सूत्र-१०८, २७३, २७४
 भगवान महावीर-१५६, ६४२
 भडिवाड-३२८
 भद्रेश्वर सूरि-२२१
 भरत मुनि-१११, १६०, १६१, ६३४
 भर्तृहरि-१२
 भरुच-४३, २२१, ६५२
 भविष्यसप्तह-१६२
 भाणु } -२९०
 भाणुने }
 भाटपाडा-१५७

गार्कडेय-१४६, १५२, १७५

नाल्-४०

मालवा } -४१, ६५२
(मोलपो)

मालवानी भाषा-६५५

मालवी-१०२

मांडण कवि-५३७, ५४५, ५४८, ५४९
५५०, ६४५

मांडणनी वीरश्रीओ-६४५

मीमांसादर्शन-१५, २७

मुग्धावबोध औक्तिक-४५१, ४५२,
६४४

मुनिचंद्रसूरि-२२०, २२१

मुसलमान-२, ६४७

मूर्तफोटिनुं-१०

मूळभूत-व्यापक प्राकृत-२८, २९

मूळसूत्रो-११६

मेघाणी क्षवेरचंद भाई-२९०

मैल्हावीउ-३२७

मेवाडी-१०२

म्लेच्छ-२७-थई जवानी धमकी-२८,
-भाषा-३६, -परंपरा-३८

मोरति-३१८

यजुर्वेद-६०

यशोविजयजी-२, १२०, ६०३, ६०८,
६३६, ६४७

याज्ञवल्क्य शिक्षा-९

यास्क-२२, २६, १४३, ६३३

रखे-४८९

रघुवंश-८९, ९५, ४८१

रडवानो (घनि)-१३

रत्नप्रभासूरि-२२१

रत्नावली-१००

रत्नेश्वर-६०३, ६०४, ६०५, ६०६,
६०७, ६४७

-नुं भागवत-६४७

रहमान } -४५
रहमाणु }

रहियउ-४१७

रखी-३४५

राजशृङ्ग-१४६, १५३, ६५३

राजशेखर कवि-८३, १०२, १५७,
१६३, १७५

राजशेखर मलधारी (जैन)-६६१

राजा नैपधनी कथा (प्रेमानंदनी कृति)-
६०३

राजिमती } -६४३
राजुल }

राडभेड } -४२८
राडिभेड }

रामचंद्र-२२१

रामानुजस्वामी-परवस्तु चेंकट-१३१

रामायण (तुलसीकृत)-१७७

रामेश्वर-६५८

रायपसेणिय-११५, १३१, ४२५

रावणवहो-१२७

रिसव-रुधव-४४

रुद्र-८१, १०२, १५३

भानुचंद्र-५५३

भालण-१८५

भाया-आयोनी-३५, सर्वजन-

साधारणनी-४९, स्वरूप-३,

-परिवर्तन-३०, -मेदनां

निमित्तो-३, १४, २८

भाष्यकार (शबरमुनि)-२७

भाष्यकार (सायण)-८९

भांडारकर-२८१

भीमकवि-४५४, ४५७, ४६४, ४७८,

४७९, ४८०, ४९१, ६४४

भीम धोजो-५३७, ५४४, ५४८,

५४९, ५५०

भीमजुं-४०८

भू-७८

भृगुकच्छ-४२

भोज-१४३, १६३

भोजपुरी-१०२

भौतिकस्वरूप-१२

मगध
(मोकौटो) } -४२, १४६

मगही-१०२

मज्झिमनिकाय-२९

मडप्पर-४२०

मणिनगर-६५८

मथुरा
(मोतुलो) } -४३, १४४, १५३

मथुरा
मुन्ना } -४३

मदुवा
(महाहूत) } -२२१

मधुसूदन कवि-१८५

मधुसूदन मोदी-४४०

मन्नीसही-१९६

मराठी-१०२, १०३

मलियड-४२३

महाप्रयत्न-११

महाप्राणता-५

महाभाष्य-१२, १६, २१, २६, २७,

४३, ५०, १०१

महाराष्ट्र
(मोहोलव) } -४२, १२३, ६५५

महाराष्ट्र प्राकृत १२४

महाराष्ट्री-१२३, ६५५

महास्मविद्धि पालिव्याकरण-१०७

महावीर-१०२, १५६-चरिय-११९

मही-६५२

महीपा सिद्ध-६५३

महेश्वर-१५९

मळ्याळ-१०२

मंत्री शकटाल-६४२

मंदप्रयत्न-११

मागधी-८२, १०३, १५८-भाषा

परिचय १४६ धी १५५

माणजुं-४२२

माना-४२४

माध्यमिक राजस्थानी-६५४

मापि-४३०

मारवाडी-१०२

शर्वदेव-१४६, १५२, १७५
 माल-४०
 मालवा } -४१, ६५२
 (मोलपो)
 मालवानी भाषा-६५५
 मालवी-१०२
 माडण कवि-५३७, ५४५, ५४८, ५४९
 ५५०, ६४५
 माडणनी वीसीओ-६४५
 मीमांसादर्शन-१५, २७
 मुग्धावबोध औक्तिक-४५१, ४५२,
 ६४४
 मुनिचद्रसूरि-२२०, २२१
 मुसलमान-२, ६४७
 मूर्तकोटिनु-१०
 मूळभूत-व्यापक प्राकृत-२८, २९
 मूळसूत्रो-११६
 मेघाणी क्षेपेरचंद्र भाई-२९०
 मेल्हावीड-३२७
 मेवाडी-१०२
 म्हेच्छ-२७-यई जवानी धमकी-२८,
 -भाषा-३६, -परपरा-३८
 मोरंति-३१८
 यजुर्वेद-६०
 यशोविजयजी-२, १२०, ६०३, ६०८,
 ६३६, ६४७
 याज्ञवल्क्य शिक्षा-९
 यास्क-२२, २६, १४३, ६३३

रखे-४८९
 रघुवंश-८९, ९५, ४८१
 रटवानो (धनि)-१३
 रत्नप्रमसूरि-२२१
 रत्नावली-१००
 रत्नेश्वर-६०३, ६०४, ६०५, ६०६,
 ६०७, ६४७
 -नु भागवत-६४७
 रहमान } -४५
 रहमाण
 रहियत-४१७
 रली-३४५
 राजगृह-१४६, १५३, ६५३
 राजशेखर कवि-८३, १०२, १५७,
 १६३, १७५
 राजशेखर मलधारी (जैन)-६६१
 राजा नैपधनी कथा (प्रेमानदनी कृति)-
 ६०३
 राजिमती } -६४३
 राजुल
 राडमेड } -४२८
 राडिमेडि
 रामचंद्र-२२१
 रामानुजस्वामी-परवस्तु वेंकट-१३१
 रामायण (तुलसीकृत)-१७७
 रामेश्वर-६५८
 रायपसेणिय-११५, १३१, ४२५
 रावणवहो-१२७
 रिश्वत-कथत-४४
 रूद्र-८१, १०२, १५३

હર્ષ-૩૨૯

રૂપકપરિભાષા-૧૫, ૧૦૫, ૧૫૧

રૂપસ્કથ-૧૨

રેવંતગિરિરાસ-૨૨૩, ૩૧૫, ૩૮૪

રેસિ, રેસિમ્મિ-૨૪૭

રુદ્રમ્ણગણિ-૩૩૪

રુક્મીચંદ્ર (રેવેંદના શિષ્ય)-૪૪૨

રુક્મીધર-૧૦૫, ૧૨૬, ૧૪૫, ૧૫૦,
૧૫૧, ૧૫૨રુક્મીધર બેરામ (પારસી લેખક)-૪૫૪,
૪૫૫, ૪૬૧, ૪૭૬, ૪૯૧રુક્મીરત્ન-૬૦૩, ૬૦૪, ૬૦૫, ૬૦૬,
૬૦૭, ૬૪૭

—નો છેમાહુલાલિયાનો રાસ-૬૪૭

રુલિતવિસ્તાર મહાપુરાણ-૧૬૫, ૧૬૮,
૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૩, ૧૭૬, ૬૩૪

રુચન-૯

રુઝાવતારસૂત્ર-૧૬૫, ૧૬૮, ૧૭૦

સાટ-૬૫૨

સાવિત્રીસમય-૫૩૭, ૫૩૮, ૫૫૧,
૬૪૫

સીટી-૧૮૯

સેટિન-૧૦૨

સેલુ-૪૮૯

સેલો-૪૧૮

સીક્રિકસંસ્કૃત-૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧,
૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૬, ૬૭, ૬૮,
૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૮, ૭૫, ૭૭,
૭૮

ઘઞ્વર-૪૦૬

ઘજાલમ્ણ-૪૧૩

ઘજા જેવી-૧૧

ઘજાયાનસંપ્રદાય-૬૫૨

ઘટે-૩૩૩

ઘઠોદરા-૪૩

ઘટ-૧૯૬

ઘઠવાઠ-૪૨૭

ઘરુચિ-૧૪૫, ૧૪૬, ૧૪૯, ૧૫૨
૧૫૩, ૬૪

ઘરિસાલ-૪૧૭

ઘર્ગણાઓ-૧૦

ઘલમી (હાલમ્ણ વળ્લા ગામ)-૪૧

ઘમુદેવહિંદી-૧૧૯, ૧૭૧, ૧૭૨
૬૫૦, ૬૫૧

ઘમ્ણપાલ-૨૨૩

ઘહેલો-૪૧૭

ઘરુદ-૨૨૩

ઘાતપતિરાજ-૮૩, ૧૦૨, ૧૫૭

ઘામ્યપદીય-૧૨

ઘામ્યપ્રકાસ-૨૬૬, ૨૬૮

ઘામ્મટ-૧૬૪

ઘાઝમનેયીસંહિતા-૫૫, ૫૮, ૬૧, ૬૫

ઘાઠો-૪૧૦

ઘાતસ્થ-૪૪

ઘાદિદેવસૂરિ-૨૧૯, ૨૨૦, ૨૨૧,
૩૫૨, ૬૩૫, ૬૪૭

ઘામન-૧૪૩

ઘાઠાણસી-૮૨

त्मीकि-२
 हित शब्ददेह-४७
 जियसेनसूरि-२१९, २२३, ३११,
 ३१४
 व्यापीठप्रकाशित-१८३
 धुशेखर शास्त्री-१०१, १७०, ४१९
 नयबंद-३९१, ४०३
 राइड-४२९
 वार-५, ७
 वृत्त-७
 वृत्ततर-७
 वृत्तता-५
 वेणुदास-५३७, ५५३, ५५५, ६४७
 -सु महाभारत ६४७
 विचित्ररंगन्याय-१०
 वीरनाग-२२१
 वृंदावन-१५३
 वेचुं-४३०
 वेचुं-४३०
 वेणीसंहार-१०१
 वेद-९५
 वेदोनी ऋचाओ-२९, नी भाषा-२९,
 मां 'क्लोम' शब्द-३८
 वेदभाष्यकार-७३
 वेवर-२७५
 वेखरी-१२
 वैदिक-२-विचारको २, अध्वर्यु ३८
 -भाषा ४७, ५१, ५३,
 ७४, ७५, ७६, ७७-रूपो ६८
 -संस्कृत-४८, ५०, ५२,

५३, ५४, ५५, ५६, ५७, ५८,
 ५९, ६० धी ६८, ७१, ७२, ७३
 -ग्रामर (मेमोनल)-६९
 वेर-४०
 वैशाली-४२
 वैशेषिक-१०-दर्शन १०
 -प्रशस्तपादिभाष्य-१०
 वैश्य-६४७
 वोहपान (अश्वविशेष)-४५
 वोह्राह (")-४५
 वोसिरावड-४३०
 व्यवहारसूत्र-११६
 व्याख्याप्रज्ञप्ति-२२०
 व्यंजनो (अव्यवहित)-१८
 व्यंजनो (संयुक्त)-१९.
 शतद्व (शेतोदुल)-४२
 शतपथब्राह्मण-५५, ५७, ६२
 शवरसुनि-२७, ४१
 शब्द-४, १३, -स्वरूप-३-तन्मात्रा-
 ओ-९- सुं प्रसरण-१०-ना
 परमाणुओ-१२-तत्त्व-१२-
 विज्ञान-१३-सुं उपादान कारण
 ११-भेद-२२-अनाद्य-२७-सुं
 उच्चारण-३५
 शब्दरत्नाकर-८७, ८८, ९०, ९४
 शब्दार्थ-१३
 शांतिमूर्ति (जैन)-२४९, २७७
 शामळ-१८५

शासकप्रजा-३५

शाह-४४

शाह शाह-४४

शिक्षासंग्रह-८

शिरीषनु-९

शीलाक (जैन टीकाकार)-३०३

शुक्ल्यशुर्वेदप्रातिशाख्य-६१, ६४

शुक्ल्यशुर्वेदसहिता-६१

शुक्लराष्ट्र }
 शुक्लराष्ट्र } -६५१
 शुक्लराष्ट्र }

शूरसेन-१४४

शूप-८७

शोण-४५

शौरसेनी-८३, १००, १०३

-भाषानी परिचय-१४४

श्याल-८६

श्रीमद्भागवत (रत्नेश्वरकृत)-६०३

श्रीजगन्निधय-४

श्रीनियवर्ग-२१

सहृदयनसमुच्चय-१२

सहस्रपाचन्द्रिका-१७, १०५, १४५,

१५०, १५२

सदयवत्सनी कथा-६४४

सदमपुडरीक-१६५

सन्मतिप्रकरण-१०

सम-१९०

सामप्रलोकव्यापक संस्कृत-४८

सामराज्यकहा-११९, २४७

सामवायंगसूत्र-१०८, १०९

सरपणि-४०६

सरस्वती-३४

सरस्वतीकृतभरण-१४३, १६३, १

सरहपा सिद्ध-६५३

सर्वदर्शनसंग्रह-२१

रत्नमु }

सत्प्रम }

सवडि-३१७

साखानुसारी-४८

साखी-४४

साटे-३३३

साधारण प्राकृत-१२०-नो परिचय १

धी १

सानुनासिक-७

सारसभाल-४२६

सादानुसाही-४४

सादानुसाही-४४

साहसाही-४४

सिद्धपुर-२६६

सिद्धिचंद्र (जैन)-५३७, ५५३

मुक्तराष्ट्र-६५१

मुललालजी पंडित-३४९

मुत्तनिपात-१०६, ३०३

मुषासनाहचरिय-३३४, ४२२

मुद्रा (सौराष्ट्र)-६५१

मुद्रा-२६, २७ (मुलक)-४१

क (अश्वविशेष) - ४५
 कान (सुरगान) - ६५०
 कतांग - ३०३
 क - ६४१
 - ३४१
 - ८७
 नदी - २२०
 क - १२२, १२७, १५७
 क (अश्वविशेष) - ४५
 - ३३
 की बहारवटीया - ४४५
 रा - ६५२
 प्रम - २१९, २२३, ३०६, ३१४,
 : ३१६, ३३६, ३७०, ६५३
 प्रसुंदर - ४५४, ४५५, ४६०, ४९१
 गद्ग - काठियावाड - ६५२
 गदूनी रसधार - २९०, ४१४
 नीर - ६५२
 न - ४
 नी - ८०
 गंगसूत्र - १०५
 (मद) - ६४४
 - ३९६
 प्रयत्न - ६९
 ताप्रयत्न - ५
 टरूप - १२
 द्वादरत्नाकर - २२१, ६४७, ६४८
 ल - ८६
 (अव्यवहित) - १७ - ना भेद -
 प्रभेदो २०

स्वरित - ६, ७
 स्वयंभू - १७४
 संग्रामसिंह - ४३०, ४३३, ४३७,
 ४८९, ६४४
 संगठ (सिंघट, गेंथी) - ४२०
 संदेशकरास - १७४, ४३८ (संनेहयरास)
 - ४४०, ४४२
 संवार - ५, ७
 संनता - ५
 संसृष्ट - ८२, ६६० - भाषा २२, - तुं
 उच्चारण १९
 सांख्यतत्त्वज्ञान - ९
 सांख्यतत्त्वसौमुदी - ९
 सांपुड (सांपुडी) - ४२४
 सामळु - ३३०
 सिंधी - १०२
 सिंधु - ३४ (सिंतु) - ४२
 सिंहराज (वारमीकिसूत्रोनी वृत्तिरार) -
 १४६, १५२
 सिंहललिपि - १०७
 सिंहली - १०२
 हराम (हराम) - ४५
 हरिक (अश्वविशेष) - ४५
 हरिभद्रसूरी - १७२, २२१
 हरिय (अश्वविशेष) - ४४
 हल्ययुष (कोशकार) - ९५
 हलाह (अश्वविशेष) ४५
 हसवानो ध्वनि - १३

हसराजजी पजानी-४४५

हसाउलि-४७८, ६४४

हाल (कवि)-१०२

हार्क (अन्वयिषेय)-४५

हिंली-४१२

हियडानण्ड-४७६

हिंढाला-४२३

हिंदी-१०२, १०३

हिंदीशब्दसागर-१८६

ह्रस्व (पंचमोसूचक)-३३१

हैमचंद्र-१, २, ४४, ५१ १२४, १२५,

१२६, १३६, १४३, १४५, १४६

१४८, १४९, १५२, १५३, १७९

१८०, १८३, १८५, १८६, १९६,

२०३, २१३, २१७, २१९, २२३,

२२५, २४७, २७६, २७९, २८४,

२८६, २८७, २९३, २९५, २९७,

२९८, २९९, ३०१, ३०४, ३०५,

३२०, ३२४, ३३६, ३३७, ३४३,

३४४, ४०९, ६१०, ४१५, ६१९,

४२३, ४२५, ४८६, ४२९, ४४६,

४५०, ४७१, ४७३, ६३४, ६३५,

६६१, -नो फोश धोमिघाचिंत

४०, ४३, ४४, ८७, ८९

१३३, १३४, १३५, १३८, १

१४०, १४३, १४३, २५०, ४

४०२, ४२३, ४२८, -नो अने

संग्रह-४४, ९०, १९५, १

२७९, ३४०, ३४१, ४०९, ४

४२३, ४२६ -नु व्याकरण-४,

५३, ५४, ६६, ६७, ७१,

९३, ९३, १४५, ०

१६२ १७५ -नु धातुप

यण-२८३, २८६, ३२२, ४

-नो विसीशब्दसंग्रह (दशी

माला)-१३९, १३० १३३, १

१३८, १३९, १४०, १४२ १

३१९, ३२१, ३४४, ४१०, ४

४१५, ४१७, ४२३, ४२९ ४

-नु उणादिसूत्र-३४३, ६४८

प्राकृतद्वयाभय-१८६ -नु छन्दोनु

सन-३६२ -ना गवतरणो-३५५

हेमहंता-४५४, ४१६, ४६२ ४६१

हेलि-१९१